

**Національна академія наук України
Інститут української мови**

**Н. Ф. Клименко,
Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Ю. В. Романюк**

**УКРАЇНСЬКА МОВА
В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ СЛАВІСТИКИ**

КИЇВ 2019

УДК 811.161.2,06,373

У-45

*Рекомендувала до друку вчена рада Інституту української мови НАН України
(протокол № 5 від 23 квітня 2019 р.)*

Рецензенти: доктор філологічних наук, професор **З.О. Валюх**
доктор філологічних наук **Г.М. Сюта**

У-45 Українська мова в контексті сучасної славістики: Монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – К.: 2019. – 660 с.

ISBN 978-966-92-8937-6 (електронне видання)

Монографію підготовлено для вшанування пам'яті доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України Ніни Федорівни Клименко з нагоди 80-річчя від дня її народження. Книга подає праці Н.Ф. Клименко, а також її учнів і колег Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк і Ю.В. Романюк з актуальних проблем дослідження української мови, опубліковані в закордонних славістичних виданнях.

У статтях обговорено проблеми граматики, словотвору, лексикології, фразеології, термінології та лексикографії української мови в контексті актуальної проблематики сучасної лінгвославістики, у зіставленні з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами. У фокусі уваги авторів – вивчення ресурсів, способів і тенденцій розвитку словотворення, динаміка мовних норм, мовна концептуалізація та категоризація світу, термінування та детермінування лексики, співвідношення центру й периферії мовних систем, нові підходи до опису мовних одиниць та технології укладання нових словників.

Для науковців, викладачів, аспірантів та вчителів, усіх, зацікавлених проблемами розвитку української мови та сучасної лінгвославістики.

ISBN 978-966-92-8937-6
видання)

(електронне

© Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська,
Л. П. Кислюк, Ю. В. Романюк 2019

© Інститут української мови НАН України
2019

З М І С Т

Безмежний світ науки

НІНА ФЕДОРІВНА КЛИМЕНКО

Місце словотвору у функціонально-категорійній граматиці мови

Категорія відмінка іменника як мотиваційна база словотвірних типів похідних

Словотвірна параметризація лексичної семантики слова

Национально-языковые особенности освоения интернационализмов (на материале современного украинского и новогреческого языков)

Словообразовательные средства интеллектуализации современного украинского языка

Основоскладання у процесах лексичної та синтаксичної деривації (зіставний аспект)

Дієслівне основоскладання у контрастивному висвітленні

Текст як підгрунтя семантики композитів та їхніх функцій (типологія і характерологія)

Оновлення словотворчих ресурсів як наслідок семантичної інтерференції мов

Базові концепти мови і дериваційний потенціал належних їм слів

Словотвірна і фразеологічна параметризація категорії часу

Взаємозв'язки різнорівневих похідних одиниць мови як критерій їх зіставлення (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов)

Простір як відстань у вимірах фразеологізмів сучасних української та новогрецької мов

Демінутивність в ад'ективах української, російської та новогрецької мов

Семантичне словотворення в терміносистемі інформатики (на матеріалі східнослов'янських та новогрецької мов)

Термінування і детермінування лексики в сучасних українській, російській та новогрецькій мовах

Універби в терміносистемах східнослов'янських та новогрецької мов

ЄВГЕНІЯ АНАТОЛІЇВНА КАРПІЛОВСЬКА

Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення: параметри стабільності похідних

Приховані (згорнуті) та відкриті вибірні лексемні категорії: динаміка словотвірних маркерів

Корпуси кореневих морфем у словацькій та українській мовах: можливості альтернативних рішень

Інновації в сучасній українській мові: чинники появи та тенденції усталення

Семантико-прагматична диференціація словотворчих ресурсів мови: своє та засвоєне

Активні ресурси сучасного українського словотворення

Словообразовательные маркеры языковой категоризации мира: едок – обжора – сердцед

Так і ні не кажіть, чорне й біле не називайте!..

Засади словотвірної категоризації лексики у міжслов'янських паралелях

Словотворення на тлі інших способів позначення демінутивності в українській мові

Словотворення в українськомовному «кресленні» Інтернету

Роль картотеки «портретів слів» в укладанні словників нового покоління

Варіанти термінів мовознавства у сучасній науково-освітній практиці і в часовій перспективі

Універбація в колі інших способів мовної компресії

Ukrainian

ЛАРИСА ПАВЛІВНА КИСЛЮК

Диференціація словотворчих ресурсів у сучасній українській номінації

Динаміка словотвірної норми: тенденція націоналізації

Підходи до вивчення семантики похідного слова: українська дериватологічна школа в порівнянні з іншими слов'янськими

Вплив аналогії на активність словотвірних моделей

Прагматичний потенціал демінутивів у публіцистичних та художніх текстах

Особливості актуалізації словотворчих ресурсів в українській інтернет-комунікації

Підходи до вивчення нової похідної лексики

Словотвірні моделі універбації в сучасних текстах і словниках української мови

ЮЛІЯ ВІТАЛІЇВНА РОМАНЮК

Типологія і характерологія сучасного українського дієслівного словотворення

Українська авторська термінологія в системі iSybislaw (дієслово)

Словотвір і словозміна дієслів-оказіоналізмів у творах сучасних українських письменників

Отпроприальное глагольное словообразование в современных славянских языках

Безмежний світ науки

Цю книжку ми задумали з Ніною Федорівною Клименко давно. Поштовхом до неї стали публікації у закордонних виданнях, які залишалися, на жаль, маловідомими українському читачеві. Між тим, у всіх них, написаних переважно по-українському, українська мова перебуває в центрі уваги авторів, а проблеми її розвитку, функціонування та вивчення висвітлено в контексті актуальної проблематики сучасної лінгвоставістики, у паралелях з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами. Отже, ці праці створено не тільки для закордонного, а й для українського читача – науковця, викладача, аспіранта, студента, шанувальника слова і мають бути йому знайомими.

22 жовтня 2019 р. Ніні Федорівні виповниться 80 років. Тяжка хвороба перепинила її земний шлях 30 серпня 2018 р. Однак вона жива у вдячній пам'яті колег і учнів, української і світової наукової громади. Пропонована книжка – ще одне свідчення цього. Її стрижень – статті Ніни Федорівни, опубліковані впродовж 2006 – 2017 років у томах праць Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів, у якій вона гідно представляла Україну, а також у наукових виданнях Болгарії, Польщі, Росії, Сербії. Саме таким – у постійних контактах, дискусії із зарубіжними колегами, пропагуванні досягнень українського мовознавства – Ніна Федорівна бачила шлях піднесення престижу української мови, культури, науки в світі, створення в очах світової наукової громадськості об'єктивної картини їхньої історії і сучасного стану.

Попри всі особисті проблеми й бурхливі події сучасного життя в Україні й у світі, вона їздила на засідання Комісії і на Міжнародні з'їзди славистів, виступала з доповідями, спілкувалася з колегами. Особистим прикладом Ніна Федорівна засвідчувала в міжнародному науковому товаристві високий фаховий рівень українського вченого, привабливий образ українського інтелігента. У греків є високе почесне звання для тих, хто присвячує своє життя вивченню й пропагуванню в світі грецької мови та культури – «Посол Еллінізму». Ніна Федорівна одержала його 1999 р. з рук номарха (мера) Атен пані Елені Бесбеа як відомий еллініст і віце-президент Історико-філологічного

товариства Андрія Білецького. Проте вона була й справжнім послом української мови, культури та науки в світі, щоправда, в Україні, на відміну від Греції, немає такого почесного звання (а варто було б його запровадити!). Сподіваємося, її праці, зібрані в цій книзі, переконують у цьому читачів, які не знали її особисто або не були знайомі з її науковими здобутками. Хоча в Україні й важко знайти тих шанувальників слова, яким незнайоме ім'я Ніни Федорівни Клименко. Тим же, хто добре знає й шанує Ніну Федорівну, ці її наукові твори дадуть беззаперечний доказ сили й висоти її інтелекту, чуття до слова, рідного й чужого, але добре знаного, невтомності дослідницького пошуку й оригінальності наукових передбачень і висновків.

Ніна Федорівна ніколи не була одинаком у науці. Їй цікаво було проникати вглиб слова, людської думки разом з колегами, у дискусії з ними. Вона невпинно вчилася сама і любила вчити інших, саме вчити, а не повчати. Так її навчили її незабутні Вчителі – Андрій Олександрович Білецький і Тетяна Миколаївна Чернишова, традиції яких у науці й просвіті вона плекала, розвивала і боронила з усією силою і переконливістю свого таланту дослідника і стійкістю справжнього вченого. Вона хотіла, щоб у такій книзі були й праці її учнів і колег. Ми виконали волю нашого Вчителя, прагнучи своїми статтями, опублікованими поза Україною, підтвердити продовження тих наукових традицій, яким незмінно вірною була Ніна Федорівна. Вона завжди повторювала, що ми цікаві світу як українці і вчені України – дослідники української мови, і тому ми покликані подати світу об'єктивне й переконливе знання про нашу мову, культуру, історію, науку, зробити ізсередики України те, чого незмога зробити ззовні. Водночас бачення проблем своєї мови у широкому слов'янському та світовому контексті сприяє їхньому глибшому і виваженішому осмисленню, тій рівновазі між *Ми* (як бачимо себе самих і певні речі ми, в Україні) і *ми* (тим, як бачать нас і ті самі речі інші, поза Україною) про яку писав свого часу Ю.В. Шевельов. Цьому її науковому заповіту ми незмінно слідуємо й дедалі більше з плином часу переконуємося в його мудрості.

Уміщені в цьому томі праці Ніни Федорівни Клименко та її учениць і колег Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк і Ю.В. Романюк подано в хронологічному порядку їхнього оприлюднення із зазначенням джерел першої публікації. Ми намагалися й максимально зберегти той формат, в якому статті було надруковано у тих чи тих закордонних виданнях. Нам видавалося важливим показати українському читачеві, як наші колеги за межами України оприлюднюють наукові тексти, яка традиція їхнього оформлення існує в окремих країнах. Географія зібраних праць досить розлога: Берлін, Мінськ, Софія, Седльце (Польща), Москва, Вроцлав, Познань, Белград, Братислава, Марибор (Словенія), Грац (Австрія), Варшава, Сараєво (Боснія і Герцеговина), Пряшів (Словаччина), Воронеж, Мюнхен. Широкий і спектр обговорюваних у них теоретичних і прикладних проблем сучасної лінгвоукраїністики і загалом лінгвославістики. Удоступнюючи українським читачам цю книгу, ми віддаємо данину вдячної пам'яті й глибокої пошани нашому дорогому Вчителеві – доктору філологічних наук, професору, члену-кореспонденту Національної академії наук України Ніни Федорівни Клименко з нагоди її ювілею та водночас засвідчуємо життєвість її наукових ідей, пошуків, здобутків во славу України і українського Слова.

Місце словотвору у функціонально-категорійній граматиці мови¹

В українському мовознавстві існує достатня кількість граматик української мови різного типу. Останній том академічної граматики сучасної української літературної мови опубліковано понад три десятиліття тому [Сучасна... 1969-1973]. За цей час змінилася сама українська мова, а також наукові парадигми мовознавства.

На розвиток української мови істотно вплинули такі соціальні чинники, як здобуття незалежності Україною й утвердження державного статусу української мови. Помітні зміни сталися в різних функціональних стилях сучасної української мови, змінюється і усталюється її норма, посилюється її інтелектуалізація, відбуваються процеси демократизації мови, термінування і детермінування, збагачується і оновлюється її словниковий склад. На розвиток української мови впливає глобалізація світових процесів. Отже, необхідне дослідження реакції мови на них і систематизація наслідків цього впливу. В останнє десятиліття, наприклад, в українській мові під впливом численних запозичень з'явилася велика кількість слів проміжного типу між композитами і юкстапозитами (*афроєвразійський*), численними стали складні слова без єднального голосного між основами *інтернет-сторінка, інтернет-новини, інтернет-тарифи, резус-фактор, дискурс-аналіз*. Нагромадження їх веде до зміни морфемного образу українського слова, для якого характерніша наявність такого голосного. Посилилися аглютинативні механізми творення складних слів. Ми спостерігаємо нанизування в препозиції до вже наявних складних слів нових основ, пор.: *кінофотофонодокумент, перевезення → меблеперевезення, вантажоперевезення → автомоблевантажоперевезення* тощо. Накопичується фонд так званих аброморфем – основ, що здебільшого мають інтернаціональний характер, стандартні, регулярно повторювані значення, достатньо високу частотність в науково-технічному стилі та

¹ Уперше опубліковано в: Функціональні аспекти словаутварення: Дакл. ІХ Міжнар. навук. канф. Камісії па славянскому словаутваренню пры Міжнар. камітэце славістаў (Мінск, 9-14 кастрычніка 2006 г.). – Мінск: ВТАА «Права і эканоміка», 2006. – С. 109-114.

загальнолітературній мові, часто містять у фіналі голосний **о**, що полегшує їхнє входження в гібридні слова мови: *енергоборг, енергозалежність, енергокриза, енергопрогрес, енергорепресії*. Вони стають наслідком творення слів за новими моделями, подібними до абrevіатурних, що не проходять у сучасній мові стадію обов'язкового співвідношення зі словосполученням: *екобезпека, екогідрологія, екоенергетика, екокатастрофа, екоосвіта, екополіс, екорух, екосистема, екотуризм, екоцид*.

У лінгвістиці утвердився антропоцентричний підхід до пояснення мовних явищ. У межах цього підходу в центрі уваги дослідника перебуває особистість мовця, його епістемічний світ і комунікативні наміри.

Висвітлення мовних явищ у цьому аспекті найповніше може відбити функціонально-категорійна граматики української мови. Проект написання граматики такого типу обґрунтував член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії та граматики української мови Інституту української мови НАН України І.Р. Вихованець, який очолить авторський колектив праці. До нього ввійшли вчені Національної академії наук України доктори філологічних наук І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.Ф. Клименко. Є.А. Карпіловська, С.О. Соколова, професори вишів України: Донецького національного університету (А.П. Загнітко), Івано-Франківського національного університету імені Василя Стефаника (В.В. Грещук) та Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (М.Ю. Федурко)². До граматики увійдуть томи «Синтаксис», «Морфологія» та «Словотвір».

Останній складатиметься з морфеміки, словотвірної морфології та словотворення. У морфеміці будуть описані одиниці морфемної підсистеми мови, взаємовідношення між морфемами та між класами морфем, різними за місцем розташування в слові. їхньою роллю, функціональними характеристиками, походженням, за ознаками форми. За матеріалами «Морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови» Інституту

² 2017 р. світ побачив перший том нової академічної граматики української мови – «Морфологія», який підготували І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко та С.О. Соколова за редакцією К.Г. Городенської. Див.: Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / За ред. К.Г. Городенської. Київ, 2017.

мовознавства НАН України, в якому на сьогодні понад 171 тис. слів, не лише будуть окреслені інвентарі коренів та службових морфем, а й показані частотно-валентні характеристики префіксів та суфіксів, інтерфіксів (за матеріалами «Словника афіксальних морфем української мови» [САМУМ 1998]).

У «Морфеміці» буде розкрито лінійні морфемні структури слів, подано інвентар цих структур, особливості в різних частинах мови, показано параметри допустимих структур, межі їхнього ускладнення, а також максимальну морфемну структуру однокореневого слова української мови з чотирьох префіксів, кореня, шести суфіксів та флексії (*не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ість-0*), а також структури з максимальною кількістю префіксів (*по-пере-роз-по-діл-я-ти*) або суфіксів (*матер-і-ал-із-ува-ти-ся*).

У цій частині тому буде представлена парадигматична інтерпретація лінійних морфемних структур завдяки встановленню морфемної сітки структур слів сучасної української мови. Завдяки такому розгляду буде змальовано типологічний морфемний портрет української мови, що вирізняє її з-поміж інших слов'янських і неслов'янських мов. Його доповнюють такі типологічні ознаки слова української мови, як його середня морфемна довжина і глибина.

У «Морфеміці» будуть розкриті закономірності конструювання морфемних структур, використання їх у мові і наповнення у текстах різних функціональних стилів. Воно підвладне дії законів простоти і переваги. У лексичному складі мови переважають однокореневі слова, багатокореневі становлять лише 14% лексику. Морфемні структури мають найбільше лексичне наповнення і реалізуються з найбільшою частотою в текстах, коли вони є простими (у межах середньої довжини слова 4 ± 1 морфема).

У конструюванні морфемних структур слова виявляється закон симетрії. Структури однокоренових слів переважно асиметричні, однак ті з них, що входять до ядра підсистеми мови (*до-пис-0*, *за-мал-ий*), наділені дзеркальною симетрією, тобто мають врівноважену до- і післякореневу частину слова. Багатокореневі слова віддають перевагу структурам з монотонною симетрією (ритмічним повторенням тактів: *тінь-о-люб-0*, *чорн-о-білий*).

Плинна рівновага в морфемній підсистемі мови зберігається завдяки притягальній силі кореня, що є носієм спорідненості слів у гніздах, і задає спосіб поєднання службових морфем у слові, як і можливості прочитування семантики його одиниць.

Цю частину тому завершить огляд тих процесів, що відбуваються сьогодні в мові і пов'язані з її морфемікою та морфотактикою. Ідеться про активізацію малопоширених афіксів, що здобувають продуктивність у науковому стилі української мови, стають активним засобом творення неологізмів, поповнення інвентарю морфем новими основами та уніфіксами, виникнення афіксоїдів тощо.

У частині «Морфонологія» морфонологічна підсистема української мови буде представлена в контексті комплексної одиниці словотвірної підсистеми мови – словотвірного гнізда. Методика аналізу особливостей формального входження основ твірних слів до структури похідних, встановлення правил перетворення афіксальних морфем на різних ступенях похідності, розкриття взаємодії морфонологічних явищ, що супроводжують словотворення, застосована в описі відіменникових гнізд у праці М.Ю. Федурко [Федурко 2003].

У нашій граматиці передбачено визначення морфонологічного чинника у формуванні словотвірних гнізд з вершинними словами різних частин мови систематизацією особливостей морфонологічних перетворень (шляхом встановлення типової морфонологічної структури словотвірних гнізд). Ми поділяємо думку С.М. Толстої, що основною одиницею аналізу та синтезу морфонологічної структури дериватів є морфонологічна модель, і враховуємо наслідки застосування такої одиниці в розгляді морфонології відіменникових гнізд сучасної української мови, що одержала М.Ю. Федурко. Виділені всередині словотвірних гнізд морфонологічні моделі похідних, типові морфонологічні структури гнізд, їхні класи, доповнені показниками їхнього лексичного наповнення, допоможуть розкрити обсяг морфонологічних перетворень у гніздах, найпродуктивніші морфонологічні моделі у межах іменників, дієслів, прикметників, прислівників.

Словотворення мови буде описано в межах основоцентричного підходу з урахуванням транспозиційних, модифікаційних і мутаційних значень, словотвірних категорій, процесів, а також особливостей функціонування словотворення у різних стилях сучасної української літературної мови.

У згадуваній функціонально-категорійній граматиці сучасної української мови враховано системні зв'язки морфологічної, синтаксичної та словотвірної підсистем мови. Докладніше функціональна морфолого-синтаксична концепція граматики описана в праці «Теоретична морфологія української мови» І.Р. Вихованця і К.Г. Городенської [Вихованець. Городенська 2004]. І.Р. Вихованець відзначає, що ця концепція дозволяє послідовно окреслити слово в плані його граматичної будови й функціонування, у вирізненні й аналізі частиномовних одиниць, слів-морфем, слів-речень та морфологічних категорій у всіх виділених відповідно до морфолого-синтаксичної концепції частин мови.

Морфологію і словотворення визначає використання спеціалізованих морфем, одні з яких передають морфологічні значення (флексії), інші (суфікси, префікси, постфікси тощо) – словотвірні. Словотворення з'єднує морфологію з лексикою і є важливою ланкою структурування мови [Там само: 6-7].

У граматиці буде з'ясовано налаштованість морфологічних, словотвірних, синтаксичних категорій одна на одну і водночас показані відмінності кожної з них. своєрідність їхніх грамем. «Грамемам морфологічних категорій звичайно притаманна семантико-граматична спрямованість, тоді як грамеми словотвірних категорій є формально-граматичними величинами, тобто словотвірними типами з відповідним афіксальним структуруванням, які в семантичному плані об'єднані спільною словотвірною функцією категорії» [Там само: 100]. На відміну від грамем морфологічних категорій, що беруть участь у побудові всіх реченнєвих конструкцій, грамеми словотвірних категорій, або словотвірні типи, їхнє формування часто підтримувані відповідно реченнєвою позицією словотвірної бази [Там само, 100]. Зрозуміло, що виділення основних словотвірних семантичних категорій, наприклад, похідних іменників та прикметників, корелює з семантико-синтаксичною структурою речення. До основних словотвірних іменникових категорій входять

суб'єкт, знаряддя, локатив, граматична предметність, збільшеність, зменшеність, збірність, одиничність тощо, з подальшим поділом їх на підкатегорії, скажімо, суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану тощо.

Словотвірні категорії прикметника визначено характером його взаємозв'язків з вихідними для нього з словотвірного погляду частинами мови. І.Р. Вихованець характеризує прикметник як таку частину мови, що має суфіксально-префіксальну словотвірну доміную, і наголошує, що суфікси похідних іменників здебільшого формуються з предикативних знаків [Там само: 134].

До розгляду прикметникових словотвірних категорій буде залучено категорію недостатнього ступеня вияву ознаки, категорію надмірної інтенсивності ознаки, категорію суб'єктивної оцінки якості (тобто категорії з модифікаційними значеннями), категорію протилежності, категорію надміру супровідної ознаки (в межах яких словотворчі засоби виконують функцію заступання). Їх доповнять категорія присвійності, категорія локативної атрибутивності, категорія темпоральної атрибутивності, категорія порядковості, ад'єктивної синтаксичної деривації і міжрівнева словотвірно-морфологічно-синтаксична категорія ступенів порівняння.

Основоцентричний підхід до пояснення словотвірних явищ уможливить розкриття словотвірних потенцій різних частин мови, залежність їх від синтаксичної поведінки вершинних слів гнізд, а також визначення гнізд за параметрами реалізації словотвірних типів, семантичних словотвірних категорій, лексичної потужності гнізд. До цих ознак в описі буде додано аналіз гнізд за особливостями словотвірних ланцюжків, парадигм слів різного ступеня похідності, а також за характером засвоєння значень слів в аспекті зв'язку між похідними одиницями. У ньому буде використано морфемно-словотвірний фонд української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України³ [Клименко, Карпіловська та ін. 1990; Klymenko, Karpilovs'ka 1994], а також «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2005].

³ Від 2011 р. цей фонд перебуває в Інституті української мови НАН України (ред.).

Характеристика словотвірних явищ сучасної української мови буде неповною без опису функціонування словотвірних одиниць у текстах різних стилів, динаміки в словотворенні. Вони виявляються в процесах неологізування і використання в них словотворчих засобів нових і тих, що були штучно заборонені в часи першої русифікації, збільшенні інтернаціональних запозичених одиниць і водночас конкуренції з ними слів з питомими компонентами мови, швидкій гібридизації слів як реакції мови на прискорене проникнення в неї різних запозичень, зростанні ролі осново- та словоскладання в процесах номінації і внаслідок цього збільшенні питомої ваги складних слів у словниковому фонді мови. Помітні зростання розчленованих номінацій, що є перекладами інтернаціональних термінологічних словосполучень з подальшим згортанням їх в афіксальні похідні, формування нових словотвірних моделей, «агресія» експресивних засобів мови і проникнення їх навіть до термінологічної лексики тощо.

Література

Вихованець, Городенська 2004: Іван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. – Київ.

Клименко, Карпіловська та ін. 1990: Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Комарова Л.І., Недозим Т.І., Іванова Т.В. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – №6. – С. 41-50.

Клименко, Карпіловська, Кислюк 2005: Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – Київ.

САМУМ 1998: Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – Київ.

Сучасна... 1969-1973: Сучасна українська літературна мова. – Київ. – Т.1-5.

Федурко 2003: Федурко М.Ю. Морфологія відіменникового словотворення. – Дрогобич.

Klymenko, Karpilovs'ka 1994: Klymenko N.F., Karpilovs'ka Ie.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol. 1. – No. 2. – P. 113-131.

Категорія відмінка іменника як мотиваційна база словотвірних типів похідних⁴

Теза про зв'язки словотворення з морфологією, синтаксисом та лексикою давно усталилася в лінгвістиці [Вежбицка 1985: 307-309; Вихованець 1987: 199-203; Вихованець 1988; Докулил 1967: 3-9; Загнітко 1996: 150-200; Зализняк 1973: 53-56; Кубрякова 1978; Курилович 1962; Филмор 1981: 490-495; Чейф 1975: 300-351; Якобсон 1958: 30; Helbig 1973]. Більшою мірою її доведено на прикладах окремих мов з розгалуженими системами флексійно виражених відмінків. Менш вона розкрита в зіставному плані, коли з'ясовують типологічні ознаки словотворення, а також його характерологію в окремій мові. Адже відмінності в морфологічній структурі частин мови та синтаксичній організації речень у зіставлюваних мовах відображаються у подібності та відмінностях творення на їхній основі різних типів похідних слів.

Предметом нашого аналізу стали зв'язки між первинними і вторинними значеннями іменникових відмінків, розгляданими в аспекті функціонально-категорійної граматики, та окремими категорійними словотвірними значеннями, що формуються на їхній основі і властиві похідним іменникам та дієсловом у сучасній українській і новогрецькій мовах.

У межах названої граматики категорія відмінка розглядається як морфологічно-синтаксична і така, що пов'язана з морфологією, а також формально-синтаксичними, семантико-синтаксичними і комунікативними структурами. Ми поділяємо думку авторів „Теоретичної морфології української мови” І. Вихованця і К. Городенської про те, що в мові тісно співіснують морфологічні і синтаксичні відмінки. У кожній мові, де є система відмінків, існує характерний для неї формальний і тісно пов'язаний з ним значеннєвий розподіл відмінкових форм (морфологічні відмінки) і одиниці, які в своїй сукупності стосуються певною мірою універсальної системи значень

⁴ Уперше опубліковано в: Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung / Herausg. von Hanna Burkhardt und Alicja Nagórko. – Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 2007. – S. 257-268.

реченнєвих компонентів із семантикою предметності – семантичні відмінки [Вихованець 2004: 60]. Для зіставних студій важлива думка про те, що морфологічні відмінки виражають певну сукупність семантичних функцій, об'єднуючи своєю формою первинну функцію, яка вказує спеціалізацію певного відмінка в системі мови, і функції вторинні, які залежать від контексту. Семантичні відмінки охоплюють основну відмінкову форму для певної функції і вторинні відмінкові, а також і відмінкові форми, що трапляються в певних контекстах, що більш обмежені порівняно з основною формою [Вихованець 1993: 258-26]. Отже, при такому підході в описі семантичні відмінки збігаються з субстанціальними синтаксемами: суб'єктною, об'єктною, адресатною, локативною, інструментальною, вокативною, що структуровані в реченні семантико-синтаксичною валентністю предикатів. Аналіз первинних і вторинних відмінкових функцій в одній чи кількох мовах дозволяє розкрити схожість і відмінності формування на їхній основі регулярно виражених словотвірних значень.

Система іменникових відмінків у новогрецькій та українській мовах помітно відрізняється. У новогрецькій мові чотири відмінки: називний, родовий, знахідний, кличний. У ній на відміну від української мови немає орудного та місцевого відмінків, отже, відсутнє морфологічно виражене зіставлення об'єктно-інструментальних та локативних відношень, а також суб'єктно-адресатних відношень через відсутність давального відмінка. Такі функції у новогрецькій мові перебирає на себе знахідний відмінок з прийменниками, що в ряді випадків при вираженні адресата дії синонімізується з родовим суб'єкта, пор. еквівалентні за значенням речення: *Η Άννα διαβάζει του Γιάννη* (род. в.) *τα νέα* та *Η Άννα διαβάζει στο Γιάννη* (знах. в.) *τα νέα* 'Анна читає новини Янісові'. Це не може не позначатися на синтаксичній структурі речення. На синтаксичному рівні мовної системи це виявляється у формуванні парадигм словосполучення з іменниками в знахідному відмінкові, здатних виражати відношення між предметами – об'єктами дії та її знаряддями або наслідками, зіставляти суб'єкти дій з іншими актантами в реченні. Вони стають основою творення похідних з відповідними категорійними словотвірними

значеннями (наприклад, іменникових назв – наслідків дії, виразників кількості-одичності, дієслівних похідних зі значенням ‘класти щось у певне місце’).

Відомо, що весь спектр функцій знахідного відмінка залежить від валентності предиката. У новогрецькій мові численні дієслова активного стану бувають одночасно перехідними і неперехідними. Ці їхні значення залежать від контексту, тобто перебувають поза межами форми одного слова, отже, вони мають іншу порівняно з українськими дієсловами валентність, пор.: *Τα χελιδόνια πετούν στον ουρανό* ‘Ластівки летять у небі’; *Η Μαρία πετάει το στυλό που τελείωσε στο καλάθι* ‘Марія кидає кулькову ручку, що закінчилася, в смітницю’. Така валентна характеристика грецьких дієслів забезпечує відносну легкість переходу багатьох дієслівних сем з розряду виражених синтаксично в розряд прихованих на словотвірному рівні й представлених лише через семантику іменника.

Іменниковий знахідний відмінок української мови визначається як такий, що наділений первинною функцією об’єкта дії та об’єкта стану. Фахівці підкреслюють, що подвійні синтаксичні зв’язки знахідного відмінка (з дієсловами, прикметниками, дієприкметниками) зумовлюють його функціонування як складної синтаксеми, що іноді поєднує значення об’єкта дії і суб’єкта стану: *Марійку* *лихоманило від образи* [Вихованець 2004: 209-210]. Форма знахідного відмінка вживається у вторинних, прислівникових семантико-синтаксичних функціях часу (*він увесь час працював*) та обставинних функціях міри простору, міри ваги і міри вартості (*іти кілометр, важити дві тонни, коштувати три гривні*).

Знахідний прийменниковий відмінок у сучасній українській мові виражає просторові відношення кінцевого пункту руху і шляху руху, а також поширений у функції обставин часу, мети тощо.

Підкреслимо, що названі первинні (об’єкта дії та об’єкта стану) і вторинні функції знахідного відмінка іменників української мови, тобто синтаксична транспозиція відмінкової форми і набуття нею прислівникових ознак, у цілому подібні з функціями знахідного в новогрецькій. Однак роль останніх своєрідно відбивається в словотвірних можливостях грецьких дієслів та іменників.

Однією із типових для обох мов словотвірних трансформацій є така, що її описує семантична схема співвідношень ‘іменник – назва знаряддя дії → дієслово – дія за допомогою цього предмета’, пор.: *борона* → *боронувати* =, *η σβάρινα* → *σβαρνίζω*, *коса* → *косити*, *η κόσα* → *κοσίζω*.

Нереалізованою в українській і типовою для грецької мови є семантична схема творення слів, представлених як співвідношення ‘іменник – назва знаряддя дії → дієслово – дія за допомогою цього предмета → наслідок цієї дії’. Характерно, що предметне значення залишається вираженим у всьому словотвірному ланцюжку і його носієм виступає корінь, співвідносний з іменником: *το δόντι* ‘зуб’ → *δοντιάζω* ‘кусати зубами’ → *η δόντια* ‘укус зубами’, *το ψαλίδι* ‘ножиці’ → *ψαλιδίζω* ‘різати ножицями’ → *η ψαλιδιά* ‘розріз ножицями’.

Активність цього словотвірного типу в грецькій мові настільки значна, що він стає зразком творення похідних слів за аналогією, з пропуском відіменникового дієслова в ланцюжку. Його значення (як нарощене) збережене в семантиці іменника – назви наслідку дії. Порівняймо з цього погляду повні ланцюжки похідних: *το κούτελο* ‘лоб’ → *κουτουλίζω* ‘буцати, бити головою або рогами’ → *κουτουλιά* ‘удар головою’ (про тварин), *η μύτη* ‘ніс’ → *μυτίζω* ‘бити носом’ → *η μυτιά* ‘щигол’ з неповними: *το κεφάλι* ‘голова’ → *η κεφαλιά* ‘удар головою’, *το μολύβι* ‘олівець’ → *η μολυβιά* ‘лінія, проведена олівцем’, *η πένα* ‘перо’ → *η πενιά* ‘розчерк пера’. Іноді в таких ланцюжках похідний іменник називає одночасно дію і наслідок дії: *το μαχαίρι* ‘ніж’ → *η μαχαίριά* 1. ‘удар ножем’, 2. ‘місце, порізане ножем’. Чи не єдиною словотвірною паралеллю цього типу в східнослов’янських мовах є ланцюжок *павук* = *η αράχνη* → *павутина*, рос. *паутина* = *η αραχνιά*, в якому твірне слово називає істоту, а похідне – наслідок виконаної нею дії без мотивації дієсловом у сучасних мовах.

Іншим прикладом різного оформлення словотвірних значень у порівнюваних мовах є відіменникові дієслова, утворені за семантичною схемою ‘назва місця, установи тощо → дія зі значенням розташовувати(ся), класти щонебудь у це місце’. В українській мові дієслова такого типу поодинокі:

госпіталь → *госпіталізувати*, *диспансер* → *диспансерувати*, у новогрецькій вони становлять численну групу слів. Серед таких похідних трапився чи не єдиний приклад паралелізму в новогрецькій та східнослов'янських мовах; *η αποθήκη* 'склад' → *αποθηκεύω* 'складувати', рос. *складировать*.

Однією з можливих причин цього словотвірного явища є периферійність локативних значень у системі відмінків української мови, закріплення транспозиції іменника у місцевому відмінку в клас прислівників, отже, втрата морфологічних показників відмінка і набуття такими словами здатності виражати ознаки дії, бути придієслівними прислівниковими словами. Доказом цього є також те, що локативні словосполучення в українській мові лише в поодиноких випадках згортаються в композитні прикметники на зразок *водоплавний* через свою залежність від усієї предикативної структури речення, його домінанти. Показовим у цьому плані є розподіл прикметникових композитів у сучасній українській мові: 95,6% таких слів співвідносні з дієслівно-іменниковими словосполученнями, що виражають об'єктні відношення типу *смолоперегінний*, 2,3 % – зі словосполученнями, що виражають інструментальні значення: *гребенечесальний*, *світлокопіювальний* і лише 1,48% – значення місця *водорозчинний*.

У новогрецькій багатофункціональний знахідний відмінок іменників стає основою творення багатьох похідних дієслів, які реалізують семантичну схему 'іменник, що може бути місцем перебування, вмістищем чогось → дієслово зі значенням 'класти щось у місце, назване твірним словом': *το καμίνι* 'піч' → *καμινιάζω* 'кидати щось у піч'; *ο φάκελος* 'конверт' → *φακελώνω* 'класти в конверт'. У новогрецькій вона продуктивна для слів – назв предметів певного об'єму: *το καζάνι* 'казан' → *καζανιάζω* 'класти в казан'; *το καμίνι* 'горн' → *καμινιάζω* 'кидати в горн'. При цьому в семантиці дієслова залишається невираженим значення об'єкта, якого розташовують десь (місце вказане твірним іменником). Однак похідні дієслова цього словотвірного типу в новогрецькій можуть виражати перехідні значення, доповнювані в контексті іменником – об'єктом дії: *το καλάθι* 'кошик' → *καλαθιάζω τα σύκα* 'класти інжир у кошик'.

Такими є *το αλώνι* ‘тік’ → *αλωνίζω* ‘молотити на току’; *το καλάμι* ‘вудка, катушка’ → *καλαμίζω* ‘намотувати на катушку’; *η κασέλα* ‘скриня’ → *κασελιάζω* ‘складати речі в скриню’; *το μανίκι* ‘держак’ → *μανικώνω* ‘насаджувати на держак’; *η μποτίλια* ‘пляшка’ → *μποτιλιάρω* ‘розливати в пляшки’; *ο οίκος* ‘дім’ → *οικίζω* ‘поселяти в домі’; *ο σάκος* ‘мішок’ → *σακιάζω* ‘класти в мішок’; *το ταμείο* ‘каса’ → *ταμιεύω* ‘вкладати гроші в касу’; *η τσέπη* ‘кишеня’ → *τσεπώνω* ‘класти в кишеню’.

Деякі з них передають неперехідні значення: *λιμέρι* ‘табір’ → *λιμεριάζω* ‘розташовуватися табором’; *ο όρμος* ‘рейд, гавань’ → *ορμίζω* ‘ставати на рейд’; *το πέλαγος* ‘відкрите море’ → *πελαγίζω* ‘перебувати у відкритому морі’.

Невелика частина таких похідних слів виражає значення стану, а не дії і оформлена граматично як дієслова пасивного стану: *η κορυφή* ‘вершина’ → *κορυφούμαι* ‘перебувати на вершині, в зеніті’; *η τραμπάλα* ‘гойдалка’ → *τραμπαλίζομαι* ‘гойдатися на гойдалці’.

Отже, відмінність у продуктивності щойно проаналізованого словотвірного типу відіменникових дієслів у порівнюваних мовах продиктована різною синтаксичною основою їх творення. В українській мові він непродуктивний через залежність іменника у місцевому відмінку від структури всього речення, тобто від підмета і присудка одночасно, та труднощі згортання такої структури в слово. Продуктивність цього словотвірного типу в новогрецькій мові зумовлена іншою базою його формування. У грецькій він ґрунтується на конструкціях іменника у знахідному відмінку, що виконує інші порівняно з українською мовою ролі в структурі речення і виражає інші контекстуально закріплені значення, в цьому випадку – локативні.

Функціональна розбіжність іменникових відмінків у двох порівнюваних мовах стає причиною відмінностей формування словотвірних типів відсубстантивних іменників – назв приблизної кількості.

В українській мові кількісно-партитивні значення традиційно виражає родовий відмінок. У сполученнях *відро води* і *випив (трохи, багато) води* саме іменник у родовому відмінку в поєднанні з іншим іменником або з неозначено-

кількісним числівником вторинно і без нього функціонально налаштований на вираження кількості. Таке саме призначення родового відмінка у словосполученнях з кількісними числівниками: *я купив п'ять книжок і десять зошитів*.

У новогрецькій кількісні значення виражає знахідний, а не родовий відмінок при кількісних числівниках: *Στο σχολείο ήρθανε σήμερα πενήντα μαθητές και ογδόντα μαθήτριες* 'До школи сьогодні прийшли п'ятдесят учнів і вісімдесят учениць'.

Описові та функціональні граматики грецької мови (Τριανταφυλλίδης 1978; Μπαμπινιώτης 1977; Τζαρτζάνου 1989; Holton, Mackridge, Φιλιππάκη 1998) виділяють такий знахідний відмінок, як *αιτιατική περιεχομένου* «знахідний вмісту» за постійною виконуваною ним функцією вираження кількісних відношень після інших іменників, що називають кількість або міру: *ένα καλάθι καρπούς* 'кошик фруктів', *ένα κοφίνι μήλο* 'кошик яблук', *ένα κιλό πορτοκάλια* 'кілограм апельсинів', *ένα κομμάτι μπακλαβά* 'шматок паклави – листового пирога', *ένα κουτί σπέρτα* 'коробка сірників', *ένα μπουκάλι κρασί* 'пляшка вина', *ένα πακέτο τσιγάρα* 'пакет цигарок', *ένα ποτήρι νερό* 'склянка води'.

Родовий відмінок у новогрецькій мові виражає значення належності до певного роду, виду, а знахідний серед інших значень передає і кількісні. Словосполучення, які наводимо нижче, відрізняються стійкою, системно закріпленою спеціалізацією вираження значень

належності до певного виду,
роду
(род. в.)

μια κανάτα του νερού 'графин
для води'

ένα κουτάλι του γλυκού 'чайна
ложка'

ένα μπουκάλι του κρασιού
'пляшка вина'

кількості
(знах. в.)

μια κανάτα νερό 'графин води'

ένα κουτάλι νερό 'ложка води'

ένα μπουκάλι κρασί 'пляшка
вина'

ένα ποτήρι του κρασιού ‘склянка
для вина, чарка’

ένα ποτήρι κρασί ‘чарка вина’

ένα ποτήρι του νερού ‘склянка
для води’

ένα ποτήρι νερό ‘склянка води’

ένα φλιτζάνι καφέ ‘чашка для
кави’

ένα φλιτζάνι καφέ ‘чашка кави’

Перші значення (род. в.) належать до тих, що можуть трансформуватися словотворчо в прикметники типу: *το κρασί του βαρελιού* ‘вино з бочки’ → *βαρελίσιο κρασί* ‘бочкове (розливне) вино’, який є антонімом лексеми *εμφιαλωμένος* ‘розлите у пляшки’; *η βαρελίσια ρετσίνα* / *εμφιαλωμένη ρετσίνα* ‘бочкова рецина / розлита й закоркована в пляшках рецина’.

Друге значення (знах. в.) у багатьох випадках стає основою виникнення відсубстантивних афіксальних іменників, що є назвами міри, об’єму, приблизної кількості. Такі словотвірні перетворення спостерігаємо в ланцюжках слів: *το κοφίνι* ‘верейка’ → *κοφινιάζω* ‘класти у верейку’, *η κοφινιά* ‘кількість, що її вміщує одна верейка’; *το πιρούνι* ‘виделка’ → *πιρουνιάζω* ‘наштрикувати щось на виделку’, *η πιρουνιά* ‘кількість, яку хтось може взяти з тарілки на виделку’; *ο φούρνος* ‘піч’ → *φουρνίζω* ‘ставити щось випікати у піч’, *η φουρνιά* ‘кількість, яку вміщує одна піч’.

Цей словотвірний тип продуктивний у новогрецькій мові: *το καϊκι* ‘вітрильник, парусний човен’ → *η καϊκιά* ‘кількість того, що вміщує один човен, його вміст’; *το καζάνι* ‘казан’ → *η καζανιά* ‘вміст казана’; *το καλάθι* ‘кошик’ → *η καλάθιά* ‘вміст одного кошика’; *το καμίνι* ‘піч’ → *η καμινιά* ‘вміст печі’; *το καράβι* ‘корабель’ → *η караβιά* ‘вміст корабля’; *το κουτάλι* ‘ложка’ → *η κουταλιά* ‘ложка як міра’; *γιομβέτσι* ‘малий або великий глиняний горщик, у якому смажать страву в печі’ → *η γιομβέτσια* ‘порція м’яса, що його смажать у цьому горщику’; *η ταβέρνα* ‘таверна’ → *η ταβερνιά* ‘кількість відвідувачів, які може вмістити таверна за один раз’. У багатьох випадках трапляються саме пари похідних (без дієслова).

Такі похідні іменники вже як назви вмісту стають основою формування нових словосполучень з іменниками в знахідному відмінкові для вираження кількісних предметних значень, їхньої приблизної міри: *μια καϊκία ζύλα* ‘човен дров’; *μια καλάθιά μήλα* ‘кошик яблук’; *μια κουταλιά ζύδι (αλάτι, ζάχαρη)* ‘ложка оцту (солі, цукру)’.

Цікавий приклад нейтралізації словотворчого вираження цих значень в українській мові засвідчують паралельні еквівалентні фразеологізми у порівнюваних мовах на зразок (ложка як міра) – *πνίγομαι σε μια κουταλιά* ‘втопитися у ложці води’.

Похідні іменники зі значенням вмісту настільки характерні для грецької мови, що їх використовують з переносним значенням: *μια φουρνιά φοιτητών από το νέο πανεπιστήμιο* ‘одна „випічка" студентів з нового університету’.

Іноді в аналізованих іменниках цього типу співіснують значення вмісту та наслідку дії: *η βελονιά* – 1) кількість ниток, здатних пролізти через вушко голки; 2) укол голкою; 3) дірка від голки; *η ποτήρια* – 1) кількість, що її вміщує одна склянка; 2) удар склянкою.

У сучасній українській мові за розглянутою дериваційною схемою утворене одне слово *навилок*, що має паралель у російській мові *навильник* (обласне слово), зі значенням ‘кількість трави, сіна тощо, які можна підібрати за один раз вилами’. Отже, цей словотвірний тип належить до рідкісних і характерологічних у сучасних українській, російській та білоруській мовах.

До аналізованих слів близькі за значенням іменники, що є віддієслівними похідними, утвореними за допомогою суфікса **-ιά**. Вони називають абстрактні дії з однократним кількісним виміром. Деякі з них мають паралелі в сучасній українській мові: *η βουτιά* ‘нирок’ (проміжок часу, впродовж якого людина може перебувати під водою), *η καθισιά* ‘присіст’ (порція, яку можна з’їсти нашвидкуруч за один раз), *η βρασιά φαصولιά* ‘порція квасолі, потрібна для приготування одного супу’. Такими є також *χαψιά* ‘хапок’, *η ρουφηξιά* ‘ковток’ (чогось рідкого), *η καταπιά* ‘одна затяжка’ (цигаркою).

На відміну від української мови в сучасній новогрецькій продуктивний флексійний спосіб утворення пар слів, співвідносних за великим та малим

розміром. Назви зі значенням великого розміру оформляються за допомогою флексії **-α**, що функціонально виконує роль словотворчого форманта: *η κουτάλα* ‘ложка велика, черпак’ – *το κουτάλι* ‘мала ложка’, *η κοφίνα* ‘великий кошик’ – *το κοφίни* ‘малий кошик’, *η λαγήνα* ‘глек’ – *το λαγήνι* ‘гличик’, *η καδή* ‘велика бочка’ – *το καδι* ‘мала бочка’, *η μπουκάλα* ‘великий бутиль’ – *το μπουκάλι* ‘пляшка’ (пор. російську паралель: *бутыль* – *бутылка*). В українській мові подібні до цього іменники зі значенням великого розміру чогось та флексією **-а** вийшли з ужитку, пор. *ложа* – *ложка* або збереглися в діалектах: *миса* – *миска* [Клименко 2005: 17-25].

Досі були розглянуті похідні відіменникові дієслова та відсубстантивні іменники, що відбивають різну функціональну природу системи відмінків у двох порівнюваних мовах і зв'язок її з особливостями синтаксичного вираження значень перехідності-неперехідності дієслів. Однак варто звернути увагу і на ті особливості словотворення, що пов'язані з переходом іменників до розряду похідних дієслів зі значенням процесу і стану. Отже, йдеться про особливості дієслівного функціонування і здатність дієслів виражати трансформацію суб'єкта дії в дієслово стану.

Далі ми зупинимося на опозиції дієслів дії та стану, що пронизує всю систему мови і в новогрецькій має множину особових закінчень, які зіставляють активний та пасивний стан. Своєрідність оформлення цієї опозиції виявляється на словотвірному рівні в специфіці творення, наприклад, дієслів від іменників – назв осіб за родом діяльності, професією. В українській мові такий тип дієслів продуктивний і охоплює багато пар слів на зразок: *адвокат* → *адвокатувати*, *бондар* → *бондарювати*, *вівчар* → *вівчарювати*, *пасічник* → *пасічникувати*, *слюсар* → *слюсарювати*, *тесля* → *теслювати*, *учитель* → *учителювати*. Для грецької мови він мало характерний (*ο πρόεδρος* ‘голова (зборів)’ → *προεδρεύω* ‘головувати (на зборах)’) і це спричинено наявністю в ній ще й середнього стану дієслів зі значенням ‘перебування в певному стані’. В щойно наведених парах виражене значення не стільки дії, скільки сталої ознаки суб'єкта за виконуваною ним постійною неперехідною і безоб'єктною дією. Значення такої дії виражається в грецькій мові на рівні морфології

дієслова та його синтаксису, а не словотворення. Українська пара слів *лікар* → *лікарювати* по-грецькому передається через співвідношення слова і словосполучення, у якому іменник оформлено називним відмінком: *ο γιατρός* ‘лікар’ – *δουλεύω γιατρός* ‘працюю лікарем’, *ο δικηγόρος* ‘адвокат’ – *εργάζομαι δικηγόρος* ‘працюю адвокатом’, у якому іменник вжито в називному відмінкові.

Уживання в подібних до цього випадках знахідного відмінка в новогрецькій мові спричинює інформаційний зсув. Словосполучення *κάνω γιατρό, ηθοποιό* і под. перекладаються *вдавати, що ти лікар, артист*, бо в них відсутня характеристика особи за постійною професійною діяльністю.

Це ще раз підтверджує залежність механізму словотворення від морфолого-синтаксичної та семантико-синтаксичної організації речення в кожній мові, синтаксичних особливостей основних частин мови (зокрема і від морфолого-синтаксичної категорії відмінка). Останні впливають на своєрідність оформлення словотвірних значень і типів (наприклад, значень кількості та наслідку дії у відіменникових утвореннях, локальних та станових значень дієслова).

Література

Вежбицка, Анна 1985: Дело о поверхностном падеже, в: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 15, 303-341.

Вихованець, Іван 1987: *Система відмінків української мови*, Київ.

Вихованець, Іван 1988: Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови, в: *Мовознавство*, № 2, 44-51.

Вихованець, Іван 1988а: *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*, Київ.

Вихованець, Іван 2004: Знахідний відмінок, в: *Українська мова: Енциклопедія*. Київ. 209-210.

Вихованець, Іван/ Городенська Катерина 2004: *Теоретична морфологія української мови*. Київ.

Докулил, Милош 1967: К вопросу о морфологической категории, в: *Вопросы языкознания*, № 6, 3-16.

Загнітко, Анатолій 1996: *Теоретична граматика української мови. Морфологія*, Донецьк.

Зализняк, Андрей А. 1973: О понимании термина «падеж» в лингвистических описаниях, в: *Проблемы грамматического моделирования*, Москва, 53-87.

Клименко, Ніна 2005: Категорія кількості в зіставному аспекті (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов), в: *Вісник Київського національного університету. Іноземна філологія*, № 42, 17-25.

Кубрякова, Елена С. 1978: *Части речи в ономаσιологическом освещении*, Москва.

Курилович, Ежи 1962: *Очерки по лингвистике*, Москва.

Филмор, Чарлз 1981: Дело о падеже открывается вновь, в: *Новое в зарубежной лингвистике*, Вып.10, 496-530.

Чейф, Уоллес Л. 1975: *Значение и структура языка*. Москва.

Якобсон, Роман 1958: *Морфологические наблюдения над славянским склонением (Состав русских падежных форм)*. Gavenhage.

Μπαμπινιώτης, Γιάννης 1977: *Γενική μετασχηματιστική γραμματική*. Αθήνα.

Τζαρτζάνου, Α. 1978: *Νεοελληνική σύνταξη*. Θεσ/νίκη.

Τριανταφυλλίδης, Μανόλης 1978: *Μεγάλη νεοελληνική γραμματική*. Θεσ/νίκη.

Helbig, Gerhard 1973: *Die Funktionen der substantivischen Kasus in der deutschen Gegenwartssprache*. Halle / Saale.

Holton, David / Mackridge, Peter / Φιλιππάκη, Ειρήνη 1998: *Γραμματική της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.

Словотвірна параметризація лексичної семантики слова⁵

Словотвірна параметризація одиниць відбувається на основі лексичної семантики слів. Вона реалізується за допомогою основ та словотворчих афіксів, що є носіями лексико-словотвірної семантики.

Відомо, що лексична семантика зорієнтована на класифікацію предметної групи слів, які утворюють лексичні тематичні поля, та ознакової групи, що формує семантичні поля ад'єктивної лексики.

Внаслідок того, що багато композитних слів виникає на основі атрибутивних словосполучень, котрі реалізовані як поєднання компонентів з лексичною предметною та ознаковою семантикою, відбувається формування нових семантичних полів ад'єктивної лексики, отже, нова лексична систематизація одиниць. Якраз такі поля дозволяють з'ясувати роль основоскладання в творенні одиниць з параметричною семантикою.

Інтегральні ознаки полів мають різний характер. Для багатьох слів, що самі організовані як певні мікрополя – це показники точної та приблизної кількості. Класифікаторами цих ознак стають основи кількісних і порядкових числівників та основи **багато-, мало-, високо-, низько-, верхньо-, нижньо-, буйно-, рясно-, пишно-, густо-, рідко-**. Кожна з цих основ по-своєму моделює простір кількості та сукупні розміри предметів або розміри у висоту, довжину, ширину, увиразнює інтенсивність ознаки. Перші з них стають основою зіставлення точних кількостей з неозначено великою (за допомогою основ **багато-** та **кілька-**), другі – зіставлення приблизних великих і малих кількостей, розмірів.

У межах визначення точної кількості найповніше представлено ряди прикметникових композитів, співвідносні з числами від 1 до 10. Такі ряди бувають реалізовані повністю: *одно-, два-, три-, чотири-, п'яти-, шести-*,

⁵ Уперше опубліковано в: Словообразуване и лексикология: Докл. на X Междунар. конф. на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите, София, 1-6 октомври 2007 г. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2009. – С. 19-28.

семи-, восьми-, дев'яти-, десятибальний. Ці ряди можуть бути продовжені прикметниками з основами, співвідносними з числівниками, що називають числа, більші ніж 10: *одинадцятибальний, дванадцятибальний.* Фіксація більшої за 10 кількості в складних ад'єктивах не має тієї регулярності, яку спостерігаємо в межах основ від 1 до 10. Вона характерна для ад'єктивів, друга основа яких співвідносна з іменниками, що вказують на певну відстань типу - **метровий, -кілометровий**, пор.: *метровий, півметровий, півтораметровий, двометровий, триметровий, сорокаметровий, шістдесятиметровий, стометровий; кілометровий, півкілометровий, півторакілометровий, чотирикілометровий, тринадцятикілометровий, тисячокілометровий.*

Найбільш розгалужені ряди ад'єктивних композитів з першими основами, співвідносними з назвами кількох десятків або сотень, і другими – назвами часових проміжків -**літній** або -**річний**: *дванадцяти-, тринадцяти-, ... двадцяти-, тридцяти-, сорока-, п'ятдесяти-, ...сторічний, двохсот-, трьохсот-, п'ятисот-, семисот-, ...тисячорічний.*

Своєрідне і найчисленніше мікрополе утворюють ад'єктивні композити з першими основами, що вказують на числа в межах від 1 до 3: *одно-, дво-, три-, багатошлюбний; одно-, дво-, три-, багатотрубний, одно-, дво-, три-, багатозазонний.* Аналізовані ряди прикметникових композитів закінчуються словами, що констатують перетворення точної кількості на неозначено велику з основами **багато-** та **кілька-**: *багатоповерховий, кількاظверховий.* У цілому ж у межах композитів найширше представлено основи з назвами чисел до 10, що разом із багатьма предметними основами виражають зорозво уявлювану їх кількість.

Позамовні реалії накладають обмеження на довжину ряду, впорядкованого за послідовністю чисел. Так, у ряді ад'єктивів на -**рогий** представлено композити *одно-, дворогий*, в ньому відсутній прикметник *багаторогий*. У ряді слів на -**ногий** засвідчено *одно-, дво-, три-, чотири-, восьми-, десятиногий*, однак він не закінчується прикметником *багатоногий*. У ряді випадків збільшення чисел у таких словах пов'язане з метафоризацією чи підсиленням кількісної ознаки, зведенням точної кількості до незліченно

великої, пор.: *стоголосий, тисячоголосий, мільйонноголосий, стоглавий, сторукий, стокрилий, тисячоокий і стосвічковий* (з прямим значенням).

Серед ад'єктивів, друга основа яких співвідносна з іменниками-назвами частин тіла, трапляються такі, що належать до нсозначуваних точними числами. Це композити на **-бровий, -волосий, -вусий, -в'язий, -горлий, -грудий, -губий, -дзьобий, -косий, -лобий, -мордий, -носий, -пикий, -рилий, -сердий** тощо. Почасти це пояснюється тим, що деякі такі назви належать до збірних (необчислюваних): *волосся, чуб*, інші – до тих, що сприймаються як парні: *брови, вуха, губи, крила, роги*, чи до таких, що за своєю природою існують у кожному організмі в одному «примірнику»: *горло, груди, дзьоб, лоб, ніс, рило, серце*.

Деякі ряди аналізованих композитів з названими вище основами багаточленні, однак їх утворюють одиниці з іншими не кількісними характеристиками людини чи тварини (наприклад, кольору: *біло-, чорно-, сиво-, рудо-, русяво-, мідновусий*; форми: *гостро-, пластинчасто-, товстовусий*; довжини, висоти, ширини: *довго-, широко-, рівно, прямокрилий, довго-, коротковусий*; швидкості: *бистро-, прудко-, швидкокрилий*; інших якостей: *міцно-, твердо-, тонкокрилий*)

Загалом, у багаточленних рядах композитних прикметників з другими основами, співвідносними з іменниками-назвами частин тіла, фізичних властивостей істот, переважають слова з не кількісними характеристиками.

Аналіз ад'єктивних композитів зі значенням кількості та інших параметричних вимірів показує, що основоскладання виступає потужним засобом упорядкування лексики. З одного боку, в межах таких похідних слів чіткіше експліковані ці значення завдяки використанню основ, співвідносних з кількісними та порядковими числівниками і простими параметричними прикметниками, що лише в цілому окреслюють значення сукупного розміру предметів, розмірів у довжину, висоту, ширину, їхнього об'єму, приблизно великої та малої кількості. З другого, утворювані похідні формують свої угруповання лексики, співвідносні між собою як синоніми, антоніми, або

одиниці з відтінком інтенсивності ознаки, названої другою основою (наприклад, *буйнозелений*).

Слова *багато* і *мало* – антоніми за вираженням приблизно великої і малої кількості. Композиція основ виявляє нові їхні значеннєві відтінки, що вони їх здобувають порівняно із співвідносними простими словами внаслідок сполучення з основами предметної семантики. Вживання основи **багато-** в композитах, за даними Українського орфографічного словника [УОС 2002], засвідчує її переважне використання в зіставленні зі словами, перші основи яких виражають точну кількість, отже, в опозиції точна – приблизно велика кількість (47% від 207 одиниць реєстру). На другому місці ті композити, в яких **багато-** виражає значну кількість без порівняння на лексичному рівні з малою або недостатньою і без утворення антонімічних пар ($\approx 29\%$): *багатоасортиментний*, *багатоасоціативний*, *багатобітовий*, *багатодротовий*, *багатоіндексний*, *багатоколосковий*, *багатомодульний*, *багатонасінний*, *багатоопераційний*, *багатопустотний*, *багатоселекторний*, *багаточовниковий*. Останнє місце посідають антонімічні пари з основами **багато-** та **мало-** і тотожними другими основами. їхня питома вага 3,9%: *багатоводий* – *маловодий*, *багатоврожайний* – *маловрожайний*, *багатодітний* – *малодітний*, *багатоземельний* – *малоземельний*, *багатолюдний* – *малолюдний*, *багатотиражний* – *малотиражний* тощо.

Отож, основи **багато-** та **мало-** не обов'язково утворюють контрарні антонімічні пари в композитах з тотожними кінцевими основами. Засвідчено кілька випадків використання цих основ як кваліфікаторів кількості та різних розмірів. Перший, коли композити реалізують свої значення за співвідношеннями з тими простими однокореновими прикметниками, що виражають значення достатньої або великої кількості виявлення певної ознаки.

На нього налаштовано ад'єктиви з основою **мало-**, які позначають менший або недостатній ступінь кількісного вияву певної ознаки без зіставлення її з іншими вимірами в композитах: *маловартий*, *маловигідний*, *маловиразний*, *маловірогідний*, *малограмотний*, *малодоказовий*, *малоздібний*, *малокомпетентний*, *малосприятливий*, *малостійкий*, *малоцінний*.

Композити такого типу в багатьох випадках можуть займати середню позицію в тріаді контрарних антонімів, два з яких прості афіксальні слова: *доказовий – малодоказовий – недоказовий, бездоказовий; інтелігентний – малоінтелігентний – неінтелігентний; культурний – малокультурний – некультурний; підготовлений – малопідготовлений – непідготовлений* тощо. Перший член тріади називає достатню за кількісним виявом ознаку (норму), яка може розвиватися: *впливовий – маловпливовий – невпливовий; вивчений – маловивчений – невивчений*.

Рідше основа **мало-** у композитах стає синонімом основи **низько-**: *маловуглецевий, низьковуглецевий* або антонімом основи **високо-**: *малоефективний – високоефективний, малотоксичний – високотоксичний, малоудійний – високоудійний, малочутливий – високочутливий*. Іноді ці відношення ускладнені асоціативними зв'язками з кількома антонімічними парами: *розвинений – нерозвинений, високорозвинений – малорозвинений; авторитетний – неавторитетний, високоавторитетний – малоавторитетний; кваліфікований – некваліфікований, висококваліфікований – малокваліфікований; малорослий, низькорослий – високорослий; маловрожайний, низьковрожайний – високоврожайний; малолегований, низьколегований – високолегований; малоприбутковий, низькоприбутковий – високоприбутковий; малорентабельний, низькорентабельний – високорентабельний*.

У композитах основа **мало-** може також синонімізуватися з основою **рідко-** і ставати антонімом основи **широко-**: *маловживаний, рідковживаний, широковживаний; малодоступний – широкодоступний*, а також **густо-**, *пор. заселений – малозаселений – густозаселений – незаселений*.

Композити з основою **мало-** стають антонімами слів з основою **велико-** в характеристиці розмірів: *маловаговий – великоваговий, маловантажний – великовантажний, малогабаритний – великогабаритний, малогомілковий – великогомілковий, малокаліберний – великокаліберний, малоформатний – великоформатний*. Такі зв'язки основи **мало-** з іншими основами в складі композитів можливі завдяки її багатозначності: вона параметризує нечисленну

кількість, незначні розміри, невелику висоту, довжину, ширину, глибину, вагу, інтенсивність тощо. Завдяки цьому утворюється єдине семантичне поле ад'єктивів на позначення приблизної (великої або малої) кількості, упорядковане синонімічними та антонімічними відношеннями.

В орбіту ад'єктивного семантичного поля кількості та інших параметричних вимірів [Линник 1989] залучено композити з основами **високо-** та **низько-**, оскільки вони належать до параметричних. І перша, і друга спеціалізується на означеннях приблизних розмірів, значних відстаней знизу вгору і незначних від нижньої частини чогось до верхньої, великої кількості, значно більшої від звичайної, та недостатньої кількості, інтенсивності великої та невеликої.

У використанні їх є подібні й різні риси. Кожна з цих двох основ здатна виражати сему кількості: *високододішний, високотанцювальний, високоточний, високоточний, високорадіоактивний, високоточний; низькооборотний, низькооктановий, низькооцетановий, а також відстані: низькорамний, низькошахтний, низькоштамбовий; високорельєфний, високоширотний* та інтенсивності: *високоорганізований* (без антонімічного зіставлення у парах слів).

Водночас вони здатні утворювати антонімічні пари одиниць за ознакою якості: *високосортний – низькосортний, високоякісний – низькоякісний; оцінкою її у кількісному вимірі: високовідсотковий – низьковідсотковий, високомолекулярний – низькомолекулярний, високооплачуваний – низькооплачуваний, високопродуктивний – низькопродуктивний, високопроцентний – низькопроцентний, високотемпературний – низькотемпературний, високочастотний – низькочастотний.* Існують антоніми з аналізованими основами, зіставлявані за відстанню: *високобортний – низькобортний, високобровий – низькобровий, високоорбітальний – низькоорбітальний, високорослий – низькорослий, високостеблий – низькостеблий, високостовбурний – низькостовбурний, високочолий – низькочолий* або за вмістом якихось речовин: *високопробний – низькопробний, високолегований – низьколегований.*

Основа **високо-** продуктивніша від основи **низько-**. За її допомогою утворено велику кількість прикметникових композитів, що підкреслюють інтенсивний вияв певної позитивної ознаки: *високодостойний, високоморальний, високопатріотичний, високоповажний, високорозумний, високославний, високоталановитий, високотехнічний, високотоварний, високоточний, високоурочистий.*

Основи **верхньо-** та **нижньо-**, що корелюють з основами **високо-** та **низько-**, параметризують у складі композитів певну відстань. Частина з них є антонімами: *верхньогортанний – нижньогортанний, верхньогубний – нижньогубний, верхньонімецький – нижньонімецький, верхньощелепний – нижньощелепний.* У кількох інших словах ці основи вказують на певне місце розташування чогось вгорі: *верхньо зубний, верхньокрейдяний, верхньомедіальний, верхньопалубний* або внизу: *нижньореберний, нижньочетвертинний.* Близькі до них за значенням композити з основами **вище-** та **нижче-** регулярно прогнозують один одного: *вищевикладений – нижчевикладений, вищевказаний – нижчевказаний, вищезазначений – нижчезазначений, вищезгаданий – нижчезгаданий, вищепідписаний – нижчепідписаний, вищепойменованій – нижчепойменованій* тощо.

У розгляданому ад'єктивному семантичному полі представлено ще основи **густо-**, **буйно-**, **рясно-** та **рідко-** як виразники приблизно великої і малої кількості. Дві з них **густо-** та **рідко-** входять до багаточленних рядів композитів. Частину композитів з ними упорядковано як антонімічні пари: *густоволосий – рідковолосий, густозаселений – рідкозаселений, буйнолистий – рідколистий, густоплавкий – рідкоплавкий, частовживаний – рідковживаний, густошерстий – рідкошерстий.* Кожна з них може виражати без зіставлення з іншими антонімами значення великої: *густововний, густоволокнистий, густогривий; буйногривий, густоперий, густосітчастий, густотрав'яний* або малої кількості: *рідкозубий, рідкошаровий.*

Композитів з основами **буйно-** та **рясно-**, які підкреслюють інтенсивність ознаки і стосуються переважно рослин, рідко – тварин, всього шість:

буйногривий, буйнолистий, буйнозелений, ряснозорий, ряснолистий, рясноцвітий.

Як бачимо, синонімами стають композити, перші основи котрих співвідносні з простими прикметниками, що не є синонімами: *малий, рідкий, густий, буйний, пишний (рідковолосий – буйноволосий – пишноволосий)*, до таких належать і антоніми *малий – широкий*. Основа **багато-** в ад'єктивних композитах є антонімом не лише основи **мало-**, а й основи **одно-**: *одноповерховий – багатопверховий, одностеблий – багатостеблий, одноразовий – багаторазовий, одноклітинний – багатоклітинний*, а остання – основи **різно-**: *одноманітний – різноманітний, одноплановий – різноплановий, одnobарвний – різнобарвний, однорівневий – різнорівневий, односортний – різносортний, односторонній – різносторонній.*

Зіставлення способів вираження кількісних ознак у простих ад'єктивах з однією основою та композитах показує, що в перших воно має регулярний і уніфікований характер. Прості афіксальні прикметники підкреслюють більший, ніж прийнято звичайним, розмір певних частин тіла, за допомогою суфікса **-ат-**: *боканий, брований, волосаний, вусаний, вуханий, губаний, зубаний, листаний, лобаний, носаний, оканий, пиканий, пузаний, руканий, череваний, чубаний, язиканий*; рідше – **-ист-**: *голосистий, качанистий, колосистий, м'язистий, ребристий, трав'янистий, чупринистий* і рідко **-ав-/ -ляв-**: *кривавий, кістлявий.*

Відсутність ознаки виражена префіксом **без-** в межах антонімічного протиставлення: ознака відсутня або виявляється в надмірній величині предмета, і тоді ми спостерігаємо кореляти: *бороданий – безбородий, волосаний – безволосий, вуханий – безвухий, вусаний – безвусий, голований – безголовий, гриваний – безгривий, кістлявий – безкостий, крилатий – безкрилий, листаний – безлистий, носаний – безносий, оканий – безокий, руканий – безрукий, роганий – безрогий, язиканий – без'язикий*. В інших випадках лише констатуємо відсутність котроїсь частини тіла: *безлусковий, безногий, безостий, безперий, безпелюстковий*. Таких слів в аналізованій підгрупі мало. Більшості прикметників із суфіксами **-ист-** та **-ав-** не властиві

кореляти зі словами, в яких можливий префікс **без-**. Вони засвідчені в парах: *голосистий – безголосий, кістлявий – безкостий, кров'янистий – безкровний, м'язистий – безм'язий*. Деякі з них стають членами антонімічних (контрарних) зіставлень на зразок: *густошерстий, рідкошерстий, безшерстий*. Численніші ті з них, що підкреслюють більші, ніж прийнято звичайними, розміри частин тіла і не мають корелятивів з префіксом **без-**: *боканий, горбатий, губаний, гребінчатий, дзьобаний, лобаний, лусканий, литканий, чоланий, щоканий; вовнистий, жолудистий, качанистий, кронистий, коренистий, пазуристий, ребристий, щетинистий*. Частина ад'єктивів з суфіксом **-ат-** має виразне розмовне забарвлення: *баньканий, кудланий, кучманий, патланий, мизаний, морданий, патланий, пиканий, ротаний, череваний*.

Творення інших простих афіксальних прикметників з префіксом **без-** у розгляданій групі не відбувається через неможливість існування таких істот серед собі подібних у нормальному стані в природі: *безбокий, безгривий, безгубий, бездзьобий, безлобий, безщокий*. Отож, прості однокореневі утворення з префіксом **без-** здебільшого налаштовані на протиставлення: ознака є або вона відсутня. Натомість композити деталізують ознаку, вказуючи на точну кількість частин цілого: *одно-, дво-, чотириногий*. У межах нейтралізації точної кількості в них використовується основа **багато-**: *багатопалий, багатоголовий*. Упорядкування таких слів з тотожною другою основою відбувається за рядом чисел. Лише пари слів на зразок *одноокий – багатоокий* можуть розглядатися як антонімічні в кваліфікації кількості. Натомість антонімічні протиставлення стають основним принципом організації композитних ад'єктивів зі значенням приблизної кількості: *рідковолосий – густоволосий, пишоволосий*. Вони свідчать про розширення можливостей кількісного означення реалій дійсності. Утворення цього типу не лише доповнюють наявні ряди слів з основами, співвідносними з точними кількісними числівниками на зразок *трилистий, п'ятилистий, шестилистий, багатолістий, буйнолистий, ряснолистий*, а часто є єдиними кількісними характеристиками предметів у таких похідних, як *густовітий, рясновітий; густоцвітий, рясноцвітий*. Це стосується також визначень їхніх розмірів у діапазонах великий – малий, високий – малий,

широкий – вузький, рідкий – густий тощо. Вони реалізовані як антонімічні пари: *великовагий – маловагий, великоголовий – малоголовий, високорослий – малорослий, вузькогрудий – широкогрудий, вузькогорлий – широкогорлий, вузькоплечий – широкоплечий, вузькочолий – широкочолий* або представлені лише однією лексемою пари: *вузькоголовий, вузькоокий, широкобородий, широкомордий, широкопикий, ширококоротий, дрібнозубий, дрібнолистий, дрібношерстий*.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати існування лексико-словотвірних парадигм слів, об'єднаних спільним, але диференційованим значенням кількості, яке виражене основами з цим значенням. Композити представлені в парадигмах рядами слів з тотожними другими основами. Ці парадигми впорядковані протиставленнями точної одиничної та неозначено великої кількості: *одноколірний – багатоколірний*; точної та неозначено великої кількості: *однотомний, двотомний, тритомний, п'ятитомний, десяти томний – багатотомний*; приблизної – великої або малої кількості: *багатоземельний – малоземельний*; зорозв уявлюваної опредметненої кількості та кількості міфологізованих світів: *одноголовий – п'ятиголовий, десятиголовий*, а також інтенсифікованої кількості: *стоголосий, тисячоокий*.

Запозичені в українську мову основи, які співвідносні з точними числівниками на зразок *уні-/ун-, ді-/ди-, бі-, трі-/три-, тетра-, кварт-, пента-, гекса-/гепта-, септ-, окт-/окта-, дека-/деци-, додека-, ікоса-, гекато-*, використовуються здебільшого в термінології. Ці основи зберігають властивий українській мові характер кількісного позначення предметів і явищ дійсності й виражають точну кількість у складних словах переважно в межах десяти: *моном, біном, трином, поліном*. У небагатьох словах представлено основи, співвідносні з назвами більших за десять чисел *ікосаедр* 'двадцятигранник' або з найменуванням сотні: *гектограм, гектоват, гектоп'єза* (одиниця тиску).

Значення кількості в дієсловах, що виражають динамічні ознаки дій, стану процесу, здебільшого оформлені префіксами, які передають просторові, розподільчі, часові значення. Отже, воно має супровідний характер і лише модифікує дію, виявляючи різні ступені її виконання з відтінками. Тут кількість

виступає як міра дії, що здійснена сповна: *нарубати, наскубати*, більше, ніж було до певного моменту: *перепрацювати, перенаселяти*; зроблена над усіма об'єктами: *перенюхати, перемісити, перепрати, перетовкти, понумерувати*; додатково: *підвоцити, підволожити, підмалювати, припорошити, присолити*. Це може бути характеристика дії, доведеної до певного стану: *наплакатися, насміятися, розвеселитися, розтривожитися*; перероблена заново, повторно: *перезапилити, переінакшити*, солідарна дія: *підгавкувати, підкахикувати, підспівувати, підтакувати, підтьохкувати, співіснувати, співпрацювати*. У багатьох дієсловах дія постає як не доведена до кінця: *недобачати, недобрати, недоспівати, недоплатити*; напіввиконана: *напівдрімати, напівзачиняти, напівнепритомніти*; щойно розпочата: *заспівати, заговорити, забігати*, зроблена на якийсь час: *приберегти, припаркувати, притихнути, поняньчити*; тільки - тільки розпочата: *надкусити, надсипати*.

Цікавий матеріал вираження кількості надають дієслова з префіксополуками, зокрема з префіксом **по-**. Здебільшого у таких дієсловах кількісна інтенсивна ознака переробленої над багатьма об'єктами дії перетинається зі значенням доконаного виду. При цьому, дія кваліфікується як виконана додатково: *подосаджувати, подочитувати*; більше, ніж планувалося: *поперевикопувати*; з охопленням усіх об'єктів: *позагострювати, позамазувати, поспалювати, поспродувати, посплавляти* або суб'єктів: *поприневолювати, поприв'язувати*. Вона може бути представлена як доведена до певного моменту дія чи як стан: *понаїдатися, попередити, попередити*. Префіксополука **попо-** передає множинну тривалу дію, значення якої не властиве безпрефіксним дієсловам: *попорозказувати, попоплакати, попозбирати, попоневірятися*.

У сферу слів, дотичних до вираження значення кількості, потрапляють однократні та багатократні суфіксальні дієслова на зразок *стукати, стукотіти*.

Аналіз слів-неологізмів за матеріалами текстів українського науково-технічного, а також публіцистичного стилів та словників неологізмів [Віняр, Шпачук 2002; Мазурик 2002; Нелюба 2007], зокрема okazіоналізмів [Колоїз 2003], засвідчує, що ряди новотворів зі значенням кількості зростають

незначною мірою. Вони мають характер термінів: *нуль-валентний*, *семіпксельний*, частіше – експресивно забарвлених слів, до кола яких потрапляють лексеми з інтернаціональними основами на зразок **мульти-**: *мультибрендовий*, *мультиінтернаціональний*. До них близькі okazіоналізми-прикметники *напівлапий*, *напівспецслужбістський* та іменники *напівкрочок*, *напівмакулатура*, *трьохсотка* (про 300 голосів під час голосування у Верховній Раді), *стоднівка* (сто днів правління уряду). Частина з них на позначення приблизної кількості тривалий час зберігає ознаки okazіональних слів: *буйнограйний*, *буйножарий*, *буйносокий*, *гінкостеблій*, *густокровний*.

Можливо, це пов'язано з тим, що термінолексика з кількісними характеристиками перш ніж потрапити до загальнолітературної мови, повинна пройти стадію детермінізації. Композити-ад'єктиви на позначення кількості тяжіють до переважного використання основ, що окреслюють зорво уявлювану кількість або кількість приблизну (велику чи малу).

Література

Віняр, Шпачук 2002: Г.М. Віняр, Л.Р. Шпачук. Словник новотворів української мови ХХ ст. Кривий Ріг. Вип. 2.

Колоїз 2003: Ж.В. Колоїз. Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів української мови. Кривий Ріг.

Линник 1989: Т.Г. Линник. Параметричні прикметники в українській, російській та англійській мовах. Київ.

Мазурик 2002: Д. Мазурик. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. Львів.

Нелюба 2007: А. Нелюба, С. Нелюба. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006): Словник. Харків.

УОС 2002: Український орфографічний словник. Київ.

**Национально-языковые особенности освоения интернационализмов
(на материале современного украинского и новогреческого языков)⁶**

На современном этапе развития языков в условиях глобализации наблюдается интенсивное заимствование иностранных слов, основ, морфем. С одной стороны, число таких единиц увеличивается. С другой, в каждом языке формируются защитные механизмы реагирования на заимствованные слова. Многие из них, особенно те, которые называют новые понятия и новые реалии, быстро проходят стадию изолированного существования в языке и формируют многочисленные корневые гнезда. Они включаются в процессы словообразования в роли производящих, вершинных слов гнезд, заявляя о своих правах на существование в заимствующем языке. Рост словообразовательного потенциала охватывает те заимствованные единицы, которые давно существуют в языке, и те, что пришли в него на протяжении нескольких последних десятилетий. Особенно это характерно для интернационализмов.

Темпы и пути заимствования, превращения слов и их компонентов в интернациональные, часто имеют своеобразные черты, обусловленные национальными традициями освоения иноязычного материала. Пополнение словарного состава за счет интернационализмов описано во многих работах и на материале различных языков: русского [Земская 1997: 167-201, Земская 2000: 141], болгарского [Березовенко 1993, Радева 2007], польского [Jadacka 2001, Waszakowa 2003: 78-102], украинского [Клименко 2008], чешского [Даниленко 2001]. В этой статье мы попытаемся показать специфику освоения интернационализмов в современных украинском и новогреческом языках. Объясним лишь некоторые используемые в статье термины: неозаимствования – единицы из других языков, освоенные языком-реципиентом в течение последних трех десятилетий; неосемантизмы – новые значения, появившиеся у

⁶ Уперше опубліковано в: *Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich / Red. nauk. Elena Koriakowcewa. – Siedlce: Wyd. Akademii Podlaskiej, 2009. – С. 99-107.*

давно заимствованных слов; новообразования – новые производные от заимствований; интернационализмы – единицы, встречающиеся как минимум в трех разноструктурных языках (критерий А.А.Белецкого). Рассмотрим несколько интернациональных греческих основ, распространенных в украинском и новогреческом языках, для выявления своеобразия заимствований в обоих сравниваемых языках.

Основа **εκο-** соотносится с существительным *ο οίκος* ‘дом, жилище’. В греческом она принадлежит к свободным, несвязанным основам и встречается в составе многих аффиксальных производных слов, а также в композитах. Гнездо с вершинным существительным *ο οίκος* в новогреческом обладает значительным лексическим наполнением. Это слово древнегреческого происхождения. Н. Андриотис определяет его как книжное (Ανδριώτης 1995), однако в современном новогреческом большинство производных от *οίκος* принадлежит общелитературному языку.

Среди композитов этого гнезда представлено существительное *η οικογένεια* ‘семья, род’, которое, по мнению академика Г. Бабиньетиса (Μπαμπινιώτης 1998), начало широко употребляться в новые времена уже в XIX веке, вытеснив эллинизированное существительное *φамиλιά*, заимствованное из латинского *familia*. В анализируемом гнезде много производных от композита *η οικονομία* ‘экономика’, а также от *το οικόπεδο* ‘строительная площадка’, *οικοδομώ* ‘строить дом’ и других.

В конце XX и в начале XXI веков у основы, ставшей интернациональной, развивается второе значение ‘экологический’, т.е. ‘связанный с окружающей средой, в которой живет определенная совокупность организмов, образующих с ней единое целое’. В греческом это слова *η οικοφυσιολογία*, *η οικολογία*, *ο/η οικολόγος*, *οικολογικός*, *ο οικοσήστημα*, *ο οικότηπος*. В украинском им соответствуют *εκοφیزیολογία*, *εκολογία*, *εκοлог*, *εκολογίчний*, *εκοσυσтеμα*, *εκοטיפ*. Все они появились в английском языке с использованием греческих основ. Новогреческий, подобно германским и славянским языкам, заимствовал их из английского. В греческих словарях их фиксируют как интернациональные термины греческого происхождения. Отличие этих слов от подобных в других

языках в том, что они вернулись в стихию родного новогреческого языка и попали в среду слов, принадлежащих одному гнезду с одной и той же основой. Такова судьба многих интернациональных терминов с греческими основами типа **біо-**, **гео-**, **геліо-**, **електро-**, **кріо-**, **психо-**, **термо-**, **фіто-** и др. Ср.: греческие **βιο-**, **γηο-**, **ηλιο-**, **ηλεκτρο-**, **κρυο-**, **ψυχο-**, **θερμο-**, **φωτο-** и т.п.

В украинском языке засвидетельствовано много слов с интернациональной связанной основой **еко-** со значением ‘экологический’. В начале 80-х годов XX в. слов с этой основой еще не было в украинских словарях. В «Украинском орфографическом словаре» 2002 г. уже представлено 14 слов в корневом гнезде с основой **еко-**, в которых она функционально эквивалентна аброморфеме в отличие от новогреческого, где она имеет статус композитной основы в словообразовательном гнезде: *екологічні ресурси – екоресурси* (ср. также *екосистема, екосфера, екотип*). В словоуказателе А.А. Стишова зарегистрировано еще 11 слов с основой **еко-** (Стишов 2003). Большинство из них являются производными словообразовательного гнезда с базовым словом *екологія*: *еколог, екологіст, екологізація, екологічність, екоенергетика, екокатастрофа, екотуризм*. Последнее слово зафиксировано и в новогреческом, однако у него иные словообразовательные характеристики. В его составе исконная основа **οικο-** сочетается с заимствованным словом *туризм*, образуя композит-гибрид *οικотουρισμός*.

В современном украинском языке давно известна основа **еко-** со значением ‘дом, хозяйство’, встречающаяся в составе многих слов: *економіка, економіст, економ, економічний* и др. Однако носители языка не ассоциируют ее с отдельной морфемой **еко-**, а тем более со значением ‘экологический’. Ее выделяют с помощью этимологического анализа и по своему значению она разошлась с основой **еко-**, восходящей к прилагательному *екологічний*. Последняя приобрела в украинском языке статус словообразовательной продуктивной морфемы и образует ряды новых слов, в том числе и гибридов наподобие *екорух, екобезпека, екоосвіта*.

Основа **βιο-** тоже давно известна как интернациональная. В сложных словах она выражает значения: 1) ‘связанный с жизнью’, 2) ‘биологический’.

Эта несвязанная основа формирует мощное словообразовательное гнездо, в котором преобладают композиты типа *η βιοποικιλία* ‘биоразнообразие’, *η βιοπάλη* ‘жизненная борьба’, *η βιοτεχνία* ‘биотехника’. Большинство композитов, принадлежащих этому гнезду, встречается в других языках как заимствования из английского: *η βιοαστροναυτική* – биоастронавтика, *η βιογένεση* – биогенез, *η βιογεωγραφία* – биогеография, *η βιοδυναμική* – биодинамика, *η βιοστατιστική* – биostatистика, *η βιοσύνθεση* – биосинтез, *ο βιοτόπος* – биотоп, *ο βιοτύπος* – биотип, *η βιοφυσική* – биофизика; из французского: *η βιοενέργεια* – биоэнергия, *η βιοκλιματολογία* – биоклиматология, *η βιολογία*, *βιοθεραπεία*, *βιομάσα*. Некоторые из них являются кальками английских гибридных терминов, ср.: и греческое; немецких типа ‘жизненная мудрость’.

В современном украинском языке связанная основа **био-** образует разветвленное корневое гнездо, в котором свыше 170 единиц. Большинство из них интернациональные композитные существительные и прилагательные, принадлежащие разным терминосистемам. Анализируя эти слова, следует помнить, что в украинском языке, как и в других славянских, не все они непосредственно заимствованы из греческого, несмотря на то, что они содержат греческие основы. В корневом гнезде **био-** отсутствуют глаголы, но представлены глаголы-существительные (укр. дієйменники), являющиеся гибридными словами: *біозахист*, *біозв'язок біокерування*, *біоокислення*, *біоочищення*. Гнездо стабильно пополняется новыми терминами: *біозона*, *біокінез*, *біонавігація*, *біопатогенез*, *біосенсор*, *біоенерготерапевт*, *біоенерготерапія*, *біорегулювання*, *біотестування*. Это позволяет утверждать, что рассмотренные основы **еко-** и **био-** стали словообразовательными единицами украинского языка, образуя новые разряды слов, среди которых немало гибридов.

На фоне этих основ более четко проявляется своеобразие освоения интернациональных слов и основ в новогреческом языке. Возьмем для примера основу **радио-** от французского *radio* (сокращение от *radiophonie*). От этой интернациональной основы, являющейся в новогреческом свободной, несвязанной, образовалось многочисленное гнездо со многими подгнездами. В

новогреческом и украинском эти гнезда демонстрируют параллелизм словообразовательного и лексического наполнения. Приведем греческие примеры с украинскими параллелями и указанием языка-источника заимствования: *η ραδιοαστρονομία* – *радіоастрономія*, *η ραδιοβιολογία* – *радіобіолоγία*, *η ραδιογενετική* – *радіογενετική*, *η ραδιογραφία* – *радіογραφία*, *η ραδιοσκοπία* – *радіοσκοπία*, *η ραδιοτεχνία*, *радіοτεχνία*, *το ραδιοταξί* – *радіοтаксі*. Эти слова пришли в греческий из английского. Такими же являются заимствования из французского: *το ραδιοτηλέφωνο* – *радіοтелефон*, *η ραδιοχημεία* – *радіохімія*, *η ραδιομετεωρολογία* – *радіοметеорологία*. Гибридными являются в греческом и украинском слова: *η ραδιοεπικοινωνία* – *радіозв'язок*, *η ραδιοεκπομπή* – *радіопередача*, *η ραδιοδέκτης* – *радіоприймач*, *η ραδιοηλεκτρισμός* – *радіοелектрика*, *η ραδιοηλεκτροτεχνία* – *радіοелектротехνία*, *η ραδιοηλεκτρονική* – *радіοелектроніка*, *η ραδιοσταθμός* – *радіοстанція*. Как видим, это общий фонд интернационализмов в сравниваемых языках.

Параллелизм образования гибридных слов с основой **радіо-** в сопоставляемых языках подтверждают многие другие примеры. Так, греки английское слово *radiowave* переводят как *τα ραδιοκύματα*, украинцы – *радіохвиля*, *radio frequency* – *η ραδιοσυχνότητα* – *радіочастота*, *radio-television* – *η ραδιοτηλέοραση* – *радіοтелебачення*, *radiosensitivity* – *η ραδιοευαισθησία* – *радіочутливість*, *radio-tape recorder* – *το ραδιομαγνητόφωνο* – *радіомагнітофон*. В приведенных выше словах в первой позиции использована интернациональная основа **радіо-**, во второй – исконные, свои для каждого языка лексемы. Анализ слов с вершинными для гнезд интернационализмами *радіо* и *радіо* подтверждает более сильную в новогреческом языке, чем в украинском, тенденцию к заимствованию иноязычных единиц путем образования гибридов и калек.

Тенденцию к максимальному использованию калек как защитного механизма языка в освоении заимствованных единиц и, в частности, интернационализмов в новогреческом подтверждает существительное *рентген*. В наиболее полных новогреческих словарях представлено одно слово *το ρέντγκεν* (от фамилии немецкого физика Вильгельма Рентгена) –наименование

единицы дозы рентгеновского и гамма-излучения. В словарях современного украинского языка свыше пяти десятков слов с этой основой. Большинство из них является интернационализмами: *рентгенодефектоскопія, рентгеноастрономія, рентгенокардіологічний, рентгенометалографія, рентгеноспектроскопія, рентгенотехніка*. Новогреческие эквиваленты этих интернационализмов, используемых в славянских, германских и романских языках, принадлежат к калькам, ср.: *рентгенограма – то ακτινογράφημα, рентгеноterapia – η ακτινοθεραπεία, рентгенологія – η ακτινολογία, рентгенолог – ο/η ακτινολόγος, рентгеноскопія – η ακτινοσκόπηση, рентгенодіагностика – η ακτινοδιαγνωστική*.

Неозаимствования в новогреческом являются преимущественно словами английского языка. В отличие от современного украинского они не образуют больших корневых или словообразовательных гнезд. Это обусловлено существующей в современном новогреческом языке тенденцией к калькированию заимствований, образованию гибридных слов, эквивалентному переводу словосочетаниями. Их быстрому проникновению в язык препятствуют также ограничения на звуковое оформление конца слова, особенно существительных, которые оканчиваются на гласные или согласные -ς, -ν. Другие конечные согласные указывают на инородность слова в языке. Это, в частности, объясняет трудность освоения английских слов на **-ing**, очень распространенных в славянских языках как наименования действий, процессов, состояний. От многих из них в украинском языке образуются относительные прилагательные: *армрестлінг – армрестлінговий, віндсерфінг – віндсерфінговий, інжиніринг – інжиніринговий, кікбоксинг – кікбоксинговий, маркетинг – маркетинговий, моніторинг – моніторинговий, факторинг – факторинговий, холдинг – холдинговий*. Таким способом в украинском утверждается и активно реализуется семантическая схема образования производных относительных прилагательных от названий действий и процессов, свойственная немногим исконным отглагольным существительным: *жити – життя – життєвий, мислити – мислення – мисленнєвий, чути – чуття – чуттєвий, почувати – почуваттєвий, мовити – мовлення – мовленнєвий*.

Англицизмы этого типа, ставшие интернационализмами, в украинском языке во многих случаях выступают как вершинные слова гнезд. Это касается не только давних заимствований: *мітинг* – *мітинговий*, *мітингувати*, *мітингування*, *мітингар*, *мітингувальник*, а и новых. От *демпінг* образованы *демпінговий*, *демпінгувати*, *антидемпінг*, *антидемпінговий*; от *лізинг* – *лізинговий*, *лізингодавець*, *лізингоодержувач*; от *брифінг* – *брифінговий*, *брифінгувати*; от *рейтинг* – *рейтинговий*, *рейтингування*.

В новогреческом языке заимствования на **-ing** адаптируются как несклоняемые существительные среднего рода. В украинском, например, представлены существительные *серфінг* с окончанием -у в родительном падеже в наименованиях действия ('скольжение на волне на специальной доске') и с окончанием **-а** в родительном в названии доски, а также *серфінгіст*. В новогреческом в гнезде зафиксировано существительное *το σερφ* со значением 'доска для скольжения по волне' от англ. *surf* 'волнорез'. Его производным в английском является существительное *surfing*. Последнее заимствовано в греческий со значением 'спортивное соревнование, во время которого спортсмен пытается скользить по волне с парусом или без него': *κάνω σέρφινγκ* 'занимаюсь серфингом', *διαγωνισμός σέρφινγκ* – 'соревнование по серфингу'. В греческом гнезде представлено наименование лица *ο σέρφερ* 'серфингист' и глагол *σερφάρω*, образованный при помощи суффикса **-άρω**, продуктивного в образовании производных от заимствований из итальянского – *τρακάρω* 'удариться машиной', *ρυθουλάρω* 'регулировать', английского – *παρκάρω* 'парковаться'. У глагола *σερφάρω* два значения: первое – 'заниматься серфингом', второе – сленговое из области вычислительной техники: 'быстро двигаться в Интернете в поисках информации, сообщения, изображения' – *σερφάρω στο Internet, στον κυβερνοχώρο*.

Другие немногочисленные существительные с суффиксом **-инг** не имеют производных, ср.: *το μπρίφινγκ* – *брифінг*. Интересный пример освоения существительных анализируемого типа демонстрирует англицизм *bodybuilding*. В современном украинском оно образует гнездо, к которому принадлежат наименование лица *боди-білдер* и прилагательное *бодибілдинговий*. В

новогреческом языке представлено существительное *το μποντιμπίλντινγκ*, редко встречающееся в речи. Чаще всего его заменяет калька *η σοματοδόμηση*.

Слова *Интернет* и *niar* в современном украинском языке объединяют: первое – свыше 100 производных, второе – 67. В гнездах представлены простые аффиксальные слова (существительные, прилагательные, глаголы), многие композиты. Существительное *Интернет* в словарях новогреческого языка редко передается как *το Ίντερνετ*, чаще – калькой *το Διαδίκτυο*. У него нет производных, встречается оно в словосочетаниях *συνδέομαι με το Ίντερνετ* ‘связываться по Интернету’, *σερφόρω στο Ίντερνετ* ‘быстро двигаться по Интернету в поисках информации’. Заимствование *niar* в новогреческом не имеет производных.

Во многих языках мира распространились названия явлений массовой культуры, которую греки называют *η μαζική κουλτούρα*. К давно заимствованным в обоих языках принадлежит существительное *το σόου* ‘шоу’. В украинском *шоу* образует гнездо сложных слов, пополнившееся в последние годы многими неологизмами: *шоу-балет*, *шоу-зірка*, *шоу-матч*, *шоу-передача*, *шоу-програма*, *шоу-продовження*, *шоу-простір*, *шоу-турнір*.

В новогреческом в гнезде представлено несколько слов: *το σόου*, *η σοουμπίζνєς*, *ο σόουμαν*. По аналогии с английским языком в греческом различаются существительные мужского рода *showman* – *ο σόουμαν* – шоумен и женского рода *show-woman* – *η σοουγούμαν*. Кстати, эта модель регулярно реализуется в греческом языке, ср.: *ο ρέκρντμαν* ‘рекордсмен’, *η ρεκρντγούμαν* ‘рекордсменка’.

Давними заимствованиями в обоих языках являются существительные *джаз* и *η τζαζ*. В украинском в гнезде представлены два аффиксальных производных *джазист*, *джазовий* и шесть сложных слов *джаз-банд*, *джазмен*, *джаз-оркестр*, *джаз-ритм*, *джаз-рок*, *джаз-фестиваль*. В новогреческом гнезде с этим вершинным словом два существительных: *η τζαζ*, а также *ο τζαζίστας* ‘джазист’. В других случаях *η τζαζ* выступает в роли прилагательного, занимающего в словосочетании первую позицию (*τζαζ κομμάτι*, *-συγκρότημα*, *-μουσική*, *-σκηνή* – соответственно ‘джазовый отрывок’, ‘джазовый ансамбль’,

‘джазовая музыка’, ‘джазовая сцена’) или вторую позицию (*η ορχήστρα τζαζ, εκτέλεση ~, φωνή ~, άκουσμα ~* – ‘джазовый оркестр’, ‘джазовое исполнение’, ‘джазовый голос’, ‘джазовое звучание’). Заимствования-интернационализмы *рок – рок, поп – поп* образуют в сопоставляемых языках гнезда в основном из сложных слов. В украинском это *рок, рокер, хард-рок, панк-рок, латин-рок, гінді-рок, джаз-рок, рок-клуб*. В греческом представлені наименования исполнителей и любителей рока: *ο ρόκερ, ροκάς, ροκάκιας*. В нем увеличилось число словосочетаний со словом *рок* в роли прилагательного-эпитета: *рок συγκρότημα* – ‘рок-ансамбль’, *рок γρουπ* – ‘рок-группа’, *χέβι μέταλ рок* – ‘хеви-металл-рок’, *панк рок* – ‘панк-рок’, *κλασικό рок* – ‘классический рок’, *рок στυλ* – ‘рок-стиль’.

Гнездо с вершинным словом *поп* в современном украинском языке имеет большее лексическое наполнение по сравнению с новогреческим: *поп-арт, поп-виконавець, поп-експансія, поп-гурт, поп-зірка, поп-ікона, поп-імідж, поп-конкурсант, поп-концерт, поп-музика, поп-переспіви, поп-співак, поп-цукерки*. В новогреческом слово *поп* принадлежит к прилагательным и встречается в словосочетаниях *ο поп τραγουστής* ‘поп-співак’, *το τραγούδι поп* ‘поп-пісня’, *η μουσική поп* ‘поп-музика’. Единственное интернациональное слово с этой основой называет направление в изобразительном искусстве *η поп-άρτ* ‘поп-арт’.

Мы видим, что новогреческий язык, издавна имеющий статус языка-донора для языков Европы, на основе которого оформлены многие интернационализмы, обнаруживает достаточно стойкий иммунитет к заимствованиям на современном этапе своего развития. В нем от неозаимствований-существительных, особенно тех, что принадлежат к несклоняемым, не образуются корневые и словообразовательные гнезда.

Неосемантизмы в новогреческом и украинском языках часто имеют интернациональный характер. Так, на основе метафоры появилось переносное значение у существительного *το ποντίκι* ‘мышь, мышка’ под влиянием английского *mouse*, где оно называет периферийное устройство компьютера. Подобный путь развития переносного значения у греческого слова *ο ίός* и

украинского *вірус* относительно небольших программ и кратких кодов, вызывающих повреждение в программе и информации. Интересный пример использования разных метафор лежит в основе знака @ в электронном адресе. В украинском его называют существительными *собака* или *вуха*, в новогреческом – *το παπάκι* ‘уточка’.

Новогреческий язык, как украинский и другие языки, открыт для заимствований. Эту мысль аргументированно и на большом фактическом материале доказала Анна Анастасиади-Симеониди (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1994). В обоих сопоставляемых языках много интернациональных заимствований: *το ντιζάιν* ‘дизайн’, *το μάνατζμεντ* ‘менеджмент’, *ο/η μάνατζ'ερ* ‘менеджер’, *ο/η ντετέκτιβ* ‘детектив’, *η μπουτίκ* ‘бутик’ и др. Фонд интернационализмов увеличивается в этих языках в условиях глобализации. Однако новогреческий, в отличие от многих славянских и других языков, заимствуя интернациональные слова, созданные в германских и романских языках с помощью греческих основ типа **био-, кріо-, мікро-**, приспособливает их к своим исконным гнездам с этими основами и таким образом расширяет их лексическое наполнение.

В новогреческом языке действует поддерживаемая интеллектуальной элитой тенденция к ограничению заимствований средствами греческого языка путем использования всех разновидностей калек, многих гибридных единиц, семантически эквивалентных словосочетаний, перифраз. Потому в нем быстрее приживаются удачные кальки типа *глобалізація – η παγκοσμιοποίηση*, *фінансування – η χρηματοδότηση*, *приватизація – η ιδιωτικοποίηση*, *капіталізація – η κεφαλαιοποίηση*, *стандартизація – η τυποποίηση* и др.

Литература

Березовенко А.В. (1993), *Лексичні інновації в сучасній болгарській мові*, АКД, Київ.

Даниленко Л.І. (2001), *Лексико-семантичні інновації в сучасній чеській мові*. [In:] «Мовознавство», № 3.

Земская Е.А. (1997), *Активные тенденции словопроизводства*. Москва, Ополе: Uniwer. Opolski.

Земская Е.А. (2000). *Активные процессы современного словопроизводства*. [In:] *Русский язык конца XX столетия (1985-1995)*, Москва.

Клименко Н.Ф. (2008), *Гнізда від іншомовних слів*. [In:] Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*, Видавн. дім Дмитра Бураго, Київ.

Радева В. (2007), *В света на думите. Структура и значение на производните думи*, Универ. изд. «Св. Климент Охридски», София.

Стишов О.А. (2003), *Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*, Видавн. центр КНЛУ, Київ.

Jadacka H., (2001), *System słowotwórczy polszczyzny. 1945-2000*, PWN, Warszawa.

Waszakowa K., (2003), *Przejawy tendencji do internacjonalizacji w systemach słowotwórczych języków zachodniosłowiańskich*. [In:] Ohnheiser I. (red.), *Słowotwórstwo/Nominacja*, Innsbruck: Ополе: Uniwer. Opolski.

Ανδριώτης Ν., (1995), *Ετιμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Πανεπιστήμιο Θεσσ/νίκης. Θεσσ/νίκη.

Μπαμπινιώτης Γ., (1998), *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα.

Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α., (1994), *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

**Словообразовательные средства интеллектуализации
современного украинского языка⁷**

Члены Пражского лингвистического кружка в 1929 году среди тенденций дальнейшего развития языков мира назвали интеллектуализацию литературных языков [Тезисы 1967]. Справедливость их тезиса подтверждена исследованиями фактов многих языков [ср., напр. Ногескú 1989]. Во времена глобализации эта тенденция становится еще активнее. Она проявляется в увеличении числа слов с абстрактными значениями, именующих действия, состояния, процессы, качества, в ускоренных темпах пополнения словарного состава языков интернационализмами, заимствованными словами, многие из которых называют единицы, объединяемые категорией отвлеченности, в процессах терминизации и детерминизации, росте удельного веса композитов и юкстапозитов, а также в продуктивности многих словообразовательных средств (основ, аффиксов), специализирующихся на выражение этой категории.

В 60-ые – 70-ые годы минувшего века лексикон восточнославянских языков активно пополняется за счет номинализации многих глаголов. Исследователи русского языка [Русская грамматика 1980, Улуханов 1996, Земская 2000, Голанова 1991: 102-131] отмечают рост лексики, называющей абстрактные действия, процессы, состояния, наличие немногих продуктивных типов, оформляющих эти существительные: на **-ни(е)** (и его варианты), **-к(а)**, **-ировани(е)**, нулевой суффикс, **-аци(я)**, **-ств(о)**, употребительность таких слов во всех функциональных стилях литературного языка и в то же время незначительную продуктивность суффиксов **-от**, **-аж**, **-еж**, **-ок** в выражении категории отвлеченности.

Во всех функциональных стилях украинского языка в 70-ые [ср. выводы: Родніна 1979: 68-78], 80-ые годы XX в. [Русанівський 1971; Юрчук 1975: 12-20; Клименко 1984: 152-164] наблюдается активность образования имен

⁷ Уперше опубліковано в: Новые явления в славянском словообразовании: Система и функционирование: Доклады XI Международной научной конференции Комиссии по славянскому словообразованию при Международном комитете славистов / Под ред. проф. Е.В. Петрухиной. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2010. – С. 76 – 89.

абстрактных действий, процессов и состояний, продуктивность немногих словообразовательных типов на **-нн(я)**, **-j(a)**, нулевой суффикс, **-к(а)**, **-аці(я)**, стойкая непродуктивность исконных **-тв(а)**, **-неч(а)**, **-няв(а)**, **-язнь**, **-ш** и др., а также заимствованных суффиксов **-ад(а)/-іад(а)**, **-аж**, **-ур(а)**.

Пополнение лексики современного украинского языка последних трех десятилетий многими наименованиями абстрактных действий, процессов, состояний свидетельствует об изменении функциональной нагрузки словообразовательных средств их реализации, а также их характеристик как малопродуктивных и непродуктивных. Среди неологизмов научно-технического стиля и средств массовой информации в категории отвлеченности (в украинской грамматической традиции категории грамматической предметности) наибольший удельный вес сохраняют слова словообразовательного типа на **-нн(я)** со всеми его алломорфами: *акціонування, алмазорізання, алмазобетонорізання, бетонорізання, відтермінування, ендопротезування, паркування, паркетощліфування, секвестрування*.

Образование названий производственных и социальных процессов сегодня все интенсивнее оформляется по словообразовательному типу на **-ація**, **-изація**, **-ізація**: *глобалізація, доктринізація, інституціоналізація, кислотизація*. Они встречаются среди общественно-политических: *маргіналізація, партизація, політизація*; экономических: *доларизація, тінізація*; культурологических: *берегинізація, міфологізація*; а также конфессиональных терминов: *євангелізація, ісламізація*.

Продуктивность суффикса **-изація**, **-ізація** в современном украинском языке проявляется в его способности сочетаться со все большим числом мотивирующих основ по нескольким семантическим схемам. В одних случаях их мотиватором являются глаголы, производные от существительных, называющих машины: *комп'ютер – комп'ютеризувати – комп'ютеризація*; лица: *космополіт – космополітизувати – космополітизація, манкурт – манкуртизувати – манкуртизація, фермер – фермеризувати – фермеризація*; собирательные понятия: *комуна – комунізувати – комунізація, мафія – мафізувати – мафізація*; вещества: *наркотик – наркотизувати – наркотизація*.

В таких случаях они подчеркивают расширение сферы действия машин, вовлечение в определенные процессы все большего числа лиц. В других – их мотивируют прилагательные и тогда семантические отношения между производящими основами и формантом **-изація** оформляются по схеме «уподоблять тому, что названо относительным прилагательным»: *американський – американізувати – американізація, демократичний – демократизувати – демократизація, кримінальний – криміналізувати – криміналізація, легітимний – легітимізувати – легітимізація, мінімальний – мінімалізувати – мінімалізація, приватний – приватизувати – приватизація.*

Во всех этих случаях существительные, реализующие категорию грамматической предметности, образуются вследствие трансформации номинализации. Они являются результатом синтаксической деривации и обусловлены необходимостью синтаксического преобразования производящего в составе высказывания, занимающего определенное место в структуре связного текста, которая измеряется в терминах ремо-тематических отношений. И.Р. Вихованец характеризует причины появления анализируемых синтаксических дериватов следующим образом: «Если предикатное слово при актуальном членении предложения передвигается из позиции ремы в позицию темы, происходит конденсация высказывания и одновременно образование отпредикатного (преимущественно отглагольного и отадъективного) существительного. То, что было целью сообщения в предыдущем высказывании, закономерно становится данным, известным в следующем. Преобразования, связанные с перемещением компонента – сказуемого в позицию подлежащего, ведут к преобразованию этого компонента в отпредикатное существительное» [Вихованец, Городенська 2004: 102]. У последнего нивелируются исходные глагольные и адъективные категории и появляются грамматические категории существительного.

На современном этапе развития украинского языка наблюдается усиление процессов номинализации глаголов, которые были активны в нем и в 60-ые – 80-ые годы прошлого века. Сейчас более четко определяется другой процесс – образование существительных, называющих абстрактное действие и состояние,

без мотивации их глаголами. Подобные производные появляются по аналогии, по словообразовательной модели оформления имен отвлеченного действия. При этом они сохраняют в имплицитном виде те же семантические схемы – соотношения: существительное или прилагательное – процесс с характерными признаками мотиватора со значениями «превращать в ...»: делать суверенным – *суверенізація*, – соборным – *соборнізація*, радикальным – *радикалізація*, региональным – *регіоналізація*; теневым – *тінізація (тіньовізація)*; подобным: – *латиноамериканський* – *латиноамериканізація*; распространять что-либо – *трасти* – *трастовізація*, увеличивать количество: кланов – *кланізація*, люмпенов – *люмпенізація*, наркоманов – *наркоманізація* (ср. распространять наркотик – *наркотизація*), олигархов – *олігархізація*, технократов – *технократизація*.

Среди мотиваторов этого типа преобладают заимствованные слова, реже в роли производящих выступают исконные существительные: *гривня* – *гривенізація*, *співдружність* – *співдружнізація*, *громадянин* – *громадянизація*.

Такие существительные широко представлены в различных терминосистемах: *бартер* – *бартеризація*, *валюта* – *валютизація*, *долар* – *доларизація*, *екологія* – *екологізація*, *футбол* – *футболізація* (общества), *університет* – *університетизація* (превращение многих институтов в университеты без обязательных атрибутов классических университетов), *більшовізація*, *доктринізація*, *маргіналізація*.

Среди них своим прагматическим (чаще всего отрицательным) ореолом выделяются существительные, мотивированные онимами и называющие процессы, происходящие в обществе: *афганізація*, *африканізація*, *балканізація*, *білорусизація*, *ірландизація*, *ісландизація*, *кучмізація*, *лукашенкізація*, *макдональдизація*, *піночетизація*, *сербізація*, *суркісизація*, *фінляндизація*, *чорнобилізація*, *югославізація* [более подробно о них см.: Стишов 2003; Клименко 2008].

Усиливается конкуренция между суффиксами **-ння** и **-изація**. Все чаще встречаются параллельные образования с ними, имеющие то же значение абстрактного действия. При этом, действует приписываемое нормой правило

преимущественного употребления слов с исконным суффиксом: *зомбі – зомбізація, зомбувати – зомбування, інтегрувати – інтегрування, інтеграція, реінтегрувати – реінтегрування, реінтеграція, приватизувати – приватизування, приватизація, реприватизувати – реприватизування, реприватизація, інвестувати – інвестування, інвестиція, реінвестувати – реінвестування, реінвестиція* и др.

Эти типы все больше вытесняют из категории наименований абстрактного действия производные с суффиксом **-к(а)**. Во многих случаях происходит замена их производными с суффиксом **-ння**: *дресировка –дресирування, шліфівка – шліфування, обробка (тексту) – опрацювання*.

Снизилась продуктивность образования отглагольных существительных абстрактного действия с нулевым суффиксом: *суперфініш – суперфінішування*. Следовательно, наблюдается не только увеличение продуктивности словообразовательного типа на **-ння** в оформлении существительных этой категории, расширение круга сочетающихся с ним новых основ, но и вытеснение им других типов с суффиксами **-к(а)**, **-изація**, нулевым суффиксом. Возможно, этому способствует отсутствие структурных, семантических ограничений на сочетаемость **-нн(я)** с глагольными основами. Это усиливает его способность к конкуренции с другими исконными суффиксами (нулевым, **-к(а)**, а также заимствованными **-ація, -изація**: *конкуренція = конкурування, спонсоризація = спонсорування, структуризація = структурування*. Неологизмы последних лет свидетельствуют о развитии продуктивности тех суффиксов, которые еще в семидесятые годы прошлого века исследователи отнесли к непродуктивным заимствованным единицам: **-іада**: *алкоголіада, дияволіада, жебракіада, комітетіада, кучміада, олігархіада, московіада, спікеріада, -ур(а) диригентура, опонентура*.

Многие названия абстрактных действий и процессов с суффиксами **-ація, -изація** в отличие от немногих производных с суффиксами **-ання, -ування, -ення**, нулевым: *антимарення, гіперзростання, постперебудова, супервикид, суперфініш=суперфінішування*, вовлечены в сферу именной префиксации. Последняя, по наблюдениям исследователей славянских языков [Земская 1996;

Вашакова 2003; Клименко 2008: 77-89] становится все более продуктивным способом образования отыменных производных, большинство из которых является сочетанием заимствованных слов с заимствованными интернациональными префиксами. Среди них наибольшую активность в образовании абстрактных действий проявляет префикс **де-** со значением «лишение того, что названо производящей основой»: *дебактеризація, дейонізація, декомерціалізація, декомунізація, деміфологізація, деленізація, департизація, деполітизація, депровінціалізація, деперсоналізація, десталінізація, детабуїзація.*

Антонимичный ему префикс **ре-** со значением «обновление того, что указано производящей основой», среди неологизмов встречается редко: *реінформатизація, ремодельовання (міокарда), реновація, реприватизація, ресоціалізація.*

Незначительная продуктивность в образовании существительных абстрактных действий, процессов, состояний свойственна заимствованным префиксам **анти-** *антидемпінг, антиреклама, антиурбанізація, гіпер-гіперінфляція, гіперурбанізація, гіперкаліємія, пост-постмодернізація (ср. депостмодернізація), постнавантажання (на серце), постполімеризація, супер-суперакція, супермарафон, суперприватизація, супертурнір.*

Некоторые заимствованные префиксы сочетаются с исконными украинскими словами со значением абстрактного действия: *антивибори, антимарення, гіперзростання, контрголодування, супербій, супергра.*

Наименования-неологизмы этой категории образуются с помощью исконных префиксов: *знецорінення, післядія, післяплата, розколгосплення, роздержавлення, розмитнення, унезалежнення.* Лишь немногие из них последние годы стали продуктивными. Это префикс **недо-** со значением неполноты, незавершенности действия. Чаще всего он используется для образования имен, производных от исконных существительных: *недогодівля, недовимолот, недовиручка, недовиторг, недозапилення, недонадходження, недообкладення, недооблік, недоодержання, недоокис, недооплата, недопресування, недорозвиток.* Многие из них образуются по аналогии:

недоважок, недовал, недожин, недокіс, недокорм, недолив, недомел, недомір, недомолот, недорід, недосип, недосів. В единичных случаях **недо-**присоединяется к заимствованным, но уже усвоенным украинским языком существительным: *недоратифікація, недофінансування.*

Стал продуктивным в образовании названий абстрактных действий, процессов префикс **не-**, выражающий значение противоположности, отрицания. Он встречается в составе существительных с нулевым суффиксом: *невихід, ненапад, неучасть,* на **-а**: *невплата, -і неплатежі,* а также **-енн(я), -анн(я),** *недонесення, неповернення, невідтримання, нерозповсюдження.* В единичных случаях префикс **не-** присоединяется к заимствованным существительным: *нератифікація.* Свою продуктивность в немногих неологизмах подтверждает префиксоид **напів-**: *напівжиття, напівмарафон, напівпрогулянка.* В отраслевых терминосистемах распространена именная префиксация с использованием морфем **не-, анти-, пере-**. В физической, химической, языковедческой и др. терминосистемах префикс **не-** активен в образовании прилагательных: *невербальний, невідмінюваний, негубний, непередикативний, нерівноскладовий; неконкурентноспроможний, неізотропний, неквантовий, ненульовий* [Кочерга, Мейнарович 2000], **анти-** прилагательных и существительных, называющих частицы, вещества: *античастинки, антибаріони, антинейтрон, антигіперон, антикварки, антинейтрино, антиядра, антидейтерій, антигелій* [Вакуленко 2008]. Реже они встречаются в названиях действий и процессов: *антиоперація,* отвлеченного качества: *антимагнетизм, нерозрізнюваність.* Префікс **пере-** зафиксирован в наименованиях процессов: *перекристалізація (=рекристалізація) перевипромінювання.*

Неологизмы, обозначающие отвлеченные качества, в современном украинском языке формируют достаточно большую группу слов. Они образуются также по небольшому числу словообразовательных типов. Эти существительные мотивированы прилагательными и оформлены суффиксами **-ість, -изм, -ств(о),** расположенными по убыванию их продуктивности. Наиболее продуктивен из них суффикс **-ість.** Он встречается в составе простых

слов: *бездуховність, валідність, громадянськість, заангажованість, кон'юктурність, корумпованість, легітимність, мафіозність, місійність, рейтинговість, ринковість, суржикуватість, укоріненість, усвідомленість, шароварність*. Среди них появились слова с собирательным значением: *азійськість, вселенськість, елітарність, європейськість, польськість, плейбойськість, селянськість, радянськість, українськість*. Композиты с этим суффиксом образуются присоединением к простым словам на **-ість** первых основ, которые выражают либо степень проявления признака, либо его специализацию, ср.: *екологічність – високоекологічність, законослухняність, кислотостійкість, макрогомогенність, медпродуктивність* (пчел), *природосвідомість, самозахищеність, самоідентичність, самоцінність, високоліквідність, малодослідженість, малозабезпеченість, меншовартість, наркозалежність, енергозалежність, правозахищеність, радіояскравість, україноментальність, фотопружність, в'язкопружність*. Лишь немногие из них мотивированы сложными прилагательными, образованными от композитных существительных: *гідрофільність, гідрофобність, медіатипність, міфологічність, вседозволеність, різновекторність*. Два композита содержат в своем составе аббревиатуры: *держаморальність, компартбільшість*.

Продуктивность свойственна также интернациональному суффиксу **-изм/-ізм**. В том случае, когда он образует названия социальных тенденций, направлений, течений, производные с ним преимущественно не имеют отрицательной оценки: *консюмеризм, комізм, лінгвіцизм, мазохізм, масовізм, техніцизм, харизматизм, фундаменталізм*. Слова, производные от антропонимов с суффиксом **-изм/-ізм**, обладают, как правило, отрицательным прагматическим ореолом: *брежневізм, горбачовізм, кравчукізм, кучмізм, лукашизм*. Исключением являются *кришнаїзм, сковородизм, тетчеризм*. Слова, образованные с помощью префиксов, являются оценочными: *нефемінізм, надрадикалізм, неконкурентоздатність, посткомунізм, постмодернізм, постсоціалізм, постсталінізм, посттоталітаризм*. Чаще всего оценочный компонент свойственен также композитам с первыми основами **нео-, псевдо-,**

секс-: *необільшовизм, неокомунізм, неомарксизм, неосоціалізм, неосталінізм, псевдосоціалізм, секстуризм*. Исключением из этого правила являются *лінгвотуризм, радіоцентризм*. Эти примеры свидетельствуют о сближении книжной лексики с разговорной эмоционально окрашенной лексикой и об использовании для ее образования заимствованных суффиксов.

Исконные суффиксы **-щин(а)**, **-ств(о)** встречаются в немногих неологизмах отвлеченного качества. Сочетаясь с мотиваторами – антропонимами, суффикс **-щин(а)** отрицательно характеризует их деятельность, политику: *брежнєвщина, жириновщина, зюганівщина, лазаренківщина*. Таковую же окраску он придает некоторым общим словам: *неошароварщина, отаманщина, радянщина*.

Суффикс **-ств(о)** малопродуктивен в этой категории слов, как и в словах абстрактного действия. Он употребляется преимущественно в составе простых слов. Некоторые из них мотивированы именами собственными: *європейство, євразійство, кравчуківство, лукашенківство, сковородинство*. Некоторые называют качество: *арійство, люмпенство, мамлюківство, манкуртство*. Немногие указывают на тип поведения, чаще всего в их составе суффикс **-ництв(о)**: *нападництво, незалежництво, позадництво* или постоянные занятия лиц: *іміджмейкерство, контрактерство, кучмопрем'єрство, менеджерство, спікерство, спонсорство, хакерство, човникарство*. Этот суффикс используется в окказиональных композитах: *мискоборство, словоборство, фольклорофільство*.

Следовательно, в категории отвлеченного качества функционируют два продуктивных типа. Один из них с суффиксом **-ість**, второй с интернациональным суффиксом **-изм/-ізм**. Другие типы с суффиксами **-щин(а)**, **-ств(о)**, **-ництв(о)** – малопродуктивны. Суффикс **-ощ(і)**, например, засвидетельствован в одном неологизме: *PR-хитрощі*. Это позволяет сделать вывод об активизации лишь некоторых суффиксов в категории отвлеченного качества и дальнейшей пассивизации многих морфем, выражающих ее в современном украинском языке: **-ощ(і)**, **-от(а)**, **-изн(а)**, **-j(а)**, **-інь**, **-яв(а)**, **-об(а)** и др.

Такою же тенденцію ми спостерегаємо і в області префіксації [Клименко 2008: 79-87]. Деякі існуючі префікси, що виражають високу ступінь проявлення признака, втрачають свою продуктивність. Це характерно для префіксу **за-**. Префікс **над-** зберіг її, але поступає свої позиції міжнародній морфемі **супер-**, особливо в області адекватного словотворення. І суфікс **-изм**, і префікс **супер-** надають перевагу комбінаціям з запозиченими основами, хоча зустрічаються також в гібридних словах, т.е. є вже словотвірним засобом української мови.

Інтенсивне поповнення лексики української мови абстрактною лексикою, що належить до категорії граматичної предметності, в останні роки свідчить не тільки про подальшу інтелектуалізацію мови, але і про зближення цього процесу з міжнародною лексикою, а також активізацію міжнародних словотвірних засобів [Waszakowa 2003].

Розвиток категорії граматичної предметності сприяє подальшій спеціалізації небагатьох словотвірних типів, за зразком яких утворюються нові слова, що належать їй, що сприяє словотворенню за аналогією, зростанню регулярності типів і граматикалізації словотвірних засобів.

Неологізми першого десятиліття ХХІ століття, обрані за матеріалами українського журналу «Критика» за 2006 рік, підтверджують життєздатність і продуктивність словотвірного типу іменників на **-нн(я)**. Назви абстрактних дій, процесів і станів, що є простими словами, оформлені переважно за допомогою цього суфікса: *винародовлення, масовізування, медитизування, меморизування* (колективної свідомості), *одержавлення, переокреслення* (кордонів), *приакцентування* (сучасних компонентів), *пласкішання* (соціуму), *релятивізування* (будь-яких стандартів), *угаразднення* (суспільства), *символізування* (безальтернативності). Деякі з них є складними: *етнозбереження, культуротворення, себездійснення, телезомбування*.

Среди этих названий действий и процессов одно существительное с суффиксом **-j(a)**: *знебуття* (поетичне). Наблюдается пополнение неосемантизмов, образованных метафорическим способом. К ряду слов от глагола *мити* типа *відмивання грошей* (финансов) присоединилось наименование *промивання* (мізків), называющее процесс идеологического «оболванивания» советских людей (ср. *люди з промитими мізками*). Несколько слов-названий абстрактного действия содержат суффикс **-аці(я)**: *реоптація*, *ритуалізація* і *церемонізація* (поточної політики), *фрагментаризація*.

Наименования отвлеченного качестваполнились словами: *без'язикість*, *безплідність*, *проминальність* (циган), *іншість*, *кінематографічність*, *малодіяльність*, *піарактивність* (прем'єра), *радянськість* (пострадянського суспільства), *спрофанованість*.

Сложные слова-названия абстрактных действий и процессов позволяют говорить о проявлении в языке «отраженной» продуктивности словообразовательных типов простых слов. В композитах-неологизмах часто используются уже известные в языке отглагольные существительные-названия абстрактных действий с суффиксами **-нн(я)**, нулевым, **-ництв(о)**. Их образование мотивировано не словосочетаниями, а существительными, т.е. происходит по образцу готовых лексем, содержащих в своем составе первые или вторые слова со значением действия, а также уточняющие их основы, которые указывают на объекты или инструменты этого действия: **-будівництво** *державобудівництво* – *державобудування*, *націєбудівництво*; **-звернення** *радіозвернення*, *телезвернення*; **-привітання** *радіопривітання*, *телепривітання*; **-борство** *духоборство*, *словоборство*; **-перевезення** *автоперевезення*, *вантажоперевезення*, *меблеперевезення*, *автовантажомеблеперевезення*; **-становлення** *націєстановлення*, *світостановлення*.

Многие из них образуют ряды производных: *громадянотворення*, *державотворення*, *етнодержавотворення*, *корупцієтворення*, *міфотворення*, *націєтворення*, *програмотворення*, *святотворення*, *угодотворення*, *українотворення*.

Часто по образцу готовых лексем образуются новые слова с использованием заимствованных компонентов, в роли которых выступают слова или основы, ср. греч. *терапия* и укр. *лікування*. В словарях современного украинского языка композитов с основой **-терапия**: *алюмотерапія, бальнеотерапія, вітамінотерапія, геліотерапія, гіпнотерапія, дієтотерапія, кліматотерапія, органотерапія, психотерапія, радіотерапія, рентгенотерапія, термотерапія, фаготерапія, фармакотерапія, фітотерапія, хіміотерапія* в три раза больше, чем с основой **-лікування**: *грязелікування, кумисолікування, паролікування, сонцелікування* [ср. СУМ 1970-1980]. Большинство из них содержит интернациональные основы. Лишь некоторые единицы являются эквивалентными по значению производными: *електротерапія=електролікування, радіотерапія=радіолікування*.

В словарях последних двух десятилетий список первых пополнен несколькими десятками неологизмов: *антибіотикотерапія, аромо-/ароматотерапія, голкорексфлексотерапія, дельфінотерапія, зоотерапія, кріотерапія, лінгвотерапія, музикотерапія, німотерапія, працетерапія, словотерапія, шокотерапія* и др., вторых – единичными существительными: *фітобальнеолікування*.

Образцом для образования неологизмов последних лет являются также слова с компонентами **-манія** (со значением преувеличенного интереса к чему-либо): *агентоманія, балетоманія, декретоманія, довбушоманія, йо-йоманія, кармелюкоманія, лялькоманія, піроманія, роксоланоманія* и **-фобія** (со значением преувеличенной боязни чего-либо): *гемофобія, гідрофобія, гіпсофобія, лазерофобія, начальствофобія, радіофобія, чоботофобія, шпигунофобія*.

Неологизмы сохраняют стойкое количественное соотношение рядов слов с этими двумя основами по сравнению с лексикой семидесятых годов прошлого века, зафиксированной толковым словарем украинского языка [СУМ 1970-1980], где преобладают слова с компонентом **-манія**: *англоманія, бібліоманія, гігантоманія, графоманія, декалькоманія, еротоманія, ефіроманія,*

мегаломанія, мономанія, наркоманія на фоні єдиничних образований с **-фобія**: *фотофобія*.

Многие заимствованные слова, обозначающие действия, деятельность, становятся в языке тематическими центрами, которые объединяют многочисленные членимые производные, уточняющие вершинное слово либо по объекту действия, либо по той или иной разновидности деятельности. Число таких центров, иначе, одноименных по теме блоков-гнезд, в языке постоянно растет. Примером их может быть гнездо от существительного **бизнес** (наименования экономической, предпринимательской и другой деятельности), в котором представлены среди других производных названия действий: *бізнес-екскурс, бізнес-захоплення, бізнес-семінар, бізнес-нарада*, а также *автобізнес, агробізнес, відеобізнес, євробізнес, нафтобізнес*.

Значительное лексическое наполнение характерно для гнезда от слова **шоу** (яркое представление): *байкишоу, детектившоу, догшоу, жартшоу, капітаншоу, концертшоу*, а также *авіашоу, артшоу, грандшоу, токшоу, шоупродовження, шоупередача*. Многие из таких гнезд с вершинными *піар, лізинг, фітнес, секс* подробно описаны в монографии «Динамические процессы в современном украинском лексиконе» [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008].

Образование таких центров-гнезд подтверждает формирование новых лексико-тематических групп лексики, отображающей реалии современной жизни лексическими и словообразовательными средствами. При этом, сроки освоения заимствованного материала сокращаются, происходит вовлечение таких слов и основ в процессы словообразования, осознание членимости иноязычных единиц, а также лексикализации многих основ типа *гейт, поп, рок, ретро, порно, техно* и др.

Об интеллектуализации украинского литературного языка свидетельствует явление детерминизации. Начиная с шестидесятых годов прошлого века, в нем появляется все больше слов и словосочетаний, утративших в общелитературном языке часть своих терминологических значений и сохраняющих лишь образ, след термина, идею его самого общего значения.

Таковы ваучер, гамма-ніж, ген, дивіденд, інтерфейс, картридж, колонізація, ксерокс, мед. реабілітація, сервер, сертифікат, томограф, вірусна и вірусно-бактеріальна інфекція.

В последние десятилетия поток детерминизированной лексики увеличился. Этому в значительной степени способствуют реклама, средства массовой информации. Сначала термин появляется в этих жанрах публицистического стиля либо параллельно с калькой, переводом, толкованием, перифрастическим описанием либо в контексте иного, уже усвоенного языком термина. Далее с увеличением его употребительности в разных стилях растут шансы превращения термина в детерминизированную единицу.

Кальки, как правило, сначала сосуществуют с заимствованными терминами. Многие из них следуют традиции украинского литературного языка, которая базируется на создании терминов на основе народного языка: *амфібії – земноводні, антиринум – ротики (цветы), антропофаг – людоджер, базилік – васильки, бальзамін – розрив-трава, галіт – кам'яна сіль, ганглії – нервовий вузол, гаолян – манчжурське просо, китайське просо, календула – нагідки, карієс – костойда, каутеризація – припікання (мед. раны), конкременти – камінці, кросинговер (з англ.) – перехрещування хромосом, ная – індійська кобра, крип (з англ.) – повзучість металів.*

Многочисленные кальки являются переводом компонентов сложных слов: *анемометр – вітромір, артроподи – членистоногі, бібліотека – книгозбірня, гетеростилія – різностовпчастість, гідротерапія – водолікування, електротерапія – електролікування, моногамія – одношлюбність, полігамія – багатошлюбність.* В языке они сосуществуют. Их параллельное употребление способствует детерминизации этой лексики.

Активным способом детерминизации лексики является эквивалентный перевод термина, облегчающий понимание его значения и создающий возможности для его более широкого употребления в дальнейшем. Перевод слова-термина может быть однословным и словосочетанием: *аудит – ревізія, білінгвізм – двомовність, бодігард – особистий охоронець, веб-рідер – читач (книголюб) інтернетівських текстів, веб-клієнт – користувач інтернету,*

гідрофтальм – водянка ока, буфтальм мед. – бичаче око, гідроцефалія – водянка головного мозку.

Распространенным средством введения в широкий обиход термина с последующей его детерминизацией является его толкование в контексте употребления. Так, в статье об успешном оперативном лечении грыж употреблен термин *операції з герніопластики* в контексте «так называют современные хирургические вмешательства при лечении грыжи». В другой статье речь идет о *фунготерапии* – лечебном направлении, в основе которого знания врачей – целителей Японии и Китая о целебной силе грибов. В современном украинском языке стадию детерминизации давно прошел термин *иммунитет*, понимаемый как невосприимчивость человека и животного к возбудителям инфекционных болезней и ядов. Даже дети младшего школьного возраста, повторяя слова взрослых, говорят: «У него сильный иммунитет», т.е. есть что-то, что защищает ребенка от болезней. Носители литературного языка давно воспринимают как связанные по смыслу понятия *імунізація* и *вакцинація*, которые способствуют искусственному созданию иммунитета у человека к инфекционным заболеваниям. С шестидесятых годов XX века известен термин *інтерферон* – белковое вещество, вырабатываемое млекопитающими и птицами в ответ на заражение их вирусами. *Інтерферон* как лечебное средство воссоздан человеком и его используют как неспецифический фактор противовирусного иммунитета. Недавно в аптеках появился *анаферон* в рекламном тексте читаем: *анаферон*– средство для избежания детского гриппа, *анаферон* – особенный иммуномодулятор с противовирусным действием, который способствует иммунореабилитации детей». В этом же тексте есть утверждение о том, что «мед – главный иммуномодулятор», т.е. вещество которое продолжительно влияет на иммунитет человека.

Прижившийся в нашей повседневной жизни банкомат-устройство, позволяющее получать зарплату и другие деньги, активизировал целые пучки детерминизированных словосочетаний: *універсальна телекомунікаційна картка, пластикова картка, платіжна картка, дисконтна картка, кредитна*

картка. Детерминизировалась аббревиатура *ПІН* – персональный идентификационный номер и производные от нее *ПІН-код*, *ПІН-клавiатура*.

Носители языка уже не воспринимают существительное *активація* «переход молекул из неактивного состояния в состояние с энергией» только как химический термин. Они понимают его метафорическое значение в словосочетании *автоматична активація пластикової картки*, т.е. переход к использованию карточки от пассивного состояния обладания ею к активным действиям с ней.

Частичной детерминизации терминов способствует описание их значений: *аквабайк* – водный мотоцикл, *акінезія* – неподвижность, сухожильный паралич движений, *апоневроз* – растяжение, *аквааеробіка* – аеробика на воде, *армрестлінг* – укр. калька *рукоборство*, описательное толкование «вид спортивной борьбы, состоящей в преодолении сопротивления руки соперника с помощью своей руки»; *веб-райтер* – литератор, пишущий произведения для Интернета, *вебсервер* – сетевой компьютер, обеспечивающий обмен информацией в интернете, согласно специальному Интернет-протоколу, *неонатолог* – врач, занимающийся проблемами новорожденных.

Примером лексем, детерминизации которых способствует родственное по корню слово, может быть ожившее в публицистике существительное *профіцит*. До недавнего времени его знали лишь специалисты, по употребительности оно намного уступало существительному *дефіцит*. Многие годы часто употреблялось словосочетание *дефіцит бюджету*, *дефіцит товарів*, *дефіцит здоров'я*. Теперь в газетах, экономических журнальных обзорах все чаще встречается слово *профіцит*, т.е. превышение в государственном бюджете доходов над расходами как цель экономической политики государства.

Экономический кризис, захлестнувший Европу и Америку, активизировал употребление слова *рецесія*, которое объясняется как отступление назад, как макропадение экономических показателей (объема жилищного строительства, розничной торговли, роста безработицы). В статьях этот термин встречается как синоним спада, отката назад. Носители языка невольно ассоциируют это слово с *процесом*, обозначающим движение вперед, последовательное

изменение хода событий. В этом ассоциативном ряду есть и лексема *процессия* как продвижение вперед, торжественное многолюдное шествие.

Примером частичной детерминизации слов могут быть лексемы, использующие заимствованные основы, которые выражают общую идею родственных по основе слов. Именно она дает ключ к пониманию общего значения членов одного корневого гнезда. Так, в гнезде с основой греческого происхождения **кріо**– родственные слова указывают на связь с понятиями «лед, низкие температуры». Это лексемы, называющие науки, разные их отрасли: *кріобіологія, кріологія, кріомедицина, кріоніка, кріохірургія*; приборы: *кріометр, кріомір, кріостат, кріотрон, кріотехніка*, способы измерения низких температур: *кріоскопія*; лечение холодом: *кріотерапія*; процессы: *кріогенез* и др. В последние пять лет появились слова *кріобанк, кріоконсервування*, которые связаны с процессами хранения крови (например пупковой) при низких температурах.

О частичной детерминизации лексем свидетельствует также лексикализованная основа **відео**-. Она является знаком повторяющегося в родственных словах значения «визуальная информация». Присоединяясь к другим словам, основа **відео**- в новообразованных единицах выражает идею передачи информации с компонентом изобразительности. Число таких слов в языке постоянно растет. В словарях начала XXI века уже представлены: *відеоадаптер, відеодисплей, відеоінформація, відеокамера, відеокасета, відеомагнітофон, відеосигнал, відеотекст, відеофільм*. В последующих словарях их значительно больше: *відеодиск, відеоканал, відеокарта, відеокліп, відеоплеєр, відеореклама, відеосалон, відеотелефон, відеофон* [Скопненко 2006]. В нашей картотеке зарегистрированы новые слова с этой основой: *відеоарт, відеобізнес, відеобліц, відеогарнір, відеозал, відеоінженер, відеокурс, відеоман, відеооператор, відеоіратство, відеоринок, відеотехніка*. Среди них появились слова с гибридными основами: *відеобагатство, відеовиробництво, відеогра, відеозамовлення, відеоносії, відеоогляд, відеонідприсмець, відеопрокат, відеорозповсюджувач, відеосуміш, відеоурок*.

Список основ, подобных рассмотренным, в современном украинском языке, охватывает все большее число единиц [подробнее см.: Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008]. Это свидетельствует о том, что процессы усвоения заимствованных единиц в языке сопровождаются пополнением терминологической лексикой, с одной стороны, а с другой, – о том, что терминизация языка тесно связана с процессом его интеллектуализации, частью которого является детерминизация единиц, более глубокое вхождение этой лексики в систему общелитературного языка.

Все более активно используются в разных функциональных стилях языка композиты, образуемые способом агглютинации, при котором предыдущие, уже усвоенные языком двух- и трехосновные единицы служат тем семантическим фоном, который частично уточняет значение новообразованного термина, стающего в языке полутермином: *астроспектрофотометрія, астротелефотометр, біоенерготерапія, мікрокінознімання, макрофотознімання, мікросоціологія, невропатологія, фібробронхоскоп, фотохіміотерапія, фотоцинкографія, патологогістологія, психоенергосугестологія.*

Детерминизации подвержены производные, мотивированные уже известными в литературном языке терминами, образованными способом именной префиксации: *комбінація хромосом – рекомбінація, приватизація – реприватизація* и т.п.

Благоприятный контекст для детерминизации создают синонимы тех терминов, которые являются параллельными заимствованиями, использующими разноязычный материал: *гідронавт – акванавт, акупунктура – голкотерапія, анчоус – хамса.*

Анализ языковых фактов подтверждает тезис о том, что миграция терминов из научно-технического, публицистического стилей в общелитературный язык создает условия для их детерминизации и повышения интеллектуализации литературного языка.

Литература

- Вакуленко М.О., Вакуленко О.В. Тлумачний словник з фізики. – К., 2008.
- Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: К., 2004.
- Голанова Е. И. Совообразовательные средства, выражающие категорию отвлеченности в разных типах речи // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. – М., 1999.
- Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М., 2000. – С. 90-141.
- Клименко Н.Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови // Динаміка і стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. – К., 2008. – С. 69-100.
- Клименко Н.Ф. Словотворча семантика і структура складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984.
- Клименко Н.Ф. Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в лексиконі сучасної української мови. – К., 2008.
- Кочерга О., Мейнарович Є. Українсько-англійський словник природничих термінів з префіксом **не-**. К., 2000.
- Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
- Русская грамматика. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование / Под ред. Н. Ю. Шведовой, Н.Д. Арутюновой и др. – М., 1980.
- Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Сучасний словник іншомовних слів. – К., 2006.
- Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т.І – XI.
- Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови масової інформації). – К., 2003.
- Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 17-41.
- Улуханов И.С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. – М.: 1996.

Юрчук Л.А. Про лексикографічне відображення віддієслівних іменників на **-ння, -ття**. – Мовознавство. – 1975. – №2 – С.12-20.

Horecký J., Buzássyová K., Bosák J. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. – Bratislava, 1989.

Waszakowa K. Przejawy tendencji do internacjonalizacji w systemach słowotwórczych języków zachodniosłowiańskich // Słowotwórstwo / Nominacja. – Red. nauk. I.Ohnheiser. – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003. – С.78-103.

**Основоскладання в процесах лексичної та синтаксичної деривації
(зіставний аспект)⁸**

У мовознавчій літературі докладно розглянуто синтаксичну деривацію в загальнотеоретичному плані та в порівнянні з лексичною деривацією (Курилович 1962: 57–70), а також форми її реалізації в конкретних мовах (див. Земская 1991: 132-164, Вихованець, Городенська 2004, Грищенко 1978, Грещук et al. 2007, Загнітко 1996, Харитончик 1986, Kallas 1984). Відносні прикметники зі значенням загальної відносності, що є наслідком синтаксичної деривації, та словосполучення з ними заслуговують на особливу увагу дослідників у зіставному плані. На сьогодні нагромаджено про них значний матеріал конкретних мов. О. А. Земська, застосувавши трансформаційний аналіз до вивчення російських відносних прикметників, окреслила 13 їхніх типів. Дослідниця слушно підкреслює значну роль відносних прикметників у творенні термінологічних словосполучень і частоту використання їх у професійному мовленні, як і активне проникнення їх до загальнолітературної мови. З. А. Харитончик, дослідивши місце прикметників у лексико-граматичній системі сучасної англійської мови, встановила набір значень-відношень відносних прикметників, що складається з таких компонентів: *зроблений з...*, *призначений для...*, *складається з...*, *належить кому*, *розташований там*, *відбувається в часі*. Значення відносних прикметників у сучасній українській мові докладно описали А. П. Грищенко (Грищенко 1978) та В. В. Грещук (Грещук et al. 2007). Розгляду семантичних схем творення відносних прикметників у сучасній польській мові присвячено великий розділ К. Калас в академічній граматиці польської мови (Kallas 1984: 408–455).

Зіставний аналіз цього розряду прикметників дозволяє краще висвітлити в кожній мові механізми переходу таких похідних у синтаксичні деривати за допомогою афіксального словотворення, основоскладання, формування словосполучень певного типу та певного значення з ними, а також показати

⁸ Уперше опубліковано в: Слово и словесност / Сборник в чест на доц., д-р Юлия Балтова. – София: ЕМАС, 2010. – С. 223-235.

своєрідність трансформацій, характерну для окремих мов у породженні таких похідних. Докладнішого аналізу потребує співвідношення простих афіксальних похідних та композитів у вираженні загальної відносності.

Зупинимося детальніше на похідних одиницях, що виражають значення „ціле, диференційоване за його частинами” у межах співвідносних за цим значенням композитних іменників та прикметників з іменниками в двох порівнюваних мовах. Частина таких композитів можна об’єднати в лексико-семантичне поле слів-назв страв та продуктів харчування. Це назви супів з певними овочами: *η κρεμμυδόσουπα* суп з цибулі, *η λαχανόσουπα* овочевий суп, *η μανιταρόσουπα* суп з грибами, *η πιτζελόσουπα* суп з зеленим горошком, *η πατατόσουπα* картопляний суп, *η ρεβιθόσουπα* гороховий суп, *η τοματόσουπα* суп з помідорами, *η φακόσουπα* суп з сечовиці, *η χορτόσουπα* суп із зеленню, овочевий суп.

До цієї підгрупи входять назви супів круп’яних або з насіння певних рослин: *η αλευρόσουπα* суп з борошна, *η ριζόσουπα* рисовий суп, *η ταχινόσουπα* суп з тахіні, кунжуту, *η τραχανόσουπα* суп з насіння кунжуту. Серед інших слів цієї підгрупи виділяється назва супу з квасолі, що в новогрецькій має еквівалентні за значенням одиниці – композит *η φασουλόσουπα* та афіксальне похідне слово *η φασολάδα* квасоляний суп. Їх доповнюють назви супів, що визначені за використанням продуктів тваринного походження: *η αβγόσουπα* суп з яйцями, *η котόσουπα* суп на курячому бульйоні, *η κρεατόσουπα* м’ясний суп, *η ζινόσουπα* суп на сироватці.

У більшості цих випадків грецьким композитам відповідають в українській мові словосполучення іменника *суп* з відносними прикметниками типу *гороховий, гречаний, картопляний, квасоляний, рисовий суп* або з двох іменників – назви родового поняття та прийменниково-іменникової конструкції, що уточнює його різновид *суп з цибулі, з сечовиці, з курячого м’яса*. Винятком у цьому плані є найменування супу з риби, що його в новогрецькій названо композитом *η ψαρόσουπα*, а в українській – простим словом *юшка*. У багатьох інших випадках у новогрецькій в цій підгрупі представлено назви, реалізовані лише прийменниково-іменниковими

словосполученнями: *η σούπα από μαυροσίταρο / από μαυραράνι* – гречаний суп. Паралелізм утворень демонструють назви супів з оцінним компонентом у значеннях: *η νερόσουπα* суп на воді, *η ανεμόσουπα* нізчимний суп (буквально – суп з вітром).

До цієї підгрупи близькі назви випічки (пирогів), визначувані за їхньою начинкою. У новогрецькій та українській мові вони реалізують ті самі значення за співвідношенням цілого, диференційованого його частинами за допомогою різних словотворчих засобів. У новогрецькій це здебільшого композити, в українській – словосполучення іменника *πυρίγ* та прикметниково-іменникової конструкції, що уточнює, з чим саме пиріг. Серед аналізованих одиниць можна виділити слова, що називають пироги за начинкою рослинного походження: *καρυδόπιτα* пиріг з горіхами, *η κολοκυθόπιτα* ~ з гарбузом, плачинда, *η κρεμμυδόπιτα* ~ з цибулею, *η πρασόπιτα* ~ з зеленою цибулею, *η σπανακόπιτα*, *η λαχανόπιτα* ~ зі шпинатом, буряком тощо, *η μανιταρόπιτα* ~ з грибами, *η μηλόπιτα* ~ з яблуками, *η μουστόπιτα* ~ з виноградного суслу з борошном, *η σουσαμόπιτα* ~ з кунжутом, *η χαλβαδόπιτα* ~ з халвою, *η χορτόπιτα* ~ з овочами.

Інше угруповання становлять композити, що називають різновиди пирогів та іншої випічки з начинкою тваринного походження: *η αβγόπιτα* пиріг з яйцем, *η γαλόπιτα* ~ з індичкою, *η γαλατόπιτα* листковий пиріг з кремом, *η γιαουρτόπιτα* пиріг на йогурті, *η κοτόπιτα* ~ з курятиною, *η κρεατόπιτα* ~ з м'ясом, *η λουκανικόπιτα* ~ з ковбаскою, *η μελόπιτα* медовий пиріг, *η μωζήθροπιτα* листковий пиріг з пісним сиром, *η σπανακοτυρόπιτα* ~ зі шпинатом і сиром, *η τυρόπιτα* ~ з сиром, *η χυλόπιτα* млинець.

Кілька композитних назв цієї підгрупи виникли на метафоричній основі і пов'язані з їхнім використанням під час певних свят або обрядів. До них належать найменування новорічного пирога *η βασιλόπιτα*, *η αγιοβασιλόπιτα* від імені *ο Αϊ-Βασίλης*, *ο Αγιοβασίλης* – митрополита Кесарійського Святого Василя (330–379 після Н.Х.) – одного з трьох ієрархів і отців церкви, що приходить згідно з народною традицією на Новий рік в образі Діда Мороза; різдвяного пирога *η χριστόπιτα* (від імені *Χριστός*) та *η ψυχόπιτα* поминальний пиріг, де в композиті, крім іменника *πίτα*, використано ще й іменникову основу **-ψυχ-** (від

ψυχή душа).

У сучасній українській мові такі композити перекладають переважно словосполученням іменника в називному відмінку (базове поняття) та іменника в орудному відмінку з прийменником *з*: *πιρίτζ* з *яйцем*, ~ з *сыром* тощо, рідше іменника з відносним прикметником: *яблучний*, *маковий* *πιρίτζ* тощо.

Окрему підгрупу в розгляданому лексико-семантичному полі „Страви. Продукти харчування” становлять композитні лексеми, в яких реалізоване семантичне співвідношення „ціле, диференційоване за його частинами” зі стрижневим компонентом *η σαλάτα*. Це численні назви овочевих: *η αγγουροσαλάτα* салат із огірків, *η κολοκυθοσαλάτα* ~ з гарбуза, *η λαχανοσαλάτα* ~ з овочів, *η μαρουλοσαλάτα* ~ з латюка, *η μελιτζανοσαλάτα* баклажанний салат, *η παντζαροσαλάτα* ~ з буряків, *η παταοσαλάτα* ~ з вареної картоплі, *η ραδικοσαλάτα* ~ з кульбаби, *η τοματοσαλάτα* ~ з помідорів та фруктових салатів: *η φρουτοσαλάτα*. До них приєднуються кілька композитів – назв салатів з продуктів тваринного походження: *η αβγοσαλάτα* салат з яєць, *η ταραμοσαλάτα* = *η χαβιαροσαλάτα* ~ з ікри частикової риби.

В українській мові їм здебільшого відповідають словосполучення зі слова *салат* та прийменниково-іменникової конструкції, що вказує, з чого саме зроблено салат (гарбуза, моркви, огірків тощо). В обох порівнюваних мовах існують також розчленовані номінації, які називають різновиди салату на зразок: *η χωριάτικη σαλάτα* сільський салат (з огірків, помідорів, болгарського перцю, цибулі та шматочків бринзи), *η πράσινη σαλάτα* ~ із зелені, *η ρώσικη σαλάτα* російський салат (з зеленого горошку, шматочків вареної картоплі та кислих огірків зі сметаною), *η ανάμικτη σαλάτα* мішаний салат (з фруктів, овочів та м'яса). Відмінність полягає в тому, що в українській мові такі словосполучення є основним засобом називання цих страв, а в новогрецькій їх доповнюють численні композитні слова.

Названі лексеми лексико-семантичного поля „Страви. Продукти харчування” в підгрупах з центрами – словами *η σούπα*, *η πίτα*, *η σαλάτα* і в новогрецькій, і в українській мові не розвивають фраземотворчої активності. Першу лексему не засвідчено в складі фразеологізмів у нашому матеріалі

дослідження. Дві інші трапляються в небагатьох із них: *πέσε πίτα να σε φάω* (розжувати і в рот (до рота) покласти) зі значенням „дуже докладно пояснювати”; *τον έκανε πίτα* (перепічку сотворити) зі значенням „розправитися з ким-небудь або побити когось”; *τα κάνει σαλάτα* він усе переплутав, зіпсував усю справу; *γίνομαι σαλάτα (με κάποιον)* посваритися остаточно з ким-небудь.

У багатьох новогрецьких композитах, що є наслідком іменникового основоскладання, реалізовано схему номінації за співвідношенням „частина до цілого”. Її ілюструють, наприклад, слова *η αγκιναροκεφαλή* плід артишока, тобто певна його частина на противагу всьому цілому, *ο αγκιναρόσπορος* насіння артишока.

Таке співвідношення характерне для численних угруповань композитних слів. Понад три десятки лексем об'єднано кінцевою основою **-φυλλ-** (від іменника *το φύλλο* лист, листок), у яких перша основа співвідносна переважно з іменниками, що називають дерева, кущі та інші рослини, яким належить листя. У композитах *το αχλαδόφυλλο*, *το απιδόφυλλο* листок груші, *το ελιόφυλλο* ~ оливи, *το κιτρόφυλλο* ~ цитрона, *το κληματόφυλλο* виноградний листок, *το καρυδόφυλλο* горіховий ~, *το λεμονόφυλλο* листок лимона, *το μανταρινόφυλλο* ~ мандарина, *το μαυρόφυλλο* тутовий ~, *το πλατανόφυλλο* ~ платана, *το πορτοκαλόφυλλο* апельсиновий ~, *το συκαμινόφυλλο* ~ шовковиці кінцевий компонент композита **-φυλλ-** листок визначено як частину певного дерева, тобто частину, диференційовану значенням цілого.

У словах *το κρεμμυδόφυλλο* листок цибулі, *το καλαμποκόφυλλο* ~ кукурудзи, *το λαπαθόφυλλο* ~ щавлю, *το μαρουλόφυλλο* ~ салатний, *το ραπανόφυλλο* ~ редьки, *το πατατόφυλλο* ~ картоплі, *το πρασόφυλλο* ~ зеленої цибулі, основа **-φυλλ-** є частиною назв овочевих культур. Іншу семантичну схему реалізовано в композитах *το τριαντάφυλλο* (буквально – *тридцятилисник*) троянда, *το τρίφυλλο* трилисник, конюшина, що є назвами квітів, найменованих за кількістю частин. Вони, в свою чергу, стали твірними для називання різновидів цих рослин на основі атрибутивних словосполучень: *το αγριοτριαντάφυλλο* квітка шипшини, *το αγριοτρίφυλλο* дика конюшина.

У ряді композитів основи впорядковані за відношенням „частина іншої

частини цілого”, пор.: *το ντολμαδόφυλλο* листок голубця на тлі *το λαχανόφυλλο* листок капусти і *το κληματόφυλλο* виноградний листок, з яких роблять голубці. Подібні до них *το κλωναρόφυλλο* листок стебла, *το πορτόφυλλο* стулка дверей, *το κορφόφυλλο* листок верхівки дерева. На метафоричній основі виникли найменування *τα ματόφυλλα* повіки, *τα εξώφυλλα* віконниці. В аналізованому угрупованні слів трапився тільки один композит, що є згортком атрибутивного словосполучення *το ξερό φύλλο – το ξερόφυλλο* сухолист.

В угрупованні слів з другою основою **-σπορ-** (від іменника *ο σπόρος* насіння) виявляється перевага перших основ, співвідносних з назвами рослин (зернових, городніх, трав'яних та інших): *ο αγγουρόσπορος* насіння огірків, *ο ακανθόσπορος* ~ чортополоху, *ο αρακόσπορος* ~ зеленого горошку, *ο βαμβακόσπορος* ~ бавовни, *ο κανναβόσπορος* ~ гвоздики, *ο καρπουζόσπορος* ~ кавуна, *ο κολοκυθόσπορος* ~ гарбуза, *ο καπνοσπόρος* ~ тютюну, *ο κρεμμυδόσπορος* ~ цибулі, *ο κριθαρόσπορος* ~ ячменю, *ο καρδαμόσπορος* ~ кардамону, *ο λαχανόσπορος* ~ капусти, *ο λιναρόσπορος* ~ льону, *ο μαραθόσπορος* ~ кропу, *ο μεταξόσπορος* ~ шовку, *ο μαρουλόσπορος* ~ салату, *ο ντοματόσπορος* ~ помідорів, *ο πατατόσπορος* ~ картоплі, *ο πεπονόσπορος* ~ дині, *ο περονόσπορος* пероноспоривий грибок (винограду та інших рослин), *ο σιναπόσπορος* ~ гірчиці, *ο σιταρόσπορος* ~ пшениці.

Лише один композит характеризує зародкові елементи комах як насіння: *ο κουκουλόσπορος* грена, тобто яйця шовковичних та інших шовкопрядів. Два композити з кінцевою основою **-σπορος** стали наслідком метафори і виражають експресивно забарвлені значення: презирливе *ο διαβολόσπορος* бісів виродок та лайливе *ο τουρκόσπορος* турецький виродок.

На цікаві роздуми зіставного плану наштовхує аналіз композитів з кінцевою основою **-μηλο/-μηλι** (від іменника *το μήλο* яблуко), що трапляється в півтора десятках слів. У жодному з них не реалізовано значення за відношенням „частина цілого”. Це переважно слова, побудовані на ґрунті атрибутивних прикметниково-іменникових словосполучень: *το αγριόμηλο* дичка, *το αγουρόμηλο* зелене яблуко, *το γλυκόμηλο* солодке яблуко, *το ξινόμηλο* кисле яблуко, кислиця, *το στυφόμηλο* терпке яблуко з підкресленням смакових ознак або властивості

«спілий / неспілий плід». У двох словах спостерігаємо спрощену морфемну та словотвірну структуру внаслідок метафоричного переосмислення слова *μήλο* як круглого плоду чи насінневої круглої коробочки, мішечка, кулька, що відповідає другому значенню давньогрецького слова *το μήλον*: *το φασκόμηλο* шавлій, *το χαμόμηλο* (= *το χαμομήλι*) ромашка. Композит *το κυπαρισσόμηλο* виник як наслідок метафори-порівняння за формою кипарисової шишки та яблука. Переосмислену і спрощену словотвірну структуру має іменник *το κορόμηλο* плід аличі, яку дозволяє зрозуміти лише етимологічний аналіз. На думку Н. Андріотиса, це слово походить від іменника *το καρύμηλο*, тобто плід, схожий на горіх, яблуко, невеличке й кругле, як горіх (Ανδριώτης 1995: 168). Г. Бабінйотис вважає вірогідним його малоазійське походження і визначає його як плід аличі, більший за черешню, але менший від абрикоси, червонуватого кольору, з тонкою шкіркою і кислосолодким смаком (Μπαμπινιώτης 1998: 939). Цікаво, що в новогрецькій мові існує фразеологізм (*τρέχει*) *το δάκρυ κορόμηλο*, що його по-українському перекладають „котяться сльози градом або як горох”, тобто з переосмисленням малого розміру плоду як завеликого для сльози.

Спрощена морфемна й словотвірна структура властива в сучасній грецькій мові слову *το κυδωνόμηλο* айва. У тлумачних словниках його пояснюють як „дерево або кущ з великим листям, рожевими квітами, що дає великі круглі плоди жовтого кольору, терпкі, з сильним запахом”. Етимологічний аналіз дозволяє прочитування внутрішньої форми слова і переклад його як кідонійське яблуко, яблуко з Кідонії (Ανδριώτης 1995: 177). На думку Г. Бабінйотиса, первісно існувало словосполучення *το κυδώνιον μήλον* від топоніма на Криті – назви міста *Κυδωνία*, сучасного *τα Χανιά* (Μπαμπινιώτης 1998: 973). В українській мові теж існують назви яблук, похідні від власних імен, наприклад, *симиренка*. На заваді реалізації відношень „частина, диференційована за цілим” у композитах з кінцевою основою **-μηλο**, можливо, стоїть зайнятість місця в лексико-семантичній системі мови іншими утвореннями, в межах яких регулярно реалізується відношення плід – дерево. Назви дерев, кущів у новогрецькій оформлені як прості афіксальні слова або композити з суфіксом **-ιά**: *το βύσσινο* вишня-плід – *η βυσσινιά* вишня-дерево, *το*

βερίκοκο абрикоса-плід – *η βερικοκιά* абрикоса-дерево, *η σύκα* інжир-плід – *η συκιά* інжир-дерево і т. д. У межах щойно проаналізованих слів з **-μηλο** теж розрізнено ці значення: *το κυδώνι* айва-плід, *το κορόμηλο* алича-плід та *η κυδωνιά* айва-дерево, *η κορομηλιά* алича-дерево. У східнослов'янських мовах спостерігаємо єдину паралель *яблуко* – *яблуня*, пор. грецькі *το μήλο* – *η μηλιά*, а також регулярні назви багатьох дерев, що оформлені як композити, наприклад, у німецькій мові *die Kirsche* вишня-плід, *der Kirschenbaum* вишня-дерево, *die Aprikose* абрикоса-плід, *der Aprikosenbaum* абрикоса-дерево.

В угрупованні слів з кінцевою основою **-καρυδ-** (від іменника *το καρύδι* горіх) можна було б очікувати численної реалізації відношення „частина за цілим”, однак таких композитів у ньому мало. Більшість одиниць угруповання виникла на ґрунті прикметниково-іменникових сполучень: *το αγριόκαρδο* дикий горіх, *το κουφιόκαρυδο* пустий горіх, *το μοσχόκαρυδο* мускатний горіх. Лише один композит із двох іменникових основ побудовано на відношенні „частина за цілим”: *το μπαμπακόκαρυδο* коробочка бавовни. Іменник *το τρυπόκαρυδο* є наслідком кількох метафоричних перетворень. Він є назвою пташки горішанки (розмовний синонім *волове очко*) з коричневими крильцями, коротким піднятим догори хвостиком, що весь час тріпоче, яка має схильність звивати гнізда в порожнинах, різних отворах-дірках, а також заростях кущів.

Особливий різновид композитів новогрецької мови становлять ті слова, що є наслідком основоскладання рівноправних іменників із сурядним зв'язком. Їх теж можна інтерпретувати як поєднання в цілому двох рівноправних частин, що утворюють нову за якістю єдність: *το ανεμόβροχο* (= *το ανεμοβρόχι*) дощ із сильним вітром, буря. Вони називають природні явища: *το χιονοβρόχι* (= *το χιονόνερο*) дощ зі снігом та артефакти, що постають як назви збірних понять: *τα μαχαίροπίρουνα* столовий набір з ножа, виделки, ложки, *τα πορτοπαράθυρα* дверні та віконні прорізи в будівлі; найменування страв, приправ, соусів: *τα ακτιναροκούκια* страва з артишоків та свіжих бобів, приготованих на рослинній олії, *το αβυολέμονο* яйце – лимонний соус, що його додають до рисових супів, *το αλατοπίπερο* приправа з солі з перцем, *το λαδολέμονο* підлива з олії та лимона, *το λαδόξιδο* підлива з олії та оцту, *το μελομακάρονο* солодоші з тіста з медом. Серед

цих композитів збірні назви істот-людей: *το ανδρόγυνο* подружжя, *τα γυναικόπαιδα* жінки з дітьми, мирне населення та тварин: *τα γιδοπρόβατα* кози й вівці, дрібна рогата худоба. їх доповнює іменник *το ονοματεπώνυμο* прізвище та ім'я, який називає абстрактні іменники, та композит *τα αμπελοχώραφα* поля й виноградники, що постають як наслідки діяльності людини.

Усі розглянуті грецькі композити по-українському перекладають словосполученнями. Композити такого типу були нечисленними в сучасній українській мові: *лісостеп, лісотундра, лавровишня, оленебик, шишкоягода* (пор. новогрецьке *το κυπαρισσόμυλο* шишка кипариса, схожа на яблуко). Однак упродовж останніх двадцяти років модель іменникового основоскладання із семантикою цілого, зробленого з кількох рівноправних компонентів, здобула продуктивність у творенні назв речовин. Такі іменники в своїх тлумаченнях починаються словами „будівельний матеріал (ціле) з суміші (ціле)“, далі йдуть назви компонентів: *азбоцемент* – матеріал з азбесту й цементу. До них належать двочленні композити на зразок: *азбестобітум, азбестобетон, азбестофанера*. У цілому ряді похідних трапляється усічена основа **азбо-**: *азб(ест)оліт* – *азболіт*, подібно *азбоволокніт, азбопластик, азбошлак, азбошпалери, азбошифер*, а також основа **алюмо-**: *алюмокалій, алюмосилікат* та ін. У таких лексемах здебільшого поєднано запозичені слова. Однак до цієї орбіти залучено вже і питомі українські основи типу: *скловата, склогіпс, склогума, склопластик, склотканина, склоцемент*. Трапляються також трикомпонентні структури: *склоасфальтобетон, склозалізобетон, склоцементокераміка*.

У матеріалі дослідження засвідчено численну підгрупу іменників, що характеризують місце за складом однорідних рослин – дерев, кущів тощо. В українській мові помітна еквівалентність значень словосполучень – визначень явища за складом їхніх одновидових компонентів та афіксальних похідних на зразок: *березовий ліс* – *березняк, вишневі зарості* – *вишняк, дубовий ліс* – *дубняк, діброва, зарості бузини* – *бузинник, зарості калини* – *калинник, місце, засаджене осиками* – *осичник*.

У новогрецькій мові частина таких назв належить до афіксальних

похідних із суфіксами **-ώνας**: *ο δρυμώνας* діброва, дубовий ліс, – *το δάσος από βαλανιδιές*, *ο ελαιώνας* – *η φυτεία από ελαιόδεντρα* посадка маслин, *ο αγκαθιώνας* = *το αγκαθοτόπι* пустирище, *ο θαμνώνας* = *το θαμνοτόπι* чагарник, *ο κυпарισσώνας* ділянка, засаджена кипарисами, *ο ροδώνας* місце, засаджене розами та **-ιάς**: *ο πλατανιάς* місце, вкриті платанами.

У ролі синонімів до таких слів виступають композити *ο ελαιώνας* – *το λιοστάσι*, *το λιόφυτο*, *ο ροδώνας* – *ο ροδόκηπος* (від *ο κήπος* сад), *ο πλατανιάς* – *ο πλατανότοπος*. У складі таких композитів трапляються кінцеві основи **-τοπος** (від *ο τόπος* місце), **-κήπος** (від *ο κήπος* сад), **-δάσος** (від *το δάσος* ліс), **-φυτεία** (від *η φυτεία* посадка, насадження). Перифрази цих композитів диференціюють базові кінцеві основи за допомогою слів, співвідносних з першими основами, що вказують, з яких дерев складаються ліс, сад, посадка: *το ελατόδασος* – *το δάσος από έλατα* ялиничник, *ο ροδότοπος* – *ο τόπος με πολλά ρόδα* місце, де росте багато троянд, *το λεμονόδασος* – *το δάσος από λεμονιές* сад, де росте багато лимонних дерев, *ο πλατανότοπος* – *ο τόπος με πολλούς πλατάνους* місце, де росте багато платанів. Іноді такі перифрази є єдиними варіантами в новогрецькому перекладі негрецьких реалій: березняк – *η φυτεία από σημύδες*, посадка з кавових дерев *η καφεοφυτεία* – *η φυτεία από καφεόδεντρα*. У ряді випадків для творення назв місць, де ростуть одновидові дерева, кущі, використано форму множини від назви дерева: *η σμεουριά* кущ малини, *το σμέουρο* малина (ягода), *οι σμεουριές* малиничник.

Велику активність виявляє кінцева основа **-τοπος**, що має варіант **-τοπι**. Крім уже згаданого значення, в багатьох композитах вона виступає базовим компонентом, що визначає перші основи з погляду придатності використання місця, місцевості для вирощування того, що ними названо. Отже, їхнє значення формулюється як „придатний для...”: *το αμπελοτόπι* = *ο αμπελότοπος* місце для вирощування винограду, *το αλωνοτόπι* місце, придатне для току, *το βοσκοτόπι* / *βοσκότοπος* місцевість, придатна для пасовища, вигону худоби, *το καπνοτόπι* / *καπνότοπος* місце, придатне для вирощування тютюну, *το μελισσοτόπι* = *ο μελισσότοπος* пасіка, *το μυλοτόπι* місце, придатне для облаштування млина, *ο πευκοτόπι* місце, придатне для вирощування сосон, *το σταροτόπι* місце, придатне

для вирощування пшениці. Цим компонентом прихованого значення аналізовані композити – наслідок іменникового основоскладання наближаються до групи слів, зокрема прикметників, що виражають модальні значення можливості, обов'язковості на зразок: *πληρωτέος* який потрібно оплатити, *πληρωμένος* оплачений, оплачуваний, *πόσιμος* який можна пити, питний, *φαγώσιμος* який можна їсти, їстівний.

В угрупованні слів з кінцевою основою **-τοπι / -τοπος** композити реалізують також значення атрибутивних словосполучень з певною оцінкою якості місцевості, іноді з підкресленням кількісної інтенсивності ознаки: *το αγκαθότοπι* = *ο αγκαθότοπος* місце, заросле колючим чагарником, *το αγριοτόπι* = *ο αγριοτόπος* дика місцевість, пустир, *το αεροτόπι* місце, де гуляє вітер, неродюче місце, *το βουρκοτόπι* = *ο βουρκότοπος* болотиста місцевість, *το βαλτοτόπι* болотиста місцевість, *το βραχοτόπι* скеляста місцевість, *το δασοτόπι* лісний масив, *το λεβαδότοπος* місце, багате на пасовище, *το ξεροτόπι* = *ο ξερότοπος* безводна, неродюча місцевість, *το πετροτόπι* кам'яниста місцевість, *το χερσοτόπι* незаймана земля, цілина, *το χιονοτόπι* сніжне місце.

Менше, ніж у попередньому угрупованні, слів з основою **-δασο-**: *το ελατόδασος* ялинник, *το πευκόδασος* сосняк, *το λεμονόδασος* гай лимонів. У групі складних слів з основою **-κηπος** деякі одиниці засвідчують певну метафоризацію значення слова *сад*. Вони вказують на місце, засаджене квітами: *ο ανθόκηπος*, *ο λουλουδόκηπος* квітник. Трапляються композити, що підкреслюють склад дерев і кущів у садку: *ο αμπελόκηπος* фруктовий сад з виноградником або його призначення *ο αγρόκηπος* дослідна ділянка чи якість *ο ξερόκηπος* посухлий сад.

Композити новогрецької мови, що виражають відношення „призначений для...”, ґрунтуються на денотативних значеннях своїх складників. Найчастіше вони відображають відношення назви артефакту до конкретизованих першими основами слів. Багато композитів, що є наслідком іменникового основоскладання, підтверджують продуктивність творення слів з двох іменників з відношенням базова кінцева основа з предметним значенням і перша основа, що вказує на її призначення.

Такі іменники переважають серед композитів з другою основою **-ποτηρ-**, що співвідносна з іменником *το ποτήρι* склянка, чарка, келишок: *το κρασοπότηρο* склянка для вина, *το νεροπότηρο* склянка для води, *το ουζοπότηρο* чарка для узо, *το ρακοπότηρο* келишок для ракі. Три іменники з основою **-ποτηρ-** мають інші значення. *Το βεντουζοπότηρο* виражає спеціалізоване медичне значення «банка», *το δισκοπότηρο* – церковна чаша, потир, а в множині – таця зі склянками, келихами. *Το ξυλοπότηρο* реалізує значення „зроблений з...” дерев’яна склянка. На призначення другої основи **-κανατ-** (від *η κανάτα* графин) вказують перші основи композитів *η κρασοκανάτα* графин для вина, *η νεροκανάτα* графин для води.

В угрупованнях з кінцевою основою **-βαρελ-** (від *το βαρέλι* бочка) представлено композити, компоненти яких об’єднані відношенням „призначений для...”: *το ελιοβάρελο* бочка для оливок, *το κατραμοβάρελο* ~ для дьогтю, *το κρασοβάρελο* ~ для вина, *το κονιακοβάρελο* ~ для коньяку, *το λαδοβάρελο* ~ для олії, *το νεροβάρελο* ~ для води, *το ξιδοβάρελο* ~ для оцту, *το πισοβάρελο* ~ для смоли, *το ρακοβάρελο* ~ для ракі, *το σαρδελοβάρελο* ~ для сардин, *το тαραμοβάρελο* ~ для частикової ікри, *το ψαροβάρελο* ~ для риби.

Тільки відношення „призначений для...” реалізоване в словах з кінцевою основою **-κοφιν-** (від іменника *το κοφίνι* кошик, корзина): *το μελισσοκόφινο* пасіка, *το πετροκόφινο* корзина для каміння, *το τρυγοκόφινο* ~ для збирання винограду, *το ψαροκόφινο* ~ для риби; з основою **-δίχτ-** (від *το δίχτυ* сітка): *το αστακόδιχτο* ~ для вилову омарів, *το αθερινόδιχτο* ~ для вилову риби атерини, *το орτυκόδιχτο* ~ для вилову перепілок, *το περδικόδιχτο* ~ для вилову куріпок; з основою **-πιθαρ-** (від іменника *το πιθάρι* великий глиняний глек (посуд) для...): *το κρασοπίθαρo* глечик для вина, *το μελοπίθαρo* ~ для меду; з основою **-πανερ-** (від *το πανέρι* кошик, корзинка): *το ψαροπάνερο* кошик для риби, *το ψωμοπάνερο* ~ для хліба.

Відношення „призначений для...” характерне для угруповання слів з кінцевою основою **-σανιδ-** (від іменника *η σανίδα* дошка): *το βαρελοσανιδο* бондарна клепка, *το κρεβατοσανιδο* дошка для ліжка, *το κρεατοσανιδο* ~ для розрізання м’яса, *το πατοσανιδο* ~ для підлоги, *το ταβανοσανιδο* ~ для стелі. Лише

одне слово в цьому угрупованні характеризує якість дошки: *το διπλοσάνιδο* дошка подвійної товщини.

На призначення кінцевої основи **-μαντρ-** (від іменника *το μαντρί* загін, хлів, загорода) указують перші основи композитів *το αγελαδομάντρι* загін для корів, *το αλογομάντρι* ~ для коней, *το βοϊδομάντρι* ~ для волів, *το γαλατομάντρι* ~ для дійних корів, овець, *το γιδομάντρι*, *το κατσικομάντρι* ~ для кіз, *το γουρουνομάντρι*, *το χοιρομάντρι* хлів для свиней, *το μελισσομάντρι* пасіка, *το προβατομάντρι* ~ для овець. Лише в одному композиті цього угруповання вказано, з чого зроблено хлів: *το λιθομάντρι* кам'яний хлів.

В угрупованні композитів з кінцевою основою **-απόθηκ-** (від *η αποθήκη* склад, сховище, комора – від дієслова *αποθέτω* складати, класти, зберігати) перші основи вказують на призначення складу, сховища і т. ін.: *η αλευραποθήκη* склад борошна, *η ανθρακαποθήκη* вугільний склад, вугільна яма (на судні), *η αεραποθήκη* повітряна камера, *η αλαταποθήκη* склад солі, *η αχυραποθήκη* (= *η αχερώννα*) сарай для соломи, *η βενζιναποθήκη* бензобак, *η καπναποθήκη* склад тютюну, *η καρβουναποθήκη* склад деревного вугілля, *η ξυλαποθήκη* сарай для дров, *η πυριτιδαποθήκη* пороховий склад, склад боєприпасів, *η σιταποθήκη* зерносховище, зерносклад, *η υδαταποθήκη* бак для води, *η φαρμακαποθήκη* тумбочка, ящик для ліків, аптечка, *η χαρταποθήκη* склад паперу, *η χορταποθήκη* сінник.

Найчисленнішу підгрупу зі значенням „призначений для...” формують композити з кінцевою основою **-θηκ-** (від *η θήκη* футляр, чохол; кобура, піхва тощо). Ця основа настільки продуктивна в грецькій мові, що має статус суфіксоїда, хоча вона співвідносна з самостійною лексемою. В українській вона теж здобула статус суфіксоїдної одиниці **-тек(а)**, особливо в тих словах, де виражає значення „зібрання, сховище”, пор.: *η αρχειοθήκη* архів, *η βιβλιοθήκη* бібліотека, *η γλυπτοθήκη* зібрання скульптур у музеї, гліптотека, *η δελτιοθήκη* картотека, *η δισκοθήκη* = *η δίσκο* дискотека, *η πινακοθήκη* картинна галерея, *η φιλμοθήκη* фільмотека. В українській засвідчено також композити *синемотека*, *сферотека*, *фонотека*, гібридне слово *ігротека* та запозичені зі спрощеною морфемною структурою *аптека*, *іпотека*.

У грецькій мові аналізовані композити можна розподілити між певними тематичними підгрупами. Найбільше лексичне наповнення властиве підгрупі назв ящиків, коробочок, шкатулок, скриньок і т. д. для зберігання невеликих речей, інструментів, предметів побуту: *η αρταποθήκη* ящик, кошик, мішок для борошна, *η βουρτσοθήκη* ящик для помазків, малярських щіток, *η γραφιδοθήκη* пенал, *η εφημεριδοθήκη* ящик для газет, *η γραμματοθήκη* шкатулка, сумочка для зберігання листів, *η εργαλειοθήκη* ящик для інструментів, *η δακτυλιοθήκη* скринька для зберігання кілець, *η κερματοθήκη* скринька для монет, *η κερατοθήκη* ящик для зберігання ріжків, *η κοσμηματοθήκη* (має синонім *η μιζουτιέρα*) скринька, шкатулка для прикрас, *η καπνοθήκη* гаман, капшук, *η σιγαροθήκη*, *η τσιγαροθήκη* портсигар, *η ταμπακοθήκη* табакерка, *η πουδροθήκη* пудрениця, *η σπιρτοθήκη* сірничниця, *η σταχτοθήκη* попільничка, *η χρωματοθήκη* ящик для фарб, *η χρωστηροθήκη* ящик для зберігання пензлів, малярських щіток.

У цій підгрупі трапляються найменування різних пристосувань для носіння або зберігання зброї: *η βολιδοθήκη* кулеметна стрічка, *η εμπυρευματοθήκη* поличка, панівка (для затвора рушниці), *η λορχοθήκη* футляр для списа, *η ξιφοθήκη* ~ для меча, *η πιστολιοθήκη* кобура пістолета, *η σαϊτοθήκη* сагайдак, сайдак, *η φυσιγγιοθήκη* патронташ, а також назви чохла, футлярів: *η ανδριαντοθήκη* чохол для скульптури, *η κλειδοθήκη* футляр для ключів, *η ομπρελοθήκη* чохол для парасольки, *η μαχαιροθήκη* чохол, футляр для ножа, *η μπουκαλοθήκη* кошик для пляшок, бутлів, *η ωρολογοθήκη* футляр для годинника.

Серед слів цієї групи трапляються назви посуду: *η τεϊοθήκη* чайниця, *η αβγοθήκη* підставка, рюмочка для яєць. Деякі з них часто мають семантично еквівалентні лексеми, оформлені як афіксальні похідні із суфіксом **-ιέρα**: *η αλατοθήκη* = *η αλατιέρα* сільниця, солянка або композити з другою основою - **δοχείο**: *η τεφροθήκη* = *το τεφροδοχείο* попільничка, *тех.* зольник, зільниця (для луження шкіур) або всі три словотвірні варіанти: *η ζαχαροθήκη* = *η ζαχαριέρα* = *το ζαχαροδοχείο* цукорниця, пор. ще такі регулярні відповідники, як *η βουτιριέρα* = *το βουτυροδοχείο* масельничка, *η μουσταρδιέρα* = *το μουσταρδοδοχείο* гірчичниця, *η πιπεριέρα* = *το πιπεροδοχείο* перечниця.

Лексичне наповнення підгруп назв меблів: *η ματιοθήκη* гардероб, *η*

πιατοθήκη гірка, полиця для посуду, *η σκευοθήκη* буфет, шафа для посуду та обрядових речей: *η λιβανοθήκη* коробочка для ладану, *η λιψανοθήκη* урна з прахом, *η νεκροθήκη* саркофаг, поховальна урна, *η στεφανοθήκη* коробка для весільного вінка більші, ніж підгрупи найменувань білизни: *η μαξιλαροθήκη* наволочка, *η προκεφαλοθήκη* напірник. Серед слів з другою основою **-θηκ(η)** трапляються терміни: *η σπερμοθήκη* бот. насінник, *η στοιχειοθήκη* поліграф. набірна каса, *η ωοθήκη* анат. яєчник.

Здебільшого композитам зі значенням „призначений для...” в сучасній українській мові відповідають словосполучення базового слова та прийменника *для* з іменником у родовому відмінку, рідше – з відносним прикметником: *ο κεφαλόδεσμος* пов’язка для волосся, головний убір або іменника в називному та іменника в родовому відмінку: *η οπλαποθήκη* склад зброї, склад для зберігання зброї.

Семантика основ у композитах цього типу в межах іменного основоскладання залежить від денотативного значення співвідносних з ними іменників. Це відбивається на особливостях формування композитів – згортків певних словосполучень, що при поєднанні двох іменникових основ в одному слові, наприклад, на позначення інструмента, знаряддя, пристосування для дії, часто ґрунтуються на співвідношенні „ціле, диференційоване за частинами”: *το κονταρόξυλο* держак списа, і водночас містять приховані в структурі слова значення дії, що формуються як її ознакові слова: ‘призначений для’: *το κουρτινόξυλο* карниз (призначений для вішання) занавісок, *το πατόξυλο* деревина для підлоги, *το σανιδόξυλο* деревина для дощок, *το τηλεγραφόξυλο* телеграфний стовп; ‘зроблений з...’: *το κριθάλευρο* борошно з ячменю, *το ριζάλευρο* ~ з рису, рисове борошно, *το σιτάλευρο* ~ з пшениці. Ці значення часто існують у композитах з однаковою другою основою, пор. *το καλαμοκάλαφο* кошик з очерету, *το βερυοκάλαφο* кошик (зроблений) з лози, *το ψαθοκάλαφο* ~ з соломи та *το τρυγοκάλαφο* кошик, призначений для (збирання) винограду, *το ψαροκάλαθο* верша, риболовний кошик.

Для перетворення синтаксичних еквівалентів-словосполучень у слова новогрецькій мові притаманне продуктивніше використання іменникових

основ, здатних займати як першу, початкову, так і другу, кінцеву, позицію в слові. Такі випадки рідкісні в сучасній українській мові (згадаймо *траволіс* та *чорноліс* і десятки композитів на зразок *лісостеп*, *лісотундра*, *лісосіка* тощо). Позиція основи в композиті закріплює за нею певний тип семантики. Так, перша позиція найчастіше свідчить про її функціональне навантаження виражати об'єкти дії в структурі слова з прихованими ознаками дії: *το αστημομάχαιρο* срібний ніж – ніж (зроблений) зі срібла, *το χρυσομάχαιρο* золотий ніж – ніж (зроблений) із золота. Друга, кінцева, позиція основи в складному слові прогнозує семантичну схему відношення належності: *η αλογοτριχα* кінський волос, *το προβατόμαλλο* овеча шерсть або частини, диференційованої за цілим: *το λαπαθόφυλλο* листя щавлю, *το πατατόφυλλο* листя картоплі чи цілого, диференційованого за частинами: *η αβυροσαλάτα* салат з яєць, *η κολοκυθοσαλάτα* ~ з гарбуза, *η αγγουροσαλάτα* салат з огірків тощо.

Література

Вихованець, Городенська 2004: Вихованець, І., Городенська, К. *Теоретична морфологія української мови*. Київ. Вид-во „Пультсари”. 398 с.

Грищенко 1978: Грищенко, А.П. *Прикметник в українській мові*. Київ. Вид-во „Наукова думка”. 207 с.

Грещук et al. 2007: Грещук, В., Бачкур, Р., Джочка, І., Пославська, Н. *Нариси з основоцентричної дериватології*. Івано-Франківськ. Вид-во „Місто НВ”. 348 с.

Загнітко 1996: Загнітко, А.П. *Теоретична граматики української мови. Морфологія*. Донецьк. Вид-во ДонДУ. 435 с.

Земская 1991: Земская, Е.А. *Относительные прилагательные как конструктивный элемент номинативной системы современного русского языка*. – Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект. Москва. Изд. „Наука”. 247 с.

Курилович 1962: Курилович, Е. *Деривация лексическая и деривация синтаксическая*. Очерки по лингвистике. Москва. Изд-во иностранной литературы, с. 57–70.

Харитончик 1986: Харитончик, З.А. *Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка*. Минск. Изд-во „Вышэйшая школа”. 93 с.

Kallas 1984: Kallas, K. *Słowotwórstwo przymiotników*. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Warszawa. PWN. 560 s.

Джерела

Мирний Панас. Твори в 5 томах. Т. 4. Київ. Вид-во АН УРСР, 1955.

Пьоришкін О.В. та ін. Фізика. Ч. II. Київ. Освіта, 1957.

Ανδριώτης 1995: Ανδριώτης, Ν. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής. β* – Θεσσαλονίκη. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. 436 σ.

Μπαμπινιώτης 1998: Μπαμπινιώτης, Γ. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα. Κέντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε. 2064 σ.

Дієслівне основоскладання в контрастивному висвітленні⁹

Коротка характеристика складних дієслів у сучасній українській мові може вміститися на кількох сторінках. Насамперед звертає на себе увагу незначна їхня кількість у лексиконі мови. Відомо, що в реєстрах словників різних мов 40% становлять іменники, 25% – дієслова, 20% – прикметники. Решта відсотків припадає на слова інших частин мови [Папп 1962: 141].

Аналіз складних слів, представлених у найавторитетніших словниках сучасної української мови, серед них і неологічних, за розподілом між частинами мови показує, що в них левову пайку займають іменники та прикметники, а на дієслова не припадає і одного відсотка одиниць. [СУМ 1970; УОС 2007]. Зіставлення реєстрів словників української та новогрецької мов, що мають приблизно однаковий обсяг – 140 тисяч слів, показало, що в українській мові питома вага складних слів усіх частин мови $\approx 11\%$, у новогрецькій їх близько 17%. [Μπαμπινιώτης 1998]. Композитних дієслів у сучасній українській мові понад 200, у новогрецькій – їх більше 1200, тобто їхня питома вага більша в кілька разів порівняно з українською. Це ставить дослідника перед завданням з'ясувати, чому ми спостерігаємо таке явище.

Серед тих складних дієслів, які засвідчено в словниках, трапляються слова двох типів: ті, що співвідносні з еквівалентними їх за значеннями словосполученнями: *марно тратити* – *марнотратити*, *плескати руками* – *рукоплескати*, *зрікатися самого себе* – *самозрікатися*, та ті, що є афіксально-композитними похідними від інших частин мови: *хлібороб* – *хліборобити*, *сталевар* – *сталеварити*, прикметників: *різноманітний* – *урізноманітнювати*, *кособокий* – *скособочитися*. Переважають останні, тобто утворені афіксальним способом від композитних іменних основ.

⁹ Уперше опубліковано в: Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25-28 травня 2010 р., Київ). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 120-132.

У зіставному плані важливі дані дозволяє одержати аналіз сполучуваності основ в композитному слові, насамперед здатність комбінуватися в одному дієслові двох дієслівних основ. Таких композитів ми не спостерігаємо в українській мові. Композиція двох дієслів трапляється в небагатьох юстапозитах, тобто одиницях, утворених словоскладанням: *говорили-балакали, думати-гадати, казати-співати, пити-гуляти, ходити-походжати*. Ці слова побутують у фольклорних текстах, у художній літературі, але їх не засвідчують словники. Це відрізняє композитні дієслова від іменників, прикметників, для яких характерна сполучуваність основ свого ж класу: *лісостеп, лісотундра, оленебик, шишкоягода, історико-філологічний, військово-морський, жовто-зелений, зеленувато-блакитний*.

Від дієслівних композитів за допомогою афіксів утворюються нечисленні похідні: *благословення, видозмінений, животворящий, кровоточивий*. Видотворення за допомогою префіксів, що так характерне для простих (з одним коренем) дієслів, у сучасній українській мові обмежене громіздкістю морфемної структури композитних дієслів. Відомо, що збільшення афіксальних похідних від композита супроводжується в сучасній мові певною декомпозицією слова, спрощенням основ у ньому і наближенням до простих афіксальних слів: *злодій – злодіювати, злодійка, злодіячити, злодійський; тихомирити – утихомирити – утихомирення*. Композиція основ стримує подальше морфемне розростання слова і робить складні дієслова специфічною за співвідношенням словотворчих компонентів групою слів порівняно з морфологічно простими дієсловами. Адже прості афіксальні дієслова становлять більшість слів цієї частини мови, близько 82% утворено дієслівними морфемами(суфіксами і префіксами).

Характерною особливістю складних дієслів у сучасній українській мові є незначна частина афіксоїдних (префіксоїдних та суфіксоїдних) основ у їхній будові. Власне префіксоїдів, тобто перших основ композитного слова, що широко комбінуються з іншими основами, в матеріалі дослідження не засвідчено. Використання суфіксоїдних основ (складників слова, що займають у ньому останню позицію і повторюються в багатьох словах) теж обмежене

небагатьма прикладами на зразок: *благословити, гострословити, поблагословити, злословити, кривословити, лихословити, полихословити, налихословити; взаємодіяти, добродіяти, лиходіяти, лицедіяти, священнодіяти, чародіяти; куховарити, покуховарити, сталеварити*. Це відрізняє дієслова від інших частин мови, насамперед іменників, у яких наявність префіксоїдів становить визначальну рису основоскладання: *лісоматеріал, лісоруб, лісосадивний, лісостеп, лісосмуга, лісосплав*. Для іменників та прикметників характерне вживання багатьох суфіксоїдних компонентів: *бензовоз, молоковоз, лісовоз, цементовоз* та ін.; *дугоподібний, місяцеподібний, підковоподібний, серпоподібний* тощо.

Словосполучення перехідних дієслів з іменниками стають джерелом широкого творення від них слів інших частин мови – іменників-найменувань різних словотворчих категорій: *лісоруб, сировар, криголам, м'ясорубка, риборозвідня, маслоробство* та прикметників: *водоплавний, зерноочисний, нафтодобувний, мідеплавильний, сонцесяйний*. Однак дієслівні двокомпонентні словосполучення обмежено використовуються для формування складних дієслів, що пов'язано зі згортанням багаточленних словосполучень у слово, якого уникає мова. Отож, широкий зовнішній синтаксис дієслів призводить до обмеження їхнього внутрішнього синтаксису в композиції основ у слові.

Аналіз неологізмів у сучасній українській мові за два останні десятиліття показує, що нових дієслів з'явилося у лексиконі мало: *демонополізувати, забюрократитися, зіноземитися, розбюрократизувати*. Оформилися нові видові пари: *взаємозалежати – узвзаємозалежнити, увзаємозалежнювати*, зворотні дієслова: *самоліквідуватися, самоототожнюватися, саморозпускатися, самостратифікуватися*. Засвідчено деякі композитно-суфіксальні лексеми: *мікроскопувати, голографувати*. Реєстр неологізмів значно поповнився за рахунок іменників, прикметників та прислівників [Клименко, Карпіловська 2008: 221-223].

Новогрецьким композитним дієсловом властиве поєднання в межах того самого слова двох дієслівних основ, співвідносних з дієсловами, що називають протилежноспрямовані дії: *ανεβουκατεβαίτω* підніматися і спускатися,

ανεβοκατεβαζω піднімати й опускати, *αναβοσβήνω* блимати, *ανοιγοκλείνω* відчиняти і зачиняти, блимати, моргати, *αυξομειώνω* зростати і зменшуватися, коливатися, *μπαινοβγαίνω* входити і виходити, *πηγαινοέρχομαι* ходити взад і вперед, курсувати або дії як ціле: *παιζογελώ* гратися, сміючись, *πειθαναγκάζω* примушувати силоміць, умовляти погрозами, *τρεμοφέγγω* мерехтіти, *τρωγοπίνω* пити-гуляти, *χασκογελώ* реготати.

Від таких композитних дієслів можливе утворення суфіксальних похідних: *το ανεβοκατέβασμα* підйом і спуск, *το ανοιγοκλείσιμο* відкривання і закривання, блимання, моргання, *η αυξομείωση* збільшення і зменшення по черзі, коливання, *αυξομειωτικός* який то збільшується, то зменшується, *αυξομειωτικά* навперемінки, *τα μπαινοβγάλματα* снування, ходіння взад і вперед, часті відвідини, *το πηγαινοέλα* ходіння взад і вперед, поїздка туди і назад.

Розгляд сполучуваності основ дієслова з іншими частинами мови розкриває своєрідність їх мотивації у новогрецькій мові. У ролі їхніх мотиваторів активно використовуються різні за семантикою словосполучення дієслова з іменниками, прикметниками, числівниками, а також прислівниками.

Найбагатшу за семантикою групу утворюють дієслова, мотивовані сполученнями дієслова з іменниками, які виражають об'єктні: *αλυσοδένω* одягти наручники, *μηλοβολώ* кидати яблуками, *τυροκομώ* виготовляти сир, *βιοπαλεύω* боротись за життя, *αστροθετώ* класифікувати зірки за сузір'ям, а також інструментальні значення: *αλάτοπιπερώνω* посипати сіллю з перцем, *σφυροκοπώ* бити молотком; *θαλασσοδερνομαι* бути побитим морем.

Композитні дієслова утворюються на основі словосполучень дієслів з іменниками з локативними значеннями: *θαλασσοπνίγομαι* тонути в морі, *θαλασσομαχώ* битися на морі, *οπισθοδρομώ* рухатись в зворотному напрямку, *ευθυδρομώ* рухатись прямою дорогою.

У новогрецькій мові численна група композитних дієслів з першими основами, співвідносними з числівниками: *δεκαπλασιάζω* удесятерити, *εικοσιπλασιάζω* збільшити в 20 разів, *δευτεροπαντρεύομαι* одружуватися вдруге.

Велике лексичне наповнення властиве групі композитних дієслів, у структурі яких у першій позиції використано основи займенників:

αυτοεπαινιέμαι самовихвалитися, *αυτοσχεδιάζω* імпровізувати, *αυτοσυντηρούμαι* утримувати самого себе, *αλλοστρατίζω* змінювати маршрут, іти іншою дорогою.

Продуктивному перетворенню цих словосполучень у слова сприяють особливості синтаксису новогрецької мови, зокрема здатність багатьох дієслів бути в одних контекстах перехідними, в інших неперехідними. Це дозволяє іменникам у знахідному відмінку в поєднанні з дієсловами виконувати кілька функцій: бути об'єктом дії, виражати локальні, а також інструментальні значення, пор.: *αμαξοδρομώ* їхати швидкісним поїздом, *πελαγοδρομώ*, *θαλασσοδρομώ* пливти морем, *παγοδρομώ* кататися на коньках, *ιστιοδρομώ* пересуватися на вітрильнику, *πεδιλοδρομώ* кататися на ковзанах, *τροχοπεδιλοδρομώ* кататися на роликівих ковзанах і *стаδιοδρομώ* робити кар'єру.

У багатьох таких композитних дієсловах, особливо тих, що мотивовані дієслівно-іменними словосполученнями з об'єктними значеннями, використано численні суфіксоїдні основи дієслівного походження. Останні можуть співвідноситися з дієсловами, що функціонують самостійно типу *σκοπώ* обстежувати, спостерігати, *στηθοσκοπώ* вислухати (хворого), *σπλαγχοσκοπώ* обстежувати внутрішні органи, *ενδοσκοπώ* обстежувати внутрішні органи за допомогою ендоскопа або бути зв'язаними, тобто використовуваними лише в складі композитних дієслів: *ανθοβολώ* цвісти, *αβγοβολώ* нести яйця (про курку), *βροντοβολώ* гриміти, *κεραυνοβολώ* вражати громом, *λιθοβολώ* кидати каміння, *πετροβολώ* закидати камінням, *σπινθηροβολώ* іскритися, сяяти, *φεγγοβολώ* світити, сяяти.

У матеріалі дослідження визначено понад 120 таких суфіксоїдних основ [Κουρμούλης 1967]. Багато з них дуже продуктивні в мові. До високопродуктивних, наприклад, належать основи **-λογω** (об'єднує 163 слова), **-γρaφω** (76), **-ποιω** (120), **-βολω** (45), **-κοπω** (41). По кілька десятків слів групують основи **-φορω**, **-δρομω**, **-μετρω**, **-μιλω**, **-λαλω**, **-ζω**, **-περνω**, **-πατω**, **-δοτω**, **-μαχω** та ін.

Це означає, що такі одиниці стали словотворчими і утворюють композитні слова, оминаючи перетворення словосполучення – мотиватора в

слово. Вони приєднуються до інших, переважно іменникових основ, виражають типове семантичне співвідношення основ: дія (останній у слові дієслівний компонент) та її об'єкт/ місце/ інструмент (вказані першими співвідносними з іменниками основами). Це окреслює серійність творення подібних між собою композитів за однотипною моделлю.

Продуктивність дієслівного основоскладання у новогрецькій мові зумовлено також морфологічними характеристиками самого дієслова, зокрема властивою йому часо-видовою категорією. Її визначає опозиція часів дії у процесі, в розвитку, що утворюються на основі дієслів теперішнього часу (*ενεστῶτας, παρατατικός, μέλλοντας ατελής*), та дій цілісних, які відбулися (*αόριστος, παρακείμενος, υπερσυντέλικος, μέλλοντας τέλειος*). Учені Х. Клерис та Г. Бабінйотис називають цю категорію *γραμματικό ποιόν ενεργείας* граматична якість / властивість дії, що буває *ατελής* тривалою, незавершеною та *τέλειο* завершеною [Κλαίρης, Μπαμπινιώτης 2005: 1126]. Саме вона характеризує бачення мовцем події з погляду її внутрішньої часової межі: як розвиток, продовження, чи повторення, тобто тривалої, незавершеної *ατελής*, або завершеної, напевно виконаної (*τέλειο*).

Інше впорядкування часо-видових значень дієслова у новогрецькій мові порівняно з часовими та видовими значеннями в дієсловах української мови зумовлює інакші способи оформлення родів дієслівної дії та їх продуктивність. У сучасній українській мові видотворення здійснюється здебільшого за допомогою префіксів та суфіксів. За спостереженнями вчених, в українській мові дієслова за реалізацією виду поділяють на парновидові (співвідносні в межах видової пари), непарновидові (непарні, неспіввідносні за видовою ознакою) та двовидові. [Вихованець 1998: 103; Загнітко 1996: 215-216; Городенська 2004: 226, 234; Русанівський 1986: 97-98].

Видотворення пояснюють, з одного боку, як таке, що має морфологічну словозмінну сутність, з другого, як лексико-семантичну нетотожність, отже словотвірну сутність. За наслідками функціонального аналізу зроблено висновок про те, що видові форми словозмінної природи переважають, бо становлять 70% від загальної кількості перфективів та імерфективів [Загнітко

1996: 216]. К.Г.Городенська підкреслює, що морфологічну категорію виду слід розглядати як категорію мішаного словозмінно-словотвірного типу, «її словозмінна сутність виявляється в імперфектних видових протиставленнях, а словотвірна – переважно в перфектних видових протиставленнях [Городенська 2004: 226].

Морфологічно-словотвірну категорію дієслівних родів (способів) дії в українській мові формують переважно префіксальні дієслова доконаного виду, утворені від дієслів недоконаного виду. Більшість із них – це дієслова з новими лексичними значеннями [Городенська 2004: 227]. Саме в їхньому середовищі насамперед формуються дієслівні роди, тобто «ряди дієслів, які характеризуються морфологічною однотипністю та семантичною спільністю [Сучасна українська... 1997: 414; Украинская грамматика 1986: 117]. Їх ще називають способами дієслівної дії, доповнюючи рядами дієслів, яким властива лексико-семантична спільність [Маслов 1965: 71; Бондарко, Буланін 1967: 13-14; Маслов 2004: 228, Петрухіна 2009: 95]. Меншою мірою роди дієслівної дії формуються в середовищі одновидових дієслів недоконаного виду, серед них і ті, що утворюються за допомогою постфікса **-ся**.

У сучасній українській мові роди дієслівної дії виражено переважно префіксальним, суфіксально-префіксальним, префіксально-суфіксальним, суфіксально-постфіксальним і префіксально-суфіксальним словотвірними способами і найменшою мірою – основоскладанням.

У новогрецькій мові з її часо-видовою дієслівною парадигмою головним способом вираження значень дієслівних родів дії є основоскладання, меншою мірою – префіксація.

Для зіставлення родів дієслівної дії в новогрецькій та українській мовах обираємо семантичний поділ їх на групи: часові, або фазові, кількісні; результативні (в українській вони об'єднують одновидові дієслова доконаного виду), а також власне – зворотні та взаємно-зворотні (реалізовані в українській мові одновидовими дієсловами недоконаного виду).

У обох зіставлюваних мовах спостерігаємо синонімію різних словотворчих засобів вираження значень родів (способів) дієслівної дії. Цей

тип відношень поєднує між собою префікси та ці морфеми з афіксоїдними основами. Так, у вираженні кількісного дієслівного роду дії, зокрема надмірної, синонімічні відношення об'єднують префікси **κατα-, παρα-, υπερ-, ανα-**: *καταθρορυβώ* дуже кричати, *καταλαμπώ* дуже сяяти, *παραπληρώνω* переплачувати, *παραφωνάζω* дуже кричати, *υπερχειλίζομαι* переливатися через край.

У вираженні часових значень, а також кількісної багатократної дії синонімія характерна для префіксів **μετα-/ματα-** *ματαβάζω* класти знову, *ματαβαίνω* знову виходити, **ανα-** *αναζώ* повертатися до життя, *ανακολλώ* клеїти знову та афіксоїдних основ **ξανα-, παλι-**: *ξαναβάζω* класти знову, *ξαναφυτεύω* пересаджувати, *παλινορθώνω* відновлювати, реставрувати. Кількісна інтенсивна дія об'єднує значення дієслів з префіксами **παρα-** *παραβρέχω* дуже поливати, **υπερ-** *υπεραγαπώ* дуже любити та основу **πολύ-** *πολυποτίζω, πολυαγαπώ*.

Синонімічними відношеннями охоплено самі композити завдяки їхнім першим основам, що єднають їх за спільним оцінним компонентом значення дії або віддієслівної ознаки: *κουτσοκαταλαβαίνω* = *μισοκαταλαβαίνω* розуміти мало, трохи, *κουτσοκαταφέρνω* = *μισοκαταφέρνω* ледве встигати; *πολυθρήνητος, πολυδάκρυτος, πολύκλαυτος* дуже оплакуваний; *μισόκλειστος* = *ημίκλειστος* напівзачинений, *μισοτελειωμένος* = *ημιτελής* напівзакінчений; пор. ще *στραβοκέφαλος, ξεροκέφαλος, χοντροκέφαλος* упертий.

Часто такі відношення спричинюють виникнення словотвірних синонімічних варіантів: *στραβοπόδαρος, στραβοπόδης, στραβοκάννης* кривоногий.

Дієслівним композитам з різними значеннями родів дії властиве упорядкування за антонімічними відношеннями: *καλοπερνώ* – *κακοπερνώ* жити добре – погано, *καλοπαντρεύω* – *κακοπαντρεύω* одружити вдало – невдало, *μεγαλοδείχνω* – *μικροδείχνω* здаватися старшим – молодшим за свій вік, *μακρολογώ* – *κοντολογώ* говорити довго – коротко, *πολυκλαίω* – *ψιλοκλαίω*, *σιγοκλαίω* плакати багато – мало, схлипувати, *χοντροκόβω* – *ψιλοκόβω* різати товсто – тонко, *αυτοθαυμάζομαι* милуватися самим собою – *αλληλοθαυμάζομαι* захоплюватися один одним, *αυτεπαινούμαι* самовихвалятися – *αλληλοεπαινούμαι* вихваляти один одного тощо.

Усе це свідчить, що роди дієслівної дії в новогрецькій мові упорядковано в межах лексико-словотвірної категорії, де протиставлення одиниць за словотворчими засобами доповнює зіставлення (або об'єднання) їх за лексико-семантичними відношеннями.

До дієслівного основоскладання залучено не лише ті прикметникові основи, що мають оцінні компоненти значення і через транспозицію прикметника в прислівник стають потужним засобом творення композитних дієслів. У новогрецькій мові в цій сфері функціонують параметричні прикметники, що вказують на розмір предметів (висоту, довжину, ширину, об'єм тощо) типу *μεγάλος* великий, *μικρός* малий, *ελαφρός* легкий, *βαρύς* важкий. Їхні основи використовуються в композиції дієслів, хоч і не в такому обсязі, як основи інших оцінних прикметників. Для цього необхідно, щоб вони містили в своїх семантемах певні ознаки, скажімо довготи – стислості як властивостей часу, чи семи переносних значень, які трансформують їх в оцінні одиниці типу *ελαφροπατώ* ступати легко, *βαρβαλγώ* тяжко страждати, *μεγαλοουργώ* вершити подвиги, *μικρολογώ* бути дріб'язковим, *μικροψυχώ* бути малодушним.

У сучасній українській мові не засвідчено жодного випадку використання основи, співвідносної з параметричним прикметником, для творення дієслів.

Вираження часових, фазових характеристик дії за допомогою основоскладання і префіксододавання у новогрецькій мові охоплює незначну частину лексики. Часо-видові значення (представлення дії в процесі та дії завершеної) зосереджено в морфології дієслова, в словозмінній його парадигмі, що є флексійною і суфіксальною. Фазові її ознаки, які відносять до родів дієслівної дії, у новогрецькій мові реалізовано описовими конструкціями типу «починати/закінчувати плюс дієслово»: *αρχίζω να τραγουδώ/ τελειώνω να τραγουδώ* починати, закінчувати співати, *τελεώνω να τραγουδήσω* переспівати.

Основоскладання вносить свої семантичні характеристики у часові виміри дієслів у лексичному плані. Основ, що модифікують семантику часу в композитних дієсловах, небагато: **макро-/макру-, конто-** (вказують на довгукоротку тривалість дії, названої другим складником слова): *μακροημερεύω* довго жити, *κοντοστέκω* зупинятися ненадовго. Вони можуть утворювати між собою

антоніми *μακρολογώ – κοντολογώ* говорити довго – коротко. Продуктивність їх у сучасній мові невисока. Не підвищують її слова з одного синонімічного з ними ряду за семантикою першої основи. Так, основи *βραχυ-* (від прикметника *βραχύς* короткий, маленький) та **συντομο-** (від *σύντομος* недовгочасний, короткий) у композитних дієсловах не трапляються.

Основи **νεο-**, **καινο-**, що є корелятами прикметників *νέος* новий, *καινός* новий, у дієсловах-композитах рідкісне явище: *καινοτομώ* запроваджувати нове, новаторське. Їхній вимір часу в плані якісної характеристики дії (через її результат, що є новим)реалізовано здебільшого в прикметниках та іменниках. І в новогрецькій, і в українській мові продуктивне творення композитних прикметників від простих віддієслівних прикметників результативного стану за допомогою основи гр. **νεο-** та укр. **ново-**: *νεοφερμένος* новоприбулий, *νεοφυτευμένος* новопосаджений.

Серед засобів вираження часових ознак засвідчено префікс **προ-**, що підкреслює в лексичному значенні похідного «передування дії, попередньої відносно твірного слова»: *προβλέπω* передбачати, *προαισθάνομαι* передчувати. український відповідник префікса **προ-** морфема **перед-** у творенні дієслів малопродуктивна.

Більша активність властива основам **ξανα-**, **επανα-/επαν-**, **παλιν-** та префіксам **μετα-/ματα-**, **ανα-**, що виражають значення багатократної, повторюваної дії: *ξαναθυμίζω* знову нагадувати, *ξαναβρίσκω* знову знаходити, *επανεκτιμώ* переоцінювати, *επανεκλέγω* переобирати, *επανπροσδιορίζω* перепризначати, *παλινοστῶ* знову повертатися на батьківщину, *μετασχηματίζω* перепланувати, *μεταχρωματίζω* перефарбовувати, *αναδημοσιεύω* передруковувати, *ανεξετάζω* перепроверити.

Найчисленнішими за лексичним наповненням є кількісні роди дієслівної дії. Їх реалізує багато основ і продуктивні префікси **παρα-**, **κατα-**, **υπερ-**. Поділ цих родів дієслівної дії на певні семантичні підгрупи передбачає об'єднання дієслів недостатнього ступеня вияву дії, середнього, виконаного наполовину (основа **μισο-**: *μισοκλείνω* напівзакрити, напівзаплющити), рівномірно розподіленої між об'єктами дії (основа **ισο-** *ισοζυγώ* бути в стані рівноваги,

ισοσκελίζω зрівноважувати) та надмірного ступеня вияву дії: *πολυαγαπώ* дуже любити, *πολυγελάω* багато сміятися, *πολυκαπνίζω* багато палити.

У новогрецькій мові основа **πολυ-**, співвідносна з прислівником *πολυ* багато, дуже, високопродуктивна в творенні дієслів надмірного ступеня вияву ознаки. Протилежна їй за значенням основа **λιγο-** (від *λιγο* мало), що виражає недостатній ступінь вияву ознаки, трапляється в поодиноких дієсловах типу розм. *λιγοθυμώ* = *λιποθυμώ* непритомніти.

Матеріал показує, що завдяки участі багатьох основ найповніше представлено якраз композитні дієслова, що передають значення неповного ступеня вияву ознаки, точніше послабленого її ступеня, за допомогою інших основ. Найпродуктивніша серед них **ψιλο-**, яка виражає значення «трохи, ледве»: *ψιλοαπειλώ* трохи погрожувати, *ψιλοαρέσω* трохи подобатися, *ψιλοκουτσαίνω* накульгувати. Для неї характерні ще значення «філігранно, точно», що співвідносять дієслова з цією основою та синонімічною з нею **λεπτο-** і антонімічною **χοντρό-**: *χοντροκόβω* різати товсто – *ψιλοκόβω* різати тонко; *ψιλολογώ*, *λεπτολογώ*, *ψιλοκοσκινίζω* досліджувати щось дуже уважно, з подробицями.

Дію не в повному обсязі характеризують основи **κουτσο-**: *κουτσοβλέπω* ледве бачити, *κουτσοπερνάω* ледве животіти, *κουτσοπίνω* пити потроху та **κουφο-**, яка підкреслює млявість, повільність дії, названої другим компонентом композита: *κουφοβράζω* кипіти на повільному вогні, *κουφοβοσκώ* пасти худобу потай.

Серед композитних дієслів з характеристикою кількісних родів дії виділяється тематична група лексем, що характеризують рух за його повільною/прискороною швидкістю. До їхнього складу входять основи **αργο-**, **σιγο-**, **βραδυ-**: *αργοκινώ* рухатися поволі, *αργοπατώ* поволі ступати, *αργοσβήνω* поволі гаснути; *σιγοβρέχει* накрапати (про дощ), *σιγοκλαίω* схлипувати; *βραδυπορώ* поволі рухатися, *βραδυπλόω* поволі плисти та **ταχυ-**, **γοργο-**: *ταχυπλόω* плисти швидко, *γοργοδιαβαίνω* проходити швидко, *γοργοδρομάω* швидко бігти, *γοργοποδίζω* швидко йти. Слід підкреслити, що композитних дієслів з основами,

які виражають швидкий, тобто інтенсивний, рух, менше, ніж лексем, котрі називають рух повільний, млявий.

У новогрецькій мові поширено композитні дієслова, які характеризують кількість дії і містять основу **прото-** (співвідносно з порядковим числівником *πρώτος* перший) зі значенням «уперше». У словнику Г. Бабінїотиса таких слів близько двох сотень: *πρωτοπαίζω* вперше грати, *πρωτοπαίρνω* вперше брати, *πρωτογνωρίζω* вперше познайомитися, *πρωτοδοκιμάζω* вперше скуштувати [Г.Μπαμπινιώτης 1998: 1526]. Такі дієслова широко використовуються в новогрецькій розмовній мові та її художньому стилі.

У ній набули продуктивності дієслова з основою **χίλιο-** тисячо-, що мають експресивно-оцінний відтінок значення дії, виконаної багато разів: *χιλιοευχαριστώ* тисячу разів дякувати, *χιλιοπαρακαλώ* тисячу разів (наполегливо) просити, та численні композити від віддієслівних прикметників з ознаками результативного стану: *χιλιοδιαβασμένος* тисячу разів прочитаний, *χιλιοεπωμένος* сказаний багато разів, *χιλιοτραγουδισμένος* тисячу разів співаний.

Рівноправно розподільну дію характеризують композитні дієслова з основою **ισο-** (співвідносною з прикметником *ίσος* = *ίσιος* рівний, однаковий), якій відповідає українська **рівно-**. Вона стосується ступеня вияву предикативної ознаки і вказує не на недостатні за інтенсивністю чи надмірні дії, а на однаковість впливу дії, розподіленої між кількома об'єктами: *ισοζυγώ* зрівноважувати, *ισορροπώ*, *ισοκελίζω* збалансувати. У обох зіставлюваних мовах основи **ισο-** та **рівно-** трапляються частіше в іменниках, ніж у дієсловах: *η ισοδυναμία* рівновага, рівнозначність, *η ισομετρία* рівномірність, *η ισοτιμία* рівноправність. У обох мовах ці основи – складники численних прикметників, виниклих на ґрунті прикметниково-іменникових словосполучень: *ισογώνιος* рівнокутний, *ισομεγέθης* рівновеликий, *ισοπλάτης* рівноширокий. На відміну від новогрецької в сучасній українській мові представлено численні композитні прикметники результативного стану: *рівновіддалений*, *рівноможливий*, *рівноприскорений*.

Серед дієслів, у яких підкреслено недостатній ступінь вияву дії, виділяються композити з основами **μισο-** та **напів-**: *μισοανοίγω* напіввідчинити,

напіврозкритися, *μισοβράζω* напівзварити, *μισοχορταίνω* напівнаїстися. Характерною їхньою особливістю є приєднання до віддієслівних прикметників результативного стану: *μισοογκρεμισμένος* напівзруйнований, *μισολησμονισμένος* напівзабутий, *μισοφαγωμένος* напівз'їдений. Інша основа **ημι-**, що виражає значення дії, виконаної наполовину, в творенні дієслів малопродуктивна. Здебільшого вона трапляється в іменниках: *οι ημιαγωγοί* напівпровідники, *η ημισέλινος* напівмісяць, *το ημικύκλιο* півколо. В новогрецькій основу **ημι-** засвідчено в численних прикметниках – ознаках результативного стану: *ημίθραυστος* напіврозбитий, *ημικατεργασμένος* напівоброблений, *ημίσβηστος* напівзгорілий.

У функціонально-семантичних полях аспектуальності підполя (власне- і взаємно- зворотної дії в двох зіставляваних мовах мають спільні та відмінні риси. У обох мовах для вираження їх використовуються афіксальні морфеми: в новогрецькій префікси **αντι-** (для передачі значення дії у відповідь) та **συν-** (для окреслення солідарної дії), а також система закінчень зворотно-пасивного стану, основи **αυτο-** і **αλληλο-** разом із множиною займенників (зворотних, означених) як лексичних конкретизаторів дієслів та деяких прийменникових конструкцій типу *μεταξύ μας* між нами, *ο ένας στον άλλο* один другому, *ο ένας με τον άλλο* один із другим, *ο ένας εναντίο του άλλου* один проти одного, *ο ένας από του άλλο* один від одного, зворотного займенника *τον εαυτό μου* самого себе.

В українській мові це конфіксально-постфіксальні комплекси **на-...-ся**, **за-...-ся** *находиться*, *заходиться* та інші, постфікс **-ся** *голитися*, основи **само-**, **взаємо-** та зворотний займенник *себе*, означальний *сам*, словосполучення *один одного*, *один з одним*, *один для одного*, *один проти одного* та ін.

На відміну від новогрецької мови, в якій дієслівне основоскладання реалізовано численними лексемами, які характеризують у композитах роди дієслівної дії, в українській основоскладання такого типу обмежене кількома прикладами на зразок *марнотратити* або трапляється в нечисленних дієсловах з фразеологізованими значеннями: *тихомирити*, *утихомирити*, *утихомирювати*, *взаємовиключати*, *кривословити*, *злословити*.

У сучасній українській мові в незначному обсязі порівняно з іншими частинами мови композитні дієслова утворюються на ґрунті дієслівно-іменникових словосполучень з об'єктними відношеннями: *видозмінити, боготворити, благодіяти*, а ще частіше їх мотивують словосполучення іменника в наз.в., що вказує на абстрактну дію, та іменника в род.в.: *боговшанування, боговтілення, боговідступництво, богозневага, боготворення, богошукач*.

Близько трьох десятків дієслів з двома основами є афіксальними похідними від композитних іменників – назв осіб: *верховодити, вітрогонити, коногонити, куховарити, сталеварити, хліборобити*, назв приладів: *гектографувати, літографувати, мікроскопувати, стереотипувати, склографувати, фонографувати, картографувати, телеграфувати*, та прикметників: *легковажити, врівноважувати*.

Натомість і в новогрецькій, і в українській мовах зростає тенденція до оформлення композитів від прикметників результативного стану, до яких приєднується численні основи, співвідносні також з прикметниками, що містять оцінні значення: *βραδύκαυστος* який повільно спалахує, легкозаймистий, *βραδύκίνητος*, *αργόκίνητος* який повільно рухається, *γλυκομίλητος*, *γλυκολάλητος* солодкомовний, *γλυκοτραγουδησμένος* солодкоспівий, *λεπτοκαμωμένος* філігранно оброблений, *νεόκτιστος* новозбудований, *νεοεπιστρατευμένος* новобранець, новомобілізований, *ψιλοαλεσμένος* тонкозмелений тощо. Багато з них утворює ряди синонімічних лексем типу *ελαφρόπιστος*, *ευκολόπιστος* легковірний або антонімічних *ψιλοκομμένος* – *χοντροκομμένος* порізаний тонко – товсто.

У новогрецькій мові спостерігаємо паралелізм вираження значення надмірної кількості композитними прикметниками результативного стану та префіксальними утвореннями, які мають тотожні з ними другі основи: *ολόκλειστος* = *κατακλειστος* повністю закритий, *ολοστόλιστος* = *καταστόλιστος* повністю прикрашений, *ολόφωτος* = *παμφωτος* = *κατάφωτος* залитий світлом.

У новогрецькій мові існує своєрідна група композитних ознакових слів (дієслів та прикметників), яким немає паралелей у вигляді композитів у сучасній українській мові. Це слова з основами **αξιο-**, що виражає значення

«гідний чогось»: *αξιολάτρευτος* гідний обожнювання, *αξιόπρόσεκτος* гідний уваги, *αξιόποινος* вартий покарання та **ετοιμο-** – «готовий до чогось»: *ετοιμοπόλεμος* готовий до війни, *ετοιμοθάνατος* готовий вмерти.

Значно більше паралелей в українській мові до прикметників та іменників, що побудовані на ґрунті прикметниково-іменникових словосполучень: *добродушний, доброзвичайний, добропристойний, доброякісний; благочестивий, благопристойний; зловорожий, злоокий, злязиковий, злякисний; лихомовний, лихолітний; добросердя, доброжиток, злощастя*. Деякі з них є кальками з грецької.

Вираження оцінно-якісної характеристики дії теж доцільно назвати лексико-словотвірним способом дії, оскільки воно ґрунтується на основоскладанні двох частин мови – дієслова (останній складник композита) та прикметника (його перший компонент), тобто слів з однаковою семантикою – статичною (прикметниковою) і динамічною (дієслівною). Приписування дієслівному компоненту статичної ознаки відбувається через транспозицію прикметника в прислівник і виникнення нового слова з оцінним компонентом значення або характеристичною його ознакою: *ματαιοπονώ* марно працювати, *ματαιοσπουδώνω* марно намагатися, *κρυφογελάω* потай сміятися, *κρυφομιλάω* шепотітися, *λαθροθηρώ* незаконно полювати, *λαθρομεταναστεύω* незаконно переселятися в іншу країну, *στραβοβλέπω* дивитися косо, збоку, *στραβοπατώ* ходити навшпінках, *πλαγιοδιποδίζω* іти боковим галопом (про коней), *πλαγιотροχάζω* іти труськом, тюпки, *λοξοδρομώ* відхилятися вбік, лавірувати, *λοξοτεμνώνω* рубати навкосяк, криво, *καθαρογράφω* переписувати начисто, *καλοπερνώνω* добре жити, *καλοπουλώνω* добре продавати, *κακοπαντρεύω* невдало одружити, *κακοπληρώνω* погано платити, *ψευτοαρρωσταίνω* удавано хворіти, *ψευτοκλαίω* удавано плакати.

Названі основи наділено різною продуктивністю в композиції дієслів грецької мови. Продуктивність характерна для основ **καλο-**, **κακο-**, **ψευδο-**/**ψευδο-**, **γλυκο-**, **ματαιο-**. Малопродуктивними є **καθαρο-**, **αληθο-**, **πραγματο-**, **πληρο-**.

Близькість семантики перших оцінних компонентів дієслів, прикметників та іменників створює передумови для налагодження між ними синонімічних: *ματαιλογώ, κενολογώ* просторікати, *βαρυκαρδίζω* тяжко засмучувати, *πικροκαρδίζω* гірко засмучувати, *στραβοκοιτάζω, λοξοκοιτάζω* дивитися скося, збоку та антонімічних відношень: *βαρυκοιμούμαι* тяжко спати – *ελαφροκοιμούμαι* легко спати, *γλυκογελάω – πικρογελάω* сміятися лагідно – гірко, *γλυκοτραγουδάω* співати лагідно, ніжно – *πικροτραγουδάω* співати гірко, *καλομιλώ* розмовляти привітно – **κακομιλώ** лихословити, *καλοσυσταίνω – κακοσυσταίνω* відгукуватися добре – погано.

Усім їм властиве широке використання в складі прикметників, менше іменників – назв абстрактних дії та ознак. Серед прикметників поширені композити, що називають ознаки результативного стану дій, які часто є наслідком черезступеневого словотворення, тобто перші основи в них додано безпосередньо до віддієслівних прикметників *καλοχτενισμένος* добре причесаний, *κακοψημενος* погано посмажений, *αξιολάτρευτος* гідний обожнювання. Таке явище властиве як новогрецькій, так і українській мові.

У новогрецькій мові серед оцінно-якісних композитних прикметників результативного стану високою продуктивністю виділяються відприкметникові основи **ευκολο-** зі значенням легко та **δυσκολο-** важко, що часто трапляються у вигляді префіксоїдних аломорфів **ευ-** та **δυσ-**: *ευκολόβραστος* легкорозварюваний, *ευκολοδιόρθωτος* легковиправний, *ευκολοπεραστος* легкопрохідний, *ευκολόπιστος* легковірний, *ευμετάπειστος* якого легко переконати, *ευσυνείδητος* добросовісний, *δυσκολοβαστακτος* нестерпний, *δυσαπόδεικτος* який важко довести, *δυσκολογιάτρευτος* важковиліковний, *δυσδιάβατος* важкопрохідний, *δυσερμήνευτος* важкопояснюваний, *δυσορατος* важкорозрізняваний.

У сучасній українській мові основи **легко-** та **важко-** мають високу продуктивність у творенні композитних прикметників результативного стану: *легковірний, легкозмінний, легкозрозумілий, легкокерований, легкорозчинний; важковиховуваний, важкооброблюваний, важкопрогнозований, важкорозв'язний.*

В обох зіставлюваних мовах ці основи не є засобом творення дієслівних композитів. Композитні прикметники результативного стану з цими основами утворюють розгалужені антонімічні групи в новогрецькій мові: *ευκολογνώριστος* – *δυσκολογνώριστος* легко- і важкопізнаваний, *ευκολοεξήγητος* – *δυσκολοεξήγητος* легко- і важкопояснюваний, *ευκολοκίνητος* – *δυσκολο-/δυσκίνητος* проворний, повороткий, мобільний – неповороткий, повільний, *ευκολοπρόφετος* – *δυσκολοπρόφετος* легко- та важковимовний, *ευκολοχώνευτος* – *δυσκολοχώνευτος* легко- і важкотравний.

Подібне явище спостерігаємо і в сучасній українській мові: *легковимовний* – *важковимовний*, *легкозаймистий* – *важкозаймистий*, *легкодоступний* – *важкодоступний*, *легкорозчинний* – *важкорозчинний*.

Дієсловам сучасної української мови мало властиве складання основ з оцінно-якісною характеристикою дії: *марнословити*, *марнотратити*, *марнотратитися*.

Переконливим підтвердженням продуктивності композитного способу творення прикметників результативного стану в новогрецькій мові є слова з основою **φρέσκο-** (від *φρέσκος* свіжий, прохолодний), що виражає значення «свіжо, щойно». Цю основу не засвідчено в жодному дієслові-композиті, але представлено в понад шести десятках лексем, утворених від простих віддієслівних прикметників: *φρεσκοαλεσμένος* свіжомелений, *φρεσκοαλωνισμένος* свіжообмолочений, *φρεσκοασπρισμένος* свіжовибілений, *φρεσκοβαμμένος* свіжопофарбований, *φρεσκοκαθαρισμένος* свіжовичищений, *φρεσκοκατεψυμένος* свіжоморожений, *φρεσκοζυρισμένος* свіжопоголений, *φρεσκοπλυμένος* свіжовипраний [Γ.Μπαμπινιώτης 1998: 1926].

У сучасній українській мові в реєстрі орфографічного словника близько шести десятків композитних прикметників з основою **свіжо-**: *свіжовикопаний*, *свіжовиритий*, *свіжозораний*, *свіжозрубаний*, *свіжонапрасований*, *свіжопросолений*, *свіжотесаний*, *свіжоструганий* [УОС 2007: 767]. У обох мовах їхні твірні утворено виключно від дієслів конкретної фізичної дії.

Продуктивне творення композитних дієслів, належних різним родам дієслівної дії, у новогрецькій мові уможлиблює синтаксична позиція

прислівника в реченні. Він здебільшого стоїть у постпозиції до дієслова. Згортання такого словосполучення в композит супроводжує пересування прислівникового компонента в початкову позицію слова: *μῖλὸν γλυκὰ – γλυκομῖλὸν* говорити привітно. Це створює широкі можливості для творення композитних дієслів за словотвірними моделями основоскладання з використанням афіксоїдних основ без мотивації їх словосполученнями: *πρωτοβλέπω* бачити вперше, *πρωτομαγειρεύω* готувати вперше, *πρωτοχορεύω* танцювати вперше, *γλυκολαλῶ* привітно говорити, *ψιλοαρρωσταίνω* трохи захворіти, *ψιλοφοβῶμαι* трохи боятися. Сказане стосується також утворення прикметників результативного стану.

Література

1. Агрель С. О способах действия польского глагола // Вопросы глагольного вида. – М., 1962.
2. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. – Л., 1967.
3. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – Л., 1971.
4. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.
6. Городенська К.Г. Дієслово // Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – С.217-298.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. – Донецьк, 1996.
8. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопросы общего языкознания. – Л., 1965. – С.53-80.
9. Маслов Ю.С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. – М., 2004.

Тенденції родової категоризації іменників у сучасних українській та
новогрецькій мовах¹⁰

1. Хитання в оформленні роду іменника

Відомо, що у флексійних мовах, до яких належать східнослов'янські та новогрецька, приєднання суфікса до твірної основи прогнозує відповідне родове оформлення похідного. Однак у формально-граматичному змісті роду в сучасній українській мові у невеликої кількості іменників виявлено певні хитання в родовій належності утворюваних слів. Це в першу чергу стосується тих суфіксів, що виражають значення збільшеності: **-овищ(е) / -ищ(е), -иськ(о)** або зменшеності. Саме вони впливають на родове оформлення іменників. Хитання в роді характерні як для похідних іменників від твірних зі значенням істот, у яких часто виявляється семантична диференціація роду (за статтю), так і в похідних назвах неістот, де категорія роду має формально-граматичний зміст. І саме вони ілюструють хитання у словозмінному оформленні значення роду. Серед них трапляються похідні від іменників – істот жіночого роду, що оформляються як у середньому, так і в жіночому роді.

Морфема **-ищ(е)** у сучасній українській мові виражає омонімічні значення. За допомогою суфікса **-ищ(е) / -овищ(е)** утворюють численні іменники з локативним значенням: *димовище, зимовище, кочовище, пасовище, сховище, торфовище*. Цей відрізок рідше може позначати предмети-держакі (ручки) знарядь праці: *граблище, топорище*. У обох цих різновидах слів не відбувається хитань стосовно середнього роду і відповідного оформлення похідних.

Найбільшою продуктивністю наділено інший суфікс **-ищ(е)** зі збільшувальним значенням у похідних іменниках. Серед них назв істот порівняно небагато. Це назви людей *бабище, свекрушище*, що відмінюються як іменники середнього роду (так диктує суфікс **-ищ(е)**) та жіночого (так нагадує

¹⁰ Уперше опубліковано в: *Rocznik Slawistyczny*. – 2011. – Т. LIX. – S. 71-90.

про себе розрізнення за статтю, підкріплене словозмінною парадигмою слова): *баба – бабище, свекруха – свекрушище*. Подібні до них хитання в оформленні роду демонструє іменник – назва істоти *гадючище* (від *гадюка*). Натомість іменник *дівчище* (від *дівка*) відмінюється за парадигмою слів жіночого роду, а *козище* (від *коза*) та *рибисько* (від *риба*) – в середньому.

Похідні слова зі збільшувальними суфіксами **-ищ(е)**, **-иськ(о)** від твірних іменників – назв неістот оформлено в середньому роді: *бородище, головище, кучугурисько, латисько, лапище, спековисько, хмаровище, ямище*.

Твірні іменники – назви істот чоловічого роду здебільшого з приєднанням суфіксів **-ищ(е)**, **-иськ(о)** не змінюють своєї належності чоловічому роду: *бичище, бичисько, ведмедище, вовчище, вовчисько, дармоїдисько, дідисько, дідище, кабанище, кабанисько, комарище, коротище, котисько, котище, конище, конисько, павучище, сомище, сомисько*. З цього правила є лише два винятки – *хлопчисько*, що вживається в чоловічому та середньому роді, і *зайчисько*. Можливо, в такому оформленні цих слів відбито закріплення за категорією недорослості середнього роду.

Назви неістот чоловічого роду, що мотивують похідні іменники з суфіксами **-ищ(е)**, рідше **-иськ(о)**, теж віддають перевагу чоловічому роду: *бурячище, вітрище, голосище, гарбузище, димище, кавунище, кавунисько, морозище, слонище, хвостище, чубисько, чубище, чоботище*. Отже, слова чоловічого роду з суфіксами **-ищ(е)**, **-иськ(о)**, а їх найбільше серед похідних цього типу, не змінюють родової належності. Тут трапляється лише два винятки, коли лексеми *вітровище* та *коренище* дотримуються словозмінних парадигм чоловічого і середнього роду.

Від іменників середнього роду – назв істот у сучасній українській мові за допомогою суфіксів **-ищ(е)**, **-иськ(о)** утворено найменшу кількість похідних. Це кілька слів від назв осіб: *дівчисько, хлопчисько* та ще кілька лексем, мотивованих іменниками середнього роду – неістотами: *дивовисько, плечисько, чудисько, чудовисько*. Можливо, це зумовлено уявленням носіїв мови про назви істот, оформлені в середньому роді, як про малі за віком. У цьому випадку виявляється несумісність значень чогось малого (недорослого) і великого.

Названі лексеми *дівчисько* та *хлопчисько* виражають значення осіб з поганою поведінкою.

У новогрецькій мові спостерігаємо частково подібну картину. У ній, як і в українській мові, пара іменників, зіставлених за статтю хлопець-дівчина, об'єднує багатозначні лексеми. Іменник *το αγόρι* 'хлопець' (оформлено в середньому роді) виражає значення: 1) немовляти чоловічої статі, сина; 2) молодого (неодруженого) чоловіка; 3) коханого друга; 4) звертання до улюбленої людини (типу *хлопче!*). Від нього можливе творення зменшувано-пестливого слова *το αγοράκι* 'хлопчик, хлопча'. Від цієї лексеми утворюються похідні зі значенням збільшеності, що оформлені в жіночому роді, – *η αγορίνα* 'хлопцюга'. Останнє використовується в звертаннях з іронічним відтінком. Дівчину жваву, бойову, що поведінкою схожа на хлопця, називають композитом *το αγοροκόριτσο*, в якому нейтралізовано протиставлення хлопець ≠ дівчина. Етимологи пояснюють слово *αγόρι* як похідне від прикметника *άγωρος*, що виникло в середньовіччі часи з давньогрецького *άωρος* 'незрілого віку, молодий' [Μπαμπινιώτης 1998: 60].

Іменник *το κορίτσι* теж належить до середнього роду. Він полісемічний. Це: 1) молода неодружена дівчина; 2) немовля жіночої статі на відміну від *το αγόρι*; 3) дівчина, що ніколи не була одружена. Від нього можливі зменшено-пестливі похідні на зразок *το κοριτσάκι*, *το κοριτσόπουλο* 'жівча, дівчинка', оформлені в середньому роді. Натомість лексеми зі збільшувальними суфіксами оформлено в жіночому роді *η κοριτσάρα* та чоловічому роді *ο κοριτσαρος*, з якими еквівалентне українське *дівчище* – красива, здорова, передчасно фізично розвинута дівчина. Етимологічно *το κορίτσι* є зменшувано-пестливим словом, що в середньовічній період виникло від *το κορίτιν* від давньогрецького *κόρη* 'молода дівчина, неодружена дівчина, дочка' [Μπαμπινιώτης 1998: 937]. Можливо, в сучасній мові між цими словами розірвано семантичний зв'язок. Розмитість лексичного значення цих твірних уможливорює переоформлення словозмінних парадигм колись чітко зіставлених за статтю утворень. Зараз твірні слова середнього роду з семантичною

нівеляцією значення статі стають базою творення іменників зі збільшувальним значенням у жіночому роді: *η αγορίνα, η κοριτσάρα*, рідше чоловічому *ο κοριτσαρος* (про людину з поганою поведінкою).

У сучасній українській мові іменники чоловічого роду з іншими збільшувальними суфіксами **-яг(а), -як(а), -юг(а), -уган/-юган** теж зберігають семантичний рід твірного слова: *ведмедяка, вітрюган, хвостяга, хвостяка* і *хвостяра, хлопцюга, дідуган, чолов'яга*.

Іменники-назви істот, належні категорії недорослості, віддають пріоритет середньому роду в оформленні похідних із суфіксами **-j(а), -к(о), -ен(я)**; *ведмедча, ведмедя, вовчєня, вовчєнятко, лисєня*.

В обох порівнюваних мовах категорія недорослості в суфіксальному оформленні іменникового роду перетинається зі словотвірним значенням зменшеності, пестливості. У творенні зменшувальних слів від іменників зі значенням недорослості суфіксальним способом використовується репертуар суфіксів або середнього роду: *хлоп'я – хлоп'ятко – хлоп'яточко*, або чоловічого: *хлопець – хлопчик – хлопчикок*. Отже, категорія зменшеності в своєму градуванні тяжіє до однородового з твірним оформлення похідних, пор.: *трава – травиця – травичка – травиченька, голова – голівка, голівонька – голівочка, бик – бичок – бичечок, поросля – порослятко – поросляточко, чобіт – чобіток – чобіточок*. У цьому плані подібні семантичні перетворення спостерігаємо в зменшувальних словах від назв неістот та істот: *вітер – вітрик, вітрець, вус – вусик, кавун – кавунець – кавунчик, вовк – вовченько, голова – голівка, голівонька, рука – ручєня – ручєнятка, рука – ручєнька, верба – вербиця – вербиченька, чуб – чубик – чубчик – чубчикок, чоловік – чоловіченько, чоловічечко*.

Серед іменників, що реалізують категорію недорослості, в сучасній українській мові засвідчено випадки розрізнення назв осіб за статтю. Одні з них трапляються в рядах суфіксальних слів – визначників родинних стосунків: *король – королева, королевич, королівна, цар – цариця, царевич, царівна, князь – княгиня, князєвич, княжич, князівна*. В інших до родинних означень додано ще й ознаки за постійним заняттям, фахом батька: *король – короленко, коваль –*

ковалиха – ковалівна, коваленко, *nin* – попада – попівна – попенко, слюсар – слюсариха – слюсарівна, слюсаренко і т. ін.

Грецька дослідниця Анна Анастасіаді-Сімеоніду відзначає, що в новогрецькій мові приєднання суфікса **-άκ(ι)/-λάκ(ι)/-δάκ(ι)/-ουδάκ(ι)/-αράκ(ι)/-αλάκ(ι)** зі зменшено-пестливим значенням здебільшого переводить твірний іменник будь-якого роду в похідне слово середнього роду [Αναστοιάδη-Συμεωνίδη 2003, 39]: *ο άγγελος* ‘янгол’ – *το αγγελάκι* ‘янголятко’, *ο διάβολος* ‘диявол, біс’ – *το διαβολάκι* ‘бісенятко’, *ο καναπές* ‘бутерброд, канапка’, *το καναπεδάκι* ‘бутербродик, канапочка’, *ο λαγός* ‘заєць’ – *το λαγουδάκι* ‘зайчик’, *ο παπαγάλος* ‘папуга’ – *το παπαγαλάκι* ‘папужка, папужок’, *ο πινάκας* ‘картина’ – *το πινακλάκι* ‘картиночка, картинка’, *ο σκόρδος* ‘часник’ – *το σκородάκι* ‘часничок’, *ο σταυρός* ‘хрест’ – *το σταυρουδάκι* = *το σταυρουλάκι* ‘хрестик’, *ο τζίτζικας* ‘цикада’ – *το τζίτζικάκι* ‘цикадочка’; *η γελώνα* ‘черепаша’ – *το γελωνάκι* ‘черепашка’, *το παιδί* ‘дитина’ – *το παιδάκι* ‘дитинка’.

У цьому розряді слів серед інших виділяються одиниці, утворені за допомогою суфіксоїдної основи **-πουλ(ο)**. Г. Бамбінїотис характеризує **-πουλ(ο)** як афіксоїд, використовуваний для творення іменників, що означають: 1) дитину особи, вказаної твірною основою: *ελληνο-πουλο* ‘дитина грека’, *αρχοντό-πουλο* ‘син архонта’; 2) як словотворчий формант, що надає твірній основі значення недорослості, малого віку: *το χωριατό-πουλο* ‘маленький селянин, селючень’, *το ραφτό-πουλο* ‘син кравця, кравченко’; 3) як суфіксоїд для творення іменників, що позначають малих, новонароджених тварин, указаних твірною основою: *το αετό-πουλο* ‘орля’, *το λυκό-πουλο* ‘вовчень’. Етимологічно **-πουλ(ο)** походить від середньовічного *πούλ(λ)ος* з латинського *pullus* ‘пташеня’. Цей компонент спершу позначав щойно вилуплених пташенят, малих тварин: *το αλεπό-πουλο* ‘лисень’, а згодом розширив своє значення і став використовуватися як суфіксоїд для творення зменшувальних слів від іменників-назв істот та предметів [Μπαμπινιώτης 1998: 1475].

У сучасній мові цей афіксоїд приєднується до твірних – назв тварин і птахів усіх трьох родів, оформляючи середній рід похідних: *ο αετός* ‘орел’ – *το*

αετόπουλο ‘орля’, ο λύκος ‘вовк’ – το λυκόπουλο ‘вовченя’, η κότα ‘курка’ – το κοτόπουλο ‘курча’, η όρνιθα κн. ‘курка’ – το орνιθόπουλο ‘курча’(το орνίθι), η κλώσσα ‘квочка’ – το κλωσσόπουλο ‘курча’, η μελίсса ‘бджола’ – το μελισσόπουλο ‘бджілка’, ο τράγος ‘цап’ – το τραγάκι ‘цапеня’, το άλογο ‘кінь’ – το αλογάκι ‘коник’. Як бачимо, суфікс **-άκι** нівелює всі родові зіставлення і закріплений виключно за середнім родом.

У тих випадках, коли цей суфікс приєднується до твірних – найменувань осіб за фахом чи соціальним становищем, він називає їхніх малят (синів), оформляючи слова середнього роду: ο ζητιάνος ‘жебрак’ – το ζητιανόπουλο ‘жебраченя’, ο κλέφτης ‘зłodий’ – το κλεφτόπουλο ‘зłodійча’, ο κουμπάρος ‘кум’ – η κουμπάρα ‘кума’, το κουμπαρόπουλο ‘син кума’, ο καπετάνιος ‘капітан’ – η καπετάνισσα ‘дружина капітана або жінка-капітан’, το καπετανόπουλο ‘син чи дочка капітана’, ο μαστόρας ‘майстер’ – το μαστρόπουλο ‘підмайстер, майстренко’, ο μπακάλης ‘бакалійник’ – η μπακάλισσα ‘бакалійниця’, το μπακαλόπουλο ‘хлопчик-помічник у магазині бакалії’, το μπακαλόπαιδο та ‘син бакалійника’, ο ναύτης ‘моряк’ – το ναυτόπουλο ‘юнга’, ο χασάλης ‘м’ясник’ – το χασόπουλο ‘хлопчик, який допомагає м’ясникові або син м’ясника’.

У новогрецькій мові існує група слів цього різновиду, в яких використано афіксоїд **-πουλ-**, де флексіями розрізнено чоловічу і жіночу стать утворених похідних. Отож, **-πουλ-** виражає інформацію про малу істоту особи, вказаної твірним словом, а флексії зіставляють стать. У поєднанні з закінченням **-ο**, формально належним середньому роду, він передає значення особи чоловічої статі, а з закінченням **-α** – жіночої: ο βεζίρης ‘візир’, η βεζίρισσα ‘дружина візира’, το βεζιρόπουλο ‘син візира’, η βεζιροπούλα ‘дочка візира’.

Таку часткову суперечність між формально-граматичною ознакою роду і семантичною (за статтю) спостерігаємо в багатьох словах: ο αρχόντας ‘архонт’ – το αρχοντόπουλο ‘син архонта’ – η αρχοντοπούλα ‘дочка архонта, знатних батьків’, ο βασιλιάς ‘цар’ – το βασιλόπουλο ‘царевич’, η βασιλοπούλα ‘царівна’, ο βλάχος ‘пастух-валах’ – το βλαχόπουλο ‘його син’ – η βλαχοπούλα ‘його дочка’, ο βοσκός ‘пастух’ – το βοσκοπούλο ‘пастушок, пастушенко’ – η

βοσκοπούλα ‘пастушка, дочка пастуха’ (подібно до цього *ο τσοβάνος* ‘чабан, вівчар’, *το τσοβανούλο* ‘чабанчук, чабаня’ – *η τσοβανοπούλα* ‘дочка чабана’, *ο πρόσφυγας* ‘біженець’ – *το προσφυγόπουλο* ‘син біженця’ – *η πρόσφυγοπούλα* ‘дочка біженців’, *ο πρίγκιπας* ‘принц, князь’ – *το πριγκιπόπουλο* ‘син принца, княжич’ – *η πριγκιποπούλα* ‘принцеса, дочка принца, князівна’, *ο παπάς* ‘піп’ – *το παπαδόπουλο* ‘попович, попенко’ – *η παπαδοπούλα* ‘попівна’, *ο σκλάβος* ‘раб’ – *το σκλαβόπουλο* ‘малий раб, син раба’ – *η σκλαβοπούλα* ‘мала рабиня’ і т. ін.

До цього різновиду похідних у новогрецькій потрапили деякі назви недорослих осіб за місцем проживання: *ο νησιώτης* ‘острів’янин’, *η νησιώτισσα* ‘острів’янка’, *το νησιωτόπουλο* ‘син острів’ян’, *η νησιωτοπούλα* ‘дочка острів’ян’; за національною належністю: *ο Αράβης* ‘араб’ – *το αραπόπουλο* ‘арапчук, арабенья’, *ο Έλληνας* ‘грек’ – *το ελληνόπουλο* ‘син грека’ – *η ελληνοπούλα* ‘дочка греків, дівчина-гречанка’, *ο γύφτης* ‘циган’ – *το γυφτόπουλο* ‘циганча’ – *η γυφτοπούλα* ‘циганочка’, *ο Τούρκος* ‘турок’ – *το τουρκόπουλο* ‘турча, турченя’ – *η τουρκοπούλα* ‘мала турчанка, туркеня’.

Новогрецькій на відміну від інших мов, у яких словозмінними закінченнями, спеціальними суфіксами, лексичними засобами, артиклями, а також узгоджуваними з іменниками лексемами або координованими формами слів у позиції присудка розрізнено іменники за родами, властива велика варіативність родового оформлення слів. У лексиконі мови представлено іменники з тим самим лексичним значенням і різними словозмінними парадигмами частіше двох родів, наприклад, чоловічого і середнього: *ο γέρακας* – *το γεράκι* ‘сокіл, яструб’, *ο λέοντας* – *το λιοντάρι* ‘лев’, *ο έλαφος* – *το ελάφι* ‘олень’; жіночого і середнього: *η αηδόνα* – *το αηδόνι* ‘соловей’. Рідше іменники належать до трьох родів: *ο πεύκος* – *η πεύκη* – *το πεύκο* ‘сосна’, *ο έλατος* – *η ελάτη* – *το έλατο* ‘ялина’.

Як українській, так і новогрецькій мові властиве також розрізнення родів за статтю за допомогою різних лексичних одиниць: ‘кінь – кобила’ *το άλογο* – *η*

φοράδα, ‘бик’ *ο ταύρος*, ‘робочий бик – віл’ *το βόδι* – ‘корова’ *η αγελάδα*, ‘курка – півень’ *η κότα* – *ο κόκορας*, *ο πετεινός*.

Творення назв недорослих істот, малят, часто супроводжуване ще й значенням зменшуваності, нівелює хитання в оформленні роду в словах з тотожними словозмінними основами чоловічого і середнього: *ο γέρακας* – *το γεράκι* – *το γερακόπουλο* ‘яструбеня’, *ο λέοντας* – *το λιοντάρι* – *το λιονταρόπουλο* ‘левеня’, жіночого та середнього родів: *η αηδόνα* – *το αηδόνι* – *το αηδονόπουλο* ‘соловейко’, *η πέρδικα* – *το περδίκι* – *το περδικόπουλο* ‘куріпочка’. Це властиво й назвам неістот, пор. *ο πεύκος* – *το πευκάκι* ‘сосонка’, *ο έλατος* – *το έλατο* – *τοελατάκι* ‘ялинка’.

Цікаво, що таке нівелювання родових показників спостерігаємо і в тих випадках, коли з тією самою словозмінною основою існує іменник у середньому або в чоловічому та середньому роді, які представляють одночасно чоловічу і жіночу стать: *το γουρούνι* (для чол. і жін. р.) ‘свиня’, *το πρόβατο* ‘вівця’, *ο/η έλαφος* – *το ελάφι* ‘олень’, *το άλογο* ‘кінь’, хоча для них є окремі іменники, що суфіксально виражають значення лише жіночої статі: *η γουρούνα* ‘свиня’, *η ελαφίνα* ‘олениха’, *η αλόγα* ‘кобила’, *η προβατίνα* (синонім *αμνάδα*) ‘вівця, ярка’. Похідні від них лексеми зі значенням недорослості оформлено в середньому роді: *το γουρονόπουλο* ‘поросся’, *το προβατάκι* (з синонімом *αρνάκι*) ‘ягня’, *το ελαφάκι* ‘оленя’, *το αλογάκι* (з синонімом *πούλαρι*) ‘лоша, коник’.

Розрізнення роду за допомогою різних лексем дублюють різні лексичні похідні від них зі значенням недорослості, оформлені в середньому роді: *η κότα* ‘курка’ – *το κοτόπουλο* ‘курча’, ‘куряче м’ясо на шашлик’ *ο κόκορας* – *το κοκόρι* ‘півень’ – *το κοκοράκι*, *το κοκορόπουλο* ‘півник’, *ο πετεινός* ‘півень’ – *το πετεινάρι*, *το πετειναράκι* ‘півник’.

У межах цієї тенденції таке розрізнення підтримують також ті лексеми, що з середньовічного періоду розвитку мови зберігають зіставлення тварин дорослих і малих, оформлених середнім родом із закінченням **-ί** або **-ίον**, пор.: *ο τράγος* ‘цап’ – *το τραγί* ‘цапеня’, *ο κριός* ‘баран’ – *το κριάρι* ‘молодий баран’, *η γάτα* ‘кішка’ – *το γατί* ‘мала кішка, кошенья’, *η γίδα* ‘коза’ – *το γίδι* ‘козеня’, *η*

κατσίκα ‘коза’ – *το κατσίκι* ‘кізонька, кізка (мала за віком)’. Від багатьох із них у сучасній мові утворено похідні назви недорослості в середньому роді: *το προβατάκι* ‘ягня’, *το αρνάκι* ‘баранчик’, ‘м’ясо з баранини молодой’, *το κατσικάκι* ‘козеня’, ‘м’ясо з молодой козлятини’. Грецькі дослідники пишуть про те, що з часом багато іменників середнього роду розширили значення і стали загальними назвами тварин дорослих і малих: *το γουρούνι, το ελάφι* [Ραλλη 2003: 72-74].

Отож, і до сьогодні у новогрецькій мові спостерігаємо деяку неусталеність у вираженні формально-граматичного змісту роду та його семантико-граматичного змісту (за статтю та недорослістю). Однак обидва вони слугують основою біологічного роду і підтримують триграмемну структуру морфологічної категорії роду. Категорія зменшуваності так чи інакше виявляє зіставлення чоловічого і жіночого роду завдяки суфіксам зі значенням та семантикою тільки одного з родів. Такими, наприклад, є суфікси жіночого роду **-ίτσα, -ούλα**: *η γάτα* ‘кішка’ – *η γατούλα* ‘кішечка’ (хоча можливе і *το γατάκι*, мабуть, від іменника *το γατί* ‘мала кішка’), *η γούνα* ‘шуба’ – *η γουνίτσα* ‘шубка’ (існує слово *το γουνάκι*), *η γουρούνα* ‘свиня’ – *η γουρουνίτσα* ‘свинка’, *η κατσίκα* ‘коза’ – *η κατσικούλα* ‘кізонька’, *η μύγα* ‘муха’ – *η μυγούλα*, *η μυγίτσα* ‘мушка’. *η σκύλα* ‘сука’ – *η σκυλίτσα* ‘сучечка’, афіксоїд **-οπούλα**: *ο βοσκός* ‘пастух’ – *η βοσκοπούλα* ‘пастушка’.

Для чоловічого роду характерні такі зменшувальні суфікси, як: **άκης ο** *κόσμος* ‘світ, люди’ – *ο κοσμάκης* ‘простий люд, народ, велике зібрання людей’, **-άκος ο** *κήπος* ‘сад’ – *ο κηπάκος* ‘садок’, **- ακας ο** *γιος* ‘син’ – *ο γιόκας* ‘синочок’, **-ούλης ο** *άντρας* ‘чоловік’ – *ο αντρούλης* ‘чоловіченько’.

Мова намагається усунути надлишковості у варіативному вираженні змісту роду і надає деяким словам з однаковими словозмінними основами різного лексичного значення. Такими стали *η ντουλάπα* ‘шафа для одягу’ – *η ντουλαπίτσα* ‘шафочка’, *το η ντουλάπι* ‘шафа для посуду’ – *το η ντουλαπάκι* ‘буфетіик’. Пор. ще *ο ποταμός* ‘ріка, яка має витoki, велика в довжину з чіткими високими берегами’ (такими є *ο Δνειπερος, ο Βόλγας, ο Δούναβης* –

‘Дніпро, Волга, Дунай’) і *το ποτάμι* ‘невелика річка без чітких берегів’. Від цього іменника можливе утворення *το ποταμάκι* ‘річечка’.

Грецькі дослідники, вивчаючи ці явища, намагаються пояснити хитання роду іменника в сучасній мові. З одного боку, вони прагнуть систематизувати такі явища, каталогізувати їх, пояснити сучасні тенденції категоризації роду в новогрецькій мові на прикладі запозичень та неологізмів, з другого, хочуть розкрити причини переоформлення родових показників у діахронному плані. Останнім часом у серії «Θέματα νεοελληνικής γραμματικής» (Теми новогрецької граматики) опубліковано два збірники, присвячені граматичній категоризації роду іменника «*Το γένος*», 2003, [Γλώσσα – Γένος – Φύλο 2006]. Професор Салоніцького університету імені Аристотеля Анна Анастасіаді-Сімеоніді разом із професором Атенського університету імені І. Каподистрії Деспіною Хіла-Маркопулу розпочинають збірник 2003 року великою теоретичною статтею «Синхронні та діахронні тенденції в оформленні роду грецької мови» [Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2003: 13-57]. Вони показують, що граматична категорія роду іменників ще й досі перебуває в стані формування, перебудови й вирівнювання. Однак їй властива певна рівновага, яка тримається на регулярних родових словозмінних парадигмах іменників, об'єднаних терміном прототипні парадигми. Цей критерій вони називають прототипністю. Саме він допомагає носіям мови розподіляти слова за типами родових парадигм, протиставляти їх у межах єдиної граматичної категорії роду. Використовуючи такі показники, як продуктивність граматичного оформлення того чи того роду, частота їх використання, автори показують на прикладі запозичень та неологізмів, як у новогрецькій мові зростає тенденція перерозподілу слів на користь середнього роду. І це притому, що регулярним є роозподіл іменників за трьома граматичними родами (чоловічим, жіночим та середнім), а також помітна роль біологічної статі у визначенні роду, зростання-підтримка граматичного роду суфіксами відповідного роду та формами узгоджуваних слів у реченні. А. Анастасіаді-Сімеоніді та Д. Хіла-Маркопулу аргументовано доводять існування в новогрецькій мові певних кореляцій між тематичними семантичними групами лексики та оформленням їх у

відповідному роді. Наприклад, назви річок, гір, танців здебільшого оформлено в чоловічому роді; країн, островів, міст, фруктових дерев, хвороб – у жіночому; магазинів, фруктів, спецій, кольорів, тварин (недорослих і молодого віку) – у середньому.

Професор І.Р. Вихованець характеризує граматичну категорію роду в сучасній українській мові як таку, що відрізняється від іменникової морфолого-синтаксичної категорії відмінка, бо має як семантичні ознаки, так і формальні. Це «несловозмінна (класифікаційна) самостійна морфологічна категорія, яка в типових виявах має диференційовану сукупність афіксів (флексій і суфіксів) для свого вираження, поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статі або недорослості та формально-граматичний зміст назв неістот і складається з грамом чоловічого, жіночого і середнього роду» [Вихованець 2004: 85].

Науковий аналіз досліджень з проблеми категорії граматичного роду в двох зіставлених мовах, а також мовного матеріалу дозволяє окреслити сподібність і відмінність у структурі та вираженні морфологічної категорії роду іменників. В обох мовах ця граматична категорія триграмемна, складається з грамом чоловічого, жіночого та середнього роду. Їй притаманний семантико-граматичний зміст, що ґрунтується на стосунках назв істот до біологічної статі (на цій основі чоловічий рід протиставлено жіночому) або недорослості істот, їхнього молодого віку (визначає середній рід). Водночас цій категорії властивий формально-граматичний зміст, що характеризує назви неістот. Центральною в семантичній структурі категорії роду є грамема чоловічого роду [пор. Τριανταφυλλίδης 1953: 331].

Грамеми роду розрізнено формально. Їхні форми реалізовано морфологічною системою флексій, суфіксами, лексичними засобами, синтаксичною сполучуваністю іменників із залежними компонентами (прикметниками, порядковими числівниками, займенниками прикметникового типу) та координованими словами (дієсловами та їхніми еквівалентами в позиції присудка). У новогрецькій мові неодмінним засобом вираження

граматичної категорії роду виступають ще й артиклі [Κλαίρης, Μπαμπινιώτης 2005: 55-74]. Це визначальна ознака новогрецької як мови частково аналітичної.

Залежність позначення роду від статі в обох мовах найчастіше простежується у назвах осіб. Меншою мірою вона виявна у назвах істот та тварин. На тлі численних зіставлень чоловічого та жіночого роду осіб помітне зменшення реалізацій цього зіставлення у назвах тварин, що виражене в них суфіксами або чоловічого, або жіночого роду: *вовк* – *вовчиця*, *засць* – *зайчиха*, відповідно грецькі *ο λύκος* – *η λύκαινα*, *ο λαγός* – *η λαγίνα*, *η λαγουδίνα*. Дослідники обох мов відзначають непослідовність у семантично-граматичному розрізненні за статтю назв істот-неосіб. І.Р. Вихованець підкреслює: «З віддаленням від центру семантично-граматичних розрізень за статтю, тобто від назв осіб у напрямку до інших істот, спостерігаємо непослідовність у виявах категорії роду» [Вихованець 2004: 85]. У багатьох таких іменниках диференціація за статтю відсутня: *білка*, *ластівка*, *муха*, *карась*, *крокодил*, *окунь* тощо. Подібну до цього картину спостерігаємо у грецькій мові, де *η αλεπού* ‘лисиця’, *η καμήλα* ‘верблюд’, *η φώκια* ‘кіт’ – слова жіночого роду, *ο βάτραχος*, *ο μπάκακας* ‘жаба’, *ο καρχαρίας* ‘акула’, *ο λούτσος* ‘щука’, *ο σκύουρος* ‘білка’ – чоловічого роду, *το χελιδόνι* ‘ластівка’ – середнього роду.

У новогрецькій спостерігаємо поширену варіативність оформлення слів з тим самим лексичним значенням у різних словозмінних родових парадигмах. Так, лексему *яструб* оформлено в чоловічому *ο γέρακας* та середньому роді *το γεράκι*. Іменнику *соловей* властиві за відмінюванням парадигма жіночого роду *η αηδόνα* та середнього *το αηδόνι*, подібно до цього *η πέρδικα* та *το περδίκι* ‘куріпка’. У деяких випадках навіть за наявності вираженого родового зіставлення за статтю *ο γάτος* ‘кіт’ – *η γάτα* ‘кішка’, один із них презентує обидва значення – чоловічого та жіночого роду. У наведеному прикладі таким є іменник *η γάτα*. Іменник *το γουρούνι* вживають на позначення істот чоловічої і жіночої статі, хоча існує *η γουρούνα* для вираження лише жіночої статі. Лексеми *ο σκύλος* та *το σκυλί* ‘собака’ використовують для позначення істот, як чоловічої, так і жіночої статі, хоча є іменник *η σκύλα* ‘сука’ в жіночому роді.

Віддалену паралель такого суперечливого оформлення роду знаходимо в українських іменниках *собака* і *лелека*, що формально мають парадигму слів жіночого (спільного) роду, а виражають значення чоловічого: *великий собака*, *скалічений лелека*.

В обох мовах значення зменшеності в багатьох випадках передається іменниками середнього роду. Особливо це помітно в новогрецькій мові у словах з суфіксом **-акі** (та його варіантами **-дакі**, **-ουδάκι**, **-αράκι**, **-αλάκι**), що нейтралізує родові протиставлення твірних слів і веде до їх усереднення – нейтралізації.

У сучасній українській мові такою універсальною рисою наділено суфікси **-атк(о)** / **-ятк(о)**, що від назв дорослих істот утворюють назви недорослих істот. Серед них переважають твірні іменники-назви тварин та птахів, оформлені в чоловічому роді: *ведмежатко*, *ведмедятко*, *голуб'ятко*, *зайчатко*, *індишатко*, *кролятко*, *лебедятко*, *орлятко*, *перепелятко*, *пташатко*, *соболятко*, *соколятко*, *солов'ятко*, *циглятко*. Рідше їхніми твірними є іменники середнього: *курчатко*, *лошатко*, *жвреб'ятко* або жіночого роду *качатко*, *козятко*, *курчатко*, *свинчатко*.

До цього розряду слів потрапляють в українській мові нечисленні назви осіб за віком або родинними стосунками: *внучатко*, *дівчатко*, *дитинчатко*, *небожатко*, а також назви малюків за національністю: *німченятко*, *татарчатко*, *циганчатко* та небагато назв предметів: *горщатко*, *збанятко*, *коліщатко*, *кухлятко*.

Таку ж велику прогностичну силу щодо оформлення в середньому роді похідних назв істот зі значенням недорослості виявляє суфікс **-ен(я)**. Найчисленнішу групу з них утворюють назви тварин і птахів: *вуженя*, *горобеня*, *голубеня*, *гусеня*, *галченя*, *гаденя*, *журавленя*, *їжаченя*, *кібченя*, *кроленя*, *лисеня*, *лелеченя*, *мишеня*, *павученя*, *сороченя*, *ховрашеня*, *часеня*, *черепашеня*, *шуліченя* та ін. Серед таких похідних мало назв осіб: *паненя*, *хлопченя*, *внученя*. Деякі з них є назвами дітей за національністю: *китасеня*, *негренья*, *татарченя*, *турченя*, *циганеня*, що мають паралелі з новогрецькими лексемами, утворюваними афіксоїдом **-πουλ(о)**. Ще менше таких утворень

виникає від предметних назв неістот: *гарбузєня, ножєня, пальчєня, ручєня, сердєня*.

Категорії зменшеності та збільшеності, що додають оцінний компонент до розрізнення роду за статтю, та категорія недорослості у новогрецькій мові по-своєму увиразнюють родові зіставлення. Суфікс **-ακι** із семантикою зменшеності їх усереднює: *ο γιατρός* 'лікар' – *το γιατρούδακι* 'лікаренько', *το παιδί* 'дитина' – *το παιδάκι* 'дитинча', *η χελώνα* – *το χελωνάκι* 'черепашка'.

В інших випадках семантика зменшеності, передавана суфіксами, сприяє увиразненню зіставлення за родами. Так, від чоловічого роду можливі утворення зі зменшувальним значенням, оформлене іменниками середнього роду *ο βάτραχος* 'жаба' – *το βατραχάκι* 'жабка', *ο πίθηκος* 'мавпа' – *το πιθηκάκι* 'мавпочка', *ο ελέφαντας* 'слон' – *το ελεφαντάκι* 'слоненя', *ο άγγελος* 'янгол' – *το αγγελούδι* 'янголятко', *ο μαθητής* 'школяр' – *το μαθητούδι* 'школярчик', *ο βοσκός* 'пастух, вівчар' – *το βοσκόπουλο* 'вівчарик, пастушенко'. Твірні жіночого роду мотивують похідні із семантикою зменшеності також у жіночому роді: *η βερβέρα* 'білка' – *η βερβερίτσα* 'білочка', *η γάτα* 'кішка' – *η γατίτσα* 'кішечка', *η γουρούνα* 'свиня' – *η γουρουνίτσα* 'свинка'.

Однак існують форманти зі значенням зменшеності, що прогнозують лише чоловічий рід: **-ακης, -ακάς, -πουλο**. За умови коливання в оформленні роду здебільшого від іменників чоловічого та середнього родів утворюються похідні із семантикою зменшеності в середньому роді: *ο τίγρης* 'тигр' – *το τιγράκι* 'тигрєня'. Твірні жіночого роду мотивують іменники в жіночому й середньому роді: *η αρκούδα* – *το αρκούδι* – *το αρκουδάκι* 'ведмідь – ведмежа', *η αλεπού* – *η αλεπουδίτσα* 'лисиця – лисичка', але *το αλεπουδάκι* 'лисєня', *η μαϊμού* – *η μαϊμουδίτσα* 'мавпа – мавпочка', *το μαϊμουδάκι* 'мавпеня', пор.: *το γουρούνι* – *το γουρουνάκι* 'поросєя', *η γουρούνα* 'свиня' – *η γουρουνίτσα* 'свинка'.

Суфікси категорії зменшеності усереднюють семантико-граматичний зміст категорії роду, зводячи його до формальних показників середнього роду в одних випадках, пор.: *близнятко, морозко, дядєчко, гніздєчко*. У інших ці суфікси налаштовано на розрізнення чоловічої та жіночої статі за допомогою

флексійного способу словотворення, пор.: *бабуся – дідусь, кумася – кумась, кумця – кумцьо; дружинька, зозуленька; кізонька, рибонька, зяченько, музиченько, свекронько, свекрівонько.*

У новогрецькій мові діапазон варіювання засобів вираження семантико-граматичного та формально-граматичного змісту категорії роду значно ширший, ніж у сучасній українській мові. Функцію виразника чоловічої та жіночої статі у сучасній грецькій мові на себе іноді бере середній рід: *το πρόβατο* ‘вівця’, *το γουρούνι* ‘свиня’, *το γαϊδούρι* ‘осел’, *το ελάφι* ‘олень’; чоловічий: *ο ελέφαντας* ‘слон’, *ο δόρκας* ‘лань’, *ο πίθηκος* ‘мавпа’, *ο ρήσος* ‘мавпа-резус’ або жіночий рід: *η αλεπού* ‘лисиця’, *η αρκούδα* ‘ведмідь’, *η γάτα* ‘кішка’, *η καμήλα* ‘верблюд’, *η μαϊμού* ‘мавпа’, *η τίγρη* ‘тигр’. Унаслідок цього можливі хитання в оформленні роду в найменуваннях істот (*ο έλαφος – η έλαφος* ‘олениха’, *το ελάφι* для чол. і жін. статі) та неістот (*η τράπεζα, η τραπέζι* ‘стіл’), про які вже йшлося.

У деяких випадках це спричинює семантичне розрізнення слів зі значенням недорослості та зменшеності. Так, від іменника *η χελώνα* ‘черепаша’ утворено похідне слово *το χελωνάκι* ‘черепашка’. На метафоричному ґрунті ця остання основа в множині стає найменуванням хвороби *το χελωνάκια* ‘золотуха’, за якої опухають і твердіють залози на шиї і людина стає схожа на черепашку бугорчатою шкірою. У грецькій, як і українській, її ще називають ‘свинкою’ *οι χοιράδες* (від *ο χοίρος* ‘свиня’). Іменники *το χελωνάκια* та *οι χοιράδες* синонімічні, і є, відповідно, народною та термінологічною назвами хвороби.

У новогрецькій, як і в українській, семантику збільшеності часто зорієнтовано на словозмінне оформлення в жіночому роді: *το γαϊδούρι* ‘осел’ – *η γαϊδουράκλα* ‘ослище’, *το κορίτσι* ‘дівчина’ – *η κοριτσάρα* ‘дівчисько’, *το σπίτι* ‘дім’ – *η σπιτάρα* ‘домище’, *το μηδενικό* ‘нуль’ – *η μηδενικούρα* ‘нуляка’, *το ψάρι* ‘риба’ – *η ψαρούκλα* ‘рибище’. Суфікс **-ουρα** приєднується також до дієслівних основ, утворюючи іменники зі значенням збільшеності: *χαίρετώ* ‘вітати’ – *η χαίρετούρα* ‘помпезне вітання з широкими жестами на публіку’.

Ця категорія має також суфікси, що оформляють похідні в чоловічому роді: **-ακλάς, -αράς, -αρος, -ταρος** від іменників жіночого *η φωνή* ‘голос’ – *ο φωνακλάς* ‘голосище’, чоловічого *ο κλέφτης* ‘злодій’ – *ο κλεφταράς* ‘злодіяка’, *ο σύμβουλος* ‘радник’ – *ο συμβουλάτορας* ‘великий радник’, середнього роду *το παιδί* ‘дитина’ – *το παίδαρος* ‘здоровило’. Суфікс **-αλάς** утворює іменники із семантикою збільшеності від дієслівних основ: *κρεμώ* ‘висіти, вішати’ – *ο κρεμανταλάς* ‘здоровань, каланча’.

Характерно, що в новогрецькій мові майже не використовуються суфікси із семантикою збільшеності, орієнтовані на оформлення похідних у середньому роді на зразок укр. **-ищ(е), -иськ(о)**, що зумовлюють зону суперечності в оформленні родових показників, які формально налаштовані на середній рід, але деякими твірними основами, до яких вони приєднуються, змушені реагувати на значення статі: *бабище, свекрушище, свекрушисько* (жін. і сер. р.), *хлопчисько* (чол. і сер. р.), пор. ще *бородище, морозище, деревище* від твірних іменників-назв неістот трьох родів.

Суфікси зі значенням збільшеності, за допомогою яких утворюють лексеми спільного роду, в сучасній українській мові належать до малопродуктивних [Родніна 1979: 101-108; *Суффиксальное...* 1974: 185-196; Булаховський 1956: 143-145; Гумецька 1958: 135-140]. Кільком із них **-аг(а) / -ах(а), -аг(а) / -индрияг(а)** властива варіативність, що спричинює словотвірну синонімію слів [Родніна 1979: 101-108; Наконечний 1967].

Іменники так званого спільного роду існують в обох зіставлюваних мовах. В українській мові ці лексеми формально відмінюються за зразком іменників жіночого роду І-ої відміни із закінченнями **-а/-я**: *робота, лазня*. Назви осіб цього типу розрізнено за статтю узгоджуваними та координуваними з іменником словами: *сирота убогий, суддя приїхав*.

Таких одиниць у реєстрі *Українського орфографічного словника* (2007) понад п’ять десятків. Вони є наслідком застосування різних словотворчих засобів і об’єднують нейтральні за значенням (їх мало) та експресивно забарвлені слова здебільшого з негативним відтінком.

До нейтральних належать лексеми *напівсирота, сирота, суддя, тамада*. Експресивно забарвлені іменники цього типу є відсубстантивними: *бандюга, бідолога, бідолаха, звірюга, канюка, ледацюга, молодчага, соня, сонюга*, відприкметниковими: *бідняга, злюка, п'янюга, симпатяга, скромняга, скуп'яга, скупиндряга, хитрюга, чистьоха*, а також віддієслівними похідними, безсуфіксними: *базіка, заїка, роззява* та суфіксальними: *випиваха, вихваляха, забіяка, заброда, задирака, задавака, зівака, знайда, кривляка, мандрьоха, невмивака, посіпака, потіпака, прибудда, пройда, розбишака, розбіяка, танцюра*. Кілька похідних спільного роду належать до композитів: *сновида, снохода*.

2. Різновідмінюваність іменників як прояв хитання їхньої родової належності

У новогрецькій мові до розряду іменників спільного роду потрапляють здебільшого лексеми – найменування осіб за фахом, постійним заняттям. Стать таких слів виражено артиклями чоловічого та жіночого роду. Вони утворюють два угруповання слів за типом відмінювання. При цьому, іменники дотримуються парадигми відмінювання чоловічого роду (за закінченнями), а їхні артиклі – за схемою відмінювання чоловічого та жіночого роду, пор. парадигми словоформ лексем *ο δικηγόρος* ‘адвокат’ та *η δικηγόρος* ‘жінка-адвокат’:

]	ο	οι	η	οι δικηγόροι
аз.		<i>δικηγόρος</i>	<i>δικηγόροι</i>	<i>δικηγόρος</i>	
]	του	των	της	των
од.		<i>δικηγόρου</i>	<i>δικηγόρων</i>	<i>δικηγόρου</i>	<i>δικηγόρων</i>
]	το	τους	τη	τις
нах.		<i>δικηγόρο</i>	<i>δικηγόρους</i>	<i>δικηγόρο</i>	<i>δικηγόρους</i>

До першої групи входять іменники на **-έας** *ο/η γραμματέας* ‘секретар, секретарка’, *ο/η διερμηνέας* ‘перекладач, перекладачка’, *ο/η εισαγγελέας*

‘прокурор, жінка-прокурор’, *ο/η συγγραφέας* ‘письменник, письменниця’; **-ίας** *ο/η επαγγελματίας* ‘професіонал, професіоналка’, *ο/η ταμίας* ‘касир, касирка’; **-ής** *ο/η βουλευτής* ‘депутат, депутатка’, *ο/η αηστής* ‘розбійник, розбійниця’; на **-ος ο** *σύζογος* ‘чоловік’, *η σύζυγος* ‘дружина’, *ο/η υπάλληλος* ‘службовець, жінка-службовець’, *ο/η ψυχολόγος* ‘психолог, жінка-психолог’, **-ός ο/η** *γιατρός* ‘лікар, лікарка’, *ο/η χημικός* ‘хімік, жінка-хімік’, *ο/η μπουργός* ‘міністр, жінка-міністр’.

До другого різновиду належать іменники спільного роду, що є наслідком субстантивації прикметників, які мають спільну сукупність флексій для чоловічого і жіночого роду в однині та множині й іншу – для середнього типу *ακριβές* ‘точно’. Це угруповання значно менше за кількістю, ніж попереднє: *ο/η συγγενής* ‘родич, родичка’ (у мн. *οι συγγενείς* ‘батьки’), *ο/η ασθενής* ‘хворий, хвора’, *ο/η ευγενής* ‘дворянин, дворянка’. Д. Голтон відзначає, що субстантивовані іменники на **-ής** у родовому відмінку однини чоловічого та жіночого роду віддають перевагу формі *του/της συγγενούς*, натомість прикметники частіше обирають форму *συγγενή* [Holton та ін. 1999: 65].

Продуктивність артиклевого способу творення найменувань професій жіночого роду від іменників чоловічого у сучасній грецькій мові дуже висока. Це підтверджують численні неологізми: *ο/η νευροψυχίατρος* ‘нейропсихіатр’, *ο/η νευροψυχολόγος* ‘нейропсихолог’, *ο/η ογκολόγος* ‘онколог’, *ο/η ραδιολόγος* ‘радіолог’, *ο/η ψυχοβιολόγος* ‘психобіолог’.

У обох зіставлюваних мовах наявні групи різновідмінюваних іменників, але характер цієї різновідмінюваності різний. У сучасній українській мові цей різновид слів має дві підгрупи. До першої належать прізвища чоловічого роду, що за походженням є присвійними прикметниками на **-ів/ -їв** та **-ин** і нульовим закінченням чоловічого роду в називному відмінку однини. Вони відмінюються, як усі іменники другої відміни твердої групи, відрізняючись від них прикметниковим закінченням **-им** в орудному відмінку однини: *Пономарів* – з *Пономаревим*.

До другої підгрупи входять іменники, що підтверджують хитання в граматичному роді, зберігаючи ознаки і жіночого, і середнього роду: *бабище*,

відьмище, гадючище, свекрушище, бородище, головище. У називному, знахідному і кличному відмінках однини їм властиве закінчення середнього роду другої відміни **-е**. В інших відмінках іменники цієї підгрупи мають закінчення жіночого роду першої відміни: наз. в. *відьмище*, род. в. *відьмищі*, дав. в. *відьмищі*, зн. в. *відьмище*, ор. в. *відьмищею*, місц. в. (*у, на, по, при*) *відьмищі* [Вихованець 2004: 108].

У новогрецькій різновідмінюваними вважають іменники, що в однині оформлені парадигмами закінчень чоловічого роду, а в множині – чоловічого та середнього. Останні часто мають іншу семантику порівняно зі словами чоловічого роду в однині:

<i>ο βράχος</i> ‘скеля’	<i>οι βράχοι</i> ‘скелі’	<i>τα βράχια</i> ‘бескид’
<i>ο δεσμός</i> ‘вузол’	<i>οι δεσμοί</i> ‘вузли’	<i>τα δεσμά</i> ‘узи’
<i>ο καπνός</i> ‘дим’	<i>οι καπνοί</i> ‘дими’	<i>τα καπνά</i> ‘тютюн’
<i>ο λαιμός</i> ‘шия’	<i>οι λαιμοί</i> ‘шиї’	<i>τα λαιμά</i> ‘в’язи, горло’
<i>ο λόγος</i> ‘слово’	<i>οι λόγοι</i> ‘причини’	<i>τα λόγια</i> ‘слова’
<i>ο πηλός</i> ‘глина’	<i>οι πηλοί</i> ‘глини’	<i>τα πηλά</i> ‘глини’
<i>ο σκελετός</i> ‘хребет’	<i>οι σκελετοί</i> ‘хребти’	<i>τά σκελετά</i> ‘стелажі’
<i>ο σταθμός</i> ‘станція’	<i>οι σταθμοί</i> ‘станції’	<i>τα σταθμά</i> ‘міри ваги’
<i>ο χρόνος</i> ‘рік’	<i>οι χρόνοι</i> ‘часи’	<i>τα χρόνια</i> ‘літа’

Такі слова оформлюються артиклем та закінченнями іменників у середньому роді.

Як бачимо, кількість різновідмінюваних слів у новогрецькій мові не дуже велика, однак їхнє існування підтримує тенденція до оформлення в множині слів зі зміненим порівняно з однинною значенням. Ідеться про лексеми, у яких в множині ніби усувається граматичне протиставлення родів за статтю: *ο συγγενής* ‘родич’, *η συγγενής* ‘родичка’, *οι συγγενείς* ‘батьки’, або в яких збірні

поняття оформляються в середньому роді: *ο ανιψιός*, *το ανίψι* ‘племінник’, *η ανιψιά* ‘племінниця’, *τα ανίψια* ‘племінники і племінниці’, *ο κουνιάδος* ‘свояк, дівер, шуряк’, *η κουνιάδα* ‘своячениця, зовиця’, *τα κουνιάδια* ‘свояки і своячениці’, *το γυαλί* ‘скло’, *τα γυαλιά* ‘окуляри’, пор. укр. *крапля – краплі – валер’янові краплі*.

Як в українській, так і в новогрецькій мовах існують невідмінювані, проте належні одному з трьох родів іменники. Більшість з них становлять запозичення, серед яких опиняються численні назви власні (антропоніми та топоніми) та загальні. Кожна мова по-своєму намагається засвоїти чужомовні слова. У грецькій запозичення одержують певний рід за допомогою артиклів, переважна більшість їх має артикль середнього роду **το**: *το Ρέυκιαβικ* ‘Рейк’явік’, *το γκαράζ*, *το δολάριο*, *το ευρώ*, *το κονιάκ*, *το μετρό*, *το σέρφινγκ*. На другому місці – запозичені іменники жіночого роду: *η μλέιμπισιτερ* ‘няня на певний час’; *η ρεσεψιόν* ‘приймочка в готелі, на пасажирському судні’, *η ντίσκο* ‘дискотека’, *η μπενζίνα* ‘бензин’, на третьому – слова чоловічого роду: *ο μάνατζер* ‘менеджер’, *ο μπίζνεσμαν* ‘бізнесмен’, *ο μπίтνικ* ‘бітник’. Деякі іменники оформлено в множині *οι μπίζνες* ‘бізнес’, а деякі – як іменники спільного роду: *ο/η ρεπόρтер* ‘репортер’, *ο/η ρεσεψионист* ‘працівник, працівниця приймальної’, *ο/η стар* ‘зірка (кіно, естради)’, *ο/η вил* ‘віп-персона (багата і відома людина)’, *ο/η σκιέρ* ‘лижник, лижниця’, *ο/η σινεφίλ* (замість важковимовного *κινηματογράφος* ‘кінолюбитель, кінолюбителька’, пор. у цьому плані *ο ρέкорντμαν* ‘рекордсмен’, *η ρέкорнτγουμαν* ‘рекордсменка’).

Дослідники української мови пишуть про існування іменникової нульової відміни, звертаючи увагу на те, що такі лексеми, не маючи відмінкової форми, виконують у реченні типові семантико-синтаксичні функції відмінюваних слів – суб’єкта, об’єкта, адресата, знаряддя, засобу, локатива [Вихованець 2004: 111]. Отож, вони мають омонімічні відмінкові форми. До цієї відміни І.Р.Вихованець відносить запозичені слова на голосний, які називають предмети, абстрактні поняття, осіб чоловічої статі, а також тварин: *аташе*, *денді*, *кенгуру*, *колібри*, *мас-медіа*, *радіо*, *таксі*, *турне*, *шимпанзе*, *шоу*. Їй

належать іншомовні антропоніми та топоніми: *Беранже, Гейне, Гарібальді, Баку, Тбілісі, Чилі*. До неї входять іншомовні найменування дівчат та одружених жінок: *леді, мадам, міс, фрау*; імена і прізвища жіночої статі на приголосний та **-о, -е**, що є питомими і запозиченими: *Вільде, Гайдай, Кармен, Любченко*. До відміни з нульовою флексією належать ініціальні аббревіатури, до складу яких увіходять початкові звуки слів: *ЕОМ, НАН, ООН*, або назви з початкових літер слів: *АТС, ВПК* [Вихованець 2004: 110-111]. Рід таких невідмінюваних іменників часто уточнюється словами-конкретизаторами, а також узгоджуваними та координованими «словами»: *Я працювала з пані Сидоренко; До делегації входить Ніна Матвієнко; Дисертація належить аспірантці Т. Любченко; І.Вільде – талановита українська письменниця; З Печерської АТС мені сьогодні надійшов лист*. Отже, там, де грецька мова в засвоєнні іншомовних слів для родового розрізнення використовує аналітичні засоби у вигляді артиклів трьох родів, українська мова теж вдається до аналітичних засобів, але іншої природи – синтаксичних (контекст узгоджувальних та координованих слів) чи лексичних (контекст слів конкретизаторів, у яких чітко виражено рід іменника).

Підкреслимо, що хитання в оформленні морфологічної категорії роду менше поширені в сучасній українській мові, ніж у новогрецькій. Обом зіставляваним мовам властивий певний динамізм у родовій диференціації іменників, що виявляється в поширенні формально-граматичної диференціації грамам категорії роду із семантико-граматичним змістом, збільшенні іменників жіночого роду, утворюваних від іменників чоловічого роду [Вихованець 2004: 90-91; Загнітко 1996: 179-182; Το γένος 2001, 2003). Це стосується в першу чергу найменувань осіб за певною діяльністю, фахом, національністю тощо. Згадаймо для прикладу деякі неологізми типу *бізнесменка, нарденка, прем'єрка, україноканадка, постнатуралістка*.

І в новогрецькій, і в українській мові існує велика кількість суфіксів позначення чоловічої статі й утворюваних від них іменників жіночої статі – назв постійних занять, фахів, діяльності, які оформлено суфіксальним способом. Деякі з них мотивують у сучасній українській мові синонімічні

похідні жіночої статі на зразок: *бібліотекарка, бібліотекарша, старостиха, староста, фермерка, фермерша, поетеса, поетка, філологиня, жінка-філолог* [Городенська, Кравченко 1981; Наконечний 1967]. Часто їх уживання продиктовано використанням у різних функціональних стилях літературної мови або в діалектах. Однак їхня продуктивність обмежена, варіативність суфіксів на позначення жіночої статі поступово зменшується в сучасній українській мові [Вихованець 2004: 89]. Дедалі помітнішим стає переродження суфікса **-к(а)**, що раніше мав експресивне значення і вживався здебільшого в розмовній мові, на нейтральний. Похідні з ним дедалі ширше проникають у літературну мову, до її офіційно-ділового стилю: *авторка, бібліотекарка, дипломатка, естетка* тощо [Захлюпаная 1984].

Для вживання подібних за значенням суфіксів в іменниках новогрецької мови характерна більша варіативність [Τριανταφυλλίδης 1953: 331; Pavlidu 2001]. Таке явище зумовлено конкурентністю цих суфіксів у літературній мові, відмінністю функціонування їх у двох різновидах грецької літературної мови – димотики та катаревуси, нобутуваїшям у різних функціональних стилях літературної мови, у діалектах: *ο αστυνομικός, η αστυνομική* ‘поліцейський, жінка-поліцейський’, *ο αθλητής* ‘спортсмен’ – *η αθλήτρια, η αθλήτριδα* ‘спортсменка’, *ο γιατρός* ‘лікар’ – *η γιατρός, η γιατρίνα* ‘лікарка’, *ο λυκειάρχης* ‘директор’ – *η λυκειάρχης, η λυκειάρχισσα* ‘директорка ліцею’, *ο λογοτέχνης* ‘літератор’ – *η λογοτέχνις, η λογοτεχνίδα* ‘літераторка’, *ο συγγραφέας* ‘письменник’ – *η συγγραφέας, η συγγραφεύς* ‘письменниця’, *ο ταξιτζής* ‘таксист’ – *η ταξιτζίνα, η ταξιτζού* ‘таксистка’.

У розмовному мовленні в іменниках на позначення професій закріплюються суфікси **-τρια/-тра, -ισσα, -ου**, у діалектах **-αίνα, -εσα**, в офіційному стилі статі розрізнено артиклями **η** – для жіночого та **ο** – для чоловічого роду та суфіксом **-ίνα**. Більшість неологізмів – назв професій семантику статі виражає за допомогою артиклів, у міру входження їх в літературну мову можливе вираження її суфіксами, тобто помітне поступове

освоєння їх у мові, пор.: *ο αρχιτέκτονας* 'архітектор', *η αρχιτέκτονας*, *η αρχιτεκτόνισσα* 'архітекторка'.

При цьому, артикль жіночого роду вживається разом з іменником, відмінюваним за парадигмою чоловічого роду: *ο κοινωνιολόγος* 'соціолог', *η κοινωνιολόγος* 'жінка-соціолог', *ο ραδιολόγος* 'радіолог', *η ραδιολόγος* 'жінка-радіолог'. В обох мовах цьому розрізненню сприяє словоскладання на зразок українських *жінка-онколог*, *лікарка-стоматолог* та грецьких *η γυναίκα-πιλότος* 'жінка-пілот', *οι γυναίκες-στρατιωτικοί* 'жінки-воїни'.

В обох мовах усе більше категорія роду проникає до лексико-семантичної сфери, викликаючи посилення змісторозрізнявальних засобів (суфіксів). Це, з одного боку, а з другого, оформлення морфологічної родової належності іменників – назв осіб, зокрема іншомовних, здійснюється під впливом гіперо-гіпонімічних відношень, притаманних лексико-семантичній системі мови і того місця, яке в ній завойовує собі запозичення, пор.: укр. *grizli* чол. р. (гіперонім *ведмідь*), *леді* жін. р. (гіперонім *жінка*), грец. *ο/η σοφέρ* 'шофер', *η σοφερίνα* 'жінка-шофер', *ο οικολόγος* 'еколог' та *η οικολόγος* 'жінка-еколог', що є запозиченнями з англійської мови *ecologist*, де воно збудоване з грецьких основ.

Література

1. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956.
2. Вихованець І. Категорія роду // Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004.
3. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменникові деривати). – К.: Наук. думка, 1981.
4. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Д.: Вид-во ДонДУ, 1996.

6. Захлюпаная Н.М. Субстантивныя образования с суффиксом **-к-а** в современном украинском языке. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Ужгород, 1984.

7. Ковалик І.І. Категорія слов'янських демінутивів з суффіксом **-иц-а/-іс-а**. – Доп. та повідомлення Львів. ун-ту, 1957. – Вип.7. – Ч.1.

8. Наконечний М.Ф. Розмаїття форм – багатство мови // Мовознавство. – 1967. – № 2.

9. Родніна Л.О. Іменники з суфіксами суб'єктивної оцінки // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979.

10. Роднина Л.А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке. – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1970.

11. Суффиксальное 1974: Прокопович Е.Н., Хохлачева В.Н., Шелихова Н.Т. Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV-XVII вв. – М.: Наука, 1974.

12. Токар В.П. Из истории суффиксов в украинском языке (суффиксы **-к-а, -ик, -ок, -л-о**). – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Днепропетровск, 1955.

13. Holton D., Mackridge P., Φιλίππáκη-Warburton E. Γραμματική της ελληνικής γλώσσας. Αθήνα: Πατάκη, 1999.

14. Pavlidu T.-S. Women, Gender and Modern Greek // Center Across Languages. Amsterdam. 2001.

15. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α., Χείλα-Μακροπούλου Δ. Συγχρονικές και διαχρονικές τάσεις στο γένος της ελληνικής // Το γένος. – Αθήνα: Πατάκη, 2003.

16. Αραποπούλου Μ. “Δημοτική”, “Καθαρεύουσα” και οι Στάσεις των δυο φύλων // Γλώσσα. Γένος. Φύλο. Θ/κη, Iv-το νεοελληνικών σπουδών, 2006.

17. Κλαίρης Χ., Μπαμπινιώτης Γ. Γραμματική της νέας ελληνικής. Δομολειτουργική. Επικοινωνιακή. Αθήνα. Ελληνική γράμματα, 2005.

18. Μπαμπινιώτης Γ. Το φυσικό και γραμματικό γένος // Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα. Κέντρο λεξικολογίας. Ε. Π. Ε, 1998.

19. Ράλλη Α. Ο καθορισμός του γραμματικού γένους στα ουσιαστικά της νέας ελληνικής // Το γένος. – Αθήνα: Πατάκη, 2003.

20. Τριανταφυλλίδης Μ. Η βουλευτίνα και ο σχηματισμός των θηλικών επαγγελματικών ονομαστικών // Απάντα Μ., Τριανταφυλλίδη. 2 τόμος. Θ/κη.

Текст як підґрунтя семантики композитів та їхніх функцій (типологія і характерологія)¹¹

Вивчення зв'язку словотворення з текстом, розгляд останнього як середовища виникнення слів, а також актуалізації похідного слова, текстотворчих функцій словотворення в різних стилях мови, встановлення питомої ваги слів з різною словотвірною структурою в лексиконі багатоаспектне. У цій статті зосередимо увагу на аналізі складних слів у новогрецькій та українській мовах. В останні роки значно зросла активність творення композитів, юстапозитів, абревіатур у різних функціональних стилях і реєстрах словників слов'янських та інших мов. Необхідне поглиблене осмислення причин появи їх у мові. Визначимо аспект аналізу таких одиниць – це окреслення ролі порівняння в творенні складних слів як наслідків пізнання світу через порівняння, фіксації їх у словниках [Попова, Стернин 2001; Маслова 2008; Левицький, Святюк 2001].

Зіставний аналіз двох мов у цьому плані вимагає відповіді на питання про схожість і відмінність розрізнявальних властивостей дій, ознак, предметів, відображуваних у семантиці похідного слова, а також про можливості встановлення особливостей використання порівнянь у формуванні дієслів, прикметників, іменників у двох зіставляваних мовах.

Для цього необхідно конкретизувати співвідношення композитів, юстапозитів з еквівалентними словосполученнями за допомогою перифраз та з'ясувати механізми трансформації словосполучень у слова-згортки. За цих умов внутрішній синтаксис складного слова постає як відображення контекстів використання зовнішнього синтаксису слів.

У зіставленні мов на передній план висуваємо семантичний еквівалент, тобто семантичне відношення між твірною основою (базою) і похідним словом, що реалізоване тим чи тим словотворчим засобом. Їх представляємо як певні

¹¹ Уперше опубліковано в: Słowotwórstwo słowiańskie: system i tekst. Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów / Pod red. Jerzego Sierociuka. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2012. – S. 83-90.

семантичні схеми, що придатні для порівняння не лише складних слів між собою, а й цих останніх з простими словами. Зупинимося детальніше на розгляді дієслів з урахуванням їхньої загальної семантики як виразників дій, станів, процесів, а також лексичної семантики слів-мотиваторів.

Лексеми з трьома названими узагальненими різновидами семантики реалізують схеми «діяти, як людина, що належить до певного суспільного об'єднання», «нагадувати своєю поведінкою деяких тварин», «перебувати в стані, подібному до стану імен-предметів» тощо. Використання їх у простих і складних словах однієї мови має свої характерні особливості, водночас воно виявляє своєрідні риси формування семантики дієслів на основі порівняння (метафори, метонімії) у порівнюваних мовах.

Семантичне відношення «вести себе, діяти, як людина, належна до певного соціального угруповання» реалізується у простих і складних словах, що виникають на основі соціоморфної метафори [Левицький, Святюк 2001]. Воно властиве похідним дієсловом, мотиваторами яких є іменники – назви істот, з різними суфіксами: **-ати/-ничати** *дворушничати, дипломатничати, ловеласничати, модничати, насильничати, -увати* *геройствувати, диктаторствувати, маклерствувати, рицарствувати, фарисействувати, фразерствувати.*

Серед таких дієслів лексеми з суфіксами **-іти** та семантикою, описуваною за схемою «ставати, як людина певного віку, соціального статусу, з притаманною їй характерною поведінкою». Це теж утворення, що виникли на основі соціоморфної метафори: *дитиніти, пацаніти, зміщаніти, звиродніти, дуріти (здуріти, одуріти, подуріти), зледаціти (обледаціти, поледаціти).*

Невелика частина простих дієслів із суфіксами **-ити, -увати** виникла на основі порівняння поведінки людей, що деякими своїми діями або способами виконання дії нагадують поведінку тварин. Отже, в основі їх виникнення лежить зооморфна метафора: *гороїжитися* «чинити опір» (буквально – настовбурчувати голки, як їжак), *ішачити* «працювати тяжко, як ішак, осел», *мавпувати* «поводитися, як мавпа», *рачкувати* «рухатися, як рак, задкувати», *хижачити* «поводитися, як хижак». До них подібні дієслова стану,

мотиваторами яких є назви тварин, з рисами котрих асоціюється поведінка людей: *обараніти, озвіріти, сатаніти, оскотиніти, тетеріти*.

Численну групу дієслів з суфіксом **-іти** мотивовано іменниками – назвами предметів. Вони з'являються на основі порівняння «бути подібним до...», отже, орієнтованого на схожість до предметів за кольором: *полотніти, срібліти, янтаріти* або за їхнім положенням у просторі, за станом: *дубіти, звугліти, скачаніти, стовпіти, остовпіти, постовпіти*. Одні з них є суфіксальними утвореннями, інші – префіксальними.

Іноді дієслова стану мотивовано відносними прикметниками, що похідні від, іменників. Вони порівнюють набутий стан дієслів за схожістю до стану імен-предметів у вимірах їхньої твердості, м'якості, ступенем прояву зовнішньої ознаки: *горбатіти, дерев'яніти (задерев'яніти, здерев'яніти, подерев'яніти, одерев'яніти), зболотніти, кам'яніти (закам'яніти, скам'яніти), олов'яніти, полум'яніти, скляніти (заскляніти, оскляніти)*.

У новогрецькій мові набагато менше простих афіксальних дієслів, що реалізують семантичне відношення «поводитись, як людина» (певного соціального статусу, групи тощо) на зразок *προεδρεύω* бути президентом, головою (зібрання). Це також поодинокі дієслова стану, порівняного з ознаками предметів: *ξυλιάζω* (від *ξύλο* деревина) – пор. укр. *дерев'яніти* з перен. *замерзати*) неперехідне; *παρώνω* (від *πάγος* крига) *крижаніти, замерзати, πετρώνω* (від *πέτρα* камінь) *кам'яніти, твердіти*.

У новогрецькій більше десятка слів, що стали наслідком метафоричного уподібнення дій, повадок тварин, схожих з поведінкою людини: *αρκουδίζω* *ходити на чотирьох, як ведмідь, γαϊδουρίζω = γαϊδουριάζω* *вести себе по-свинячому* (дослівно – *по-ослячому*), *μαϊμουδίζω* *мавпувати*.

Своїми метафоричними значеннями виділяються дієслова *κοκореύουμαι* (від *κόκορας* півень) *бундючитися* (пор. рос. *петушиться*). *μυρμηκίω = μυρμηκιάζω* (від *μυρμήκι* мураха) *тремтіти від хвилювання, радості, лякатися* (аж мурашки побігли по шкірі), *σκυλιάζω* (від *σκύλος* собака) *перех. драгувати, злити, неперех. драгуватися, злитися* (пор. рос. *собачить, собачиться*), *παπαγαλίζω* *повторювати, як папуга, зубрити* (пор. усно

підказану проф. А. Нагурко близькість образної основи східнов'янського *зубрить* з німецьким *büffeln* (від *Büffel* буйвол, зубр).

Серед слів цієї підгрупи поодинокі складно-афіксальні дієслова на зразок *στρουθοκαμίλιζω*. Воно є похідним від композитного іменника *η στρουθοκάμηλος* *страус*. Цей останній у грецькій мові є калькою. Він називає птаха, який не може літати, має довгу шию, довгі сильні ноги і маленькі крила. Кольором пір'я цей птах нагадує горобця (на нього вказує перша основа **στρουθο-** від *στρουθί* *горобець*). Ногами і шиєю страус подібний до верблюда (друга основа композита корелює з іменником *κάμηλος* *верблюд*). Дієслово *στρουθοκαμίλιζω* означає «приховувати проблему, замість того, щоб її вирішувати». Отже, воно за своєю семантикою метафоричне, але є згортком цілого сценарію, сконденсованого у фразеологічному словосполученні *ховати голову в пісок*.

Цікавим прикладом формування переносних значень є дієслово *κορακιάζω*, що виникло на основі порівняння з вороном (*ο κόρακας*) і в розмовній мові уподібнено за ознакою його кольору «ставати чорним, як ворон» (синонімічне з дієсловами *μαυρίζω*, *μελανιάζω* *чорніти*). Другий лексико-семантичний варіант цієї лексеми асоціюється з голосним, різким криком птаха і орієнтований на підкреслення значення «кашляти довго, різко, сухим кашлем (як ті, що хворіють на коклюш)». Третє значення дієслова «хотіти пити» теж асоціюється з ознакою кольору чорного, ознак такого, що з'являється від засухи, пожежі: *έχω κορακιάσει απ'τη δέψα* (буквально – у мене почорніло в горлі від спраги, у мене пересохло в горлі).

У сучасній мові лексема *κορακιάζω* реалізує всі три переносні значення, щоразу актуалізуючи той чи інший варіант, у центрі якого ознаки птаха за кольором чи за звуками, що він їх видає. Залежно від контексту вживання ми прочитуємо внутрішню форму слова, тобто і його мотивування, як реалізацію відповідного змісту в певній зовнішній формі (морфологічній структурі та звуковій оболонці слова). Вони лишаються в усіх трьох лексико-семантичних варіантах незмінними. І це доказ того, що мотивування є способом зображення певного значення в слові. Це «образ» значення, відбиток того руху думки, що

зустрічається в слові з моменту його виникнення» (Маслов 1978: 138). Різні контексти вживання слова по-різному висвітлюють цей образ.

У новогрецькій мові в 6 разів (1320 : 210) більше складних дієслів, ніж в українській (Μπαμπινιώτης 1998; Λεξικό της κοινής νεοελληνικής 1998; Хориков, Малев 1980; СУМ 1970-1980). Такий розподіл композитних дієслів у двох зіставляваних мовах зумовлено цілою низкою причин: своєрідністю прояву в новогрецькій мові єдиної часо-видової категорії, особливою синтаксичною поведінкою дієслів, що можуть бути перехідними і неперехідними одночасно, позиційною закріпленістю прислівників, що перебувають у постпозиції до дієслова, а також особливою комбінаторикою дієслівних основ.

Серед композитів-дієслів багато похідних, що виникають на основі порівняння. Однак воно має різну спрямованість. Порівняння дій, процесів, станів у межах родів (аспектів) дієслівної дії реалізуються дещо інакше, ніж порівняння дій у контексті предметних імен чи статичних прикметникових ознак. Ця категорія в українській мові має статус морфолого-словотвірної, натомість у новогрецькій вона лексико-словотвірна, що хоча і реалізується префіксальним та суфіксальними способом (у цю орбіту залучено, наприклад, префікси **μετα-** *μεταπουλώ* *перепродувати*, *μετασχηματίζω* *перепланувати*, **παρα-** *παραπληρώνω* *переплачувати*, **κατα-** *καταλάμπω* *дуже сяяти*, **υπέρ-** *υπερχιλίζομαι* *переливатися через край*, **ανά-** *ανακολλώ* *клеїти знову*, проте найпродуктивнішим засобом її вираження є основоскладання.

Кількісне порівняння композитних дієслів покликане уточнювати семантику роду дії в плані конкретизації її 1) багатократності, повторюваності або 2) відносно певної прийнятої в соціумі норми виконання дій (з погляду її недостатньої, наполовину або інтенсивно виконаної дії, часто з компонентом всеохопленості нею об'єктів). Перше значення виражають продуктивні афіксоїдні основи **επανα-** *επανακλέγω* *переобирати*, **ξανα-** *ξαναπουλώ* *перепродувати*, **πάλιν-** *παλινοστώ* *повертатися знову на батьківщину*. Інші значення втілюють основи: *ψιλονιστάζω* *трохи хотіти спати*, *μισοτελειώνω* *напівзакінчувати*, *ολοκληρώνω* *повністю закінчувати*, *πολυνιστάζω* *дуже хотіти спати*. Значення рівномірно розподіленої між кількома об'єктами дії

передає основа **ισο-**: *ισοσκελίζω* зрівноважувати, *ισοζυγώ* перебувати в стані рівноваги.

Високу продуктивність та активність серед виразників недостатньої кількості роду дії виявляють лексеми з основами **ψιλο-** (зі значенням дії з недостатньою інтенсивністю) *ψιλοαργώ* трохи спізнюватися, *ψιλοβασανίζω* трохи страждати, **κουτσο-** *κουτσοβλέπω* ледве бачити, *κουτσοσπίνω* пити по trochu, **αργο-** *αργοβαδίζω* поволі пересуватися, *αργοπεθαίνω* поволі вмирати, **σιγο-** *σιγοβρέχω* накрапати, *σιγοψιθυρίζω* тихо шепотіти.

Оцінно-якісні роди дієслівної дії у новогрецькій мові, на відміну від української, дуже численні. Оцінка якості дії різнопланова і конкретизує спосіб (як) протікання дії та наслідки. Дія може бути марною **ματαιο-** *ματαιολογώ* базікати (говорити даремно); **γλυκο-** приємною/неприємною *γλυκοκελαϊδώ* ніжно щебетати, *γλυκογελάω* ніжно сміятися, **πικρο-** *πικροτραγουδώ* сумно, гірко співати і **καλο-/κακο-** доброю/поганою *καλοπληρώνω* добре платити – *κακοπληρώνω* погано платити, *καλοπουλώ* добре продавати – *κακοπουλώ* продавати погано; **κρυφο-** неправильною, таємною *κρυφογελάω* сміятися потай, крадькома, **στραβο-** *στραβοβλέπω* дивитися косо, неякісна, **λοξο-** *λοξοτεμνώ* рубати криво; удаваною **ψευτο-** *ψευτοαρρωσταίνω* удавати, що хворієш, *ψευδορκώ* брехливо клястися; несправедливою, незаконною **αδικο-** *αδικοθανατίζω* чинити даремно; виконаною вперше і тисячу разів *πρωτογνωρίζω* вперше знайомитися, *χιλιοευχαριστώ* тисячу разів дякувати, *χιλιοπαρακαλώ* тисячу разів просити.

У частини дієслівних композитів, що є наслідком сурядного основоскладання, реалізовано порівняння дій між собою, внаслідок чого перша дієслівна основа композита називає спосіб (як) виконання дії, уже відомої носієві мови і вказаної другою основою слова. Українською такі дієслова перекладають дієсловами разом із дієприслівниками: *γλιστροκατεβαίνω* спускатися, ковзаючи, *πετοσκοτώνω* убивати, кидаючи, *παιδολαμπώ* блищати, граючи, *παιρνοδίνω* повертати беручи, *πιγαινοφέρνω* нести йдучи і т. ін.

Подібні до цього словосполучення в українській мові не стають згортками-словами (згадаймо для прикладу Шевченковий рядок «Співають ідучи дівчата»).

Іноді сурядне поєднання дієслівних основ створює композит з метафоризованою посиленою дією *στριφογύρνω* кружляти по колу, *βροντοδέρνω* ударяти, як грім, *βροντοχτυπώ* гримкотіти, гукати, *δερνοσκούζω* дуже побиватися, плакати. Прикладом такої дії може бути дієслово *ανεβοκυματίζω* хвилюватися, піднімаючись горою (про море), яке існує у новогрецькій мові, котре не використав поет Я. Рицос, перекладаючи «Причинну» Шевченка:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма.

В останньому рядку Тарас Шевченко створив образ високих, як гори хвиль, котрі здіймає вітер. У Рицоса це звучить так:

Πλατύς ο Δνείπερος μουγκρίζω,
Άγριος ο αγέρας μουγγανά,
Τις αψηλές ετιές λυγίζει,
Σηκώνει κύματα βουνά.

Отже, перекладач передав «Горами хвилі підійма», де в Т. Шевченка порівняння виражено орудним відмінком іменника *гора*, грецьким юстапозитом *κύματα βουνά* хвилі-гори (хвилі як гори).

Джерелом виникнення композитних дієслів з метафоризованим значенням у новогрецькій мові стають порівняння поведінки людей з діями тварин (отже, зоометафори). Вони формуються на ґрунті іменниково-дієслівних словосполучень, у яких перший компонент «створює» образ поведінки людей, схожий з поведінкою тварин: *φιδοκυλώ* повзати, як гадюка, *φιδοσφυρίζω* сичати, як гадюка, *αηδονοψάλλω* співати, як соловей, *γαϊδουροφέρνω* вести себе по-свинячому.

Деякі композитні дієслова з такою семантикою є наслідком порівняння дій, поведінки одних людей з рисами поведінки цілої соціальної групи:

ανθρωποφέρνω поводитися, як людина, *καλογεροφέρνω* вести себе, як монах, *χωριατικοφέρνω* поводитися, як селюк, *κλεφτοφέρνω* поводитися, як злодій, або певної вікової групи: *μικροφέρνω* змаліти, як дитина, чи властивої людям з обмеженими інтелектуальними здібностями: *χαδογελώ* сміятися, як дурень, *χαδοκρένω* міркувати, як дурень. Переклади показують, що композитні дієслова із семантикою, побудованою на соціоморфних метафорах, в українській мові відсутні.

Порівняння лежить в основі композитних дієслів, що вимірюють дії за силою, рівною дії стихій природи, а також тварин: *θαλασσοβουίζω* густити, як море, *κυματοβουίζω* густити, як хвилі, *μελισσοβουίζω* густити, як бджоли. Часто вони окреслюють дію за аналогією до певних дій-впливів явищ природи або предметів: *δρυσολάμπω* блищати, як роса, *θαλασσολάμπω* блищати, як море, *χρυσολάμπω* блищати, як золото, *σπαθολάμπω* блищати, як шабля.

Більшість щойно названих прикладів узято зі зворотного словника новогрецької мови, укладеного за архівами текстів художньої літератури (Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2002). Вони, з одного боку, свідчать про продуктивне використання композитних дієслів для увиразнення тексту, отже, функціонують як стилістично-експресивні засоби мови. Цю функцію вони виконують завдяки своїй образно-метафоричній основі, що її відчувають читачі сучасної новогрецької літератури.

З іншого боку, матеріали цього словника підтверджують велику активність вживання в текстах композитних дієслів – виразників різних родів дієслівної дії, особливо кількісних та оцінно-якісних. Так, аналіз дієслівних парадигм у фрагментах віддієслівних гнізд, які ми уклали за матеріалами згаданого словника, підтверджують зростання їхнього лексичного наповнення за рахунок композитів. Прикладом може бути гніздо з кінцевою основою **-περπατώ**, співвідносних з дієсловом *περπατώ* йти, гуляти, ступати, прогулювати. У ньому зареєстровано три префіксальні похідні дієслова: *ξαναπερπατώ*, *παραπερπατώ*, *συμπερπατώ* та 20 складних з першими основами **ακρο-**, **αργο-**, **βαριο-**, **γоруο-**, **ελαφρο-**, **ερημο-**, **καλο-**, **κοντο-**, **κουτσο-**, **κρυφο-**, **πισω-**, **πολυ-**, **прото-**, **σιγο-**, **σιγαλο-**, **страβο-**, **χαμο-**, **νυχο-**, **λεβεντο-**, **νυχτο-**. Усі

перелічені основи виражають значення оцінно-якісних родів дієслівної дії: ледь, поволі, важко, швидко, легко, самотньо, добре, зблизька, ледь-ледь, накульгуючи, потай, помалу, навшпиньках, по-молодечому, блукати поночі.

Відзначимо високу продуктивність основ **адико-** несправедливо, даремно, передчасно, **акро-**ледь, **γορυο-** швидко, **γλυκο-** лагідно, привітно, **λιανο-** гуртом, **πικρο-** гірко, **χοντρο-** грубо, **σιγο-** поволі: *σιγοκελαιιδώ* щебетати поволі, *γορυοκελαιιδώ* щебетати швидко, *λιανοκελαιιδώ* щебетати гуртом, *πικροκελαιιδώ* щебетати гірко, *στερνοκελαιιδώ* щебетати востанне; *γλυκολάμπω* блищати ніжно, *αχνολάμπω* ледь блищати, *θαμπολάμπω* блищати тьмяно, *σιγολάμπω* блищати ледь-ледь, *αστραπολάμπω* блищати, як зірка; *πισωδέρνω* тягнути позаду, *πισωμένω* залишатися позаду, *αργομένω* чекати допізна.

Композитні дієслова, які виникають на метафоричній основі, мають значний образний потенціал, тому часто у новогрецькій мові стають заміниками фразеологічних словосполучень або похідними від них: *τρελογελώ* сміятися, як божевільний, *κακογλωσσεύω* = *κακολέγω* лихословити (від фразеологізму *κακή γλώσσα* злий язик). В українській мові таких утворень небагато і вони найчастіше належать не до дієслів, а до іменників-найменувань абстрактної дії: *замилювати очі* – *окозамилування*.

Багато наведених у згадуваному словнику А. Анастасьяді-Симіоніді складних дієслів мають виразний характер окаянізмів – авторських новотворів. Деяка частина з них без контекстів уживання їх не прочитується навіть носіями мови, їхня внутрішня форма непрозора. І це свідчить, що ці слова не скоро потраплять до загальнолітературної мови. З другого боку, що внутрішню форму слова можна вивчати в діахронному та синхронному плані на предмет втрати її словом з плином розвитку мови та її непрозорості, а отже, неможливості входження в лексикон літературної мови.

Моделювання гнізд споріднених слів (точніше дієслівних парадигм у них) дає підстави для твердження про те, що значення родів дієслівних дій у новогрецькій мові має досить регулярний характер вираження. Вони здебільшого не мають емоційного забарвлення і тому наближені до власне граматичних значень у плані окреслення аспектуальності дій та її прояву на

морфологічному, словотвірному і лексичному рівнях мови. Перші основи композитів, що спеціалізуються на вираженні цих значень, зорієнтовано на відношення (= порівняння) дії, образ якої (її внутрішня форма) уже сформовано прийнятою в суспільстві нормою. Композитні дієслова з цією семантикою допомагають її виміряти – модифікувати в кількісному, якісному та розподільному планах, тобто уточнити рід дій.

Ті складні дієслова, що їх зорієнтовано на порівняння як метафору на зразок *λαυκοκοιόβου* спати, як заєць, *φιδουκλώ* звиватися, як гадюка, посилюють емоційно-оцінний компонент значення. Вони мають менший потенціал для відтворення і часто належать до фразеологізмів. У сучасній українській мові таих одиниць у матеріалі дослідження не засвідчено. Це дозволяє дійти деяких висновків щодо активності основоскладання дієслів в обох зіставляваних мовах. На неї впливає характер лексичної семантики поєднаних у композиті компонентів, співвідносних зі словами ознакової семантики. Здебільшого ці слова належать до прикметників, рідше прислівників. Вони містять оцінні семи, подібні до «швидкий», «повільний», «тихий», «інтенсивний», «ледь-ледь», «поволі», «знову» тощо. Оскільки реалізація порівняння дій, процесів, станів у композитних дієсловах новогрецької мови, здійснювана в межах лексико-словотвірної категорії родів дієслівної дії за допомогою основ з ознаковою семантикою, виявляє риси регулярності, створюються умови для подальшої лексичної парадигматизації таких похідних одиниць. Можливе їх упорядкування як антонімів: *γορυοπερπατώ* іти швидко – *αργυοπερπατώ* іти поволі, *ψιλοκομμένος* дрібнопорізаний – *χοντροκομμένος* грубопорізаний і т. ін.

Поєднання в новогрецьких дієслівних композитах основ, співвідносних з компонентами дієслівно-іменникових словосполучень, тобто з предметною та дієслівною семантикою, на ґрунті порівняння (метафори, метонімії) трапляються в поодиноких випадках. Його уможливають фразеологічні словосполучення з переносними метафоризованими значеннями: *γλωσσοτρώγω* язик чешеться, тобто хто-небудь дуже хоче щось сказати, *γλωσσοδέρνω* тріпати язиком – базікати, говорити багато зайвого, неправдоподібного, *ψαρεύω σε (στα)*

θολά νερό ловити (вудити) рибу в каламутній воді, тобто всіляко хитрувати для власної вигоди. В останньому прикладі дієслово *ψαρεύω* відповідає українському *рибалити*, тобто зберігає зв'язок об'єкта (риби) з дією над нею.

Література

1. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θεσσαλονίκη, 2002.
2. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. Αντίστροφο λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Θεσσαλονίκη, 2002.
3. Левицький А.Е., Святюк Ю.В. Етнономінація в дзеркалі міжкультурної комунікації. – К., 2001.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001.
5. Маслов Ю.С. Мотивировка как возможный компонент содержания слова. – М., 1975.
6. Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 2002.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001.
8. СУМ – Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т.І-ХІ.
9. Хориков И.П., Малеев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М., 1993.

Оновлення словотворчих ресурсів як наслідок семантичної інтерференції мов¹²

Динамічні процеси в лексиконах, сучасних слов'янських мов засвідчують зміну функціональної поведінки їхніх словотворчих ресурсів. Помітне збільшення кількості складних слів у східнослов'янських, германських, новогрецькій мовах, зростає продуктивність запозичень. Оновлення словотворчих одиниць особливо виразно виявляється в середовищі афіксоїдних основ. Серед них багато нових, що з'явилися в останні десятиліття в слов'янських та інших мовах і стали потужним засобом формування нових словотвірних гнізд. Численні запозичені основи-афіксоїди швидко стають інтернаціональними. Завдяки подібності поняттєвих полів, схожій стратифікації лексики в різних мовах виникають передумови для семантичної інтерференції, формуються нові ідіосеми та ідіоморфи, у яких основа ідіо-, співвідносна з грец. *ιδιός* той самий.

Звернімося до аналізу мовного матеріалу. В сучасних східнослов'янських мовах зросла продуктивність основи *клуб-* у складних словах. Співвідносний з нею запозичений з англійської мови іменник *клуб* (від *club*) у мові-джерелі багатозначний. Він називає громадські організації, що об'єднують людей за певними спільними інтересами, а також розважальні заклади. Цей іменник зберігає своє історичне значення в назвах політичних партій у період Французької революції XVIII ст. («Клуб друзів народу», «Клуб революції»).

У сучасній українській мові іменник *клуб* дещо трансформував своє значення порівняно з первісними значеннями англійського *club*. За тлумачним словником української мови, він називає громадські організації, що об'єднують людей певного кола, професії для спільного відпочинку, занять спортом. Друге його значення співвідносить з реаліями радянського часу, коли *клуб* був

¹² Уперше опубліковано в: Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: Зборник радова са четрнаесте међунар. науч. конф. Комисје за творбу речи при Међ. комитету слависта (Београд, 28-30 маја 2012) / Главни уредник Рајна Драгићевић. – Београд: Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 2012. – С. 131-140.

культурно-освітньою організацією при підприємстві або установі, завданням якої були політична та виробнича освіта трудящих, підвищення їхнього культурного рівня, проведення відпочинку. Цей іменник називав також будинок для таких організацій, отже, клубове приміщення [СУМ IV: 190].

Глумачний «Словник української мови» в 11 томах віддзеркалював лексику 80-х років ХХ ст. і засвідчував чотири складні іменники з основою **клуб-**: *аероклуб, інтерклуб, спортклуб, яхтклуб*. Орфографічний словник української мови показує, що слова з основою **клуб-** усе частіше стають назвами розважальних центрів, їхніх приміщень [УОС]. Крім згаданих слів, у ньому є *автоклуб, автомотоклуб, бізнес-клуб, жокей-клуб, мотоклуб, прес-клуб, радіоклуб*. У словопоказчику нових слів української мови вміщено *медіа-клуб, рейв-клуб, фіто-клуб, фітнес-клуб* [Клименко. Карпіловська, Кислюк 2008]. У російській мові зареєстровано численні подібні до них слова: *аэроклуб, автоклуб, автомотоклуб, бизнес-клуб, жокей-клуб, интерклуб, радиоклуб* та ін.

Це зумовлено появою нових реалій в організації культурного дозвілля людей, що з'являються під впливом традицій масових шоу в США і Західній Європі. Іменник *клуб* у східнослов'янських мовах активізував значення об'єднання людей за інтересами; розважального центру з музикою, танцями: *інтернет-клуб, рок-клуб, шоу-бізнес-клуб*. Ця основа не трапляється в першій позиції складних слів.

У новогрецькій мові засвідчено іменник *το κλαμπ*, що зберігає свою чужорідність за фонетичною формою (з незвичними кінцевими приголосними **μπ**). Він існує з такими питомими словами, як *η λέσχη, η συλλογή* на позначення зібрання людей з певними спільними інтересами для розмови, відпочинку: *το κλαμπ των παντρεμένων* клуб одружених. Як і в східнослов'янських мовах, у новогрецькій цей іменник відвоював свій семантичний простір при утвердженні нової реалії – центру розваг і відпочинку.

У новогрецькій *κλαμπ* поширений у сполученнях з узгоджуваними з ним прикметниками на зразок: *κεντρικό / μουσικό / χορευτικό / νυχτερινό κλαμπ* або в сполученнях з двох іменників: *το κλαμπ της μόδας*. В українській їм відповідають еквівалентні за значенням словосполучення: *центральний, музичний,*

танцювальний, нічний клуб та «будинок мод», не клуб!

Розгляданий іменник засвідчено також у складі словосполучень *το βίντεο κλαμπ*, відеоклуб, *το νάйт κλαμπ* (англ. *night club*), нічний клуб, *το τένις κλαμπ* тенісний клуб, *το τζαζ κλαμπ* джазовий клуб, *το φан κλαμπ* клуб фанів, фан-клуб. У новогрецькій мові вони належать до запозичених з англійської словосполучень, у яких у препозиції до *κλαμπ* стоять невідмінювані іменники. У ній з'явилося кілька похідних від лексеми *το κλαμπ*: *το κλαμπάκι* клубик, *το κλάμπινγκ* часте ходіння до клубів із танцювальною музикою. Такі утворення відсутні в східнослов'янських мовах.

Отже, семантичний простір іменників *club*, *клуб*, *κλαμπ* в аналізованих мовах поповнюється здебільшого спорідненими з ними за основою складними словами, наділеними однаковими ідіосемами, або словосполученнями. У східнослов'янських мовах такі слова належать переважно до напівкомполітів та аббревіатур або юстаполітів та аббревіатур. Адже вони активізують складання основ, яке ще на початку ХХ століття перебувало на периферії словотвірних систем цих мов, хоча історично було первісним перехідним станом між слово- та основоскладанням: *Новгород*, *Славгород*, *Вишгород*. Воно відбувалося без єднальних інтерфіксів, тоді як для сучасних східнослов'янських мов характерне основоскладання з інтерфіксами.

Запозичення впливають на механізми словотворення, змінюючи морфемну структуру складних слів і впроваджуючи в словотвірні системи мов нові моделі творення слів, що властиві мовам з більшим ступенем аналітизму, зокрема англійській. Новогрецька мова з її дуже продуктивним способом основоскладання з єднальними інтерфіксами здебільшого не впускає в свою систему слів на зразок *бізнес-клуб* і запозичує розчленовані номінації-словосполучення.

У лексиконах східнослов'янських мов кількість одиниць розглянутого типу, а також списки запозичених основ зі статусом словотвірних одиниць збільшуються, як і зростає продуктивність творення нових складних слів-гібридів, утворених за аналогією до запозичених зразків-моделей комполітів та юстаполітів.

Отже, в східнослов'янських мовах творення складних слів є наслідком двох процесів: згортання словосполучень у складні слова; *Європейський Союз – Євросоюз* та оформлення одиниць за наявними моделями творення юкстапозитів і композитів. Це виразно помітно в середовищі запозичень, де спочатку нагромаджуються лексеми з тотожними першими: *арт-бізнес, арт-галерея, арт-продюсер, арт-проект, арт-салон, арт-шоу* або другими основами; *комп'ютер-сервіс, Київсервіс, копіленд-сервіс, сантехсервіс, телесервіс*. У першому випадку префіксоїд **арт-** виражає значення «художньо-культурні цінності» (рідкісні книжки, ікони, картини, скульптури тощо). У другому – суфіксоїд **-сервіс** передає значення «обслуговування». За цими зразками формуються нові слова: *арт-директор, арт-культура, побутсервіс, пошта-сервіс*.

Аналіз утворень з основами **клуб-, кламп-, club-** показує, що в розглянутих мовах ці запозичення не тільки зберігають ідіосеми, а й формують почасти подібний семантичний простір лексем з близькими поняттєвими компонентами лексичних значень.

З іменником *клуб* в українській мові успішно конкурують *будинок, дім, центр*, у російській – *дом, центр*: укр. *будинок актора (архітекторів, композиторів, кіно, учителя), дім білизни (посуду, меблів), аромоксамитовий дім*, рос. *дом актёра (архитекторов, композиторов, кино, учителя)* і т. ін. У новогрецькій є лексичні паралелі до них: *ο οίκος, το κέντρο: ο εκδοτικός οίκος* видавничий дім, *ο οίκος της μόδας* будинок моди, *το πνευματικό κέντρο* культурний центр. Ці слова споріднені між собою тільки деякими значеннями і зберігають своєрідність. У більшості випадків заміна в словосполученнях іменника *центр* на *клуб* чи *будинок, дім* не відбувається, хоча вона можлива, пор.: *радіоцентр – будинок радіо, торговий центр – будинок торгівлі*.

У новогрецькій широко представлені словосполучення з *οίκος (ο οίκος (του) Θεού)* – Божий дім, храм, англ. *God's House*., *ο οίκος ευγηρίας* будинок для людей літнього віку, *ο οίκος τυφλών* будинок сліпих. Набагато продуктивніший від *οίκος* та *κλαμπ* у грецькій мові іменник *το κέντρο*, що реалізує в розчленованих номінаціях кілька своїх значень, зокрема «місце зосередження

великих і важливих сил (культури, науки)», «осередок певної, здебільшого професійної, діяльності». Це слово відоме в давньогрецькій мові з первісними значеннями «вістря, колючка, жало». Як геометричний термін воно усталилося вже в часи Евкліда в IV – III ст. до н.е. Згодом в іменника *το κέντρο* розвинулися також метафоричні значення. До багатьох інших мов він проник з термінологічними та метафоричними значеннями. У сучасній новогрецькій мові *το κέντρο* поширене в багатьох прикметниково-іменникових словосполученнях зі значенням «осередок» та нечисленних композитах на зразок: *κεντρόφυος* відцентровий та *κεντρόμολος* доцентровий. У східнослов'янських мовах іменник *центр* – вершинне слово словотвірних гнізд, у яких десятки похідних: афіксальних: *доцентровий, відцентровий*; складних: композитів *центроплазма, центроплан* та юкстапозитів: *прес-центр, бізнес-центр*.

Англійська мова засвідчує опозицію слів *club* (установа для розваг, культурний заклад) та *centre* (установа, що організовує певну професійну, науково-дослідну та іншу діяльність). Обидва вони виступають стрижневими словами численних найменувань – словосполучень.

Розглянуті основи належать до розряду вільних, отже, співвідносяться зі словами, що мають статус самостійних. У складі інтернаціоналізмів вони виражають спільні ідіосеми, набуваючи дещо іншої специфічної у кожній мові фонетичної форми. Похідні слова з ними, що з'явилися в останні десятиріччя XX та перше десятиліття XXI ст., свідчать про певну перебудову в семантемах слів і набуття деякими лексико-семантичними варіантами більшої питомої ваги в інтернаціоналізмах.

Серед інтернаціональних основ у східнослов'янських, новогрецькій та германських мовах численні одиниці, що мають статус вільних, зв'язаних та напівзв'язаних, які демонструють появу нових значень у похідних словах із ними порівняно з мовою-джерелом. Розглянемо в цьому плані докладніше основи **спа-, спра-, пла-, євро-, евро-, еуро-, євро-** та **еко-, еко-, есо-, оіко-**.

Основа **спа-** належить до запозичень в англійській та східнослов'янських мовах. Вона співвідноситься з назвою маленького міста на сході Бельгії Спа,

що з часів Середньовіччя славиться своїми джерелами мінеральних вод. Назву цього міста-курорта позначено на карті Європи. однак вона не дуже відома. Поширену в багатьох складних словах основу **спа-**, мабуть, можна кваліфікувати як напівзв'язану з видозміненим порівняно з топонімом значенням «лікувально-відновлювальні процедури за допомогою мінеральних вод».

Ця назва перетворилася на загальну і лексема *spa* вже в ХХ столітті стала використовуватися в англійській мові зі значенням «мінеральне джерело, курорт з мінеральними водами». В англійській мові іменник *spa* має два значення: 1) гідромасажна ванна, синонім *jacuzzi* та 2) кіоск з прохолодними напоями. У дев'яності роки ХХ століття основа **спа-** стала інтернаціональною і використовується в складних словах і словосполученнях зі значенням «лікування мінеральними водами». Характерно, що англійське словосполучення *spa treatment* має грецький відповідник *κρονοθεραπεία* (від *κρήνη* 1) природне джерело води, 2) кам'яне чи мармурове пристосування, в якому б'є фонтан з водою) та *η θεραπεία* лікування. З ним вона закріпилася в романських, германських та слов'янських мовах. Здебільшого основа **спа-**, **спа-** є складником назв установ, у яких використовують *spa* як засіб лікування чи оздоровлення: *day spa* – різновид салонів краси (в них косметичні процедури доповнено такими послугами, як сауна, басейн, парова ванна), *destination spa* – курорт з особистого догляду зі спа-процедурами та дієтою, фізичними вправами, йогою, *spa-resort* – спа-курорт, *spa-centre* – спа-центр, *spa-industry* – спа-індустрія, *spa-club* фітнес-клуб.

Серед похідних зі **спа-** в англійській мові набагато менше найменувань дії, поодинокі назви осіб: *spa-goer* постійний відвідувач спа-салонів. Натомість поширені словосполучення, що називають різновиди спа-процедур за місцем проведення (на борту корабля, на курорті, в готелі, вдома). Вона вже оформлена і як дієслово *to spa* в кількох значеннях 1) лікуватися на водах та 2) їздити на води [Скибицька 2012].

У новогрецьких лексикографічних джерелах нам не вдалося виявити похідних з основою **спа-**. Український орфографічний словник (УОС) теж не

реєструє таких одиниць. Однак вони засвідчені в словопоказчику 2008 року до колективної монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі»: *спа-догляд, спа-манікюр, спа-масаж, спа-процедури, спа-салон, спа-центр* [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 321]. Це говорить про входження таких слів до лексико-семантичних систем слов'янських та германських мов, про появу специфічних інтернаціональних значень у традиційно використовуваних одиниць, а також про можливість становлення і поповнення нових основ-інтернаціоналізмів з інших мов. Деякі з них з власних назв стають загальними, набуваючи специфічних ідіосем, характерних для кількох мов.

Основи **євро-**, **євро**, **євро-**, **єуро-**, **оико-**, **єко-**, **єко-**, **єсо-** представлені в словниках східнослов'янських, англійської та новогрецької мов [Зацний 2010; БУС; ОСУМ; РУС-68, РУС-2011; СУМ]. Перша трапляється в понад дев'яти десятках слів англійської мови і позначена високою частотою використання в інтернет-текстах. Дослідники грецької мови засвідчують **євро-** у 500 лексемах корпусу новогрецьких текстів [Γαυριηλίδου, Νάκας 2002: 203]. Основу **євро-** позначено продуктивністю в сучасній українській мові [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008]. У реєстрах словників та в текстах ЗМІ поширюється коло слів із нею, що сягає вже понад сотню одиниць. Дані взятих для аналізу реєстрів словників доповнюють численні неологізми на зразок *євро-афро-азійський, євробанкір, євробізнес, євробум, євровідносини, євровіза, євродизайн, євронет, євро-сервіс, євросуд* та інші. Таку ж картину спостерігаємо в новогрецькій мові, в словниках якої основу **євро-** подають в найбільш засвоєних цією мовою лексемах на зразок *οι ευρωπαϊκές* євrorішення, *το ευρωσυμπόσιο* євросимпозіум, *η ευρωλίγκα* євроліга, *το ευρωδολάριο* євродолар та інші. Кількість їх значно зросла порівняно з дев'яностими роками ХХ століття.

Окреслимо прошарок лексики та номінативних словосполучень, спільних для п'яти розгляданих мов: *η ευρωβουλή=η ευρωκοινοβουλή, європарламент, Europarlament; η ευρωζώνη, єврозона, Eurozone; ευρασιατικός, євразійський, Eurasian; η ευρωτηλέραση, євро(теле)бачення, Eurovision; ο ευρωπαράς,*

євровалюта, *eurocurrency*; η *ευρωπαϊστυνομία* (а також то *ευρωπαϊλ*, *європол*, *Europolice*); євродолар, то *ευρωπαϊτελο*, *єврокубок*, *Eurocup* та ін. Він поповнюється унаслідок виникнення і поширення спільних реалій: то *ευρωπαϊσκετ*, *євробаскетбол*, *Eurobasket*; то *ευρωπαϊποδσφαιρο*, *єврофутбол*, *Eurofootball*; η *ευρωπαϊενδυμασία*, *євроодяг*, *Eurodress*; η *ευρωπαϊμυνα*, *євробезпека*, *Eurosecurity*; ο *ευρωπαϊστρατός*, *євроармія*, *euroarmy*. Світ цих реалій дуже широкий. Він охоплює політичні, економічні, побутові явища.

Дослідники З. Гавриїліді та Т. Накас встановлюють три значення основи **євро-** у сучасній грецькій мові, які співвідносять другі складники композитів: 1) з поняттям «Європа» (в географічному та історичному, культурному сенсі): ο *ευρωπαϊμμένας* європейський порт, *єврооренда* – *euroflat*, *євробізнес* – *eurobusiness*, *євродизайн* – *eurodesign*, ο *ευρωπαϊράυλος* – *євrorакета*, 2) з поняттям «Європейський Союз» (ЄС): η *ευρωπαϊτράπεζα* – *Євробанк*, *Eurobank*; то *ευρωπαϊμάρκετ* – *євромаркет*, *euromarket*; η *ευρωπαϊμόρφωση* – *євроосвіта*, *euroeducation*; 3) з грошовою одиницею *євро*, то *ευρωπαϊ*: η *ευρωπαϊζώνη* – *єврозона*, то *ευρωπαϊβραβείο* – *європремія*, то *ευρωπαϊδάνειο* – *європозика*, η *ευρωπαϊέκπτωση* – падіння *євро*. З цими трьома значеннями, тобто одним традиційним і двома запозиченими, основа **євро-** трапляється в східнослов'янських, англійській та новогрецькій мовах.

Проте в українській мові у цієї основи розвинулося ще четверте, оцінне значення, коли йдеться про побутові речі, яким приписується висока, гарна якість: *євроавтобус* – *eurobus*, *євровікно* – *eurowindow*, *європідлога* – *eurofloor*, *євромода* – *euromoda*. Якраз такі слова побутують у публіцистичному (особливо в рекламному жанрі) та розмовному стилях української мови: *євроквартира*, *європлінтус*, *єврорубериїд*, іноді з іронічним відтінком: *єврозабігайлівка*, *євролюбов*, *європані*, *євраскандал*, *єврохата* (кав'ярня).

У сучасній українській мові функціонують гібридні слова *єврооблігація*, *єврогол*, *євромережа*, *євронет*, *європосада*. Вони характерні також для новогрецької мови: то *ευρωπαϊμαχητικό* – *eurofighter* – *євровинищувач*. Учені відзначають, що словотвірні неологізми з основою **євро-** стають членами лексико-семантичних систем мов і входять у ряди антонімів: η *ευρωπαϊαστιοδοζία*, *єврооптимізм* – η *ευρωπαϊπαιστιοδοζία*, *європесимізм*, η *ευρωπαϊριστέρα* (об'єднання

лівих партій Європи) – *η ευρωδεξιά* (об'єднання правих партій Європи) та синонімів 2) *η ευρωασιοδοξία = η ευφορία* [Γαυρηλίδου 2002: 206].

В англійській мові численні європейські реалії названі похідними словами з основою **euro-**: *euronews* – *євроновини*, *eurosport* – *євроспорт*, *euromoda* – *євромода*, *euroway* – *євродорога* або словосполученнями: *троїнтеграція - European integration*.

Утворення афіксальних похідних від композитів з основою **євро-** нечисленні, пор. *європарламентар* – *ο ευρωβουλευτής*, *євроцентристський* – *eurocentric*, *єврокентрікός*, *євроінтеграційний*, *євро-афро-азійський*, *євроκομμουνισμός*, *єврокомунізм*, *ο ευρωκομμουνιστής* – *єврокомуніст*, *η ευρωκομμουνίστρια* – *єврокомуністка*. Отже, засвоєння основ **euro-**, **євро-** та **євро-** відбувається переважно в межах композиції основ у розглянутих мовах і незначною мірою підтримане афіксальним словотворенням.

Зростання кількості лексичних запозичень з нею активізує ці основи як словотворчі компоненти в складі гібридних слів. Це створює передумови для використання подібних слів у розмовному стилі і відкриває можливості для їх глибшого входження в лексику мов.

Основа **єко-** (від грец. *οίκος* – дім, житло) поширена в українській, англійській та новогрецькій мовах. У східнослов'янських, романських та германських мовах вона асоціюється з прикметником *єкологічний*, який підкреслює зв'язок груп організмів (тварин, людей тощо) із середовищем, у якому вони живуть. Різні аспекти цього зв'язку називають численні слова, переважно складні, з основою **єко-** і словосполученням прикметника *єкологічний* та іменника. Прикметник *ecological*, іменник *ecology* запозичено з англійської мови, як і багато інших слів з основою **єко-**. Нагромадження лексичних запозичень з нею в кожній з названих мов сприяло виділенню її як словотворчого засобу.

Сформувався спільний фонд інтернаціоналізмів з основою **єко-**, що належать до лексичних запозичень, перекладних перифраз та численних кальок. За нашими матеріалами до нього входять 75 одиниць: *ecology* – *єкологія*, *η οικολογία*; *ecological*, *єкологічний*, *οικολογικός*; *ecologist* – *єколог*, *ο/η οικολόγος*;

ecobiotic – екобіотичний, *ecogenesis* – екогенез, *ecocatastrophe* – екокатастрофа, *ecoholocaust* – екоголокост, *ecodisaster (area)* – район екологічного лиха, *ecomonitoring* – екомоніторинг, екоконтроль, *ecovillage* – екопоселення, *ecosystem* – екосистема, *ecotourism* – екотуризм, *ο οικοτουρισμός*; *ecotourist* – екотурист – *ο εκοτουρίστας*; *ecotype* – екотип – *ο οικότυπος*; *ecological sociology* – екосоціологія, *ecological shock* – екошок, *ecological stress* – екострес, *ecological crisis* – екокриза, *ecological war* – ековійна, *ecological toxicology* – екотоксикологія, *escide* – екоцид тощо.

Найчисленніше угруповання становлять лексеми з основою **еко-** та термінологічні словосполучення з прикметником *ecological* в англійській мові: *ecocline* – екоклін (клин адаптації виду чи суспільства до градієнта умов середовища), *ecosconsumer* – екоспоживач, *ecodevelopment* – екорозвиток, *ecocentrism* – екоцентризм, *eco-standards* – екостандарти, *ecoprotectionism* – екопротекціонізм (зелений, екологічний протекціонізм), *Eco-eco technology* – екологічно сприятлива технологія, *ecological advancement* – покращення екоситуації, *ecological approach* – екологічне дослідження.

Багато з них переходять до інших мов як перекладні кальки: *ecological age* екологічний вік, *ecological assessment* екологічна експертиза, *ecological backlash* негативні наслідки, *ecological destruction* руйнування природного комплексу.

У сучасній українській мові на тлі одиниць з **еко-** та другою теж запозиченою основою: *екобіоморф*, *екосфера*, *екотероризм*, *екофірма*, *екофункція* багато утворень з **еко-** гібридного типу: *екобезпека*, *екозавдання*, *екокоридор*, *екомережа*, *екоосвіта*, *екорух*.

На відміну від англійської та української мов у новогрецькій основа **οικο-** має два значення: 1) коли вона додає другому складнику слова значення «будинок, житло»: *το οικόσπιο* родинний герб (букв, герб дому) та 2) коли вона модифікує його значенням «екологічний»: *η οικοφυσιολογία* екофізіологія. Отже, ця основа співвідносна з гніздом слів, споріднених з іменником *οίκος*, збереженого з давньогрецької мови. У ньому численні слова з основою **οικο-** з першим значенням: *η οικογένεια* родина (букв, рід дому), похідні від нього

οικογενειακός родинний, *οικογενειακά/ως* по-родинному; *ο οικοδάσκαλος* домашній учитель, *το οικοδόμημα* будівля, *η οικοδόμηση* будівництво, *το οικόπεδο* будівельний майданчик. Багато в словниках слів з **οικο-** в другому значенні (про них вже йшлося). Ще більше їх у корпусі новогрецької мови.

Визначальною рисою семантичного простору **εκο-** (**οικο-**) в новогрецькій мові є її ще відчутні зв'язки зі словами, що реалізують значення «економіка» (*η οικονομία* від давньогрецького *οικονόμος* той, хто порядкує, розпоряджається в домі). В українській та англійській мовах слова з компонентом **εконом-** (*-іка*, *-ічний*) сприймаються як належні до інших гнізд порівняно з гніздом, у вершині якого перебуває складне слово *εкологія*.

Отже, основи **εвро-**, **ευρο-**, **ευρω-** **εκο-**, **εσο-**, **οικο-**, запозичені з грецької мови і використані в чужому для них мовному середовищі (зокрема англійському) як будівельний матеріал для творення нових слів, здатні розвивати нові значення. З цими значеннями-ідіосемами вони проникають до інших мов. перетворюючись на інтернаціоналізми. Коли лексеми з ними потрапляють до мови, з якою вони пов'язані етимологічно, такі одиниці налагоджують стосунки зі спорідненими словами. Завдяки цьому відбувається розширення значень основ, що вже є в мові-джерелі та похідних з ними слів. Нові ідіосеми доповнюють їхню семантику.

В **ευρω-** з'явилося значення «монета», грошова одиниця, що було додане до вже усталеного, але ще нового для неї значення «який стосується Європейського Союзу» на тлі давнього значення «європейський, належний Європі». Саме ці три ідіосеми єднають **εвро-**, **ευρο-**, **ευρω-** в розглянутих мовах.

У **εκο-**, **εσο-**, **οικο-** під впливом англійської мови розвинулося значення «екологічний», що стало провідною ідіосемою в східнослов'янських, германських та новогрецькій мовах. І в цьому випадку йдеться про появу в грецької основи **οικο-** нового значення, що виникло на чужомовному ґрунті, але стало єдиним для неї в складі інтернаціоналізмів, У грецькому середовищі семантика *οίκος* розширилася, до вже наявних значень лексеми «житло, будинок» додалося значення «пов'язаний з екологією».

Зростання кількості складних слів проміжного типу (напівкомпозиції –

напівабревіатурн, напівюкстапозити – абревіатури) в східнослов'янських мовах веде до зміни їхньої морфемної структури і образу «складного слова» без єднальних інтерфіксів. Збільшення продуктивності інтернаціональних переважно зв'язаних основ, виявлене у значній частині складних слів, сприяє їхній лексикалізації: *арт, євро, поп, ретро*, та ін (пор. з уже засвоєними *аудіо, відео, мото, фото*).

Література

Клименко Н.Ф. Национально-языковые особенности освоения интернационализмов (на материале современного украинского и новогреческого языков) // Українська елліністика, – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 388-395.

Клименко Н. Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008.

Скибицька Н.В. Особливості функціонування інтернаціональних основу складі неологізмів різних мов // Мовні і концептуальні картини світу. Вид. 40. К.: вид. Київського у-ту, 2012. – С. 14-19,

Γαυρηλίδου Ζ., Νάκας Θ. Νεοελληνικά αθησαύριστα: λέξεις που αρχίζουν από ευρώ- // Γλωσσολογικές έρευνες για την ελληνική. – Paris: L'Harmattan, 2002.

Лексикографічні праці

БУС – Білорусько-український словник. – К.; Довіра, 2006.

Зацний Ю.А., Янков А.В. Нова розмовна лексика і фразеологія: Англо-український словник. / Ю.А.Зацний, А.В. Янков. – Вінниця: Нова Книга, 2010.

ОСУМ – Орфографічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1994.

РУС-68 – Російсько-український словник. – Т. 1–3. – К.: Наукова думка, 1968.

РУС-2011 – Російсько-український словник. – Т. 1. – К.; Знання, 2011.

СУМ – Словник української мови. – Т. 1–11. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

УОС – Український орфографічний словник. – К.: Довіра, 2007.

Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θεσσαλονίκη, 1998.

Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1998.

www.oxforddictionaries.com

www.wordreference.com

Базові концепти мови і дериваційний потенціал належних їм слів¹³

Окреслення мовно-концептуального простору відображення уявлень про певний об'єкт у мові вимагає аналізу, зорієнтованого на встановлення семантичної структури концепту з його складниками, зв'язків останніх у синонімічному полі слів, в асоціативних рядах одиниць, словотвірного потенціалу об'єднаних концептом лексем. Розкриття словотвірного потенціалу одиниць можливе в межах гніздового підходу до пояснення словотворення шляхом виявлення похідності між одиницями гнізда, реалізацій словотвірних категорійних значень і засвоєння похідними одиницями одного гнізда семантики його вершинного слова. Супровідним етапом аналізу повинне стати з'ясування дериваційного потенціалу розгляданих одиниць. Останній передбачає встановлення здатності лексем, охоплених певним концептом, утворювати різні типи парадигм у мові – лексичних, а також словосполучень (вільних, термінологічних і фразеологічних).

Зіставний аналіз словотвірного і дериваційного потенціалу одиниць одного концепту в кількох мовах допомагає виявити особливості механізму породження парадигм у кожній мові. Отже, йдеться про породження лексичних та фразеологічних парадигм, парадигм словосполучень, а також про парадигми словопородження (докладніше про це: Клименко 2004).

За матеріали нашого дослідження правила тлумачні, синонімічні, фразеологічні, словотвірні, частотні словники східнослов'янських та новогрецької мов, що дозволили врахувати лексичну, словотвірну, семантичну характеристику аналізованих одиниць, а також їхні текстові ознаки (за частотними словниками текстів і тими лексикографічними джерелами, які відбивають сполучуваність слів).¹⁴

¹³ Уперше опубліковано в: *Motivované slovo v lexikálnom systéme jazyka* / Ed. Klára Buzássyová, Bronislava Chocholová. – Bratislava: VEDA, 2013. – S. 27-34.

¹⁴ Словник української мови. Т. 1–11. Київ 1970–1980; Словник синонімів української мови. Т. 1–2. Київ 1999; Фразеологічний словник української мови. Т. 1–2. Київ 1993; Клименко, Ніна Ф., Карпіловська, Євгенія А., Кислюк, Лариса П.: Шкільний словотвірний словник української мови. Київ 2005; Етимологічний словник української мови. Т. 1–4. Київ 1982–2003; Частотний словник сучасної української художньої прози. Т. 1–2. Київ 1981; ТИХОНОВ, Александр Н.:

Μορε є складником концепту «ВОДА» і має різні реалізації в східнослов'янських та новогрецькій мовах. До нього входять в українській лексеми *море, океан*, у російській *море, океан*, у новогрецькій *η θάλασσα, το πέλαγος, ο πόντος* (відкрите море), *η αλς* (море, яким його бачать з суші), *ο ωκεανός*.

У словотвірному гнізді з вершинним словом *море* в українській та російській мовах похідні слова реалізують значення назв територій, прилеглих до моря, розташованих за, над ним або біля нього: укр. *замор'я, надмор'я, помор'я, примор'я*, рос. *поморье, приморье*; ознак стосовно цих територій: *заморський, надморський, поморський, приморський*; осіб – мешканців цих районів: *помор, поморка, поморянин, поморянка, приморець* чи тих, хто професійно пов'язаний з морем: *моряк, морячка*; рідко – найменування істот, що живуть біля моря: *морянка* (полярний птах з родини качок).

До десятка композитів – складників цього словотвірного гнізда з першою основою **мор-**, є найменуваннями дій, здійснюваних на морі: *мореплавання* та *мореплаводство* (плавання на судні по морях; мистецтво кораблеводіння); осіб, що подорожують морями: *мореплавець, мореходець*; ознак стосовно мореплавання, здатності плавати і зберігати маневреність у будь-яку погоду: *мореплавний, морехідний* та абстрактних ознак, оформлених іменниками: *мореплавність, морехідність*. Жодне з похідних гнізда від іменника *море* у сучасній українській мові не реалізує його переносних значень: моря як міри – дуже великої, неозначеної кількості та незорого, неоглядного простору.

Серед похідних гнізда від іменника *η θάλασσα* 'море' в грецькій мові, подібно до української, багато композитів. Групу афіксальних похідних формують нечисленні прикметники, іменники та дієслова. Три відносні прикметники – *θαλασσινός, θαλασσής, θαλάσσιος* – утворюють парадигму словосполучень, що вказують на зв'язки явищ, дій, подій, речей з морем. Своєрідність її порівняно з українською парадигмою виявляється в структурі цієї парадигми, зокрема в тому, що названі прикметники по-різному

характеризують зв'язок предметів (у широкому розумінні цього слова) з морем. Так, прикметник *θαλασσής* підкреслює подібність кольору предметів до кольору моря, причому моря спокійного, теплого, отже з відтінками світло-синього кольору, подібного до голубого (*γαλάζιος*), блакитного (*γαλανός*), сіро-зеленого (*γλαυκός*): *το θαλασσί πουκάμισο* 'сорочка кольору моря', *οι θαλασσιές χάντρες* 'намисто, бісер такого ж кольору'. Цей прикметник увіходить до продуктивного в новогрецькій мові ряду слів на позначення кольорів, подібних до кольору певних предметів, що мають свою, відмінну від інших прикметників словозмінну парадигму: *βυσσινής* 'вишневий', *λεμονής* 'лимонний' і т. д.

Прикметник *θαλασσινός*, утворений від іменника *θάλασσα* за допомогою суфікса *-ινός*, стосується явищ, що виникають на морі, над морем: *θαλασσινό νερό* 'морська вода', *θαλασσινός αέρας* 'морське повітря', *θαλασσινές μυρωδιές* 'морські запахи'; істот, що живуть біля нього: *το θαλασσινό πουλί* 'морський птах' (на противагу птахові гірському – *βουνίσιο πουλί*); подій, місцем здійснення яких є море: *θαλασσινό εμπόριο* 'морська торгівля', *θαλασσινό ταξίδι* 'морська подорож'.

Список афіксальних похідних у гнізді від іменника *η θάλασσα* продовжують інші іменники: *η θαλασσίλα* 'запах або смак морської води', *το θαλάσσωμα* 'метушня, безлад'; два зменшено-пестливих іменникових похідних *η θαλασσίτσα*, *το θαλασσάκι* 'моренько' та дієслова *θαλασσώνω* 'кидатися в море, перевертати все догори ногами', *θαλασσώ* 'топити, занурювати у воду'.

У грецькому гнізді з вершинним словом *η θάλασσα*, крім двох уже названих афіксальних дієслів, є кілька композитних утворень: *θαλασσοδέρνω* 'боротися з морською стихією', *θαλασσοκρατώ* 'топити, володарювати на морі', *θαλασσοπνίγω* 'топити в морі', *θαλασσοπνίγομαι* 'тонуть в морі', *θαλασσοποιώ* 'кидатися в море, метушитися', *θαλασσομαχώ* 'боротися з морською стихією'.

Це відрізняє грецьке гніздо від співвідносного за значенням українського гнізда з вершинним словом *море*. У ньому взагалі відсутні дієслова, що зумовлено особливостями синтаксичної будови української мови. Встановлено, що в ній прості афіксальні дієслова, мотивовані іменниками, рідко мають значення 'поміщати, розташовувати' в місце, назване твірним словом, типу

госпіталізувати (Клименко 1984). У новогрецькій така семантична модель продуктивна і реалізована багатьма словами: *τσεπόνω* ‘класти в кишеню’, *αποθηκεύω* ‘розміщувати на складі’. Цьому сприяє втрата в новогрецькій мові місцевого відмінка і перебирання знахідним функцій інших відмінків (давального, місцевого, орудного). Зміна валентних особливостей іменника спричинила зміну в їхній словотвірній поведінці. Композитні дієслова з таким значенням теж відсутні в українській мові, оскільки локативні словосполучення співвідносні з усією предикативною основою речень, тому рідко згортаються в композити (Клименко 2000). Винятки становлять деякі прикметники, що виражають локальну семантику: *водоплавний* від *який плаває у воді*.

У полі базового поняття «море» в новогрецькій перебуває значно більше, ніж в українській мові, словотвірних гнізд, оскільки в нього численніше синонімічне поле. Такі гнізда утворюють іменники *ο ωκεανός* ‘океан’, *το πέλαγος*, *ο πόντος*, *η αλς* ‘відкрите море’; їхній словотвірний потенціал описаний у науковій літературі (Клименко 2003). Різне наповнення синонімічних рядів слів цього концептуального поля зумовлює відмінність структур його семантики. Двочленний ряд синонімів української мови і шестичленний новогрецької виявляють подібність у тому, що слова-домінанти рядів *море* та *η θάλασσα* виявляють найвищий словотвірний потенціал, об’єднуючи найпотужніші гнізда в цьому семантичному просторі.

У новогрецькій мові словотвірне гніздо з вершинним словом *η θάλασσα* потужніше, ніж в українській. Це відіменникове гніздо має 41 похідне слово (укр. 34), серед них переважають композити (31 проти 10 афіксальних утворень). В українському гнізді значно більше афіксальних похідних, ніж композитних (20 з 34 слів). Це свідчить про те, що багато напівстійких, але часто вживаних у повсякденній мові словосполучень, які називають одну реалію, згортаються у грецькій мові в складні слова.

Частина таких композитів має словотвірні паралелі в українській мові: *η θαλασσοπλοΐα* – мореплавання; *η θαλασσοπορία*, *η ποντοπορία*, *η πελαγοπορία* – мореплаводство; *ο θαλασσοπόρος* – мореплавець. Іншій їх частині в українській мові відповідають запозичення, що не є композитами: *η θαλασσογραφία* –

марина (запозичення з італійської), *ο/η θαλασσογράφος* – *мариніст, мариністка*; *ο θαλασσοκόρακας* (буквально ‘морський ворон’) – *баклан* (запозичення в українській з тюркських мов); або похідні, що належать до інших гнізд: *ο θαλασσαετός* – *орлан* (від іменника *орел*).

Зіставний аналіз дериваційного потенціалу одиниць того самого концепту в кількох мовах допомагає виявити паралелізм семасіологічного розвитку значень лексем одного семантичного ряду, який виявляється в можливостях однотипного формування у них подібних переносних значень. Так, у концепті *кількість* зіставлені поняття точної та приблизної кількості. Паралелізм вираження поняття точної кількості в слов’янських мовах показано в праці Лукінової «Числівники в слов’янських мовах (порівняльно-історичний нарис)» (Лукінова 2002). Ми проаналізували вираження приблизної кількості іменниками, що не є похідними від числівників у східнослов’янських та новогрецькій мовах. Вони упорядковані протиставленням великої (дуже великої або незліченної) та малої (мізерно малої і такої, що тяжіє до нуля) кількості. Приблизна кількість реалізована в переносних значеннях слів і виступає як приблизна міра об’єму, розміру, інтенсивності прояву певного явища і под. Метафора, що лежить в основі переносних значень аналізованих слів, дозволяє порівнювати назви явищ природи, здатних до бурхливого розвитку, з найменуваннями інших явищ у плані кількісного виміру чи інтенсивності прояву деяких ознак. Такими є іменники, що називають водні простори (укр. *море, океан, ріка, потік*, рос. *море, океан, река, поток* і, відповідно, грецькі *η θάλασσα, το πέλαγος, ο πόντος, ο ωκεανός, ο ποταμός, ο χείμαρρος*) та стихійні явища, пов’язані з водою (укр. *дощ, злива, буря, шторм, повінь, хвиля*, рос. *дождь, ливень, буря, шторм, наводнение*, грец. *η βροχή, η καταγίδα, ο καταγισμός* ‘шквал’, *η θύελλα* ‘буря з сильним вітром і дощем’, *η τρικυμία, η φουρτούνα* ‘буря-шторм на морі’, *η πλημμύρα, το κύμα*).

Характерною ознакою організації цієї лексики в систему є кількісна перевага назв, асоційованих з приблизно великою кількістю. На протилежному полюсі опозиції опиняється кілька слів, що асоціюються з малою кількістю чого-небудь, незначним ступенем прояву ознак певного явища (укр. *крапля,*

краплина, ріска, росинка, рос. *капля, капелька, росинка*, грец. *η στάλα, η σταλαγματιά, η σταγόνα*).

Іменники *море, океан* виражають значення міри чогось безмежного, незліченного, великих просторів чого-небудь (укр. *море пшениці, трав, лісів, океан хребтів*, рос. *море пшеницы, трав, лесов*), а також вони вказують на психічний чи фізичний стан людини (укр. *море почуттів, думок, знань, океан думок*, рос. *море чувств, мыслей, знаний, океан мыслей*). У східнослов'янських мовах з більшою активністю в переносних значеннях кількості використовується іменник *море*, ніж *океан*. Натомість у новогрецькій у порівняннях частіше використовується іменник *ο ωκεανός*: ~ *γνώσεων* 'океан знань', ~ *σοφίας* 'океан мудрості'. Відповідником українського фразеологічного сполучення *крапля в морі*, рос. *капля в море*, у грецькій є *η σταγόνα στον ωκεανό*, отож, *крапля в океані*. Синонімічні іменники *η θάλασσα* (загальна назва моря) та *το πέλαγος* (море між островами або островами і сушею) у своїх переносних значеннях (щось, що велике в об'ємі, розмірі, кількості, протяжності) стосуються абстрактних понять: *πλέαμε όλοι μας σε πελάγη ευτυχίας* – *всі ми купалися в морі щастя* або певного фізичного стану людини: *ήπιε θάλασσα καθώς πάλευε με τα κύματα* – *випив море, тоді як боровся з хвилями*.

Паралелізм формування переносного значення великої кількості виявляють український іменник *ріка*, російський *река* і грецький *ο ποταμός*: *в неї сльози текли рікою, у неї слёзы текли рекой* – *έτρεχαν τα δάκρυα της ποτάμι, ніт тік рікою, пот тѣк рекой* – *έτρεχε ο ιδρώτας ποταμάκι*. Підтвердженням існування паралелізму в семасіологічному розвитку значень іменника укр. *ріка*, рос. *река* та грец. *ο ποταμός* є прислів'я *у тихому болоті чорти водяться* – *в тихом болоте черти водятся* – *τα σιγανά ποτάμια (ποταμάκια) να φοβάσαι*, де в українському та російському еквівалентах замість іменника *ріка* вжито слово *болото*.

Такий паралелізм переносних значень засвідчують іменники, що спеціалізуються на підкресленні великої сили, масового способу прояву якогось фізичного чи суспільного явища: укр. *потік*, рос. *поток*, грец. *ο χειμαρρος*: *потік слів* – *поток слов* – *ο χειμαρρος λέξεων*; *потік сліз* – *поток слёз* – *χειμαρρος*

δακρύων; згадаємо ще скальковані з грецького словосполучення *ο χείμαρρος ευυλωττίας* – укр. *потік красномовства*, рос. *поток красноречия*, а також укр. *хвиля*, рос. *волна*, грец. *το κύμα*: *хвиля холоду*, *спеки* – *волна холода*, *жары* – *κύμα ψύχους*, *ζέστης*; *хвиля страйків*, *урбанізму*, *осуду*, *чуток*, *паніки*, *терору* – *волна стачек*, *урбанизма*, *осуждений*, *сплетен*, *паники*, *террора* – *το κύμα απεργιών*, *αστυφιλίας*, *επικρίσεως*, *φημών*, *πανικού*, *τρομοκρατίας*. Вони характеризують ще інтенсивне виявлення почуттів людини: *хвиля ентузіазму*, *радості*, *гніву* – *волна энтузиазма*, *радости*, *гнева* – *κύμα ενθουσιασμού*, *χαράς*, *θυμού*; її інтелектуального стану: *хвиля спогадів* – *волна воспоминаний* – *κύμα αναμνήσεων*, указують на велику кількість людей чи речей: *хвиля піску* – *волна песка* – *κύμα άμμου*, *хвиля людей*, *прихильників* – *волна людей*, *сторонников* – *κύμα λαού*, *οπαδών*.

Інтенсивність вияву окремих явищ, велику кількість певних предметів підкреслюють також іменники, що є назвами явищ природи, пов'язаних з водою: *потік*, *злива образ* – *поток оскорблений* – *καταγίδα ύβρεων*; *буря протестів* – *буря протестов* – *θύελλα διαμαρτυριών*; *буря, шквал аплодисментів* – *буря, шквал аплодисментов* – *θύελλα χειροκροτημάτων*; *шквал стріл*, *куль*, *вогню* – *шквал стрел*, *пуль*, *огня* – *θύελλα βελών*, *σφαιρών*, *πυρών*.

Іменник *η βροχή* 'дощ' у новогрецькій мові виявляє значно більшу активність використання в переносному значенні приблизної великої кількості порівняно з українською (*дощ зірок*, *дощ квітів і конфеті*, *свинцевий дощ куль*) та російською (*дождь метеоритов*). Грецькому *η βροχή* в переносному значенні відповідають українські іменники *злива*, *потік*, російські *поток*, *град*: *βροχή πληροφοριών* – *злива інформації* – *поток информации*; ~ *τηλεγραφημάτων* – *злива телеграм* – *поток телеграмм*; ~ *μηνύσεων* – *злива скарг* – *поток жалоб*; *οι σφαίρες έπεφταν βροχή* – *град куль*, *град пуль*, *кулі сипалися градом*; *τα κτυπήματα έπεφταν σα(ν) βροχή* – *удары сыпались градом*; *η βροχή από σχόλια* – *потік коментарів* – *поток комментариев*; ~ *παραγγελιών* – *потік замовлень* – *поток заказов*; ~ *φιλοφρονήσεων* – *потік компліментів* – *поток комплиментов* і под.

В асоціативному полі назв приблизної кількості (об'єму, розміру) чогонебудь, організованого навколо семантичного центру *вода*, ширше *рідина*,

виразники мізерної кількості чого-небудь об'єднані в невелику групу. В порівнюваних мовах іменники укр. *крапля, краплина, росинка, рїска*, рос. *капля, капелька, росинка*, грец. *η σταγόνα, η σταλιά, η σταλαγματιά, η ρανίδα* здатні передавати схожі прямі значення: *η στάλα της βροχής* – *краплина дощу* – *капля дождя*; *η σταγόνα νερού, κρασιού, κεριού* – *крапля води, вина, воску* – *капля води, вина, воска*. Вони можуть градувати переносне значення малої кількості до ще меншої кількості або повного заперечення її в контексті заперечних часток укр. *ні, ані*, рос. *ни*, грец. *ούτε: (α)νι κραπλι, аνι κραплиνοчки* – *ни капли, ни капельки* – *ούτε μια σταγόνα*, що особливо помітно в паралельних фразеологізмах: *δεν έχει στάλα μυαλό* – *у нього немає й краплі розуму* – *у него нет и капли ума*; *ως την τελευταία σταλιά του αίματος* – *до останньої краплі крові* – *до последней капли крови*.

Зіставлення приблизно великих і малих кількостей за допомогою переносних значень іменників ґрунтується на понятті незліченності, що неозначена в обох випадках, лише в першому випадку ця кількість губиться за обріями безліку, а в другому вона прямує до повного заперечення кількості (до її нуля).

Іменники, що своїми переносними значеннями виражають приблизну велику або малу кількість, асоційовану з водними просторами чи явищами природи, пов'язаними з випаданням води, мають виразний розмовний характер. Їхні значення наближені до наївних уявлень кількості у вимірах: є чогось багато – мало – немає зовсім.

Словотвірний потенціал цих слів, ужитих у переносних значеннях, виявляє ознаки подібності. Від іменників, що називають приблизні великі кількості, не утворюється інших похідних із цим значенням, оскільки вони виражають граничне кількісне значення. Від тих із них, що вказують на малі кількості, утворюються зменшено-пестливі іменники, в яких часто співіснують значення зменшеності та одиничності: *хмара, хмарина, хмаринка* – *туча, тучка, облако, облачко* – *το σύννεφο, το συννεφάκι; οι μύγες πετούσανε σύννεφο* – *мухи кружляли хмарами* – *мухи летали тучами*.

У цьому плані до них подібні ті іменники, що виступають мірою об'єму

твердих, крихких, сипких та ін. речовин і малої кількості: укр. *крихта*, *крихточка*, рос. *кроха*, *крошка*, *крошечка*, грец. *η ψίχα*, *η ψιχούλα*; *имат*, *иматок*, *иматочок* – *кусок*, *кусочек* – *το κομμάτι*, *το κομματάκι*; *зерня*, *зернятко* – *зёрнышко* – *ο κόκκος*, *το κουκούτσι*; *δεν έχει κουκούτσι μυαλό* – *у нього немає і крихти (зерня) розуму* – *у него нет ни грамма ума*.

Паралелізм виявляється також у здатності номенів, належних одному концепту в мові, утворювати фразеологічні одиниці різного типу, що еквівалентні за значенням у порівнюваних мовах. Він характерний для словосполучень: укр. *море світла*, рос. *море света*, грец. *το πέλαγος από φώτα*; *купа роботи* – *куча работы* – *ο σωρός δουλειές*; *гора сміття* – *куча мусора* – *το βουνό σκουπίδια*; *морський вовк* – *морской волк* – *ο θαλασσόσκυλος*. Його засвідчують численні паремії: *витати в хмарах* – *витать в облаках* – *πετάω στα σύννεφα*; *над ним збираються чорні хмари* – *над ним сгущаються чёрные тучи* – *κάτι πάει σύννεφο, τα απειλητικά νέφη στον ορίζοντα* (буквально *загрозливі хмари на горизонті*).

Вивчення однієї концептуалізованої ділянки в окремій мовній картині світу дозволяє повніше окреслювати характерологію словотворення мов. Так, наприклад, серед іменників, здатних бути мірою приблизного об'єму або кількості, трапляються назви посуду для їжі, її приготування, зберігання рідин, знарядь праці, перевезення речей тощо. У порівнюваних мовах такими є іменники типу *тарілка*, *каструля*, *чашка*, *склянка* – *тарелка*, *кастрюля*, *чашка*, *стакан* – *το πιάτο*, *η κατσαρόλα*, *το φλιτζάνι*, *το ποτήρι*, які використовують у словосполученнях на зразок: укр. *з'їсти тарілку супу*, рос. *съест тарелку супа*, грец. *έφαγα ένα πιάτο σούπα*; *випив склянку води* – *выпил стакан воды* – *ήπια ένα ποτήρι νερό*.

Характерною ознакою новогрецької є наявність у ній на відміну від східнослов'янських мов словотвірного типу іменників з суфіксом *-ιά* для позначення вмісту, одноразової порції чого-небудь, мотивованих словосполученням двох іменників, останній з яких оформлений у знахідному відмінку зі значенням вмісту, пор.: *ένα κουτάλι ζάχαρη* – *ложка цукру* і *μια κουταλιά ζάχαρη* (де *κουταλιά* оформляє значення ложки як міри), згадаймо ще

μια βαποριά ξύλα – судно дрoв; *μια φουρνιά ψωμί, κουλούρια* – випічка хліба, бубликів; *δύο τηγανιές πατάτες* – дві сковорідки картоплі; *μια караβιά κάρβουνου* – корабель вугілля; *μια κοφινιά σταφύλια* – кошик винограду і под.

Серед цих слів представлені також похідні від іменників-назв знарядь дії: *μια φτωριά γης* ‘кількість землі, що вміщується на одній лопаті’, *μια камινιά μετάλλων* ‘піч (горн) металу’, *μια δρεπανιά σιταριού* ‘те, що можна вижати за один раз серпом’; та один іменник, мотивований іншим іменником, що є назвою установи – *η ταβερναριά* зі значенням приблизної кількості відвідувачів, яких здатна вмістити за один раз таверна.

У східнослов’янських мовах трапляються поодинокі приклади афіксального оформлення похідних іменників, використовуваних як назви приблизної міри, пор.: укр. *навильник* від *вила*, рос. *навильник* від *вилы*, які мають значення ‘кількість трави, сіна і под., що їх можна підібрати за один раз вилами’. Отже, цей словотвірний тип належить до рідкісних, характерологічних у сучасних українській та російській мовах.

Нереалізованою в українській та російській мовах і типовою для грецької в концепті «дія» є семантична схема творення слів, представлених як співвідношення «назва предмета – дія за допомогою цього предмета – наслідок дії». Остання назва оформлена суфіксом **-ιά**. Предметне значення залишається вираженим у всьому словотвірному ланцюжку і його носієм виступає корінь, співвідносний з іменником: *το δόντι* ‘зуб’ – *δοντιάζω* ‘кусати зубами’ – *η δοντιά* ‘укус зубами’; *το ψαλίδι* ‘ножиці’ – *ψαλιδιάζω* ‘різати ножицями’ – *η ψαλιδιά* ‘розріз ножицями’. Активність цього словотвірного типу в новогрецькій мові настільки значна, що він стає зразком творення похідних слів за аналогією, з пропуском відіменникового дієслова в ланцюжку: *το κεφάλι* ‘голова’ – *η κεφαλιά* ‘удар головою’, *το μολύβι* ‘олівець’ – *η μολυβιά* ‘лінія, проведена олівцем’, *η πέννα* ‘ручка’ – *η πεννιά* ‘розчерк пера’. Чи не єдиною словотвірною паралеллю цього типу в східнослов’янських мовах є ланцюжок укр. *павук* – *павутина*, рос. *паук* – *паутина*, грец. *η αράχνη* – *η αραχνιά*, в якому твірне слово називає істоту, а похідне – наслідок виконуваної нею дії без мотивації дієсловом у сучасних мовах.

Серед складників концепту *рослини* в новогрецькій мові виділяється численна група утворень, які називають дерева. Ці іменники похідні від слів-назв плодів і оформлені суфіксом **-ιά**: *το αχλάδι* ‘груша (плід)’ – *η αχλαδιά* ‘груша (дерево)’. Подібно до цього оформлені назви в парах слів: *το βύσσινο* – *η βυσσινιά* (вишня), *το δαμάσκηνο* – *η δαμασκηνιά* (слива), *το λεμόνι* – *η λεμονιά* (лимон), *το μανταρίνι* – *η μανταρινιά* (мандарин), *το πορτοκάλι* – *η πορτοκαλιά* (апельсин), *το ροδάκινο* – *η ροδακινιά* (персик) і под. Такий напрямок похідності засвідчують також запозичення у новогрецькій мові, що є найменуваннями плодів: від іменника *η μπανάνα*, запозиченого через посередництво португальської мови, де є *banana*, з мов Африки, згодом утворилося похідне слово-назва дерева *η μπαναλιά*; від назви плоду *η πατάτα* ‘картопля’, запозиченого через посередництво іспанської *batata* з однієї з мов Гаїті – найменування куща *οι πατατιές*; від *το καλαμπόκι* ‘качан кукурудзи’, можливо від албанського *kallamboq* чи турецького *kalembek* – назва рослини *η καλαμποκιά*. У східнослов’янських мовах існують такі поодинокі пари слів: укр. *яблуко*, *яблуня*, рос. *яблоко*, *яблоня*, білор. *яблык*, *яблыня*, що в сучасних мовах пояснюються як непохідні морфемно подільні слова.

Проведений аналіз дериваційного потенціалу тих самих концептів (вода, кількість, дія, рослини) у східнослов’янських та новогрецькій мовах виявляє подібні й характерологічні явища в мовно-концептуальному просторі відображення уявлень про певні явища дійсності, що розкриваються через словотвірний потенціал належних концептам одиниць, у їхній здатності об’єднуватися в певні лексичні та фразеологічні парадигми, в паралелізмі семасіологічного розвитку їхніх лексичних значень.

Література

КЛИМЕНКО, Ніна Ф.: Концепт «МОРЕ» у сучасній українській та новогрецькій мовах. In: Мова і культура. Київ 2004, с. 34–40.

КЛИМЕНКО, Ніна Ф.: Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ 1984. 251 с.

КЛИМЕНКО, Ніна Ф.: Синтаксичні потенції частин мови та їхній вплив на реалізацію словотвірних

категоріальних значень. In: Лінгвістичні студії. Вип. 7. Донецьк 2000, с. 112–118.

КЛИМЕНКО, Ніна Ф.: Словотвірний потенціал слів-виразників концепту «МОРЕ» у сучасній українській та новогрецькій мовах. In: Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 11, ч. 1. Київ 2003, с. 17–26.

ЛУКІНОВА, Тетяна Б.: Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ 2002. 307 с.

Словотвірна і фразеологічна параметризація категорії часу¹⁵

Вивчення словотвірної параметризації категорії часу активізувалося в мовознавстві після обґрунтування О.В. Бондарком семантичної категорії темпоральності, яку визначено як таку, що фокусує увагу на реальному (позамовному) і системно-мовному центрі часового дейксису, тобто поєднує точку відліку часових співвідношень та репрезентацію їх у системі часових форм (Бондарко 1997: 19). Якраз останні й утворюють узагальнені дейктичні функції граматичних форм часу – центру функціонально-семантичного поля темпоральності. О.В. Бондарко підкреслює, що периферію поля формують лексичні обставинні конкретизатори темпоральних відношень, які можуть самотійно або разом із певними синтаксичними конструкціями, тобто комбіновано уточнювати ступінь віддаленості/близькості часу дії від моменту мовлення (Там само: 53).

Виміри часу мовними засобами досліджують у різних аспектах, враховуючи їх належність до морфологічних (категорія часу дієслова), синтаксичних (типи словосполучень, особливий різновид підрядних речень часу), лексичних (численні групи іменників, прикметників, прислівників, відносно малі об'єднання похідних дієслів на зразок *днювати, ночувати* – виразників часових ознак) і словотвірних (похідні одиниці різних частин мови, які окреслюють час). Важливою ділянкою дослідження темпоральності є фразеологія, яка відбиває часові орієнтири людини в щоденному, буденному сприйнятті часу й успадковані представниками однієї мовної спільноти стереотипи виміру часу впродовж тривалого періоду. Фразеологія сучасних мов увібрала різні уявлення про час: наївні, первісні, та пізніші, емпіричні й ті, що є наслідком умоглядного пізнання світу. Семантичні компоненти значень фразеологізмів окреслюємо на основі аналізу метамови тлумачних (СУМ 1970-1980, ССРЛУ: 1959-1965, НРС 1982), фразеологічних (ФСУМ 1993), перекладних (РУС 1968, НУС 2005, УНС 2008) та неологічних словників

¹⁵ Уперше опубліковано в: Српски језик. – Београд, 2014. – № 19. – С. 395-408.

(Колоїз 2003, Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008, Катлинская 2001).

Ця стаття є наслідком вивчення категорії темпоральності в зіставному плані на матеріалі сучасних української та новогрецької мов. На сьогодні доведено дейктичний і векторний характер цієї категорії, однак багато питань потребують детальнішого вивчення. Зокрема, необхідне дослідження участі різних частин мови у формуванні темпоральної семантики. Зрозуміло, що центральну роль в її вираженні відіграє дієслово. Однак і інші частини мови (іменники, прикметники, прислівники тощо) мають свої засоби формування і відображення категорії темпоральності.

У цьому плані важливо розглянути роль словотворчих засобів – виразників часових ознак в окремій мові, а також вагу словотвірних способів у репрезентації часового дейксису в різних мовах. Ідеться про синхронний розгляд таких способів, як суфіксація, префіксація, осново- та словоскладання. Об'єктом опису цієї статті стали прикметники та прислівники з темпоральною семантикою в українській та новогрецькій мовах із залученням деяких фактів російської мови. Розглянуто також фразеологічні одиниці (далі ФО), які виражають часові ознаки, з метою виявлення їхніх функціональних характеристик у мовах та окреслення фрагментів темпоральних полів через показ взаємодоповнення різних способів словотворення у вираженні часових ознак.

Еталоном зіставлення слугувала семантична сітка часових ознак, опозиції між якими увиразнюють їхні вектори і розкривають упорядкування афіксальних похідних, композитів, юкстапозитів та фразеологізмів у функціонально-семантичних полях темпоральності. Зупинимось докладніше на аналізі афіксальних похідних з темпоральними ознаками в східнослов'янських та новогрецькій мовах. Багатозначні українські суфікси **-н-**, **-ян-**, **-ов/-ев/-єв-**, **-шн-**, **-ашн-**, російські **-н-**, **-ичн-**, **-шн-**, **-ашн-** та грецькі **-ινός**, **-ήσιος**, **-αίος**, **-ότικος** відносять семантику простих слів до твірних одиниць з часовими значеннями. Близькість тематики твірних іменників та прислівників на позначення часу, відносна замкнутість цих лексичних груп створюють підґрунтя для їхнього лексичного і словотвірного паралелізму. Пор. ознаки від

назв днів тижня: укр. *понеділковий*, рос. *понедельничный*, грец. *δευτεράτικός*; *суботній*, *субботний*, *σαββατικός*; *недільний*, *воскресный*, *κυριακάτικός*; частин доби: *денний*, *дневной*, *ημερήσιος*; *полудневий*, *полуденный*, *опівдневий*, *полдневый*, *μεσημβριανός*; *вечірній*, *вечерний*, *βραδυνός*; *нічний*, *ночної*, *νυκτερινός*, *νυχτιάτικός*. Цей паралелізм виявляють також відприслівникові суфіксальні похідні прикметники: *нині* – *нинішній*, *ныне* – *нынешний*, *τόρα* – *τωρινός*; *завтра* – *завтрашній*, *завтрашний*, *αύριο* – *αυριανός*; *післязавтра* – *післязавтрашній*, *μεθαύριο* – *μεθαυριανός*; *всегда* – *всегдашний*, *πάντα* – *παντοτινός*; *позаторік* – *позаторішній*, *πρόσπερι* – *προσπερινός*.

Підкреслимо: оформлення похідних прикметників за допомогою суфіксів можливе за умови приєднання їх до твірних основ, що співвідносні з назвами відтинків часу (похідними й непохідними, субстантивними й ознаковими): *недільний*, *воскресный*, *κυριακάτικός*; *вечірній*, *вечерний*, *βραδυνός*; *вранішній*, *утренний*, *πρωϊνός*. Прикметники й прислівники є частиною поля темпоральності й окреслюють часову вісь по-своєму. Прислівники становлять насамперед клас обставинних слів, для багатьох із них темпоральні значення є основними: *тепер*, *сьогодні*, *учора*, *завтра*, *колись*, *тоді*, *іноді*. Однак існує чисельніший клас похідних прислівників, для яких вираження темпоральної семантики є відображенням значень твірних одиниць (іменників, прикметників, числівників). Використання лексичних фігур, запропонованих А.О. Білецьким для зіставлення семантично паралельних груп лексики, дозволяє встановити паралелізм їхньої лексичної семантики та словотвірні паралелі прикметникових похідних, що модифікують різні часові проміжки (у минулому, теперішньому, майбутньому) (Білецький 2012: 159-160). Більшість лексичних фігур, поданих вище з прикладами з української, російської та новогрецької мов, є гомогенними.

Група прислівників часу та їхніх похідних належить до відносно закритих в аналізованих мовах. Вона виявляє повний паралелізм семантичного групування лексем, а також словотвірної структури похідних і мало поповнюється новими словами. Адвербіалізація безприйменникових та іменникових форм з темпоральними значеннями здебільшого стримує

подальше творення від них прикметників: *звечора, зимою, навесні, удень, умить* тощо. Лише деякі з них стають твірними для суфіксальних прикметників у сучасних слов'янських мовах: *вранці – вранішній, надвечір – надвечірній*. Не стають ними прислівники, утворені від прикметників за допомогою префіксів: *замолоду, допізна, надовго, порану, по-новому, по-старому*, як і ті, що мотивовані числівниками: *по-перше, по-друге* тощо.

Незначним словотвірним потенціалом наділено прислівники часу, що є наслідком словоскладання. Деякі з них стають твірними для відносних прикметників: *пополудень, пополудні – пополудній*, декотрі уможливають оформлення, крім прикметників, ще й прислівників та іменників: *повсякдень – повсякдення, повсякденний, повсякденно*, рос. *повседневный – повседневно. повседневность*; *повсякчас – повсякчасний – повсякчасно*, рос. *ежечасный. всечасный, повсечасный*; *споконвік, споконвіку, споконвіків – споконвічний – споконвічно*, російські еквівалентні слова з іншими коренями *первозданный, перевозданность*. Кілька таких похідних виявляють паралелізм семантичної і словотвірної структур у російській та українській мовах: *опівночі – опівнічний, опівнічник, опівнічниця*, рос. *в полночь, пополуночи, полуночный, полночный. полуночник, полуночница*.

Трапляються гомогенні лексичні фігури в рядах темпоральних слів, що закінчуються прислівниками, утворюваними від похідних прикметників з часовими ознаками шляхом транспозиції: укр. *весна – весняний – по-весняному*, рос. *весна – весенний – по-весеннему*; *літо – літній – по-літньому, лето – летний – по-летнему*; *осінь – осінній – по-осінньому, осень – осенний – по-осеннему*; *зима – зимній, зимовий – по-зимньому, по-зимовому, зима – зимний – по-зимнему*; грец. *η άνοιξη – ανοιξιάτικος – ανοιξιάτικα, το καλοκαίρι – καλοκαιρινός – καλοκαιριάτικα, ο φθινόπωρος – φθινοπωρινός – φθινοπωριάτικα, ο χειμώνας – χειμερινός, χειμωνικός, χειμωνιάτικος – χειμωνιάτικα*. У наведених лексичних фігурах цих мов прислівники утворено від прикметників у східнослов'янських мовах за допомогою конфікса **по-...-ому**, а в новогрецькій – суфікса **-α**.

Особливий аспект оцінки часових значень реалізовано словоскладанням

прислівників, що їх здавна розглядають як лексикалізовані фразеологізми. Вони підсилюють часові ознаки давності й реалізовані повторенням споріднених за коренем тих самих або дещо видозмінених слів/словоформ: *здавнього-здавна, здавен-давна, давним-давно, давно-давно*. Такі ад'єктиви підкреслюють існування чогось від самого початку, дуже рано, зрана: *зроду-звіку, зроду-віку, рано-рано, рано-раненько, рано-пораненько, рано-пораненьку*, пор. ще *насамперед, споконвіку, споконвічно*, або вказують на регулярну повторюваність періоду, вказуваного твірною основою: *з ранку до ночі, з дня на день, день за днем, день у день, від ночі до ночі, ніч у ніч, ніч крізь ніч, години на годину, з року в рік, рік у рік, з роду в рід, від роду до роду, від початку до кінця, раз по раз, раз у раз, раз за разом*. Їхніми еквівалентами часто є композити з основою **що-**: *щоранку, щодня, щовечора, щоночі, щогодини, щодоби, щороку, щоразу*.

Словоскладанням виражено випадковість реалізації часової ознаки, тобто значення „інколи": *коли-не-коли, час від часу*. Вона стосується чогось у неозначно минулому або ще й у майбутньому: *колись-не-колись, бозна-коли, хтозна-коли, абикולי, згодом-перегодом*. Юкстапозиція прислівників фіксує ознаку позачасову, що існуватиме завжди, буде вічно: *навіки-віків, на віки вічні, вовіки-віків, вовік-віків, навік-віки, повік-віків*, таку, що стоїть на самому початку: *насамперед* чи самому кінці: *насамкінець*.

Характерною рисою сучасної української мови є можливість оформлення від композитів та юкстаполітизмів з часовими ознаками похідних одиниць з емоційним (позитивним) забарвленням: *рано-раненько, рано-ранесенько, рано-пораненько, рано-пораненьку*. Це підтверджують також композити з основою **що-**, серед яких представлено *щовечоринки, щогодинки, щогодинок, щолітечка, щоніченьки, щопонеділочка, щохвилинки*. У російській мові існують поодинокі відіменникові прислівники з емоційно забарвленими темпоральними значеннями на зразок: *утречком – раненько, ранесенько, вечерком – увечері*. У новогрецькій такі похідні поодинокі, існує паралель російського *вечерком – то βραδάκι*.

Для новогрецької мови, як і для української та російської, характерні лексикалізовані фразеологізми – виразники часових ознак. Серед них багато семантичних і структурних паралелей до названих східнослов'янських: *από το πρωί ως το βράδυ* – зранку до вечора (весь день), *από το βράδυ ως το πρωί* – з вечора до ранку, з вечора до рання (всю ніч), *από νωρίς το πρωί* – з самого ранку, з раннього ранку, *μέρα με τη μέρα* – день у день, *από μέρα σε μέρα* – зо дня на день, *αυτές τις μέρες*; - цими днями, *μέρα παρά μέρα* – через день, *όλη την μέρα* – весь день тощо.

Подібно до української та російської у новогрецькій мові трапляються повторення тих самих слів/словоформ, а також лексем однакових тематичних груп, використовувані для підсилення часових ознак: *μέρα-νύχτα* – день і ніч, *πρωί-πρωί* – рано-вранці, *βράδυ-βράδυ* – як тільки смеркне, смерком, *πρωί-βράδυ* – упродовж дня, *πού και πού* – іноді, *πότε-πότε* – інколи. Іноді вони стають базою для творення нових слів уже за допомогою основоскладання: *το μερόνυχτο* – доба, *το νυχτόμερο* – день і ніч, *μεροζήμερώνομαι* – днювати й ночувати, *ξήμεροβραδιάζομαι* – проводити весь день. Часто семантику українських та російських префіксальних утворень з темпоральними семами в новогрецькій передають слова-композиції, пор.: *довічний* – *ποζιζεννώνης* – *ισόβιος*, *посмертний* – *посмертний* – *μεταθανάτιος*.

Префікси в складних прикметниках та прислівниках доповнюють семантичну сітку, яка пов'язує композиції в підсистему слів-виразників часового дейксису, ознаками одночасності, передування в часі, безпосередньої наближеності до часу, вказаного твірною основою, а також самого початку певного періоду. У кожній мові кількість префіксів (пор. укр. **су-, перед-, до-, над-, пра-, при-, між-, по-**, рос. **со-, пред-, до-, по-, пра-, при-, про-**, грец. **συν-, προ-, επι-, μετα-**) та префіксоїдів (**екс-, пост-, після-, мета-; екс-, пост-, после-; мета-, ύστερο-**) виразників темпоральної семантики в ад'єктивах незначна. Серед неологізмів з темпоральною семантикою в зіставлених мовах, активність виявляють, крім питомих у східнослов'янських мовах **після-, после-**, інтернаціональні префіксоїди **екс-, пост-**, а в науковому стилі **мета-**.

Дослідження фразеологізмів враховує співвідношення виразників

темпоральності в самій одиниці з часовими ознаками складників пояснювальних частин до неї у фразеологічних словниках. Семантичні компоненти обох частин статей *ΦΟ* допомагають конкретизувати й доповнити списки лексичних часових орієнтирів, запропоновані *Ο.Β. Бондарком* для виміру часового дейксису та векторного характеру категорії темпоральності. До вже названих у розгляді суфіксальних, префіксальних, композитних і юкстапозитних темпоральних ад'єктивів і адвербативів додаємо найчастотніші семантичні множники, що трапляються у поясненнях значень фразеологізмів і в них самих: початок – кінець часових відрізків, короткий – тривалий проміжок часу, тепер – інколи – завжди – ніколи, колись – зараз, постійно – рідко, рано – пізно. Якраз вони й допомагають окреслити часові орієнтири, виявлені у мовних картинах світу за допомогою фразеологізмів.

Зосередимо увагу тільки на тих *ΦΟ* у сучасних українській та новогрецькій мовах, які є семантичними паралелями і виявляють подібність образного уявлення часу (щодо людини, пів року, доби, дня-ночі, релігійних свят та інших визначних подій). У сучасній українській мові існують пароніми *ніко́ли*, тобто ні за яких обставин, та *ніколи* – немає коли. У них різна модальна семантика. Перша лексема підкреслює позачасовий вимір існування чого-небудь. Його семантику підсилено в синонімічній *ΦΟ* *нізащо в (на) світі* – абсолютно ніколи. Друга виражає можливість існування чогось, але за певних умов: *і вгору глянути ніколи* – про когось, хто надзвичайно завантажений, дуже зайнятий, *і дихнути ніколи*.

У новогрецькій мові засвідчено пароніми *потé* – ніколи і *пóте* – коли, іноді. Антонімом першого є *пáντα* – завжди. До фразеологізму *нізащо в (на) світі (в житті)* у новогрецькій семантично близький *потé των ποτών*. У контексті питальних речень у постпозиції до дієслова *потé* набуває значення „коли-небудь”: *ήσουν ποτέ στην Αθήνα* – *Ти був коли-небудь в Атенах? Пóте*, використовуване в конструкціях *пóте... пóте*, має український відповідник *то...то*: *пóте μου λες ότι τον αγαπάς, пóте ότι δεν θες να τον ξαναδείς* – то ти кажеш, що його любиш, то говориш, що не хочеш його зовсім бачити, *пoтe'δo* *пoтe'κει* – то тут, то там. Юкстапозит *пóте... пóте* виражає значення

повторюваних дій відрізків часу, його перекладають словами *часом, іноді, час від часу*. Його синонімом є юкстапозит *κάποσ-κάποσ* коли-не-коли. В українській та новогрецькій мовах існують паралельні утворення з лексемами *пóτε* і *коли*: *για πóτε – на коли, από πóτε - відколи*.

Особливістю обох зіставляваних мов є фразеологічні одиниці, що виражають семантику позачасового *ніко́ли*. Серед них *ні тепер, ні в четвер* – ні за яких обставин, у якому використано прислівник *тепер* та прийменниково-іменникове сполучення *в четвер*. Його синонімом є фразеологізм *не тепер, то в четвер* – про те, що колись обов'язково відбудеться. Усі вони мають розмовний характер і є експресивно забарвленими. Серед таких фразеологізмів з темпоральними значеннями трапляються ті, що мають еквівалентні значення, але в кожній мові для їх вираження використовують свої загальновідомі для носіїв реалії. Такими в українській мові є ФО з лексемою *сніг* у прийменниково-іменникових словосполученнях з прикметниками: *до білого снігу* та дієсловами *не забудете, запам'ятатимете*, що виражає значення „дуже довго, тривалий час». Інший фразеологізм *до першого снігу* вказує на початок зими. Ці одиниці не мають відповідників у новогрецькій мові, для носіїв якої *сніг* не є типовим, щоденним явищем узимку. Фразеологізм *як минулорічний сніг* (у поєднанні з лексемою *потрібен*) та *торішний сніг* з дієсловом *боятися* мають значеннєві відповідники, але такі, що апелюють не до снігу, а до грецької реалії – кислого (зеленого) винограду. Грецькій ФО *περσινά ξινά σταφύλια* (буквально – минулорічний нестиглий, зелений виноград) відповідають українські *минулорічний, тогорічний, позаторішний сніг*, напр.: *він мені так потрібен, як минулорічний сніг (як позаторішний сніг на літню погоду)*. Їх використовують для вираження повного заперечення дії, події, того, про що йдеться, пор.: *боятися, як тогорічного снігу*, тобто зовсім не боятися. Грецький фразеологізм *περσινά ξινά σταφύλια* підкреслює дещо інший часовий відтінок, наполягаючи на втраті актуальності того, що є предметом висловлювання (пор. його російський еквівалент *это уже былъем поросло*). Його синонім *παλιά ξινά κρασία* (буквально – старе кисле вино) є ознакою обставин, що їх починають обговорювати, які вже минули, котрі краще не

згадувати за принципом, сформульованим фразеологізмом *ξεχασμένα – περασμένα* минулося – забулося.

Серед ФО, що передають темпоральну ознаку „ніколи“, грецький вислів *το μήνα του δεν έχει Σάββατο* з найменуваннями *ο μήνας* місяць, *το Σάββατο* день тижня. З ним семантично еквівалентні численні українські розмовно-експресивні фразеологізми: *після дощичка в четвер; на Миколи, та ніколи; не буде з цього пива ніякого дива; не було в зайця хвоста і не буде; як хан долізе; найкращий лікар, у російській время – лучший лекарь (врач)*. У сучасній українській мові він має ще й кілька відповідників із розмовним забарвленням: *Перемелеться лихо – добре буде; Буде добре, як мине зло; Терпи, козак, горе – будеш пити мед; Діждемо тієї години, що будуть по шелягу дині*.

Одні такі фразеологізми зорієнтовано на висловлювання, що містять вічні істини, вимірювані на осі часу двома координатами *тепер* і *завжди* (*час – найкращий лікар*). Інші – на *тепер* і на *майбутнє*. Деякі ФО з поведінковими рекомендаціями апелюють до способів перебігу часу, окреслюваних прислівниками *рано-пізно-ніколи*. До них належать, наприклад, інтернаціональний фразеологізм *Όποιος πάει αργά, πάει γρήγορα* зі слов'янськими відповідниками рос. *Тише едешь, дальше будешь*, укр. *Помалу їдеш, далі заїдеш, Іди помаленьку, доженеш і стареньку, Поспішай поволі* та *Όποιος βιάζεται, σκοντάφτει*, рос. *Поспешишь, людей насмешишь, Не спеши на тот свет, там хороших людей нет*, укр. *Хто спішить, той людей смішить, Прудка ріка береги розмиває, Швидка робота, як нагла смерть, Це не так швидко, як на мертвого сорочку шить, Поспішаєш з козами на торг, Де той у Бога великдень, а він уже з крашанками*.

До цього різновиду ФО входить інтернаціоналізм *Κάλλιο αργά, παρά ποτέ*, рос. *Лучше поздно, чем никогда*, укр. *Не тепер, так у четвер, Прийде коза до воза і скаже „мекеке“*. У названих фразеологізмах роль визначників часу виконують антонімічні за значенням прислівники *αργά – γρήγορα*, *поволі – швидко*, *αργά – ποτέ*, *пізно – ніколи* або дієслова *βιάζεται* *спішити*, *σκοντάφτει* *спотикатися*. До складу декотрих із цих ФО входять назви відтинків часу – *ранок, обід*: *Όποιος κοιμάται το πρωί, πεινάει το μεσημέρι* (буквально – хто спить

уранці, голодує в обід). У перифразованих українських відповідниках цього фразеологізму використано антонімічні прислівники рано-пізно: Хто рано встає, тому Бог щастя дає; Хто пізно встає, тому хліба не стає. В еквівалентних за значенням російських фразеологізмах використано образ ранньої та пізньої пташки: Ранняя птичка носок утирает, а поздняя глаза продирает, які виявляють паралелізм з українськими ФО: Ранняя пташка зубці теребить, а пізня очиці жмурить; Ранняя пташка пшеничку клює, а пізня очки дере; Ранні пташки росу п'ють, а пізні слізки ллють. І в українській, і в російській мовах існує фразеологізм, до складу якого входять прикметник ранній та іменник птах: ранній птах, ранняя пташка, ранняя птичка, що характеризує метафорично людину, котра рано встає і вже вдосвіта працює.

У зіставлених мовах трапляються фразеологічні одиниці з темпоральними ознаками, що виражають ту саму ознаку і асоціюються з тими самими образами, які метафорично визначають час. Фразеологізми української мови на осі виміру часу „початок-кінець“ виявляють темпоральні ознаки через окреслення асоціативних зв'язків з сонцем (зорею, світом, світлом), ранком чи темрявою (вечором, смерканням, ніччю), народженням – смертю, життям – смертю, буттям – небуттям. Властивостями їх стають білий (цей, сей) світ як символ земного життя, протиставленого тому (темному, потойбічному), загробному існуванню; змінний та незмінний позачасовий і врешті вічний стан.

Ознаки початкових етапів можуть інтенсифікуватися лише в плані посилення, більшого наближення до початку в часі; з першого разу, з перших кроків – з самого початку або підкреслення цієї часової межі, пор.: рано і рано-уранці. їхніми атрибутами стають предмети (в широкому розумінні), сприймані представниками однієї мовної спільноти як носії =метафоричні визначники початкових періодів життя людини (молоко матері, сповиток), її існування (пуп'янок – з самого пуп'янка), як початкова межа свого і чужого світу: перший кілок, як першорух у життєвому просторі: з перших кроків. Таку роль виконують також деякі абстрактні іменники, наприклад, черга як ознака впорядкованості дій: в першу чергу.

У фразеологізмах вживаються найменування часових періодів (день, ніч,

пора, місяць, вік), поколінь людей (з діда-прадіда), роду (з роду-віку). Деякі з них переосмислені згідно з усталеними звичаями: медовий місяць. Цікаво, що у ФО з семами початку не трапляються визначники точного часу. Слова година, хвилина виражають неозначений початковий стан (з першої хвилини). Співвіднесення з поколіннями відбувається теж у найабстрактнішій неозначено-часовій формі (з віку, змалечку, з самого роду). У поясненнях до них засвідчено словосполучення від народження, з раннього дитинства, з перших днів. У фразеологізмах цього різновиду початок асоційовано також з тією частиною доби, що міряється ранком, світанком, днем. У ФО трапляються дієслова розвиднятися, зоріти, синонімами яких виступають лексеми благословлятися, займатися, заходити, зоріти, починатися на день.

Образами-символами часового перебігу, зокрема його початку, стають назви деяких птахів. Так, ранній птах метафоризована характеристика людини, що починає працювати вдосвіта. Фразеологізм перша ластівка виражає значення „початковий у появі кого-небудь“. Так, живим годинником для людей з давніх-давен (ще до появи Біблії) був півень. Споконвіку людина звіряла час за кукуріканням півня: перше стало сигналом півночі, друге кукурікання – часу задовго до світанку, третє було провісником світанку. Згадаймо принагідно Шевченкові рядки „Ще треті півні не співали/ Ніхто ніде не гомонів“. Отож, цей птах „показував час" і ночі, і початку дня На основі цих спостережень, оформлених ФО, мабуть виник пізніший євангелізм „раніше, ніж півень прокричить (прокукурікає)" зі значенням „дуже швидко". Це слова Ісуса Христа, звернені до Петра в останню ніч перед хрещенням: „Ти мене зречешся раніше, ніж півень прокукурікає тричі". У такий спосіб, можливо, відбулося накладання кількох образів часу і переплетення їх у грецькій та слов'янській мовній картині світу: *πρὶν ἀλέκτορα ἢ φωνῆσαι*. Адже в грецькій міфологічній картині час втілювався в образі бика у вогненному світло-коричневому кольорі. (Дякуємо за підказку цієї ідеї А.О. Савенку). Згадаймо тут образ часу з поезії В. Маяковського: Наш бык пег. / Медленна лет арба. / Бог наш – бег, / Сердце – наш барабан. Він символізує перебіг часу як зміну дня і ночі (бик у нього пег), плин його поет вимірює ще рухом гарби.

Півень – вогняний птах у східних народів, зокрема іранських, серед них і скіфів. Можливо, осмислення його ролі як провісника сонця, світла, ранку доповнило грецькі міфологічні уявлення часу завдяки скіфсько-слов'янським впливам, а також завдяки узагальненню щоденних спостережень. Серед фразеологізмів-паралелізмів зі словом кури у зіставлюваних мовах трапляється одиниця, антонімічна за значенням до розглянутих вище: Лягати спати з курами, отже, дуже рано – Κοιτάμαι με τις κότες.

Непоодинокі в матеріалі дослідження фразеологізми з темпоральними ознаками, що еквівалентні за значенням, але побудовані на різних реаліях. Серед них теж існують ті, що апелюють до найменувань птахів. Такими є грецькі ФО Ένας κούκος δεν φέρνει άνοιξη (буквально – одна зозуля весни не приносить) та Ένας αγκιόνης δεν φέρνει την άνοιξη (буквально – один сич (сплюшка) весни не несе). В їхніх українських та російських відповідниках ідея перелітного птаха, що віщує прихід весни, асоційована з ластівкою: Одна ластівка весни не робить, Одна ласточка не делает весны. Однак існують й інші одиниці, що, не вдаючись до порівняння з перелітними птахами, виражають те саме (але не буквально!) значення цих фразеологізмів: рос. Один в поле не воин, Одна головня и в печи гаснет, а две и в чистом поле горят, укр. Один у полі не воїн, Де робить купа, не болить біля пупа, Копа переможе й попа. У них ідеться про людину не стільки в плані часової характеристики її існування, скільки про правила її співжиття з іншими.

Аналіз цих фразеологізмів свідчить про спільну частину характеристики поведінки людей унаслідок порівняння з перелітними птахами і конкретизації діяльності людини. Вона пов'язана з уявленням про перельоти птахів зграями, а не поодинці. ФО теж підкреслюють користь спільних дій-зусиль, що стократ сильніші від дії індивідуума. Існують й інші ФО з орнітометафорами, які виражають часові ознаки, апелюючи до найменувань птахів. Так, в українській перша ластівка, в російській первая ласточка виражають значення „початковий у появі чого-небудь“.

У зіставлюваних мовах трапляються фразеологізми з часовими ознаками, які апелюють до пір року. Ці назви метафоризуються і стають визначниками

віку людини, утворюючи паралелізми. Грецький фразеологізм *Είναι στο φθινόπωρο της ζωής* характеризує людину літнього віку. В українській поетичній картині світу теж використовується образ осені для характеристики поважного віку людини. Згадаймо „Літа на осінь повернули, / Пливуть в осінній хмурості”.

Деякі фразеологізми в мовах зіставлення виявляють паралелізм асоціацій раннього віку людини з матір'ю, материнським молоком. У пояснювальних частинах таких фразеологізмів у словниках засвідчено формули „дуже молодий, недосвідчений”, пор.: *το στόμα του ακόμα μυρίζει γάλα*, укр. ще материнське молоко на губах (коло губів, під вусами) не обсохло (не висохло), молоко на губах у когось, губи в молоці в когось, рос. молоко на губах не обсохло. На вимір часу поколіннями людей, зокрема з малечку, зорієнтовано семантично еквівалентні фразеологізми, виниклі на основі метафоричного переосмислення предметів, використовуваних з раннього дитинства: *αλό τα παιδικά χρόνια*, що служать їх розпізнаваними всіма атрибутами. Це укр. сповиток, рос. пеленки, грец. *τα σπάργανα*, об'єднувані спільним значенням „від народження”: укр. з віку, з малечку, від (самого) роду, рос. отроду, отродясь, с детства та укр. зі сповитка, рос. с пеленок, грец. *αλό τα σπάργανα*. Грецькому фразеологізму *στα σπάργανα* відповідає укр. в сповитку, тобто у віці немовляти: *Η επιχείρηση βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα* – Підприємство перебуває на початковій стадії, зараз організовується.

Ряд цих фразеологізмів спеціалізується на підкресленні дуже раннього віку за допомогою займенника *самий*: укр. з самого сповитка, рос. с самих пеленок. Його уможлиблює також використання метафор-порівнянь, найменованих грецьким іменником *η κοιλιά* живіт: *αλ'την κοιλιά της μήτερας του φαίνόταν πως θα γίνει ταραξίας* (буквально – уже з черева матері було видно, що з нього вийде розбишака). В українському відповіднику цього грецького фразеологізму з пуп'янка іменник пуп'янок (порівняно зародження квітки зі з'явленням дитини): *Природою й мені / Із пуп'янка веселий вік судився* (Ф. Шіллер, перекл. М. Лукаша); *З пуп'яночка сирота, Захарко поневірявся по наймах* (А. Кримський).

Серед паралельних фразеологізмів представлено одиниці, що вказують на кінець життя людини, спираючись на асоціації, пов'язані зі смертю, образом небіжчика, звичаєм його поховання. Український фразеологізм стояти однією (двома) ногами в могилі окреслює наближення смерті. Ряд еквівалентних йому синонімів у сучасній українській мові численний. У поясненнях до них частотні формули „бути близьким до смерті”: стояти на божій дорозі, лишати світ, не жалець на цьому світі, „перебувати в дуже тяжкому стані”: стояти над безоднею (край безодні), стояти над могилою, „перебувати в стані повного виснаження, на грані смерті”: лежати на смертному ложі, розм. дихати на ладан. У грецькій мові їм еквівалентна ФО $\sigma\tau\epsilon\kappa\omicron\mu\alpha\iota \mu\epsilon \tau\omicron \acute{\epsilon}\nu\alpha \lambda\omicron\delta\iota \sigma\tau\omicron\nu \tau\acute{\alpha}\phi\omicron / \sigma\tau\omicron \lambda\acute{\alpha}\kappa\kappa\omicron$ (в ній використано іменники могила, яма). В українському фразеологізмі дихати на ладан близькість до смерті асоціюється з ладаном, використовуваним під час відспівування небіжчика. В еквівалентному йому за значенням грецькому $\mu\upsilon\rho\acute{\iota}\zeta\epsilon\iota \chi\omega\mu\alpha\tau\acute{\iota}\lambda\alpha$ ця близькість увіражена запахом сирої землі. Семантику цього фразеологізму адекватно передає грецький композит $\epsilon\tau\omicron\iota\mu\omicron\theta\acute{\alpha}\nu\alpha\tau\omicron\varsigma$ готовий померти. Цікаво, що в сучасній українській мові на асоціації з сирою землею ґрунтується семантика фразеологізмів зі значенням «померти»: повінчатися з сирою землею, піти в землю. Факт смерті метафорично констатують паралельні фразеологізми: $o \theta\acute{\alpha}\nu\alpha\tau\omicron\varsigma \tau\omicron\nu \beta\rho\acute{\eta}\kappa\epsilon \sigma\tau\omicron\nu \acute{\upsilon}\lambda\nu\omicron$ – померти вві сні, $\kappa\lambda\epsilon\acute{\iota}\nu\omega \kappa\acute{\alpha}\lambda\omicron\upsilon\omicron\upsilon \tau\alpha \mu\acute{\alpha}\tau\iota\alpha$ – закривати очі (померлому), $\mu\alpha\varsigma \acute{\alpha}\phi\eta\sigma\epsilon \chi\rho\acute{o}\nu\omicron\upsilon\varsigma$ – він велів довго жити (тобто помер).

Синонімічні поля фразеологізмів у кожній мові дозволяють порівнювати їх з мікросюжетами текстів на ту саму тему. За наявності семантичного паралелізму між такими фразеологізмами в різних мовах можна твердити про мандрівні фраземосюжети. Серед них поширені фразеологізми-бібліізми: $\epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota \sigma\tau\omicron \nu\epsilon\kappa\rho\omicron\kappa\rho\acute{\epsilon}\beta\alpha\tau\omicron$ – лежати на смертному ложі. До них належать українські та новогрецькі ФО, які визначають часові орієнтири відносно релігійних свят і святих православної церкви. Так, укр. ФО не все коту (котові) масниця (тобто закінчилось для когось безтурботне, веселе, привільне життя; не завжди кому-небудь щастить, не завжди свято) відповідають новогрецькі $\kappa\acute{\alpha}\theta\epsilon \mu\acute{\epsilon}\rho\alpha \delta\epsilon\nu \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota \tau\prime\text{Αἰ-Γιαννίου} / \text{Πασχαλιά}$ – буквально Не щодня буває день Святого Іоанна

(Предтечі й Святителя) або Не щодня буває Великдень.

Розглянуті фразеологізми-виразники часових орієнтирів у зіставлюваних мовах впорядковано сіткою семантичних ознак, що, маючи спільну частину, заповнену афіксальними, композитними та юкстапозитними одиницями, відрізняється від них своїми визначниками на зразок початок-кінець, іноді, інколи, ніколи, завжди-не завжди. Більшості аналізованих ФО властива розмовна, експресивна оцінка і повчальний характер.

Джерела

БРГС 1987: Большой русско-греческий словарь. – Λογοθέτης Κ. Μεγάλο Ρώσο-Ελληνικό Λεξικό. – Αθήνα.

Катлинская 2008: Катлинская Л.П., Толковый словарь новых слов и значений русского языка. – М., АСТ: Астрель.

Млодзинський 2009: Млодзинський Г., Практичний російсько-український словник приказок. За ред. М. Йогансена. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

Колоїз 2003: Колоїз Ж.В., Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів. – Кривий Ріг.

НРС 1980: Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь. – М.: Русский язык.

НУС 2005: Новогрецько-український словник. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім.М.П. Бажана.

РУС 1968: Російсько-український словник: У 3 т. – К.: Наукова думка.

ССРЛЯ 1950-1965: Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. – М.: Изд-во АН СССР.

СУМ 1970-1980: Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук, думка.

УНС 2008: Українсько-новогрецький словник. – К.: Українська енциклопедія.

ФСУМ 1993: Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К.: Наук, думка.

Μπαμπινιώτης, Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 2005.

Література

Белецкий 2012: Белецкий А. А., Из наблюдений над морской лексикой венгерского языка // А.О. Білецький. Вибрані праці. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, с. 159-163.

Бондарко 1997: Бондарко А.В., Темпоральность // А.В. Бондарко. Теория функциональной грамматики. – Л.: Наука.

Грещук 1995: Грещук В., Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай.

Клименко 2008: Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Взаємодія різнорівневих похідних одиниць мови як критерій їх зіставлення (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов)¹⁶

Зіставний словотвір довгий час розвивався в межах порівняльно-історичного мовознавства, зокрема в етимологічних та історичних студіях походження і розвитку значень та форм слів, морфем тощо. Уже в 50-і роки ХХ ст. були сформульовані три його основні принципи: 1) афікси повинні розглядатися як частина системи словотворення певної мови, але потрібно враховувати етимологічні зв'язки аналізованої форми з іншими подібними в різних мовах; 2) ті самі афікси в різних мовах мають різну продуктивність; 3) необхідно уявляти тематичні групи в окремих мовах, словотвірні зв'язки і зміни змісту їхніх лексем у межах тієї самої і різних мов (Белецкий 1950, 39-41).

У кінці 1960-х років словотворення постало як окремий розділ мовознавства, було визначено найважливіші одиниці в словотвірній системі, які дозволяли вести її синхронне дослідження, представляти як сукупність словотвірних типів, розрядів та категорій. Учені звернули увагу в 1970-і роки на словотвірні гнізда, словотвірні ланцюжки та парадигми в них, а також на типологію цих гнізд, вплив синтаксичних інтенцій вершинного слова гнізда на реалізацію його словотвірного потенціалу (К. Бузашшіова). У центрі розгляду опинилися також особливості реалізації словотвірних типів та категорій у гніздах. Проблематичним лишається вивчення складних слів за гніздовим принципом, оскільки афіксальний вимір складних слів змушував розподіляти їх (ті самі слова) за різними гніздами (за першою чи другою їхніми основами). Він не узгоджувався з головним принципом формування складного слова – від синтаксичних еквівалентів до окремого кількоасновного слова.

Далі йшов пошук словотвірних граматик і дериваційних правил, окреслення взаємовпливу лінгво- та соціодинаміки, з'ясування ролі словотворення в категоризації лексики. На сьогодні спостерігаємо багато

¹⁶ Уперше опубліковано в: Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und Pragmatische Aspekte / Svetlana Mengel. (Hg.). – Berlin: Lit Verlag Dr. W.Hopf, 2014. – S. 338-352.

підходів до розгляду словотворення і переконуємося в необхідності теоретичного з'ясування шляхів реалізації принципу доповнення, налаштування результатів різних підходів до пояснення словотвору. Розгляд використання різних способів словотворення для вираження тих самих значень вимагав запровадити в словотвірний аналіз одиницю проміжного типу, яку називаємо лексико-словотвірною категорією. Ідеться, наприклад, про композити, що містять у своїй структурі основи, які є регулярними виразниками певних словотвірних значень. Саме вони стають схемами впорядкування семантики і форми таких похідних одиниць. Словотвірні, а також лексико-словотвірні категорії стають частиною більш абстрактних семантичних категорій, скажімо, локативності, темпоральності, аспектуальності та ін. Для з'ясування цього аспекту дослідження похідних встановлюється сітка (матриця) семантичних ознак одиниць певної категорії на основі аналізу метамови різнотипних словників. В аналізі прикметників з локативними ознаками ми скористалися сіткою ознак, запропонованою А.О. Білецьким у його монографії «Лексикологія і теорія мовознавства (ономастика)», з певними модифікаціями (Білецький 2012б, 287-289). У ній є 10 різновидів ознак. Серед них: орієнтаційні епітети А. Лінійні з різновидами а) вертикальні: *верхній – середній – нижній* та б) горизонтальні: *передній – середній – задній*, а також Б. Кругові: *північний – південний, західний – східний*. Визначено розмірні прикметники: *великий – малий, довгий – короткий, глибокий – мілкий, широкий – вузький* тощо, а також оцінні: *благий, добрий – поганий* (пор. відтопонімні прикметники *благовіщенський – чортотлінівський*).

Лексико-словотвірну взаємодію похідних одиниць допомагають узагальнити так звані *лексичні фігури (=схеми)* А.О. Білецького (Білецький 2012а, 159-163). Це такі тематично близькі групи взаємопов'язаних слів, взаємне розташування яких характерне для певної мови і може бути зіставлене або протиставлене семантично паралельній групі інших мов: укр. *коло* (рос. *круг*), *колесо* і *кільце*, рос. *круг, колесо, кольцо*, укр. та рос. *сосна – сосняк*, новогрец. *πεύκο – πευκώνας*, подібно рос. *голубь – голубятня*, укр. *голуб – голуб'ятня*, новогрец. *περιστέρι – περιστερώνας*. Щойно названі лексичні схеми

гомогенні. Вони ілюструють суфіксальне творення похідних лексем з однаковими лексичними значеннями «істота, рослина» – «місце (простір), де вони живуть, ростуть». Українські та російські схеми *солдат* – *казарма* між собою гетерогенні, а новогрецька *ο στρατιώτης* – *ο στρατώνας* порівняно з ними гомогенна. У перших згаданих мовах місце перебування осіб названо запозиченим словом *казарма*, що відрізняється словотворчо від основи фігури. У новогрецькій обидві лексеми – члени словотвірно спорідненої за коренем пари.

Використання матриці ознак семантичних, лексико-словотвірних категорій та лексичних фігур виявляється ефективним для з'ясування особливостей упорядкування словотвірної та лексичної семантики в одній мові, а також у зіставних дослідженнях близькоспоріднених і неспоріднених мов. За цієї умови семантичні варіанти однієї категорії, об'єктивовані метамовою та ілюстративним матеріалом словників, систематизуються в плані різнорівневих мовних засобів її вираження та налаштування їх одні на одних. Таке дослідження дозволяє в широкому контексті розглянути також словотвірні категорії, зосереджуючи увагу не лише на спільності семантики твірних-похідних, словотвірних типів, словотвірних рядів одиниць, а й на способах упорядкування її «клішованими» формами вираження. Можемо зіставляти епідигматичні парадигми одиниць з лексичними групами, фразеологічними угрупованнями на основі реалізованих ними семантичних ознак певної категорії, виявляти способи взаємодоповнення їх, упорядкування їхньої семантики за лексичними фігурами. Паралельно визначаємо роль різних способів словотворення, лексичного наповнення словотвірних та семантичних категорій.

Предметом безпосереднього розгляду обрано локативні прості (з одним коренем) та складні (з двома і більше основами) композитні прикметники. У цих різних за словотвірними структурами словах одна основа обов'язково співвідносна з іменниками, що виражають просторові значення (місця, меж (кордонів) предметів у широкому сенсі цього слова. Ад'єктиви по-різному уточнюють семантику місця. У композитах ці значення реалізують основи

верхньо-, середньо-, нижньо-, високо-, низько-, вище-, нижче- (з ряду вертикальних), **передньо-, середньо-, задньо-, ліво-, право-** (з горизонтальних), **північно-, південно-, західно-, східно-** (з кругових). Доцентрову і відцентрову просторову орієнтацію виражають основи **внутрішньо-** та **зовнішньо-**. З оцінних представлено основи **далеко-, близько-**.

Більшість цих складників упорядковано антонімічними відношеннями, але реалізація їх у словотвірних парах відрізняється. Композити-прикметники з локативними ознаками конкретизують значення, окреслюване опозицією основ **внутрішньо-** і **зовнішньо-**. Лише незначна частина з них утворює зіставлювані пари: *внутрішньодержавний – зовнішньодержавний*. Серед композитів, які ми умовно називаємо *непарними*, переважають слова з першою основою **внутрішньо-**. Вони здебільшого належать до ознак певних громадських об'єднань, підкреслюючи їхню доцентрово спрямовану організацію: *внутрішньовідомчий, внутрішньозаводський, внутрішньофірмовий*. Нечисленні похідні мотивовано назвами частин тіла: *внутрішньовенний, внутрішньочерепний*, природних утворень: *внутрішньоатомний, внутрішньоматериковий* або артефактів: *внутрішньотекстовий, внутрішньожанровий*.

Центр іншої групи розгляданих ад'єктивних композитів утворює опозиція значень «**у**горі – **у**низу». Одна з її підгруп є об'єднанням слів з основами **верхньо-** та **нижньо-**. Частина цих лексем становить антонімічні пари, члени яких вказують на розташування чогось вгорі або внизу: *верхньогубний – нижньогубний, верхньощелепний – нижньощелепний*. У багатьох похідних представлено або тільки основу **верхньо-**: *верхньогортанний, верхньопалубний*, або основу **нижньо-**: *нижньореберний*. Засвідчено тричленні ряди одиниць з локативними ознаками, у яких є компоненти, співвідносні з опозицією «верх – низ» і середній щодо них по вертикалі член: *верхньодніпровський – середньодніпровський – нижньодніпровський*.

Своєрідну підгрупу утворюють складні прикметники з основами **високо-** та **низько-**, що теж апелюють до виміру висоти та зіставлення вгорі й **у**низу.

Однак серед її одиниць композитів з власне локативними прямими значеннями порівняно мало. Одні з них входять до антонімічних пар на зразок *високостовбурний* – *низькостовбурний*, *високобортний* – *низькобортний*, *високоорбітальний* – *низькоорбітальний*. Деякі виражають лише одне значення «високо»: *високоверхий*, *високогірний*, *високорельєфний*, а декотрі мають оцінний характер з метафоризованим значенням, коли поняття висоти стає мірою чогось. Так, *високолобий* / *високочолий* – *низьколобий* сприймаються як пара контрастних ознак – характеристик розуму людини (розумна або нерозумна), що прочитуються в контексті інших прикметників типу *твердолобий*, *тупоголовий*. Підкреслимо, що більшість слів з основами **ВИСОКО-** та **НИЗЬКО-** в сучасних східнослов'янських мовах використовуються саме як виразники оцінних значень (кількісних і якісних), тобто не локативних: *висококалорійний* – *низькокалорійний*, *високоякісний* – *низькоякісний*. Основа **НИЗЬКО-** менш продуктивна порівняно з **ВИСОКО-** в словах з локативними та оцінними значеннями: *низьконапірний*, *низькородючий*.

Окрему підгрупу в розгляданій групі становлять складні прикметники з першими основами **ВИЩЕ-** та **НИЖЧЕ-**, утворювані від дієприкметників. Більшість цих слів – ознак просторового розміщення вгорі або внизу стосується властивостей дій і впорядкована як антонімічні пари: *вищезазначений* – *нижчезазначений*, *вищевідзначений* – *нижчевідзначений*, *вищеназваний* – *нижченазваний*. Частина з них реалізує тільки значення «вище»: *вищоголошений*, *вищенаписаний*, *вищепоказаний*, *вищеподаний*, *вищепойменований*, *вищесказаний*. Позицію внизу реалізовано лише одним композитом: *нижчепідписаний*. Характерно, що ці основи на відміну від своїх мотиваторів *високо* та *низько* виражають тільки локативні ознаки і не мають оцінних компонентів.

Група ад'єктивних композитів, організованих опозицією локативних ознак *лівий* – *правий*, також нечисленна. Серед них антонімічні пари: *правобережний* – *лівобережний*, *правобічний* – *лівобічний*, *правосторонній* – *лівосторонній*, *правообертальний* – *лівообертальний*, *правофланговий* – *лівофланговий*. Кілька з них належать до непарних: *лівоповоротний*, *ліворукий*,

лівосуб'єктний. Деякі композити з основами **право-** та **ліво-** здатні набувати експресивного забарвлення, але вони характеризують не локативні ознаки, а політичну орієнтацію людських об'єднань, представлених як антонімічні пари: *правоекстремістський – лівоекстремістський, правоцентристський – лівоцентристський* або як непарні утворення: *лівоесерівський, ліворадикальний, правоопортуністичний, правореформістський*.

На вимір далекого і близького вказують деякі композитні прикметники, що їх можна розглядати серед слів з локативними ознаками: *далекосхідний – близькосхідний, далекозорий – близько-(коротко-)зорий*. Решта з них характеризує відстань впливу ознаки за дією – далекий: *далекосяжний, далекобійний, далекопривізний, далекодійний* або близький: *близькодійний, близькоспоріднений*.

Нечисленну групу композитних прикметників формує опозиція значень, передаваних основами **передньо-** та **задньо-**: *передньопіднебінний – задньопіднебінний, передньоязиковий – задньоязиковий*, що стосуються частин тіла. Один член цієї опозиції представлено прикметником *передньоязбровий*, а **задньо-** словом *задньоскроневий*. Серед аналізованих ад'єктивів лише одним прикладом засвідчено проміжну між передньою і задньою серединну позицію чого-небудь: *середньоязиковий*. Центральність розташування чого-небудь без експліцитного зіставлення переднього та заднього в композитах підкреслюють деякі ад'єктиви з основою **середньо-**, мотивовані географічними назвами: *середньоволзький, середньодунайський, середньоєвропейський, середньосибірський*. Нечисленність подібних слів підтверджує малу продуктивність використання основи **середньо-** як виразника проміжного пункту в локативній орієнтації між нижнім і верхнім, переднім і заднім.

Названа основа продуктивна в творенні ад'єктивних композитів з оцінними значеннями, коли вона передає усереднені показники підрахунків чого-небудь: *середньоарифметичний, середньокліматичний, середньоквадратичний, середньостатистичний, середньотехнічний, середньоціновий*; об'єму: *середньозернистий, середньокаліберний*; ваги: *середньоваговий, середньотоннажний*; часу: *середньодобовий*,

середньомісячний, середньотерміновий, середньорічний, середньочасовий. Основа **середньо-** модифікує значення відносних прикметників, похідних від іменників: *середньопрогресивний*, від темпоральних прикметників: *середньоранній, середньопізній* та віддієслівних похідних: *середньорослий, середньостиглий, середньооплачуваний, середньорозвинутий, середньозимостійкий*. І саме ознака за дією уможливорює подальше її ступенювання і реалізацію значення «середньо» відносно міри «високо – низько»: *високооплачуваний – середньооплачуваний – низькооплачуваний, високорослий – середньорослий – низькорослий, високорозвинутий – середньорозвинутий – малорозвинутий* чи **ранньо-** або **пізньо-**: *ранньостиглий – середньостиглий – пізньостиглий*.

До складу прикметників з локативним значенням входять композити з основами, співвідносними з іменниками так званої кругової орієнтації *північ – південь, захід – схід*. Їх небагато, як і тих твірних, що їх мотивують і є географічними назвами (*Двіна, Європа, Німеччина, Сибір, Україна, Казахстан*) або найменуваннями народів (етносів). Вони здебільшого впорядковані опозитивними відношеннями: *західноєвропейський – східноєвропейський, західнонімецький – східнонімецький, західносибірський – східносибірський, західноукраїнський – східноукраїнський*, хоча трапляються й непарні композити на зразок: *західодвінський, східноказахстанський, східнославацький*.

У словниках загальнолітературної української та російської мов засвідчено не дуже численну групу ад’єктивів, організованих опозицією «південь – північ»: укр. *південноамериканський – північноамериканський, південноросійський – північноросійський, південноатлантичний – північноатлантичний*; «юг – север»: рос. *южноамериканський – североамериканський, южнорусський – севернорусський, южноатлантичний – североатлантичний*. Трапляються непарні композити типу *південноафриканський, північноєвропейський, північнокавказький*.

Проміжні орієнтири зафіксовано прикметниками *південно-західний / північно-західний, південно-східний / північно-східний*. За чотирма сторонами світу в українській та російській мовах схарактеризовано кілька ознак: укр.

північноукраїнський – *південноукраїнський*, *східноукраїнський* – *західноукраїнський*; рос. *северноукраинский* – *южноукраинский*, *восточноукраинский* – *западноукраинский*; за трьома: укр. *східнослов'янський* – *західнослов'янський* – *південнослов'янський*; рос. *восточнославянский* – *западнославянский* – *южнославянский*. Отож, більшість можливостей творення подібних слів лишається в потенціях мови.

Аналіз показує, що просторова орієнтація, виражена складними прикметниками, у багатьох випадках має бінарно-контрастивний характер, отже, слова утворюють ряди протиставлених членів на зразок *правобічний* – *лівобічний* (Білецький 2012б, 288). Лише в деяких випадках можливий третій, центральний, член протиставлення за значенням «середній»: *передньоязиковий* – *середньоязиковий* – *задньоязиковий*.

Відомо, що префіксація як спосіб словотворення дуже близька до основоскладання: більшість її одиниць у східнослов'янських та новогрецькій мовах зберігає зв'язок з прийменниками та прислівниками. Якраз тому доцільно проаналізувати, як саме додають префіксальні похідні до матриці локативних ознак, окреслених у межах осново- та словоскладання. Прості (з одним коренем) префіксальні ад'єктиви додають до сітки нові просторові ознаки, наприклад, кругові типу «західний – східний», «північний – південний», горизонтальні: «лівий – правий», а також ознаки з розряду розмірних та оцінних. Перші виражає основа-напівафікс **навколо-**: *навколоземний*.

Префіксальні прикметники реалізують сітку локативних ознак по-своєму. Так, до зіставлення «верх – низ»: *надцеленний* – *підцеленний* додано ознаки «близькість розташування до чогось»: *прискронний*, «на поверхні чого-небудь»: *натронний*, *наскельний*, а також «за межами чогось»: *захмарний*. Отже, до сітки локативних ознак префіксальних прикметників входять контрастивно вимірні властивості «вгорі» (**над-**, **понад-**) – **унизу**» (**під-**, **попід-**). Перша модифікується ще й ознаками розташування на поверхні чого-небудь (**на-**), друга – вказівкою спрямованості ознаки донизу (**до-**). Крім них, представлено ознаки «близькість розташування біля того, що названо твірною основою»

(**при-**), та «перебування за його межами» (**за-**, **поза-**). Неконтрастними є ознаки «розташований між чимось» (**між-**) та «кругова орієнтація» (**навколо-**). Префікс **перед-**, а також основа **після-** в локативних прикметниках використовуються рідко. У східнослов'янських мовах вони спеціалізуються на вираженні часових ознак. Серед префіксальних ад'єктивів відсутні аналоги основ **ліво-** та **право-**.

Однак численні й ті похідні, для яких другий член протиставлюваної пари лишається потенційним. Продуктивність використовуваних у таких ад'єктивних прикметниках префіксів різна. Це характерно для продуктивних префіксів **над-** *надглотковий, надгортанний, надлопатковий, надмигдалиновий, надп'ятковий, надхрящовий, надбанковий, надпалубний, надшахтний* та **під-** *підбаштовий, підбункерний, підвінечний, підворотний, паддашковий, підсніговий, підфарний*. Значення проміжного члена опозиції прикметників з локативною орієнтацією активно передає префікс **між-**: *міжбібліотечний, міжблоковий, міжбрівний, міждіалектний, міжзубний, міжкімнатний, міжсудинний*, а серединного – **серед-**: *середвідомчий, середземноморський, середпартійний* та його варіант **середо-**: *середостінний, середохресний*. Цей останній корелює з композитною основою **серединно-**: *серединно-ключичний, серединно-океанічний*. Ця риса властива також малопродуктивним серед аналізованих прикметників префіксам **до-** *доземний* та **перед-** *передплечовий, передхребетний*.

У багатьох випадках ці ознаки реалізуються з різними твірними у вузькому діапазоні, проте щоразу вони мають серійно повторювані значення: *настінний – пристінний, закулісний, завітрянний, запічний – передплічний*. Їхнє використання залежить від характеру семантики твірних. Так, у східнослов'янських топонімічних найменуваннях з горизонтальною орієнтацією прикметників та префіксом **перед-** подібні до цього утворення трапляються вкрай рідко. За небагатьма винятками вони не співвідносні з поширеними похідними цього типу з префіксом **за-** *забайкальський, закарпатський, заморський, заозерний, заокеанський, зарічний, запорізький* (Білецький 1950, 292).

Багато префіксальних локативних прикметників утворюють розгалужену сітку зіставлюваних між собою ознак: *нагірний, підгірний, загірний, міжгірний; нагробний, надгробний, загробний; накістковий, надкістковий, підкістковий, міжкістковий; налобний, надлобний, підлобний; наколінний, надколінний, підколінний; начеревний, надчеревний, підчеревний; нашкірний, підшкірний, зашкірний; надґрунтовий, підґрунтовий, приґрунтовий*. У деяких таких утворень можлива інтенсифікація тієї самої ознаки: *підземний – попідземний, понадлімітний, понадштатний*. Серед інших виділяється префікс **поза-**, що підкреслює перебування поза межами чогось: *позаєвропейський, позаатмосферний, позахмарний, позаклітинний, позацензурний, позабюджетний, позакласний, позашкільний, позагалактичний, позапрограмний, позаслужбовий*. Такі похідні згруповані навколо спільних твірних і в багатьох випадках цю спорідненість підкреслено ще й лексичним протиставленням: *надресорний – піддресорний, завушний – привушний*.

Проте префіксальні прикметники з локативними значеннями, на відміну від композитів, словотвірно не реалізують опозицію «внутрішньо» та «зовнішньо». Вони виражають тільки значення «за межами того, що названо основою-мотиватором» (префікси **за-**, **поза-**). Серед композитів нечисленні похідні виражають ознаки зовнішнього розташування чогось. Натомість серед префіксальних похідних спостерігаємо протилежну картину. До поширених належать прикметники з ознаками зовнішнього розташування відносно того, що названо твірною основою, пор. пару *внутрішньоторговельний – зовнішньоторговельний*. Для них характерна відмінність продуктивності вираження ознак «передній – задній» (**перед-** непродуктивний, **за-** продуктивний). Розташування між ними та на поверхні предмета (**на-**, **над-**) реалізоване здебільшого префіксальними утвореннями. Отже, композиція основ та префіксація не дублюють одна одну у вираженні локативних значень, а доповнюють сітку просторових характеристик. Композитні та префіксальні локативні прикметники по-своєму виявляють свою здатність до оцінної модифікації. Так, експресивного забарвлення позбавлені локативи з серединним, нейтральним щодо ознак вертикальної та горизонтальної

орієнтації предметів значенням, до складу яких входить **між-** *міжбуквенний, міжламповий, міжльодовиковий, міжповерховий*. Цей префікс не засвідчено в матеріалі дослідження у відкомполітичних утвореннях. Натомість основи **середньо-** в комполітичних прикметниках властиве оцінне значення: *середньоврожайний, середньокалорійний, середньорентабельний*, проте воно не характерне для локативів, для яких головна функція – нейтралізація значень переднього – заднього, верхнього та нижнього.

Локативні прикметники **в** східнослов'янських мовах не мають суфіксів, які б спеціалізувалися на вираженні значення місця. Це ті самі суфікси загальної категорії відносності, що є багатозначними і обслуговують різні категорії. Локативні значення в них виражають основи. Це стосується і таких специфічних суфіксів, як укр. **-ешн-/-ишн-/-ішн-**: *тут – тутешній – нетутешній, там – тамтешній, нікуди – нікудишній, зовні – зовнішній*, рос. **-шн-/-ошн-/-ышн-**: *здесь – здесьній – нездесьній, там – простор. тамошний, нікуди – розм. нікудышний, вне – внешній*. Дуже рідко серед них трапляються похідні, мотивовані іменниками: *горішній, сінешній*. Усі названі афікси використовуються для творення прикметників з темпоральними ознаками: укр. *тепер – теперішній, завтра – завтрашній, сьогодні – сьогоднішній*, рос. *теперь – теперешній, завтра – завтрашній, сегодня – сегодняшній*. Основоскладання обмежує подальше творення від комполітичних префіксальних похідних з локативними значеннями на зразок *підгрудочеревний, причорноморський, трансчорноморський*.

Здебільшого локативна семантика похідних складних прикметників не піддається подальшій модифікації. Такі слова не набувають експресивно забарвлених значень, за кількома винятками. Ідеться про комполіти з першим компонентом-напівафіксом **навколо-** з відтінком оцінки «не зовсім такий (або зовсім не такий), як сутнісна ознака, окреслена семантикою другої основи, що корелює з прикметником, мотивованим іменником»: *навкололітературний, навколоспортивний, навколофутбольний*.

Цікаво, що багатозначний грецький відповідник **περι-**, співвідносний з прислівником *περί*, має семантичні компоненти «бути розташованим навколо,

навкруг чого-небудь, близько»: *περισέληνος* – *навколомісячний*, *περίηλιος* – *навколосонячний*. У грецькій мові з цим значенням утворюються медичні терміни-словосполучення з прикметниками: *περιαρθρικός* – *навколосуглобовий*, *περιαυχένιος* – *навколошийний*, *περίοστεος* – *навколокістковий*.

Префіксу **περι-** також властиві оцінні значення «дуже, надзвичайно, повсюди», хоча їх реалізують небагато прикметників: *περίδοξος* – *широко відомий*, *περίκαλος* – *дуже добрий*, *περίκομψος* – *дуже елегантний*, *περιλάλητος* – *про якого говорять скрізь*. *περίλυτος* – *дуже засмучений*. Названі грецькі слова своєю позитивною конотацією відрізняються від українських прикметників, що містять афіксоїд **навколо-** з негативним забарвленням. Щойно згадані групи грецьких прикметників значно поступаються кількістю дієсловам та іменникам, активно утворюваним за допомогою префікса **περι-**.

Модифікаційні значення мало характерні для прислівників української та російської мов, що утворені транспозицією: *бочком, рядком, рядочком*. У них це значення є віддзеркаленням іменникової семантики. Не властиві вони й новогрецьким прикметникам, утвореним основокладанням, префіксацією та транспозицією. Набір твірних основ у багатьох простих і складних прикметників тематично збігається. Вони співвідносні з назвами частин світу, тіла людини, тварин та рослин, будівель, інших артефактів, суспільних об'єднань, явищ природи, географічними назвами (з лексемами *гора, хребет, озеро, ріка, море, океан, країна, місто, селище* тощо). Це формує передумови для їх подальшого порівняння в межах однієї мови за способами словотворення і словотвірним потенціалом, а також уможливорює зіставне дослідження їхніх похідних у різних мовах. Приміром, найбагатша палітра префіксального вираження просторової орієнтації у східнослов'янських прикметниках властива похідним від іменника *земля*: *наземний* і *підземний* (протиставлення над землею (вгорі) – під землею (внизу)), *наземний* і *підземний* (розташований на поверхні, безпосередньо на землі і під нею, знизу). Префікс у слові *приземний* виражає ознаку «розташування, близьке до того, що названо основою-мотиватором». **До-** орієнтує на нижню межу досягнення землі: *доземний*. Перебування за межами землі підкреслюють префікси **за-** та **поза-**: *позаземний*. Круговий

орієнтир узагальнено композитом з основою **навколо-**: *навколоземний*. На поширення по землі орієнтує слово *поземний* (про завірюху, пожежу), на перебування всередині – *середземний*, що відрізняється семантично від прикметника *поземельний*, який має розподільне значення (відповідно до розміру землі: *поземельний податок*) (див. табл. 1).

Мова	Розташування							
	близько		над	під	до	серед	поза	навколо
	до (згори)	біля						
українська	наземний	приземний	надземний	підземний	доземний	середземний	позаземний	навколоземний
російська	наземний	приземний истый	надземний	подземний	земной (низкий)	средиземний	внеземной	околоземный
новогрецька	επίγειος	(χαμηλός) κοιτόχο υψος	υπεργειος	υπογειος	(εδαφί αίος)	μεσόγειος	εξώγειος	περίγειος

Таблиця 1. Локативні значення ад’єктивів, похідних від іменників

На табл.1 унаочнено впорядкування префіксальних похідних прикметників у сучасних українській, російській та новогрецькій мовах. У багатьох випадках спостерігаємо реалізацію гомогенних лексичних фігур за допомогою префіксального словотворення. Винятки, тобто гетерогенні лексичні фігури, ілюструють слова, **узяті** в дужки. У новогрецькій мові це лексеми – відповідники прикметника *приземкуватий* – *χαμηλός* «низкий» (про людину). Фразеологізму *доземний уклін*, що, можливо, виник на основі новогрецького, відповідає грецьке *εδαφιαίος υπόκλιση*, буквально – уклін до самої землі, пор. з російським *земной (низкий) поклон*.

Такий аспект розгляду локативних ад’єктивів у східнослов’янських і новогрецькій мовах вимагає відповіді на питання про схожість і відмінність їхнього словотворення. Насамперед звертає на себе увагу різниця в продуктивності творення прикметників з локативними значеннями за допомогою суфіксації, префіксації, композиції та юкстапозиції. Усі ці способи застосовуються в розгляданих мовах: *χωρίο – χωριάστικός*, *село – сільський*,

θάλασσα – *θαλαστικός*, *море* – *морський*, *αστικός* – *υπεραστικός*, *міський* – *міжміський*, *διεθνής* – *міжнародний*, *διηπειρωτικός* – *міжконтинентальний*, *διαπλανητικός* – *міжпланетний*, *βορειοανατολικός* – *північно-східний*, *νοτιοδυτικός* – *південно-західний* тощо.

У новогрецькій мові префіксальне творення локативних ад'єктивів менш продуктивне, ніж у східнослов'янських. Своєрідністю позначено також використання суфіксального словотвірного способу. На це впливає вищий ступінь аналітизму новогрецької мови, що відкриває в ній ширші можливості для міжчастиномовної транспозиції. Так, у східнослов'янських мовах для творення прикметників з локативними ознаками широко вдаються до суфіксального словотворення: *гірський*, *озерний*, *селищний* тощо. Паралельно, хоча й не завжди, можуть функціонувати словосполучення іменника в називному відмінку з іменником у родовому відмінку для вираження **не лише** належності, але й просторового значення: *рада міста (в місті)* – *міська рада*, *рада села* – *сільська рада*. У новогрецькій мові в цих випадках такі словосполучення дуже продуктивні й часто єдині для вираження значення місця в широкому розумінні слова. Отже, вони не згортаються в композитні слова. Так, *архівні документи* по-грецькому передаємо словосполученням *τα εγγράφα του αρχείου*.

Творення прикметників з локативним значенням за допомогою префіксів та основоскладання в багатьох випадках конкурує з транспозицією частин мови. У східнослов'янських мовах просторові (вертикальні й горизонтальні) орієнтири в межах опозиції «верхньо – нижньо» також передаються словосполученнями.

Відносні прикметники в таких випадках апелюють до атрибутивних іменникових словосполучень на зразок: *верхня щелепа* – *нижня щелепа* – *верхньощелепний* – *нижньощелепний*. У новогрецькій мові такі похідні ґрунтуються на атрибутивних словосполученнях прислівника з іменником. Багато новогрецьких прислівників здатні виконувати функцію означень. Для цього їх ставлять у позицію між артиклем та іменником, і тоді має місце

транспозиція: *το άνω σαγόνι* – *щелепа вгорі* – *верхня щелепа* - *το κάτω σαγόνι* – *щелепа внизу* – *нижня щелепа*.

Такі словосполучення – розчленовані найменування рідко згортаються в композитні іменники на зразок *το πάνωσάγωνα*, *το κάτωσάγωνα* – *верхня та нижня щелепа*. *το πάνω σάντονι* - *το κάτω σάντονι* – *нижнє простирadlo* – *верхнє простирadlo*. Синонім лексеми *το σαγόνι* іменник *η γνάθος* не згортається далі в композит. Подальше перетворення композитного іменника у відносний прикметник здебільшого не відбувається. Функція вираження локативного значення залишається за словосполученням-мотиватором, і вже тільки поєднання з артиклем передає значення відносності, наприклад, *το μέρος της άνω πόλης* *частина верхнього міста*, *το τμήμα της κάτω πόλης* *частина нижнього міста*, що конкретизована або як відношення належності, або як локативне значення *στην άνω (κάτω) πόλη* *у верхньому (нижньому) місті*. Ми помічаємо, що в таких випадках у новогрецькій мові зростає роль словоскладання в оформленні локативних значень. Словосполучення *близькосхідні країни* по-грецькому оформлене лише словосполученням з прислівником-атрибутом: *οι χώρες της Εγγύς Ανατολής*.

У східнослов'янських мовах творення префіксальних локативних прикметників значною мірою зумовлено місцевим відмінком іменників з прийменниками, отож, оформлене транспозицією. Ці прийменниково-іменникові словосполучення регулярно згортаються в них у прикметники з локативними значеннями: *над водою* – *надводний*, *під водою* – *підводний*, *при стіні* – *пристінний*, *на стіні* – *настінний*, як і інші слова у формі іменників у родовому: *без меж* – *безмежний* чи орудному відмінках: *поза шлюбом* – *позашлюбний*. У новогрецькій мові відсутні давальний та місцевий відмінки. Їхні значення перебрав на себе знахідний. Функціональна багатозначність відмінка створює умови для його оморфності. Багатозначність знахідного відмінка відчутно впливає на творення не тільки прикметників, прислівників, а й дієслів. У ній поширені ряди слів, похідні яких виражають значення «розташовувати, класти в певне місце»: *καμινιάζω* – *класти в доменну піч*, *τσεπώνω* – *в кишеню*, *φακελώνω* – *в конверт*. У російській та українській мовах

такі утворення можливі, але вони поодинокі: укр. *госпіталь* – *госпіталізувати*, рос. *склад* – *складировать*. У новогрецькій представлено також композитні дієслова зі значенням просторового переміщення типу: *θαλασσοπόρω* – *плавати морем*, *θαλασσομάχο* – *битися на морі*, *θαλασσοπνίγομαι* – *тонути на морі*.

Великий ступінь омонімії форм знахідного відмінка зумовлює потребу в уточненні просторової семантики за допомогою інших засобів та способів словотворення на основі синтаксичних перетворень (типових трансформацій і транспозицій).

Література

Белецкий 1950: Андрей Белецкий. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). Киев.

Білецький 2012а: Андрей Белецкий. Из наблюдений над морской лексикой венгерского языка. А.О. Білецький. Вибрані праці. Київ, 159-165.

Білецький 2012б: Андрей Белецкий. Основы этимологических исследований ономастического материала. А.О. Білецький. Вибрані праці. Київ, 216-364.

ЕСУМ 1982-2012: Етимологічний словник української мови. Олександр Мельничук (голов. ред.). Київ, т.І-VI.

Кокурина 2005: Татьяна Кокурина. Греческие пословицы и поговорки и их аналоги в русском языке. Алексей Соколюк (ред.). Москва.

НРС 1980: Новогреческо-русский словарь. П. Пердитис и Г.Пападопулос (ред.). Москва.

НУС 2005: Ніна Клименко, Олександр Пономарів, Євген Чернухін. Новогрецько-український словник. Київ.

РНС 1966: Амалия Иоаннидис. Русско-новогреческий словарь. Москва.

РУС 1968: Російсько-український словник. Київ, т. I-III.

ССУМ 1999-2000: Словник синонімів української мови. Київ, т.І-II.

СУМ 1970-1980: Словник української мови. Іван Білодід (голов. ред.). Київ., т.І-XI.

УНС 2008: Ніна Клименко, Олександр Пономарів, Андрій Савенко.
Українсько-новогрецький словник. Київ.

ФСУМ 1993: Фразеологічний словник української мови. Леонід
Паламарчук (голов. ред.). Київ, кн. I-II.

ΕΛ 1995: Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεο ελληνικής. Ν. Ανδριώτης
(упоряд.). Θεσσαλονίκη.

ΛΝΕΓ 1998: Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. Γ. Μπαμπινιώτης (голов.
ред.). Αθήνα.

ΝΕΛ 1998: Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας.
Ε. Κριαράς (упоряд.). Αθήνα.

Простір як відстань у вимірах фразеологізмів сучасної української та новогрецької мов¹⁷

Видатний сучасний грецький філософ Хр. Янарас в огляді розвитку філософської думки від античності до сьогодення присвячує великий розділ космічним вимірам наявного, зокрема його простору і руху. Автор пише, що в новогрецькій мові іменник *χώρος* «простір» має той самий умоглядний зміст, що й *τόπος* «місце», або ще й ширший, оскільки *χώρος* означає «відокремлене місце, конкретне місце, місцевість» [Янарас 2000: 296]. Хр. Янарас дав пояснення з приводу того, як висвітлюють проблеми простору в своїх працях філософи упродовж багатьох століть.

Виділимо кілька думок, важливих для мовознавчого аналізу способів і засобів вираженого в мові поняття «простір (місце)». Аристотель підкреслює, що простір – це межа, передумова, можливість визначення чуттєвого, отже, край (межа) в безкрайньому (безмежному). Це означає, що чуттєве є обмеженим, тобто має вимір, величину. Хр. Янарас підкреслює, що простір і рух (навіть час як обчислюваний рух) утворюють одну неподільну єдність координат визначення фізичної дійсності. Простір робиться нерухомим (вноситься в свідомість як нерухома межа), тому що тільки так може виявитися–вимірятися рух [Там само: 223–237]. Ці думки наводимо для того, щоб краще уявити можливості мовного моделювання простору.

У лінгвістиці вже давно виділено таку семантичну категорію, як локативність, окреслено її семантичні варіанти, нагромаджено чималу кількість праць, у яких локативи (назви місць, місцевості) розглянуто в різних мовах. Детально описано особливості вираження значень місця засобами морфології (наприклад, відмінками іменників у тих мовах, де він відмінюється, розрядами прислівників), словотворення (сукупністю спеціальних префіксів, суфіксів, певних основ), синтаксису (підрядні речення місця), лексичними (назви місця,

¹⁷ Уперше опубліковано в: Осмь десатъ: Сборник научных статей к юбилею И.С. Улуханова. – М.: Азбуковник: ЛКСРУС, 2015. – С. 253–261.

населених пунктів і т. ін.). Менше описано реалізацію просторових вимірів у фразеологізмах однієї або кількох мов.

Такий аналіз вимагає окреслення способів вираження локативних значень у їхній сукупності, налаштуванні, взаємодоповненні одних мовних засобів вираження іншими. Цей розгляд вимагає запровадити в словотвірний аналіз одиницю проміжного типу, яку називаємо *лексико–словотвірною категорією*. Ідеться про композити та юстапозити, що містять у своїй структурі основи, які є регулярними виразниками певних словотвірних значень. Саме вони стають схемами впорядкування семантики і форми таких одиниць. Словотвірні, а також лексико–словотвірні категорії стають частиною більш абстрактних семантичних категорій, наприклад, локативності. Для з'ясування цього аспекту дослідження похідних встановлюється сітка (матриця) семантичних ознак одиниць певної категорії на основі аналізу метамови різнотипних словників. В аналізі прикметників з локативними ознаками ми скористалися сіткою ознак, запропонованою А.О. Білецьким у його монографії «Лексикологія і теорія мовознавства (Ономастика)», з певними модифікаціями [Білецький 2012б: 287–289]. У ній є 10 різновидів ознак. Серед них: орієнтаційні епітети А. Лінійні з різновидами а) вертикальні: верхній – середній – нижній та б) горизонтальні: передній – середній – задній, а також Б. Кругові: північний – південний, західний – східний. Визначено розмірні прикметники: великий – малий, довгий – короткий, глибокий – мілкий, широкий – вузький тощо, а також оцінні: благий, добрий – поганий (пор. відтопонімні прикметники *благовіщенський – чортотлінівський*).

Лексико–словотвірну взаємодію похідних одиниць допомагають узагальнити так звані *лексичні фігури* (= *схеми*) А.О. Білецького [2012а: 159–163]. Це такі тематично близькі групи взаємопов'язаних слів, взаємне розташування яких характерне для даної мови і може бути зіставлене або протиставлене семантично паралельній групі інших мов: укр. *коло* (рос. *круг*), *колесо* і *кільце*, рос. *круг*, *колесо*, *кольцо*, укр. та рос. *сосна* – *сосняк*, новогрец. *πεύκο* – *πευκώνας*, подібно рос. *голуб* – *голубятня*, укр. *голуб* – *голуб'ятня*, новогрец. *περιστέρι* – *περιστερώνας*. Щойно названі схеми гомогенні. Вони

ілюструють суфіксальне творення похідних лексем з однаковими лексичними значеннями «істота – рослина» – «місце (простір), де вони живуть». Однак існують і гетерогенні фігури.

Використання матриці ознак семантичних, лексико–словотвірних категорій та лексичних фігур виявляється ефективним для з'ясування особливостей упорядкування словотвірної та лексичної семантики в одній мові, а також у зіставних дослідженнях близькоспоріднених і неспоріднених мов. За цієї умови семантичні варіанти однієї категорії, об'єктивовані метамовою та ілюстративним матеріалом словників, систематизуються в плані різнорівневих мовних засобів її вираження та налаштування їх одні на одних. Таке дослідження дозволяє в широкому контексті розглянути також словотвірні категорії, зосереджуючи увагу не лише на спільності семантики твірних – похідних, словотвірних типів, словотвірних рядів одиниць, а й на способах упорядкування її «клішованими» формами вираження. Можемо зіставляти епідигматичні парадигми одиниць з лексичними групами, фразеологічними угрупованнями на основі реалізованих ними семантичних ознак певної категорії, виявляти способи їх взаємодоповнення, упорядкування їхньої семантики за лексичними фігурами. Паралельно визначаємо роль різних способів словотворення, лексичного наповнення словотвірних та семантичних категорій.

Здійснений розгляд локативних простих (з одним коренем) та складних (з двома і більше основами) ад'єктивів ґрунтується на тому, що одна їхня основа обов'язково співвідносна з іменником, який виражає просторове значення місця, меж/кордонів, гір, хребтів, морів, річок, озер, боліт, країн, частин світу, частин тіла тощо. Він показав, що ад'єктиви по-різному уточнюють семантику місця. У *компози*тах ці значення реалізують основи **верхньо-**, **середньо-**, **нижньо-**, **високо-**, **низько-**, **вище-**, **нижче-** (з ряду вертикальних), **передньо-**, **середньо-**, **задньо-**, **ліво-**, **право-** (з горизонтальних), **північно-**, **південно-**, **західно-**, **східно-** (з кругових). Доцентрову і відцентрову просторову орієнтацію виражають основи **внутрішньо-** та **зовнішньо-**. З оцінних представлено основи **далеко-**, **близько-**. Більшість цих складників

упорядковано антонімічними відношеннями, але реалізація їх у словотвірних парах відрізняється. Композити–прикметники з локативними ознаками конкретизують значення, окреслювані опозицією основ **внутрішньо-** і **зовнішньо-**. Лише незначна частина з них утворює зіставлювані пари: *внутрішньодержавний – зовнішньодержавний*.

Центр іншої групи розгляданих ад’єктивних композитів утворює опозиція значень «вгорі – вниз». Одна з її підгруп є об’єднанням слів з основами **верхньо-** та **нижньо-**. Частина цих лексем становить антонімічні пари, члени яких вказують на розташування чогось вгорі або внизу: *верхньогубний – нижньогубний, верхньощелепний – нижньощелепний*.

Своєрідну підгрупу утворюють складні прикметники з основами **високо-** та **низько-**, що теж апелюють до виміру висоти та зіставлення верху й низу. Однак серед її одиниць композитів з власне локативними прямими значеннями порівняно мало: *високостовбурний – низькостовбурний, високобортний – низькобортний*.

До складу прикметників з локативним значенням входять композити з основами, співвідносними з іменниками так званої кругової орієнтації *північ – південь, захід – схід*. Їх небагато. Як і тих твірних – географічних назв або найменувань народів (етносів), що їх мотивують (*Двіна, Європа, Німеччина, Сибір, Україна, Казахстан*). Вони здебільшого впорядковані опозиційними відношеннями: *західноєвропейський – східноєвропейський*.

У словниках загальнолітературної української та російської мов засвідчено не дуже численну групу ад’єктивів, організованих опозицією «південь – північ»: укр. *південноамериканський – північноамериканський*, рос. *южноамериканский – североамериканский*.

Аналіз показує, що просторова орієнтація, виражена складними прикметниками, у багатьох випадках має бінарно–контрастивний характер, отже, слова утворюють ряди протиставлених членів на зразок *правобічний – лівобічний* [Білецький 2012б: 288]. Лише в деяких випадках можливий третій, центральний член протиставлення за значенням «середній»: *передньоязиковий – середньоязиковий – задньоязиковий*.

Відомо, що префіксація як спосіб словотворення дуже близька до основоскладання: більшість її одиниць у східнослов'янських та новогрецькій мовах зберігає зв'язок з прийменниками та прислівниками. Якраз тому доцільно проаналізувати, які саме властивості додають префіксальні похідні до матриці локативних ознак, окреслених у межах осново- та словоскладання. Прості (з одним коренем) префіксальні ад'єктиви додають до сітки нові просторові ознаки, але в них відсутні кругові типу «західний – східний», «північний – південний», горизонтальні «лівий» – «правий», а також ознаки з розряду розмірних та оцінних. Перші виражає основа–напівафікс **навколо-**: *навколоземний*.

Префіксальні прикметники реалізують сітку локативних ознак по-своєму. Так, до зіставлення «верх – низ»: *надщелепний* – *підщелепний* додано ознаки «близькість розташування до чогось»: *прискронний*, «на поверхні чого=небудь»: *натронний*, *наскельний*, а також «за межами чогось»: *захмарний*. Отже, до сітки локативних ознак префіксальних прикметників входять контрастивно вимірні властивості «вгорі» (**над-**, **понад-**), «внизу» (**під-**, **попід-**). Перша модифікується ще й ознаками розташування на поверхні чого-небудь (**на-**), друга – вказівкою спрямованості ознаки донизу (**до-**).

Крім них, представлено ознаки «близькість розташування біля того, що названо твірною основою» (**при-**) та «перебування за його межами» (**за-**, **поза-**). Неконтрастними є ознаки «розташований між чимось» (**між-**) та «кругова орієнтація» (**навколо-**). Префікси **перед-**, а також **після-** у локативних прикметниках використовуються рідко. У східнослов'янських мовах вони спеціалізуються на вираженні часових ознак. Префіксальні прикметники з локативними значеннями на відміну від композитів не реалізують опозицію «внутрішньо-» – «зовнішньо-». Вони виражають тільки значення «за межами того, що названо основою–мотиватором» (префікси **за-**, **поза-**).

У новогрецькій мові префіксальне творення локативних ад'єктивів менш продуктивне, ніж у східнослов'янських. Своєрідністю позначено також використання суфіксального словотвірного способу. На це впливає вищий ступінь аналітизму новогрецької мови, що відкриває в ній ширші можливості

для міжчастиномовної транспозиції. Так, у східнослов'янських мовах для творення прикметників з локативними ознаками широко вдаються до суфіксального словотворення: *гірський, озерний, селищний* тощо. Паралельно, хоча й не завжди, можуть функціонувати словосполучення іменника в називному відмінку з іменником у родовому відмінку для вираження належності, але й просторового значення: *рада міста (в місті) – міська рада, рада села – сільська рада*. У новогрецькій у цих випадках такі словосполучення дуже продуктивні й часто єдині для вираження значення місця в широкому розумінні слова. Отже, вони не згортаються в композитні слова. Так, *архівні документи* по-грецькому передаємо словосполученням *τα έγγραφα του αρχείου*.

Творення прикметників з локативним значенням за допомогою префіксів та основоскладання в багатьох випадках конкурує з транспозицією частин мови. У східнослов'янських мовах просторові (вертикальні й горизонтальні) орієнтири в межах опозиції «верхньо- : нижньо-» також передаються словосполученнями.

Відносні прикметники – слова в таких випадках апелюють до атрибутивних іменникових словосполучень на зразок: *верхня щелепа – нижня щелепа – верхньощелепний – нижньощелепний*. У новогрецькій мові такі похідні ґрунтуються на атрибутивних словосполученнях прислівника з іменником. Багато новогрецьких прислівників здатні виконувати функцію означень. Для цього їх ставлять у позицію між артиклем та іменником і тоді має місце транспозиція: *το άνω σαύονι – щелепа вгорі – верхня щелепа – το κάτω σαύονι – щелепа внизу – нижня щелепа*, що свідчить про зростання ролі словоскладання в оформленні локативних значень. У назві *близькосхідні країни* прикметник по-грецькому оформлений лише словосполученням із прислівником–атрибутом: *οι χώρες της Εγγύς Ανατολής*.

У східнослов'янських мовах творення префіксальних локативних прикметників значною мірою зумовлено місцевим відмінком іменників з прийменниками, отож, оформлене транспозицією. Ці прийменниково–іменникові словосполучення регулярно згортаються в них у прикметники з локативними значеннями: *над водою – надводний, під водою – підводний, при*

стіні – пристінний, на стіні – настінний, як і інші слова у формі іменників у родовому: *без меж – безмежний* чи орудному відмінках: *поза шлюбом – позашлюбний*. У новогрецькій мові відсутні давальний та місцевий відмінки. Їхні значення перебрав на себе знахідний. Функціональна багатозначність відмінка створює умови для його оморфності. Багатозначність знахідного відмінка відчутно впливає на творення не тільки прикметників, прислівників, а й дієслів. У ній поширені ряди слів, похідні яких виражають значення «розташовувати, класти в певне місце»: *καμινιάζω – класти в доменну піч, τσεπόνω – в кишеню, φακέλώνω – в конверт*. У російській та українській мовах такі утворення можливі, але вони поодинокі: рос. *госпиталь – госпитализировать, склад – складировать*. У новогрецькій представлено також композитні дієслова зі значенням просторового переміщення типу: *θαλασσοπορώ – плавати морем, θαλασσομαχώ – битися на морі, θαλασσοπνίγομαι – тонути на морі*.

Великий ступінь омонімії форм знахідного відмінка зумовлює потребу в уточненні просторової семантики за допомогою інших засобів та способів словотворення на основі синтаксичних перетворень (типових трансформацій і транспозицій).

Аналіз фразеологізмів у плані їхньої участі в реалізації категорії локативності також вимагає врахування метамови – опису їхньої семантики в різнотипних словниках (фразеологічних, перекладних, тлумачних, неологізмів). Словники об'єктивують семи самих фразеологізмів, що по-різному уточнюють ознаки місця та їхніх тлумачень. Вони дають підстави упорядкувати ознаки локативності, вираженої фразеологічними одиницями мови. Якраз у цій ділянці й виявляється найбільша відмінність окреслення локативності порівняно з тими просторовими ознаками, які встановлені в межах префіксації, суфіксації та осново- і словоскладання.

Докладніше зупинимося на фразеологізмах української та новогрецької мов, що містять локативні ознаки і виявляють паралелізм їхньої образної основи, семантики і почасті форми. Вони численні. Більшості з них властиві ознаки поведінкових характеристик людини та її станів (фізичних, емоційних,

моральних) у певних обставинах. У фразеологізмах обмежувачами в просторі виступають численні соматизми, що служать мірилом вияву станів та почуттів. Вони часто виявляють паралелізм форми і змісту в зіставляваних мовах. Дієслова, поєднувані із соматизмами у фразеологізмах різних типів, здебільшого виражають значення спрямованої дії або руху. Результатом дій за участю соматизмів стають певні стани. До таких соматизмів належать іменники *голова* (з її частинами: *очима, вухами, носом, ротом, маківкою* голови), *все тіло* (*живіт, шлунок, печінка, серце, душа*), а також *потилиця, шия, в'язи, плечі, руки, ноги, п'яти*.

Розпочнемо із *серця*. Його новогрецький відповідник *кардіа*, у східнослов'янських мовах відомий як основа **кардіо-** /-**кард** у багатьох словах на зразок: *кардіограма, кардіолог, кардіоцентр, міокард, перікард* та ін. Фразеологізми *έχω κάποιον στην καρδιά μου, ήρθε η καρδιά στον τόπο της, με το χέρι στην καρδιά μου* з українськими відповідниками *він у мене в серці, серце стало на місце, поклавши руку на серце* виражають почуття людини. Перший – любов до когось, велику симпатію, другий – заспокоєння після пережитого сильного потрясіння, третій – щирість і відвертість у розмові з кимось.

Схожі душевні стани окреслюють фразеологізми *тягар ліг на серце / як тяжкий камінь ліг на серце, з важким, нелегким серцем – έχω βάρος στην καρδιά μου*. Вони підкреслюють перебування кого-небудь у гнітючому, тривожному стані, передчутті чогось неприємного. Фразеологізми *як ніж гострий у серці (у серце) – έχω αγκάθι/ μαχαίρι στην καρδιά* вказують на те, що серце людини дуже сильно, здебільшого неприємно вражене. Про глибокі, щирі почуття повідомляють фразеологізми *з глибини душі (серця) / в глибині душі – εκ βάθους της καρδιάς/ ψυχής / από τα βάθη της καρδιάς (ψυχής) / μετά τα φύλλα της καρδιάς (μετά τα φυλλοκάρδια)*. Вияв приязні засвідчують фразеологізми *εκ όλης καρδιάς – від усього серця, με το χέρι στην καρδιά – поклавши руку на серце*, а неприязні, прихованої підступності – *відігрівати змію біля серця / мати змію під серцем – ζεσταίνω/ έχω το φίδι στον κόρφο μου*. В останньому випадку українському іменникові *серце* у новогрецькій відповідає слово *груди*, що свідчить про можливість калькування цього фразеологізму в українській мові.

Роль орієнтира (краю) у морі почуттів відіграє іменник *душа*, який у багатьох українських та новогрецьких фразеологізмах є синонімом слів *серце* та *кардіа*: *ως το βάθος της ψυχής μου/ της καρδιάς μου – до глибини душі*.

Поведінкові ознаки виражають фразеологізми: *брати гріх на душу – παίρνω το κρίμα στο λαιμό μου*. Хоча грецький фразеологізм перекладається як *гріх на шию*, однак виражає те саме значення: 1) діяти всупереч власній совісті, загальноприйнятим нормам моралі; 2) убивати кого-небудь. Ці фразеологізми негативно характеризують особу, яка діє всупереч власній совісті, моральним нормам чи є вбивцею. Фразеологізм *стояти над душею – στέκομαι πάνω από το κεφάλι* негативно визначає поведінку: набридливо, невідступно перебувати біля кого-небудь.

Паралелізм виявляють фразеологізми з іменниками *ψυχή* та характеристиками психічного стану: *душа в п'яти (п'ятки) пішла (тікає, заглядає, лізе) – πήγε η ψυχή μου στην κουλούρη / πήγε η ψυχή μου στα δόντια μου*. У новогрецьких фразеологізмах *душа* йде в *бублик* або в *зуби*. У всіх них ідеться про людину, яка раптово відчуває сильний переляк, якій дуже страшно. Про зміну настрою людини говорять фразеологізми *це лежить каменем у мене на душі, αυτό βαραίνει στην ψυχή μου*. Фізичний стан людини окреслює фразеологізм *ме την ψυχή στο στόμα (στα δόντια) – ні живий, ні мертвий*.

Як бачимо, в проаналізованих фразеологізмах місцем (вмістилищем) формування певного настрою, стану виступають іменники–найменування органів тіла: *серце*, яке в переносному значенні стає центром формування певних душевних станів людини і *душа*, яка хоч і є повітряною і невидимою, за Аристотелем, проте теж є центральним місцем побутування духу людини, її емоцій та стимулів певної поведінки, страждань і переживань.

Іменники *голова, το κεφάλι, η κεφαλή* – центри розумових здібностей людини, осмислених вольових дій і вчинків, місце формування почуттів, теж поширені у фразеологізмах української та новогрецької мов. Сполучаючись із дієсловами конкретної дії, руху, ці іменники у фразеологізмах метафорично виражають певні мисленнєві операції: *мені спало на думку, прийшло в голову – μου έρχεται κάτι στο κεφάλι μου/ μπαίνει κάτι στο κεφάλι μου* – «мені раптово щось

спало на думку, прийшло в голову». Протилежну за спрямуванням дію виражають фразеологізми *λέω/ βγάζω κάτι απ'το κεφάλι μου* – *викидати з голови*. Останній з дієсловом *βγάζω* може мати в обох мовах позитивну конотацію: *брати з голови, говорити по пам'яті*, тобто так, як збереглося в голові, без звернення до тексту, до оригіналу чи до іншого джерела.

Серед фразеологізмів з іменником *голова*, що є визначниками психічного стану людини, багато таких, які мають інтернаціональний характер. Частина з них зорієнтовано на стан розпачу: *битися головою об стіни (в мур)*, тобто дуже переживати, побиватися з якогось приводу; безпорадності: *голову прихилити ніде*. В українській мові існує ще і його синонім *ніде голову приткнути*. Обидва вони пов'язані з текстом Євангелій від Матвія і Луки – *δεν έχω που την κεφαλήν κλίναί* «немає де влаштуватися». Подібні до цього фразеологізми стають джерелом метафорично переосмислених і відомих світові образів: *βάζω το κεφάλι μου στον υτορβά (στο σακί)* – *покласти голову на плаху (під сокиру)*, що в багатьох мовах наділені спільним значенням «ручатися з повною відповідальністю за кого-небудь». У новогрецькій цей фразеологізм співвідносний з іншим, у якому використано іменник *плаха* як позначник місця покарання: *ζητώ την κεφαλή (κάποιου) επί πινάκι*, буквально «вимагати чиюсь голову (покласти) на плаху». До інтернаціональних належить фразеологізм *валити з хворої (дурної) голови на здорову* – *φορτώνω τα σφάλματα μου σε άλλον*, отже, «перекладати вину з винного на невинного, звинувачувати невинного». Інтернаціональний фразеологізм *το ψάρι βρωμάει από το κεφάλι* відомий своїм буквальним перекладом у кількох мовах. Він звучить як *риба гниє з голови* і виражає ознаку соціального стану суспільства, розклад, занепад якого починається з тих, хто при владі, хто керує суспільством.

Паралелізм виявляють ще кілька фразеологізмів, які окреслюють становище людини, в якому вона перебуває під впливом інших: *стояти над головою* – *έχω κάποιον πάνω από το κεφάλι μου* «зазнавати тиску або контролю від когось старшого за посадою, званням». Оцінний компонент містять українські фразеологізми *з голови до ніг (п'ят)* / *з ніг до голови* та грецький *απ' την κορυφή ως τα νύχια* буквально «від маківки голови до нігтів» – про тих, хто

повністю поділяє чийсь думки, дуже підтримує когось, його вчинки. У фразеологізмі *догори ногами – με τα πόδια πάνω (ανάποδα)* негативно оцінено поведінку людей, які *τροχι на головах (на голові) не ходять*, тобто бешкетують, чинять безладдя.

Наведені приклади засвідчують наявність у семантиці багатьох фразеологізмів з локативними семами оцінних компонентів і саме цією палітрою значень вони доповнюють загальну їх характеристику, адже утворені основоскладанням ознакові слова – просторові прикметники здебільшого не виражають подібних значень.

Соматизми як своєрідні локативи в складі фразеологізмів двох зіставлених мов метафорично орієнтують людину в просторі відчуттів і почуттів. Вони ніби наближують простір до людини і виконують ту роль його визначника, про яку писав Аристотель: «Про певну частину простору треба знати і як про безмежне, чи існує вона, чи не існує, і як вона існує, і що вона таке» [Янарас 2000: 127]. Чуттями сприйманий простір на основі метафори вказує на «краї» сприймання відчуттів, станів, поведінки людей. І ці краї обмежують фразеологічні локативи вираженням семантики «де?, звідки?, куди?, ніде?, нідê?, від і до, знизу догори, згори донизу, нікуди, нікуди», що може уточнюватися семами безпосередньої близькості до суб'єкта *під самий ніс* або недоступності зору далекої відстані *щоб очі не бачили*, або відстані невизначеного за напрямком руху в просторі *куди ноги несуть*, існування повсюди *куди не кинь оком*.

Серед таких фразеологізмів багато семантично паралельних утворень: *μου βγήκε (ξυνό) από τη μύτη* – *вилізти боком*, *ως το βάθος της ψυχής μου* – *до глибини душі*, *φέρνω μπροστά στη μύτη κάποιου* – *під самий ніс*, *δε βλέπω πέρα (ως) τη μύτη μου* – *не бачити далі свого носа*, *έχω κάποιον πάνω απ' το κεφάλι μου* – *стояти над головою*, *ап' τη κορφή ως τα νύχια* – *з ніг до голови*, *με τα πόδια πάνω (ανάποδα)* – *догори ногами*.

Такі паралельні фразеологізми окреслюють соціальні та інші стани людини *έχω κάποιον στη ράχη μου* – *сидіти на голові / висіти на шиї / на плечах* – «бути під чиеюсь опікою або на утриманні когось». Українські фразеологізми

за спиною / за широкою спиною мають грецький відповідник *έχω γερές πλάτες*. Російські еквіваленти цього фразеологізму ще ближчі за формою до грецького: *иметь крепкую спину* (з синонімом *иметь сильную руку*). У новогрецькій існує близький до названого фразеологізм, який характеризує не об'єкт, а суб'єкт дії: *κάνω πλάτες σε κάποιον* «підтримувати когось».

Фізичний стан людини окреслюють паралельні фразеологізми *κράτιέμαι από μια κλωστή/ η ζωή κρέμεται από μια τρίχα* – висіти на волоску (на волосинці, на ниточці).

Зразком паралельної поведінкової характеристики людини, про яку йшлося, може бути фразеологізм *χώνω παντού τη μύτη μου* – совати (тикати, пхати / сунути свого носа, тобто самочинно втручатися в що-небудь (переважно в чужі справи). В українській мові цей фразеологізм має ряд синонімів *совати носа до нашого проса, сунути носа в чужий город (в чужі горішки)*.

Серед аналізованих фразеологізмів обмаль таких, що їх зорієнтовано на власні, зокрема топонімічні, назви: *ρωτόντας πας στην Πόλη* – язик до Києва доведе. Серед них інтернаціоналізм, основою якого є грецьке словосполучення *από τη Σκύλλα στη Χάρυβδη* – між Сциллою і Харибдою, що і в російській, і в українській мовах, крім книжної, має ще й розмовну форму *між двох огнів*.

Це і дозволяє зробити загальний висновок про те, що фразеологізми тяжіють здебільшого до простору відчуттів і почуттів.

Литература

Белецький 1950 – А. Белецький. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). Киев, 1950.

Білецький 2012а – А. Белецький. Из наблюдений над морской лексикой венгерского языка // А.О. Білецький. Вибрані праці. Київ, 2012.

Білецький 2012б – А. Белецький. Основы этимологических исследований ономастического материала // А.О. Білецький. Вибрані праці. Київ, 2012.

ЕСУМ 1982–2012 – Етимологічний словник української мови // Олександр Мельничук (голов. ред.). Київ, 1982–2012.

Кокурина 2005 – Греческие пословицы и поговорки и их аналоги в русском языке // Алексей Соколюк (ред.). Москва, 2005.

НРС 1980 – Новогреческо–русский словарь // П. Пердитис и Г. Папандопулос (ред.). Москва, 1980.

НУС 2005 – *Н. Клименко, О. Пономарів, Є. Чернухін*. Новогрецько–український словник. Київ, 2005.

РНС 1966 – *А. Иоаннидис*. Русско–новогреческий словарь. Москва, 1966.

РУС 1968 – Російсько–український словник. Київ 1968.

ССУМ 1999–2000 – Словник синонімів української мови. Київ, 1999–2000.

СУМ 1970–1980 – Словник української мови // Іван Білодід (голов. ред.). Київ, 1970–1980, т. I–XI.

УНС 2008 – *Н. Клименко, О. Пономарів, А. Савенко*. Українсько–новогрецький словник. Київ, 2008.

ФСУМ 1993 – Фразеологічний словник української мови // Леонід Паламарчук (голов. ред.). Київ, 1993, Кн. I–II.

Янарас 2000 – *Хр. Янарас*. Нерозривна філософія. Київ, 2000.

ΕΛ 1995 – Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής / Ν. Ανδριώτης. Θεσσαλονίκη, 1995.

ΛΝΕΓ 1998 – Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας / Γ. Μπαμπινιώτης. Αθήνα, 1998.

ΝΕΛ 1998 – Νεοελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας / Ε. Κριαράς. Αθήνα, 1998.

Демінутивність в ад'єктивах української, російської та новогрецької мов¹⁸

Демінутивність належить до поняттєвих категорій мов, що виявляють тісний зв'язок з іншими її категоріями і мають свої засоби вираження на всіх рівнях мовної системи, Вона існує в багатьох мовах світу й упорядкована в них навколо виділених ще з часів античності понять «всьому лічба, міра і межа». Маючи модифікаційний характер, демінутивність своїми семантичними компонентами співвідноситься з такими загальними категоріями, як якість, кількість, градуальність та іншими, що в мові реалізуються граматичними (морфологічними та синтаксичними), словотворчими, лексико-словотворчими, лексичними та фразеологічними засобами.

У кожній мові виявляється свій «репертуар» цих засобів, як і набір способів мовного впорядкування смислових компонентів-семантичних варіантів категорії демінутивності. У різних мовах ця категорія має словотворчі засоби вираження реального або усвідомлюваного зменшення розміру предметів, імен, кількісної міри виявлення динамічних ознак (у межах дієслів) та статичних ознак (у прикметників, прислівників): укр. *пес* – *песик*, рос. *пёс* – *пёсик*, грец. *ο σκύλος* – *το σκυλάκι*; *жовтий* – *жовтуватий*, *желтый* – *желтоватый*, *кітривος* – *κιτρινωπός*. До компонента реального зменшення додається компонент усвідомленого через почуття значення малого вияву міри, його оцінки, пор.: *малий* – *малюсінький*, *чёрный* – *чернёхонький*, *λίγο* – *λιγουλάκι*, *мало* – *малуvато*, *мало* – *маловато*. У словах з емотивно-експресивною семантикою на зразок іменників: укр. *матуся*, *матусенька*, *татусь*, рос. *мамочка*, *мамулька*, *папочка*, грец. *η μαννούλα*, *η μαννουλίτσα*, *η μαννίτσα*, *το μαννάκι* значення малого розміру не марковане. Їх тому і визначають здавна у грецькій граматичній теорії терміном *υποκοριστικά* (пестливі) на відміну від явища *σμικρυντικά* (виявлюване зменшення – демінутивність).

Категорія демінутивності з різною продуктивністю реалізується в

¹⁸ Уперше опубліковано в: *Manjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga* / Ured. Irena Stramljič Breznik. – Maribor, Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Praha, 2015. – ZORA 113. – S. 170-183.

українській та російській мовах в іменниках: укр. *трава – травиця – травичка – травиченька*, рос. *трава – травка – травушка*, прикметниках: укр. *повний – повненький – повнісінький*, рос. *полный – полнехонький*, прислівниках: укр. *ніскілечки, анітрошечки*, рос. *нисколечко*, вигуках: укр. *агуськи – агусіньки*, рос. *агуси – агусеньки*, займенниках: *такий – отакенький – такісінький – отакісінький*.

Важливо окреслити поле її функціонування в мовах, її семантичні варіанти, а також зв'язки з іншими мовними категоріями, впорядкування її форми і змісту всередині самої категорії та через взаємодію з іншими поняттєвими категоріями. У кожній із названих частин мови демінутивність насамперед налаштована на загальне частиномовне значення предметності, ознаковості, загальної іменникової співвідносності, а також ознаки ознак. Прикметники, наприклад, визначають кількісні межі та міру поширення якості. Зупинимося детальніше на розгляді ад'єктивної демінутивності в трьох мовах: українській, російській та новогрецькій. За матеріал дослідження правила лексикографічні джерела – словники різного типу (тлумачні, перекладні, інверсійні, словотвірні, частотні) та тексти художнього, наукового і публіцистичного стилів (див. літературу в кінці статті).

Відомо, що на морфологічні характеристики та на синтаксичну поведінку прикметників, їхній словотвірний потенціал впливає належність їх до якісних або відносних. Семантична відмінність цих слів виявляється в здатності якісних прикметників мати лексико-граматичну категорію міри якості, тобто утворювати морфологічні форми ступенів порівняння за допомогою суфіксів та префіксів, а також похідні слова, що вказують на більшу або меншу міру вияву якості.

У лексико-граматичної категорії прикметникової міри якості виділяють такі грами, як співвідносна міра якості порівняно з мірою такої ж якості в інших предметах: *розумний – розумніший – найрозумніший*. У цьому ряді реалізовано грами вищого і найвищого ступенів порівняння. Безвідносна міра якості вказує лише міру якості предмета без зіставлення її з такою ж якістю в інших предметах. У *високий – високуватий, височезний, височенний*

реалізовано демінутивні та аугментативні значення. Для позначення різних ступенів безвідносної міри якості Д.Х. Баранник запропонував терміни *недостатній – помірний – надмірний* [Баранник 1969: 123-132; Грищенко 1979; Грещук 1995; Кучеренко 1961]. Вони мають синтетичні та аналітичні засоби вираження: *дуже/трохи приземлений*.

Окремий вимір становить суб'єктивна оцінка якості (позитивна чи негативна), що часто співіснує зі значеннями збільшеної або зменшеної ознаки і має суфіксальні та префіксальні засоби вираження. У цій ділянці словотворення відчутна належність прикметників до якісних або відносних. Останні не мають форм ступенювання, у східнослов'янських мовах від них не утворюються прислівники на *-о* та *-е* та абстрактні іменники.

Демінутивність є складником безвідносної міри якості та суб'єктивної оцінки в ознакових словах, тому важливо зрозуміти її співіснування з іншими семантичними варіантами міри якості, наприклад, її контрастивними (антонімічними) відношеннями з категорією збільшеності. Необхідне окреслення продуктивності різних способів її творення, а також лексичного наповнення та можливості розширення її складу за рахунок новотворів у різних функціональних стилях, а також їхній прагматичний потенціал у текстах. Це важливо для вивчення мов у зіставному плані.

У сучасній українській мові відад'єктивні прикметники зі зменшувальним, пестливим та зменшувально-пестливим значенням не тільки пов'язані між собою, а й продуктивно взаємодіють із семантичною категорією збільшеності, а також з категорією градуальності, осердя якої утворює поняття міри. Відносно неї вимірюються ознаки, одні з яких малі або недостатні порівняно з мірою, інші – великі, що часом її значно перевищують: *завеликий*. У відносних композитних прикметниках, утворених від іменників, дієслів, інших прикметників, займенників, прислівників, категорія демінутивності своїми семантичними варіантами перетинається також із словотвірними та лексико-словотвірними категоріями, наприклад, кількості (приблизної, малої та великої).

Різні семантичні варіанти категорії демінутивності в ад'єктивах вивчаємо

в плані вираження міри ознаки, підкреслення її малого – недостатнього – великого або повного – неповного – надмірного ступеня вияву щодо семантики твірного слова. Важливо виявити налаштованість цих ознак на вираження суб'єктивного ставлення до них, що так само, як і попередні, можуть інтенсифікуватися в напрямку зменшення, тобто наростання зменшеності. Аспект їхньої взаємодії з категорією збільшуваності допомагає глибше усвідомити роль кожного словотвірного способу, особливо осново- та словоскладання у вираженні демінутивності й аугментативності.

У сучасній українській, російській та новогрецькій мовах демінутивність в ад'єктивах найпродуктивніше передає суфіксальний спосіб словотворення (морфеми укр, **-ав/-яв-**, **-аст/-яст-**, **-уват/-юват-**: *золотавий, худорлявий, довгастий, сріблястий, важкуватий, синюватий*; рос. **-оват-**, **-ав/-ощав-**: *высоковатый, длинноватый, слащавый, моложавый, худощавый*; грец. **-ωπός**: *υκριζωπός*).

Префіксальний спосіб мало властивий категорії зменщуваності. В українській для її вираження використовується малопродуктивний з цим значенням префікс **при-** *приглухуватий, призеленкуватий*, в поодиноких випадках **під-** *підстаркуватий, підсліпуватий* та префікс **за-**, що рідко співвідносить ознаку малого ступеня вияву з іще меншими: *залегкий, занизький*. У російській мові так само, як і в українській, відсутні спеціальні префікси, які б виражали значення зменшеності. У поодиноких словах його передає префікс **под-** *подслеповатый, подслепой*. Їх доповнює префікс **недо-** що підкреслює неповноту реалізації ознаки; *недобудований, недостроенный*. У новогрецькій мові значення неповно виявлюваної ознаки реалізується полісемічним префіксом **υπο-** *υπόζῖνος* кислуватий, *υπόθερμος* теплуватий, який корелює з антонімічним йому за значенням **υπερ-**: *υπέρλευκος* дуже білий, *υπέρθερμος* дуже гарячий.

В українській найпродуктивнішим у вираженні значення неповного ступеня вияву ознаки є суфікс **-уват-**. Йому властива найбільша питома вага (активність) у лексиконі мови, а це означає, що він має розгалужену сполучуваність з різнотематичними твірними словами (параметричними

прикметниками, кольоропозначеннями, зовнішніми ознаками істот та предметів тощо): *високий – високуватий, солодкий – солодкуватий, малий – малуватий*. Семантичний варіант категорії демінутивності «неповнота виявлення ознаки» не є однопорядковим з експресивною оцінкою цієї ознаки. Трапляються лише поодинокі похідні прикметники на зразок *смагляватенький*,

Для встановлення схожості та відмінностей у способах реалізації категорії демінутивності прикметниками показові кольоропозначення. Суфікси укр. **-уват-** і рос. **-оват-** регулярно «приглушують» основні кольори спектру, а також ті кольори, які утворено за подібністю кольору до вказаних твірними іменниками предметів: укр. *білуватий, голубуватий, жовтуватий, лілуватий*, рос.: *беловатый, голубоватый, желтоватый, лиловатый*.

Прикметники – кольоропозначення в зіставлюваних мовах відрізняються формотворенням ступенів порівняння. В українській мові ці форми утворюються суфіксальним: *червоний – червоніший – найчервоніший*, а також аналітичним способом *червоний – більш червоний – найбільш червоний*. Російська мова тяжіє переважно до аналітичного способу творення ступенів порівняння прикметників-кольоропозначень: *красный – краснее, более красный – наиболее красный* [Улуханов 1977]. У новогрецькій від прикметників – кольоропозначень форми ступенів порівняння суфіксальним способом не утворюються [Κλαίρης/Μπαμπινιώτης 2005: Τριανταφυλλίδης 1978]. Натомість у ній зростає роль префіксального способу та основоскладання у вираженні яскравості кольору, його інтенсивності: *κατακόκκινο* зовсім червоний, *ολοκόκκινο* весь червоний, *βαθυκόκκινο* насичено червоний.

У зіставлюваних мовах майже відсутні зменшено-пестливі похідні прикметники, утворювані від іменників, відносно яких визначається колір, на зразок укр. *вишневенький, рожевенький*.

Неповний ступінь вияву ознаки виражають також українські суфікси **-ав-/-яв-/-арляв-**, **-аст-/-яст**, рос. **-ав-**, **-яст-**, приєднувані до ад'єктивних основ. За матеріалами дослідження і в українській, і в російській мовах таких лексем мало: укр. *жвавий, русявий, смаглявий, сухорлявий, трухлявий, чорнявий, сухощавий; білястий, довгастий, зеленастий, золотистий, сивастий*,

сріблястий: рос. *серебристый, золотистый*. До основ прикметників зі значенням повного ступеня вияву ознаки рідко може приєднуватися суфікс **-еньк-**, додаючи їм експресивно-емотивного забарвлення: *білявенький, жвавенький, зозулястенький*.

У російській мові неповноту ознаки виражають продуктивний суфікс **-оват/-еват**: *зеленоватий, мелковатий* і суфікс **-ан/-ощав-**: *пухлявий, слащавий, худощавий*. У новогрецькій мові значення неповновиявленої ознаки виражає багатозначний суфікс **-ωπός**, що найчастіше поєднується з прикметниками – кольоропозначеннями: *γαλαζωπός* голубуватий, *ερυθρωπός* червонуватий, *μελανωπός* темнуватий. У їхніх тлумаченнях трапляються формули «майже (трохи) такий, як основний колір» або вказано їхні синоніми: *κιτρινωπός* – *υποκίτρινος*, *υκριζωπός* – *υκριζούλης*. Отож, вказане значення передають продуктивніші порівняно з **-ωπός** морфеми, що надають слову емоційно-оцінного значення **-ούτσικος** та **-ούλης**, або з префіксом **υπό-**. Поєднання значення неповноти вияву ознаки з пестливим значенням у слові новогрецької мови також не спостерігається. Отже, суфіксосполуки **-ωπός+ούτσικος**, **-ωπός+ούλης** неможливі.

Префіксація в ад'єктивах виражає безвідносну міру якості і є засобом творення як демінутивних, так і аугментативних прикметників. Одні з них засвідчують підсилення недостатньої або більшої за міру якості. Інші визначають її не зовсім повний вимір. Своєрідна роль українського префікса **за-**, що в словах виражає підсилювані ознаки Підсилення може бути двоспрямованим – у бік збільшення або набагато рідше – ще більшого зменшення. Це залежить від лексичного значення твірних слів. З одного боку, *заважкий, завеликий, заглибокий* (отже, з великою мірою вияву якості), з другого, – *завузький, замалий, закороткий* (підкреслено наростання ознаки, оцінюваної з позицій низького вияву). Префікс **недо-** здебільшого вказує на неповноту ознаки за дією і трапляється переважно в складі віддієслівних лексем: укр. *недоварений, недовезений, недопечений, недомелений*, рос. *недоваренный, недовезенный, недопеченный, недомолоченный, недосчитанный*.

Значення послабленої ознаки в новогрецькій передають нечисленні, хоча

й продуктивні префікси. Це насамперед продуктивний у творенні іменників та дієслів префікс **υπό-**, що менш продуктивний у прикметниках: *υπόκουφος* приглухуватий, *υπόζανθος* білявий, зі значеннями послабленої ознаки **υπό-** еквівалентний українським та російським прикметникам на **-уват-**, **-оват-**, **-ав-**, **-аст-**: *υπόγλυκος* солодкуватий, сладковатий, *υπόχρυσος* золотавий, золотистий, *υπόστυφος* терпкуватий, рос, немного терпкий.

Характерною особливістю новогрецької мови є кореляція між **υπό-** зі значенням неповно вираженої ознаки та **υπερ-**, що серед інших передає значення великої міри вияву якості. Обидва ці префікси відомі в українській та російській мовах, але в грецькій вони частіше утворюють пари лексичних антонімів: *γίποαλεργίγνιη* – *γίπεραλεργίγνιη*, *γίποαλλεργίγνιη* – *γίπεραλλεργίγνιη*. Префікс **гіпер-** як показник дуже великої міри вияву ознаки, часто граничної, в неологізмах української та російської мов (*гіпердержавний*, *гіперелітний*, *гіперчутливий*) не поступається активністю латинському за походженням префіксу **супер-** із синонімічним значенням, але переважає за кількістю слова з префіксом **ультра-**.

Лексем, які виражають значення великого ступеня вияву ознаки, набагато менше від тих, які належать категорії демінутивності. В українській це значення виражають суфікси **-езн-**, **енн-**, **-ющ-**, **-юг-**, **-ящ-**, у російській **-енн-**, **-ущ-/ющ-**, **-ш-**, **-айш-/ейш**. Серед названих українських продуктивний суфікс **-енн-**: *добренний*, *силенний*, *ситенний*. Суфікс **-езн-** трапляється менше: *давнезний*, *сивезний*. Спостерігається співіснування лексем з морфемами **-езн-** та **-енн-**, які функціонують як словотвірні синоніми: *важезний*, *важенний*, *старезний*, *старенний*.

Подібні до цього одиниці виражають не тільки високий ступінь вияву ознаки, а часто її граничний ступінь. Трапляються прикметники, в яких цю межу підкреслено редуплікацією основ, причому друга з них містить префікс **пре-**: *довжелезний* – *предовжелезний*, *здоровенний* – *прездоровенний*, *височенний* – *превисоченний*. Отже, збільшуваність ознак виражено юкстапозицією.

Префікс **пре-** виражає набагато активніше високий (граничний) ступінь

вияву ознаки в російській, ніж в українській мові: *пребезобразный, преблагородный, предикий*. В обох мовах у підкресленні дуже високого ступеня вияву ознак багато слів з *пре-* солідаризуються з юкстапозитами: укр. *бідний-бідний, бідний-біднісінкий-пребідний, глухий-глухісінкий-преглухий*. У російській подібні до цього випадки ще частіші: *глухой-глухой, глухой-преглухой, кислый-прекислый-прекислюющий*.

Підсилення ступеня вияву ознаки спостерігаємо в понад двох десятках українських прикметників із суфіксами **-ющ-**: *багатющий, важнющий, міцнющий*; **-юч-**: *товстючий, худючий* та **-ящ-**: *добрящий, немудрящий, роботящий*.

Подібна до цього картина в російській мові, де суфікс **-енн-** також непродуктивний: *высоченный, глубоченный, здоровенный*. До малопродуктивних у ній належить **-ящ-**: *работящий, стоящий*. Більше, ніж в українській, поширені суфікси **-ущ-/ющ-**: *большущий, презлющий*. Функцію вираження дуже високого ступеня вияву ознаки в російській мові перебирають на себе прикметники із суфіксами **-ш-/айш-/ейш-**, співвідносні з найвищим (абсолютним виявом ознаки): *авторитетнейший, глубочайший, старейший*.

У новогрецькій мові відсутні суфікси, які б спеціалізувалися на вираженні значення збільшуваності в ад'єктивах. Його серед інших своїх значень реалізує полісемічна морфема **-ώδης**. В українській їй відповідає суфікс **-ист-**, який приєднується до суфіксальних основ відносних прикметників, утворених від іменників: *водянистий, зорянистий, каменистий*. Часто вони функціонують як словотвірні синоніми слів із суфіксом **-ит-**: *гоноровитий – гонористий, басовитий – басистий*. У східнослов'янських мовах вони рідко стають твірними для експресивно-забарвлених похідних: укр. *перистенький*. Грецький **-ώδης** полісемічний і продуктивний. Значення високого ступеня вияву ознаки супроводжує інші: *ξυλώδης* дерев'янистий – твердий, як деревина і вкритий повністю деревиною, *καρπώδης* схожий на кавун і на якому родить багато кавунів.

У трьох зіставлюваних мовах від слів із суфіксами **-ист-**, **-ώδης** не утворюються інші похідні прикметники з подальшою модифікацією інтенсивної

ознаки. Це дозволяє зробити загальний висновок про те, що такі підкатегорії безвідносної міри ознаки, як демінутивність та аугментативність, у межах відприкметникового словотворення перебувають у відношенні потенційного заперечення категорії суб'єктивної оцінки, за винятком двох слів: з морфемою **-юват-** (*смаглюватенький*) та із суфіксом **-еньк-** (*перистенький*).

Отже, категорія збільшуваності в зіставлюваних східнослов'янських та новогрецькій мовах має свої особливості вираження в ад'єктивах. Кожній із них властивий свій арсенал словотворчих засобів. У цієї категорії він значно менший, ніж у категорії зменшуваності, для якої характерна перевага суфіксального способу. Відсутність спеціальних суфіксів вираження значення збільшуваності веде до зростання активності в новогрецькій мові префіксального способу вираження цих значень. І хоча в українській та російській мовах теж використовуються в цій ділянці словотворення префікси укр. **пре-** *предобрый*, **за-** *загустий*, **над-** *надпотужний*, **пере-** *переповнений*; рос. **пре-** *прегустой*, **чрез-** *чрезмерный*, **пере-** *переполненный*, **рас-** *распрекрасный*, **сверх-** *сверхчувствительный*; грец. **υπέρ-** *υπέρλευκος*, *дуже білий*, **κατά-** *κατάγυμνος* *зовсім голий*. У ній, крім префікса **υπέρ-**, її значення передає також продуктивний префікс **κατά-**: *κατάλευκος* *сніжно-білий*, *κατάλυκος* *дуже солодкий*, *καταβεβλημένος* *дуже виснажений*.

У вираженні значень малого і високого ступеня вияву ознаки в ад'єктивах беруть участь осново- та словоскладання. Безвідносну міру якості виражають префіксоїдні основи укр. **пів-**, **напів-**, рос. **пол-**, **полу-**, грецькі **ημι-**, **μεσο-**. Всі вони виражають неповноту якості: укр. *півдитячий*, *півкулястий*, *півтемний*, *півзруйнований*, *напівм'який*, *напівзаплющений*, *напіврозплющений*; рос. *полудетский*, *полутемный*, *полуразрушенный*; грец. *ημιάνεργος* *напівбезробітний*, *ημιάγριος* *напівдикий*, *μισοανοιγμένος* *напіврозкритий*, *μισοπέθαμένος* *напівмертвий*.

Префіксоїди в ад'єктивних композитах паралельно з афіксальними засобами налаштовані на вираження міри в кількісному плані, отже, не тільки у вимірах помірної, недостатньої чи надмірної якості, а й в аспекті мало/багато, мляво/інтенсивно. За цією семантикою вони часто стають синонімами

префіксальних морфем, пор., укр. **пів-, напів-**, рос. **пол-, полу-** з префіксом **недо-**, грец. **ημι-, μισο-** з **υπό-**.

У вираженні значень неповної, відносно повної, а часто й більшої за норму ознаки дедалі більшу роль відіграє префіксальний спосіб. На тлі відсутності суфіксів, які б виражали в новогрецькій мові значення аугментативності, стає зрозумілою активна участь осново- та словоскладання в творенні її похідних.

Як інтенсифікатори ознак-виразників зростання ступенів їх вияву в сучасній українській мові дедалі активніше використовуються композити, що є похідними лексико-словотвірної категорії кількості, точніше, її підкатегорії приблизної кількості. До їхніх перших префіксоїдних основ належать укр.: **буйно-**: *буйнозелений, буйноцвітний*, **густо-**: *густо-синій, густоперий*, **пишно-**: *пишнобарвний, пишнокосий*, **повно-**: *повнокровний, повноголосий*, **рясно-**: *рясноцвітний*; рос. **густо-**: *густо-синий, густобродий*, **пышно-**: *пышноволосый, пышногривый*, **полно-**: *полногабаритный, полноценный*; грец. **πικνό-**: *πικνόμαλλος* пишноволосий, *πικνόφυλλος* буйнолистий, **βαθύ-**: *βαθυγάλανος* насичено блакитний, **όλο-**: *ολοκάθαρος* зовсім чистий, *ολοκαρδος* щиросердний, **παν-**: *πανάγαθος* дуже добрий, рос. *добрейший*, *πανόμοιος* дуже схожий, **θεο-**: *θεοδύναμος* дуже могутній, рос. *могущественный*. Інтенсивність ознаки перебування в певному стані передає основа **βαρύ-**: *βαρύθυμος* дуже приголомшений.

Зростання: сили ознаки передають деякі композитні прикметники з першими основами, співвідносними з кількісними числівниками **τρι-/τρις-** три-, **τέτρα-** чотири-, **πεντα-** п'ять-. Позитивну оцінку ознаки містять кольоропозначення *τρισκότεινος, τρίσκοτος* темний-претемний, з синонімами *κατασκότεινος* (з префіксом **κατα-**) *θεοσκότεινος* (з основою **θεο-**) та антонімом *ολόφωτος* (з основою **ολο-**) освітлений, осяйний.

До цієї підгрупи належать також *τετράζανθος* білий-пребілний, *πεντάμορφος* прекрасний. Серед розглянутих слів є нечисленні прикметники з негативним забарвленням, підсиленням числівниковими основами: *τρισκαταραμμένος* (пор. рос. прокльон *будь ты трижды проклят!*), триклятий, триклятущий,

τρισκατάρατος проклятуший, *τρισχειρότερος* утричі гірший.

У трьох зіставлених мовах композитні прикметники з першими числівниковими основами (**τρι-, τρισ-** три-, **τετρα-** чотири-, **πεντα-** п'яти-), займенниковими (**ολο-, παν-** все-), іменниковими (**θεο-, βογο-**), а також префіксами (**пре-, ката-**) формують досить потужну групу одиниць зі збільшено-емоційними, переважно позитивними ознаками. Новогрецька мова порівняно з українською та російською активніше використовує в цій ділянці словотворення основи кількісних числівників від трьох до п'яти.

Категорія демінутивності дотична також до ад'єктивної лексико-словотвірної категорії кількості, реалізованої лексемами підкатегорії, що оцінюють малу або велику кількість явищ. Арсенал їхніх перших основ, які визначають приблизно малу кількість, невеликий. Найуніверсальніша в цьому плані, українська та російська основа **мало-**, грецька **ολιγο-/λιγο-**, що сполучаються з прикметниковими основами, мотивованими іменниками, іншими прикметниками.

Вони стосуються їхніх розмірів, малого прояву ознак предметів: укр. *малогабаритний, малокаліберний, малометражний, малотиражний, малоформатний*, рос. *малогабаритный, малокалиберный, малометражный, малотиражный, малоформатный*. Коли перші основи співвідносні з віддієслівними прикметниками, вони вказують на маловиявну ознаку дії: укр. *маловивчений, малодосліджений, малорозвинений, малорухливий*, рос. *малоизученный, малоисследованный, малоразвитый, малоподвижный*.

У зіставлених мовах основи **мало-** та **ολιγο-/λιγο-** належать до продуктивних та активних: *ολιγοβαρής* маловагий, маловесний, *ολιγοδύναμος* малосильний, слабосильний, малосильний, *ολιγόθερμος* теплуватий, тепловатий, *ολιγόλογος* малослівний, немногословний, *ολιγομίλητος* неговіркий, неразговорчивий, *λιγόφαγος* який мало їсть, который мало ест.

Для більшості з них характерне регулярне зіставлення з композитами, до складу яких увіходить основа укр. **багато-**, рос, **много-**, в грецькій **πολυ-** що підкреслюють ознаку, поширювану на багато явищ: *ολιγόκαρπος* малоплідний, малоплодний – *πολύκαρπος* багатоплідний, многоплодний, *ολιγομερής*

малосторонній, малосторонний – *πολυμερής* багатосторонній, многосторонний, *ολιγοδάπανος* маловитратний, малорасходный – *πολυδάπανος* багатовитратний, многорасходный. Композитні ад'єктиви цієї підгрупи подають, як бачимо, виключно кількісну оцінку характеристик вияву ознак без відзначення їхніх позитивних чи негативних сторін.

Наростання ступеня вияву ознак у напрямку ще дужчого їх зменшення або збільшення в зіставлюваних східнослов'янських мовах виражене також юстапозицією: *високий-превисокий, добрий-предобрий; сухой-пресухой, белый-белешенький, один-одинешенький*. У новогрецькій подібні поєднання слів трапляються здебільшого в розмовній мові. У цих випадках прикметники набувають емоційного забарвлення. Функцію підсилення малої або великої міри ознаки здатні передавати українські, російські та грецькі композити з двома або іноді з трьома основами: *темно-темно-синій, темно-темно-синий, светло-светло-бежевий, ψλοψλούτσικος, дрібний-дрібнісінький*.

Ознакові слова виявляють чіткий розподіл функцій категорій демінутивності та аугментативності, що ґрунтуються навколо центральної для них лексико-граматичної категорії міри і виражених властивим лише одній категорії арсеналом суфіксів.

Тільки деякі префікси закріплено за однією з цих категорій. **Недо-**, **гіпо-** в українській та російській – за категорією демінутивності; **пре-** в українській та **пре-**, **раз-/рас-** у російській, **гіпер-**, **супер-**, **ультра-** в обох слов'янських мовах – за категорією аугментативності. Решта префіксів, що виражають ці значення (укр. **при-**, **під-**, **над-**, **пере-**, рос. **под-**, **над-**, **сверх-**, **чрез-**, грец. **υπο-**, **υπερ-**, **κατα-**) реалізують зменшувані або збільшувані якості предметів та дій поряд з іншими своїми значеннями, оскільки вони полісемічні.

На реалізацію значень демінутивності та аугментативності впливає характер лексичного значення твірних прикметників – належність їх до якісних чи відносних, наявність у них оцінних значень (сем «великий», «малий» тощо). Лексико-словотвірії категорії кількості (приблизно великого/малого розміру) модифікують загальне значення міри якості в плані кількісного її обмеження, а також оцінки прояву ознак у бік інтенсивності, до чого залучено основи,

співвідносні з ознаками предметів та дій.

У трьох зіставляюваних мовах категорія суб'єктивної оцінки якості рідко реалізується в суфіксальних похідних прикметниках з недостатнім ступенем вияву ознаки. Категорія демінутивності в українській, російській та новогрецькій мовах здебільшого виражена суфіксальним способом. У новогрецькій мові до вираження семантичних варіантів категорій зменшуваності та збільшуваності активніше, ніж у східнослов'янських, залучено префіксальний спосіб словотворення.

Основоскладання та словоскладання в трьох зіставляваних мовах активно використовуються для вираження значень як демінутивності, так і аугментативності, але найбільше для підкреслення не якісних, а кількісних меж предметів. У композитах рідко реалізуються значення суб'єктивної оцінки, оскільки один з їхніх складників уже виражає оцінку якості, міру її вияву.

Тексти засвідчують посилення прагматичного ореолу прикметників безвідносної міри якості, появу форм вищого та найвищого (абсолютного) ступеня у відносних прикметників, що мають okazіональний характер: *науковіше визначення, приземленіша тема, найтомотніша паста, найoleyніша олія, найдержавніша установа.*

Література

Василь ГРЕЦУК, 1995: Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Плай.

Арнольд ГРИЩЕНКО, 1979: Суфіксальний словотвір прикметників. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ: Наукова думка.

Дмитро БАРАННИК, 1969: Прикметник. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ: Наукова думка, 140-237.

Ілля КУЧЕРЕНКО, 1961: Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія, ч. 1. Київ: Видавництво КДУ.

Игорь УЛУХАНОВ, 1977: Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. Москва: Наука.

Χρίστος ΚΛΑΙΡΗΣ, Γεώργιος ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ, 2005: Γραμματική της νέας ελληνικής. Δομολειτουργική, Επικοινωνιακή. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

Μανόλης ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 1978: Μεγάλη νεοελληνική γραμματική.
Θεσσαλονίκη: ΟΕΔΒ.

Словники

Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2007. Ред. В'ячеслав Бусел. Київ-Ірпінь: Перун.

Етимологічний словник української мови, 1982-2012. Ред. Олександр Мельничук. Київ: Наукова думка, т. I-VI.

Татьяна ЕФРЕМОВА, 2005: Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. Москва: Астрель, АСТ.

Андрей ЗАЛИЗНЯК, 1974: Обратный словарь русского языка. Москва: Советская энциклопедия.

Амалия ИОАННИДИС, 1961: Новогреческо-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

Амалия ИОАННИДИС, 1966: Σύγχρονο ομοσσεοληνικό λεξικό. Москва: Советская энциклопедия.

Інверсійний словник української мови, 1985. Ред. Степан Бевзенко. Київ: Наукова думка, 1985.

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА, Лариса КИСЛЮК, Ніна КЛИМЕНКО, Валентина КРИТСЬКА, Тетяна ПУЗДИРСЬВА, Юлія РОМАНЮК, 2013: Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. Ред. Євгенія Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ».

Ніна КЛИМЕНКО, Євгенія КАРПІЛОВСЬКА, Віктор КАРПІЛОВСЬКИЙ, Тетяна НЕДОЗИМ, 1998: Словник афіксальних морфем української мови. Ред. Ніна Клименко, Київ: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,

Валентина КРИТСЬКА, Тетяна НЕДОЗИМ, Лариса ОРЛОВА, Тетяна ПУЗДИРСЬВА, Юлія РОМАНЮК, 2011: Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Ред. Ніна Клименко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Леонид КРЫСИН, 2008: Толковый словарь иноязычных слов. Москва: ЭКСМО.

Російсько-український словник, 1968, Ред. Сергій Головащук та ін. Київ: Наукова думка, т. I-III.

Пилип СЕЛІГЕЙ, 2014: Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові. Київ: Академперіодика.

Олександр СКОПНЕНКО, Тетяна ЦИМБАЛЮК, 2006: Сучасний словник іншомовних слів. Київ: Довіра.

Словник іншомовних слів, 1985. Ред. Олександр Мельничук. Київ: Головна редакція УРЕ.

Словник української мови, 1970-1980. Ред. Іван Білодід. Київ: Наукова думка, т. I-XI.

Александр ТИХОНОВ, 1985: Словообразовательный словарь русского языка. Москва: Русский язык. т. I-II.

Иван ХОРИКОВ, Михаил МАЛЕВ, 1980; **Новогреческо-русский словарь**. Москва; **Русский язык**.

Частотний словник сучасної української художньої прози, 1981. Ред. Валентина ПЕРЕБИЙНИС. Київ: Наукова думка, т. I-II.

Αννα ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΙΩΝΙΔΗ, **2002**: Αντίστροφο λεξικό της νέας ελληνικής. Θ.: ΑΠΘ

Υπερλεξικό της νεοελληνικής γλώσσας. Αθήνα: Εκδόσεις Παγουλάτου, 1985-1998, т. 1-6.

Семантичне словотворення в терміносистемі інформатики (на матеріалі східнослов'янських та новогрецької мов)¹⁹

У добу глобалізації синонімічні одиниці укр. *кібернетичний простір*, білор. *кіберпрастора*, рос. *кибернетическое пространство*, новогрец. *ο κυβερνοχώρος*, *ο χώρος του διαδίκτιου* стали інтернаціональними. Вони поширені в слов'янських мовах і мають рівнозначні перекладні еквіваленти в германських, романських мовах, а також у новогрецькій. Ідеться про простір, що об'єднав комп'ютерні та інформаційно-комунікативні технології, тобто такий, що ґрунтується на засобах комп'ютерної техніки і телекомунікаційного зв'язку. Він стосується інформатики, в якій осмислено і відбито в термінах процеси збирання, зберігання і передавання інформації, нові засоби її розповсюдження, а також спілкування між користувачами.

Якраз тому важливо розглянути, що відстоялося у вигляді термінів, спеціальних значень у терміносистемі інформатики у відповідь на вимогу створення нових номінацій апаратних засобів, процесів розповсюдження інформації в мережах, програм сумісності електронних і неелектронних видань, форм називання віртуальної реальності. На ці теми в лінгвістиці написано чимало (Земская 2000; Какорина 2010; Карпіловська 2007; Кислюк 2008; Клименко 2008; Косович 2015; Стишов 2005; Чемеркін 2009; Янарас 2001; Vožděchová 2009; Gajda 1990; Κατσοῦδα 2013). Усталилася думка, що більшість мов реагує на ці виклики власними засобами зовнішнього, морфологічно вираженого словотворення: афіксального (суфіксального *бітовий, маршрутизатор*; префіксального *гіпертекст, післяпрограма, постдескриптор*; словоскладання: *символ-заповнювач*). Серед них також аббревіація: *ЕОМ*, та телескопія: *нетабайт* від $\pi\epsilon(\nu\acute{\eta}\nu)\tau\alpha+\text{byt}(e)$.

Морфемно виражене словотворення належить до семантичних його різновидів: нові значення у тієї самої одиниці чи в новій лексемі не відбито в

¹⁹ Уперше опубліковано в: Тошовіч, Branko, Wonisch, Arno (Hg./ред./ur.). Wortbildung und Internet. – Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. 2016. – S. 149-164.

їхній будові словотворчими засобами. Змінюється семантика вже наявного слова: у неї з'являються нові лексико-семантичні варіанти за рахунок спеціалізованих, термінологічних значень. Ідеться також про нові механізми формування семантики, що межують з лексико-словотвірними або лексичними способами творення одиниць на основі перенесення значень. У такий спосіб відбувається спеціалізація значень, їхня метафоризація (за зовнішньою подібністю, близькістю функцій) або метонімія (за суміжністю).

Джерелом нових значень і нових термінів є запозичення. Швидке поширення інформації в інтернеті сприяє ксенізації лексиконів мов. Запозичені терміни збагачують терміносистеми новими одиницями, активізують семантичну інтерференцію мов, через це формуються спільні фонди термінів, відбуваються семантичне калькування та інтернаціоналізація термінології.

Зосередимо увагу на семантичному словотворенні, на метафорах і метонімії як джерелі творення спеціальних та термінологічних значень в інформатиці, а також на метафоричних трансформаціях як засобах засвоєння запозичень у східнослов'янських та новогрецькій мовах (див. список лексикографічних джерел наприкінці статті).

Коли йдеться про *інтерпростір-кіберпростір*, *κυβερνοχώρος*, їх, як і будь-який простір, можна уявити тільки разом із рухом. Вони утворюють неподільну єдність координат у визначенні фізичної дійсності. На думку Хр.Янараса, простір робиться нерухомим (вноситься у свідомість як нерухома межа, бо тільки так може виявлятися-вимірятися рух (Янарас 2000: 223-237). У цьому випадку дослідник посилається на Аристотеля, у якого простір – це межа, передумова, можливість визначення чуттєвого в безкрайньому, безмежному. Він пропонує розуміння часу як обчислюваного руху.

У кіберпросторі рухається інформація. У безмежному морі даних рухаються їхні потоки і людині потрібно ділити їх на певні ділянки, щоб керувати ними, а користувачам, щоб одержувати ту інформацію, яка їх цікавить. Так в інформатиці виникають лексеми, які називають умоглядні речі на основі переносних значень. У ній існує іменник *потік*, рос. *поток*, новогрец. *ροή της βροχής*. Цей іменник – наслідок кількакрокового перенесення, адже

Йдеться не про рух рідини, не про потік (хвилю) почуттів, а про порівняння з інтелектуальними об'єктами.

Виміри простору і часу в кібернетичному просторі передбачають зіставлення реального і віртуального простору, реального і віртуального часу і це накладає відбиток на впорядкування семантичного простору номінації в мові. У такому випадку термінологічне осмислення цих величин неминуче спричиняє метафоризацію вже пізнаних і названих явищ, які окреслюють співвідношення простору та часу, допомагають виділити в безперервному перервне. Отже, йдеться про семантичне словотворення, яке відкриває шлях до виникнення спеціальних, термінологічних значень, що створює новий семантичний простір в інформатиці і дозволяє здійснювати нову стратифікацію лексики, зокрема на ґрунті метафор різного ступеня абстракції.

Цей семантичний простір наповнюється термінованими словосполученнями, використовуваними в текстах з інформатики, які аспектуально (за ознаками) характеризують потоки інформації. Вони окреслюють функційне призначення ділянок потоку: *вхідний/вихідний*, напрямки й характер руху: *двонапрямний, постійно діючий, стаціонарний/нестационарний*; дію без похибок у ньому: *нормальний, обчислюваний у певній системі: двійковий*. У багатьох випадках уточнено призначення потоку інформації через вказівку на її об'єкти: *потік даних/команд обміну однорідних подій/відповідей* тощо.

Перенесення значення в напрямку його подальшої спеціалізації в аналізованих мовах зберігає схожість образного використання названих лексем, які здатні виражати рух інформації в інтернетсередовищі й бути мірилом інтенсивності руху в неспеціалізованих значеннях, пор.: укр. *злива інформації*, рос. *поток информации*, новогрец. *η βροχή πληροφορίων* з тією відмінністю, що в українській згадується *злива*, отже, сильний дощ, у новогрецькій та російській сема «сильний» залишається прихованою у словосполученнях із іменником *потік*.

Метафоризація значень уже наявних лексем у межах семантичного словотворення сприяє формуванню парадигм термінованих розчленованих

номінацій-словосполучень, які ми називаємо *темогніздами*, що об'єднують словосполучення-номінації з тією самою лексемою-темою. У цьому випадку це темогніздо-парадигма одиниць іменника *потік*. Цей спосіб термінотворення належить до поширених у багатьох терміносистемах і в інформатиці також. Його слід розглядати як лексико-семантичний, а не синтаксичний.

У цьому зв'язку можемо послатися ще на спеціалізацію терміна *час* у інформатиці, розрізняваного як *обчислюваний рух*, отже, як загальний термін, рос. *время*, новогрец. *χρονος* і як *тривалість*, рос. *продолжительность*, новогрец. *διάρκεια*. З одного боку, це час стану: *абсолютний, машинний, процесорний, робочий, реальний, віртуальний*, а також час дій: *відновлення, готовності до роботи, доступу, завантажування, записування, очікування, простою, ремонту, відновлення*. З іншого – це *тривалість вибірки, виконання, виконання програми, команди, обчислювання, відповіді, передавання біта, перекодування, пересилання даних, повторного прогону, працездатності, розв'язання задач, читання, трансляції, множення* тощо. Можна дискутувати щодо того, які з цих словосполучень стали термінами, а які є ще колокаціями, та ясно, що в текстах кіберпростору вони зберігають свої спеціалізовані значення, формуючи гнізда одиниць з однаковою темою.

У віртуальному (уявному) потоці інформація рухається у водному середовищі, носії мови розрізняють у ньому межі-зупинки у вигляді *портів, каналів, шлюзів* тощо. Названі іменники переосмислені в інформатиці на метафоричній основі – за функціональною подібністю. У східнослов'янських мовах існують два омонімічні іменники *порт 1* та *порт 2*. *Порт 1* (через франц. *port* від лат. *portus* – гавань, пристань) – захищена від хвиль стоянка суден та зберігання вантажів і *порт 2* (від англ. *port-hole* – гарматна амбразура) – 1) мор. отвір у бортах суден, що герметично закривається і призначений для входу і виходу пасажирів.

В інформатиці іменник *порт* розширює обсяг свого значення, у словосполученні *порти програмні* ця лексема вказує на можливість встановлення з'єднання різних прикладних процесів, виконуваних між різними комп'ютерами, *порт 2* – апаратний пристрій у комп'ютерах, призначений для

підключення обладнання певного типу. В обох випадках збережено функціональну подібність портів.

Метафора-порівняння інформаційних потоків в інтернеті з рухом у водному середовищі лежить в основі появи переносних значень у іменників *навігація, η πλοήγηση, навігатор, ο πλοηγός, серфер, веб-серфер, το σέρφερ στο Internet.*

Частина з них є наслідком вторинного перенесення значень. До таких належить, наприклад, *канал, το κανάλι*, що в аналізованих мовах бере початок від латинського *canalis* «труба, жолоб, протока». В усіх цих мовах лексема багатозначна, має і спеціальні значення в кількох галузях знання (анатомії, мореплаванні тощо), які апелюють до загального в цієї лексеми значення «відносно вузький простір усередині чого-небудь, по якому рухається рідина». На метафоричній основі під впливом уже англійської мови (*channel*) сформувався в інформатиці зіставляваних мов значення «пристрій для передачі сигналів інформації в радіо- та телевізійних системах, через який здійснюється зв'язок між функціональними одиницями системи в кіберпросторі». Як бачимо, різні джерела засвоєння слів, що первісно належали до спільнокоренових одиниць, спричиняють семантичні розходження між ними за умови вторинного метафоричного перенесення.

Подальша спеціалізація значень завдяки вторинному перенесенню дала життя лексемі *канал* у віртуальному просторі всесвітньої павутини – мережі інформації. Вона далека від назви систем каналізації, тобто інженерних споруд і санітарно-технічних засобів для виведення стічних вод, від прокладання каналів і наближена до розподілу електричної енергії між окремими споживачами. У мовах-реципієнтах відбувся розрив зі спільним первинним значенням цього іменника. Унаслідок цього в носіїв сучасних східнослов'янських мов, здебільшого тільки в спеціалістів, може виникнути асоціативний зв'язок між словами *канал* і *канюля*. Останнє з'явилося в східнослов'янських мовах через посередництво французької, де є *canule* «порожниста трубка зі скла, пластмаси і різноманітних металів, використовуваних для введення в організм людини або тварин лікарських

речовин». Для пересічного носія мови в цих випадках достатньо лексем *трубка*, *пробірка*, а в новогрецькій – *ο σωλήνας*.

Сам іменник *το κανάλι* запозичено в значенні морської протоки в новішій грецькій (між 3 ст. до н.е. та 6 ст. н.е.) з латини від *canalis*. Значення телевізійного каналу в цього слова в грецькій, як і в східнослов'янських мовах, з'явилося під впливом англійського *channel*. Згодом на його основі метонімічно розвинулося спеціалізоване значення «пристрій для передачі сигналів інформації, через який здійснюється зв'язок між одиницями інформаційної системи». Отже, йдеться про кількоступеневу метафоризацію іменника *канал*, з одного боку. З іншого, різні мови-джерела засвоєння слів, що первісно належали до спільнокоренових одиниць, спричиняють семантичні розходження слів при вторинному метафоричному перенесенні (пор. *канал–канюля*) або зумовлюють появу нових спеціальних значень, напр., *телевізійний канал*, внаслідок впливу англійської мови, що сприяє детермінуванню цього значення слова.

Подальша актуалізація спеціалізованого значення відбувається в інформатиці за допомогою численних словосполучень із стрижневою лексемою *канал*, які розкривають його функції (різновиди) в інформаційному потоці. Це *канал аналоговий/багатосторонній – односторонній/вхідний–вихідний/машинний, програмний, електронний, метричний* тощо. Він означений з погляду складності впорядкування: *байт-мультиплексний/симплексний/дуплексний/напівдуплексний*, зберігання і передавання даних: *канал без пам'яті / з буферною пам'яттю (даних) / введення–виведення даних (передачі даних/інформації / прямого доступу (прямого зв'язку) /синхронізації*. Двочленні словосполучення можуть ускладнюватися третім компонентом, пор. *канал зворотний / канал зі зворотним зв'язком / прямого зв'язку / цифрового зв'язку, канал з побайтовим обміном*, іноді четвертим: *канал зі скінченням числом станів*.

Такі ознаки виміру каналу в інтернеткомунікаційному просторі зберігають спеціалізований характер значення словосполучень на відміну від поширених детермінованих значень на зразок: *перший, другий, ... n-ний канал*

(телевізійних програм) або *державний/приватний канал*. Отож, з одного боку, спостерігаються паралельні процеси подальшої спеціалізації значень слова, а з другого, - детермінування, метафоричного перенесення одного з уже трансформованих лексико-семантичних варіантів і поширення слова з цим значенням у загальнолітературній мові.

Наведений приклад метафоризації як джерела творення термінів продовжує іменник *шлюз*. Це давнє запозичення в слов'янських мовах з нідерландської *sluis* < *exclusa* «загата», яке є назвою споруди для переміщення суден з однієї ділянки річки чи каналу на іншу з вищим або нижчим рівнем води або як гірничої споруди з двох ізольованих перемичок з лазом і сталевими дверима для переходу з одного приміщення в інше. Фахівці знають також *атмосферний шлюз* (герметизований пристрій або споруда); *шлюз вентиляційний* (на шахті в системі провітрювання). В інформатиці з'явився *шлюз мережевий* (від англ. *gateway*). Це не споруда, а програмно-апаратний засіб для сполучення різнорідних мереж. Це значення подібне до інших лексико-семантичних варіантів іменника *шлюз* функціонально: він теж сприяє переміщенню, руху потоків інформації. У такий спосіб відбувається конкретизація функцій (термінологічних смислів) терміна, з одного боку, а з другого, узагальнення їх на основі єдиного образу, – «засіб передачі чогось, що його він регулює певним чином».

Рух інформації в кібернетичному просторі порівнюється з плаванням у водному середовищі. На основі цього порівняння сформувався нове спеціалізоване значення в семанті іменника *навігація*. Запозичений у східнослов'янські мови з латинського *navigatio* він має кілька значень. Це і судноплавство, мореплавство, і наука, що вивчає методи керування суднами, літальними апаратами або космічними кораблями, і період, коли природні умови дозволяють здійснювати судноплавство.

В інформатиці за посередництва англійської мови ця лексема позначає переміщення в межах одного веб-сайту чи між кількома сайтами, отже, між зонами інформації. Від твірного слова *навігація* утворено укр. *навігатор*, білорус. *навігатар*, рос. *навигатор*, синонімічні до іменника *браузер* –

системної комп'ютерної програми, призначеної для навігації в інтернет-мережі і перегляду сайтів.

У східнослов'янських мовах спостерігаються своєрідні шляхи засвоєння метафоричного значення іншомовних слів, асоційованих з переміщенням у водному просторі. Так, англійський іменник *surfing* в українській, а також білоруській та російській мовах відомий насамперед як спортивний термін із значенням: *серфінг* «катання на гребені хвилі стоячи». Він має ряд споріднених із ним за коренем теж запозичених слів: *серфер* «спеціальна дошка для занять названим спортом», самі заняття ним, названі іменником *серфінг*, ознака стосовно них – *серфінговий*. В аналізованих слов'янських мовах серед похідних від *серфінг* відсутні дієслова. У новогрецькій мові трапляється дієслово *σερφάρω*, тобто «шукаю інформацію на гребнях хвиль інтернету». Однак дієслівний слід цієї перейнятої з англійської мови метафори відбито в семантиці запозиченої ними лексеми *веб-серфер* (від англ. *web-surfing*) із значенням «перегляд сайту», «плавання-пошук інформації в інтернеті». Ця метафора наближена до переносного термінологічного значення іменника *навігація*, що теж, як ми побачили, пов'язаний з плаванням в інтернетпросторі з метою пошуку необхідної інформації.

Для досягнення сумісності руху віртуального та реального в інформатиці використано метафоричне перенесення значень руху сушею з певними зупинками. Сама дія переривання руху *зупинка* в цій лексемі не реалізується разом із значенням місця на зразок *зупинка трамвая* «дія та певне місце очікування транспорту. Розчленовані номінації зосереджують увагу на характері руху в комп'ютерному середовищі. Це *зупинка аварійна, динамічна, непередбачена, непрограмовна, програмна, правильна* або *зупинка за запитом, за адресою, за записом, на вимогу*.

В інших випадках ідеться про певні пункти руху. До цього ряду входять іменники *пункт, вузол, станція, міст, сітка* (як сукупність шляхів, ліній зв'язку, каналів, розташованих на певній території), *рух по шляху, по доріжці*.

Шлях в інформатиці означено як прикметниками: *альтернативний, ієрархічний, індикаторний, критичний, оверлейний*, так і іменниками: *шлях*

доступу, передавання даних, проникання. Його частиною є доріжка (адресна, альтернативна, дефектна, кодова, логічна, резервна, тактова), а також доріжка переповнення. Вузол, станція переосмислено в кіберпросторі як пункти спеціалізації руху даних при обміні інформації, певні центри зосередження її за профілем функціонування.

Так, теомогніздо, очолюване іменником вузол, характеризує його за об'єктами об'єднання: *~вибірки/адреси/комунікації/каналів/читання даних, ланцюжкового списку*. У гнізді три словосполучення на зразок прикметник + іменник: *друкувальний, кінцевий, проміжний вузол*.

Багатозначний іменник станція (на шляхах сполучення; як назва установи, наукових комплексів, космічного апарату тощо) в інформатиці характеризується як пункт зв'язку спеціального призначення в передаванні даних. Здебільшого її функціональність визначено прикметниково-іменниковими словосполученнями: *станція автоматизована, активна – пасивна, віртуальна, первинна–вторинна, головна, центральна–підпорядкована, заблокована, інтелектуальна, комбінована, робоча, збалансована, транзитна, віддалена*.

Прикладом відомих питомих слів мови на шляху їх термінування в текстах з інформатики є іменник міст, який демонструє паралелізм виникнення нового значення в лексемах англійської та східнослов'янських мов на основі вже наявного значення. Ідеться про віддалення його від предметного первинного значення міст, англ. *bridge* «споруда для переїзду річки, залізниці, автомагістралі і т. ін.», а також набуття ним переносного значення того, що є символом єднання, пор. *мости дружби, телемости*, які допомагають у спілкуванні-обговоренні важливих проблем життя. В інтернетпросторі цей іменник став позначати поєднання частин, це – «те, що нагадує міст, виконує його головну функцію єднання». Він указує на щось, що є проміжним між чим-небудь, що його з'єднує в ціле. У цьому плані іменник міст допомагає охарактеризувати комп'ютерну мережу, передавану (матеріалізовану) схемами. Такими є *північний* (англ. *north bridge*) та *південний* (англ. *south bridge*) мости – функціональні контролери, відповідальні за роботу компонентів системної

плати. *Північний міст* поєднує оперативну пам'ять комп'ютера, відеоадаптер, процесор і т.ін., а *південний* – відповідає за введення і виведення інформації, взаємодію між комп'ютерним інтерфейсом та північним мостом тощо. Отож, у цьому випадку йдеться про вторинну переносність значення, спричинену спеціалізованим використанням слова і, внаслідок цього, про його подальше термінування.

Характерною особливістю використання метафор для творення терміносистеми інформатики і розширення семантики створених уже слів за рахунок появи спеціалізованих значень є перевага серед них метафор за функційною подібністю, а не за зовнішньою схожістю. Це особливо помітно в назвах пристроїв та програм, використовуваних у кіберпросторі, переважна більшість яких імітує інтелектуальні зусилля людини.

Так, давно відомому в східнослов'янських мовах іменнику *буфер* (від англ. *buffer* < *buff* «пом'якшувати поштовхи») властиві пряме «пристрій для пом'якшення ударів на транспортних засобах (локомотивах, вагонах тощо)» і переносне значення «про кого-, що-небудь, що пом'якшує, послаблює зіткнення супротивних сторін». У сучасній англійській мові він розширив свою семантему за рахунок подальшої спеціалізації переносного значення. В інформатиці іменник *буфер* позначає зону пам'яті комп'ютера, призначену для тимчасового зберігання даних при передачі їх між пристроями з різними швидкостями. Це значення засвоєне також східнослов'янськими мовами. У новогрецькій воно властиве кальці з англійської *συγκροστήρας*.

Перенесення значень на основі функціональної подібності характерно для іменників-назв осіб, що стають позначувачами пристроїв, програм, які виконують їхню роботу. У цьому плані показові запозичення *контр'олер* та *контролер*, що засвоєні східнослов'янськими мовами, але завдяки посередництву різних мов. Перше *контр'олер* (від англ. *controller* «управитель») «електричний апарат низької напруги». Друге *контролер* (від франц. *controleur* «працівник, який здійснює контроль, перевірку чогось»). У двох названих словах значення зіставлено наголосом. *Контр'олер* став складником терміносистеми інформатики і утворює своє темогніздо: *контролер введення-*

виведення, ~зовнішнього пристрою, ~вбудований, ~груповий, ~даних, ~дискового нагромаджувача, ~дисковий, ~дисплея, ~нагромаджувача на магнітній стрічці, ~прямого доступу до пам'яті.

Іменник *клієнт*, використовуваний в інформатиці, демонструє інший, метонімічний, шлях розвитку семантики за суміжністю, перенесенням функцій людини на предмет, програми. У східнослов'янських мовах лексема *клієнт* багатозначна. В її семантемі засвоєне з латинської історичне значення *cliens (clientis)* «вільна людина, що залежала від покровителя, васала в Стародавньому Римі». У сучасних мовах це ще назва постійного покупця, відвідувача або особи, яка користується послугами юриста, фірми, банку тощо. Перелічені лексико-семантичні варіанти іменника *клієнт* уточнюють ознаки особи. В інформатиці *клієнт* – найменування комп'ютера або програми, що використовує ресурси, надані іншим комп'ютером (або програмою), який називають сервером (Киричок 2012: 79).

Однак таких випадків небагато. Частіше відбувається семантичне словотворення і найменування осіб за схожістю функцій переносяться на назви пристроїв, програм, пор. *адміністратор, оператор, навігатор* тощо.

В інформатиці внаслідок використання функціональної подібності розширили свої значення питомі слова, на взір *введення, виведення, запис, мітка, підпис, розпізнавання, розподіл, сторінка*.

Іменник *запис* в інформатиці розвинув потужне темогніздо розчленованих номінацій, які різнобічно окреслюють його ознаки. Виділено його стійкі ознаки, закріплені за певними зонами інформації: запис у певній системі числення: *вісімковий, двійковий, шістковий, шістдесятковий, шістдесятково-десятковий, шістнадцятковий*; з певним характером оформлення: *біжучий, бездужковий, варіантний, детальний, дистрибутивний, коректурний, неприєднаний, інформаційний, порожній, розширений, зблокований, поточний, ланцюговий, наскрізний, фіктивний, формальний, цільовий* і т. ін.

У частині номінацій-словосполучень указано об'єкти запису: *запис групи даних, набору, фрейму, змін, запис помилок у повідомленні* і дуже рідко його

місце: у журналі. Деякі параметри в цьому темогнізді утворюють ланцюг словосполучень, що уточнюють ознаки того самого об'єкта запису: з певною довжиною, змінної/ невизначеної/ обмеженої/ фіксованої довжини. У цьому гнізді переважають розчленовані номінації у вигляді атрибутивних словосполучень прикметника з іменником.

Помітну трансформацію основного значення демонструє спільнокореневий з попереднім іменник *підпис*, що означає дію за дієсловом *підписувати*. Він указував також прізвище або ініціали, написані власноручно під текстом, малюнком, картиною, як свідчення авторства або потвердження чого-небудь. У інформатиці йдеться про систему знаків, які використовуються при передачі фінансових документів у комп'ютерній мережі і виступають як зашифрований ідентифікатор особи, що передає інформацію, отже, маємо справу з віртуальною особою.

Значно зросло в інтернетпросторі темогніздо іменника *мітка* (знак, значок і позначка). Як і в попереднього слова, у нього численніша прикметниково-іменникова зона словосполучень: *мітка внутрішня/зовнішня, початкова/кінцева, тимчасова, локальна, стандартна/нестандартна, установча*. Іменникові словосполучення окреслюють належність мітки певному об'єкту: *~адреси, кінця (~ кінця тому), поля, тому, набору даних, файлу*, рідко суб'єкта: *мітка користувача*. І в цьому гнізді трапляються ланцюжки словосполучень з конкретизованим об'єктом: *мітка магнітної стрічки, ~ початку стрічки*.

Темогніздо іменника *розпізнавання* показує перевагою в ньому іменникових словосполучень-номінацій, які вказують на об'єкти дій: *~введення/ ~ знаків (магнітних знаків /зображень, міток/образів/ мовних сигналів/мовлення/символів/тексту, томів*. Три з них означають *розпізнавання* прикметниками: *~ автоматичне/машинне/оптичне*.

Яскравим прикладом формування переносного значення на основі метафори є давно запозичений слов'янськими мовами іменник *папка*, що набув нового спеціального значення в інформатиці. Пересічні носії мови можуть і не здогадуватися про іншомовне походження цього слова, яке детермінувалося і в

їхньому уявленні позначає обкладинку для зберігання паперів. Це запозичення з німецької мови, де *Pappe* «картон». Новіше його переносне значення веде родовід від значення «каша» (через товстий прошарок клейстеру, яким раніше склеювали шари паперу для одержання картону). Воно співвідносне з українським *papa* «хліб».

В інформатиці слово *папка* зазнало вторинного перенесення й називає виділену ділянку пам'яті комп'ютера, у якій користувач може змінювати файли певної тематики, замінюючи файл з архіву на файл у каталозі програми в папці *Langs*. Тут ідеться уже про іншу роль папки, яка не має нічого спільного з картоною, але зберігає з нею подібність функціональну. В комп'ютерній пам'яті ця ділянка (папка) відрізняється від інших своєю тематикою, яка задає зв'язок файлів у папці.

До речі, засвоєне в мовах Європи англійське слово *файл (file)* первісно називало картотеку. Згодом це значення трансформувалося в інше – «тонка прозора поліетиленова тека для зберігання паперів».

Подальша спеціалізація вже на основі метафори спричинила появу нового значення в інформатиці, де іменник *файл* тлумачиться в такий спосіб: «цілісна сукупність даних у зовнішній пам'яті комп'ютера, яка має власну назву і яку розглядають у процесі передавання та оброблення інформації як єдине ціле». З цим значенням *файл* запозичено в інші мови, наприклад, східнослов'янські та новогрецьку *то файл*. Так метафорично поєдналися в електронному середовищі своєрідні засоби впорядкування семантики за темами за допомогою іменників *папка* та *файл*.

Досі йшлося про питомі слова, а також запозичені, але засвоєні в мовах одиниці, що на основі метафори розширюють свої семантики за рахунок спеціальних значень. У добу глобалізації у різних мовах створюється подібний семантичний простір в інформатиці, який заповнюють семантичні кальки до одиниць англійської як мови-донора. Вони здебільшого зберігають її метафоричну основу. До таких належать *гра, мости, мережа, пам'ять, вікно, сітка*. Пор.: укр. *миша*, білорус. *мыш*, рос. *мышь*, новогр. *то повтіки* «пристрій для введення інформації в комп'ютер».

Відомі приклади, коли деяким запозиченим словам-інтернаціоналізмам властиве метафоричне позначення тих самих предметів (у широкому розумінні), що викликають різні асоціації у мові-джерелі та мовах-реципієнтах. Той самий комерційний знак *at*, передаваний як @, в українській, білоруській та російській мовах асоціюється зі свійськими тваринами, відповідно, *собака*, *сабака*, *собака*, у новогрецькій з птахом качечкою *то папáки*. У розмовній українській його ще називають *вушком*, *равликом*, а в білоруській під впливом польської *малпа* (від *małpa*) та ще *слімаком*.

Іноді запозичення з англійської зазнають семантичної трансформації. Так, іменник *трафік*, що в східнослов'янських мовах означає нелегальний шлях руху, доставки наркотиків, зброї, в інформатиці став позначати інтенсивний потік передаваних даних. *Панк* (від лат. **punk**) – назва представника неформального молодіжного руху, що виник на Заході в 70-і роки минулого століття і виражав агресивне неприйняття загальноприйнятих норм життя, в інформатиці не зберігає свого негативного забарвлення. У східнослов'янських мовах та новогрецькій (*то кюβερνοпáнк*) *панк* у складі композитів змінив значення. Це – прихильник науково-фантастичних історій, створюваних за допомогою комп'ютерів і фактів уявної – віртуальної – реальності.

Деяким, але небагатьом словам-інтернаціоналізмам властивий розвиток нових переносних значень у мовах, що їх запозичують, на основі нових метафор та асоціацій, прийнятих мовною спільнотою. Так, іменник *кіборг* (від англ. *cyborg*) зі значенням «кібернетичний організм», став новим найменуванням бойового робота, що по-новому називається «автономною бойовою системою». Згодом він перетворився в східнослов'янських мовах на неосемантизм *кіборг* «безстрашний учасник оборони Донецького аеропорту під час неоголошеної гібридної війни Росії з Україною».

З погляду прийомів подальшого засвоєння давно запозичених термінів у мову цікаву методику пропонують грецькі науковці. Відомо, що в новогрецькій мові чіткіше, ніж у слов'янських, помітна характерна для неї тенденція активного протистояння запозиченням. У ній запозичення широко калькуються, гібридизуються, перекладаються, отожд, обмежуються. У багатьох випадках у

текстах з інформатики новогрецькою мовою на відміну від східнослов'янських поширене паралельне написання терміна мовою-етимолоном і біля нього новогрецькою його переклад: укр. *форум*, англ. *forum*, новогрец. *το φόρουμ*, *χώρος δημόσιας συζήτησης*, укр. і рос. *портал*, новогрец. *το πορτάλ*, *ηλεκτρονική διαδυσκτιακή πύλη*, *η πύλη*, укр. і рос. *чат*, новогрец. *το τσατ*, *η συνομιλία*, укр. і рос. *спам*, новогрец. *το σπάμ*, *μήνυμα παρενόχλησης*.

У таких випадках створюється образ слова-запозичення в семантичному полі певного поняття і виникає підґрунтя для розширення сфери його функціонування, освоєння в тексті. Так, в іменника *форум* співіснують значення: 1) *істор.* Площа в Стародавньому Римі, де відбувалися народні збори, влаштовувалися торги й здійснювався суд та 2) масові представницькі збори, з'їзд, конференція, конгрес. До узагальнених значень «місце» та «зустріч людей для обговорення спільних проблем» додалося спеціальне (з інформатики) «зібрання людей, які обговорюють у віртуальному просторі певні важливі питання», що виразно видно з контексту: *Створити окремий молодіжний інтернет-портал з підрозділами форуми і чати, де молодь обговорювала б свої проблеми*. У ньому асоціативно поєднуються метафоричне значення іменника *портал* (первісно в італійській мові – «вхід, ворота») зі значенням *форуму* (зустріч людей у ролі віртуальних співбесідників) та *чату* (віртуальне місце зустрічі).

Наведений приклад показує, що в східнослов'янських мовах використано три запозичення з англійської мови-посередниці *чат*, *форум*, *портал*, у новогрецькій поруч із *το τσατ*, *το φόρουμ*, *το πορτάλ* існують перекладні еквіваленти з ключовими словами *чат* – *συνομιλία* «співбесіда», *форум* – *χώρος δημόσιας συζήτησης* «місце публічної співбесіди» і *портал* – *η ηλεκτρονική διαδυσκτιακή πύλη* «ворота, вхід в електронну мережу». В усіх них збережено метафоричну основу семантики запозичених термінів і виражено значення «обговорення спільних проблем в інтернетмережі, де можна залишити іншим своє повідомлення або обміркувати які-небудь проблеми з іншими людьми в режимі реального часу».

Однак частіше спостерігаються випадки, які окреслюють тенденцію, характерну для лексики катаревуси, але властиву також димотиці – до використання кальок та перекладів замість прямих запозичень. Ряди їх починає грецька назва інформатики – *η πληροφορική*, комп'ютера – *ο υπολογιστής*, а продовжують персональний комп'ютер – *ο προσωπικός υπολογιστής*, принтер – *ο εκτυπωτής*, сканер – *ο σαρωτής*, цифрування – *η ψηφιοποίηση*, піксель – *το εικονοστοιχείο* та багато інших.

Таке засвоєння іншомовної лексики триває постійно і сприяє заміні багатьох запозичень вдалими питомими відповідниками на зразок: *інтернет* – *διεπαφή*, *блог* – *το ιστολόγιο*, *ярлик* – *το εικονίδιο*, *флешка* – *το φλασάκι*, *то стіккі*. Толерантне співіснування запозичень та їхніх перекладів сприяє «приживленню» у багатьох випадках питомих одиниць, пор. *hacker* – *ο χάκερ*, *асоціація* – *συνεργμός*, *online* – *συνδεδεμένος στο Internet*. Іноді внаслідок цього виникають різнокореневі позначення тих самих назв, наприклад абстрактних дій. На тлі *σαρώνω* – *сканувати*, *ο σαρωτής* – *сканер* виникли похідні *η σάρωση* – *сканування*, яке іменують також словом *το σκανάρισμα* (від англ. *scanner*).

Метафора відіграє важливу роль у творенні в мові-етимоні термінів, що запозичуються. Вона сприяє розширенню сфер їхнього функціонування. Використання їх у мові-етимоні та мовах запозичення здебільшого виявляє схожість асоціативних зв'язків між лексемами-термінами. Так, на основі метафори в комп'ютерному просторі виник давно відомий в біології та медицині вже згадуваний іменник *вірус* (комп'ютерний вірус) – спеціальна програма, що завдає шкоди роботі комп'ютера.

У новогрецькій використано питомий іменник *ο ιός* «вірус», що розширив свою семантету, додаючи до медичних та біологічних термінологічних значень інформативне. За подібністю функцій у кіберпросторі трьох східнослов'янських мов виник спеціальний термін *антивірус* (від англ. *antivirus*) – програма, що виявляє в пам'яті комп'ютера наявність програми з вірусом і нейтралізує його дію. Цей термін прижився як калька в новогрецькій мові, де в його творенні беруть участь питомі для неї префікс **αντί-** та іменник *ιός*: *αντιός*, що є перекладною калькою англійського терміна.

Запозичення беруть активну участь у процесах творення терміносистеми інформатики, виявляють словотвірну активність, набуваючи спеціальних та переносних значень, займаючи свою нішу в поняттєвому полі функціонування терміносистеми. Подібність використання метафор, що лежать в основі запозичуваних термінів, спостерігається в різних споріднених і неспоріднених мовах і виявляється частіше, ніж поява на їхньому ґрунті нових переносних значень у мовах-сприймачах. Це забезпечує відносну стійкість фонду інтернаціоналізмів, формування в мовах-реципієнтах схожих ланок позначення наслідків емпіричного та наукового пізнання світу.

Активним засобом поповнення терміносистеми інформатики є семантичне калькування і водночас ксенізація її складу в досліджуваних мовах: *вікно, доріжка, байт, біт, інтернет, веб, архітектура.*

Джерела

Арапова, Наталья, Кимягарова Роза, Баш, Людмила та ін. *Словарь иностранных слов: актуальная лексика, толкования, этимология.* М.: «Цитадель», 1999. 319 с.

Карпіловська, Євгенія, Клименко, Ніна, Кислюк, Лариса, Критська, Валентина, Пуздирева, Тетяна, Романюк, Юлія. *Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики.* Ред. Карпіловська, Євгенія. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.

Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значенняў слоў. Мінск: «Авэрсэв», 2013. 253 с.

Етимологічний словник української мови: У 7 томах / Гол. ред. Мельничук, Олександр. Київ: Наукова думка, 1982-2012, Т.1-6.

Киричок 2012: Киричок, Тетяна. *Український тлумачний словник електронних видань.* К.: НТУУ «КПІ». 127 с.

Коссак, Орест, Маньковський, Святослав. *Англо-українсько-російський словник з інформатики та обчислювальної техніки.* Львів: Світ, 1991. 488 с.

- Крысин, Леонид. *Толковый словарь иноязычных слов*. М.: Эксмо, 2008. 940 с.
- Мазурик, Данута. *Нове в українській лексиці. Словник-довідник*. Львів: Світ, 2002. 130 с.
- Нелюба, Анатолій. *Лексико-словотвірні інновації/ 2008-2009: Словник-довідник*. – Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2010. 116 с.
- Нові слова та значення: словник*. Укладачі: Туровська, Людмила, Василькова, Лада. К.: Довіра, 2008. 271 с.
- Пройдаков, Едуард, Теплицький, Леонід. *Англо—український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування*. Ред. Перевозчикова, Ольга. Київ: Видавничий дім “СофтПрес”, 2006. 824 с.
- Російсько-український словник з інформатики та обчислювальної техніки* // Укладачі: Карачун, Валерій, Гальчук, Георгій, Карачун, Ольга, Прохур, Юрій. К.: Рось, 1994. 361 с.
- Російсько-український словник наукової термінології: у 3-х томах*. Т.3. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю і Космос. – К.: Наук. думка, 1998.
- Скопненко, Олександр, Цимбалюк, Тетяна. *Сучасний словник іношомовних слів*. К.: Довіра, 2006. 789 с.
- Словник іношомовних слів*. / Ред. Мельничук, Олександр. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. 775 с.
- Толковый словарь русского языка начала XXI в. Актуальная лексика*. / Ред. Скляревская Галина. М.: «Эксмо», 2006. 1136 с.
- Юшманов, Николай. *Элементы международной терминологии. Словарь-справочник*. М.: Сов. Энциклопедия, 1968. 73 с.
- Уласевич, Вікторія, Даўгулевіч Наталля. *Слоўнік новых слоў беларускай мовы*. Мінск: «Тетра Системс», 2009. 444 с.
- Δελτίο Επιστημονικής ορολογίας και νεολογισμών: Τεύχος 6* (з включенням випусків 1–5). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1997. 744 σ.
- Δελτίο Επιστημονικής ορολογίας και νεολογισμών: Τεύχος 7*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2000. 244 σ.

Δελτίο Επιστημονικής ορολογίας και νεολογισμών: Τεύχος 9–10. Ρед. Χριστοφίδου, Αννα. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2009. 479 σ.

Δελτίο Επιστημονικής ορολογίας και νεολογισμών: Τεύχος 11. Ρед. Χριστοφίδου, Αννα. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2012. 290 σ.

Μπαμπινιώτης, Γεωργιος. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας.* Αθήνα: Κέντρο γλωσσολογίας. 2005.

Література

Земская 2000: Земская, Елена. Активные процессы современного словопроизводства. In: *Русский язык конца XX ст. (1985–1995).* Ред. Земская, Елена. М.: Язык русской культуры. 2-е изд.

Какорина 2010: Какорина, Елена. Язык интернет-коммуникации In: *Современный русский язык: система-норма-узус.* М. С.273–340.

Карпіловська 2007: Карпіловська, Євгенія. Тенденції засвоєння англіцизмів у сучасній українській мові In: *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія.* Т. 10. №2. С. 78–84.

Кислюк 2008: Кислюк, Лариса. Словотворча активність неозапозичень In: *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі.* К.: Видав. дім Д.Бураго. С. 245-262.

Клименко 2008: Клименко, Ніна, Карпіловська, Євгенія, Кислюк, Лариса. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі.* К.: Видав. дім Д.Бураго. 336 с.

Косович 2015: Косович, Ольга. *Інноваційні процеси в лексиці сучасної французької мови (на матеріалі онлайн-видань).* АДД. К. 36 с.

Стишов 2005: Стишов, Олександр. *Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі ЗМІ).* К.: Пугач. 387 с.

Янарас 2001: Янарас, Христос. *Неперервна філософія.* К.: Основи. 314 с.

Чемеркін 2009: Чемеркін, Сергій. *Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси.* Київ: НАН України. Інститут української мови. 240 с.

Bozděchova 2009: Bozděchova, Ivana. *Současna termilogie (se zameřenim na kolokačni terminy z lékařství)*. Praha: Univerzita Karlova. 270 c.

Gajda 1990: Gajda, Stanisław. *Wprowadzenie do teorii terminu*. Opole: WSP.

Κατσούδα 2013: Κατσούδα Άννα, Νάκας Θεόδωρος. *Όψεις της Νεολογίας: Συμφυρση και Επανετυμολόγηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη. 318 σ.

Термінування і детермінування лексики в сучасних українській,
російській та новогрецькій мовах²⁰

Термінування і детермінування лексики – процеси, які вперше 1929 року назвали й передбачили як тенденції розвитку літературних мов у ХХ сторіччі представники празької функціональної лінгвістики (Тезиси Пражского лингвистического кружка, 1967). Ці процеси особливо бурхливо виявляються в добу глобалізації, коли науково-технічний прогрес супроводжується виникненням нових термінів, що запозичуються здебільшого з англійської мови.

Активізувалася соціодинаміка. Це спричинює зміни в парадигмах бачення світу, а отже, породження нових і переосмислення уже відомих суспільних термінів. Проникнення запозичених термінів та їхнє приживання у мовах-реципієнтах відбувається пришвидшеними темпами, створюється простір для семантичної інтерференції і формування спільного фонду лексем. Термінування і детермінування тісно пов'язані з інтернаціоналізацією лексики. Крім того, терміни мігрують з одного стилю в інший. З одного боку, в них з'являється багатозначність, а з другого, триває абстрагування, вивільнення від багатьох значень і закріплення одного з них як терміна-гіпероніма. Здебільшого роль ідентифікатора виконують кінцеві складники слова – суфікси та суфіксоїди. Водночас перші основи композитів і юкстапозитів виражають спеціальні значення, тобто формують гіпоніми, пор.: *максі-*, *міді-*, *міні-*, *ретромода*, де *мода* виступає в ролі інтегрального знака поняття, і *вібромасажер*, *віброгасник*, *віброносій*, *віброхвороба*, в яких роль знака-«специфікатора» виконує компонент **вібро-**.

На термінування лексики, а потім її детермінування в загальній літературній мові впливає поява в словах переносних значень. Цей процес охоплює також запозичені слова й основи, що переходять до розряду

²⁰ Уперше опубліковано в: *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylistowo-funkcjonalnej* / Red. Zofia Rudnik-Karwatowa, – Warszawa: IS PAN, 2017. – S. 27–45.

виразників спільних ідіосем у близькоспоріднених і неспоріднених мовах. Так формуються спільні фонди лексики в кількох мовах, відбувається її категоризація в подібний спосіб: як словотвірних гнізд з однаковими вершинними словами, як лексико-тематичних груп слів, об'єднаних першою основою композитів і юкстапозитів, тобто основою-класифікатором (=спеціалізатором). З'являються гіперонімічні об'єднання слів за другою основою-ідентифікатором.

Кожна мова по-своєму поділяє цей семантичний простір, однак він виявляє подібність упорядкування лексики та її адаптації засобами словотворення, оформлення схожих лексичних фігур (груп взаємопов'язаних елементів, взаємне розташування яких характерне для певної мови і може бути зіставлене або протиставлене семантично паралельній групі інших мов (Белецкий, 2012, с. 160), синонімічних чи антонімічних рядів, а також рядів розчленованих номінацій-словосполучень.

Запозичені слова, що характеризують важливі явища суспільного життя кінця ХХ – початку ХХІ ст., у слов'янських мовах формують фонди спільної лексики. Ступінь «запиту» на них у різних мовних спільнотах різний. У одних із них певна ідіосема існує, наприклад, як знак певного явища, не виявляючи великого словотвірного потенціалу, в інших вона стає поштовхом для творення багатьох похідних у наповнених словотвірних гніздах, коли актуалізує і конкретизує нові значення і смисли. До таких належать іменники *зомбі* та *манкурт*.

Походження іменника *зомбі* неясне. Його проникненню в європейські мови сприяла англійська, де з'явилося *zombi*. Не відомо, як це слово потрапило до англійської. На думку учених, його етимологія бере початок від західноафриканської держави Дагомея, де у мовах банту побутує *zumbi* – ідол, який приносить щастя, бог. Через рабів, вивезених на початку ХVІІІ століття з Африки, воно потрапило на Гаїті, далі вже через англійську – до мов Європи. Значення іменника *зомбі* в культурі воду на Гаїті вказує на містичну особу, в яку превтілюється мертвий і яка повністю підкоряється волі інших людей. У мовах запозичення це слово використовується в переносному значенні. В англійській

(у кіно та комп'ютерних іграх) воно є синонімом словосполучення *ожилый труп*, проте метафорична його семантика дедалі більше пересувається в бік підкреслення ознак живої безвольної людини, яка сліпо підкоряється волі інших людей (первісно внаслідок магії, заклять, а згодом у політичному сенсі – в особу, яка сліпо довіряє якомусь лідеру-ідолу, його ідеології і бездумно підпорядковує йому і свої дії, і свої переконання).

Іменник *зомбі* засвідчують українські та російські ЗМІ, словники цих мов. Однак у них суттєво відрізняється ступінь входження його в лексикон мови. У сучасній українській мові *зомбі* є вершинним словом словотвірного гнізда з лексичним наповненням у 15 одиниць. Це не випадково, цьому сприяло переосмислення реалій колишньої радянської парадигми сприйняття дійсності в роки здобуття Україною незалежності. Вивільнення від комплексів «молодшого брата», від стереотипів вищості російської мови, історії Росії, єдиного радянського народу, який крокує шляхом злиття (читай – русифікації) мов, викликало потребу в уточненні явища *зомбування* і в зростанні кількості похідних з новими конотаціями та оцінками. Так, за матеріалами Є.А. Карпіловської, в сучасній українській мові сформувалося численне словотвірне гніздо, в якому представлено дієслово *зомбувати*, іменники-назви виконавців цієї дії *зомбівник*, *зомбувач*, назви абстрактної дії *зомбування*, *зомбізація*, прикметники-найменування ознак за дією *зомбований*, *зомбівний*, *зомбувальний*, відносні прикметники *зомбічний*, *зомбівський*, а також два складні слова: юстапозит *зомбі-автомат*, композит *зомбованоманкуртський* (Клименко, Карпіловська & Кислюк, 2008, с. 123).

У запозичення *манкурт* схожа доля з попереднім іменником. Його проникненню в російську мову сприяв Чингіз Айтматов, що вжив це слово в своєму російськомовному творі *И дольше века длится день* (*І довше віку триває день*), опублікованому 1980 року. Воно відоме в тюркських міфах, де називає людину, що забула свій родовід, традиції свого народу. Пафос киргизького письменника полягає у засудженні масового перетворення людей у бездумних створінь, котрі забувають свою Батьківщину, свою мову та історію. Така людина підкоряється сильнішому. Радянські реалії України викликали

живі асоціації з твором Ч. Айтматова, оскільки і самих українців виховували як манкуртів, яким не можна було згадувати про козацтво, козацькі літописи, про Конституцію Орлика і про багатьох письменників Розстріляного Відродження.

Іменник *манкурт* став терміном зі значенням «людина зі стертою історичною пам'яттю». Він проник у загальну українську літературну мову, в її публіцистичний, художній і науковий стилі. Це слово також формує розгалужене гніздо слів в українській мові, в якому представлено іменники *манкуртизація*, *манкуртівство*, *манкуртизм*, дієслова *манкуртизуватися/манкуртуватися*, *зманкуртитися*, дієприкметник *зманкуртілий*, прислівник *по-манкуртськи* та композити *манкуртопарламентар*, *кланово-манкуртський* (Клименко, Карпіловська & Кислюк, 2008, с. 124). У російській мові іменник *манкурт* не утворює такого ж за лексичним наповненням гнізда. Отже, мови збагачуються тими самими ідіоморфами та ідіосемами, однак розширення семантичного простору тих самих одиниць у різних, навіть близькоспоріднених мовах зберігає свої особливості. Семантична інтерференція в них виявляє різні обсяги.

Наслідком впливу процесів глобалізації є інтернаціоналізація лексиконів мов, що сприяє проникненню запозичень у мови і формуванню фондів спільних одиниць у їхніх лексико-семантичних системах. Роль мови-донора дедалі більше відіграє англійська мова. Однак ця мова продовжує зміцнювати позиції двох інших класичних мов-донорів інтернаціональної лексики – грецької та латини. Це стосується насамперед термінології. Багато грецьких основ, як і раніше, використовується в англійській мові, а через неї запозичується європейськими мовами. Серед них є ті, що вже прижилися в них, але завдяки розвитку нових значень формують потужні підгнізда в уже наявних словотвірних гніздах і сприяють поширенню нових ідіосем.

До таких належать, наприклад, грецькі основи **євро-** та **єко-**. Перша з них давно функціонує в українській та російській мовах, демонструючи високий словотвірний потенціал як твірна база для гібридних складних та афіксальних утворень. Здебільшого в багатьох випадках спочатку використовувалася основа **європ-** (від грецької власної назви *Ευρώπη*) і одиниці з нею мали значення

«який пов'язаний з цією частиною Євразійського материка», «який співвідносний з виявом європейськості».

Серед похідних цього гнізда переважають іменники: назви осіб *європеєць, європейка, європеоїд, європеоїдка, європоцентрист*, абстрактної якості *європейство, європоцентризм*, дії *європеїзація, європеїзування*, речовин *європит*, численні відносні прикметники *європейський, європеоїдний, європейсько-азійський, європейсько-західноазійський, європоцентричний, європоцентристський*, віддієслівні ад'єктиви *європеїзований*, поодинокі дієслова *європеїзувати, європеїзуватися*.

З кінця 1980-х років у європейських мовах, серед них і в новогрецькій, під впливом англійської поширилася основа **євро-**, **євро-**, **єуро-**, **єуро-** як твірна база для складних слів, серед них багатьох гібридних, та афіксальних утворень. Ця основа підкреслювала ідею об'єднаної Європи, поєднання економічної та політичної співпраці країн-членів Європейського Союзу для зміцнення і збереження миру, демократії і свободи. Основа **євро-** у композитах виражала відношення другого компонента слова до цієї ідеї. Цікаво, що в новогрецькій мові основа **єуро-** у складі запозичень з англійської співвідносна з трьома значеннями: 1) з Євросоюзом – *Ευρωένωση: ευρωβουλή* єворада, *ευρωβουλευτής* євродепутат *ευρωκοινοβούλιο* європарламент, *ευρωασφάλεια* євробезпека, *ευρωεκλογές* євровибори, *ευρωσύνταγμα* євроконституція, *ευρωψηθοδέλτιο* євробюлетень, *ευρωδικαστήριο* євросуд, *ευρωπύραυλος* євrorакета; 2) стосовно грошової одиниці *το ευρώ* євро, оформленої як іменник середнього роду: *ευρωδολάριο* євродолар, *ευρωνόμισμα* євровалюта, *ευρωτράπεζα* євробанк; 3) відносно організацій, установ ЄС та реалій, пов'язаних з їхньою діяльністю: *η ευρωλίγκα* євроліга, *η ευρωάδεια* євровіза тощо (Клименко, Пономарів & Чернухін, 2005; Клименко, Пономарів & Савенко, 2008; Хориков & Малев, 1980; Μπαμπινιώτης, 2005; Κριαράς, 1998; Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, 2002).

Більшість цих лексем поширена в мовах Європи і реалізує багатозначність основи **євро-**. Від слов'янських новогрецька відрізняється тим, що в ній **єуро-** трапляється в складі композитів з двома, іноді з трьома грецькими основами. Отже, вона має статус афіксоїда грецької мови з

позначкою і словниках: **ευρω-** запозичена з англійської у словах, до яких входять компоненти грецького походження, *ελληνογενής όρος*.

У східнослов'янських мовах кількість слів з основами **євро-**, **євро-** досягає кількох десятків. За даними останніх орфографічних словників, в українській мові це 64 одиниці з **євро-**, 27 – з основою **європ-**; у російській з **євро-** – 62, **європ-** – 27. За ідеографічним словником нової лексики української мови, список зріс на 15 одиниць (Карпіловська, Кислюк, Клименко, Критська, Пуздирева & Романюк, 2013). У багатьох із них на відміну від грецької мови розвинулося нове значення основи **євро-** «високої, дуже гарної якості»: *євроавто, єврокотедж, єврошина, євроарена, євробанка, євровікно, євровокзал, євродизайн, євроремонт, євростадіон, єврогодинник*. Воно реалізується і в російських лексемах: *євроарена, євроавто, єврокоттедж, євроокно, євроремонт, євростадион, євродизайн, єврочасы*.

Серед цих одиниць okazіоналізми *євробакси, євробонди, єврохата, єврозахоплення, тобто євробачення, євродороги, євромода, євростиль*. Отже, виріс епідигматичний потенціал основи **євро-** за рахунок багатьох нових композитів. Розширилося коло афіксальних похідних: *євровий, євроатлантичний, доларо-євровий* (кредит), *євроінтеграційний, єврокубковий, євроскептичний, євросоюзівський, європарламентар, євроатлантист, євроатлантистка*.

Розширилося поле синтагматичних зв'язків одиниць з першим компонентом **євро-**. Центром об'єднання прикметниково-іменникових словосполучень стали прикметники *євровий* та *євроатлантичний*. Перший означає стрижневе слово з погляду відношення до *євро* – грошової одиниці: *євровий ваучер, вклад, депозит, еквівалент купюри, мільярдер, рахунок, доларо-єврові кредити*.

Ад'єктив *євроатлантичний* теж перетворився на відносно стійкий означувач слів: *Альянс, північноатлантичний блок, вектор, вибір, інтерес, простір, геополітичний масив, регіон, інтегратор, форум, саміт; євроатлантичні прагнення; євроатлантична інтеграція України*. Він мотивує іменники *євроатлантичність, євроатлантизація, прислівник євроатлантично*.

Цікаво, що під впливом активізації основи **euro-** через запозичення з англійської при поверненні слів з нею в новогрецьку мову теж формуються ряди лексем із просторовими значеннями, але простір цей обмежений членством у Європейському Союзі.

Таке розмаїття реалізації поняття **євро-, евро-, euro-** свідчить про відносно тривалий процес формування мовними засобами критеріїв соціального виміру співжиття людей в Європі, якому властиві дуже непрості шляхи утвердження в свідомості європейських народів. Спільні інтеграційні процеси спричинюють утворення схожих потужних лексико-семантичних полів у лексиконах мов.

У новогрецькій мові **οικο-** як перший складник композитів надає другій основі значення а) «властивий дому, середовищу»: *οικόσιτος* або «родині» *οικόσημο* родинний герб та б) «притаманний простору, в якому існують живі організми». Отже, в цієї основи зберігаються компоненти значення «дім, середовище». Під впливом англійської до цих сем додалося ще й значення «екологічний»: *οικοσύστημα* екосистема, *οικοφυσιολογία* екологія, *ο/η οικολόγος* еколог, *οικότυπος* екотип тощо, тобто розширюється семантичний простір зі словами, що співвідносні зі значенням «екологічний».

На відміну від новогрецької в українській та російській мовах вони утворюють два кореневі гнізда. Одне – зі словами, співвідносними з основою **еко-** зі значенням «екологічний», друге – з основою **економ-** у словах на зразок *економія, економічний, економетрія, економіст, економістка, економний* та ін. В обох слов'янських мовах фонд паралельних утворень численний. До вже названих можна додати рос. *экогенезис, экогигиена, экотоп, экоцид, эcobезопасность, экобиоморф, эcobатастрофа, эcobолого-санитарный, эcobолого-экономический, эcobомониторинг, эcobморф, эcobсистема, эcobсфера, эcobтерроризм, эcobоксидант, эcobфирма, эcobфункция*. Серед слів з основою **еко-** трапляються гібридні похідні: укр. *екобезпека, екозавдання, екомережа, екопоселення, екоресурси*.

Про глибоке входження одиниць з **еко-** в лексикони мов, їхнє детермінування свідчить також зростання кількості не лише похідних слів з

ними на зразок *екобіологічний, екотоксикологічний, екотопічний, екологічний*, а й розвиток словосполучень із ними. Одні з них групує іменник *екологізація* в іменникових словосполученнях: *екологізація діяльності, економіки* та прикметниково-іменникових: *поступова, недостатня, часткова екологізація*. Розвинуту комбінаторику має прикметник *екологічний*: *екологічна безпека, дипломатія, енергетика, інспекція, катастрофа, конверсія, криза, культура, міліція, політика, свідомість, ситуація; екологічне будівництво, законодавство, страхування; екологічний арт-проект, аудит, бізнес, бюджет, лад, маркетинг, менеджмент, моніторинг, паспорт, порятунок, рух, стан, характер* і т. ін. (Карпіловська, Кислюк, Клименко, Критська, Пуздирєва & Романюк, 2013, с. 88-106). Усі вони називають важливі суспільні явища, дії, події та означають їхній новий аспект. Словосполучення з іменником *екологія* засвідчують вживання цього слова в переносному значенні, підкреслення ним чистоти не лише довкілля, середовища, але і явищ духовного плану: *екологія душі, культури, музики, мови, слова*.

Численні композити з **еко-** називають конкретні речі, предмети буденного життя: *екоавтомобіль, екомобіль, ековелосипед, екопіца, екомолоко, еколокшина, екоковбаса, екоовочі, екокролик, екосвиня, екополотно, екобавовна, екобілизна, екотварина, екотканина, екоодяг*, що трапляються в рекламних текстах, апелюючи до *екочистоти* продуктів, не забруднених хімічними домішками і шкідливими для здоров'я речовинами. Отже, цей прошарок лексики містить у своїй семантиці такі компоненти значень **еко-**, як «чистий, нешкідливий, безпечний для здоров'я», що мають оцінний характер. Вони належать до детермінованої лексики, що розвиває переносні значення.

Розвиток науки в глобалізованому суспільстві вимагає появи нових термінів, спонукає учених до нової систематизації окремих ділянок терміносистем, оновлення термінів та їх переосмислення. Розвинуті мови здебільшого відповідають на нові соціальні й наукові запити своїми питомими засобами (афіксацією, осново- та словоскладанням), однак потужнішим стає також потік нових запозичень, переважно англіцизмів. Серед них терміни, викарбовані з давно відомих грецьких основ. У багатьох із них з'являються нові

значення, додаткові порівняно з первісними. Прикладом такого розвитку семантики терміноодиниць є слова з основою **нано-**. В українській цю основу засвідчено вперше 1955 року в перекладеному з російської *Словнику іношомовних слів* за редакцією І.В. Льохіна та Ф.М. Петрова (Льохін & Петров, 1955). Основа **нано-** була відома тоді як складник біологічних та медичних термінів на зразок *нанізм* «хвороба залоз внутрішньої секреції, що зумовлює ненормально малий зріст людини». У цього іменника давньогрецька основа співвідносна зі словом *νάνος* карлик, ліліпут. Згодом під впливом запозичень з англійської цю основу почали використовувати в багатьох мовах з переносним значенням «який вимірюється дуже малою кількістю в одну мільярдну частку метра (10^{-9})». До спільного фонду в українській та російській мовах увійшли слова: *нанокomp'ютер, наноманіпулятор, нанометр, нанонаука, нанопланктон, наноробот, наносезон, нанотехнологія, нанотехнологічний*. Вони належать до різних терміносистем: електроніки, біології, фізики твердого тіла, м'якої речовини, комп'ютерних технологій тощо. Отож, відбувся процес транстермінування слів з основою **нано-**, що характеризують нові композитні *наноматеріали*, важливі в інформаційних, сенсорних і комп'ютерних технологіях або нові надточні прилади на зразок *нанотранзистора*.

Окремі галузі науки названо іменниками з основою **нано-**: *наноелектроніка, нанофізика, нанотехнологія* тощо. Виникають нові тематичні групи композитних слів, об'єднаних темою «який має фантастично малі виміри»: *нанокмпозити, нанокристали, наносистема, нанорівень*. Утворилися численні розчленовані термінологічні номінації-словосполучення: *нанорозмірні кристали, нанорозмірні включення в оксидовому шарі, каталітично-активні нанорозмірні шари, низькорозмірні структури для наноелектроніки, концентрація наночастинок, концентрація нанокмпозицій у лікарських засобах, оксидні нанодисперсні системи, модель нестационарної наносистеми, дискретні наноструктури, наноструктурні матеріали, наноструктуровані плівки карбїду кремнію, сегментоелектричні нанодомени, одностінні вуглецеві нанотрубки, плівкові матеріали нанометрової товщини, інтенсивність наносекундних лазерних імпульсів, нанопоруватий кварц*. Ці численні приклади

засвідчують паралельні процеси термінування лексики в сучасній українській та російській мовах, оскільки і в російських наукових текстах функціонують: *наноразмерные кристаллы, наноразмерные пласты, наночастицы, наноконпозиции, нанодисперсные частицы, наноструктурированные пленки, нанотрубки, наносекундные лазерные импульсы, нанопористый кварц*. Новизну цих утворень ще відчують і фахівці, і пересічні мовці.

Однак багато з названих одиниць уже набули статусу інтернаціональних. Поширювані англіцизмами вони стали надбанням і східнослов'янських мов, і новогрецької. В останній такі похідні трапляються в складі словотвірного гнізда з вершинним іменником *νάνος*, в якому співіснують слова з традиційним медичним значенням «людина дуже малого зросту» на зразок іменників *ο νανισμός, η νανοσωμία, η νανοφυία* нанізм, *η νανοκεφαλία* мікроцефалія та прикметників *νανοκέφαλος* мікроцефальний, *νανοφυής, νανώδης* карликовий. Цікаво, що медичний термін *νανόσωμος* малорослий, карликовий у новогрецькій корелює з антонімічними за значеннями прикметниками *γυγαντόσωμος, γυγαντοφυής* «гігантської статури, велетенського зросту», які не мають термінологічного значення. Лексема у медичній термінології *νανοκέφαλος* «який має голову карлика, тобто непропорційно малу голову порівняно з усім тулубом» корелює з іншими термінологізованими прикметниками *μικροκέφαλος* «з дуже малою головою, мікроцефал» та *μεγαλοκέφαλος* «з дуже великою головою». Вони співвідносні з іменниками *η μικροκεφαλία* мікроцефалія і *μεγαλοκεφαλία* макроцефалія. Композити *μεγαλοκέφαλος, μεγαλοκεφαλία* відомі ще й у формі *μεγακέφαλος, μεγακεφαλία* «який має ненормально велику голову». Слова з компонентом **μεγα-** новогрецькій розглядаються як запозичення з англійської, де є *megacephaly*. Новогрецький прикметник *μικροκέφαλος* частково детермінувався, набувши переносного значення «нерозумний, недалекий» і посів своє місце в численному синонімічному ряді *κουτός* дурний, *ανόητος* недоумкуватий, безглуздий, *βραδύνους* тупий. Цей ряд перебуває в опозиції до не менш численного ряду антонімів з домінантою *έξυπνος* розумний.

Іменники з основою **νανο-** на зразок *νανόμετρο* нанометр, *νανοδευτερόλεπτο* наносекунда займають своє місце в аналізованому гнізді. Нова їхня ідіосема «дуже мала кількість у вимірі мільярдної частки метра», яку виражають запозичення, уможлиблює проникнення композитів у середовище інтернаціоналізмів.

У кожній мові по-своєму розвивається їхній словотвірний потенціал. Такі слова поповнюють словотвірні парадигми і лексичні ряди синонімів та антонімів. Завдяки цьому розширюється поле семантичної міжслівної інтерференції. Отже основа **нано-** в словах російської та української мов, а також у новогрецькій, зберігає своє біологічне та медичне значення: *наноорганізм, наносомія, нанопланктон, нанофанерофіти* «життєва форма рослин, до яких належать чагарникові» (Гродзинський & Симоненко, 2012). Водночас вона набуває багатозначності внаслідок міграції між різними галузевими терміносистемами.

Потрапляючи в контекст уже відомих носіям мови запозичених і питомих слів, основа **нано-** надає їм додаткового регулярно повторюваного значення «розмір якого вимірюється фантастично малою кількістю»: *наноматеріали, наночастка, нанорельєф, наноструктура, наносистема, нанотрубка, наноплівка* тощо. Відбувається часткове детермінування таких одиниць.

Багато композитів з грецькими основами, раніше засвоєними слов'янськими мовами здебільшого через посередництво англійської, аспектуально доповнюють парадигми слів з такими префіксоїдними і суфіксоїдними компонентами. Вони займають першу позицію в слові в статусі основи, що визначає профіль усього терміна.

З погляду входження в різні мови слів з грецькими та латинськими основами та їхнього функціонування в них одержуємо цікаві дані, зіставляючи словники нових слів та значень, лексичних інновацій, списків неологізмів останніх десятиріч, поданих у монографіях, присвячених процесам динаміки в лексиконах мов (див. літературу в кінці статті). Показові композитні неологізми, особливо гібридні слова, зростання словотвірного потенціалу запозичень, сполучуваності запозичуваних основ. Адже вони засвідчують

ступінь засвоєння мовою-реципієнтом чужого матеріалу і показують продуктивність мовних засобів, які зберігають її відносну стабільність, забезпечуючи адаптацію «чужинців». Так, в індексі неологізмів сучасної української мови, укладеному за матеріалами текстів періоду 1991-2007 рр., зареєстровано основи **авто-**, **агро-**, **біо-**, **гео-**, **гідро-**, **дієто-**, **еко-**, **електро-**, **етно-**, **євро-**, **кіно-**, **кріо-**, **клон-**, **мега-**, **мікро-**, **порно-**, **псевдо-**, **психо-**, **теле-**, **фіто-**, **фото-**. Більшість із них, крім **еко-**, **євро-**, давно засвоєні в українській та російській мовах, проте з'явилися нові слова, які поповнили парадигми одиниць, що означають нові реалії і групують навколо певних понять. Так, навколо основи **біо-**, що співвідносить у складних словах з поняттям «життя», в індексі 64 неологізми. Серед них назви дій, процесів: *біоеніляція, біокінез, біоконверсія, біомутація, біофільтрація*; багато назв осіб за професією нового профілю: *біоенергетик, біоінженер, біокібернетик, біоритмолог, біотерапевт, біоенерготерапевт, біотехнолог, біофармацевт, біологиня*. Зросла кількість відносних прикметників, утворених від іменників за допомогою питомих суфіксів, що свідчить про вищий ступінь їхнього словотвірного засвоєння мовою: *біоелектричний, біоелектронний, біоінформаційний, біомедичний, біометеорологічний, біополімерний, біопсихологічний, біоритмологічний, біотелеметричний* (Клименко, Карпіловська & Кислюк, 2008, с. 279-329).

За аналогією до інших віддієслівних одиниць-ознак за дією утворено *біокерований, біоокислювальний*. Численні найменування нових галузей науки: *біоенерготерапія, біомедицина, біонавігація, біоритмологія, біотермія, біотехнологія*. Серед одиниць з основою **біо-** шість гібридних одиниць: *біозв'язок, біополе, біосупутник, біоустановка, біоочищення, біокерований*. Семантичний простір слів з основою **біо-** досить великий, але він чітко окреслений співвідношенням з поняттями «життя», «біологічний». Ця основа стала мовним знаком багатьох реалій. У сучасній українській та російській мовах існують частково еквівалентні їй за значенням основи **життє-**, **жизне-**, але вони помітно поступаються інтернаціональній основі **біо-** своїм словотворчим потенціалом. Серед українських неологізмів трапилося два слова з основою **життє-**: *життєіснування, життєструмування*.

Високий словотворчий потенціал має префіксоїдна основа **теле-**, яку засвідчено в 92 неологізмах. З них 20 гібридних: *телевежа, телевидовище, телевітівник, телеглядачка, телезнаменитість, телелюбитель, телемистецтво, телеміст, теленовини, телеогляд, телеоглядач, телеоглядачка, телеперешкоди, телепоголовка, телепокійник, телепростір, телеслужба, телеурок*. Ці гібридні похідні співвідносні з поняттям «телевізійний».

Понад століття в європейських мовах існує слово і основа **кіно-**. У складних словах вона також лишається знаком багатьох неологізмів. Серед них численні гібриди: рос. *кинобизнес, киноvideоматериал, киносправочник, киноизображение, кинопамять, киноматериал*; укр. *кінодовідник, кіномова, кінопіріг, кіноіарвиробництво, кінопідприємець, кіночасопис* тощо.

Значно зріс ступінь адаптування грецької основи **клон-** (від *κλωνί* гілка, паросток) (Клименко, Карпіловська & Кислюк, 2008, с. 249). Уперше його засвідчено 1974 року в *Словнику іншомовних слів* з поясненням «потомство рослинного або тваринного організму, яке утворюється внаслідок вегетативного розмноження (у багатоклітинних організмів) або нестатевого поділу клітин (у одноклітинних організмів)» (Мельничук, 1974, с. 334). З незначними редакційними змінами його знаходимо в пізнішому словнику іншомовних слів української мови О.І. Скопненка і Т.В. Цимбалюк (Скопненко & Цимбалюк, 2006, с. 358), але вже з його спільнокореневим словом *клонування*. Поступово кількість слів з основою **клон-** зростала в науково-популярному та публіцистичному стилях. Ця лексема частково детермінувалася завдяки припливу слів, утворених в англійській мові, які реалізували значення «живого організму, вирощеного з будь-якої клітини, що відтворює всі характеристики того екземпляра, від якого взято клітину» (Мазурик, 2002, с. 56). Трохи пізніше у клона під впливом англійського *clone* з'явилося нове переносне значення «копія, дублікат». З таким значенням його фіксує *Словник лексико-словотвірних інновацій* (Нелюба, 2007), де поряд із *хітмейкером, кліпмейкером, іміджмейкером* існує і *клонмейкер*.

В українському гнізді з вершинним словом *клон* представлено вже *клоніалізм, клоніальний, клоніст, клонічний, клонмейкер, клонотип, клоногенний, клонолог, клонотека*, дієслова *клонувати, склонувати*, іменник абстрактної дії *клонування* та емотивно забарвлена лексема *клончик* (Клименко, Карпіловська & Кислюк, 2008, с. 249).

У новогрецькій мові існують кальки англійського *cloning* (від гр. *κλωνί*) *κλωνοποίηση, κλωνισμός* клонування та дієслово *κλωνοποιώ* клонувати: *κλωνοποιώ πρόβατο/φυτό* клонувати вівцю, рослину.

Латинські основи в складі запозичених слів активно поповнюють лексикони східнослов'янських мов. Одна частина з них давно засвоєна в цих мовах: **аудіо-**, **вібро-**, **відео-**, **мульти-/мульти-**, **ретро-**. Інша проникає в ці мови здебільшого завдяки англійській: **максі-**, **міді-**, **медіа-**, **експрес-**, рідше через посередництво французької: **секс-** від *sexe* стать.

Названі основи функціонують у складі багатьох неологізмів, деякі з них лексикалізувалися: *аудіо, відео, ретро, міні, максі*. Розгалужену лексичну парадигму неологізмів з 23 одиниць формує основа **аудіо-** (від лат. *audio* слухаю, чую). Вона здебільшого сполучається теж із запозиченими основами на зразок *аудіоапаратура, аудіовідеоапаратура, аудіометрія, аудіотехніка*. Проте серед неологізмів трапляється **аудіо-** з питомими словами: рос. *аудиозапись, аудионовости, аудиопробег*; укр. *аудіопослання, аудіообладнання*. Засвідчено нові афіксальні похідні *аудіовізуальний, аудіотехнічний*.

У новогрецькій мові ця основа не прижилася, її замінюють словосполучення з питомим прикметником *ακουστικός* акустичний. Така сама доля основи **вібро-** (від лат. *vibro* коливаюся). В аналізованих східнослов'янських мовах ця основа належить до зв'язаних і продуктивних. Вона функціонує в композитах з обома запозиченими основами: рос. *виброграф, виброметр, вибротерапия, вибротрон, вибромассажер, виброфонист*. Засвідчено й численні гібридні неологізми з нею: укр. *віброносій, віброгасник, віброгідропресування, вібропоглинач, вібропрасування, віброущільнювач, віброхвороба*. Трапляються суфіксальні похідні: *вібростійкий, вібростійкість, вібрувати, вібродинамічний*. Від іменника

вібрація утворено прикметники *вібраційний*, а також *вібраційно-трамбувальний*, *вібраційно-частотний*.

На противагу цим основам у новогрецькій засвоєно латинську основу **відео-** (від *video* бачу, дивлюся) як знак ідеї зображальності, візуальної інформації, передавання зображення. Її використано в словах: *το βίντεο* < англ. *video* < лат. *video* відео, *βιντεογέιμ* < англ. *video game* відеогра, *βιντεοουόλ* < англ. *video wall* величезний екран, відеогол, *βιντεογραφία* відеозапис, *βιντεοθήκη* відеотека, *βιντεοκάμερα* відеокамера, *βιντεοкаσέτα* відеокасета, *βιντεοκλάμπ* < англ. *video club* відео клуб, *βιντεокліп* < англ. *video clip* відео кліп, *βιντεολέσχη* відео клуб, *ο βιντεομανής* відеоман, *βιντεοοθόνη* відео екран, *βιντεοπαχιδί* відеогра, *βιντεοπειρατεία* відео піратство, *βιντεοσκόπηση* відео скоп, *βιντεοταινία* відео фільм, *βιντεοτέξт* < англ. *video text* відео текст.

За кількома винятками ці слова представлено в східнослов'янських мовах, отже, вони належать до інтернаціональних. Серед названих три слова утворені афіксальним способом: *βιντεοκλάμπας* < англ. *video club* власник відео клубу, *βιντεοσκοпώ* знімати (обтяжувати) відео касетою та *βιντεογραφώ* записувати на відео. У списку грецьких неологізмів численні гібридні слова, за винятком *βιντεογέιμ*, *βιντεοουόλ*, *βιντεοкаσέτα* (від франц. *cassette*, зменшуване від *casse* ящик), *βιντεοκλάμπ*, *βιντεокліп*, *βιντεοτέξт*.

У сучасних українській та російській мовах словотвірні парадигми з першою основою **відео-**, **відео-** мають істотно більше лексичне наповнення – 93 одиниці. Серед них численні афіксальні похідні: *відеозаписувальний*, *відеозвуковий*, *відеокасетний*, *відеоконтрольний*, *відео піратство*, *відео піратський* та гібридів: *відеовиробництво*, *відеозвістка*, *відеозапис*, *відео підтримка*, *відео світ*, *відеозв'язок*, *відеозйомка*, *відеомандрівка*, *відео обслуговування*, *відео перегляд*, *відео передавач*, *відео підсилювач*, *відео платівка*, *відео плівка*, *відео повтор*, *відео подорож*, *відео посібник*, *відео програвач*, *відео продаж*, *відео прокатний*, *відео ряд*, *відео стрічка*, *відео телефонний*, *відео термінальний*, *відео частота*.

Упродовж останніх трьох десятиліть лексикони мов поповнилися багатьма англіцизмами. Деякі з їхніх основ: **-бізнес-**, **інтернет-**, **-піар-**, **-арт-**,

онлайн-, медіа-, дизайн-, мульти-/мульти-, імідж-, веб-, -шоу- сформували лексико-тематичні парадигми з кількох десятків одиниць і продовжують зростати за рахунок неологізмів. Відішлемо читачів до монографій Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк (Клименко, Карпіловська & Кислюк, 2008), О.А. Стишова (Стишов, 2005), до словників лексико-словотвірних інновацій у списку літератури з описом динамічних процесів у лексиконах мов. Тут підкреслимо лише деякі моменти, важливі для окреслення цих процесів. У літературних мовах відбувається міжстильова міграція лексики, що сприяє розвитку багатозначності слів, серед них і термінів, формування спільних лексичних фондів мов уможливорює процеси інтернаціоналізації, що спричинюють явище міжмовної семантичної інтерференції. У кожній мові інтернаціоналізація відбувається по-своєму, реалізуючи в першу чергу ті одиниці, і ті значення, які актуальні для певної спільноти. Її супроводжують процеси термінування і детермінування, оскільки на сучасному етапі розвитку мов науково-технічний прогрес зумовлює появу багатьох нових термінів, серед яких чимало іншомовних. Формується фонд спільних словотворчих засобів, особливо основ. Запозичені з грецької та латинської мов компоненти використовуються в англійській (рідше французькій та німецькій) мові для творення термінів, що потрапляють до слов'янських мов та новогрецької. Значення таких складників стають абстрактнішими й уніфікованішими, ніж у мові-етимоні. Це полегшує використання їх як позначувачів певних понять. Водночас у деяких нещодавно запозичених основ з'являються нові переносні значення, що реалізуються в кількох мовах. Розширення семантичного простору термінів із серійно клішованими основами сприяє в багатьох випадках їхньому детермінуванню.

Характерною особливістю засвоюваних інтернаціональних основ є зростання в них абстрактних значень порівняно з мовою-етимоном, а також розвиток у них переносних значень, що полегшує входження їх у мову-реципієнт. Такі значення з'явилися в багатьох грецьких за походженням основ: **еко-, євро-, нано-**, властиві вони латинським основам **експрес-** (у складних словах – носій значення «моментальний, терміновий»), **максі-** (довгий одяг),

міні- (малого розміру, малої довжини), **ретро-** (який стосується минулого), **шоу-** (про те, що розраховано на зовнішній вигляд).

Давно запозичені з грецької та латинської мов слова, новіші основи, наприклад, **еко-**, **євро-**, **медіа-**, **нано-**, англійські компоненти, лексеми утворюють численні парадигми неологізмів, а також формують гнізда з афіксальними похідними. У близькоспоріднених слов'янських мовах списки таких одиниць значною мірою перетинаються. Більшість із них належать до іменників та прикметників. Для них усіх характерна перевага поєднання в одному композитному слові двох запозичених компонентів: грецького з грецьким, латинським, англійським та французьким або німецьким. Отже, у мовах-реципієнтах такі запозичення в лексичних парадигмах стійко зберігають свій іншомовний слід, навіть тоді, коли з ними утворюються деякі експресивно забарвлені слова на зразок: *кінобалачка, телемило, телемармиза, клончик* та ін.

Про схожість тенденцій формування спільного фонду лексики в слов'янських мовах, яка виражає ті самі ідіосеми, свідчать одиниці з тими самими ідіоморфами, зокрема інтернаціональними основами та деякими афіксами в них. Так, у списку неологізмів словацької мови, паралельних таким самим одиницям української, представлено слова з основами **agro-** (*agrosalón, agroslužby*), **akva-** (*akvacentrum, akvapark*), **art-** (*artkino, artterapeut, artterapía*), **bio-** (*biobar, biodiagnostika, bioenergoterapía, biokrem, biorytmus*), **čaj-** (*čajofil, dealer*), **eko-** (*ekoaktivístka, ekologickosť*), **esemes-** (*esemeska, esemeskár*), **euro-** (*eurofil, eurookno, eurorealista, eurotunel*), **fyto-** (*fytofarmakum*), **global-** (*globalizmus, globalnosť*), **hydro-** (*hydroterapeut, hydromasáž*), **kino-** (*kinofilka, kinohit*), **makro-** (*makrobiotiá, makroekonomika*), **mega-** (*megacentrum*), **mikro-** (*mikrohra, mikrotunel*), **mini-** (*minikino, minimixer, miniseriál*), **multi-** (*multikulturálnosť*), **psycho-** (*psychotronik*), **video-** (*videoman, videokazeta*), **VIP-** (*VIPmiesto*) та багато інших, що реалізують ті самі, що й в українській мові, значення: **anti-** (*antidemonštrant, antivírus*), **de-** (*debolševizácie, dekriminalizácia*), **ex-** (*exdesident, exmiss, expriatelka*), **hyper-** (*hyperinflácia*), **post-** (*postmoderna, postkomunizmus*), **super-** (*superbiznes*), **-zácia** (*albanizácia, amerikanizácia*) та інші (Kredátusová, 2014).

Гібридні слова вказують на глибшу адаптацію запозичення у мові й сприяють зниженню ступеня книжності та «одомашненню» термінів і не-термінів, пор.: *бізнес, бізнесмен і бізнесмен-пішохід*, згадаймо також *велик, ролик, телік, мультік, інтернетновини, теленовини, кінорадіоновини і телемармиза*. Ці приклади засвідчують зростання експресивності термінологічної лексики, особливо суспільно-політичної. Згадаймо тут інтернаціональні терміни *футболізація суспільства*, грецькі *ποδοσφαιρωποίηση* футболізація та *ποδοσφαιρωποιώ* футболізувати. Вони мають переносні значення, адже йдеться не про масове захоплення футболом у суспільстві, а про відволікання уваги громадян від політичної суті якогось питання і спрямування її на те, яка партія і як перемаже іншу, культивуючи клімат фанатизму між угрупованнями супротивників, пор. грецькі *ποδοσφαιρωποιώ την πολιτική ζωή της χώρας* футболізувати політичне життя країни. Ці слова представлено також в українській та російській мовах.

Семантичний простір, упорядкований гіперо-гіпонімічними відношеннями між складними лексемами, за даними *Грамматичного словника української літературної мови. Словозміна* (Критська, Недозим, Орлова, Пуздирєва & Романюк, 2011), значною мірою складається з лексем, останні основи яких виражають гіперонімічні значення лексичних парадигм. Багато з них належать до вільних (незв'язаних) основ, що засвоєні сучасною українською мовою. Неологізми доповнюють наявні угруповання, додаючи аспектно-видові характеристики гіперонімам. Так, лексико-граматичну парадигму композитів із гіперонімом *діагностика*: *електродіагностика, імунодіагностика, іридодіагностика, психодіагностика, рентгенодіагностика, цитодіагностика* доповнив іменник *експрес-діагностика*.

Новіші запозичення стають ідентифікаторами-гіперонімами при зростанні їхньої здатності до поєднання з аспектно-видовими характеристиками гіпонімів. Згадаймо для прикладу запозичену з англійської мови основу **-гейт** (від *gate* ворота, вхід/вихід), що внаслідок метафоричного переосмислення стала сприйматися з 1972 року як виразник значення «гучний скандал, пов'язаний з якою-небудь особою чи подією, відомий у світі». Вони вказані

першою основою композита: *іракгейт, ірангейт, кучмагейт, лазаренкогейт, Морозгейт, монікагейт, сеулгейт, сахергейт, рейгангейт, сексгейт, тепгейт, урангейт, УТ-гейт*. У деяких словниках суфіксоїд **-гейт** укладачі класифікують як малопродуктивний (Селігей, 2014, с. 87). Однак неологізми з ним свідчать про продуктивність цього компонента. З'явився цілий ряд нових утворень з основою **-гейт** порівняно з тими лексемами, що згадані в словнику П.О. Селігея. До загального списку потрапили *гонгадзегейт, касетгейт, недофілгейт, тушкогейт*. П.О. Селігей слушно зауважує, що суфіксоїд **-гейт** набув статусу інтернаціонального і засвідчує це на прикладах із російської, польської, чеської, словацької, болгарської, македонської, сербської, словенської мов.

Дослідники відзначають, що в сучасній українській мові основа *-гейт* лексикалізувалася. Вона використовується як іменник чоловічого роду: *масштабний гейт* (Стишов, 2005, с. 137; Клименко, Карпіловська & Кислюк, 2008, с.240). Отож, **-гейт** сприймається як слово, подібне до основ, що вже пройшли стадію переходу в окрему лексему: *аудіо, відео, рок, поп, ретро* тощо. Компонент **-гейт** утворює потужну лексичну парадигму слів і, крім того, асоціативно підтримує словосполучення з подібною до нього переносною семантикою, тобто семою «скандал», пор. *політрежисери скандалів*.

На сучасному етапі розвитку мов зростає кількість лексико-тематичних парадигм гіпонімів з першими аспектними основами, що фіксують увагу на середовищі використання, способах та засобах виконання дії, перебігу процесів тощо, вказаних другою основою слова. Згадаймо для прикладу об'єднання складних слів з основою **аудіо-**, що виражає значення «слухання, призначений для прослуховування, запису почутого»: *аудіоновини, аудіоринок, аудіотовари* або **бізнес-** «дотичний до ділових, партнерських, фінансових, торгових стосунків»: *бізнес-послуга, бізнес-контакти, бізнес-сектор*. Серед них **арт-**, **боді-**, **вакуум-**, **веб-**, **вібро-**, **відео-**, **гео-**, **гідро-**, **дизайн-**, **еко-**, **електро-**, **ерзац-**, **етно-**, **євро-**, **імідж-**, **інтернет-**, **кіно-**, **макро-**, **максі-**, **медіа-**, **мікро-**, **міні-**, **мільти-/мульти-**, **онлайн-**, **піар-**, **політ-**, **прес-**, **радіо-**, **рейтинг-**, **ретро-**, **соціо-**, **секс-**, **спа-**, **теле-**, **техно-**, **топ-**, **фіто-**, **фото-**, **фітнес-**, **хлоро-**, **шоу-** та ін.

За допомогою таких основ відбувається перехресна категоризація явищ пізнаного світу, здійснюється впорядкування понять різного ступеня абстрагування: за гіперонімами – родових, за гіпонімами – видових, а в цілому формується концептосфера реалій, оформлена у фрагмент мовної картини світу. Це створює підґрунтя для порівняння подібних фрагментів у різних мовах, існування яких забезпечено схожими ідіосемами, що реалізовані подібними ідіоморфами. Адже в цих випадках повторюється загальна схема (модель) семантичного відношення між основою-ідентифікатором та прецедентним іменем (подією).

Бібліографія

Белецький, А. А. (2012). Из наблюдений над морской лексикой венгерского языка. In А. О. Білецький. [Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська & А. О. Савенко (Упоряд.)]. *Вибрані праці*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, сс.159-163

Гродзинський, Д. М. & Симоненко, Л. О. (Ред.). (2012). *Словник української біологічної термінології*. Київ: ТОВ КММ.

Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирєва, Т. К. & Романюк, Ю. В. (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації : ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ КММ.

Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А. & Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф., Пономарів, О. Д. & Савенко, А. О. (2008). *Українсько-новогрецький словник*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Клименко, Н. Ф., Пономарів, О. Д. & Чернухін, Є. К. (Сост.). (2005). *Новогрецько-український словник*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Критська, В. І., Недозим, Т. І., Орлова, Л. В., Пуздирєва, Т. К., & Романюк, Ю. В. [Клименко, Н. Ф. (Ред.)]. (2011). *Граматичний словник*

української літературної мови : словозміна. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Льохін І. В. & Петров Ф. М. (Ред.). (1951). *Словник іношомовних слів*. Київ: Державне видавництво України.

Мазурик, Д. (2002). *Нове в українській лексиці : словник довідник*. Львів: Світ.

Мельничук, О. С. (Ред.). (1974). *Словник іношомовних слів*. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР.

Нелюба, А. & Нелюба, С. (2007). *Лексико-словотвірні інновації (2004-2006) : словник*. Харків: Майдан.

Селігей, П. О. (2014). *Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові*. Київ: Академперіодика.

Скопненко, О. І. & Цимбалюк, Т. В. (Укл.). (2006). *Сучасний словник іношомовних слів*. Київ: Довіра.

Стишов, О. А. (2005). *Українська лексика кінця ХХ століття : на матеріалі мови засобів масової інформації*. Київ: Пугач.

Тезисы Пражского лингвистического кружка. [Перепечатаны из кн. В. А. Звегинцева *История языкознания XIX—XX веков...*; разделы 4, 5, 7 перевела с французского В. А. Матвеевко]. (1967). In Н. А. Кондрашов (Ред.), *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, сс. 17-41.

Хориков, І. П. & Малев, М. Г. (Сост.). (1980). *Новогреческо-русский словарь*. Москва: Русский язык.

Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (2002). *Αντίστροφο λεξικό της νέας ελληνικής*. Θ/κη: Α.Π.Θ.

Kredátusová, J. (2014). *Ukrajínská neológia a obnovavacie procesy v ukrajínskej lexike*. – Prešov: Filozogická fakulta Prešovskej univerzity.

Κριαράς, Ε. (Ed.). (1998). *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας*. Θ/κη.

Μπαμπινιώτης, Γ. (Ed.) (2005). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα.

Універби в терміносистемах східнослов'янських та новогрецької мов²¹

На сьогодні найпоширенішим у мовознавстві є визначення універба як одиниці, що виникає внаслідок перетворення (найчастіше) згортання стійкого словосполучення в еквівалентне йому за значенням окреме слово. У виниклому похідному в сконденсованому вигляді реалізоване значення словосполучення. При цьому, з його формою відбуваються певні зміни. Замість стрижневого слова з'являються іменникові суфікси, характерні для кожної мови. Набір цих суфіксів з часу появи терміна *універб* описаний у багатьох мовах. У сучасній українській мові до найпоширеніших в універбах належать суфікси **-к(а)** з варіантами **-ивк(а)/-іvk(а),-янк(а)**: згадаймо ряд назв настоянок *абрикосівка, агрусівка, анісівка, вишнівка, горобинівка, калинівка, малинівка, марганцівка, ожинівка, перцівка, полинівка, цитрусівка* тощо, наряд різного роду: *оперативка, п'ятихвилинка*, а також інші на взір: *азбука Морзе – морзянка, -ник записний зошит – записник, блокнот для нотаток – нотатник, -иц(я) залізна дорога – залізниця* і т.ін.

Семантичне поле іменника *універб* з часом розширилося і його стали розглядати в різних мовах у контексті субстантивації, конверсії, композиції, зрощення, абрєвіації. За умови конверсії запроваджено термін *словотворчий формант*, у ролі якого виступає словозмінна парадигма слова. Найтиповішою в мовах у синхронії є субстантивація прикметника. Завдяки транспозиції відбувається перетворення його в іменник. Форма твірної одиниці при цьому трансформується: прикметник втрачає зміну за родами, ступені порівняння, коли він є якісним: *маніпуляційна кімната – маніпуляційна, біле вино – біле*.

Такі трансформації твірних одиниць можуть бути критеріями в зіставному вивченні різних мов, яке передбачає систематизацію різних форм

²¹ Уперше опубліковано в: Univerbacija / Univerbizacija u slavenskim jezicima . Zbornik radova [Elektronski izvor] / Osamnaesta Međunarodna naučna konferencija Komisije za tvorbu riječi Međunarodnog komiteta slavista Univerbacija / Univerbizacija u slavenskim jezicima, Sarajevo, 4-7. aprila 2017; urednica Amela Šehović. – El. knjiga. – Sarajevo: Slavistički komitet, 2018. – С. 205–221.

трансформацій, співвідносних з універбами. Важливе окреслення кола їх, як і врахування діахронного та синхронного аспекту вивчення цих явищ.

Окрема словоформа, втрачаючи деякі свої граматичні характеристики, набуває нової синтаксичної поведінки і статусу окремого слова. При цьому, її семантика опредметнюється в статусі іменника і оформлюється, відповідно, новими словозмінними показниками, напр. *перше* (страва). Саме вони, точніше їхня сукупність, і виступають у ролі словотворчого форманта (Honowska 1979). У цьому випадку не реалізується співвідношення словосполучення – універб, хоча і має місце словотвірний акт. Отже, вони ніби не відповідають згаданому визначенню універба, однак такі одиниці вияскравлюють місце універбів серед інших явищ, пов'язаних з конденсацією (компресією) семантики (Исаченко 1958) базової одиниці (мотиватора) при переході його в похідне.

Це стає очевидним у зіставленні механізмів семантичної компресії інформації під час словотворення в різних мовах. Так, східнослов'янські словосполучення укр. *комунальні послуги*, рос. *коммунальные услуги* згортаються в *комунальні*, *коммунальные*, отож, субстантивуються. У новогрецькій іменник *τα κοινόχρηστα* «місячна грошова оплата загальних витрат (за електричний струм, користування ліфтом тощо залежно від мешканців багатоповерхівки)» – це наслідок субстантивації прикметника *κοινόχρηστος* «загальновикористовуваний». Від нього за допомогою артикля оформлено іменник середнього роду в множині. Таке оформлення збірних назв типове для новогрецької мови. Подібний до нього за способом творення іменник *τα θαλασσινά* від прикметника *θαλασσινός* «морський». Еквівалентом його є східнослов'янські *морепродукти*, отже, композит – наслідок основоскладання. У грецькій це назва страв із щойно виловлених з моря риби, молюсків, ракоподібних: *τα θαλασσινά* «морепродукти свіжі, смачні». Субстантив розвинув додаткові значення. Ідеться не просто про мешканців моря, а про страву з них.

Розгляд компресивного словотворення в зіставному плані дозволяє систематизувати субстантиви з формантом–парадигмою іменника в східнослов'янських мовах та артиклями, а також іменниковою парадигмою в

новогрецькій і власне універби: пор. з названими одиницями пару *το οικολογικό σύστημα* – екологічна система і *το οικοσύστημα* – екосистема, де представлено композит – згорток словосполучення. Отже, йдеться про субстантиви, універби, композити, оформлені основоскладанням. Їх можна порівняти ще із зрощеннями слів на взір *удаванохворий* та *ψευδοάρρωστος*.

Цей підхід робить помітнішими перехідні зони в словотвірних системах, подібності та відмінності компресивного словотворення: конверсії, універбації, основоскладання, афіксоїдного способу творення слів і перифрастичного їх оформлення та групування як розчленованих номінацій. Адже всі перераховані способи – різновиди компресивного словотворення.

Розуміння конверсії як тотожності означувачів двох чи кількох різних лінгвістичних знаків, котрі належать до різних граматичних категорій і мають різні означувані, вимагає розрізнення динамічної та статичної конверсії. Динамічна конверсія є засобом внутрішнього (безафіксного) словотворення.

Українській мові властива найбільше конверсія–перетворення прикметника в іменник. Порівняно з російською у неї вужчий обсяг конверсії. У багатьох випадках конверсію замінено в українській афіксацією, пор.: рос. *беглец, бедняк, дозорный, домовой, духовная, жаркое, животное, заключенный, крепостной, наличные, нарочный, начинающий, некурящий, нищий, отдыхающий, пирующий, подданный, подлежащее, поступающий, рабочий, столовая, холодное* та відповідні їм українські слова: *утікач, бідняк, дозорець, домовик, духівниця, печеня, тварина, в'язень, кріпак, готівка, посланець, початківець, некурець, відпускник, бенкетник, підданець, підмет, вступник, робітник, їдальня, холодець*.

У новогрецькій мові від прикметників досить широко шляхом конверсії утворюють співвідносні за родами назви осіб чоловічої та жіночої статі: *άγνωστος* незнайомий – *ο άγνωστος* незнайомиць, *άγνωστη* незнайома – *η άγνωστη* незнайомка, *άγριος* дикий – *ο άγριος* дикун, *ακαδημαϊκός* академічний – *ο ακαδημαϊκός* академік, *ιστορικός* історичний – *ο ιστορικός* історик, *χημικός* хімічний – *ο χημικός* хімік.

Продуктивно утворюються назви багатьох абстрактних понять, оформлених у жіночому роді: *αισθητικός* естетичний – *η αισθητική* естетика, *κεραμικός* керамічний – *η κεραμική* кераміка, *πρακτικός* практичний – *η πρακτική* практика.

На відміну від української та російської мов, у яких субстантивуються переважно порядкові числівники: (пор. укр. *перше, друге, третє*, рос. *первое, второе, третье* і дуже рідко кількісні *один (один у полі не воїн!)*), у новогрецькій, крім порядкових *εκατοστός* сотий – *το εκατοστό* відсоток, *τέταρτος* четвертий – *το τέταρτο* чверть години, субстантивуються за допомогою артиклів і кількісні числівники: *δύο* два – *το δύο* двійка, *δέκα* десять – *το δέκα* десятка.

Засвідчено випадки неоказіонального творення іменників від займенників: *ποιος* хто? який? – *το ποιό* якість, *όλος* увесь – *το όλο* ціле, сукупність, *πόσος* який? (за кількістю) – *το ποσό* кількість.

Конверсії в новогрецькій мові підлягають прислівники, що перетворюються на прикметники: *κάτω* – *η κάτω πόλη* – нижнє місто. Історичний вимір конверсії підтверджує можливість субстантивації дієслівних форм: *το είναι* буття від *είναι* бути, *το πιστεύω* кредо від *πιστεύω* вірити, *το έμπα* вхід, початок від *έμπα* заходь!, *το διάβα* прохід від *διάβα* прохось!

Узагальнення цих випадків дозволяє по-іншому подивитися на творення численних субстантивів у систематиці біології східнослов'янських мов на взір: *бичкові, ігуанові, камбалові, коропові, лінивцеві, оленеві, ластівкові, одудові, чайкові, чаплеві; гречкові, дзвоникові, кропивові, папоротеві, пальмові, півникові* тощо. Це – назви угруповань тварин, птахів, рослин, що не мають у багатьох випадках прикметникових мотиваторів. Їхнє творення відбувається за моделлю найменувань класів, підкласів, родин, рядів за ознаковим словом. Воно містить приховані компоненти: *подібний* (за певними ознаками) до іменника-основи функційного прикметника. Багато таких слів – це згортки, схожі на відносні прикметники, що фіксують характерні розпізнавальні ознаки тварин, рослин, але вони не мають ад'єктивних мотиваторів. Серед них своєю характерністю (нетиповим для інших поєднань ознак) виділяються композитні іменники: *двозяброві, кишковозяброві, пластинчатозяброві, пучкозяброві*.

Вони підкреслюють саме рідкість поєднаних у назві ознак тварин. На тлі нормальних *двопарноногих* виділяються *веслоногі, головоногі, зяброногі, крилоногі, лапноногі, лопатноногі, пухирноногі, ротонногі, черевонногі, членистоногі*. До таких утворень належать численні іменники: *гострозубці, голкошкірі, трубконосі, пластинчастовусі*. Деякі з них об'єднуються в підгрупи за другою основою: *голонасінні, покритонасінні; горлопері, кистепері, колючопері; рогахвості, чіпкохвості; кошикоцвіті, лускоцвіті, сережкоцвіті, хрестоцвіті; гострогоубці, круглогоубці, плоскогубці*. Усі вони – згортки перифрастичних словосполучень на зразок *хтось з ногами, (що ростуть) з голови, щось, (що дає) голе насіння, з голим насінням*.

Численні іменники з рефлексами прикметника реалізують у другій позиції компонент *подібний (до): амебоподібні, горобцеподібні, голубоподібні, журавлеподібні, зайцеподібні, кулікоподібні, куроподібні, лелекоподібні, лемуроподібні, пастушкоподібні, совоподібні, тріскоподібні, чистикоподібні* тощо. Як бачимо, ця модель дуже продуктивна в біологічній систематиці. Не мають корелятив субстантиви-компози з другою прикметниковою основою, співвідсною з дієсловом: *зябродишні, кишководишні, трахейнодишні; пальцехідні, стопохідні*.

Наведені приклади підтверджують перехідність-перетин зон універбації та компресивів-комполітів, що ґрунтуються на наявних перифрастичних моделях-формулах їхньої семантики. Названі приклади теж можна кваліфікувати як двокомпонентні (двоосновні) універби. У новогрецькій мові в науковій систематиці, зокрема біології, подібно до східнослов'янських мов використовуються субстантиви. Оформлені вони як іменники середнього роду в множині й здебільшого нагадують збірні, точніше узагальнювальні поняття. Багато з них не мають співвідносних прикметників і побудовані за аналогією: **та ελλαβόκαρπα** зернобобові, рос. зернобобовые, **та δημητριακά** зернові, зерновые, **та μπιστικά** жуйні, жвачные, **та όσπρια** бобові, бобовые, **та χορταρικά** овочі. У цьому плані цікаву лексичну та словотвірну паралелі демонструють пари субстантивів новогрецької, оформлені як універби: **та δευτρικά** – **та λαχανικά** і українські суфіксальні утворення *садовина – огорожина*.

Значну частину субстантивів становлять лексеми з афіксоїдом **-ειδη** (**-подібні**): *та εσπεροειδή* цитрусові, цитрусовые, *та ελαιοειδή* маслинові, масличные, *та μαλαχοειδή* мальвові, мальвовые, *та μαγνολιοειδή* магнолієві, магнолиевые, *та μηκονοειδή* макові, маковые, *ταμνειδή* мишині, мышьи, *та σολομοειδή* лососеві, лососевые, *та λειριοειδή* (=τα θολοειδή) цибулиноподібні, луковицеобразные.

Новогрецька набагато ширше використовує питомі афіксоїди, ніж східнослов'янські мови. Це виявляється і в найменуваннях біологічної систематики, наприклад, у композитах з **-φαγα** (**-їд**) на взір *οι χορτοφάγοι* вегетаріанці, а також *αντροποφαγι*, *βακτηριοφαγι*, *κοπροφαγι*, *μακροφαγι*, *μικροφαγι*, *μονοφαγι*, *ολιγοφαγι*. Частина з них увійшла, як бачимо, до найменувань східнослов'янських мов як прямі запозичення. Інша частина функціонує поряд із кальками на зразок: *τα ζώα διακρίνονται σε φυτοφάγα, σαρκοφάγα, παμφάγα* – тварини поділяються на рослиноїдів, растительноядных (фітофагів), трупοїдів, трупοядных (саркофагів), всеїдних, всеядных (пантофагів). Виразним прикладом засвоєння композитів цього типу шляхом прямого запозичення і перифразування є субстантив *αμφίβιη* від *τα αμφίβια* із синонімом *земноводні* (які живуть на землі та у воді).

Паралелі з українськими та російськими композитами, побудованими за моделями універсальних композитів, утворюють слова з першим компонентом **δι-** (дво-), пор. укр. *дводишні*, рос. *двокодышащие* і грец. *τα δίπνοα*, *δვoзяброві*, *δвужаберные*, *та διβράχια*, *δвокопитні*, *δвυкопытные*, *та δίχηλα*, *δвокрилі*, *δвυкрылые* та *δίπτερα*.

У новогрецькій значно частіше, ніж у східнослов'янських використовуються поєднання іменників із атрибутивними відношеннями: пор. *бульβοцибулина*, *клубнелуковица* та *οι βουνοκορυφές*, що передає значення «гірські вершини», *τα κοιλέντερα* (*τα κοιλεντερικά*) – значення іменника *кишково-порожнинні*.

Такі паралельні універби свідчать про подібність упорядкування наукової систематики в добу глобалізації за рахунок інтернаціоналізмів – назв абстрактних понять. Більше того, став актуальним вимір їх у середовищі гіперо-

гіпонімів, оскільки до складу цих об'єднань увіходять подібні за словотвірною будовою та схемою семантичного творення терміни. Скажімо, гіперонім *ζῷα* «тварини» об'єднує паралельні за лексичними значеннями і семантичною мотивацією іменники. Лексема *ссавці* мотивована в українській мові дієсловом *ссати*, в російській – це *млекопитающие* – універб-комполит, що апелює до об'єкта їжі – грудного молока. У новогрецькій – відповідник-субстантив *τα θηλαστικά* утворено від віддієслівного прикметника *θηλαστικός* (*θηλάζω*) «ссати, харчуватися грудним молоком».

Гіпонімами *ζῷο* є *τα πετεινά* (*τα πετούμενα*) «птахи, буквально ті, що літають», від *πετώ* «літати», а також композити-універби *τα ωοτόκα* «яйцеродні», *τα κυνοειδή* «собачі», *τα αιλουροειδή* «котячі». У багатьох випадках виявляється лексико-словотвірний паралелізм термінів у темогніздах. Адже йдеться про утворення першого ступеня конденсації, тобто про об'єднані в семантично єдине ціле словосполучення. До темогнізда з ключовим словом *τα πτηνά* птахи входять *τα αποδηματικά πτηνά* перелітні птахи, перелетні птавици, *τα αρπακτικά πτηνά* хижі птахи, хищні птавици, *τα υδροβια πτηνά* водоплавні птахи, водоплаваючі птавици, *τα ημερόβια πτηνά* денні, денні птавици, *τα νυκτερόβια πτηνά* нічні птахи, нічні птавици, *τα ωοτοκάπτηνά* яйцевивородні птахи, яйцевивородячі птавици, *τα ωδικάπτηνά* співочі птахи, певчі птавици, *το παραδείσιο πτηνό* райська птавица.

Словотвірний паралелізм у цьому темогнізді виявляє більшість атрибутивних компонентів словосполучень: прикметники *αποδηματικός* віддієслівний (від давньогрец. *αποδημάω* відлітати), *ωδικός* відносний прикметник від *ωδή* ода, пісня. *παραδείσιος* райський, що пов'язаний з біблійним, а також міфічним, фольклорним уявленням про рай, став означенням райського птаха, якого називають ще в східнослов'янських мовах *жар-птицею*, *жар-птицей*.

Комполит *ωοτοκά* скальковано в СУБТ як *яйцевивонороджувальний*. У новогрецькій словотворчо більш вирівняно ряд з основою **-βίο** від *βίος* життя: *υδροβιος* який живе на воді, *ημερόβιος* який веде денний спосіб життя, *νυκτόβιος* – нічний спосіб життя. У східнослов'янських цей об'єднаний компонент

семантики слів, уточнюваний дієсловом *живе*, перейшов до розряду прихованих, натомість вираженим є атрибутивний означувач життя. Але в цьому і виявляється конденсація універба: у субстантивах, перш за все суфіксальних, лишаються означувальні компоненти.

Композити демонструють два напрямки компресії значень. З одного боку, джерелом виникнення їх є словосполучення, які належать до часто використовуваних у текстах різних функціональних стилів. Особливо це характерно для наукових текстів, де такі словосполучення згортаються в композитні слова. На продуктивність згортання впливає будова словосполучень. До поширених належать прикметниково-іменникові, іменникові та прислівниково-прикметниково-іменникові словосполучення. Так, у мовознавстві словосполучення *аббревіатурна морфема* (морфема, використовувана в творенні аббревіатур, точніше афіксоїдів) витіснено *аброморфемою*, *поділ на склади* – *складоподілом*, *фразеологічне словосполучення* – *фраземосполученням*. У біології *білі кров'яні тільця* перетворилися на *білокрівці*, *червоні кров'яні тільця* – на *червонокрівці*, *генетично модифікований організм* оформлено аббревіатурою *ГМО*.

Однак це потужний, але не єдиний спосіб компресії розчленованих номінацій у терміносистемах. Існує ємний і також продуктивний спосіб компресії композитоутворень – афіксоїдний. У мовознавстві прикладом таких згорток-моделей афіксоїдних слів є *етно-/пресо-/психо-/соціо-лінгвістика*, які виразно виділяються на тлі наявних розчленованих номінацій на взір: *структурно-математична*, *комунікативна*, *комунікативно-прагматична лінгвістика*.

Утворювані афіксоїдним способом композити складені з кількох основ. Вони теж є своєрідними універбами, що дуже поширені в різних терміносистемах, ілюструючи компресію змісту та форми. Це розпізнавані клішовані одиниці терміносистем. Списки продуктивних афіксоїдів увесь час поповнюються. У біології поряд із давно відомими **авто-, агро-, антропо-, біо-, гео-, еко-, кріо-, псевдо-, психо-, психро-, термо-** тощо використовуються новіші **алело-, ало-, хромо-/хромосома-**: *автоімунізація*, *авторепродукція*,

автотип, автотрансплантація; агрокультура, агросфера; бактеріологія, бактеріоносій, бактеріориза, бактеріофаги, бактеріофлора; термонастія, термоподи, термофіли; алелогенія, алелогонія, алеломорфоз, алелопатія; алозигота, алокарпія, алометрія, алоплазма і т.ін.

В інформатиці здобули нове дихання **програмо-/програмно-**: *програмосумісний, програмнокерований, програмотехніка* та афіксоїд **само-**: *самоадаптація, самодіагностика, самодокументований, самозавантаження, самозаписуваний, самоконтроль, самомодифікація, самонастроюваний, самонавчання, самоорганізація, самопуск, саморегулювання, самопогоджений* тощо.

У фізиці та інформатиці поширилася афіксоїдна основа **нано-**: *нанокомп'ютер, наноманіпулятор, нанометр, нанонаука, нанопланктон, нанорівень, наноробот, наносезон, наносекунда, наноструктура, наносистема, нанотруба* і т.ін, у суспільних науках: **інтернет-, мас-, медіа-, піар-, ретро-, соціо-**: *медіа-акція, медіа-барон, медіа-бомба, медіа-дискурс, медіа-життя, медіа-ідеал, медіа-індустрія, медіа-інститут, медіа-квиток, медіа-клуб, медіа-компанія; ретроанекдот, ретродійство, ретромандрівка, ретромода, ретроновина, ретроромантичний, ретростатика, ретростиль, ретрохіт, ретрошлягер, ретрошоу* тощо.

Завдяки ЗМІ та інтернету такі афіксоїдні утворення поповнюють загальнолітературну мову і стають надбанням загалу: *кровомобіль, біопротези, біороботи, кріобанки, наноматеріали, нанотехнології*.

За логікою розвитку наук такі композитоутворення утворюють нові прошарки лексики на тлі тих композитів, мотивація яких словосполученнями в сучасних мовах відчутна їхніми носіями. У цю сферу здебільшого потрапляють у східнослов'янських мовах запозичені афіксоїди: вони не переобтяжені багатьма значеннєвими зв'язками з іншими словами. Їх семантика уніфікована і регулярно повторювана. Однак і питомі афіксоїди теж здатні розвивати свої угруповання в терміносистемах. Компоненти одних із них поєднуються як рівноправні складники сполучником *і*: *склобетон, склогіпс, склоемаль, склокераміка, склокераміт, склокремнезит, склокристал, скломармур,*

склотекстоліт, склоцемент, склопластик, склоруберойд. В інших перший складник виконує роль атрибута *скляний* (виготовлений із скла): *склоблок, скловата, скловолокно, скломаса, скломозаїка, склопласт, склопакет, склопосуд, склотканина*.

Щойно названі два типи композитів відрізняються від тих, в основі яких лежать дієслівно- (або віддієслівно-) об'єктні словосполучення: *скловар, скловиробництво, складув, склозавод, склоомивач, склоочисник, склоочищувач, склопакунок, склопідйомник, склоприрізування, склоріз, склорізання, склороб, склоробство, склошліфувальний*. Перший різновид похідних з основою **скло-** відрізняється від другого та третього своїм внутрішнім синтаксисом. Його семантика має вищий ступінь афіксоїдності, ніж члени другого і третього угруповань, побудованих на ґрунті підрядного, отже, більш керованого зв'язку.

Наведені приклади афіксоїдного способу творення похідних показують, що механізм компресії семантики складних за будовою, але єдиних з погляду змісту одиниць дедалі агресивніше впливає на словотворення мов. За свідченнями учених, уже в шістдесяті роки XIX ст. у слов'янських літературних мовах почала різко збільшуватися кількість складних слів. Це підтверджувало зростання в них аналітизму, з одного боку. З другого, відбувається подальша інтелектуалізація мов, розвивається їхній науковий стиль, що, в свою чергу, впливає на інші функціональні стилі. У загальній літературній мові нагромаджується значна кількість термінів та детермінованої лексики. У добу глобалізації ці тенденції посилюються. У самій мові діють обмеження як на розгортання афіксоїдних структур (не більше чотирьох), так і на їх згортання. Усе, що довше цієї межі, легко розпадається і, головне, не відтворюється регулярно у мові.

Навіть у тричленних розчленованих номінаціях препозитивні атрибути, виражені відносними прикметниками, перебувають на периферії терміносистем, наприклад у біології це словосполучення на зразок: *шкіро-м'язово-апоневретичний утвір*, чотиричленні випадають із зони відтворюваності в мові: *палісадо-трихо-дермо-поверхнева тканина* (Гродзинський 2012: 549). Подібну картину спостерігаємо в інших

терміносистемах, наприклад, запропонований у механіці термін *термов'язкопружнопластичне деформування* з оформленим як композит чотиричленним прикметником не увійде в лексикон нормативних одиниць. Він громіздкий, хоча і поєднує в собі наявні двочленні прикметники з інших словосполучень *в'язкопружне тіло* або тричленні *пружно-пластичний деформативний стан* (Звіт 2013: 62-63).

Невпинно зростає кількість двоосновних афіксоїдних похідних. Меншою мірою, але збільшується кількість триосновних утворень. Серед названих уже афіксоїдів у препозиції до двоосновних композитів здатні перебувати **авто-, агро-, бактеріо-, псевдо-, ретро-, спектро-, термо-, цито-**: *автомеханохорія, автораціографія, автоцитоліз; агробіологія, агроекологія, агробіоценоз, агрометеорологія, агрофітоценози; бактеріохлорофіл, бактеріоценогенність; псевдополіембріонія, псевдополіплоїдія, псевдоксерофіт, псевдогідроцефалія; ретрокінозал; спектрогеліограф, спектрогеліоскоп, спектрофотометр, спектрофлуорометр; термоанемометр, термогальванометр, терморадіометр, термополяриметр, термоклейстогамія; цитоморфологія, цитофізіологія, цитофотометрія* та ін. Цією здатністю наділені й деякі питомі афіксоїди та гібриди: *склоасфальтобетон, склозалізобетон, склоцементокераміка, медіа-бізнес-успіх*. Чотирикомпонентних афіксоїдних утворень набагато менше: *агробіогеоценоз, біогеоценогоризонти, нейроцитоархітектоніка, спектрогеліокінематограф, радіофототелеграф*. Ось чому спроби деяких термінологів розширити межі атрибутивно-іменникових словосполучень, а далі згорнути їх, навіть із намаганням писати їх через дефіс, не є вдалимими. Вони межують із творенням оказіоналізмів. Ці межі підтверджує грецька мова, яка поряд із німецькою відома своїм продуктивним основокладанням. У ній теж типові двоосновні неологізми з афіксоїдами: *το αεροάθλημα* повітряне змагання, *η αεροστεγανότητα* герметичність, *η βιοσυμβατότητα* біосумісність, *η βιοτοξίνη* біотоксин, *η ευρωάμυνα* євробезпека, *η ευρωκρίση* єврокриза, *το ιστολόγιο* блог, *η ιστοσελίδα* веб-сторінка, *το ιστόσημο* банер, *το νανομόριο* наномолекула, *ο νανοσωλήνας* нанотрубка, *το νανοϋλικό* наноматеріал.

Численні триосновні неологізми: *τοαεροδιαστημοπλάνο* повітряний космічний корабель, *η αεροπυρόσβεση* пожежогасіння у повітрі, *η ανοσοχημειοθεραπεία* імунохіміотерапія, *η αστροφωτογραφία* фотографія зірок, *η βιοσταθεροποίηση* біостабілізація, *ο βιοτρομοκράτης* біотерорист, *η διαδυκτιοτρομοκρατία* тероризм у мережі, *το ευρωδημοψήφισμα* єврореферендум, *το ευρωπρωτάθλημα* єврочемпіонат. Поодинокі чотирикомпонентні афіксоїдні композити: *η μυβλαστηροειδοπάθεια* ретинопатія, *η νανοβιοτεχνολογία* нанобіотехнологія.

Розгляд універбів і компресивів вимагає додаткового аналізу матеріалу стосовно злиття словосполучень словоформ, у якому вони змінюють значення та функцію для вираження одного складного поняття завдяки постійній дистрибуції кількох (2-4) словоформ, субстантивациї цілих речень, повторенню однакових словоформ. Важливо враховувати в такому аналізі діахронний аспект і синхронний, який засвідчує компресію одиниць всіма названими способами в літературній розмовній мові та в усно-писемному спілкуванні в інтернеті.

Ці стійкі конгломерати словоформ мають єдине змістоове значення, відмінне від суми значень компонентів, постійний і незмінний порядок розташування елементів. При цьому, написання слів разом чи окремо ніяк не позначається на значеннях таких об'єднань, їхній граматичній функції.

Залежно від структури, значення і функцій можна виділити такі об'єднання в українській та російській мовах: субстантивні (еквівалентні іменникові), прикметникові, прислівникові, дієслівні, дієприкметникові, прийменникові, сполучникові. Такі утворення виділяємо з урахуванням історичного аспекту. Вони засвідчені словниками як окремі слова, отже, універби.

Перший тип об'єднань подібно до іменників використовується для позначення осіб, рослин, тварин, предметів, приміщень тощо. Одні з них співвідносні синхронно з другою особою однини дієслова в наказовому способі та іменником, пор. укр. *вертишишка*, *вертихвістка*, *держидерево*, *держиморда*, *дурисвіт*, *не-руш-мене*, *шибайголова*; рос. *вертихвостка*, *вертишейка*,

держиморда, сорвиголова; нім. *das Vergissmeinnicht* незабудка, гр. *το μη με λησιμόνει!* (букв. не забудь мене!).

Іншими паралельними зі словосполученнями з двох іменників у називному відмінкові найменуваннями є: *батько-мати* (батьки), *грім-баба*, *козир-дівка*, *буркун-зілля*, *брат-і-сестра*, *Іван-чай* (зніт), *мати-й-мачуха*, *рай-дерево*, *розрив-трава*, *сон-трава*; рос. *отец и мать* (родители), *гром-баба*, *мать-и-мачеха*.

Окремий різновид становлять словосполучення з прикметником, які після субстантивзації всього словосполучення втрачають свою первісну категорію, пор. укр. *кручені паничі* (квітка), *названий батько*.

Прислівникові об'єднання іноді утворюються за допомогою повторення тих же або дещо видозмінених компонентів із службовими словами чи без них: *будь-що-будь*, *всього-на-всього*, *де-не-де*, *день у день*, *з боку в бік*, *з краю в край*, *коли-не-коли*, *ледве-ледве*, *нога в ногу*, *раз у раз*, *тихо-тихо*, *хоч-не-хоч*, *як-не-як*.

Іншим їхнім різновидом є словосполучення на позначення приблизно єдиного проміжку часу: *без кінця краю*, *від ранку до вечора*, *година-друга*, *день-другий*, *другого дня*, *іншим разом*, *не сьогодні-завтра*, *серед білого дня*, *темної ночі*, *тим часом*, *цим разом*. Деякі з них вказують на спосіб дії і є поєднанням антонімів: *більш-менш*, *видимо-невидимо*, *волею-неволею* або синонімів: *гидко-бридко*, *зроду-віку*, *тишком-нишком*, *часто-густо*. Серед них трапляються також поєднання прислівників з частками: *а як же*, *годі ж бо*, *коли б то*, *отже ж*, *хоча б*, *якби ж*, *якби не* тощо.

Наведені приклади ілюструють одиниці, що давно зайняли своє місце в лексиконах мов. Не всі різновиди однаково поповнюються в сучасних мовах. У східнослов'янській перехідну зону, що активно поповнюється новими словами, формують прислівники, які функціонують паралельно з прийменниково-іменниковими формами на зразок: *назустріч* – *на зустріч*, *напереріз* – *на переріз*, *невпору* – *не в пору*. Ця зона безпосередньо стосується процесів універбації, оскільки показує наслідки компресії семантики і форми одиниць, що засвідчують перехід словозмінних явищ у словотвірні.

У цьому плані важливе також окреслення перифрастичного словотворення, що повинно зайняти своє місце серед компресивів. Слідом за грецькими дослідниками Хр. Клерисом та Й. Бабінйотисом до перифрастичного словотворення відносимо моделі творення іменників, дієслів, прикметників, які є первісно словосполученнями (Κλαίρης, Μπαμπινιώτης 2005: 102-105, 719-720). А. О. Білецький називав слова цього типу юкстапозитами (Білецький 1962: 15-16). Еталоном зіставлення виступають моделі таких утворень. У новогрецькій а) іменник та іменник у родовому відмінку: *το λεξικό τσέπης* кишеньковий словник, рос. карманный словарь, *το κουτάλακ ισαγιού* чайна ложка, чайная ложка; б) прикметник та іменник: *η ηλκιακή ενέργεια* сонячна енергія, *ο εκδοτικός οίκος* видавничий дім, *ο ψυχρός πόλεμος* холодна війна; в) іменник та іменник у називному відмінку: *η λέξη-κλειδί* ключові слова, *το παιδί θαύμα* чудодитина, нім. Wunderkind, вундеркінд, *η χώρα μέλος* країна-член.

Ці моделі можуть відігравати роль критеріїв у зіставному вивченні універбації та виявляти паралелі й відмінності мов. Вони показують подібність випадків а) та б) і відмінності мов (випадок в). Останній – показник тяжіння грецької мови до вираження значення належності формами іменників у родовому відмінку, в східнослов'янських – відносними та присвійними прикметниками.

У східнослов'янських мовах, як і в новогрецькій, поширені юкстапозити на взір: *το αυτοκίνητο-ψυγείο* автомобіль-холодильник, *η επιστολή-καταγγελία* лист-замовлення, *το πλοίο-φάντασμα* корабель-привид, *ο χειρουργός-οδοντίατρος* хірург-стоматолог.

Перифрастичним словотворенням називаємо також формування розчленованих номінацій – словосполучень, що є наслідком компресії семантики. Вони теж компресиви, що особливо поширені в науковому стилі, в якому лєвова пайка припадає на термінологічні словосполучення. Угруповання таких словосполучень з однаковими стрижневими словами-темами називаємо *темогніздами*. У біології таким є, наприклад гніздо, утворюване іменником *імунітет*: укр. *імунітет адаптивний*, рос. *иммунитет адаптивный/ активный*,

активный/ видовий, видовой/ клітковий, клеточный/ набутий, приобретенный/ природний, естественный; імунітет тканин, иммунитет тканей.

Для розгляду універбації темогнізда цікаві тим, що виявляють у наукових текстах стійкі колокації-словосполучення, які стають термінами, виражаючи поняттєву єдність. Частина з них з часом може згортатися в слова (універби) внаслідок частоти використання в текстах. Прикладом їх може бути неологізм *кровомобіль* (автомобіль для швидкого (негайного) забору крові), а також численні утворення з **еко-**: *екобезпека, екоосвіта, екорух, екокультура* тощо.

На особливу увагу заслуговують зрощення, які прийнято розглядати серед універбів. У зіставному плані показові мови з артиклями, які засвідчують перетворення формально розчленованої єдності в цілісність. Артиклі «цементують» словосполучення і цілі речення. У новогрецькій прикладом їх є *το πολύ το «Κύριε, ἐλέησον!» το βاریέται κι ο Θεός/ ο παπάς* – Багато «Господи помилуй!» занудить і Бога/ і попа. Частину фрази між першим артиклем *το* перед багато *πολύ* та другим *το* перед звертанням об'єднує-трансформує в іменник саме артикль. Субстантивом може стати фразеологізм. Таким у реченні *στα πολιτικά είναι ό που φυσάει ο άνεμος, υποστηρίζει κάθε φορά το κόμμα που κατέχει την εξουσία* – у політиці він – звідки вітер віє: щоразу підтримує партію, яка здобуває владу. У ньому використано фразеологізм *όπουφυσάειοάνεμος*, українським еквівалентом якого є *звідки вітер віє* – про людину без твердих переконань, пристосуванця.

Подібні до цього зрощення у функції однієї семантично єдиної одиниці не характерні для наукового стилю, натомість вони дедалі більше поширюються в усно-писемному спілкуванні через інтернет і під його впливом і в публіцистичному стилі. Згадаймо укр. *забава-для-власне-літератури, свій-у-дошку хлопець, впередукраїнець, гіпер-пупер-екстра-архівідкриття, місце-куди-можна-повернутися*, пор рос. *ТрошкиниКивезде!каконовседостало, яинтеллигент, онатемать, онжсеребенок* (Чумиріна 2016).

Аналіз процесів та наслідків універбації вимагає нової систематизації матеріалу, уточнення перехідних способів словотворення та їхніх наслідків, що дозволяє відрізнити універби від інших компресивів у контексті

співвідношення слів та словоформ, що стають словами, слів та словосполучень і речень. Ряд термінів *субстантив, універб, словотвірне гніздо, композитоугруповання, темогніздо* відповідає перебігу компресії семантики і форми одиниць (від словоформ до слова, від словосполучень до композитів, від композита до композитоугруповань афіксоїдів, а також від словосполучень – перифраз до юкстапозитів та темогнізд).

Словники і корпуси

Ніна Клименко, Олександр Пономарів, Євген Чернухін, 2005: *Новогрецько-український словник*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана.

Дмитро Гродзинський, Людмила Симоненко, 2012: *Словник української біологічної термінології*. Київ: КММ.

Иван Хориков, Михаил Малев, 1980: *Новогреческо-русский словарь*. Москва: Русский язык.

Γεώργιος Μπαμπινιώτης, 2005: *Λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας.

Звіти про діяльність Національної академії наук України у 2012, 2013. Київ: НАН України.

Література

Андрій Білецький, 1962: *Програма курсу «Загальне мовознавство»*. Київ: Вид-во Київ. держ. університету.

Андрей Белецкий, 1977: *Отношение компонентов языка. Структурная и математическая лингвистика*. 5, 3-9.

Александр Исаченко, 1958: *К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков*. *Slavia*, 27, № 3, 334-352.

Виктория Чумиринна, 2016: *Безаффиксный способ создания слов (на материале сети Facebook)*. *Wortbildung und Internet*. Graz, 75-89.

Надия Янко-Триницкая, 1963: Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производных словах. *Развитие современного русского языка*. Москва: Наука, 83-97.

Maria Honowska, 1979: Ewolucja metod polskiego słowotwórstwa synchronicznego (w dziesięcioleciu, 1967-1977). Wrocław, Warszawa: PAN.

Χρίστος Κλαίρης, Γεώργιος Μπαμπινιώτης, 2005: Γραμματική της νέας Ελληνικής γλώσσας. Δομολειτουργική. Επικοινωνιακή. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

**Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення:
параметри стабільності похідних²²**

У періоди інтенсивних суспільно-політичних змін, а саме така ситуація в нинішній Україні, неминуче особливої гостроти набувають проблеми нормування та кодифікації лексикону літературної мови. Розв'язати їх неможливо без з'ясування тенденцій стабілізації лексики. Ю.А.Тулдава, моделюючи зростання лексикону естонської літературної мови за матеріалами показових нормативних словників, дійшов висновку, що за умови відсутності в лексиконі системної організації його склад мав би подвоюватися кожні півстоліття, а самий приплив лексики набув би лавиноподібного характеру. Крім внутрішньосистемних чинників, на поповнення лексикону і на мовну динаміку в цілому істотно впливають, особливо в часи прискореної соціодинаміки, чинники зовнішні: потреби суспільства в номінації нових понять, зміни в його мовних смаках, а також прескриптивна діяльність мовознавців, спрямована на узгодження запитів суспільства з тенденціями розвитку мови та її норм. Спостереження Ю.А. Тулдави над півторастолітньою еволюцією естонського літературного лексикону переконують у тому, що про стабілізацію його складу сигналізувало обов'язкове уповільнення припливу нових одиниць, зумовлене дією внутрішньомовних стримувальних механізмів і передусім необхідністю кодифікувати накопичену нову лексику згідно з чинними мовними нормами і усталеними системними відношеннями слів зі спільними формальними, змістовими чи функціональними властивостями [ТУЛДАВА 1987, 152-153].

Праця над словником нової української лексики, розпочата цього року у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства

²² Уперше опубліковано в: Функціональні аспекти словаутварення / Навук. ред. А.А. Лукашанец. – Мінськ: ВТАА «Права і еканоміка», 2006. – С. 92-101.

ім.О.О.Потебні НАН України²³, переконливо доводить необхідність врахування системних відношень нових номінацій для з'ясування перспектив їхньої стабілізації в українському лексиконі. Матеріали, вже накопичені в сучасних українській неології та неографії [СЛОВНИЧОК 1986, РУДЬ 2001, ВІНЯР/ ШПАЧУК 2002, МАЗУРИК 2002, СТАВИЦЬКА 2003, КОЛОЇЗ 2003, ОЛФІРЕНКО 2003, НЕЛЮБА 2004, ВОКАЛЬЧУК 2004], низка показових за обсягом реєстрів нормативних словників різних типів [РУСИС 1999, СІС 2000, СЖ 2003, ВЗОС 2003, ВТССУМ 2004, УОС 2005], що побачили світ за останні 5-6 років, українська газетно-журнальна публіцистика, функціональний стиль мови, що дає панорамне і водночас певне усереднене уявлення про сучасний український активний словник, уможлиблюють моделювання властивостей нової лексики у неологічному словнику тлумачного типу (за відомою класифікацією Н.З. Котелової). Пояснювальну частину цього словника, до того ж, передбачено доповнити конкордансом [докладніше про концепцію цього словника та план її реалізації див.: КАРПІЛОВСЬКА 2004]. Отже, є теоретичні й практичні передумови для укладення неологічного словника, що подає «лексику нову, не зафіксовану академічними тлумачними словниками, але вже усталену в узусі» [ПОПОВА, РАЦИБУРСКАЯ, ГУГУНАВА 2005, 118] як складник системи мови (її лексикону) і продуктів реалізації системи – текстів різних жанрів, будови та тематики.

Для окреслення параметрів стабільності неолексем послугуватимемося далі терміном *функціональний потенціал лексеми*. Визначаємо його як сумарний показник обсягу й характеру її 1) парадигматичних, епідигматичних (дериваційних) і 2) синтагматичних відношень у системі мови й у тексті, її номінаційної та комунікативної активності. Щодо останньої, то для одержання вірогідної статистичної моделі функціонування нової лексики в текстах ще потрібні час і зусилля мовознавців. Без показових і надійних корпусів текстів виконати таке масштабне завдання нереально. Для української мови ми, на жаль, ще не маємо таких корпусів, хоча певні кроки в цьому напрямку

²³ Ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (автори: С.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; відп. ред. С.А. Карпіловська) опублікований в Києві в 2013 р.

зроблено²⁴. Крім того, добре відома статистична залежність між віком і частотою слова, а отже, має пройти час для накопичення показників уживаності нового слова, з'ясування його не лише абсолютної (накопичувальної), а й середньої та відносної частоти вживання. Наприклад, за допомогою відомої методики побудови адекватної математичної моделі еволюції словника, розробленої М.В. Араповим та М.М. Херц, встановлено, що частота вживання слова зростає з його віком, а отже, найдавніші слова в мові є найчастотнішими і навпаки [АРАПОВ, ХЕРЦ 1974; ТУЛДАВА 1987, 158-165]. Це переконливо засвідчують і частотні словники української мови, укладені за текстами різних функціональних стилів [ЧС 1981; ДАРЧУК, ГРЯЗНУХІНА 1996]. Отже, нова лексика за своїми статистичними характеристиками значно поступається давній у загальномовному словнику і потребує для надійного прогнозування її життєздатності підкріплення кількісного аналізу якісним, особливої уваги до її системотвірних параметрів.

Для української мови, як і для інших слов'янських мов, визначення параметрів стабілізації нової похідної лексики становить завдання першорядної ваги. Адже, як відомо, основну масу нових одиниць лексикону складають похідні і, ширше, мотивовані одиниці. На особливу увагу у зв'язку з цим заслуговують ті угруповання похідних, які демонструють конкурування моделей словотворення. Накопичення в лексиконі нових дериватів зі спільною моделлю номінації, але різними техніками її оформлення, різними зразками словотворення є одним із потужних сигналів стабілізації таких неолексем. Мета нашого аналізу – з'ясувати передумови формування опозицій конкурентних словотвірних номінацій у сучасному українському лексиконі, встановити характер реалізованих у них семантичних відношень між похідними, функціональні характеристики окремих формантів та основ в їхньому складі, а також обсяг системних відношень, властивих таким похідним, інакше кажучи,

²⁴ На сьогодні для української мови вже створено кілька корпусів текстів, що функціонують у вільному доступі: Корпус текстів української мови лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, створений під керівництвом Н.П. Дарчук (www.mova.info) та Генеральний регіонально анований корпус української мови (ГРАК) М.О. Шведової і Д.В. Сичинави (www.uacorpus.org).

їхню системну підтримку. Варіантні номінації відображають, до того ж, спектр і засоби аспектуалізації певних концептів у сучасній українській мові, а отже, їхня поява доводить вагу розроблюваного поняття-об'єкта словотвірної номінації в мовній свідомості сучасних українців. З огляду на це наявність словотвірних синонімів становить доказ активності певної дериваційної бази, її належність до «ключових» або, принаймні, «запитаних» слів нашого сьогодення. Таким чином, конкурентні спільнокореневі похідні сигналізують про певні зони «напруження» в лексиконі, в яких можлива переорганізація, рух похідних, зміна їхніх властивостей. Такі мобільні зони лексикону можна вважати певними точками біфуркації [ПРИГОЖИН, СТЕНГЕРС 1986], в яких і відбуваються активні й показові для нього в певних часових проміжках кількісні та якісні зміни.

Спостереження над конкурентними похідними дають підстави виділити два типи подібних варіантних опозицій: повні та часткові словотвірні синоніми. Перші демонструють тотожність семантичних структур, другі – більшою чи меншою мірою розходяться в своїх часткових словотвірних (розрядних) значеннях та конотаціях. Саме перший тип опозицій є найбільш вразливим для нормування, оскільки мова, як відомо, намагається позбутися дублетних, надлишкових номінацій. Співіснування нині в українському лексиконі спільнокореневих, але різноструктурних похідних спричинене не лише активним творенням означень нових понять, а й критичним переглядом його складу. Угрупування словотвірних синонімів, таким чином, засвідчують нові процеси в україномовній категоризації світу та у використанні словотвірних технік для її оформлення. Параметри оцінки стабільності похідних неолексем, їхній функціональний потенціал, передусім внутрішньосистемний, розглянемо далі на прикладі різних типів конкурентних словотвірних опозицій.

1. **Новинар-новиннєвик-ньюсмейкер : новинник.** До складу конкурентних лексичних угруповань можуть входити різноформантні спільнокореневі похідні та подільні запозичення з тотожною внутрішньою формою. Прикладом такого угруповання є українські деривати *новинар*, *новиннєвик*, *новинник* та неозапозичення-англіцизм *ньюсмейкер*. Наявність/відсутність того чи іншого слова в нормативних загальнономовних або й у спеціалізованих неологічних словниках уже є сигналом про ступінь його стабілізації в

системі мови й активності в мовній практиці. Всі подані вище лексеми мають ту саму внутрішню форму: особа, яка має відношення до новин. Однак така спільна форма по-різному втілена в лексичній та словотвірній семантиці цих слів. За нашими даними, слово *ньосмейкер* з поясненням «людина, про яку говорять, ім'я якої друкують на перших шпальтах преси (письменник, політичний діяч, артист)» вперше в українському лексиконі зафіксувала Т.П. Мартиняк у своєму «Російсько-українському словнику іншомовних слів» [РУСИС 1999, 201]. В іншому написанні – *ньос-мейкери* – його наступного року зареєстрував «Словник іншомовних слів» С.М. Морозова та Л.М. Шкарапути, подавши й виразнішу дефініцію цієї номінації: «діячі у галузі науки, підприємництва, економіки тощо, які чинять суттєвий вплив на хід суспільно-політичних подій» [СІС 2000, 395]. Новотвори *новинар* і *новинневік* ще не зафіксовані загальнономовними українськими словниками, хоча й вживаються у мові українських мас-медіа. Вони означають нову спеціалізацію праці журналістів, а саме: той її різновид, зміст якого складають добір, підготовка та поширення новин – оперативної інформації про останні відмітні події в житті своєї країни та світу в цілому. Ці лексеми можна вважати також прихованим запозиченням – калькою англійського журналістського професіоналізму *newsmen* (*news-man*) зі значеннями «кореспондент, оглядач, репортер», але і «газетяр, продавець газет». Очевидно, саме розмитість внутрішньої форми цього англійського слова (людина, взагалі пов'язана з новинами) не сприяла його запозиченню слов'янськими мовами, пор., крім поданих українських дериватів, також рос. *новостник* або болг. *новинар*). Слова **ньосмен*, принаймні, в обстежених нами українських джерелах, не трапилося. Цілком імовірно, що на заваді його запозичуванню став і раніше введений до українського лексикону англіцизм *ньосмейкер*. Його, здавалось би, на відміну від **ньосмен* уточнена внутрішня форма, в якій окреслено характер зв'язку особи з новинами («той, хто створює (виробляє) новини») натомість реалізована в іншому лексичному й категорійному ономасіологічному значенні: це не особа (журналіст), яка готує новини для масової аудиторії, а особа-об'єкт таких новин. Лексема *ньосмейкер* має вже досить поважну системну підтримку: вона цілком органічно вписалася до ряду подільних англіцизмів з кінцевою основою **-мейкер**, які за останні роки з'явилися в українській мовній практиці і деякі з яких разом з похідними від них уже зафіксовані в українських загальнономовних, і неологічних словниках-довідниках. Наприклад, *іміджмейкер* (РУСИС 1999, 116), а також *іміджмейкерський* (МАЗУРИК 2002, 47), *іміджмейкерство* (ВІНЯР/ШПАЧУК 2002, 71), *іміджмейкінг*, що містить ті ж корені англійського етимона (СЖ 2003, 347); *кліпмейкер* (РУСИС 1999, 142) з похідними від нього *кліпмейкерство* (ВІНЯР/ШПАЧУК 2002, 81; МАЗУРИК 2002, 56); *кліпмейкерський* (СЖ 2003, 394). Цей ряд можна доповнити запозиченнями *клонмейкер*, *плеймейкер*, *маркетмейкер*, *хітмейкер*. Крім того, в українському лексиконі ще в 1932 р. «Словник чужомовних слів» І. Бойкова,

О. Ізюмова, Г. Калишевського та М. Трохименка засвідчив англіцизм *букмекер* з іншим написанням спільного для основ **-мейкер** та **-мекер** етимона *taker* «виробник, виготовлювач». Отже, запозичення *ньюсмейкер* вже зайняло свою семантичну нішу в українському лексиконі. Однак потреба в номінації особи за її професійним зв'язком з новинами вимагала не лише окреслення характеру відношення особи до об'єкта її діяльності, а й прозорої дериваційної бази для такого означення, якою і став український відприкметниковий іменник *новина*. Аналізовані новотвори *новинар* та *новинневік* беззаперечно доводять спеціалізацію цього слова у формі множини *новини*, формування в цієї форми окремого значення «напрям в індустрії мас-медіа, самостійний медійний продукт». Проте навіть найновітніші українські словники ще не фіксують у формі *новини* такого значення. Обговореним неолексемам у складі українського лексикону протистоять деривати *новинник* і *новинниця*, зареєстровані ще в 1932 р. «Російсько-українським словником» А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова як еквіваленти до рос. *новщик, новщица* зі значенням «той (та), хто впроваджує нове, зайнятий нововведеннями» (СКЄ 1932, 1014). Як бачимо, цей похідник має ширшу семантику, ніж *новинар* та *новинневік*, оскільки характеризує взагалі особу, пов'язану зі створенням або впровадженням чогось нового. Який же функціональний потенціал розглянутих вище дериватів і перспективи їхнього побутування в українському лексиконі?

Вирішальним параметром життєстійкості для будь-якого похідного є його відповідність сучасній словотвірній нормі, регулярним зразкам словопородження. Саме така відповідність і визначає передусім ступінь імовірної стабілізації лексеми в мові. Зауважимо, що у такій відповідності неолексем уже наявним одиницям системи мови поняття *функція* виступає у своєму строго математичному значенні, а саме: як певна константа відповідності між змінними величинами. У наших оцінках функціонального потенціалу новотворів, зокрема ступеня їхньої системної підтримки, спираємося на матеріали «Словника афіксальних морфем української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.С. Карпіловського та Т.І. Недозим (САМУМ 1998), а також на дані комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови, створеного у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О. Потебні НАН України (про нього див. у: КАРПІЛОВСЬКА 2006, 96-104). Ці джерела містять відомості про частотні, валентні, позиційні, комбінаторні та змістові властивості 817 афіксів (префіксів і суфіксів), про типи морфемних структур похідних, до складу яких вони входять, а також про спектри частиномовного функціонування й питому вагу в системі мови і в тексті понад 170 тис. українських слів. За нашими даними, модель номінування особи «той, хто готує (обробляє) й повідомляє новини» найбільш адекватно реалізує лексема *новинар*. За моделлю «іменник – назва об'єкта професійної діяльності особи (предмет, рослина, матеріал) + суфікс **-ар**» в

українській мові регулярно творять похідні іменники – назви особи, яка виробляє (вирощує) та поширює або продає те, що назване твірною основою, пор.: *винар, віршар, голубар, зброяр, килимар, льонар, молочар, шапкар* тощо. Проте зазначимо, що такі похідні утворюються переважно від основ непохідних іменників. Від основ відприкметникових іменників із суфіксом **-ин(а)** зі значенням опредметненої ознаки, подібних до *новина*, іменники на позначення особи створюють за допомогою суфікса **-ник**, пор.: *рослина-рослинник, цілина-цілинник*. Отже, попри значно вищу активність моделі із суфіксом **-ар**, нормативним словотвірним ланцюжкам більше відповідає модель із суфіксом **-ник**. З огляду на це системно заданим слід визнати вже наявний в лексиконі дериват *новинник* і припустити можливість розвитку в його семантиці спеціалізованого значення. Прикметник *новинарний*, що з'явився нещодавно в мові українських ЗМІ, також викликає низку заперечень, що ставлять під сумнів його стабілізацію в лексиконі. Прикметники з нарощенням **-ар-** на суфікс **-н(ий)** в словотвірній нормі сучасної української мови спираються на твірні іменники іншомовного походження і в своїй структурі ніби «проявляють» на українському мовному ґрунті основотвірні суфікси латинських етимонів, пор.: *елемент – елементний – елементарний, планета – планетний – планетарний, секунда – секундний – секундарний*. До того ж прикметникам з такою ускладненою будовою властиві якісні значення на відміну від простіших формально відносних прикметників. Від слова ж *новина (новини)* в спеціалізованому значенні потрібний передусім саме відносний прикметник.

Лексему *новинневік* створено як кальку російського *новостник*, тобто як відприкметниковий іменник. Однак прикметник *новинневий*, вживаний в практиці українських ЗМІ, побудовано з порушенням передусім морфотактичних норм української мови. Прикметники із суфіксом **-єв(ий)** утворюються від основ віддієслівних іменників, що мають у фіналі основи суфікси з подовженими м'якими приголосними, зокрема **-н-**, пор.: *знач-єнн(я) – значєнн-єв(ий), мовл-єнн(я)-мовлєнн-єв(ий), реч-єнн(я)-речєнн-єв(ий)*. Від слова *новина* нормативним слід було б визнати прикметник *новинний*. Його зафіксував ще «Словарь української мови» Б.Д. Грінченка (Київ, 1907-1909) (пор. *новинне поле*) в значенні «стосовний *новини* – вперше зораної землі, цілини». Проте академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 тт. (Київ, 1970-1980) цього слова не вміщує, певно, саме з огляду на його зв'язок з периферійними, маловживаними сьогодні значеннями слова *новина*.

Отже, наявна сукупність похідних від слова *новина* в значенні «інформація про останні значущі події» дає можливість за параметрами підтримки в системі сучасної української мови їхньої морфемної та словотвірної структури окреслити таку шкалу їхньої відповідності сучасній словотвірній нормі, а отже, й ступеня їхньої імовірної стабілізації в лексиконі для найменування особи, професійно пов'язаної з новинами:

I. нов(ий)	нов-ин(а)	новин-н(ий)	новинн-ик
ціл(ий)	ціл-ин(а)	цілин-н(ий)	цілинн-ик
II. нов(ий)	нов-ин(а)	новин-ар	
	вірш	вірш-ар	
III. нов(ий)	нов-ин(а)	новинн-єв(ий)	новиннєв-ик
	реч-єнн(я)	речєнн-єв(ий)	приречєннєв-ик

Проте, крім відносних прикметників, твірні одиниці – назви об’єктів людської діяльності передбачають реалізацію й інших валентностей, наприклад, назви самої такої діяльності. Врахування таких можливостей ще більше підвищує шанси на стабілізацію в лексиконі першого ланцюжка похідних з уміщених у вищеподаній схемі: *новинний-новинник, новинниця* і потенційно можливе *новинництво*, пор. *рослина-рослинний-рослинник-рослинництво*, а також *рівнина-рівнинний-рівнинник, чужина-чужинний-чужинницький*. Деривати, що виявляють менше збігів з нормативними словотвірними ланцюжками, мають менший функціональний потенціал в системі мови, а отже, й менше шансів на стабілізацію в лексиконі.

2. Мітингувальник-мітингар: мітингуючий. Угрупування похідних від англіцизму *мітинг* демонструє не лише вплив системних відношень новотворів на їхню стабілізацію та життєстійкість у лексиконі, а й тиск на функціональний потенціал лексеми змін у самих мовних нормах. Так, сучасна українська граматична норма значно суворіша до активних дієприкметників на **-уч(ий)/-юч(ий)**, що призвело до пасивізації, а то й вилучення з лексикону і їхніх субстантивованих форм. Отже, слово *мітингуючий*, як і інші активні дієприкметники-субстантиви, вживані в розмовній практиці радянського часу, на зразок *виступаючий, відпочиваючий, потопуючий, приїжджаючий* тощо, поступилися місцем спільнокореневим суфіксальним іменникам або ж віддієслівним прикметникам-субстантивам на зразок *мітингар, мітингувальник; промовець; відпочивальник, відпочивалець; приїжджий, прибулець; потопельник*. Не на користь слова *мітингуючий* свідчить і його

семантична вичерпаність, неможливість, зокрема, утворення від нього найменувань діяльності особи чи відносних прикметників і похідних від них прислівників. Іменники *мітингар*, *мітингувальник* надають можливість утворювати такі похідники, пор. цілком імовірні **мітингарство*, **мітингарський*, **мітингарськи*, **по-мітингарськи* (-ому) або **мітингувальництво*, **мітингувальницький*, **мітингувальницьки*, **по-мітингувальницьки* (-ому). Отже, з огляду на породжувальні можливості цих іменників і їхню підтримку вже наявними зразками в лексиконі, можна вважати, що обидві ці неолексеми – і безпосередньо утворений від іменника *мітинг*, і опосередкований дієсловом *мітингувати*, мають достатні шанси для стабілізації в українському лексиконі. Це доводять такі усталені регулярні опозиції спільнокореневих похідних іменників, як *бунт-бунтар* і *бунт-бунтувати-бунтівник* або *свердло-свердляр* і *свердло-свердлими-свердлильник*. Таким чином, у цьому угрупованні, крім заблокованої сучасною мовною нормою лексеми *мітингуючий*, однаковою мірою конкурентоздатними за своїм функціональним потенціалом слід визнати обидві новостворені похідні одиниці.

3. **Банківець: банкір-банківник, податківець-податкоплатник-оподаткований: податник.** Потреба в новій аспектуалізації певних об'єктів номінації призводить до появи спільнокореневих похідних з іншим формантом і розрядним значенням на зразок таких новотворів, як *банківець* (*нацбанківець*) «працівник банку (Нацбанку)», пор. з *банкір* «власник банку» або *податківець* «працівник податкової служби», а також з архаїзмом *податник* «той, хто сплачує податок» або новотворами *податкоплатник* і *оподаткований*. У таких угрупованнях конкурентні словотвірні моделі засвідчують поповнення номінаційних ресурсів української мови, а самі такі спільнокореневі деривати формують стабільні опозиції похідних з різними розрядними значеннями.

4. **Рейтинговий-рейтинговість, рейтинговіший, найрейтинговіший.** Зрушення в семантиці вже наявних у лексиконі одиниць також сприяють розширенню їхнього функціонального потенціалу, зокрема їхній словотвірній активності. Це переконливо демонструє спостережуваний нині в українській

мові інтенсивний процес набуття відносними прикметниками якісних, експресивно-оцінних значень. Скажімо, слово *рейтинг* уперше в українському лексиконі 1999 р. зафіксувала в уже згаданому РУСИСі Т.П. Мартиняк. Словник Д. Мазурик «Нове в українській лексиці» через три роки подає це слово вже разом з похідним від нього прикметником *рейтинговий* у значенні „який зумовлюється рейтингом”. За нашими матеріалами, цей відносний прикметник в новому оцінному значенні вже засвідчив такі похідні, як *рейтинговість* і виявив здатність до ступенювання ознаки, давши такі форми, як *рейтинговіший* і *найрейтинговіший*. Подібне розширення функціонального потенціалу демонструють і інші ще донедавна суто відносні прикметники, пор.: *знаковий*: *знаковість*, *найзнаковіший* (*найбільш знаковий*); *зірковий*: *зірковість*, *найзірковіший*; *культовий*: *культовість*, *найкультовіший* тощо. Формовані такими похідними нові семантичні ніші забезпечують їхню стабільність в лексиконі. Її підтримують нові внутрішньосистемні (парадигматичні та епідигматичні) й текстові зв'язки таких новотворів, зокрема розширення їхніх сполучувальних можливостей, пор.: *рейтинговий* канал (*поєдинок*, *політик*), *найрейтинговіший* ВНЗ (*вищий навчальний заклад*); *знакові процеси*, *знаковий концерт місяця*, *найзнаковіші* матеріали, *найбільш знакові* події; *зірковий статус* (*склад журі*), *зіркові* парфуми (*прізвища акторів*); *культовий* режисер (*поет*), *культове* кіно. Як переконують подані приклади, попри спільну сему «висока якість, призначення для обраних» такі прикметники закріплюються за різними об'єктами означення та демонструють різні спектри функціонування, пор.: *культовий* режисер, але *знакова* подія; *елітний* одяг, але *престижний* турнір, *брендовий* (*мультибрендовий*) бутик, але *VIP-зал*, *VIP-зона* (у концертному залі).

Розглянуті угруповання похідних – лише дециця в накопичених масивах конкурентних лексичних одиниць, що потребують ретельного аналізу, оцінки їхнього функціонального потенціалу та з'ясування перспектив їхньої стабілізації в сучасному українському лексиконі. Визначення функціонального потенціалу конкурентних номінацій в повному обсязі і закладає, на наше переконання, надійне підґрунтя для встановлення параметрів їхньої

стабільності і, зрештою, для вироблення ефективних практичних рекомендацій стосовно внормування українського лексикону з урахуванням нових запитів суспільства та тенденцій розвитку мови.

Література:

АРАПОВ, ХЕРЦ 1974: Арапов М.В., Херц М.М. Математические методы в исторической лингвистике. – М.: Наука.

ДАРЧУК, ГРЯЗНУХІНА 1996: Дарчук Н.П., Грязнухіна Т.О. Частотний словник сучасної української публіцистики // Мовознавство. – 1996. - № 4-5. – С.15-18.

КАРПІЛОВСЬКА 2004: Карпіловська Є.А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // Українська мова. – № 3. – С.3-29.

КАРПІЛОВСЬКА 2006: Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк: Юго-Восток.

ПОПОВА, РАЦИБУРСКАЯ, ГУГУНАВА 2005: Попова Т.В., Рацибурская Л.В., Гугунава Д.В. Неология и неография современного русского языка. – М.: Флинта; Наука. – 168 с.

ПРИГОЖИН, СТЕНГЕРС 1986: Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс. – 432 с.

ТУЛДАВА 1987: Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. – Таллин. – 204 с.

Словники:

ВЗОС 2003: Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Голов. ред. В.Т.Бусел. – Київ, Ірпінь: Перун.

ВІНЯР/ШПАЧУК 2002: Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг. – вип.2.

ВОКАЛЬЧУК 2004: Вокальчук Г.М. Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття // Вокальчук Г.М. Авторський

неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) / За ред. А. П. Грищенка. – Рівне: Перспектива. – С. 94-523.

ВТССУМ 2004: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ, Ірпінь: Перун.

КОЛОЇЗ 2003: Колоїз Ж. В. Тлумачно-словотвірний словник okazіonalіzmіv. – Кривий Ріг.

МАЗУРИК 2002: Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник довідник. – Львів: Світ.

НЕЛЮБА 2004: Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983-2003): Словник. – Харків.

ОЛІФІРЕНКО 2003: Оліфіренко Л. В. Словник поетичної мови Василя Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори). – Київ.

РУДЬ 2001: Рудь О. М. Поетичне слововживання складних прикметників та дієприкметників. – Суми.

РУСІС 1999: Русско-украинский словарь иностранных слов / Укл. Т. П. Мартиняк. – Харків: Прапор.

САМУМ 1998: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови. – Київ: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

СЖ 2003: Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. – Київ: Абрис.

СІС 2000: Словник іншомовних слів / Укл. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – Київ: Наук. думка.

СКЄ 1932: Російсько-український словник за ред. А. Ю. Кримського та С. Єфремова. – Київ: Укр. рад. енциклопедія. – Т. 2, вип. 2, 3.

СЛОВНИЧОК 1986: Словничок лексикографічно не зареєстрованих українських слів гібридної структури / Уклад. Г. В. Скляніченко та В. К. Чернецький. – Кіровоград.

СТАВИЦЬКА 2003: Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – Київ: Критика.

УОС 2005: Український орфографічний словник. – Київ: Довіра.

ЧС 1981: Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2
тт. / За ред. В.С.Перебийніс. – Київ: Наук. думка.

**Приховані (згорнуті) та відкриті вибірні лексемні категорії: динаміка
словотвірних маркерів²⁵**

Інтенсивне оновлення слов'янських лексиконів дає новий імпульс для дослідження принципів і засобів мовної категоризації світу. Особлива стрімкість змін у складі українського лексикону спричинена новим, державним, статусом української мови, а отже, розширенням сфери її функціонування, новими вимогами суспільства до україномовної комунікації. Потужний струм нових номінацій в українському лексиконі, різних за походженням, формально-семантичною будовою, стилістичним потенціалом, комунікативним спрямуванням, потребує ретельного мовознавчого аналізу їхньої відповідності вже усталеним принципам і нормам україномовної категоризації світу, ролі в процесі номінації словотвірних ресурсів української мови, як власних, так і запозичених. Аналіз нової лексики, безперечно, закладає надійне підґрунтя і для перегляду самих мовних норм, передусім лексичних і словотвірних. Словотвірні інновації, зокрема нова okazionalna та експресивно-оцінна лексика, не лише уявляють динаміку діючих в українському лексиконі механізмів мовної категоризації, доводять активність певних словотвірних технік її оформлення, а й служать своєрідним регулятором дії певних номінативних та словотвірних моделей. Перефразовуючи підзаголовок відомої праці Дж. Лакоффа, можна так визначити основну проблему нашої статті: що нова, раніше не фіксована словниками та текстами лексика каже нам про категорії української мови. Для осмислення типовості/специфічності неолексем вкрай корисні паралелі в інших слов'янських мовах, до яких ми, наскільки це дозволяв доступний нам матеріал, охоче вдавалися. Для дослідження динаміки сучасної україномовної категоризації показові новотвори, які набувають серійності, регулярно відтворюють певні номінативні та словотвірні моделі, а отже, дають підстави твердити, що такі зміни в лексиконі мають стабільний

²⁵ Уперше опубліковано в: Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung / Hrsg. von Hanna Burkhardt und Alicja Nagórko. – Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 2007. – S. 45-59.

характер. Матеріал для аналізу черпаємо з нових українських загальномовних словників – тлумачних та орфографічних (ВЗОС 2003, ВТССУМ 2004, УОС 2005), спеціальних неологічних словників (Віняр/ Шпачук 2002, Мазурик 2002б, Ставицька 2003, Колоїз 2003, Нелюба 2004), праць дослідників інноваційних процесів у сучасному українському лексиконі (Стишов 2003, Струганець 2003, Мазурик 2002а, Мінчак 2003), а також з власної картотеки, сформованої за українськими текстами різних функціональних стилів.

Ономасіологічний підхід до вивчення похідних неолексем дає змогу виділяти в їхній змістовій структурі категоризатори (ономасіологічні базиси) й специфікатори (ономасіологічні ознаки), встановлювати їхні словотвірні маркери – реалізатори у формальній структурі номінацій. Аналіз похідних у рамках певних словотвірних категорій або розрядів дає змогу виявляти динаміку, властиву таким маркерам категоризаторів і специфікаторів. Для розрізнення явищ відкритої (явної) та прихованої дериваційної граматики послугуємося термінами, запропонованими Б.Л.Уорфом (Уорф 1972). Сукупності лексем з регулярно відтворюваними маркерами категоризаторів вважаємо *відкритими лексемними категоріями (фенотипами)* і залежно від форми маркера виділяємо в межах таких категорій окремі пари або ряди похідних. Як *приховані лексемні категорії (криптотипи)* Б.Л.Уорф розглядав ряди лексем, певні компоненти семантики яких не здобули в мові категоризатора з окремим формальним виразником. Наявність такого прихованого семантичного компонента доводить лише зіставлення криптотипу з відкритою лексемною категорією (фенотипом), члени якої мають для такого семантичного компонента спеціальний формальний показник. Для прикладу Б.Л.Уорф подав, зокрема, приховану в англійській мові опозицію назв риб за семою «сорт, якість», пор. назви риб, за визначенням Б.Л. Уорфа, «благородних», на зразок *trout* «форель», *bass* «окунь», *salmon* «лосось», *mackerel* «скупбрія», *cod* «тріска» і «низькосортних» риб типу *sharks* «акули», *skates* «скати», *eels* «вугрі», *sculpins* «бабці-головачі» за наявністю відсутністю в них закінчення *-s / -es* у формі множини (Уорф 1972: 54). Аналізована нами нова українська лексика переконує в тому, що як складники прихованих лексемних категорій можна розглядати також ряди

похідних, спільний словотвірний категоризатор яких виконує суто диференційну функцію, а саме: лише вказує на їхню відмінність за певною семантичною ознакою від того, що виражене їхніми твірними основами. Власне лексична основа протиставлення таких лексем-«згорток» лексемам з формально вираженою ознакою прихована: є лише маркер протиставної номінації (твірна основа) і маркер відмінності від неї (формант). Часто такій прихованій, або згорнутій лексемній категорії протистоять цілі серії слів – пари або ряди синонімів її складників. «Прихованість» змісту категорійної ознаки і зумовила вибір для означення таких об'єднань похідних у лексиконі терміна Б.Л. Уорфа *лексемні категорії*. Власне словотвірне, граматичне чи лексичне значення в таких словах не виражено, а отже, це істотно різнить їх від граматичних, лексико-граматичних, словотвірних або лексико-словотвірних категорій. Водночас наявність уніфікованого, або, в термінах Б.Л. Уорфа, абсолютного формального засобу вираження спільної ознаки впорядкування у лексиконі слів зі спільною функцією номінації відмежовує ці категорії від суто семантичних, поняттєвих. Означення *лексемні* видається нам найбільш прийнятним, оскільки вказує на тип номінацій зі спільною диференційною функцією. З огляду на входження до такої сукупності лексем з різних тематичних груп, які, в свою чергу, входять до складу різних синонімічних пар чи рядів, є підстави вважати приховані, або згорнуті категорії аналізованого типу певними надкатегоріями-«скріпами» у стратифікаційній організації сучасного українського лексикону.

Прикладом згорнутої лексемної категорії можуть служити активно поповнювані сьогодні в українському і інших слов'янських лексиконах ряди похідних з часткою **не** в ролі префікса. Це такі зафіксовані останнім часом іменники та прикметники, як *неботанік* (*нефілолог* та інші назви спеціальностей), *невласник*, *негромадянин*, *непрофесіонал*, *нерезидент*, *неспонсор*, *нефахівець*; *негабарит*, *некомплект*, *некондиція*, *нестандарт*; *недержавний*, *некасовий*, *некомуністичний*, *неконструктивний*, *неконтактний*, *нелегітимний*, *неолімпійський* та ін. В інших слов'янських мовах такі іменники та прикметники також зафіксовані як зовсім або відносно нові, пор. рос. *недемократ*, *нельготник*, *ненасилие*, *непрофессионал*; *негосударственный*,

недемократический, незащищенный, неконституционный, непарламентский, нерейтинговый (ТСРЯ 2000), пол. *niehandlowy, niedemokratyczny, niekonstruktywny, niekomercyjny, niekasowy, nieszkolny* (Smółkowa 2001: 155-157), а також з подвійним запереченням *nienieomylny* (Jadacka 2001: 185) чи *nie-nieomylny* (Smółkowa 2001: 156), болг. *неексперт, некомунист, ненасилие, непрофесионалист, неспециалист*, чes. *neamatér, nečtenář, Nerom, nestandard* (Аврамова 2003: 92-93). Лексична семантика членів такої категорії становить незавершене судження, на що часто вказує і спосіб написання таких новотворів (переважно іменників) через дефіс, пор.: *не-слово*, тобто ще чи вже не слово, а будь-яка інша одиниця мови чи мовлення або й взагалі щось, до мови не дотичне (текстове скорочення, символ, формула, рисунок). Завдяки відкритій позиції протиставлення лексеми-«згортки» становлять додатковий номінаційний ресурс мови. Їх широко використовують у спеціальних відділах українського лексикону для уточнення термінологічних опозицій, наприклад, у математиці й фізиці: *неквадрат, некуб, нелишок, неметал, неодиниця, непорожнеча, несиметрія; невласний, недотичний, ненульовий, несірий, несортний, нестрогий* тощо. Водночас такі лексеми виконують роль евфемізмів у сучасній різностильовій комунікації, пом'якшуючи протиставлення певних понять, пор.: *нелегітимний = бандитський, заборонений, підпільний, піратський, розбійницький, тіньовий*. На непрямий, перифрастичний характер семантики таких похідних неодноразово звертали увагу дослідники слов'янських мов (Крысин 2000: 388). Поповнення цих рядів слів і взагалі створення такого додаткового ресурсу слововираження доводить їх важливість для процесу інтелектуалізації сучасної української мови. У такий спосіб на новому етапі розвитку української мови активізовано давню тенденцію категоризації протиставних понять. Зокрема, широкий спектр таких слів знаходимо в творах Т.Г.Шевченка: *нежитіє* (*А за дверима про своє Солдатськеє нежитіє Два часовії розмовляють*); *неталан* (*І неталан наш і талан, Як кажуть люде, все од Бога*); *неворог* (*І вороги, й невороги, Прощайте, в гості не приїду*), *нехолодний* (*Утер сльози нехолодні*); *незлий* (*Не забудьте*

пом'янути *Незлим тихим словом*), **нелукавий** (*Мій друже вбогий, нелукавий!*) (Конкорданція...2001: II) тощо.

В активному поповненні цієї лексемної категорії індивідуально-авторськими, експресивно-оцінними новотворами виразно виявляється незбіг лексичної норми мови з нормою словотвірною. Остання не висуває заборон на творення подібних дериватів, проте саме через непрямий характер їхньої лексичної семантики вони часто не запотребовані лексичною загальномовною нормою. Через такий незбіг численні лексеми залишаються надбанням живомовної словотвірної практики, напр.: **непоет**: *Хто коми вживав, хто писав без ком. Блондином був чи брюнетом. Героєм, співцем, мудрецем, диваком. Але жоден поет не був непоетом* (Л.Костенко), **некороль**: *Крім бубнового, червоного, жирного й винowego королів, на світі є ще колишній югославський король Петро, колишні королі Румунії Король і Михай, теперішній король і майбутній некороль Греції Павло* (Остап Вишня) (Колоїз 2003: 89-90); **нелітература**: *Його поезія балансувала на межі літератури й нелітератури* (Віняр/ Шпачук 2003: 112). Низку таких індивідуально-авторських новотворів подав у своїй монографії О.А. Стишов, пор.: *некучма, неЛьвів, неТичина* (Стишов 2003: 357-358). Завдяки неозначеності, перифрастичності своєї семантики лексеми з часткою **не** можуть розвивати спеціалізовані або переносні значення, стаючи внаслідок цього неповним віддзеркаленням зі знаком мінус семантики протиставного члена опозиції, вираженого їхньою твірною основою. Кілька прикладів: *спортивний інвентар, форма, майданчик – неспортивна* (=неприйнятна, неетична поведінка); *формальна* (логіка, освіта, структура) – *неформальний* (=дійсний, справжній, визнаний, але неузаконений лідер (група, переговори, спілкування)); *витравний розчин – невитравний* (=незабутній) *спогад*) та ін. Наскільки багатозаровими можуть бути подібні лексеми-«згортки», переконує польський новотвір – іменник *nie-gesizm*, поданий К.Вашаковою у її щойно виданій праці (Waszakowa 2005: 107). Він виник на основі відомої сентенції *Iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają*, і в назві статті «*Polactwo, czyli nie-gesizm*», виступаючи як синонім до слова *polactwo*, на нашу думку, акумулює, «приховує» сукупність лексем на позначення якостей,

властивих справжньому поляку-громадянину, якщо можна так висловитися, поляку зі знаком плюс.

Номінації з експресивно-оцінним потенціалом сигналізують про межі внормованої дії певних словотвірних маркерів категоризації. Такі лексеми дають змогу виявити те, що мова на сьогодні взагалі в нормі не категоризує за допомогою певних словотвірних моделей, а отже, в межах одного словотвірного ряду категоризатор формує, в термінах Б.Л. Уорфа, різні за обсягом *відкриті вибірні лексемні категорії*, які виявляють обмеження в дії певного категоризатора. Наприклад, картину функціонування в сучасному українському лексиконі лексем з непрямою, перифрастичною семантикою категоризатора можна доповнити номінаціями об'єктів, що є заміниками інших об'єктів або нагадують їх, але не є ними насправді. До них належить, зокрема, засвідчений нами в матеріалах київського журналу «Урок української» експресивно-оцінний новотвір *мовбиукраїнська (мова)*, пор.: *Начитаєшся програм, наслухаєшся по телебаченню «музпарадів самих, самих», муз.non.stop'ів, «ток-шоу», KISSів, «TV-muzik», «BIZ-турботних вечорів», «BIZ-перерви», і ніяк не позбудешся відчуття: є мова українська, а є мовбиукраїнська – тих-таки програм того-таки телебачення* (Урок української, 2001, № 4). Українська словотвірна норма для означення висловлень людини конкретною мовою не послугується опозицією «істинна, справжня : удавана, несправжня мова» на відміну від, наприклад, означення фізичного або психічного стану людини, пор.: *хвора, померла : мнимо-, удавано-, нібитохвора, мнимовмерла людина*, пор. рос. *мнимобольной, мнимоумерший; ложнолиственница, ложноножки, ложносетчатокрылые и ложнорусский*, проте стосовно стилю в архітектурі, а не мови. Такі категоризатори мовлення не властиві і іншим слов'янським мовам. У наших матеріалах всі подібні новотвори мають оказіональний і експресивно-оцінний характер. Наприклад, у романі Людмили Уліцької «Казус Кукоцького» натрапляємо на таке означення мовлення героїні роману Олени: *...отвечала невпопад, миморечью, свойственной сумасшедшим*. Такий же вибірний характер засвідчує і префіксоїд **niby-** в зафіксованих Т. Смулковою новотворах

niby-demokratyczny, niby-teatralny, niby-ukradziony (Smółkowa 2001: 155). До лексемної категорії зі значенням неповної відповідності нормі, позірної схожості об'єктів або їхніх ознак, а звідси й вказівки на їхню погану якість належать і ряди композитів з основами **псевдо-**, **квазі-**, **лже-**, **ерзац-** та **напів-/пів-**, префіксом **недо-** та суфіксоїдом **-оїд**, активно витворювані нині в українській живомовній практиці. Зокрема, українські інтернет-видання подають широкий спектр таких новотворів, пор. **ерзац-**: *Замість часу – ерзац-годину, Замість людей – ерзац-людину, А всім крикливим на догоду Ми подамо ерзац-свободу!* (Вісник Української всесвітньої координаційної ради); *Це спроба використати її [мову] для обмеженої, незмінної ерзац-«мови», і як наслідок, - ерзац-«буття»* (Сайт поета Андрія Підпалого), а, крім цього, *ерзац-символи, ерзац-релігії, ерзац-пісні, ерзац-радіо і навіть ерзац-оковита; напів-*: *... ми не користуємось поштою, щоб надіслати листа, - ми напів-листуємось. Ми використовуємо телефон, щоб напів-спілкуватися з нашими напів-друзями і інші приклади з цього ж тексту: напівзнання, напів-істота, напів-впевнені у собі, напів-самодостатні, напів-досконалі, напів-пишемо, напів-малюємо, напів-робимо, напів-справи, напів-життя, напів-дійсність* (Неофіційна газета Київського університету), а також *напівгласність, напівмарафон, напівписьменник; недо-*: *Ось тоді на світ і вигулькнули напівзнання про недонауки* (Нелюба 2004: 77), *Футуризм у посібнику що далі, то очевидніше постає як «недомистецтво», а сам Тичина як «недопоем»* (Віняр/ Шпачук 2002: 111), а також *недовихователь, недонадходження, недопатріот, недоратифікація, недоукраїнець*. Актуальність формантів-категоризаторів **недо-** і **полу-** для реалізації значень «погана робота», «недоведення справи до завершення», «напіврішення» і «напівзаходи» в російській мові відзначає О.А. Земська, пор. подані нею приклади *недопарламент, недопосев, недопогрузка, недочеловек, недотеатр; полумеханизация, полуприватизация* (Земская 2000: 116). До цієї ж категорії «замінників» належить і *оказіоналізм вместонаука*, який у текстах сучасної російської преси виявила Р. Беленчиков, пор.: *...В нынешней России астрология и родственные ей околонукальные*

веровання – это не просто явления паранауки или антинауки: точнее было бы назвать их явлением «вместонауки» (Belentschikow 2003: 257).

Часто появу okazіоналізмів спричинює порушення статусу категоризатора, його перепрофілювання в специфікатор семантики лексеми. Такі okazіоналізми виконують роль своєрідних обмежників дії певних категоризаторів та їхніх словотвірних маркерів. Наприклад, у нормі українська та інші слов'янські мови характеризують людину або об'єкт чи дію з їх участю за конкретною мовою спілкування, видання, ведення. Зразком втілення такої когнітивної структури є композитні прикметники, ономасіологічний базис яких виражає кінцева, а отже, серійна і неваріабельна в нормі основа **-мов-н(ий)**, що може співвідноситися як з твірним іменником *мова*, так і з похідним від нього дієсловом *мовити*, а ономасіологічну ознаку – початкова основа – назва певної мови, напр.: *україн-о-мов-н(а)*, *українськ-о-мов-н(а) людина* (акція, видання, газета, комунікація), що відповідає рос. *русскоязычный человек* (акція, издание, газета, коммуникация). Враховуючи полімотивацію основи **-мов-н(ий)**, російським відповідником прикметника *україномовний* (*українськомовний*) стосовно людини може служити також російське *русскоговорящий*. Опозицію цій когнітивній структурі в лексичній і словотвірній нормі сучасної української мови складає структура з позначенням іншої мови спілкування, пор.: *україно(українсько)мовний* : *англо-, російсько-, франко-, іно-, іншо-, інако-, чужомовний*. Новотвори *українонімий*, *українонемовний*, *україночитний* засвідчують варіабельність основи **-мов-н(ий)**, підкреслюючи в такий спосіб важливість вираженого нею значення „ознака особи за її здатністю мовити або читати саме по-українському”, пор. приклад *українонімий міністр* з дослідження Г.Б. Мінчак (Мінчак 2003) або такий контекст вживання прикметника *україночитний*, зафіксований нами в інтерв'ю київському журналу «Політика і культура» (далі – ПіК) видавця Л.Фінкельштейна: *зробити російськомовну людину «україночитною»* (ПіК, 2003, № 34). Виділення подібних okazіоналізмів спеціальними графічними засобами (шрифти, розбивка, підкреслення, лапки, велика літера) унааявнює аномальність цих новотворів, усвідомлювану самими їх творцями. Завдяки

таким неолексемам формуються нові семантичні опозиції складних прикметників за інтегральною ознакою, вираженою їхніми кінцевими основами, пор.: *україномовний* : *українонімий*, *українонемовний* або *україномовний* : *україночитний*. Для всіх цих новотворів у лексичній та словотвірній нормі української мови є зразки, проте вони обслуговують інші когнітивні структури. Зокрема, поданий вище новотвір *українонемовний* виник завдяки активній моделі побудови опозицій термінологічних складних прикметників з повторюваними другими основами на зразок *водопроникний* : *водонепроникний*; *повітропроникний* : *повітронепроникний*; *діркопробивний*, *стінопробивний* : *куленепробивний*. Порухення правил категоризації полягає в тому, що в поданих okazіоналізмах незмінний за самим своїм статусом ономасіологічний базис – кінцева основа **-мов-н(ий)** стає змінним, а отже, сама така основа виступає вже у функції не ономасіологічного базису, а ономасіологічної ознаки, що в нормі властива першій основі *україн-(українськ-)*. Крім того, в нормі сама така мовна ознака об'єкта не передбачає ступенювання або заперечення її наявності. Для цього в українському лексиконі є інші номінації, що позначають здатність людини до мовлення взагалі, а не до її здатності розмовляти якоюсь конкретною мовою, пор.: *німий*, *без'язикий*, *безмовний*, *безсловесний*, *безголосий*, *недорікуватий*. Ступенювання й оцінки набуває характеристика знання конкретної (переважно нерідної) мови, володіння нею. Однак у нормі для позначення цієї когнітивної структури вироблено інші зразки, пор.: *він (вона) блискуче (добре, погано, трохи) знає [певну] мову* : *він (вона) зовсім (анітрохи) не знає мови* або *він (вона) блискуче (добре, досконало, вільно) володіє [певною] мовою* : *він (вона) зовсім (анітрохи) не володіє [певною] мовою*. Основи якісних прикметників у сполученні із серійною кінцевою основою **-мов-н(ий)** зазначають оцінну характеристику мови особи, а не рівень її знання певної мови, пор.: *високомовний* 'урочисто піднесений, вишуканий; витіюватий, занадто складний стиль мовлення', *пишномовний* 'який вживає надміру вишукані, витіюваті слова, фрази; багатослівний', *солодкомовний* 'який уміє гарно говорити, милує слух своєю мовою; красномовний'. Подібні okazіоналізми з порушенням правил

категоризації процесів мовлення з'являються і в сучасній російській мові, що доводять приклади, подані у вже згаданому вище дослідженні Р.Беленчиков: *Впрочем, слово «русскоговорящий» я употребил зря – применительно к Валеркиному окружению лучше было бы употребить слово «русскоматерящиеся»* або *Девочка будет жить у вас всю жизнь в качестве русскомолчащей рабыни, видимо, полагая, что попала в этакий странный гарем* (Belentschikow 2003: 255).

Українські новотвори засвідчують і інший шлях формування прихованих, або згорнутих лексемних категорій – втрату спеціалізованої функції, властивої їхньому словотвірному маркеру, генералізацію вираженої ним категорійної ознаки і, внаслідок цього, приховання конкретних словотвірних значень, що він їх виражав раніше. Спостерігаємо це на прикладі українських іменників з патронімічними суфіксами **-енк(о)**, **-ук (-чук)** та **-ич**, а також суфіксів недорослості істоти **-а/-я (-ат(а)/-ят(а))**, **-атк(о)/-ятк(о)**, **-ен(я)**. Чи не найважливішою передумовою активного поповнення рядів слів з цими суфіксами є зміна соціальних і виробничих відносин в українському суспільстві, яка ліквідувала ґрунт для функціонування таких дериватів і, як наслідок, призвела до їхнього закріплення у функції прізвищ українців, наприклад, *шевченко*, *шевчук* спершу «син шевця, молодий швець» або «помічник, учень, підмайстер шевця», *гетьманич*, *гетьманенко* «син гетьмана». Ширше, всі ці суфікси можуть позначати взагалі недорослу істоту, істоту молодого віку, пор.: *вовчук* «молодий вовк», *зайчук* «молодий заєць», *лисиччук* «син лисиці» або зрідка істоту чоловічої статі, напр.: *дрохвич* «самець дрохви», *павич* «самець пави». Для цілого ряду найменувань професій або посад стара українська мова випрацювала окремі відкриті вибірні категорії з власними формальними засобами вираження словотвірних значень «син, нащадок» і «учень, помічник, підмайстер», пор.: *титар* – *титаренко* «син титаря» і *підтитарій*, *підтитарний* «помічник титаря»; *хорунжий* – *хорунжич* «син хорунжого» і *підхорунжий* «помічник хорунжого»; *суддя* – *судденко* «син судді» і *підсудок* «помічник судді». Руйнація старої лексемної парадигми з чітко окресленою дериваційною базою суфіксів (назви ремісників або

посадовців) призвела в багатьох випадках до нейтралізації, приховання в семантиці новотворів диференційних ознак «вік особи», «нащадок», «учень, помічник». Крім того, генералізована категорійна ознака, виражена суфіксами, уможливила розширення їх дериваційної бази. Таку тенденцію до генералізації категорійної ознаки особи (істоти взагалі) українські суфікси недорослості засвідчили давно. Це доводять хоча б такі лексеми зі «Словаря української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка (Київ, 1907-1909), що моделює стан українського лексикону 2-ої половини XIX ст., як *безбатченко*, *безкоровайчук* на означення позашлюбних дітей або засвідчена академічним 11-томним тлумачним «Словником української мови» (Київ, 1970-1980) лексема *безхатченко* «бездомна людина; бурлака, нетяга». Іменники-оказіоналізми, зареєстровані новими українськими словниками, лише доводять активну дію цієї тенденції в сучасному українському живому мовленні, пор. такі лексеми зі словника Ж.В. Колоїз, як *чоботищенко* «той, хто взутий у чоботи»; *хапайкліщенко* «той, хто хапає кліщами»; *крутизалізенко* «той, хто крутить залізо; коваль»; *бийкувалденко* «той, хто б'є кувалдою; молотобоець»; *білявич*, *чорнявич* «той, хто має біляве, чорняве волосся», жаргонізми зі словника Л.О. Ставицької на зразок *готовченко* «дуже п'яна людина»; *роговенко* «сільський житель» або новотвори *українчук* (Мінчак 2003), *лідерчук* (Стишов 2003), *гнучкошиєнко*, див. у статті Р. Корогодського *фарисейство «гнучкошиєнків»* (Сучасність 2003, № 1: 115). Патронімічні суфікси у всіх цих експресивно-оцінних номінаціях особи підкреслюють належність такої назви саме українцю, пор. у зв'язку з цим прізвище *Оптимистенко* одного з героїв п'єси В.В. Маяковського «Баня». А. Нелюба в своєму словнику подає приклади вживання суфікса **-енк(о)** в критичних працях відомого українського філолога Ю.В. Шевельова (Юрія Шереха) як самостійної номінації українця, зокрема (з негативною оцінкою) найменування письменника-епігона Т. Шевченка, пор.: *Може Енко, здобувши енну порцію сала й тютюну, видати в друкарні Сажніна свої витвори, – але даремно думає він, що це він потрапив у літературу* (Нелюба 2004: 35). У можливій подвійній мотивації лексеми *Енко* в цьому контексті актуалізовано його генезу: **ен-** суфікс недорослості, здрібнілості

(внученя, паненя, синеня) + **к(о)** суфікс особи, пор. *знайко, сонько, хвалько*. Субстантивация цього суфікса уможлиблює словотворення від нього, див. там же іншу цитату з книги Ю. Шереха «Пороги і запоріжжя»: *Епігонство етнографізму переборено. Енківщина животіє – і вона, мабуть, вічна* (Там же). Ця тенденція властива і іншим слов'янським мовам. Чимало прикладів новотворів з генералізованою семантикою суфіксів недорослості виявила свого часу в російській мові Н.О. Янко-Триницька, пор. її приклади з творів художньої літератури: *егорята* (діти Єгорова), *баשמачонок, черчиллята, айсбержата* (Янко-Триницька 2001: 293-296), а також пригадаємо *нахаленок* з однойменного оповідання М.О. Шолохова, *любята* и *стишата* В.В. Маяковського. Активне поповнення лексемної категорії експресивно-оцінних назв особи з патронімічними суфіксами в ролі генералізованих словотвірних маркерів засвідчив нещодавно виданий Х. Вальтером і В.М. Мокієнком «Словник сучасних російських прізвиськ», пор. з цього джерела такі розмовні утворення, як *Бакенбардыч, Вампиреныш, Векторовна* (вчителька математики), *Волкодавна, Кефирыч* (Михайло Полторанін), *Немыч* (учитель німецької мови), *Бухгалтереночек, Кириеныш, Кремленыш* (Сергій Владилєнович Кирієнко), *Обкомыч* (Геннадій Андрійович Зюганов) (Вальтер/Мокиєнко 2004). Подібну тенденцію спостерігаємо і в польській мові на прикладі суфікса **-owicz**, щоправда, польські дериватологи останнім часом помічають згасання його активності у ролі такого категоризатора (Jadaska 2001: 127-128). Хоча новотвори *balangowicz, drinkowicz, perestrojkowicz*, вміщені у вищезгаданій монографії К. Вашакової (Waszakowa 2005), переконують у життєстійкості цього суфікса в сучасному польському лексиконі. 10-томний «Słownik języka polskiego» за ред. В. Дорошевського і виданий 1969 р. Supplement до нього фіксують серії відіменникових, віддієслівних і відчислівникових утворень з цим суфіксом, які позначають особу, що виконує тимчасову дію (і в такому значенні вони у віддієслівних словотвірних парадигмах виступають заміниками спільнокоренових дієприкметників), або любителів чогось, осіб, які понад міру захоплюються чимось, пор.: *karierowicz* «кар'єрист», *grypowicz* «хворий на грип», *obiadowicz* «той, хто обідає»,

weekendowicz «той, хто проводить час на уїкенді», *koncertowicz* «завсідник концертів» та ін.

Префікс **під-** у поданих вище прикладах *підтитарій*, *підтитарний*, *підхорунжий*, *підсудок* демонструє у сучасній українській мові ще один спосіб формування вибірних лексемних категорій – завдяки переорієнтації категоризатора, його закріпленню за іншою дериваційною базою. Деякі з таких слів становлять словотвірні кальки німецьких етимонів, пор. *підлікар* – повна калька німецького *Unterfeldscher*, де **Unter-** «під», а *Feldscher* «лікар, фельдшер» (Арапова 2000: 180). Іменники з префіксом **під-** на позначення особи в сучасній українській мові збереглися в ієрархії деяких військових звань або занять: *підмайстер*, *підосавул*, *підполковник*, *підпоручик*, *підпрапорщик*, *підхорунжий*, *підшкіпер*. В інших сферах суспільного життя такі прості афіксальні номінації замінили складні слова або словосполучення з деталізованим оформленням ономасіологічної структури «особа, підпорядкована іншій особі, її помічник або заступник», пор.: *режисер* : *помічник режисера*, *помреж*; *редактор* : *помічник редактора*, *помред*; *лікар* : *помічник лікаря*, *асистент лікаря (хірурга на операції)*; *прокурор* : *помічник прокурора*; *президент* : *віце-президент*, *радник президента*, *прем'єр* : *віце-прем'єр*, *адмірал* : *віце-адмірал*, *контр-адмірал*, *директор* : *заступник директора*; *депутат* : *референт*, *помічник*, *радник депутата*; *префект* : *помічник*, *заступник префекта*, але і *супрефект*, пор. також застаріле російське *товарищ (міністра, прокурора)* в значенні «помічник, заступник». У функції номінацій-категоризаторів, що узагальнюють все розмаїття ролей осіб, залежних у своїй професійній діяльності від іншої особи, часто виступають і субстантивовані дієприкметники *підлеглий*, *підпорядкований* або такі спеціалізовані прикметники, як *підвладний*, *підзвітний*, *піднаглядний*, *підшефний*, *підконтрольний*. З огляду на таку переорієнтацію ономасіологічного базиса виразної експресивно-оцінної конотації набувають новотвори-оказіоналізми, зафіксовані А.Нелюбою в матеріалах газети «Літературна Україна» (далі – ЛУ): *підначальник* 'особа, яка є помічником, заступником начальника' (*Ми всі разом – українці, росіяни, євреї, «рядові», начальники, підначальники, відповідальні, безвідповідальні,*

*бюрократи, антибюрократи, всі, на Україні і не на Україні суці й уже не суці, - всі разом допровадили до нинішнього стану (ЛУ, 26/88)); піддиктатор 'особа, яка є помічником, правою рукою диктатора' (Піддиктатор визнає і творить армію диктатора, а не народу, тим паче, армію не як щит, як меч... (ЛУ, 47/90)) (Нелюба 2004: 92-93). Однак модель творення за допомогою префікса **під-** відсубстантивних іменників зі значенням підпорядкування виявляє дедалі вищу активність в аспектуалізації абстрактних понять і деталізації семантики різноманітних термінів і професіоналізмів, що позначають реалії виробничої або наукової діяльності сучасного суспільства, напр.: *підланцюжок, підматриця, підпоняття, підпорядок, підпростір, підранг, підрівень, підсерія, підсписок, підтіло, підшар, під'ярус* та інші.*

Аналіз ролі окремих словотвірних маркерів у мовній категоризації світу, властивої їм динаміки становить надійне підґрунтя для коригування словотвірної і в цілому лексичної норми сучасної української мови. Такі відомості не лише допомагають визначити показовість нової лексики для тенденцій розвитку українського лексикону, ступінь її стабільності, а й виявити зміни у функціонуванні окремих словотвірних моделей номінації. Проаналізовані в нашій статті лексемні категорії з диференційною, генералізованою та перепрофільованою семантикою словотвірних маркерів-категоризаторів доводять їхню активну участь у формуванні нових додаткових номінаційних ресурсів українського лексикону. Аналіз українських новотворів з погляду їхнього місця у відкритих вибірних та прихованих, або згорнутих лексемних категоріях відкриває нові можливості для моделювання та прогнозування інноваційних процесів у лексиконі, а також для створення різноаспектних словників нової української лексики.

Література:

Аврамова, Цветанка 2003: *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век*. Sofia (Heron press).

Арапова, Наталья 2000: *Кальки в русском языке послепетровского периода: Опыт словаря*. Москва (Изд-во Москов. ун-та).

Вальтер, Харри/ Мокиенко, Валерий 2004: *Словарь современных русских прозвищ: Экспериментальный выпуск*. Greifswald.

ВЗОС 2003: *Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики*. Київ/ Ірпінь (Перун).

ВТССУМ 2004: *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ/ Ірпінь (Перун).

Віняр, Ганна/ Шпачук, Любов 2002: *Словник новотворів української мови кінця ХХ століття*. Кривий Ріг. Вип.2.

Земская, Елена 2000: *Активные процессы современного словопроизводства*. Русский язык в конце ХХ столетия (1985-1995). Москва (Языки русской культуры). Изд. 2-е. 90-141.

Колоїз, Жанна 2003: *Тлумачно-словотвірний словник оказіоналізмів*. Кривий Ріг.

Конкорданція 2001: *Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка*. Edmonton/ Toronto. Т.І-ІV.

Крысин, Леонид 2000: *Эвфемизмы в современной русской речи*. Русский язык конца ХХ столетия (1985-1995). Москва (Языки русской культуры). Изд. 2-е. 384-408.

Мазурик, Данута 2002а: *Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.)*. Автореф. дис. ... канд.філол.наук. Львів.

Мазурик, Данута 2002б: *Нове в українській лексиці: Словник-довідник*. Львів (Світ).

Мінчак, Галина 2003: *Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття)*. Автореф. дис. ... канд.філол.наук. Київ.

Нелюба, Анатолій 2004: *Лексико-словотвірні інновації (1983-2003): Словник*. Харків.

Ставицька, Леся 2003: *Короткий словник жаргонної лексики української мови*. Київ (Критика).

Стишов, Олександр 2003: *Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*. Київ (Видавн. центр КНЛУ).

Струганець, Любов 2002: *Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття*. Тернопіль (Астон).

ТСРЯ 2000: *Толковый словарь русского языка конца ХХ в.: Языковые изменения* / Глав. ред. Г.Н.Скляревская. Санкт-Петербург (Фолио-Пресс).

УОС 2005: *Український орфографічний словник*. Київ (Довіра).

Уорф, Бенджамин Ли 1972: *Грамматические категории*. Принципы типологического анализа языков различного строя. Москва (Наука). 44-60.

Янко-Триницкая, Надия 2001: *Словообразование в современном русском языке*. Москва (Индрик).

Belentschikow, Renate 2003: *Неузуальное словообразование: Восточнославянские языки. Słowotwórstwo/Nominacja/ Red. nauk. I.Ohnheiser. Innsbruck-Opole. 249–261.*

Jadacka, Hanna 2001: *System słowotwórczy polszczyzny (1945-2000)*. Warszawa (PWN).

Smółkowa, Teresa 2001: *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*. Kraków (Wyd-wo In-tu języka pol. PAN).

Waszakowa, Krystyna 2005: *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*. Warszawa (Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. WUW).

**Корпуси кореневих морфем в українській та словацькій мовах:
можливості альтернативних рішень²⁶**

Видатний український філософ, поет і церковний діяч кінця XVII – початку XVIII ст. Феофан Прокопович порівнював укладання словників з працею галерників і не дарма. Різниця між галерниками і словникарями, і різниця, без сумніву, сутнісна, в тому, що словникар на відміну від галерника береться до своєї праці добровільно і дістає від неї задоволення, інтелектуальну насолоду творчості попри всю фізичну виснажливність такої праці. Притягальна сила словника полягає в тому, що він пропонує таку модель досліджуваного об'єкта, яка водночас підсумовує наявні знання про нього і відкриває перспективу для одержання якісно нових знань. Ю.М. Караулов дуже влучно назвав словник «відповіддю на будь-яке лінгвістичне завдання» [Караулов: 42]. І цю добре відому істину ще раз переконливо доводить укладений колективом авторів під керівництвом д-ра Милослави Соколової «Словник кореневих морфем словацької мови» (далі – СКМ), який нині перебуває у друці²⁷. Його теоретичне та практичне підґрунтя заклав виданий у Пряшеві 1999 р. «Морфемний словник словацької мови» (далі – МСС), який підготували колеги Милослава Соколова, Густав Мошко, Франтішек Шимон та Володимир Бенко. Реєстр МСС обсягом близько 66500 лексем і склав основу корпусу «Словника кореневих морфем словацької мови». Одразу зауважу, що було б доцільно і цікаво, крім кількості лексем, подати і кількість самих гнізд (реєстрових кореневих морфем) у Словнику, а можливо, і диференціювати цю кількість за різними типами гнізд. Відповідні зауваги щодо можливості такої диференціації вміщено в докладній теоретичній передмові до СКМ, див. зокрема розподіл гнізд з неваріабельними (KYD)-варіабельними (AK² (ÁK) / K³) кореневими

²⁶ Уперше опубліковано в: Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). – Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2006. – S. 249-262.

²⁷ Перше видання цього словника побачило світ у Пряшеві 2005 р.: Slovník koreňových morfém slovenčiny / Hlavná red. M. Sokolová, M. Ološtiak, M. Ivanová. – Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2005. Друге, виправлене, видання вийшло в 2007 р., третє – у 2012 р.

морфемами, коренями-дублетами (**КОКТАЙЛ** / **КОКТЕЙЛ**), коренями з потенційно можливим дальшим поділом (**[КО]LAPS** (**[КО]LAB**)), а також гнізд з підгніздами і без, гнізд з різними типами мотивації спільнокореневих слів тощо. Такі відомості, на моє переконання, уточнили б і суттєво доповнили картину реалізації словопороджувального потенціалу аналізованих коренів у сучасному словацькому лексиконі, а також уможливили її зіставлення з лексиконами інших слов'янських мов. Я глибоко вдячна колективу авторів «Словника кореневих морфем словацької мови» і передусім особисто вельмишановній пані доктор Милославі Соколовій не лише за можливість познайомитися в рукописі з цією фундаментальною працею, а й взяти участь в її обговоренні на завершальному етапі підготовки корпусу Словника до друку. Для мене така співпраця була надзвичайно цікавою і повчальною, оскільки ніщо так не поглиблює знання про свій власний об'єкт дослідження, як можливість його зіставлення з іншим подібним. В основу пропонованої увазі читачів статті покладено матеріали моєї офіційної рецензії на СКМ, а також матеріали дискусії з авторами СКМ, яка відбулася в червні 2005 р. на семінарі в Пряшівському університеті, присвяченому обговоренню остаточної версії Словника.

СКМ неминує спонукав до порушення вічних питань словотвірної морфеміки, передусім до висвітлення «ножиць» між прагненням його авторів уніфікувати подання коренів і різним функціональним статусом останніх у слові, а отже, й різним ступенем відповідності певних виділених у реєстрі СКМ морфем класичному визначенню кореня як стрижневої значущої одиниці слов'янського слова, центру його змістової ваги. Гніздовий спосіб подання лексики в СКМ увиразнив співвідношення вільного, прозорого за своєю внутрішньою формою кореня і так званих радикалідів різного походження і різної міри близькості до такого кореня як еталона цього класу морфем. Завдяки об'єднанню спільнокореневих слів за їхніми мотиваційними відношеннями дослідники словацької мови та будь-який зацікавлений читач СКМ дістають змогу побачити в цілому спектр функціонування того чи того

кореня в системі сучасної словацької мови, міру й особливості реалізації його словопороджувального потенціалу.

До появи «шлейфа» радикасоїдів, ніби-коренів, закономірно призводить динаміка лексикону, різноспрямовані тенденції його розвитку, а саме: приплив і адаптація нових запозичень, творення нових слів від уже наявних у лексиконі, як запозичених, так і питомих. Зокрема, реалізація словотвірного потенціалу нових і старих запозичень сприяє формуванню тла для «упрозорення» певних іншомовних коренів або тих їхніх частин, які в мові-реципієнті, в даному випадку, у сучасній словацькій мові, можна осмислити як корені. Поява такого «тла» дає можливість сприймати цілий ряд слів у сучасній словацькій мові як повністю або частково подільні, виділяти в них корені на підставі різних ступенів подільності основ таких слів. Використовуючи принципи системного підходу до опису мотивованої лексики [Sokolová, Moško, Šimon, Benko 1999: 15-29; Sokolová, Ivanová, Dziaková 2003], зокрема, наявність у складі слів до- або післякореневих елементів, яким можна надати статус формантів (префіксів, суфіксів чи суфіксо-флексій), укладачі СКМ виділяють цілу низку так званих умовних, гіпотетичних коренів, позначаючи їх спеціальним символом * (астериском), пор.: ***ABSURD** *absurd-um* (пор. [ad]jekt-ív-um, **domín**-i-um), *•**DROB** *drob-i:t'* (sa), **drob**-y, o-**drob**-in-a тощо.

Протилежний шар у корпусі СКМ складають слова, що відходять на периферію лексикону, втрачають свої твірні одиниці й мотивований характер своєї формально-семантичної будови, через що відбувається затемнення їхньої внутрішньої форми. Внаслідок цього діють процеси спрощення або перерозкладу основ таких слів, а отже, відбуваються процеси формування в них нових коренів. Прямо з названими тенденціями змін якісного та кількісного складу кореневого корпусу мови пов'язані і тенденції деетимологізації словотвірних гнізд, їхнього розпаду, зокрема формування гнізд з омографічними коренями-вершинами. З приводу саме таких коренів у складі реєстру СКМ передусім виникла наша дискусія з авторами, дискусія, цікава і плідна за своїми наслідками для опрацювання як словацького, так і українського лексикону. Ідеться насамперед про ступінь засвоєння в

словацькому та українському лексиконах запозиченої лексики і адекватні способи лексикографічного моделювання коренів з різними функціональними властивостями. Саме на них вважаю за необхідне зупинитися докладніше. Стосовно коренів у цих словах можна, на мій погляд, окреслити такі першочергові дослідницькі завдання:

1. Критерії виділення кореня і надання йому статусу члена класу кореневих морфем.

2. Статус кореня в межах самого класу – характер і міра його віддалення від еталонної одиниці-візитівки класу, які й зумовлюють ступінь складності його виділення.

3. Межі формального та змістового варіювання кореня, явища кореневого суплетивізму та аломорфії.

4. Сфера функціонування кореня: загальноповсякденний – професійні, термінологічні шари лексикону, апелятиви – оніми. Спектр морфем, з якими такий корінь здатний поєднуватися, або його приєднувальна (лівобічна) й породжувальна (правобічна) комбінаторна сила.

Коло окреслених вище проблем визначає не тільки обсяг завдань, які повинен розв'язати укладач морфемно-словотвірного словника, а тим більше укладач словника гніздового типу, а й виразно демонструє необхідність зважати при цьому на неоднорідний, динамічний характер самого кореневого корпусу будь-якої живої мови. Нижче на конкретних прикладах нашої дискусії з авторами СКМ спробую виділити ті корені, з приводу яких можливі альтернативні рішення і які в словацькій та українській мовах виявляють спільний характер функціонування. Разом з тим звертаю увагу і на ті корені, функціональні властивості яких, передусім їхня словопороджувальна активність, різняться в обох мовах. На мою думку, такий зіставний аналіз кореневих корпусів обох мов, який мені полегшує досвід роботи над власним «Кореневим гніздовим словником української мови» [Карпіловська 2002], дає можливість глибше й точніше визначити спільне (типологічне, універсальне) й відмінне (характерологічне, специфічне) в словотвірній морфеміці кожної з

аналізованих мов і водночас краще збагнути загальні принципи категоризації світу в слов'янських мовах.

1. Лексеми, розглянуті в прикладі № 1, змушують ще раз замислитися над стадіями адаптування запозичених слів до граматичної та лексичної системи мови-реципієнта, спонукають брати до уваги різні ступені подільності, «розмонтування» основ таких лексем (про ступені подільності див.: Янко-Триницкая 1968; Крысин 1975; Панов 1975; Шкатова 1975). Звичайно, що характер рішення, яке в певному конкретному випадку приймає дослідник, визначає той мовний ґрунт, на якому він здійснює морфемний аналіз запозиченої лексики. При цьому, мовний ґрунт трактую, як систему формальних та семантичних зв'язків запозичення в мові-реципієнті. Наскільки суттєвим при формуванні такої площини аналізу є добір фактичних джерел, продемонструю на деяких прикладах з СКМ. Автори цього Словника, як уже йшлося на початку статті, за фактичну основу його корпусу взяли реєстр МСС. Однак, як показують деякі гнізда, неабияк прислужилися б, наприклад, матеріали тлумачного словника словацької мови в 4-ох томах, не враховані в МСС. Вони допомагають точніше визначити словопороджувальний потенціал запозичених коренів, мотиваційні відношення певних слів, специфіку формального варіювання окремих коренів іншомовного походження, а також увиразнюють на словацькому мовному ґрунті самі такі корені. Зокрема, в деяких з поданих у СКМ гнізд відсутні твірні одиниці, натомість 4-томний тлумачний словник словацької мови дає можливість їх відновити, що суттєво змінює картину функціонування відповідних коренів, пор.: наявне в СКМ слово **abort-ív:n-у** і відсутнє в ньому його твірне **abortus**. На відміну від цього гнізда у гнізді слів з коренями **AKR¹/AKRO** подані лише твірні композити **akr-onym-ø**, **akro-bac-i-a** і немає таких слів з 4-томного тлумачного словника з цим же коренем у початковій основі, як **akrofóbia**, **akromegalia**, **akropola**, **akrostich (akrostichon)**, **akrotéria**. До гнізда з коренем **BAGÁŽ** не включено слово **bagážia**, зареєстроване тлумачним словником, а до гнізда з коренем **BAND** – слово **banditizmus**. Ці приклади (а їх низку можна продовжити) засвідчують доцільність включення до корпусу СКМ тієї лексики з інших фактичних

джерел, зокрема з тлумачних словників словацької мови, яка не тільки доповнює сформовані гнізда, а й витворює тло для виділення зв'язаних, потенційних коренів або ж коренів іншомовного походження із затемненою семантикою. Скажімо, введення до гнізда з коренем ***FRUKT** слів *fruktifikácia*, *fruktifikačný*, *fruktifikovat'*, представлених у 4-томному тлумачному словнику, підсилює б підстави для виділення цього гіпотетичного кореня. Так само для гнізда з коренями ***•ФАК** / **ФАХ** неабияк прислужилися б з цього ж джерела слова *faksimilovat'*, *faktík*, *faktitívum*, *faktitívny*, *faktologický*, *faktum*, відсутні в корпусах МСС та СКМ.

Доречно в контексті цих міркувань пригадати зауваження І.О. Бодуена де Куртене про те, як по-різному сприймають іншомовну лексику люди, що знають і не знають мову-джерело запозичення [Бодуэн де Куртене 1963]. Постає питання, якою мірою, аналізуючи словацьке або українське слово іншомовного походження, ми повинні враховувати його етимон, прообраз у мові-джерелі запозичення. Вважаю, що для вироблення критеріїв морфемного аналізу такої лексики визначальним має бути принцип спирання на власний мовний ґрунт, тобто на ті формально-семантичні зв'язки аналізованого слова, що склалися в нього у системі мови-реципієнта, мови-безпосереднього об'єкта аналізу лексикографа. Межі подільності певної основи, крім того, зумовлює спрямування на відтворюваність, серійність появи певного кореня чи афікса в структурно спільних лексемах. Матеріали МСС та СКМ виявляють намагання авторів поєднати ці два часом несумірні й взаємозаперечні підходи. Крім того, часто прагнення до стрункості і послідовності аналізу вступає в конфлікт з реальною неоднорідністю, динамікою мовного матеріалу. Чи є сенс згладжувати таку багат шаровість формально подібних, але функціонально неоднорядкових явищ? Чи не переконливішою і цікавішою для дослідника і майбутнього користувача СКМ буде картина амплітуди входження певних запозичень до словацького лексикону, картина спектру стадій їхнього засвоєння, «просування» в ньому, передусім реалізації словотвірного потенціалу таких іншомовних лексем? Гадаю, що попри всю складність такої динамічної гетерогенної моделі, вона адекватніше відобразить реальний

стан речей. Лексеми, вміщені у прикладі № 1, дають цікаву поживу для роздумів з цього приводу. Матеріали СКМ та МСС (перший стовпчик таблиці) аналізую на тлі українських паралелей, а також зіставляю такі лексеми з їхніми етимонами в мовах-джерелах запозичення (другий стовпчик таблиці) і в третьому стовпчику таблиці подаю свої альтернативні рішення – пропозиції щодо форми виділених коренів.

Умовні скорочення:	<p>СКМ – «Словник кореневих морфем словацької мови»</p> <p>МСС – «Морфемний словник словацької мови»</p> <p>КГС – «Кореневий гніздовий словник української мови»</p> <p>Підкресленням виділено зіставлявані морфеми</p>
-------------------------------	--

ПРИКЛАД 1. Можливість дальшого поділу кореня в СКМ

Матеріали СКМ	Оточення в СКМ, МСС та в КГС – тло для аналізу	Пропозиція
---------------	--	------------

афіксоїд + корінь (Індекс 5)

а) <u>префіксоїд</u>		
1,7 emb ol -i-a 1,8 anab ol ik-um	amfi- bol -ø, meta- bol -ic:k-ý	<u>ПІДСТАВА</u> BOŁ- (від грец.

	<p>1 >> [<u>ana</u>]lýz-a</p> <p>1 [<u>em</u>]blém-ø</p> <p>Пор. з укр. <u>бол</u>-о-метр-0, амфі-<u>бол</u>-0, амфі-<u>бол</u>-ij(a), амфі-<u>бол</u>-іт, мета-<u>бол</u>-ij(a), мета<u>бол</u>-ічн(ий), гол-о-мета<u>бол</u>ія, анти-<u>бол</u>-ін (19 слів з цим коренем у КГС)</p>	<p>βάλλω ”кидати, метати”, βολή ”метання, кидок, залп”). EM – складове прищощення в грец. недок. формі мин. часу ἐμβάλλω «вкидати, вводити».</p> <p><u>ПРОПОЗИЦІЯ</u></p> <p>EM- (префіксоїд) і VOL- (корінь). Індекс 5 замість 7</p>
<p>*EXHUM</p> <p>2,7 exhum-ov-a:t'</p> <p>1,7 > exhum-ác:i-a</p> <p>2,7 >> exhum-ač-n-ý</p>	<p>humus, humus-ov-ý, humus-ov:it- ý.</p> <p>Пор. з укр. <u>гум</u>ус-0, <u>гум</u>-ін, <u>гум</u>-і-фік-аціj(a), <u>гум</u>ус-н(ий), екс<u>гум</u>-аціj(a), екс-<u>гум</u>-увати (11 слів з цим коренем у КГС)</p> <p style="text-align: center;">+</p> <p>[EX]CES</p> <p>1 [ex]ces-ø</p> <p>*•[EX]HIB</p> <p>1 [ex]hib-íc:i-a</p>	<p><u>ПІДСТАВА</u></p> <p>HUM- (від лат. humus “грунт, перегній”). EX- лат. префікс зі значенням «з, від чогось, звільнення від чогось».</p> <p><u>ПРОПОЗИЦІЯ</u></p> <p>EX- (префіксоїд) і HUM- (корінь). Індекс 5 замість 7</p>
<p>Пор. також</p> <p>EXPRES-</p>	<p>/im-presi-on:izm-us</p>	<p>EX- і PRES-</p>
<p>ESTRÁD-</p>	<p>aut-o-strád-a</p>	<p>E- і STRÁD-</p>

б) суфіксоїд

	<p>1 acet-<u>ón</u>-ø</p>	
--	----------------------------------	--

<p>1 kapron-<u>o</u> / kapr<u>o</u>n-<u>o</u> 1,9 dederon-<u>o</u> o/deder<u>o</u>n-<u>o</u></p> <p>1,9 nylon-<u>o</u></p> <p>1 ket<u>o</u>n-<u>o</u> 1,9 sil<u>o</u>n-<u>o</u>/sil<u>o</u>n-<u>o</u> 1,9 teflon-<u>o</u> / tefl<u>o</u>n-<u>o</u></p>	<p>Пор. з укр. капр-<u>он</u>, дедер-<u>он</u>, нейл-<u>он</u>, ацет-<u>он</u>, сил-<u>он</u>, силік-<u>он</u></p>	<p>Індекс 1,5 Індекс 1,5,9 (ступінь подільності+характер мотивації) Індекс 1,5,9 Абревіатура, зорієнтована на афіксоїд із серійним значенням: N(ew)+Y(ork)+Lon(don) Індекс 1,5 Індекс 1,5,9</p>
<p>Пор. також 1 mentol-<u>o</u> 1 staniol-<u>o</u></p>	<p>1 benz-<u>o</u>l-0 1 fen-<u>o</u>l-0 *•OLEJ / OL / OLE</p> <p>Пор. з укр. стан-<u>ат</u>(и), стан-<u>ін</u>, стан-<u>іт</u>(и) (від лат. stannum (stāgnum) “олово”)</p>	<p>Індекс 1,5 Індекс 1,5 Включити до складу гнізда з вершиною *•OLEJ / OL / OLE, пор. у складі цього гнізда в СКМ: petr-olej-<u>o</u>, lan-ol-<u>ín</u>-<u>o</u>, lin-ole-<u>um</u> з індексом 1,3</p>
<p>1,8 soft<u>v</u>ér-<u>o</u> 1,8 hard<u>w</u>are-<u>o</u> o/hard<u>v</u>ér-<u>o</u></p>	<p>англ. soft<u>w</u>are, hard<u>w</u>are, ling<u>w</u>are. Пор. з укр. софт-<u>вер</u>, хард-<u>вер</u></p>	<p>–vér (від англ. ware «одяг, вбрання, шати») Індекс 1,5</p>

		Індекс 1,5
1,8 trachóm-φ	1 trache-a 1 my-óm-φ 1 sark-óm-φ	Індекс 1,5 Індекс 1,5
1,9 tranzistor-φ	1 re-ak-t-or-φ (Індекс 1,5) 1 >(>) destil-át-or-φ (Індекс 1,5)	Індекс 1,5,9 англ. transistor з trans[fer]+[re]sist-or

в) корені в складі запозиченого композита (Індекс 3)

1,8 <u>playboy</u>-φ / <u>plejboj</u>-φ 1,8 kovboj-φ	1,8 <u>playback</u>-φ / <u>plejbek</u>-φ пор. з 1,3 <u>bek</u>- hend-φ	Індекс 1,3 Поповнення гнізда з вершиною *BEK- /BACK-
1,8 <u>reostat</u>-φ	1,8 <u>hemoroid</u>-y 1 <u>stat</u>-ik-a але і 1,3 • term-o-<u>stat</u>-φ Пор. з укр. гем-о- <u>рой</u> , себ-о- <u>реј</u> -а, гон-о- <u>реј</u> -а, пі-о- <u>реј</u> -а, блено- <u>реј</u> -а	RE- i –STAT Індекс 1,3 Підстави для формування гнізда з радикасоїдами RE-/ROJ- та поповнення гнізда з вершиною *•STAT¹-
1,8 <u>krosček</u>-φ 1,7 <u>forček</u>-ing-φ	1,3 >>> cykl-o- <u>kros</u>-φ 1,3 > • aut-o-<u>kros</u>- φ 1,3 > • mot-o- <u>kros</u>-φ Пор. з укр.	KROS- i ĀEK- FOR-i ĀEK- Індекс 1,3,5 Формування гнізда з вершиною ĀEK- як формального варіанта гнізда з

	<p><u>крос</u>асемблер, <u>крос</u>бридинг, <u>крос</u>бредний, <u>крос</u>засоби, <u>крос</u>розробка, <u>крос</u>- умова, <u>крос</u>-коефіцієнт, <u>крос</u>-модуляція</p> <p>1,3 <u>for-hend</u>-\emptyset Пор. також: 1,8 <u>bodyček</u>-\emptyset 0,8 <u>psinček</u>-\emptyset</p>	<p>вершиною ŠEK-</p>
<p>1,8 <u>telex</u>-\emptyset (грец. TELE- (TEL-) + англ. EXCHANGE «обмін») А також: 1,9 <u>algol</u>-\emptyset (algorithmic language) 1,9 <u>aldehyd</u>-\emptyset (alcohol +dehydrogenātus)</p>	<p>Пор. з укр. магн-е- <u>син</u>-0 з грец. μῶνυ[ης] «магніт» та σύν[χρονος] «одночасний», авто-<u>син</u>- 0</p>	<p>грец. і префікс EX- з Індекс 1,3 чи 1,5</p> <p>Індекс 1,3,9 чи 1,5,9</p>
<p>1,8 <u>krepdešín</u>-\emptyset 1,8 <u>mizanscén</u>-<i>a</i></p>	<p>франц. crêpe de Chine «китайський креп, креп з Китаю» франц. mise en scène «розташоване на сцені»</p>	<p>1,5 <u>krep-dešín</u>-\emptyset Долучити до гнізда з коренем •KREP 1,5 <u>mizan-scén</u>-<i>a</i> Долучити до гнізда з коренями *•SCÉN (SCEN)</p>
<p>1,8 <u>ultramarín</u>-\emptyset</p>	<p>1,3 <u>akv-a-mar</u>-ín-\emptyset 1 <u>ultra</u>« 1 > <u>ultra</u>-</p>	<p>Спільний етимон – лат. marinus «морський»</p>

	modern-ý	Подати в гніздах з коренями ULTRA- *MAR⁴- ultra-mar-ín-ø Індекс 1,3
--	-----------------	---

Низку прикладів, поданих для обговорення вище, можна продовжити. Ось іще кілька шерегів лексем, з приводу морфемного поділу яких, зокрема, виділення в їхньому складі коренів, можливі рішення, відмінні від запропонованих авторами СКМ. У слові 1 **inter-i:éɣ-ø** виділено корінь ***INTER**. Це слово – приклад адаптованого транслітерованого запозичення з французької, пор.: франц. **intérieur** з лат. **interior** „внутрішній”. У системі словацької мови навряд чи прозора морфемна структура цього прикметника. Він, як і в інших слов’янських мовах, став іменником, а отже, застиг у такій транслітерованій формі в іншій синтаксичній функції. Що його основа в такому новому частиномовному статусі в словацькій мові усвідомлена як неподільна, доводить структура похідного від цього слова прикметника 2 > **inter-i:éɣ-ov-ý**. Беручи до уваги таку трансформацію французького етимона, корінь слів цього гнізда повинен мати вигляд ***INTERIER**. До речі, саме так автори СКМ вчинили зі словом 1 **interview**«, виділивши в ньому корінь **INTERVIEW**, хоча перший складник цього слова, як відомо, походить від того ж латинського префікса **inter** «поміж, посередині» (буквально «погляд всередину»). У сучасній російській та українській розмовній практиці здійснено цікаву спробу «розмонтувати» це слово: у мові журналістів з’явився експресивний образний новотвір укр. **контрв’ю** (рос. **контрвью**) як протиставлення укр. **інтерв’ю** (рос. **интервью**), що засвідчує самостійність морфеми **inter-** у функції саме префікса, але не кореня. З огляду на таку прозорість префікса **inter-** у морфемній будові слів незрозуміло, чому як єдиний корінь в СКМ подана лексема **INTERNET**. Крім безсумнівних, на моє переконання, підстав для виділення префікса **inter-**, на користь виділення кореня **NET** свідчить поява таких аббревіатур на позначення різновидів комп’ютерної міжмережевої

взаємодії та комп'ютерних мереж, як, наприклад, в українській (і інших слов'янських мовах) *Євронет, Фринет, Рунет, Укрнет*. На складений характер слова **INTERNET** вказує і побутування його перекладу-перифрази, що сполучає значення префікса й кореня: *Всесвітня Сітка (Мережа)* або образне *Всемережжя, міжмережжя*. Перелік прикладів такого невиправданого, на мою думку, морфемного поділу запозичень можна продовжити, див. такі корені, як ***JANIČ** в 2 **janič-iaġ-∅** (пор. його турецький етимон-словосполуку *yeni çeri* «нове військо», словац. «nový odiel»), ***LAPID** в **lapid-ág:n-у** (відбулося переосмислення первісного значення латинського етимона **lapidārius** «вирізьблений на камені» з **lapido** «кидаю камінь» (**lapis** «камінь»+**dō** «кидаю»), ***•ORN** в **orn-a:ment-∅** (навіть чи в словацькій мові можна співвідносити це слово з історично твірним для нього дієсловом **ōrno** «споряджати, озброювати, одягати, прикрашати») та інші.

2. Приклад № 2 демонструє діаметрально протилежний підхід до аналізу запозичень – поділ неподільних основ слів як данина скоріше етимологічному, аніж синхронному вивченню їхньої формально-семантичної будови. Знову ж таки постає проблема виправданості такого перетину системних зв'язків лексеми-етимона і лексеми, що вже стала набутком словацького лексикону, фактом словацької мови, а отже, перебуває в певній площині формальних та семантичних зв'язків з іншими словами сучасної словацької мови. Чи не викривлює занурення аналізу в історію запозичення реальної картини його функціонування в словацькому лексиконі, його реального місця й питомої ваги в ньому? Знову перед дослідником вимальовується дилема: стрункність класифікації подібних явищ за рахунок нівелювання їхньої різнопорядковості та динаміки. Пропоную проміжний варіант, який відбиває плинну рівновагу таких явищ у лексиконі: подання амплітуди входження іншомовної лексеми до лексикону мови-реципієнта: 1 стадія- неподільний корінь (індекс 8 – критерій: збереження такого кореня в цілісному вигляді у похідних), 2 стадія - подільний корінь з можливістю виділення з нього унікального афіксоїда (Індекс 5 – критерій: здатність такого кореня поєднуватися з іншими афіксами або основами без виділеного з нього унікального афіксоїда) і 3 стадія - подільний

корінь із серійним афіксоїдом, а можливо, і з афіксом (Індекс 4 або 3, критерій: повторюваність афіксоїда і формування в нього регулярного значення певної ономасіологічної категорії), пор.: 1- **vizáž-φ** – 2 - **kart-on-áž-φ** (невеликий виріб з картону) – 3 - **mont-áž-φ**, **pilot-áž-φ**; **gram-áž-φ**, **litr-áž-φ** пор. з укр. 1 - **вітраж-0**, **ажіотаж-0** – 2 - **картон-аж** – 3 - **арбітр-аж**, **пілот-аж**; **літр-аж**, **метр-аж**; **персон-аж**, **тип-аж** (див. докладніше про це в: Карпіловська 1999).

ПРИКЛАД 2. Брак підстав для поділу кореня (Індекс 8)

Матеріали СКМ	Оточення в СКМ, МСС та в КГС – тло для аналізу	Пропозиція
<p>1 pas-áž-φ (гніздо з вершиною *•PAS¹, у складі також: 1 pas-φ, 1 pas-až:i-er-φ)</p> <p>1 kol-áž-φ (гніздо з вершиною *KOL²)</p> <p>1 viz-áž-φ (гніздо з вершиною •VÍZ (VIZ), у складі також 1 víz:i-a, 1 viz-it-a, 1 víz-um)</p>	<p>1,8 menáž-φ 1,8 mináž-φ 1,8 skrumáž-φ але і 1 > mont-áž-φ 1 >< kamufl-áž-φ φ 1 > pilot-áž-φ (Індекс 1,5)</p>	<p>Індекс 1,8 pasáž-φ koláž-φ vizáž-φ</p>
<p>1 mandar-ín-φ</p>	<p>1 rab-ín-φ 1 > blond-ín-φ 1 cherub-ín-φ але і 1 beduín-φ</p>	<p>португ. mandarim з санскрит. mantrin «радник» ПРОПОЗИЦІЯ mandarín-φ</p>

	<p>1 delfín-<u>φ</u> 6,0 > Gruzín-ec-<u>φ</u> Пор. з укр. сарацин-0, мурин-0, мандарин-0, бедуїн-0, дельфін-0 Див. також: mandarín-k-a «плід» (з іспан. naranja mandarina «апельсин для мандарина»)</p>	<p>Індекс 1,8 MANDARÍN¹⁻² 1. Об'єднання двох гнізд на основі спільного етимона: друге гніздо – семантичний розвиток першого</p>
1,8 vademék-<u>um</u>	<p>vāde mēcum «іди зі мною» - cum «з» Пор. з 1 >> an-est-et- ik-<u>um</u> 1 est-et-ik-a 1 etn-ik-<u>um</u> 1 >> etn-ic-it-a</p>	<p>vademékum-<u>φ</u> Індекс (1,1)</p>

У багатьох випадках укладачі СКМ відокремлюють кінцеві частини запозичень, які за формою подібні до суфіксів і яким можна приписати те саме словотвірне значення, що й суфіксальним похідним, пор.: **neg-er-φ**, **abitur-ient-φ** тощо. З приводу обґрунтованості й доцільності виділення таких умовних коренів можна дискутувати, але, за моїми спостереженнями, автори СКМ не завжди послідовні в дотриманні цього принципу. Це зауваження стосується, зокрема, таких коренів, як **AEROB**, **MIKROB**; **BULDOZER**, **BROJLER**; **AKTINÍD**, **EXHUM**, **EXPRES**; **EMBOL**, **ENCEFAL**; **EPITAF**, **EPITEL**, **EPIGÓN**; **ESTRAD**; ***KOAGUL**, ***KONGRU**, ***KOREŠPOND**; **MENTOL**; ***METAFYZ**; **INTERMEZZ** та ін. Уніфікація виокремлення коренів у подібних словах дала б можливість уточнити склад деяких поданих у корпусі СКМ гнізд,

наприклад, гнізда з коренями ***OLEJ** / **OL** / **OLE**. До його складу слід було включити слова **benz-ol-0**, **fen-ol-0**, **ment-ol-0**, кінцева частина яких є формальним варіантом коренів цього гнізда і їй можна приписати розрядне значення «речовина», а отже, надати їй статуса суфіксоїда. Ця ж пропозиція стосується і ряду слів з кінцевим елементом **-on** на зразок **kapron-0** / **kaprón-0**, **dederon-0**, **nylon-0**, **ketón-0**. Однорідність їхнього розрядного, додаткового до власне лексичного, значення дає змогу також надати цьому елементу статус суфіксоїда і приписати йому розрядне значення «речовина, матеріал».

Підстави для подальшого поділу бачу і для слів-юкстапозитів, етимон яких становить словосполучення в мові-джерелі запозичення. Складену будову подібних коренів унаслідок запозичення, корені яких спільні з одним з компонентів таких юкстапозитів. Маю на увазі такі подані в СКМ корені, як **FATAMORGAN** (**FATAMORGÁN**), ***FORČEK**, **KROSČEK**, **KREPDEŠÍN**, **LANČMÍT**, **MIZANSCÉN**, ***OUTSID**, **OFSAJD**, **PATERNOSTER**, **PLAYBOY** / **PLEJBOJ**, **KOVBOJ**, **PLUSKVAMPERFEKT** тощо. Якщо хоча б один з компонентів цих коренів функціонує в інших словах словацької мови з тим же значенням, це є сигналом для «розмонтування» поданих вище складних одиниць. Наприклад, в СКМ виділене гніздо слів з коренем ***FAT**¹ (**fat-ál:n-u** з низкою похідних), що мають той же латинський етимон **fatum** «доля, пророцтво», що і компонент **fata** в корені **FATAMORGAN** (пор. його безпосередній італійський етимон **fata morgana** – буквально «фея, віщунка долі, пророчиця Морганана»). Отже, є підстави виділити ще один варіант кореня **FAT**¹ – **FATA** у застиглій словоформі жіночого роду і подати слово **fatamorgán-a** з його похідними в тому ж гнізді як самостійне підгніздо.

3. Приклад № 3 пов'язаний з проблемою варіювання форми та змісту коренів, його способами та межами. Як засвідчує ціла низка коренів, поданих в СКМ у складі запозичень, той самий корінь може побутувати в різних словах у різному буквену записі. До цього спричинилися різне джерело запозичення або різний спосіб адаптації того ж запозичення, а саме: у транслітерованому (з опорою на написання слова, його графічну форму) чи транскрибованому (з опорою на його вимову, звукову форму) вигляді. Крім того, проблему

варіювання в іншому аспекті унаочнюють корені, які запозичені з різних мов або такі, які входять до складу апелятива чи оніма. Не менш складною є і проблема запозичених композитів та юкстапозитів, зокрема з прихованими власними назвами. Розмаїття типів коренів закономірно виявляє строкатість і різношаровість складу сучасного словацького лексикону, різноспрямовані і різноспильні тенденції його розвитку. На моє глибоке переконання, дискусію викликають явища нестійкі, проміжні, а отже, вони неминуче спричиняють різне сприйняття й осмислення, але водночас виявляються особливо цікавими при зіставному аналізі лексиконів. Головне досягнення авторів СКМ, на мою думку, полягає саме в створенні гнучкої, динамічної, багатопараметрової моделі не лише кореневого інвентарю як основного об'єкта дослідження, а й картини реалізації словопороджувального потенціалу коренів у сучасному словацькому лексиконі.

ПРИКЛАД 3. Корені-варіанти

Матеріали СКМ	Оточення в лексиконі – тло для аналізу	Пропоновані рішення
<p>1,8 <u>ofsajd</u>-\emptyset i 1,7 <u>outsid</u>-er-\emptyset</p>	<p>1,8 <u>ofset</u>-\emptyset 1 <u>aut</u>-\emptyset</p>	<p>-sajd i -sid- від англ. side «сторона, бік» (у вимові [said]) SAJD-/SID- Індекс 1,5</p>
<p>6,0 <u>hispan</u>-ist-ik-a 1,3 • <u>koker</u>- <u>španiel</u>-\emptyset</p>	<p><u>Španiel</u>, <u>Španielka</u>, <u>Španielsko</u>, <u>španielsky</u> (є в 4- томному тлумачному словнику словацької мови, але відсутні в СКМ)</p>	<p>англ. spaniel «іспанський»</p>

<p>6 Sof-i-a - 6 Zofi-a i 1,3 fil-o-zof-φ 6 Valér-φ – 6 Valér-i-a i 1 valerián-a 6 Filadelf-i-a 1,3 fil-o-zof-φ</p>	<p>грец. σοφία ”мудрість”</p> <p>лат. valeo (valēre) “бути здоровим”</p> <p>грец. φιλέω ”люблю”</p>	<p>Об’єднання в одному гнізді в основному корпусі. Пріоритет: <u>в основному</u> <u>корпусі</u> апелятив → онім <u>в PROPRIA</u> онім → апелятив</p>
--	---	--

«Словник кореневих морфем словацької мови», безперечно, дасть новий потужний поштовх для вивчення словопороджувального потенціалу словацької мови, системної організації її лексикону. Запропонована в ньому модель дає змогу осмислити спільне й національно специфічне в будові й розвитку лексиконів слов’янських мов, зокрема, в реалізації словопороджувального потенціалу питомих і запозичених коренів. Користуюся нагодою ще раз привітати авторський колектив на чолі з д-ром Милославою Соколовою із виданням цієї фундаментальної праці, побажати «Словнику кореневих морфем словацької мови» вдячних і допитливих читачів, а його авторам – нових наукових звершень.

Література

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Об отношении русского письма к русскому языку // Избр. труды по общему языкознанию. – М.: АН СССР, 1963. – Т.2. – С.397-418.
2. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981.
3. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – Київ: Українська енциклопедія, 2002.

4. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К.: Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, 1999.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К.: Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України, 1998.
6. Крысин Л.П. Ступени морфемной членимости иноязычных слов // Развитие современного русского языка.1972. Словообразование. Членимость слова. – М.: Наука, 1975. – С.227-231.
7. Панов М.В. О ступенях членимости слов // Развитие современного русского языка. 1972: Словообразование. Членимость слова. – М.: Наука, 1975. – С.234-238.
8. Шкатова Л.А. Заметки о членимости медицинских терминов // Развитие современного русского языка.1972. Словообразование. Членимость слова. – М.: Наука, 1975. – С.151-159.
9. Янко-Триницкая Н.А. Членимость основы русского слова // Изв.АН СССР. – Сер.яз.и лит-ры. – 1968. – Т.ХХVII. – вып.6. – С.532-540.
10. Klymenko N.F., Karpilovs'ka E.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol.1. – № 2. – P.113–131.
11. Sokolová M., Ivanová M., Dziaková K. Zasadý spracovania Slovníka koreňových morfém v slovenčine // Jazykovedný časopis. – 54, 2003, № 1-2. – S.67-82.
12. Sokolová M., Moško G., Šimon F., Benko V. Morfematický slovník slovenčiny. – Prešov: Nauka, 1999.

**Інновації в сучасній українській мові:
чинники появи та тенденції усталення²⁸**

Періоди суспільно-політичних зрушень, активна соціодинаміка закономірно породжують активну лінгводинаміку – оновлення мови, поповнення її ресурсів, як номінаційних, так і комунікаційних, зміни у мовній нормі. Саме в такі напружені періоди змін найвиразніше оку дослідника відкриває себе мовна «магма», внутрішня життєдіяльність, рух мовної системи. Завдяки такій її відкритості дослідник і дістає змогу з'ясувати, які зовнішні й внутрішні чинники призводять, за влучним означенням І.Костецького, до витворення нового мовомислення, або відображення в мові нового в житті суспільства. Саме такий період з 1991 р., часу проголошення незалежності України й закріплення державного статусу української мови в новій Українській державі, переживають українська мова та українське мовознавство. Від науковців суспільство чекає не лише професійного і виваженого осмислення й оцінки надбань мовної практики, а й активного втручання в неї, конкретних практичних рекомендацій для розв'язання завдань мовного будівництва в Україні, вироблення нового літературного взірця української мови. Дослідники динаміки мов [Матезиус 2003; Мельников 2003; Онхайзер 2003; Тулдава 1987; Köhler 1991] довели, що виявити значущі зміни, або ж такі зміни, які істотно вплинули на системну організацію мови, закономірності її вживання, критерії внормування та кодифікації мовної практики, можна в достатньо показові часові проміжки. Таким є, наприклад, період в 10-15 років, протягом якого формується нове покоління носіїв мови. З огляду на це аналіз інновацій за роки функціонування української мови в статусі державної в незалежній Україні (1991-2008 рр.) уможливорює виявлення тенденцій її розвитку, передусім розвитку її лексику.

²⁸ Уперше опубліковано в: Rocznik Slawistyczny. – Wrocław, 2009. – Т. LVIII. – S. 47-66.

Слово як основна одиниця української номінації дає змогу досліднику з'ясувати обсяг і конкретні засоби оновлення мови на інших рівнях її системи, а також в різних продуктах її реалізації – усних і письмових текстах різних функціональних стилів. Отже, оновлення слова (лексичні інновації) відкриває перспективи для виявлення нового в його написанні (неографізмів, або орфографічних новацій), формальній (морфемні й словотвірні інновації: нові морфеми, основи, форманти, словотвірні моделі) і семантичній структурі (семантичні інновації: нові значення, або нові слова-значення чи неосемантизми). Крім того, через слово дослідник дістає змогу виходити не лише на нижчі щаблі мовної системи (морфемний і фонологічний) унаслідок аналізу його будови, а й на вищі – морфологічний, синтаксичний, фразеологічний, вдаючися до вивчення його синтагматичних (сполучувальних) властивостей (морфологічні та синтаксичні інновації). Зрештою, саме слово найоперативніше реагує на потреби мовної практики в означуванні нових явищ, реалій, понять дійсності, нові оцінки мовцями вже відомих об'єктів, їх процесуальних і непроцесуальних ознак (стилістичні інновації). Завдяки цьому вивчення лексичних інновацій акумулює всі результати оновлення певної вже відомої одиниці номінації або результати творення нової номінаційної одиниці.

Вірогідність дослідження, як відомо, забезпечує не лише його належним чином верифіковане теоретичне й методико-процедурне спорядження, а й надійне фактичне підґрунтя. Соціодинаміка задає точку відліку у вивченні сучасного стану української мови – 1991 р. як рік створення незалежної Української держави з новими можливостями функціонування та розвитку в ній української мови. У нашому розпорядженні є достатньо показовий корпус українських слів, зафіксованих словниками радянської доби, тобто виданими до 1991 р. Це – реєстр комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду (МСФ) української мови, створеного у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України протягом 1988-1991 рр. за 5-ма авторитетними і різнотипними словниками сучасної української мови: 11-томним академічним тлумачним «Словником української мови» (1970-1980) (СУМ); 2-томним словником-довідником І.Т. Яценка «Морфемний аналіз»

(1980-1981), 2-томним «Частотним словником сучасної української художньої прози» (1981) за редакцією В.С. Перебийніс, «Словником іншомовних слів» (1974, 1-е видання) за редакцією О.С. Мельничука та «Словником-довідником з правопису та слововживання» С.І. Головащука (1989). На сьогодні реєстр налічує понад 171 тис. слів з відомостями про їх морфемну будову, частиномовну належність, кількість значень і абсолютну частоту вживання у півмільйонному корпусі художніх прозових текстів [докладніше про реєстр і фонд у цілому див.: Кlymenko/Карпіловська 1994, Карпіловська 2006: 96-104]. Стан оновлюваних ділянок українського лексикону, його системної організації й реалізації в письмових текстах моделюємо за матеріалами комп'ютерного фонду інновацій у сучасній українській мові (КФІ), який той же дослідницький колектив з 2006 р. формує за даними українських друкованих, електронних і інтернет-видань засобів масової інформації, науково-популярними й освітніми текстами, ресурсами українського сектору Інтернету (Укрнету), а також за реєстрами нових українських загальномовних, термінологічних і спеціальних, неологічних, словників і записами усного мовлення. За три роки накопичено понад 13 тис. нових номінацій різної формально-семантичної будови, походження й функціонально-стилістичного потенціалу²⁹, які в порівнянні з реєстром МСФ дають підстави для аналізу й осмислення перспектив оновлення українського лексикону, виявлення чинників появи та тенденцій стабілізації у ньому певних інновацій [Карпіловська 2007-2008; Карпіловська 2008б].

Серед лексичних інновацій можна вирізнити номінації з різним ступенем новизни – абсолютні й часткові. До абсолютних залучаємо ті нововведення, які виявляють новий зміст у новій для української мови формі. Приклад активної у сучасній українській мові абсолютної інновації становить запозичена з англійської лексема *інтернет* в її написаннях з малої як назви об'єднання локальних і регіональних комп'ютерних мереж та з великої літери як назва різновиду такої об'єднаної мережі, з послідовним розрізненням цих написань у професійному лексиконі. Показово, що спершу українські словники зафіксували цю інновацію як термін інформатики та обчислювальної техніки у

²⁹ На сьогодні фонд налічує близько 30 тис. інновацій різного типу.

функції прикметника з питомим відповідником – новим для української мови прикметником *міжмережевий* [АУРС]. У сучасній україномовній практиці паралельно з цією інновацією вживають її редукований варіант *I-нет* (*i-нет*, *інет*), також транслітерований з відповідної англійської абрєвіатури, лексикалізовану виокремлену з її складу англійську основу *нет*, а також українські відповідники *Мережа* (*мережа*), *Міжмережжя* (*міжмережжя*, *МіжМережжя*), *Всемережжя*. Для з'ясування перспектив усталення кожного з цих варіантів номінування в українському лексиконі, рейтингів їх конкурентоспроможності пропонуємо застосовувати поняття *функціональний потенціал інновації* (ФП). Визначаємо його як сумарний показник кількості та якості парадигматичних, синтагматичних, епідигматичних (асоціативних і дериваційних) відношень інновації з іншими, старими й новими, номінаціями в словнику і в тексті [Карпіловська 2006]. ФП активно вживаних інновацій, тобто тих, які мають потужну комунікативну підтримку, суттєво зміцнює їх системна підтримка, або відповідність одиницям певної формально-семантичної будови, кодифікованим у мовній нормі. Визначення ФП інновацій-конкурентів дає аргументи для прогнозування їх життєстійкості в українській мові і доцільності їх унормування та кодифікації. Наприклад, лексема *інтернет*, що в загальномовній практиці поєднує обидва значення, розрізнені у професійному лексиконі, а отже, написання з малої і великої літери в непрофесійному мовленні вживає як синонімічні з дедалі більшою перевагою написання з малої літери, виявляє значно ширший функціональний потенціал, ніж лексеми *I-нет* (*i-нет*, *інет*) та *нет*. Це переконливо доводять приступні нам матеріали. Якщо від абрєвіатури *I-нет* в різних її графічних варіантах засвідчено лічені утворення: іменники *інетоман*, *інетівець*, *інет-радіо* (пор. з *інтернет-радіо*), *інет-запарка*, словосполуку *I-нет пейджер* (пор. з композитом *інтернет-пейджер*) та прикметник *інетівський*, жоден з них, при цьому, не фіксують ані неологічні, ані нормативні українські словники останнього часу, то від слова *інтернет* виформувалося вже досить потужне лексико-словотвірне гніздо [Карпіловська 2008а]. В його складі іменники, прикметники, дієслова, прості й складні, одно- і кількаслівні номінації осіб,

об'єктів за їх відношенням до такої комп'ютерної мережі, їх процесуальних і непроцесуальних ознак. Категорійні та розрядні значення таких інновацій, серед яких закономірно переважають іменники, запрогнозовані семантичними валентностями базового слова гнізда – лексеми *Інтернет (інтернет)*. Це – найменування особи – користувача такої комп'ютерної мережі або фахівця, що забезпечує роботу користувачів мережі (*інтернетник, інтернетівець, інтернавт/інтернаут, інтернетоман, інтернетоголік, інтернет-фан, інтернет-продавець, інтернет-діва*), предметної дії, процесу – розвитку цієї глобальної мережі як процесуальної ознаки сучасного суспільства (*інтернетизація, ІНТЕРНЕТАризація*), наявності/відсутності ознаки за зв'язком з мережею, перебуванням у ній (*інтернетівський, інтернетний, інтернетовий, неінтернетний*), процесу підключення до мережі, її поширення (*інтернетизуватися*). Основа **інтернет-** в написанні з іншими словами разом або через дефіс виконує роль категоризатора активно поповнюваної нової тематичної парадигми українського лексикону – сукупності найменувань об'єктів, явищ, реалій, охоплених глобальною комп'ютерною мережею. Причому, в цій парадигмі наявні як термінологічні, стилістично нейтральні, так і розмовні, експресивно-оцінні, стилістично заряджені інновації: *інтернет-аудиторія, інтернет-банкінг, інтернет-біржа, інтернет-журналістика, інтернет-видання, Інтернет(інтернет)-провайдер, інтернет-простір, інтернет-магазин (інтернет-склеп, інтернет-крамниця), інтернет-мова, інтернет-зв'язок, інтернет-ЗМІ, інтернет-новини, Інтернет(інтернет)-послуги, інтернет-телебачення і інтернет-гумор, інтернет-діва, інтернет-залежність (інтернетзалежність), інтернет-синдром, Інтернет(інтернет)-смітник, інтернет-фан, інтернет-штучка, інтернетрі* (наслідок контамінації і часткового усічення основ слів *інтернет* і *нетрі*). Для прикладу кількаслівних номінацій подамо такі стійкі термінологічні словосполучення, як *мобільний Інтернет, швидкісний (високошвидкісний) Інтернет, внутрішньокорпоративний Інтернет, український Інтернет* (із синонімами *україномовний сектор Інтернету, Укрнет*), а також активно витворювану низку дієслівно-іменникових словосполук на позначення різноманітних дій,

процесів, пов'язаних з Інтернетом: *шукати в інтернеті, подорожувати (блукати) Інтернетом, скачати з інтернету, підключитися до інтернету, сидіти (жити, мешкати) в інтернеті, розмістити (викласти) в Інтернеті, голосувати інтернетом* тощо. Використання таких словосполук навзаємін дієслів з основою **інтернет-** вказує на необхідність мовців уточнити дії, спрямовані на роботу з Інтернетом.

Семантико-функціональну диференціацію демонструє лексикалізована основа **-нет**, виокремлена зі складу запозичення *Інтернет (інтернет)* і в такий спосіб перенесена на український мовний ґрунт у функції і значенні її англійського прототипа – слова *net* «мережа, сітка, в'язка». У текстах українських мас-медіа натрапляємо на вживання такої інновації як синоніма до слова *Інтернет (інтернет)*: *Молоді революціонери... повинні жити цікавим протестним життям: не вилазити з нету, наполегливо боротися з політичними гоблінами...* (Поступ, 2007, № 8 (14), с. 23). Як позначення різновидів регіональних і локальних комп'ютерних мереж з'явилася ціла низка інновацій, в яких основа **-нет** в постпозиції до основи-специфікатора (виразника ономасіологічної ознаки) виконує роль категоризатора-суфіксоіда (виразника ономасіологічного базиса): *Укрнет, Рунет, Євронет, Євроворднет, Фринет, інтранет, ботнет, сітінет*. Деякі з таких інновацій уже засвідчені українськими термінологічними словниками, наприклад, лексема *інтранет* поруч з її синонімами *інтрамережа, внутрішньокорпоративний Інтернет, внутрішньокорпоративна мережа* подана як відповідник англ. *intranet* в «Англо-українському тлумачному словнику з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» Е.М. Пройдакова і Л.А. Теплицького, створеному за підтримки компанії «Майкрософт Україна» (АУТС). Водночас показово, що те ж джерело як еквівалент англ. *extranet*, частини корпоративної мережі, що забезпечує доступ користувачів до інтрамережі за межами компанії, подає українські номінації з питомим словом *мережа*, а не із запозиченням *нет*, пор. *розширена інтрамережа, екстрамережа, корпоративна (приватна) мережа* [АУТС: 204]. Поява українських відповідників до англійських найменувань комп'ютерних мереж виявляє вплив на розвиток мови суспільної практики, а

саме: значущість відповідних мереж у житті мовців. Утім, як переконує аналізований матеріал, у виробленні їх українських означень суттєву роль відіграє внутрішня форма англійських прототипів і прагнення усунути небажану для спеціалізованої україномовної номінації двозначності. Так, у вже згаданому АУТС в окремому списку професійних жаргонізмів подано професіоналізми *товстий Ethernet* (англ. *thick Ethernet*) і *тонкий Ethernet* (англ. *thin Ethernet*) з вкрапленням *Ethernet*. Образні означення вказують на якість коаксіального кабелю (товстого чи тонкого), використовуваного для обладнання таких локальних обчислювальних мереж (ЛОМ). Відображення першої основи цього англійського слова як *етер* або *ефір* (англ. *ether*) і поява позначень такої реалії на зразок **етер(ефір)нет*, **етер(ефір)мережа* чи **етерна (етерова), ефірна (ефірова) мережа* тільки ускладнило б порозуміння між користувачами при вживанні таких термінів. Саме цим і спричинене навіть у розмовному мовленні фахівців використання поки що вкраплення *Ethernet*. Не можна не погодитися у цьому випадку з В.Г. Гаком, що в одиниць, які не мають жодних задалегідь поданих асоціацій у мові-реципієнті, більше шансів утвердитися в ролі термінів [Гак 1966: 43]. У розмовному і професійному мовленні поширені й інновації-транслітеровані англійські композити з основою **нет-** у препозиції, в ролі категоризатора-префіксоїда: *нетоман*, *нетизен*, *нетвер*, *нетикет*, *нетмейл*, *нетбук*, *нетофоб*. Однак термінологічні нормативні словники віддають перевагу їх українським відповідникам з прозорою внутрішньою формою на зразок *мережна пошта* (пор. з *нетмейл*), *мережний етикет* (пор. з *нетикет*) чи *мешканець (Громадянин) Мережі* (пор. з *нетизен*). До того ж, з огляду на широкий спектр типів комп'ютерних мереж інновації з атрибутивною основою **інтернет-** виконують роль гіпонімів до інновацій з означеннями, що містять основу **мереж-**, пор.: *мережна спільнота* (англ. *online world*, дослівно – світ на лінії, інтерактивний світ) і *інтернет-спільнота*, *мережна адреса* (англ. *net address*, *network address*) і *інтернет-адреса*. За даними доступних нам джерел, є підстави зробити висновок, що й в інших слов'янських мовах подібні інновації з препозитивною основою **нет-** не виходять за межі комп'ютерного жаргону чи професійної розмовної практики, пор.: чes. *net*, *netiketa* (*netiquette*),

netholik, netholizmus, netofobní, netomanie, netovat, netovský, netový, networking, networkingový [NSČ: 291–292], пол. *netizen, netmail, Netopedia* (назва інтернет-енциклопедії), *netiketa, network, networking, netwer, netlog* (останні чотири лексеми – в наших матеріалах засвідчені переважно як вкраплення з адрес польських сайтів в Інтернеті), рос. *нетизен, нетоман, нетикет* (і *сетикет*), *нетофоб, нетмэйл, нетмыло, нетмыл, нетбук*, болг. *нетизен, нетаджия, нетър*.

Співіснування в українській мові для означення такої нової реалії суспільного й особистісного буття поруч із запозиченими назвами *Інтернет* (*інтернет*), *I-нет* (*i-нет, інет*), *нет* питомих відповідників з основою **мереж-** *Мережа, інтермережа, інтрамережа, екстрамережа, Міжмережжя* (*міжмережжя, МіжМережжя*), *Всмережжя* виразно засвідчує конкурування двох тенденцій поповнення номінаційних ресурсів сучасної української мови: за рахунок як іншомовних, запозичених, так і внутрішньомовних, власних засобів номінації. Змагання цих двох способів оновлення лексикону й уможливорює гармонійне поєднання тенденції до його відкритості сучасним глобалізаційним, зокрема, євроінтеграційним, процесам з тенденцією до збереження типологічних рис україномовної категоризації та аспектуалізації світу, національного «обличчя», самобутності її номінаційного корпусу. Номінацію *мережа* стосовно об'єднання комп'ютерів можна розглядати як певний неосемантизм, принаймні, спеціалізацію семантики цього слова, вже давно знайомого українській мові у широкому значенні «сукупність яких-небудь шляхів, ліній зв'язку, каналів і т.ін., розташованих на певній території» (СУМ IV 1973: 674). Саме в такому значенні СУМ зафіксував слово *мережа* в складі словосполук *високовольтна мережа, зрошувальна мережа, комунікаційна мережа*. Нове спеціалізоване значення «об'єднання комп'ютерів, локальних і регіональних комп'ютерних мереж» розширило лексичну сполучуваність слова *мережа* і сприяло появі цілої низки нових номінацій з прикметниками, що виражають нові когнітивні ознаки цього поняття: *Всесвітня мережа, глобальна мережа, кампусна мережа, комп'ютерна мережа, локальна мережа, міська мережа, обчислювальна мережа,*

регіональна мережа, корпоративна мережа, приватна мережа тощо. Неосемантизація питомої української лексеми сприяла її дериваційній активності й утворенню доти відсутніх в українському лексиконі прикметників-конкурентів *мережний* і *мережевий*. Переважає у вжитку перший з цих конкурентів, що доводить формування шеругу складених номінацій – термінів або словосполук професійного розмовного мовлення на взір *мережна адреса, мережна безпека, мережний бог, мережний (мережевий) етикет, мережна пошта, мережні новини, мережний сервер, мережний серфінг, мережні служби (послуги), мережна спільнота, мережна телефонія* та ін. Крім прикметників, з'явилися й такі іменники, як *мережани, Всемережжя, Міжмережжя (міжмережжя, МіжМережжя)*, а також прикметники *міжмережевий, внутрішньомережний*. Узагальнена семантика базового слова *мережа* сприяє його функціонуванню в ролі як синоніма-конкурента до запозичених номінацій різних типів комп'ютерних мереж, так і в ролі гіпероніма. Перший її статус підтримує написання його з великої літери, як оніма (пор. *мешканець, громадянин Мережі, Нам потрібен Лютер Мережі* (Урок української, 1999, № 9-10)), другий статус відбиває його написання з малої літери, як апелятива, пор. приклади з українських мас-медіа: *Що з приводу моніторингу мережі Інтернет, а також інших комунікаційних масивів, як то телефонні розмови, думають західні фахівці...* (Дзеркало тижня, 24.06. 2006, № 24, с. 16), *Сьогодні електронний online-щоденник у мережі Живого Журналу вже не вважається поганим смаком і моральним ексгібіціонізмом* (Кур'єр Кривбасу, 2007, № 208-209, с. 365), *Утім, поки мережа дозволяла тільки листуватися, ... споживати інформацію й новини (не лише в медійному сенсі), нічого насправді революційного не відбувалося* (Поступ, 2007, № 8 (14), с. 22). Так само іменник *мережани* об'єднує як гіперонім – родове найменування цілу низку інновацій – видових найменувань користувачів окремих об'єктів, розміщених в Інтернеті, а саме: *форумчани, чатяни, інтернет-продавець, інтернет-репортер, інтернет-оператор* тощо. У такий спосіб розмовне утворення *мережани* синонімізується з такими нейтральними номінаціями, як *користувач, інтернет-користувач*, жаргонізмом

юзер (англ. *user* – користувач) та експресивно-оцінними розмовними означеннями *інтернет-фан*, *інтернетоман*, *інетоман*, *інтернетоголік*, *нетоман*, *нетофоб*. Крім того, на базі й старого значення слова *мережа* з’являються інновації – найменування нових типів мереж: *екомережа*, *мережа банкоматів*, *мережа супермаркетів*, *мережа мобільного зв’язку*.

Як часткові інновації в сучасному українському лексиконі є підстави розглядати потенційні похідні (потенціалізми), що реалізують семантичні валентності вже наявних базових слів. Вони виявляють частково новий зміст (новий аспект уже відомого мовцям поняття) у частково новій формі (слові з відомою йому твірною основою). Такі інновації ніби займають у лексиконі наготовлені для них місця. Спектр таких прогнозованих інновацій від певних твірних одиниць засвідчує їх значущість для когнітивної свідомості сучасних українців, а отже, й функціональну вагу в системі мови і у мовній практиці. Наприклад, СУМ у IV томі, виданому 1973 р., зафіксував запозичення з латини *коаліція* і похідний від нього прикметник *коаліційний*. Щоправда, за даними «Словника чужомовних слів» І. Бойкова, О. Ізюмова, Г. Калишевського, М. Трохименка (СЧС), ці слова були відомі українській мові з початку минулого століття. За матеріалами КФІ, цю словотвірну пару можна розгорнути в словотвірне гніздо повного вигляду, тобто гніздо, що має і ланцюжки (горизонтальну вісь розгортання), і парадигми (вертикальну вісь розгортання) (див. рис. 1).

коаліція →	коаліційний	коаліційність коаліційно коаліційний уряд / коаліційний серіал коаліційна угода / коаліційна енеїда
	коаліціонер коаліціант/коаліціант коаліціоніст коаліціада/коаліціада позакоаліційний внутрішньокоаліційний посткоаліційний коаліцієподібний	коаліціянство

	коаліціонувати	коаліціонуватися коаліціонізований
	коаліівщина	
широка коаліція →	ширококоаліційний	
антикризова коаліція →	антикризовик	
демократична коаліція →	демкоаліція	

	Примітка. Світлим шрифтом подано лексеми, засвідчені в СУМ; жирним шрифтом позначено інновації у сучасних текстах.
--	---

Рис. 1. Сучасний стан словотвірного гнізда від іменника *коаліція*

Деякі з цих інновацій уже зафіксовані в сучасних українських нормативних словниках. Так, похідні *коаліціонер*, *коаліційність* і *коаліційно* вже ввійшли до реєстру 3-го видання ВТССУМ. Причому, останні два похідних зафіксовано в попередньому, 2-му, виданні цього словника 2004 року. Інновації *коаліціяда*, *коаліціант*, *коаліцієподібний* засвідчили в своєму словнику «Лексико-словотвірні інновації (2004-2006)» (Харків, 2007) Анатолій і Сергій Нелюби [Нелюба/Нелюба 2007]. Подані в цьому гнізді інновації мають різний стилістичний потенціал, а отже, й різні перспективи усталення в лексиконі. Показова сама їх поява для задоволення нових номінаційних потреб мовців, відтворення тих чи інших словотворчих моделей. Розглядувані інновації беззастережно доводять пріоритети певних технік оформлення понять. Разом з тим вони й доводять існування на певному етапі розвитку мови номінацій-конкурентів. Для прогнозування перспектив їх усталення в мові й застосовуємо апарат визначення функціонального потенціалу того чи іншого конкурента. У групі конкурентних іменників – найменувань особи, причетної до коаліції, пріоритет похідного *коаліціонер*, на наше переконання, забезпечує передусім його системна підтримка, аналогія з такими похідними від близьких до слова *коаліція* найменувань явищ суспільно-політичного життя, як *опозиція* – *опозиціонер*, *революція* – *революціонер*, *реакція* – *реакціонер*, *фракція* –

фракціонер. Разом з тим і іменник *коаліціант/коаліціант* виявляє ознаки активності, що доводить поява похідного від нього іменника *коаліціантство* з поєднаними значеннями опредметненої ознаки, збірності та опредметнених дії чи стану. Такі інновації теж підтримані словотвірною системою української мови, щоправда, базові одиниці уже наявних у системі ланцюжків мають іншу формальну або формально-семантичну структуру, пор.: *коаліція* → *коаліціант* → *коаліціантство* і *секта* → *сектант* → *сектантство*, *практика* → *практикант* → *практикантство*, *комедія* → *комедіант* → *комедіантство*. Як бачимо, змагаються між собою і два способи адаптування до норм української мови запозиченої відкритої основи цього слова: зі збереженням з'являння на стику твірної основи й суфікса (*коаліціант*) і з його усуненням (*коаліціант*).

Часткові інновації з'являються і як відповідь на динаміку мовних норм, спричинену змінами в ставленні суспільства до літературного взірця мови. Такі нові похідні номінації виявляють цілком відомий зміст у частково зміненій формі: іншій твірній основі чи іншому словотвірному форманті. Наприклад, навзамін заблокованих сучасними нормативними приписами субстантивованих активних дієприкметників теперішнього часу утворено цілу низку суфіксальних іменників: *мітингар*, *мітингувальник*, *виступальник*, *виступовець*, *пикетувальник* на заміну *мітингуючий*, *виступаючий*, *пикетуючий*. Те ж явище блокування одних засобів словотворення і заміна їх іншими при збереженні спільної номінативної моделі спостерігаємо і в таких опозиціях ново- і старотворів, як *давач* – *датчик*, *комп'ютерник* – *комп'ютерщик*, *ізолювальний* – *ізолюючий*, *зникний* – *зникаючий*, *густорослий*, *швидкорослий* – *густоростучий*, *швидкоростучий*, *довгограйний* – *довгограючий* тощо. Усі інновації – перші члени цих пар уже зареєстровані як нормативні в новітніх українських загальномовних і термінологічних словниках.

Українська мова для найменування нового в житті суспільства й окремої людини використовує різні ресурси й способи номінації. Серед нової української лексики переважають нові похідні одиниці, так звані новотвори. Навіть побіжний огляд реєстрів українських неологічних словників, яких за останні 6 років з'явилася вже ціла низка [Віняр/Шпачук 2002; Мазурик 2002;

Нелюба 2004; Нелюба/Нелюба 2007], дає підстави твердити, що на 1 непохідне слово припадають в середньому 4-5 похідних, а для так званих «ключових слів доби», що, за влучним висловом О.А. Земської, перебувають «у фокусі соціальної уваги» [Земская 2000: 92], кількість новотворів може сягати 100 і більше одиниць. Показник похідної лексики можна збільшити й за рахунок так званих нових слів-значень, або неосемантизмів, слів на зразок *формат* чи *залізо*, а також непохідних, але подільних слів з новими афіксоїдами на зразок *іміджмейкер*, *кліпмейкер*, *нюсмейкер*, *плеймейкер*, *татумейкер*, *фільммейкер*, *хітмейкер* або *анаграмворд*, *шифроворд*. Перевагу похідної лексики в оновлюваних шарах лексиконів відзначають і дослідники інших слов'янських мов [Земская 2000; Martincová 2003; Waszakowa 2003]. Провідна роль словотворення у сучасній українській номінації доводить збереження типологічних рис української мови як мови флективної з превалюванням синтетизму в її номінативних одиницях [Вихованець 2007].

Новотвори демонструють активність і продуктивність певних моделей і способів словотворення, а також реалізацію певних типів семантичних валентностей твірних одиниць. Найпродуктивнішими з таких валентностей є, як доводить приступний нам матеріал, новотвори на позначення особи за її відношенням до об'єкта, названого твірною одиницею, та процесуальних і непроцесуальних ознак такого об'єкта. Наприклад, в позначенні осіб, які мають відношення до нових об'єктів у житті сучасного українського суспільства, продуктивним виявився складений суфіксальний формант **-івець** та його варіант **-овець**: *банківець* (*нацбанківець*), *надрівець*, *піарівець* (*чорнопіарівець*), *ющенківець*, *інтернетівець*, *тимошенківець*, *рухівець*, *майданівець*; *посадовець* (*високопосадовець*), *виступовець* та інші. Долучаючись до спільнокореневих означень особи, вони у складі відповідних словотвірних гнізд номінують нові її ознаки за відношенням до об'єкта, названого твірною основою таких інновацій. Наприклад, в українській мові вже давно існують слова на позначення власника банку (*банкір*), людини, яка втратила все, що могло б зберігатися в банку (*банкрут/банкрот*), а також особи, що тримає банк в картярській грі (сучасне нормативне *банківник* і застаріле *банкувальник*, пор. з рос. *банкомёт*). Новотвір

банківець позначає службовця, працівника банку, як державного, так і приватного, нову, важливу для свідомості сучасних мовців ознаку особи, пов'язаної з банком. Прикметно, що ця інновація не є цілком новою для українського лексикону, але активізованою в ньому нині з іншим значенням. Ще 1924 р. «Російсько-український словник» (СКЄ), що його за редакцією А. Кримського та С. Єфремова видавала Українська Академія наук, подав іменник *ба́нкове́ць* як відповідник до російської словосполуки *банковий делец*. Як еквівалент російського *банковий служащий* це джерело радило вживати іменник *банковик*, який, однак, не набув активного вжитку.

Новотвори можуть демонструвати нові засоби не тільки аспектуалізації, а й категоризації певних понять і явищ. Наприклад, популярності у сучасній українській мовній практиці набула модель творення композитних іменників з англійською аббревіатурою *VIP/vip* та її транслітерованим українським відповідником *ВІП/віп*. У таких утвореннях це нове запозичення виступає зі значенням «особливий, вищої якості, призначений для обраних», що й відповідає вихідній англійській словосполучі *Very Important Person* «дуже поважна особа». Серед таких інновацій натрапляємо на нейтральні номінації на зразок *VIP-ложа*, *VIP-вхід*, *VIP-супровід*, *VIP-таксі*, *ВІП-зона*, *віп-сектор* і експресивно-оцінні утворення на взір *VIP-жінка*, *VIP-в'язень*, *віп-костюмчик*, *віп-хворі*. Цей новий словотворчий формант-префіксоїд вступає в синонімічні відношення з українськими питомими і запозиченими префіксами **над-**, **пре-**, **понад-**, **ультра-**, **супер-**, **архі-**, **гіпер-**, префіксоїдами **зверх-**, **спец-**, **мега-** а також новими префіксоїдами-запозиченнями на зразок **топ-**, **хіт-**, **еліт-**. Утім, новим словотворчим засобам категоризації понять властива функціонально-стилістична диференціація. Приміром, основи **топ-** (від англ. *top* – вершина) і **хіт-** (від англ. *hit* – вражати) залишаються надбанням розмовної практики, хоча їх уживання в новому експресивно-оцінному значенні неабияк посприяло активізації їх словотворчого потенціалу в сучасній українській лексиці. Це доводять такі розмовні інновації, як *топ-модель*, *топ-новина*, *хіт-парад*, *хіт-сингл*, *кінохіт*, *радіохіт*, *ретрохіт*, а також прості афіксальні прикметники *топовий* і *хітовий* в якісно-оцінному значенні з властивими таким одиницям

формами ступенів порівняння: *найтоповіший, найхітовіший*. У конкурванні давно відомого українській мові запозиченого префікса **супер-** і питомого українського префікса **над-** перед веде саме іншомовний формант, розширюючи спектр своєї сполучуваності за рахунок не лише іншомовних, а й українських основ. Якщо на початок 1930-х років СЧС засвідчив цей префікс лише в поєднанні із запозиченими основами (*суперарбітр, суперінтендант, супернатуралізм, суперфосфат*), то СУМ на кінець 1970-х років подав як нормативні вже й 3 похідних, де цей префікс долучався до українських основ (*суперобкладинка, суперобгортка, суперобмазування*). Сучасні українські словники і тексти доводять активне творення саме таких гібридних одиниць. Діапазон їх функціонування дуже широкий: від математичного терміна *суперструна*, загальноживаних нейтральних стилістично *супердержава, суперзірка, супермісто* до виразно стилістично заряджених *суперкрасень, супермалюк, суперзлодюга, супердід*. Причому, серед таких інновацій з'являються не лише іменники, а й прикметники (*супертонкий, супервинахідливий, супермодний*) і навіть дієслова (*супердякую*).

Нові запозичення (незапозичення) забезпечують новими словотворчими ресурсами як аспектуалізацію, так і генералізацію семантики слова. Їх продуктивність доводить значущість названого такими іншомовними одиницями поняття для свідомості сучасних українців. Наприклад, уже згаданий СЧС засвідчив в українській мові англіцизм *букмекер* зі значенням «посередник у грі в тоталізатор на кінських перегонах» (від англ. *book* «книжка» і *taker* «виробник, виготовлювач»). Сучасна українська живомовна практика унаявнює активне запозичування таких англійських назв зі спіранням на їхню не буквену, а звукову форму, пор. вищеподані *іміджмейкер, кліпмейкер, ньюсмейкер, плеймейкер, клонмейкер, татумейкер, фільммейкер, хітмейкер*. Від деяких з таких неозапозичень-неографізмів в українській мові вже утворилися й похідні: *іміджмейкерський, іміджейкерство*.

Поява деяких повторних запозичень виявляє виразну потребу мовців у детальнішій, більш нюансованій й аспектуалізованій вербалізації певного поняття, що доводить потужну тенденцію професіоналізації та інтелектуалізації

сучасного українського лексикону. Прикладом такої нової продуктивної запозиченої основи може слугувати англiцизм *фешн* (вiд англ. *fashion* – мода). В українській мові ще СЧС зареєстрував прикметник *фешенебельний* з похiдним вiд нього iменником *фешенебельнiсть* вiд того ж англiйського етимона, а також галицизм *фасон*. Обидва цих запозичення мають спiльний латинський прототип *fassus sum/fateor* «бути визнаним». Розвиток моди, її публiчнiсть потребують основи-категоризатора для понять i об'єктiв, належних цiй сфери виробничого й громадського життя. Номiнацiї з iншим латинським запозиченням *мода* щодо деяких понять успiшно конкурують з новотворами з основою **фешн-**, проте однозначнiсть основи **фешн-** сприяє її широкiй сполучуваностi як у пре-, так i в постпозицiї, а отже, й активностi у витвореннi нових назв, потрібних сучасному українському професiйному лексикону. Ось низка прикладiв з матерiалiв КФІ: композити *фешн-бiзнес*, *фешн-вечiрка*, *фешн-глянець* (пор. *журнал мод*, *модний глянцевий журнал*), *фешн-зiрка*, *фешн-iндустрiя* (пор. *модна iндустрiя*, *iндустрiя моди*), *фешн-критик*, *фешн-менеджмент*, *фешн-музей*, *фешн-преса*, *фешн-простiр*, *фешн-сторi*, *фешн-фотографiя*, *фешн-шоу*, *фешн-гiгант*, *фешн-ринок*, *фешн-показ* (пор. *показ моди*, *модний показ*), *фешн-зйомка*, *фешн-подiя*, *фешн-тиждень* (пор. *тиждень моди*), *фешн-студiя*, *фаст-фешн*, *дарк-фешн*, *етно-фешн*, *треш-фешн*, складенi номiнацiї з цим запозиченням як в субстантивнiй, так i в атрибутивнiй функцiї: *стиль фешн*, *медовий фешн*, *солодкий фешн*.

Неозапозичення, явні й приховані, сприяють поповненню номінаційних ресурсів сучасної української мови і за рахунок так званих неосемантизмів – нових значень уже наявних слів. Активно неосемантизуються переважно вже відомі англiцизми. Можна цiлком погодитися з українською дослідницею Т.В.Радзiєвською, що в «контекстi соцiальних змiн кiнця ХХ столiття запозичення англiйських одиниць або дискурсивних форм i комунікативних стереотипiв набуває соцiосеміотичного звучання й може розглядатися як знак (знаки) нового стилю мовної поведiнки, що вiдповiдає стандартам «вiдкритого суспiльства» [Радзiєвська 2007: 312-313]. Оскiльки для багатьох з таких семантичних iнновацiй є український мовний ґрунт, то їх можна розглядати як

наслідки семантичної деривації в межах самої української мови. Для означення простору життєдіяльності сучасного українського суспільства істотним виявляється означення його в межах опозиції когнітивних ознак «законний (легітимний, правовий) : незаконний (нелегітимний, неправовий)». У вербалізації концепта ПРОСТІР з такими новими ознаками особливу роль відіграє протягом останніх десятиріч питома українська лексема *тінь* в її новому значенні, засвідченому 2002 р. в словнику «Нове в українській лексиці» Д. Мазурик як «нелегальна сфера життя; щось приховане від закону» [Мазурик: 118]. Це ж джерело подало й похідні, що постали на базі такого неосемантизма: *тінізація, тінзувати, тінзовий, тінзовизація, тінзовик*. З матеріалів КФІ додамо до них префіксальний іменник *детінізація* та складний прикметник *напівтінзовий*. Сучасні тексти уявляють широкий спектр реалій, процесів, залучених до такого негативно означеного простору життя сучасного українського суспільства, на зразок *тінзові схеми* (продажу землі), *тінзова економіка, тінзовий штаб* (Віктора Януковича), *тінзовий Кабмін, тінзовий прем'єр, тінзовий уряд, тінзовий «ляльковод»* («Нашої України»), *тінзова структура, тінзова приватизація, тінзові гроші*. Прикметник *тінзовий* у такому новому значенні синонімізується з прикметниками *підпільний, чорний, незаконний, несанкціонований, нелегітимний, дикий, бандитський, лівий* у відповідних їх метафоризованих оцінних значеннях. У такому ж напрямку формування негативного оцінного ореолу розвивається й метафоризоване значення прикметника *сірий* «нічим не примітний, невиразний; безлиций», зафіксоване в IX томі СУМу 1978 р. в таких словосполучах, як *сірий твір, сірі будні (сіре животіння), сіра мова дослідження*. Натомість нові словосполучення *сірий імпорт, сірий піар, сірі документи, сіра зарплата* унаочнюють формування у прикметника *сірий* значення «ніби законний, підроблений, фальшивий».

Активні й продуктивні інновації гостро ставлять проблему динаміки мовної норми, критеріїв кодифікації тих чи інших нововведень, а часом і критеріїв вибору інновації, найбільш підтриманої системою мови й мовною практикою, з ряду конкурентних. Вважаємо, що саме врахування обсягів

функціональних потенціалів таких одиниць, їх системної та комунікативної підтримки закладає надійний ґрунт для вироблення нових лексичних і словотвірних норм сучасної української мови. При цьому, норму слідом за іншими українськими дослідниками трактуємо як реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, «що відповідає системі і нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [Пилинський 1976: 94]. Доцільність та ефективність такого підходу проілюструємо рейтингуванням номінацій-конкурентів *новинник* – *новинар* – *новиннєвик* для означення особи за новим різновидом журналістської праці – збиранням новин і підготовкою їх оглядів. Слова *новинник* і *новинниця* уміщено ще 1932 р. в 2-му томі (вип.2, 3) СКЄ як еквіваленти рос. *новщик*, *новщица*, тобто «той (та), хто впроваджує нове, зайнятий нововведеннями». За моделлю «іменник – назва об'єкта професійної діяльності особи (предмет, рослина, матеріал) + суфікс **-ар**» в українській мові регулярно творять похідні іменники – назви особи, яка виробляє (вирощує) та поширює або продає те, що назване твірною основою, пор.: *винар*, *віршар*, *голубар*, *зброяр*, *килимар*, *льонар*, *молочар*, *шапкар* тощо. Проте зазначимо, що такі похідні утворюються переважно від основ непохідних або віддієслівних іменників. Від основ відприкметникових іменників із суфіксом **-ин(а)** зі значенням опредметненої ознаки, подібних до *новина*, іменники на позначення особи створюють за допомогою суфікса **-ник**, пор.: *рослина-рослинник*, *цілина-цілинник*. Отже, попри значно вищу продуктивність моделі із суфіксом **-ар**, нормативним словотвірним ланцюжкам більше відповідає модель із суфіксом **-ник**. З огляду на це найбільш підтриманим системою мови слід визнати дериват *новинник* і надати йому найвищий рейтинг нормативності й доцільності кодифікації. Провідну роль системної підтримки у визначенні ступеня нормативності інновацій підкреслював І.І. Ковалик. У вступі до академічного «Словотвору сучасної української літературної мови» 1979 р. він наголошував на тому, що «...нові слова виникають, як правило, за певними словотвірними зразками або

моделями» (Цит. за: Ковалик 2007: 229). На важливість урахування відповідності інновацій правилам словотвірної системи, системній організації лексики вказувала Х. Саткевич [Kultura języka...1982: 237-247], потужність моделі творення слова, тобто підтримку інновації повним словотвірним ланцюжкам запропонувала брати до уваги при визначенні нормативності новотвору Х.Ядацька [Jadacka 2006: 98-108]. Від слова *новина* в українському лексиконі вже давно побутує прикметник *новинний*. Його зафіксував ще «Словарь української мови» Б.Д. Грінченка (Київ, 1907-1909) (пор. в ньому *новинне поле*) в значенні «стосовний *новини* – вперше зораної землі, цілини». Проте СУМ цього деривата не вмістив, певно, саме з огляду на його зв'язок з периферійними, маловживаними сьогодні значеннями слова *новина*. Фахівці з культури української мови підкреслюють нормативність саме цього прикметника, а не новотвору *новинарний* з подвійною мотивацією, що підкріплює і можливість паралельного вживання словосполук на зразок *новинний блок – випуск новин* [Пономарів 2006: 346]. Іменник *новинневік* становить прозору кальку російського *новостник*. Утім, навряд чи це новоутворення приживеться в мові з огляду на відсутність у нього належної твірної бази – прикметника із суфіксом **-ев(ий)**, як у регулярних іменників такої будови, пор.: *вогневік* від *вогневий*, *сонцевік* від *сонцевий*. Щоправда, у мовній практиці журналістів з'явився прикметник *новинневий*, пор.: *Почнемо з улюбленої студії «1+1» та її новинневих облич, які для кожного з нас перетворилися вже мало не на членів сім'ї* (Україна молода, 2.06.2006, № 99, с.9). Однак, у нормі української мови пом'якшену основу прикметника успадковують від твірних віддієслівних іменників, напр.: *значенневий* від *значення*, *мовленневий* від *мовлення*, *насінневий* від *насіння* або *поняттєвий* від *поняття*, *життєвий* від *життя*, *чуттєвий* від *чуття*, чого немає в даному випадку, оскільки іменник *новина* відприкметникового походження. Це змушує взяти під сумнів доцільність і стійкість новотворів *новинневий* та *новинневік* в українському лексиконі. Тож, на нашу думку, можна відновити в українському лексиконі прикметник *новинний*, принаймні, у професійному мовленні журналістів, оскільки в свідомості сучасних мовців він буде передусім

асоціюватися з провідним сьогодні значенням слова *новина* «щойно або недавно одержане повідомлення, звістка». Подані міркування дають підстави виставити інноваціям-конкурентам *новинник*, *новинар*, *новинневік* такі пріоритети усталення в сучасному українському лексиконі:

I.	нов- ин(а)	нов ин-н(ий)	нов инн-ик
нов(ий)			
	ціл- ин(а)	ціл ин-н(ий)	ціл инн-ик
ціл(ий)			
II.	нов-ин(а)	новин- ар	
нов(ий)			
	вірш	вірш- ар	
III.	нов-ин(а)	новинн-єв(ий)	новиннєв- ик
нов(ий)			
	сон-ц(е)	сонц-єв(ий)	сонцев- ик

Всебічний аналіз семантики, словотворчого потенціалу, номінаційної активності та комунікативної значущості інновацій дасть змогу виробити надійні практичні рекомендації щодо їх унормування та кодифікації, забезпечення гармонійного розвитку українського лексикону, збереження типологічних рис української мови в сучасних глобалізаційних процесах. Цьому передусім сприяє, як зайвий раз доводить сучасна українська мовна практика, дотримання необхідної рівноваги між відкритістю мови, використанням іншомовних ресурсів для її оновлення та збереженням її національної самобутності за рахунок активізації власних номінаційних і комунікаційних ресурсів.

Словники-джерела ілюстративного матеріалу

АУРС: Коссак О.М., Маньковський С.Л. Англо-українсько-російський словник з інформатики та обчислювальної техніки. – Львів: Світ, 1991.

АУТС: Пройдаков Е. М., Теплицький Л. А. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. – К.: СофтПрес, 2006. – 824 с. – Вид. 2-е, доп. і доопрац.

Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття. – Кривий Ріг. – 2002. – Вип.2.

ВТССУМ: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – Київ, Ірпінь: Перун, 2007. – 3-є вид.

Колоїз Ж.В. Тлумачно-словотвірний словник okazionalizmів. – Кривий Ріг, 2003.

Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник довідник. – Львів: Світ, 2002.

Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983-2003): Словник. – Харків, 2004.

Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006): Словник. – Харків: Майдан, 2007.

СКЄ: Російсько-український словник / Голов. ред. А.Кримський та С.Єфремов. – Київ, 1924-1932. – Т.1-3.

ССІС: Сучасний словник іншомовних слів / Укл. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – Київ, 2006.

СУМ: Словник української мови: В 11 т. – Київ: Наук. думка, 1970-1980.

СЧС: Словник чужомовних слів / Уклад. І.Бойків, О.Ізюмов, Г.Калишевський, М.Трохименко. – Харків, 1932. – Репринт. вид.: Київ: Родовід, 1996.

NSČ – *Nová slova v češtině: Slovník neologizmů* / Pod ved. O. Martincové. – Praha: Academia, 2004. – Vyd. 2.

Література

1. Благоева Д. Синонимия в компютерном жаргоне болгарского и русского языков // LiterNet. – 16.01.2005. – № 1 (62). – litenet.bg/publish13/d_blagoeva/

2. Вихованець І.Р. Синтетизм // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2007. – 3-є вид. – С.619.
3. Гак В.Г. Беседы о французском слове. – М.: Международ.отношения, 1966.
4. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык в конце XX столетия (1985-1995) / Под ред. Е.А.Земской. – М.: Языки рус. культуры, 2000. – 2-е изд. – С.90–141.
5. Карпіловська Є.А. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги // Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов: Зб. темат. блоку на XIV Міжнар. з'їзді славістів (Охрид, Македонія). – К.: Наук.-видавн. центр Нац. б-ки України імені В.І.Вернадського, 2008а. – С. 3–22.
6. Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк: Юго-Восток, 2006.
7. Карпіловська Є.А. Тенденції оновлення сучасного українського лексикону // Н.Ф.Клименко., Є.А.Карпіловська, Л.П.Кислюк. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008б. – С.6–133.
8. Карпіловська Є.А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова. – 2007. – № 4. – С.3-15; 2008. – № 1. – С.24–35.
9. Карпіловська Є.А. Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення: параметри стабільності похідних // Функцыянальныя аспекты словаўтварэння: Доклады IX Міжнарод. навук. канф. Камісії па славянскаму словаўтварэнню пры Міжнарод. камітэце славістаў. – Мінск, 2006. – С. 92–101.
- 10.Ковалик І.І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову // Ковалик Іван. Вчення про словотвір: Вибрані праці. – Івано-Франківськ, Львів: Місто НВ, 2007. – С.170-235.
- 11.Матезиус В. О потенциальности языковых явлений // В.Матезиус. Избр. труды по языкознанию. – М.: УРСС, 2003. – С. 3–30.

12. Мельников Г. П. Системная типология языков: Принципы, методы, модели. – Москва: Наука, 2003.
13. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976.
14. Пономарів О.Д. Українське публічне мовлення з погляду лексико-граматичних норм // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М.П.Кочергана. – Київ: Вид. центр КНЛУ, 2006. – С.342–349.
15. Радзієвська Т.В. Мовні зміни, час і соціум у контексті глобалізаційних процесів // Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. – К.: Видавн. Дім Дмитра Бураго, 2007. – С.310–347.
16. Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики. – Таллин, 1987.
17. Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego, t.II: Zagadnienia poprawności leksykalnej. Warszawa, 1982.
18. Jadacka H. Kultura języka polskiego: Fleksja, słowotwórstwo, składnia. – Warszawa: Wyd. Nauk. PWN, 2006.
19. Klymenko N.F., Karpilovs'ka E.A. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. – Vol.1. – № 2. – P.113–131.
20. Köhler R. Synergetic Linguistics // Contributions to Quantitative Linguistics. Proceedings of the 1st International Conference on Quantitative Linguistics. – Trier, 1991. – Dordrecht etc.: Kluwer Academic Publishers, 1993. – P. 41–51.
21. Martincová O. Obecná charakteristika lexikografického přístupu k neologizmům // Słowotwórstwo/Nominacja. – Red. nauk. I.Ohnheiser. – Innsbruck, Opole, 2003. – S.34–39.
22. Waszakowa K. Przejawy tendencji do internacjonalizacji w systemach słowotwórczych języków zachodniosłowiańskich // Słowotwórstwo/Nominacja. – Red. nauk. I.Ohnheiser. – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003. – S. 78–102.

Семантико-прагматична диференціація словотворчих ресурсів мови: своє і засвоєне³⁰

Сучасна українська мовна практика подає строкату картину тенденцій, способів, засобів поповнення й оновлення лексикону, яка істотно змінює саме уявлення про національне «обличчя» української мови. Її відзначає пошук гармонії в розвитку мови, або такого співвідношення питомих і іншомовних ресурсів, яке забезпечувало б збереження національної специфіки української номінації, зокрема словотвірної, її типологічних рис, але водночас і відкривало мові шлях до процесів євроінтеграції та глобалізації в різних сферах суспільного життя. Словотворчі ресурси української мови, або ж сукупність усіх засобів, які беруть участь у словотворенні [Ковалик 2007: 92], за даними новітніх українських текстів і словників, переконливо демонструють не лише поповнення, а й розширення сфери дії вже наявних основ і формантів, їх дальшу семантико-прагматичну й функціонально-стилістичну диференціацію. У потоці нової лексики, засвідченої словниками останнього часу, на 1 непохідне слово припадають в середньому 2-3 деривати. Підвищену активність у творенні нових найменувань виявляють як уже наявні питомі та запозичені основи-категоризатори **держ-** (*держмито, держпіар, ДержТБ, держчиновник*), **політ-** (*політбомонд, політпапараці, політреформа, політсила*), **кіно-** (*кінобізнес, кінодовідник, кіноконцерт, кінопам'ять*), **теле-** (*телебіржа, телебум, теледоступ, телемило*), **арт-** у пре- і постпозиції (*арт-бізнес, арт-галерея, арт-простір, боді-арт*), так і нові **VIP-/vip-/ВІП-/віп-** (*VIP-сектор, vip-костюмчик, ВІП-ложка, віп-хворі і VIPар, віпівський*), **SMS-/sms-/смс-** (*SMS-/смс-повідомлення, SMS-довідка, sms-голосування і SMS'ка, смс-ка, есемеска, есемесочка*), **фешн-** (*фешн-вечірка, фешн-глянець, фешн-критик, фешн-простір*), **фітнес-** (*фітнес-клуб, фітнес-послуги, фітнес-тренер і фітнесовий*), **спа-** (*спа-догляд, спа-манікюр, спа-салон, спа-центр*) префікси **супер-**

³⁰ Уперше опубліковано в: Новые явления в славянском словообразовании: Система и функционирование / Доклады XI Международной научной конференции Комиссии по славянскому словообразованию при Международном комитете славистов / Под ред. проф. Е.В. Петрухиной. – Москва: Изд-во Московского университета, 2010. – С. 228-244.

(супергравець, супернизький, суперпартія, суперстильність) і **над-** (надвлада, надпатріот, надподаток, надшвидкий), **де-** (деінтелектуалізація, депровінціалізувати, дерегулювання, детінізація) і **роз-** (розбюрократизувати, роздержавлення, розколгоспнення, розмитнення), суфікси **-іад(а)** (виборіада, коаліціада, комітетіада, прем'єріада), **ість-** (безгромадянськість, голлівудськість, зірковість, українськість), **-нн(я)** (акціонування, зомбування, лобіювання), **-івець** (банківець, бютівець, податківець, соборівець). Переважання у потоці нової лексики похідних доводить висновок учених про збереження провідної ролі словотворення у слов'янській номінації в цілому [Земская 2000, Nominacja/Słowotwórstwo 2003, Аврамова 2003, Клименко/Карпіловська/Кислюк 2008].

Корпус інновацій в українській мові періоду незалежності (лексико-словотвірних, семантичних, граматичних, стилістичних, правописних), який колектив відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України формує за матеріалами українських засобів масової інформації, офіційно-діловим і професійним мовленням, мовою освіти і науки, художньою літературою і різноманітними ресурсами Укрнету [докладніше про нього див.: Карпіловська 2004], дає підстави виділити три основні типи співіснування своїх (українських) і засвоєних (іншомовних) словотворчих ресурсів у сучасній українській мовній практиці. Причому, як доводить матеріал, є сенс останні щодо їх активності поділити на засвоєні, тобто ті, які ввійшли до українського лексикону давно і виявили у ньому життєстійкість, та засвоювані, або ті, що входять до лексикону на наших очах, виявляють певну мовну моду, а отже, їх життєстійкість можна лише з певною ймовірністю прогнозувати. Суть і мету вивчення живого слова як знаряддя «соціального спілкування і впливу» точно сформулював свого часу Г.О. Винокур: «Для кожної мети, – писав він, – свої засоби, таким має бути гасло лінгвістично-культурного суспільства» [Винокур 2006: 114]. На цьому шляху і слід шукати мовної гармонії. Український та іншомовний ресурси можуть перебувати в стані: 1) конкурування, наслідком якого стає перевага одного з них у певних концептуальних полях; 2) мирного співіснування в

одному полі з різним водночас семантико-прагматичним статусом у ньому і 3) паралельного існування в мові завдяки розподілу за різними сферами її функціонування, різними зонами певного концептуального поля, а то й за різними полями. Вивчення таких типів взаємодії власних та іншомовних словотворчих ресурсів уможливує з'ясування причин вибору кожного з них, їх доцільності й відповідності чинним нормам української мови. Якщо конкурування і перевага того чи іншого ресурсу виявляють тиск мовної системи на засвоєння питомих і запозичених інновацій, вплив на їх життєстійкість мовної моди, мовних смаків, то їх паралельне співіснування і взаємодія засвідчують перспективний і гармонійний шлях розвитку українського лексикону за рахунок розширення бази деривації, способів і засобів словотворення.

Вивчення сукупності питомих і запозичених словотворчих засобів, технік їх використання, що діють у полі вербалізації певного концепта, на новому етапі розвитку української мови повертає нас до проблеми виділення системних одиниць, найпридатніших для вивчення процесів словотворення. І.І. Ковалик у своїй статті 1976 р. «Про основну мовну одиницю словотвірного рівня», а згодом і у своєму вступі до академічного «Словотвору сучасної української літературної мови» (К., 1979) запропонував розглядати як таку об'ємну системну одиницю словотвірного рівня мови *дериватему*. Доцільність і перспективність вивчення похідної лексики у межах дериватем І.І. Ковалик убачав у тому, що в такій «узагальненій абстрактній словотвірній мовній одиниці...повинні бути закладені всі спільні властивості дериватів, утворених різними способами словотворення» [Цит. за: Ковалик 2007: 318]. Отже, збирання питомих і запозичених словотворчих засобів «під дахом» дериватем дає змогу з'ясувати роль кожного з них у мовному втіленні того чи іншого концепта. При цьому І.І. Ковалик співвідношення дериватем і словотвірної категорії трактував як залежність між емічною та етичною одиницями. Залучення нового словотворчого ресурсу або розширення семантичного, прагматичного потенціалу чи сфери дії ресурсу, вже наявного, може спричинювати потреба мовців у поглибленні семантизації певного поняття,

унааявненні певних його ознак. Дослідники слов'янських мов неодноразово звертали увагу на роль комунікативно-прагматичних чинників у вербалізації певних концептів і відповідний розподіл номінаційних, у тім числі, й словотворчих, ресурсів. Згадаймо хоча б опозиції лексем *товарищ* – *гражданин* – *господин* – *мусью*, про які в контексті мовного побуту непу писав Г.О. Винокур у своїй вже згаданій праці 1925 р. «Культура мови». Основним для витворення таких градуальних опозицій він уважав тип комунікативної ситуації, що актуалізує вибір із семантичної опозиції того чи іншого найменування (подаємо думку Г.О. Винокура мовою оригіналу для збереження змістового потенціалу російських вербалізаторів): «Гражданином» «чижик» (пояснення Г.О.Винокура у виносці – «Представители чрезвычайной жилищной комиссии, функционировавшей в свое время для проверки жилищных норм» – СК), обозревающий квартиру, назовет «нэпмана». Если же вы служите, то будете поименованы тем же «чижигом» – «товарищ»... Помимо гражданина, воскрес также «господин». Так говорят в ресторане, в крупном гастрономическом магазине. Но в «Казино» – игорном зале – и в кондитерской на Кузнецком говорят только «мусью» [Винокур 2006: 125-126]. Яких істотних змін зазнали комунікативно-прагматичні установки сучасних російських мовців щодо подібних означень показала О.П. Єрмакова на прикладі семантичних опозицій *человек* – *мужик* – *мужчина*, *человек* – *товарищ*, *человек* – *хозяин* та інших [Єрмакова 2003: 52-58]. Розмірковуючи над необхідністю мовця вибирати, здійснювати «стилістичні зусилля в рамках «нормальної», побутової, розмовної мови», спричинені «природним для революційної доби підвищенням емоційним ставленням до мовленнєвих варіантів», Г.О. Винокур робить важливий для нашої розвідки висновок, що «без свідомого зусилля, об'єднавчого імпульсу – з боку мовця – традиційна диференціація ця не могла б набути такого стійкого характеру, як це спостерігаємо в сучасному російському побутовому мовному спілкуванні. І вже повне право говорити про таке стилістичне усвідомлення дає ініціатива преси, яка осмислює і ретельно стилізує вказану мовну схему» [Там же]. Для вироблення нового стандарту і субстандартів української літературної мови медіа як «тигель», полігон для

роботи зі словом, колективізована і динамічна модель мовної свідомості сучасного українця мають неоціненне значення. Складний процес переорганізації українського мовного ресурсу в сфері апеляції на прикладі опозиції *товариш – пан – добродій – колега – чоловік – хлопець – брат – юнак* у своїй монографії «Граматика апеляції в українській мові» показав М.С. Скаб [Скаб 2002]. Залежності спектру дії своїх і засвоєних засобів словотворення від сфери їх функціонування, загальномовної чи професійної, на прикладі композитів з основами **водо-/гідро-/аква-/ватер-, аеро-/повітро-, астро-/зоре-, біо-/живо-/життє-** та іншими окрему розвідку присвятила Н.Ф. Клименко [Клименко 1990: 101-103]. Конкурування композитів з кінцевими основами **-bus** і **-wóz** в польській мові, а також співіснування в ній номінацій на взір *hotelbus, hotel na kółkach, czerwoniak, globotel* привернуло окрему увагу Б. Креї [Креї 1996]. Новий час дає в українській мові й нові конкурентні об'єднання, нові семантичні опозиції найменувань, які формують і нову картину розподілу питомих і запозичених ресурсів словотвірної номінації у певних концептуальних полях.

Прикладом диференціації номінацій з питоною та запозиченою основою за родо-видовим принципом можуть слугувати найменування вищого законодавчого органу незалежної України та його керівників: *Верховна Рада України – Верховна Рада – ВР – ВРУ – парламент*, а також перифрази на зразок *будинок під куполом* (за ознакою архітектури цієї споруди на вул. Грушевського в Києві) або й просто *під куполом вирішили (проголосували), об'єднати демократичні сили під куполом, печерський пагорб* і узагальнено про весь владний комплекс – Верховну Раду, Президента та його Адміністрацію і Кабінет Міністрів – *печерські пагорби* (де прозирає алюзія з пагорбами, на яких стоїть Рим), *Київ* або про Адміністрацію Президента – *Банкова*, про Кабінет Міністрів – *Грушевського* (від назв вулиць у Києві, на яких розташовані їх приміщення); *голова Верховної Ради/парламенту – спікер, заступник голови Верховної Ради/парламенту – віце-спікер*. Як еталон для порівняння сучасного стану українського лексикону з його станом на початок і середину ХХ століття використовуємо реєстри українських словників 20-30-х років, зокрема,

академічний «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова (три його томи на літери А-П побачили світ протягом 1924-1933 рр., далі – РУС) та «Правописний словник» Г. Голоскевича 1930 р., а також генеральний реєстр українських слів, створений колективом співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за матеріалами різнотипних словників радянської доби, зокрема, академічного 11-томного тлумачного «Словника української мови» 1970-1980 рр. (далі – СУМ) [про фонд і виконані на його основі праці див.: Карпіловська 2006: 96-104]. Родове найменування виборного законодавчого органу у двох варіантах написання і наголошування – *парлямент/парлáméнт* – засвідчили і РУС, і словник Голоскевича. В останньому подано й ширшу, ніж у РУСі, низку похідних від цього галіцизма: *парляментар, парламентаризм, парламентарний, парламентський, антипарляментський*. РУС уміщує лише безпрефіксні прикметники-абсолютні синоніми з такою основою (щоправда, перевагу віддає прикметнику *парламентарний*) й додає до них сталі словосполучення *парламентарна (парламентська) республіка, парламентарний (парламентський) устрій*. Крім цього, словник Г. Голоскевича, на відміну від РУСу, запропонував диференціювати використання формантів для означення особи, що здійснює різні представницькі функції. Якщо РУС лексеми *парламентар* і *парламентер* подає як рівнозначні відповідники рос. *парламентёр*, то в словнику Г. Голоскевича перше означає особу, обрану до парламенту, а друге – особу, послану з пропозицією про переговори до противної сторони.

Понад 50 років потому, у 1974 р., «Словник іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука ще подає лексему *парламент* в значенні найвищого представницького, виборного законодавчого органу країни із застереженнями «у ряді буржуазних держав» та «переносно». СУМ у відповідних своїх томах, що вийшли приблизно в цей же час (1973-1975 рр.), зафіксував такі нові похідні з цією основою, як *міжпарламентський, парламентарій* (подібно до *антикварій, карбонарій, пролетарій*), *передпарламент, позапарламентський*, хоча й не вмістив прикметника *антипарламентський*, зареєстрованого раніше у

словнику Г.Голоскевича. Сучасні словники української мови подають тлумачення цього слова як означення реалії українського сьогодення, пор. в останньому, 3-ому, виданні «Великого тлумачного словника сучасної української мови» за редакцією В.Т. Бусела: 1) Законодавчий орган держави, побудований повністю або частково на виборних засадах; 2) Про найвищий законодавчий представницький орган конституційної держави. На значення зміни контекстів побутування запозичень-інтернаціоналізмів для їх словотворчого й прагматичного потенціалу слушно звернула увагу І. Онхайзер [Онхайзер 2002: 40, виноска 8]. Назва такого найвищого законодавчого виборного органу в Україні – *Верховна Рада* – у сучасній мовній практиці перебуває з лексемою *парламент* у гіпонімічних відношеннях, а отже, вони здатні до взаємозамін внаслідок метонімічних переносів. Різна словотворча активність запозиченої загальної і питомої власної назв доводять їх різні семантичні та прагматичні функції у процесах сучасної української комунікації. Визначальним для мовців в опрацюванні концепта «найвищий орган законодавчої влади», як засвідчують контексти вживання його вербалізаторів, стає саме його статус як складника державного управління, нові форми його роботи, ставлення до нього суспільства. Це й доводить ціла низка новотворів з основою **парламент-** на зразок оцінно заряджених іменників *парламентіада*, *парламентик*, *квазіпарламент*, *псевдопарламент*, *парламентство*, поява моці *парламентарка*, складних прикметників *внутрішньопарламентський*, *парламентсько-президентська* (республіка), *парламентсько-урядова* (влада). У складі лексико-семантичного гнізда від слова *парламент* з'явилася й ціла низка складених номінацій на зразок *маріонетковий парламент*, *парламентське телебачення*, *парламентський телеканал*, *парламентські слухання* тощо. Проте активізація основи **парламент-** аж ніяк не означає витіснення з лексикону складеної питомої номінації – власної назви *Верховна Рада*, а лише окреслення певного спектру її функціонування. Численні контексти нейтралізують незбіг обсягу семантики найменувань *парламент* і *Верховна Рада*, що призводить до можливості їх взаємозаміни, пор.: *розпуск Верховної Ради* = *розпуск парламенту*, *фракція у Верховній Раді* = *фракція у парламенті*, *парламентські*

вибори = *вибори до Верховної Ради*. Можливість нейтралізації гіперо-гіпонімічного протиставлення цих лексем доводить їх поява в одному висловленні, пор.: *...три місяці, що минули після 26 березня, хіба їх було недостатньо, щоб визначити структуру Верховної Ради, визначити кандидатури голови парламенту?*", – *запитав регіонал* (Українська правда, 08.06.2006). Натомість заміна неможлива, коли йдеться про назви керівних посад у цьому законодавчому органі або його найменування в офіційно-ділових документах, пор.: *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини* (хоча паралельно у засобах масової інформації вживається останнім часом запозичене зі шведської через англійську *омбудсмен* (англ. *ombudsman* ‘чиновник, який розглядає претензії громадян до урядовців’) або *Голова Верховної Ради України, заступник Голови*, хоча нині активно вживані й англіцизми *спікер, віце-спікер* і низка нових похідних від них до експресивно-оцінних включно: *спікерка, спікерство, спікерів, спікерувати, спікерування, спікернути, віце-спікерство*. Крім контекстів уживання словосполучки *Верховна Рада*, підтриманих регламентом цього законодавчого органу, на її активну присутність у мовній свідомості і комунікації сучасних українців вказують поява аббревіатури *ВР* (*місяця у ВР, представництво у ВР, дебати у ВР, регламент ВР*), яка може також мирно співіснувати з її базовою словосполучкою у межах одного висловлення, пор.: *Президент закликав фракції Верховної Ради негайно сісти за стіл переговорів й "розрулити" протистояння у ВР* (Україна молода, 01.07.2006). Крім того, з'явилася й аббревіатура *ВРУ* з провокативною формою для всіх, хто володіє російською мовою, а також похідні від неї на зразок *ВРУшник* і *ВРУшний*. Активне уживання номінації *Верховна Рада* в окреслених семантико-прагматичних координатах засвідчують і такі живомовні утворення, як *верховнорадівець, верховнорадці* і *верховнорадівський* (промовець, кадровик, талон). Причому, проаналізовані нами контексти уживання таких лексем не засвідчили у похідних від сполучки *Верховна Рада* таких різко негативних конотацій, які О.А. Земська зафіксувала раніше для похідних від російського *Белый дом* – ініціальної аббревіатури *БД* та її каламбурно-зниженого звукового варіанта *БиДэ*, а також у прикметників

белодомовский и *верховносоветский* [Земская 2000: 94]. Здатність виражати певні прагматичні функції, здебільшого негативну оцінку, виявляють нині як онім *Верховна Рада*, так і апелюють *парламент*, причому, в наших матеріалах до цього більше надається саме останній, пор. *парламентик*, *парламентіада*, *псевдопарламент*, *квазіпарламент*, *маріонетковий парламент*. Це, до речі, виявляє і російський okazіоналізм *недопарламент*, поданий О.А. Земською в уже згаданій праці [Земская 2000: 116]. Звертає на себе увагу й активне освоєння основ **парламент-, спікер-, віце-спікер-** за допомогою питомих українських формантів, передусім суфіксів, що також засвідчує вплив національномовної системи словотворення на іншомовні одиниці, пропускання їх для перевірки придатності для виконання нових номінаційних функцій крізь систему фільтрів української дериваційної граматики. Отже, обидві номінації – власна і запозичена – мають свій семантико-прагматичний потенціал і спектр функціонування у мовній діяльності сучасного українського суспільства.

Інше співвідношення в семантичній опозиції родової : видової поняття демонструють лексема *інтернет* в різних її написаннях (*Інтернет*, *Internet*) з її редукованими варіантами – *інет* (*Інет*, *і-нет*), *нет* та українська лексема *мережа* (*Мережа*) з низкою похідних від неї: *інтермережа*, *Міжмережжя* (*міжмережжя*, *МіжМережжя*), *Всемережжя*. Номінацію *мережа* стосовно об'єднання комп'ютерів можна розглядати як певний неосемантизм, принаймні, як наслідок спеціалізації семантики цього слова, вже давно знайомого українській мові у широкому значенні «сукупність яких-небудь шляхів, ліній зв'язку, каналів і т.ін., розташованих на певній території» (СУМ IV 1973: 674). Саме в такому значенні СУМ зафіксував слово *мережа* в складі словосполук *високовольтна мережа*, *зрошувальна мережа*, *комунікаційна мережа*. Нове спеціалізоване значення «об'єднання комп'ютерів, локальних і регіональних комп'ютерних мереж» розширило лексичну сполучуваність слова *мережа* і сприяло появі цілої низки нових номінацій з прикметниками, що виражають нові когнітивні ознаки такого об'єкта номінації: *Всесвітня мережа*, *глобальна мережа*, *комп'ютерна мережа*, *локальна мережа*, *міська мережа*, *обчислювальна мережа* (українська мова на відміну від польської або чеської

не запозичила англіцизм *network* на її позначення), *регіональна мережа*, *корпоративна мережа* тощо. Неосемантизація питомої української лексеми сприяла її дериваційній активності й утворенню доти відсутніх в українському лексиконі прикметників-конкурентів *мережний* і *мережевий*. Переважає у вжитку перший з них, що доводить шereg складених номінацій за його участю – термінів або словосполук професійного розмовного мовлення на взір *мережна адреса*, *мережна безпека*, *мережний (мережевий) етикет*, *мережна пошта*, *мережні новини*, *мережний сервер*, *мережний серфінг*, *мережні служби (послуги)*, *мережна спільнота*, *мережна телефонія* та ін. Крім прикметників, з'явилися й такі іменники, як *мережани*, *мережник*, *Всемережжя*, *Міжмережжя* (*міжмережжя*, *МіжМережжя*), а також прикметники *домережний*, *міжмережевий*, *внутрішньомережний*. Узагальнена семантика базового слова *мережа* сприяє його функціонуванню в ролі як синоніма-конкурента до запозичених номінацій різних типів комп'ютерних мереж, так і гіпероніма до передусім слова *Інтернет* (*інтернет*) як найменування одного з найпоширеніших нині типів мереж. Таке його уживання підкреслює написання з великої літери (*мешканець*, *громадянин Мережі*), пор. з рос. *Сеть*, а також поява словосполук на взір *мережа Інтернет* та її згортки – композита *інтернет-мережа*, *мережа Живого Журналу*, *мережа суперкомп'ютерів GRID*. Так само іменник *мережани* об'єднує як гіперонім – родове найменування цілу низку інновацій – видових найменувань користувачів окремих об'єктів, розміщених в Інтернеті, а саме: *форумчани*, *чатяни*, *інтернет-продавець*, *інтернет-репортер*, *інтернет-оператор* тощо. У такий спосіб розмовне утворення *мережани* синонімізується з нейтральними номінаціями *користувач*, *інтернет-користувач*, *інтернет-аудиторія*, *інтернет-спільнота*, *мережевий клієнт*, *інтернетник*, *інтернетівець*, *інетівець*, *УкрНетівець* (*укрнетівець*), жаргонізмом *юзер* (англ. *user* 'користувач') та експресивно-оцінними розмовними означеннями *інтернет-фан*, *інтернавт/інтернаут*, *інтернетоман*, *інетоман*, *інтернетоголик*, *нетоман*, *нетофоб*. Крім того, на базі й старого значення слова *мережа* з'являються інновації – найменування нових типів некомп'ютерних мереж:

екомережа, мережа банкоматів, мережа супермаркетів, мережа мобільного зв'язку. У цьому концептуальному полі паралельне існування двох ресурсів дає мовцю «простір для маневру», можливість нюансувати думку, вказуючи на належність позначуваного об'єкта до мережі як такої чи до певного її різновиду, вибудовуючи градуальні семантичні опозиції, пор.: *мережник, спеціаліст-мережник, мережанин – інтернетник, інтернетівець, інтернавт/інтернаут, інтернетоман, інтернетоголик, нетофоб, нетоман, нетизен, інетоман, мережні послуги : інтернет-послуги, мережні новини : інтернет-новини, мережна спільнота : інтернет спільнота, мережна телефонія : інтернет-телефонія.* Утім, як переконує аналізований матеріал, у виробленні українських відповідників англійських означень певних типів комп'ютерних мереж суттєву роль відіграє внутрішня форма англійських прототипів і прагнення усунути небажану для спеціалізованої україномовної номінації двозначність. Так, в «Англо-українському тлумачному словнику з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» Е.М.Пройдакова та Л.А.Теплицького 2006 р. в окремому списку подано професіоналізми *товстий Ethernet* (англ. *thick Ethernet*) і *тонкий Ethernet* (англ. *thin Ethernet*) з назвою мережі – вкрапленням *Ethernet*. Образні означення *тонкий* і *товстий* указують на якість коаксіального кабелю (товстого чи тонкого), використовуваного для обладнання таких локальних обчислювальних мереж (ЛОМ). Відображення українською мовою першої основи цього англійського слова як *етер* або *ефір* (англ. *ether*) і поява номінацій на зразок **етер(ефір)нет*, **етер(ефір)мережа* чи **етерна (етерова), ефірна (ефірова) мережа* тільки ускладнило б порозуміння між користувачами при вживанні цих термінів, оскільки означення з грецизмом *ефір* на кшталт *прямий ефір (у прямому ефірі), телеефір, ефірний канал (блок, відрізок), ефірний час* уже функціонують в українській мові стосовно мереж радіо- і телемовлення. З'явився і новотвір *інтернет-ефір*, але він стосується способу поширення інформації (в Інтернеті), а не обладнання такого каналу зв'язку. Саме цим і спричинене у розмовному мовленні фахівців використання поки що вкраплення *Ethernet*. Не можна не погодитися у цьому випадку з твердженням В.Г.Гака, що в одиниць, які не мають жодних

заздалегідь поданих асоціацій у мові-реципієнті, більше шансів утвердитися в ролі термінів, пор. його приклад з основою **-бус** [Гак 1966: 43]. Б. Крея щодо усталення одиниць з цим компонентом у польській мові слушно зауважував, що саме завдяки непрозорій внутрішній формі він, на відміну від питомої основи **-wóz**, сприяє виробленню у мовців загального уявлення про певні об'єкти зі спільною будовою чи функцією [Креја 1996: 222-223]. Здатність основи **інтернет-** та її варіантів **інет-** і **нет-** виступати в препозиції до інших основ, властива атрибутивам, доводить їх функцію виражати ознаки об'єкта в базових концептуальних структурах на відміну від основи **мереж-**, що позначає самий такий об'єкт. Різний їх когнітивний статус увиразнюють паралельно уживані в текстах трансформи, пор.: *інтернет-опитування* і *опитування в Інтернеті*, *інтернет-реклама* – *реклама в Інтернеті з інтрамережа* – *внутрішньокорпоративна мережа*, *екомережа* – *екологічна мережа*. Водночас основа **-нет** у ряді новотворів і адаптованих запозичень, зокрема, кальок доменних імен в Інтернеті на зразок *Укрнет*, *Рунет*, *Євронет*, *Фринет*, *Хоумнет* або образних позначень типу *ботнет*, набуває в українському словотворенні статусу суфіксоїда з категорійним значенням 'різновид комп'ютерної мережі'. Подібно у професійному мовленні комп'ютерників виформовується суфіксоїд **-вер** зі значенням 'тип забезпечення комп'ютера', що походить від англ. *ware* 'вироби, товари, продукти', пор. *хардвер*, *софтвер* (і *софт*), *лінгвер*, *нетвер*. В українській мові суфіксоїд такої ж форми, але з категорійним значенням 'збройні сили' (від німецького *Wehr* 'захист') можна виокремити зі складу запозичених раніше з німецької мови композитів *бундесвер*, *ландвер*, *рейхсвер*, *хеймвер*. Отже, елемент **-вер** у нових англійських запозиченнях утворює з таким же елементом у давніших німецьких запозиченнях омонімічну опозицію. Такі нові англіцизми доводять залежність категорійного значення запозичень у мові-реципієнті від сфери їх функціонування у мові-донорі. Якщо в англійській мові композити з кінцевою основою **-ware** становлять первісно назви посуду (пор. *stoneware* «керамічний посуд», *tableware* «столовий посуд», *china-ware/chinaware* «порцеляновий (буквально – китайський) посуд», *delftware* «фаянсовий (буквально –

дельфтський) посуд»), то в українську мову прийшли лише композити із суфіксоїдом **-вер** зі сфери інформатики й обчислювальної техніки. Утім, в англійській мові основа **-ware** виявляє і в цій сфері значно вищу активність, ніж в українській мові. Наприклад, такі англійські терміни, як *firmware* і *romware*, *wetware* або *liveware*, в українській мові здобули відповідники *мережне програмне забезпечення* та *людський складник*, *людський чинник*, *люди як частина великої комп'ютерної системи* [Пройдаков/Теплицький 2006].

Якщо опозиції номінацій *парламент* – *Верховна Рада*, *мережа* (*Мережа*) – *Інтернет* (*інтернет*) засвідчують взаємодію питомих і засвоєних основ для дальшої семантизації спільних концептів, то основи **-мейкер** і **-роб** демонструють семантико-прагматичну й функціонально-стилістичну диференціацію словотворчих засобів оформлення процесуальних ознак таких концептів. Наприклад, в українській мові для позначення особи – виробника якогось продукту останні роки дедалі активніше у мові мас-медіа, реклами, у професійному мовленні використовуються англіцизми з кінцевою основою **-мейкер**: *вебмейкер* (але і *веб-дизайнер*, *веб-майстер*), *іміджмейкер*, *кліпмейкер*, *клонмейкер*, *рекламмейкер* (але і *рекламник*, *рекламіст*), *фотомейкер* (утім, тип портативного фотоапарату, а не особа), *татумейкер*, *фестмейкер* та інші. Її серійність дає підстави для «розмонтування» основи таких запозичень і надання компоненту **-мейкер** статусу суфіксоїда, а навіть і спонукає шукати йому заміну в українському словотворчому ресурсі. Про такі пошуки свідчать пари конкурентів на кшталт *фільммейкер* – *фільмовиробник*, *фільмороб*. Наявні й прості суфіксальні похідні з такими основами на зразок *рекламіст*, *рекламник*, *клонувальник*, *татуювальник*, *фільмувальник*. За винятком слова *рекламіст*, такі деривати поки що не потрапили до нормативних словників. З цими англіцизмами паралельно побутують номінації-словосполуки, як, наприклад, *виробник кліпів* і *кліпмейкер*, *виробник клонів* і *клонмейкер*, *організатор фестивалів*, *видовищ*, *корпоративних вечірок* і *фестмейкер* (а останнім часом ще й *івентор* як представник нового для України бізнесу – *event-індустрії*). Як легко пересвідчитися, українські відповідники з'являються безперешкодно тоді, коли англійське запозичення має значення виготівника певного фізичного продукту,

позначеного першою основою, яка, до того ж, здатна самотійно вживатися в українській мові. Образність, властива запозиченням на зразок *іміджмейкер*, *маркетмейкер* або *хітмейкер*, зв'язаний характер основи, до якої приєднується такий суфікс, як у *телемейкер*, *фотомейкер*, *вебмейкер*, *вірмейкер*, стає на заваді утворення з цими основами суфіксальних дериватів, подібних до *клонувальник*, *татуювальник* чи *фільмувальник*. Щоправда, в деяких з таких відповідників спостерігаємо специфікацію, уточнення значення. Якщо *фільммейкер* і *фільмовиробник* стосуються особи (фізичної чи юридичної, яка продюсує виробництво фільмів або керує цим процесом (пор. зі значенням англ. *film-maker*), то *фільмувальник* позначає людину, яка працює з камерою, оператора чи взагалі будь-кого, хто знімає будь-що, не лише фільм. У такому значенні українські *фільмувати* і *фільмувальник* близькі до польських *filmować* і *filmowiec*. Однак український іменник *фільмувальник* на відміну від польського *filmowiec* не стосується знавця кінематографу. Для позначення різноманітного і дедалі більше розширюваного кола виготовлюваних продуктів (товарів і послуг) незамінними виявилися питомі українські засоби номінування – лексеми *виробник/розробник/переробник*, *виготовлювач*, *виготівник*, а також новий дериват *продукувальник*, що з'явився вже на українському мовному ґрунті й успішно конкурує із запозиченим *продуцент*. Строката шкала номінацій з цими лексемами переконує у семантичній і функціональній гнучкості українських словотворчих засобів, їх придатності як до узагальненого, так і до деталізованого, уточненого вираження певної концептуальної структури, чого не можна сказати про англіцизми з основою -**мейкер**, що здатні лише до загального позначення особи-виробника. пор.: *автовиробник*, *агровиробник*, *виновиробник*, *книговиробник*, *телевиробник*, *фармовиробник* і *виробник телевізійних програм*, *телевізійний виробник*, *фірма-виробник*, *країна-виробник*, *кінокомпанія-виробник*, а також лише описові номінації на взір *виробник рекламних роликів*, *виробник відеопродукції* – *відеограм* і *фонограм*, *виробник аромату*, *виробник антивірусної програми* як уточнення до вже наявного *програміст* 'розробник програмного забезпечення'. Українська мова для позначення осіб, що виробляють важливі для життя

українців продукти, застосовує опозиції родових найменувань – простих афіксальних похідних, в структурі яких приховано конкретну процесуальну ознаку суб'єкта, названого їх твірною основою, і видових назв-комполітів, в яких кінцеві основи виражають таку сему узагальнено чи конкретизовано, вказуючи на спосіб вироблення продукту, певний процес. Таку деталізацію словотвірного номінування певних понять за допомогою питомих формантів (афіксів і основ) подають градуальні опозиції спільнокоренових простих і складних дериватів на кшталт: *винар, винник : винороб* (а також фіксоване останнім часом *виновиробник*) : *винокур* (а за відношенням до вина як об'єкта діяльності також *виноторгівець* і застаріле *виночерпій*), *скляр/шкляр : склороб* : *скловар, складув* (і *склоріз, склоливарник*), *сукнар : сукнороб : сукновал* (і *сукномийник*), *смоляр : смолвар, смологон, смолокур, мідник, мідяр : міделиварник, міднеливарник, колісник : колесопрокатник* або нейтральні *віршар, віршівник, віршувальник : віршознавець* і експресивно-оцінні *віршороб, віршомаз* (пор. рос. *стихоплет*, пол. *wierszorób, wierszokleta*), *іконописець* (застаріле *образописець*) : *іконоборець*) й негативно-оцінне *богомаз*, а також грецизм *ізограф/зограф*, знайомий сьогодні, напевне, лише історикам мови, мистецтвознавцям та любителям старовини. Як родо-видові кореляти здатні виступати й суфіксальні деривати, в яких таку опозицію змісту концептів виражають твірні основи, пор.: *зброяр* і *рушничник*, історизми *пушкар/гармаш* (але і *гарматник* 'той, хто обслуговує гармати'); *швець, взуттьовик* і *чоботар, черевичник*, застаріле *постоляр* або *кравець* і *піджачник, рукавичник, свитник, хутровик, кушнір; шапкар* з дальшою його семантизацією *капелюшник, кашкетник, картузник*. У мові преси вже з'явилися не лише прості афіксальні українські відповідники обговорюваних англіцизмів на зразок *клонувальник, татуювальник, фільмувальник*, а й композити з кінцевою основою **-роб** типу *кліпороб, клонороб, фільмороб*. Усі вони мають поки що, через добре усвідомлювану носіями мови гібридність, експресивно-оцінний (переважно негативний) потенціал, вказівку на погану якість продукту. Можливість появи дериватів з українськими формантами від інших запозичень такого типу засвідчують уже створені дієслова *іміджувати, маркетувати*. За

високопродуктивною моделлю творення в сучасній українській мові віддієслівних іменників із суфіксом **-льник** цілком очікуваними є новотвори на взір **іміджувальник*, **маркетувальник*. Втягування засвоєних і усталених запозичених основ в процес створення композитів з основою-категоризатором **-роб** доводить і історія української мови. Прикладом можуть слугувати подані вище композити *віршороб*, *віршомаз* з основою **вірш-**, що походить з латинського *versus* “лінія, рядок”, *бракороб*, в якому основа **брак-** пов’язана з готським *brak* “вада, недолік”, чи *склороб* з основою **скл-**, що своїм прототипом має також готське *stikls* “келих”. Активне уживання перших основ англіцизмів з категоризатором **-мейкер**, безперечно, сприятиме їх дальшому входженню в словотвірну систему української мови та взаємодії з питомим словотворчим ресурсом. Цілком імовірно, що вони виявляться скороминущою мовною модою і згодом їх буде витіснено на периферію українського словотворення, як це сталося свого часу з композитами з основами **-майстер/-мейстер/-містр/-мистер**, запозиченими безпосередньо з німецької мови або через посередництво російської і польської мов. Про це свідчать поодинокі з них, що закріпилися в різних професійних сферах функціонування української мови, на зразок *балетмейстер*, *хормейстер*, *концертмейстер*, *италмейстер* і пор. застарілі *поштмейстер/поштмайстер* (сучасні *поштар*, *поштовик*), *брендмайстер*, *єгермайстер*, *цехмайстер*, а також історизми – найменування посад і військових звань на кшталт *капельмейстер*, *герольдмайстер*, *обер-гофмайстер*, *бургомістр* (*бурмістр*, *бурмистер*), *вахмістр*, *ротмістр*. У цікавому для нас значенні ‘виробник певного продукту, виготовлювач чогось’ в українській мові зберігся історизм *мюнцимайстер* (сучасне *монетник*). У складі композитів основа **-майстер** може також виражати значення ‘лагодільник, направник чогось’, пор. застарілі *дзигармайстер* і його синонім *дзигарник* (сучасне *годинникар*), а також недавній новотвір *телемайстер*. Зауважимо також, що з нейтральним значенням ‘виробник’ і піднесеним оцінним ‘фахівець високого класу’ в українській мові активно вживане й саме німецьке запозичення *майстер*. Отже, бурхливий приплив германізмів українська мова переживає не вперше, а тому аналіз історії цих давніших німецьких запозичень

переконливо доводить її спроможність, пропустивши нові англійські запозичення крізь фільтри системних відношень уже наявних найменувань, залишити те, що є доцільним для нових потреб номінації, і разом з тим зберегти самобутні риси україномовної категоризації світу і української словотвірної номінації.

У розглядуваному полі вербалізації в українській мові концепта «виробник, виготовлювач чогось» активно функціонують й інші власні основи. Вони мають різний прагматичний і стилістичний потенціал, а отже, й різну продуктивність у мовній практиці, проте уможливають уточнення й урізноманітнення вербалізації такої процесуальної ознаки концептів. Це основа **-твóрець** (у вільному вжитку таке слово має інший наголос – *творéць*) у низці книжних лексем з урочисто-піднесеним стилістичним забарвленням на кшталт *добротворець, миротворець, міфотворець, мовотворець, піснетворець, світотворець, чудотворець* з новим її поповненням *гімнотворець, державотворець*, непродуктивна основа **-дій** у словах *добродій, злодій, лиходій, лицедій, чародій, чудодій* також з піднесеним стилістичним потенціалом, а також активно поповнюваний нині ряд композитів-назв професій з кінцевою основою **-будівник**: *вагонобудівник, верстатобудівник, суднобудівник, танкобудівник* тощо. Композити з основою **-роб**, що виражає узагальнене значення дії, спрямованої на виготовлення чогось, одержання певного продукту, можуть уточнюватися завдяки таким кінцевим основам, як **-ливарник**: *міделиварник, склоливарник, сталеливарник, чавуноливарник, шрифтоливарник* або **-прокатник**: *рейкопрокатник, залізопрокатник, колесопрокатник, сталепрокатник, трубопрокатник* та інші. Спектр основ, залучених до вираження різних дій, спрямованих на вироблення продукту зі спільного об'єкта дії, може бути досить широким, напр.: *трубоволоочильник, трубозварник, трубопрокатник* за наявності загального їх позначення простим суфіксальним дериватом *трубник*. Навіть продуктивні запозичені суфіксоїди не здатні на відміну від питомих словотворчих засобів до участі в дальшій семантизації певного поняття через свою непрозору для українського мовця внутрішню форму. Доказом може бути активно поповнюваний в українській

мові ряд назв любителів чогось з кінцевою основою **-ман** (від грецького *μανία* ‘безумство, захоплення’) на зразок *автоман* (і *автолюбитель*), *шопоман* (і *шопоголик, любитель шопінгу*), *кіноман* (*кінофан* і *кіноаматор*, щоправда, з іншим розрядним значенням ‘непрофесіонал, що створює кінофільми’), *фольклороман*, *ігроман* (і жаргонне *геймер*), *інтернетоман* (і *інтернет-фан*), *інетоман*, *нетоман*. Питомі словотворчі засоби дають змогу передати широкий спектр способів вияву такого стану суб’єкта, ознак поведінки особи, якій він притаманний. Ось, приміром, який спектр похідних з питомим словотворчим ресурсом, оснóвним і формантним, подає українська мова для найменування чоловіків, які виявляють надмірний інтерес до жіночої статі: *женолюб* і *жінколюб*, *бабій* і *баболуб*, *бабодур*, *бабич*, *дуридівчат*, *дівчачур* і *дівчур*, *баламут* (*баламута*), *волоцюга*, *гульвіса*, *джигун*, *залицяльник*, *зальотник*, *звідник*, *плотолубець*, *поцілуйко*, *спідничник*, *спокусник*, *увивач* і пор. їх з рядом запозичень, які лише узагальнено позначають любителя жіночої статі: *ловелас*, *казанова*, *донжуан*, *кавалір/кавалер*, *дамський кавалір*. Найвиразніше гнучкість питомих словотворчих засобів щодо семантизації певного поняття виявляють композити зі спільною першою основою, що вказує на предмет захоплення, напр.: *сонцелюб* ‘той, хто любить сонце як явище природи, любить грітися в його променях’ і *сонцепоклонник* ‘той, хто поклоняється Сонцю як божеству’.

Аналіз співвідношення власних, українських, і запозичених, іншомовних ресурсів словотворення виявляє їх дедалі виразнішу семантико-прагматичну й функціонально-стилістичну диференціацію. Такі ресурси, набуваючи стійкості, не витісняють один одного з мовного арсеналу, а, навпаки, взаємодіють, доповнюючи, посилюючи й уточнюючи втілення певного поняття, формуючи широкі й різноманітні поля вербалізаторів певних активних у сучасній мовній свідомості концептів та їх ознак. Зрештою, наявність у мовця такого урізноманітненого інструментарію номінування дає змогу для поглиблення, нюансування думки, що забезпечує повноту і гнучкість ресурсів національної мови для комунікації в певних сферах суспільного життя. Завдання мовознавців – оцінити такі ресурси і подати мовцям надійні рекомендації щодо їх використання, сприяти формуванню в них належної мовної компетенції і чуття

до слова, того, що український письменник і теоретик літератури Ігор Качуровський так влучно назвав *мовомисленням*, а російський мовознавець Г.О. Винокур вважав основним завданням лінгвістичного виховання суспільства.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2007. – 3-є вид. – 1736 с.
2. Голоскевич Г. Правописний словник. – Харків, 1930. – 7-е вид.
3. Пройдаков Е. М., Теплицький Л. А. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. – К.: СофтПрес, 2006. – 824 с. – Вид. 2-е, доп. і доопрац.
4. **РУС** – Російсько-український словник за ред. А.Ю.Кримського та С.Єфремова. – К.: Українська Академія наук, 1924-1932. – Т.1-3.
5. **СУМ** – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Література

1. Аврамова Ц. Словообразовательни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век. – Sofia: Heron press, 2003.
2. Винокур Г.О. Язык «нэпа» // Культура языка. – М.: КомКнига, 2006. – Изд. 3-е, доп. – С.115–139.
3. Гак В.Г. Беседы о французском слове. – М.: Международ.отношения, 1966.
4. Ермакова О.П. Семантические оппозиции как отражение жизни российского общества в последние десятилетия XX века // *Procesy innowacyjne w językach słowiańskich*. – Warszawa // *Slawistyczny ośrodek wydawniczy*, 2003. – S.51–62.
5. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // *Русский язык в конце XX столетия (1985-1995)* / Под ред. Е.А.Земской. – М.: Языки рус. культуры, 2000. – 2-е изд. – С.90–141.
6. Карпіловська Є.А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) // *Українська мова*. – 2004. – № 3. – С.3–29.
7. Карпіловська Є.А. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги // *Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов: Зб. темат. блоку на XIV*

- Міжнар. з'їзді славистів (Охрид, Македонія). – К.: Наук.-видавн. центр Нац. б-ки України імені В.І.Вернадського, 2008. – С.3–22.
8. Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк: Юго-Восток, 2006.
 9. Карпіловська Є. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова. – 2007. – № 4. – С.3–15; 2008. – № 1. – С.24–35.
 10. Карпіловська Є.А. Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення: параметри стабільності похідних // Функціональні аспекти словаутварення: Доклади IX Міжнарод. наук. канф. Камісії па славянскаму словаутваренню пры Міжнарод. камітэце славістаў. – Мінск, 2006. – С.92–101.
 11. Клименко Н.Ф. Аглютинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство. – К.: Либідь, 1990. – Вип. 17. – С.96–104.
 12. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008.
 13. Ковалик І.І. Вчення про словотвір // Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці. – Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.1. – С.21–169.
 14. Ковалик І.І. Про основну мовну одиницю словотвірного рівня // Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці. – Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.1. – С. 314–319.
 15. Онхайзер І. Влияние языковых контактов на комбинаторику или Дети сорока VIP-персон кричали: «Вода кульно теплая!» // Slavische Wortbildung. Semantik und Kombinatorik: Swetlana Mengel (Hrsg.). – Münster: LIT, 2002. – S.35–53.
 16. Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002.
 17. Kreja B. Autobus i inne formacje na *-bus* (też *-wóz*) // Bogusław Kreja. Studia z polskiego słowotwórstwa. – Gdańsk: Wyd. Uniwer. Gdańskiego, 1996. – S. 220–227.
 18. Nominacja / Słowotwórstwo. – Red. nauk. I. Ohnheiser. – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003.

Активні ресурси сучасного українського словотворення³¹

Тема, яку сербські колеги запропонували для обговорення на черговій конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів, – «Словотворення та його ресурси в сучасних слов'янських мовах» – відображає переконання славістів у тому, що інтенсивний розвиток слов'янських мов у кінці ХХ – на початку ХХІ століття спричинює потребу ретельного вивчення арсеналу засобів їх номінації, передусім словотворення як провідного в їх лексиконах. Те, що ми, завдяки активній роботі нашої Комісії, маємо змогу оглянути ситуацію в словотворенні своєї рідної мови на тлі словотворення інших слов'янських мов, дає потужний імпульс і надійне підґрунтя для висновків про типове й відмінне, національно самобутнє в тенденціях розвитку сучасного слов'янського словотворення. З описів окремого постає загальна картина сучасної слов'янської словотвірної номінації в стабільності й динаміці властивих їй засобів, способів і моделей побудови слів. Вивчення ресурсів, власне, і дає нам відповідь на питання, яке свого часу сформулював Л.В.Щерба, «як роблять слова». Водночас, аналізуючи нові слова, які поповнюють корпус мови, ми дістаємо відповідь і на інше щербівське питання, – що з того, з чого вже «зроблено слова», зберігає свою активність, чи то залишаючись незмінним, чи змінюючи форму й набуваючи нових значень, функціональних властивостей, відповідаючи на нові запити мовців, як перебігає конкурування словотворчих ресурсів, якою мірою активні ресурси підтримують типологічні риси національномовної номінації, захищають її самобутність у сучасних обставинах глобалізації. Відповіді на ці питання дають нам розуміння соціальних, когнітивних і комунікативних чинників, які регулюють реалізацію словотворчих ресурсів слов'янських мов, спричинюють їх активність чи пасивність в оновленні їх словникового складу.

³¹ Уперше опубліковано в: Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: Зборник радова са четрнаесте међунар. науч. конф. Комисје за творбу речи при Међ. комитету славіста (Београд, 28-30 маја 2012) / Главни уредник Рајна Драгићевић. – Београд: Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 2012. – С. 97-107.

Від часу появи перших граматик української мови (див. наприклад, «Граматику малороссийского наречия» О.П. Павловського (Санкт-Петербург, 1818) словотворчі ресурси більшою чи меншою мірою, але незмінно перебувають у полі зору її дослідників. Однак термін і його визначення в українській лінгвістичній традиції, а саме: трактування словотворчих ресурсів як складника системи мови, окреслення їх складу й місця у ній знаходимо лише в праці «Вчення про словотвір: словотворчі частини слова» (1958) фундатора школи української дериватології І.І. Ковалика. Утім, свою дефініцію І.І. Ковалик сформулював, спираючись на міркування І.О. Бодуена де Куртене, Л.А. Булаховського та інших учених, що доводить тяглість традиції вивчення словотворчих ресурсів у славистиці: «У процесі творення слів використовуються різні мовні величини – від морфем, кореневих і афіксальних (префіксальних, суфіксальних), через похідні основи аж до словосполучень і цілих речень» [Ковалик 2007: 92]. Крім самих засобів творення слова, І.І.Ковалик залучив до ресурсів також способи словотворення, з якими вони пов'язані і за допомогою яких виконують своє призначення – будувати нове слово. На думку І.І. Ковалика, до словотворчих ресурсів входить «весь мовний будівельний матеріал, з якого вже утворились або ще утворюються нові слова різними словотворчими способами» [Там же]. У цій своїй програмній праці І.І.Ковалик подав докладну схему взаємозв'язків словотворчих ресурсів і способів словотворення, що їх використовують. Важливим для наших дальших міркувань є і висновок І.І. Ковалика про різну міру активності словотворчих ресурсів у збагаченні лексичного складу мови. Він, зокрема, наголошував на тому, що увагу дослідника мають привертати як причини й наслідки активізації ресурсів у певний період розвитку мови, так і передумови згасання їхньої активності або й повної її втрати. До тих координат дослідження активності словотворчих ресурсів мови, які визначив І.І.Ковалик, додамо лише одне уточнення. Між ресурсами та способами їх реалізації для творення нового слова пролягає розмаїта зона конкретних зразків, моделей словотворення, які й слугують інструментом втілення словотворчих ресурсів у новій похідній одиниці номінації. Таке трактування поняття «словотворчі ресурси», на нашу

думку, цілком відповідає значенню етимона слова *ресурси* – латинського дієслова *resurgere* «знову виникати, з'являтися», адже для того, щоб створити нове, потрібні і сировина, і інструмент, і зразок того, як це нове побудувати.

Вивчення активності ресурсів передбачає передусім введення чинника часу. У розпорядженні українських дослідників на сьогодні є фактографічні джерела, які дають змогу вивчати склад, спектри функціонування та активність словотворчих ресурсів на різних часових зрізах і в різних суспільних обставинах побутування української мови. Це: комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови (далі – МСФ), формування якого розпочалося під керівництвом Н.Ф. Клименко в 1988 р. у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О. Потебні НАН України (з 2011 р. цей колектив працює в Інституті української мови НАН України). Цей фонд дає картину словотворчих ресурсів української мови, засвідчену авторитетними й показовими за своїми реєстрами словниками, виданими протягом 1970-1989 рр. Зокрема, серед джерел формування МСФ – 2-томний «Частотний словник сучасної української художньої прози» за редакцією В.С. Перебийніс (К., 1981), в основі якого півмільйонна вибірка текстів, показових для стану українського лексикону середини ХХ століття. Реєстр слів МСФ, який налічує понад 177 тис. одиниць, дає змогу судити про словотворчі ресурси нової української мови від І.П. Котляревського (кінець ХVIII ст.) до кінця 1980-х років, враховуючи нові слова, вміщені в таких джерелах формування фонду, як додаток на літери А-П до XI тому академічного тлумачного «Словника української мови» (К., 1980; далі – СУМ) та орфографічна частина «Словника-довідника з правопису та слововживання» С.І.Головащука (К., 1989). Для роботи з реєстром ми разом з математиком-програмістом В.С. Карпіловським створили спеціальну інформаційно-пошукову дослідницьку систему «МОРФОЛОГ» [Карпіловська 2006: 94-106].

Запропонований інтерфейс (див. рис. 1-3) дає змогу вивчати склад ресурсів українського морфологічного словотворення за широким спектром їх формальних, семантичних і функціональних характеристик (позиційних, комбінаторних, частотних), у межах типів і класів морфем, а також у

словотвірних рядах і гніздах. Ресурси сучасного українського семантичного (внутрішнього) словотворення – окрема важлива тема, що потребує відповідних процедур аналізу тенденцій розвитку семантики слів. Вкажемо тут лише на необхідність розрізнення процесів, що відбуваються в межах системи української мови, і наслідки прихованого запозичування, які часом з огляду на спільність семантичних змін у мовах важко буває розрізнити, пор.: *прозорий* в новому значенні «законний, чесний» (*прозорий тендер, прозора економіка*) або *артикулювати* в значенні «чітко виявляти, формулювати» (*артикулювати думку (ставлення до чогось, інтереси)*).

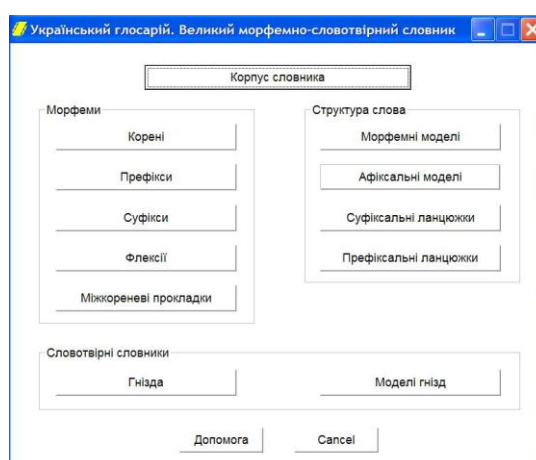

Рис. 1. Головне меню системи «МОРФОЛОГ».

Морфем	Слів
##и2+лиц1*е	6
##и2+лиц4+н11*ий	1
##ил1+из2*	1
##ил4+н9*	1
##ил7*а	1
##и2+лк1*а	17
##и2+лк5*и	1
##и2+лб+к8*о	1
##и2+лб5+ов3*ий	1
##ил2*о	5
##ил2*о	49
##ил4+о#и	1
##ил4+о#ил4*	1
##ил2*од##ок10*	1
##ил4+ов3*ий	5
##и2+л15+овд##ник3*	1
##и2+лб+к6*	1
##и2+л1+омк*а	1
##и2+л15+опро1##*	1
##ил2+лоч2+к4*а	2
##ил4+ува+нн1*я	1
##ил4+ува+ти	1
##ил6+ль2*а	2
##и2+льн2*ий	77
##и2+льн2+ик10*	63
##ил6+льн2+ик7*-с##д1*	1
##ил6+льн2+ич2+к11*ий	1
##и2+льн2+ич8*я	45
##ил6+льн2+ич10+ок2*	1
##и2+льн2+ість*	3
##и2+льн1*о	3
##и2+льн2+о-ш1+лн2*ий	1
##и2+льн2+о-ш1+лн4+н11*ий	1

Рис.2. Меню вікна «Афіксальні моделі».

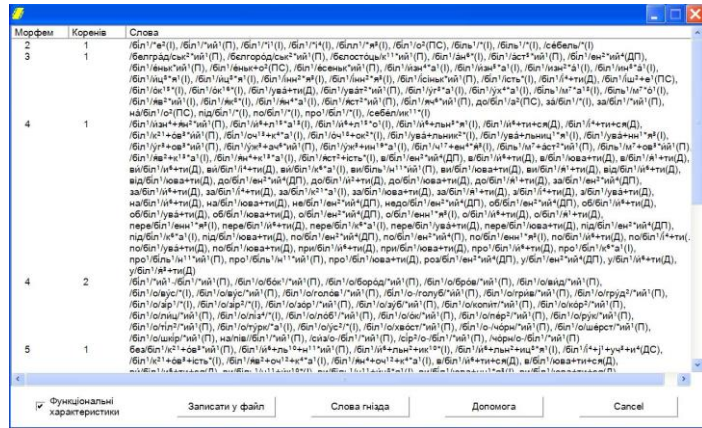

Рис.3. Фрагмент гнізда слів з коренем біл¹.

Зауважимо також, що сучасні українські електронні ресурси уможливають вивчення функціонування словотворчих ресурсів в історичній перспективі. Наприклад, корпус словників ХІХ-першої половини ХХ ст., який підготувало і безкоштовно удоступнило в Інтернеті (див. сайт www.r2u.org.ua) київське видавництво «К.І.С. («Київ-Інформ-Сервіс»)), дає змогу вивчати словотворчі ресурси української мови цього часу в зіставленні з їх долею в українському лексиконі другої половини ХХ ст., яку унаочнив уже згадуваний МСФ. Водночас комп'ютерний фонд інновацій в українській мові (далі – КФІ), який колектив відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України формує від 2006 р. за матеріалами українських ЗМІ, художньої і наукової літератури, публіцистики, українськомовної інтернет-комунікації, подає тенденції використання наявних словотворчих ресурсів та їх оновлення в сучасній мовній практиці.

МСФ з його детальним описом словотворчих ресурсів української мови на кінець ХХ ст. слугує нам еталоном для зіставлення з їх станом у першій половині ХХ ст. і на початку ХХІ ст., за вже понад 20 років функціонування української мови в статусі мови держави. Унаслідок такого зіставлення словотворчі ресурси української мови на початку ХХІ ст. поділяємо на *наявні в попередньому стані мови*, тобто засвідчені МСФ, *нові та відновлені*, або не засвідчені у МСФ, але наявні в корпусі «К.І.С.». МСФ зафіксував для створення понад 177 тис. слів (простих і складних) 21363 корені (йдеться про морфи), 145 префіксів, 2426 суфіксів, 42 флексії та 9 міжкоренових прокладок (формативів).

Для з'ясування характеру реалізації окремих морфем у структурі слова було визначено спектри властивої їм омографії (варіювання змісту в межах однієї форми) та варіантності (варіювання форми в рамках того ж змісту). Спектри формального й семантичного варіювання словотворчих ресурсів цікавлять нас не лише в аспекті параметрів їх системної організації, упорядкування, а й з погляду збереження в сучасній словотвірній номінації типологічних рис української мови, виявлених у словотвірній морфотактиці та морфонології. Наприклад, для коренів встановлено, що спектр їх омографів може містити від 2 до 14 одиниць (корінь **пол-** у словах *поле, полиця, пола, ватерполіст, космополіт, монополія, білополя* та ін.), а ряд варіантів – від 2 до 21 одиниці (аломорфи кореня **вод-** у словах *водити, вести, провідник, вождь, проважати, вожатий, віжки, поводдя* тощо).

Отже, засоби словотворення розглядаємо в опозиціях: 1) варіабельні-неваріабельні (за формою та/або змістом), 2) одно-багатофункціональні, 3) складні-прості, 4) питомі-запозичені, 5) продуктивні-непродуктивні, 6) активні-неактивні. При цьому спираємося вже на досить давню традицію розрізнення продуктивності й активності засобів словотворення. У термінах М.Докуліла це опозиція системної продуктивності як кількісної переваги певного словотворчого засобу в рамках системи мови, як вимір його словотвірного потенціалу та емпіричної продуктивності як реалізації цього потенціалу у сьогочасній мовній практиці, кількісний вимір його продуктивності в межах тексту. Взаємозалежність системи мови й мовної практики (тексту), з одного боку, виявляє тиск системи на вибір мовцем ресурсу для створення нового слова, а з іншого, – тиск завдань мовної практики, мовних смаків спільноти на систему словотворчих засобів, її склад і пріоритети в номінуванні. Перебіг цих процесів відбувається в рамках загальних тенденцій розвитку як української, так і інших слов'янських мов: інтернаціоналізації-націоналізації, інтелектуалізації-демократизації, генералізації-диференціації мовних засобів, динаміки мовних норм [Ohnheiser 2003; Клименко/Карпіловська/Кислюк 2008].

Як «здатність морфем (кореня, афіксів) брати участь у творенні нових слів або граматичних форм» трактує її активність Н.Ф.Клименко [Клименко

2007: 392]. Такого ж погляду на активність словотвірного типу як на «здатність поповнюватися новими похідними словами» [Активність словообразовательного...2008: 504] й словотвірної моделі як її здатності «служувати зразком для створення нових слів» [Активність словообразовательной...2008: 505] дотримуються й автори одного з останніх енциклопедичних словників-довідників з лінгвістичної термінології за редакцією О.М.Тихонова й Р.І.Хашимова.

Аналіз новотворів дає підстави виділити кілька типів активності наявних, нових і відновлених словотворчих ресурсів і з'ясувати їх причини:

1. Стабільна активність. Саме такий тип активності свідчить про належність певного словотворчого ресурсу до стабільного ядра словотвірної системи мови і водночас про його провідну роль у підтриманні типологічних рис української словотвірної номінації. Як засвідчують українські словники ХІХ-ХХІ ст., стабільну активність у творенні нових якісних і відносних прикметників виявляють суфікси **-н(ий)/-льн(ий)**, **-ов(ий)/-ев(ий)/-єв(ий)**, **-ськ(ий)/-івськ(ий)**, однак характер вияву такої активності в них різний. Це дає змогу встановити саме їх аналіз у межах певних семантико-функціональних рядів. У переважній більшості спільнокоренових пар вони виступають як дублети і в загальній мовній практиці такі прикметники вживають як взаємозамінні конкуренти [Таран 2011]. У цьому переконують такі новотвори, як *мережевий* – *мережний*, *есемесовий* – *есемесний*, *дайджестовий* – *дайджестний*, *бізнесовий* – *бізнесний*, *інтернетний* – *інтернетовий* – *інтернетівський* та ін. у ролі означень тих самих слів, пор.: *мережева* – *мережна пошта (етикет, адреса, сервіс)*. Між тим на активність цих суфіксів можуть впливати як внутрішньо-, так і позамовні чинники, зокрема, закони української словотвірної морфонології та морфотактики або нормативні настанови певного часу чи навіть мовна мода. Наприклад, відсутність прикметників із суфіксом **-н(ий)** від іменників з основами на приголосні, зокрема задньоязикове *г*, спричинює дія закону милозвучності, який блокує творення прикметників з цим суфіксом з метою уникнути скупчення приголосних на стику основи й суфікса. Крім того, більшу активність суфікса -

ов(ий) в творенні прикметників від іменників такої форми підтримує також тенденція зберігати без морфонологічних змін іншомовну основу, пор. наявність прикметників *емейловий, бодибілдинговий, рейтинговий* та інших і відсутність прикметників на кшталт **емейльний, *бодибілдинжний, *рейтинжний*. Водночас втрата активності суфікса **-н(ий)** у творенні прикметників від іменників (віддієслівних і відіменникових) із суфіксом **-к-** у фіналі основи і зростання активності суфікса **-ов(ий)** зумовлене зміною в нормі сучасного українського словотворення, її відходом від калькування російських зразків. Крайнім виявом усунення таких кальок стає заміна словотворчого ресурсу. Щодо обговорюваних прикметників, то їх у сучасній нормі утворюють від іменникових основ зі збереженим суфіксом **-к-** у фіналі основи. Завдяки цьому відновлено й активізовано питомі моделі їх творення. Нині в кодифікованому корпусі української мови прикметники *виставковий, посадковий* і подібні до них замінили *виставочний і посадочний*. Заміну словотворчого ресурсу під тиском зміни норми спостерігаємо й у прикметниках *розливний, перев'язувальний, знімальний*, утворених безпосередньо від дієслів, а не від віддієслівних іменників, як прикметники *розливочний, перев'язочний, зйомочний*, не блоковані раніше нормою. Більшість прикметників, що прийшли на заміну блокованим сучасною нормою, вже були в українському лексиконі, отже, цей ресурс словотворення можна вважати відновленим, активізованим. Ці групи слів не випадково стали нині об'єктом пильної уваги українських мовознавців, бо на початку 1930-х років вони серед інших розрядів лексики потрапили «під обстріл» борців «з націоналістичним шкідництвом на мовному фронті» [див. відповідні документи партійного керівництва тогочасної України, так звані «репресивні бюлетені» в: Кубайчук 2004: 139-168], а отже, нині передусім зазнають аналізу в нових обставинах функціонування мови й відновлення як вияв органіки й самобутності українського словотворення.

У зв'язку з конкуруванням словотворчих ресурсів у сучасній мовній практиці постає проблема аналізу різного характеру його перебігу і, відповідно, різних його наслідків, а саме: 1) блокування одного із ресурсів з наступним його вилученням; 2) їх рівноправного співіснування і 3) використання ресурсів

із семантичними та стилістичними конотаціями, які стимулюють їх семантико-функціональну та комунікативно-прагматичну диференціацію. Групи спільнокореневих і спільнофункційних лексем ставлять і завдання з'ясування міри активності способів словотворення для забезпечення нових потреб номінації. Це доводить нині співіснування в українському лексиконі композитів, простих афіксальних похідних і словосполук, утворених на спільній поняттєвій основі з можливим розмаїттям їх графічного оформлення, напр.: *інтернетне радіо* і *інтернет-радіо*; *емейл*, *мейл* – *електронна пошта* – *електронка* – *ЕП* і *e-пошта*; *SMS/sms/СМС/смс/есемес/еСеМеС* – *есемеска/еСеМеСка/SMS'ка/смс-ка* і *SMS-повідомлення/смс-повідомлення* або *есемесне повідомлення*, *повідомлення есемескою*. З приводу більшої відповідності таких новотворів типологічним рисам української словотвірної номінації, а також з приводу кодифікації їх написання в україністиці точаться гострі дискусії [Клименко 2003; Таран 2011: 218-231]. Беззастережні докази дасть лише всебічний аналіз мовної практики в її зіставленні саме з ресурсами словотворення, що виказують стабільну активність, системна підтримка новотворів.

2. Набута активність (активізація). Прикладом її може бути українська суспільно-політична лексика з її оперативною реакцією на соціальні зміни. Наприклад, короткочасну активність виявляють основи номінацій, пов'язаних з певними реаліями й процесами строкатого нині українського політикуму. Такий тип активності засвідчили як база словотворення слова *коаліція* (пор. новотвори на зразок *коаліціада*, *коаліцієподібний*, *коаліціонер/коаліціоніст/коаліційник*, *ширококоаліційний*, *коаліціонувати(ся)*, *демкоаліція*) або *майдан* (пор. новотвори *майданівець*, *майданівський*, *майданити*, *автомайдан* (*автомайданник*), *постмайданний*, *домайданитися* та інші).

Цей тип активності найвиразніше виявляє сьогочасні потреби номінації і пріоритети реалізації словотворчих ресурсів для їх задоволення. Щодо деяких з таких активізованих ресурсів можна твердити про їх спеціалізацію у вираженні певного значення. Наприклад, із 113 суфіксів різної складності й походження,

наявних в українських словотворчих ресурсах для вираження значення особи, активність, як доводять новотвори, у сучасній мовній практиці виявляють лише 9: **-ник/-льник** (*мережник, мітингувальник*), **-ець/-івець** (*податківець, банківець*), **-ер** (*коаліціонер*), **-ар** (*мітингар, торбар*), закріплені, утім, за різними твірними базами. Таку ж семіотичну перевагу – активність, як правило, продуктивних ресурсів, уже наявних у системі мови, спостерігаємо в усіх оновлюваних нині категоріях і розрядах слів різних частин мови. Скажімо, переважну більшість нових дієслів утворено за допомогою суфіксів **-ува-** (*близнюкувати, ветувати*) і **-и-** (*майданити, піарити*).

Засоби словотворення набувають активності і у зв'язку з необхідністю профілювання відомих і нових понять. У деяких групах бачимо новотвори-внутрішні запозичення, тобто одиниці, що вже були наявні раніше й нині повертаються до активного вжитку з пасивного словникового складу. Наприклад, СУМ на початку 1970-х років умістив до свого реєстру лише прикметник *документальний* зі значенням 'який є документом' з прикладом *документальне свідчення* і його відтінками-уточненнями 'який ґрунтується на документах' з прикладом *документальна сторона справи, документальні дані* та 'властивий документам, такий, як у документах' з прикладом *документальна переконливість*. Словосполуку *документальний фільм* у цьому джерелі подано як фразеологізовану і таку, що охоплює всі названі аспекти семантики цього суто відносного прикметника. Прикметник *документальний* як єдиний, що виражає ознаку за відношенням до *документа*, подали і деякі академічні словники 1920-1930 років, зокрема «Правописний словник» Г.Голоскевича (1930) і «Словник чужомовних слів» І. Бойкова, О. Ізюмова, Г. Калишевського, М. Трохименка (1932). Останнє джерело вказує на його латинський етимон і виділяє таких два аспекти його значення: 1) що має значення документу і 2) документом уґрунтований.

Натомість низка словників цього ж періоду, зокрема академічний «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924-1933) поруч з *документальний* вміщує й прикметник *документовий*. Показово, що його послідовно залучають до своїх реєстрів саме фахові

словники цього часу, зокрема «Російсько-український словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського і В. Страшкевича (1930) та «Російсько-український словник правничої мови» В.І. Войткевича-Павловича і Г.Д. Вовкушівського за редакцією А. Кримського (1926). Останній подав його в складі словосполучки *документові дані* та її поясненням *дані, що є в документах*. У сучасній українській мовній практиці вживано вже три прикметники з основою **документ-**: *документальний*, *документний* і *документарний*, причому, *документний* замінив створений раніше *документовий*. Два останні доводять тенденцію до уточнення характеру ознаки за її відношенням до цього об'єкта, що й виявляють різні суфікси в складі таких спільнокореневих прикметників. Якщо *документний* нині називає ознаку об'єкта за його відношенням до документів узагальнено (*документний потік*, *документна комунікація* (лінгвістика, класифікація, інформаційно-пошукова система), то прикметники *документальний* і *документарний* її конкретизують, підкреслюють різні аспекти такої ознаки. Наприклад, останній уживано нині лише в банківсько-фінансовій сфері. Він становить наслідок адаптування за допомогою суфікса **-н(ий)** до системи української мови англійського прикметника *documentary*, пор.: *documentary letter of credit* «документарний (товарний) акредитив», *documentary bill* «документарний (документований) вексель»). Він називає ознаку об'єкта за мірою його забезпечення належними документами, пор. також *документарні/недокументарні розрахунки (платежі)*. Зауважимо, що це нове запозичення виявляє ще одну стабільну активну функцію суфікса **-н(ий)** – його участь в адаптуванні запозичених прикметникових основ, пор. вже наявні в українському лексиконі *вульгарний*, *серйозний*, *лапідарний* і нові *транспарентний*, *ф'ючерсний*.

Нові ресурси українського словотворення, що набувають активності, відповідають передусім на потребу в аспектуалізації нових і вже відомих понять. Наприклад, нові основи-префіксоїди **біля-** (*білявладний*), **довкола-** (*довколанауковий*) не лише поповнили групу засобів для означення перебування поблизу когось, чогось, а й посилили оцінний (переважно негативний) заряд таких прикметників. Вони підтримали вже наявну в цій групі ресурсів

тенденцію до семантико-функціональної диференціації засобів словотворення, зокрема, закріплення вже наявних грецьких префіксів **пери-** і **пара-** за професійним лексиконом і втрату активності префіксоїдів **круг-/круж-** (у сучасному вжитку залишилися лічені слова на взір *кругосвітній, кружтанок*) та префікса **о-** (непродуктивний розряд слів на кшталт *окіст, осоння*). До таких активних нових ресурсів належать і вже відомі основи у функції суфіксоїдів - **структура** (*держструктура, бізнес-структура, медіа-структура*), **-простір** (*інтернет-простір, кінопростір, медіапростір*), **-залежний** (*інтернет-залежний, наркозалежний, політзалежний*) та ін.

3. Втрачена активність. Її можна спостерегти на прикладі груп номінацій-конкурентів, де перевагу здобуває одна з похідних одиниць, призводячи водночас до послаблення активності інших спільнофункційних засобів словотворення. Наприклад, нині спостерігаємо активізацію творення назв осіб від дієслів, а отже, активізацію в певних конкурентних групах суфікса **-льник** і втрату активності, пасивізацію суфіксів **-ар**, **-овець** або **-ник**, за допомогою яких назви утворювано не лише від дієслів, а й від іменників або прикметників, пор. *мітингувати-мітингувальник* (і *мітинг-мітингар, мітинговець*), *виступати-виступальник* (і *виступати-виступник, виступовець*). Проте зауважимо, що той самий засіб словотворення може в різних розрядах похідних виявляти різні типи активності. Наприклад, суфікс **-івець**, неактивний у створенні віддієслівних назв осіб, виявляє високу активність у відіменникових назвах (*РУХ-рухівець, ДАІ-ДАІвець, Янукович-януковичівець, БЮТ-бютівець, піар-піарівець, інтернет-інтернетівець* та ін.).

4. Втрачена активність. Її, як ми вже зазначали вище, спричинюють суспільні зміни й динаміка словотвірної норми. Так, суспільними змінами викликано втрату активності основ радянізмів на зразок **рад-** (від *радянський*), **колгосп-**, **комсомол-**, **ленін-**. Натомість зміни в словотвірній нормі спричинюють втрату активності таких засобів словотворення, як суфікси **-чик/-щик** або основи складних прикметників **внутрі-**, **двох-** (**трьох-**, **чотирьох-** тощо), префікс **обез-**. Їх беззастережно витіснили із сучасної мовної практики суфікси **-ник** (*комп'ютерник*, а не *комп'ютерщик*), **-ач** (*давач*, а не *датчик*),

основи **внутрішньо-** (*внутрішньовенний*, а не *внутривенний*), **дво-** (**три-, чотири-**) (*дво-, три-, чотириповерховий*, а не *двох-, трьох-, чотирьохповерховий*), префікси **з-/зне-** (*знесилити, збезчестити*, а не *обезсилити, обезчестити*).

Проте радянізм як база словотворення демонструють строкату картину побутування в сучасному українському лексиконі: від повної втрати активності до набутої активності завдяки іншому значенню. Досить пригадати хоча б такі приклади, як сучасні укр. *більшовик* – *меншовик* стосовно більшості чи меншості депутатів Верховної Ради України або слово *партія*, позбавлене ідеологеми «партія комуністів». Таку лексику можна розглядати як активний ресурс сучасного українського і в цілому слов'янського експресивно-оцінного словотворення, про що свідчать такі українські новотвори на основі хоча б слова *комуніст*, засвідчені в українських ЗМІ останніх 20 років незалежності, як *декомунізація* (влади), *комуністер* (*екс-комуністер*), *комуновождь*, *екс-комуніст*, *посткомуніст*, *посткомуністичний* (блок, Європа, еліта, країна, чищення)), *суверен-комуніст*, *неокомуністичний* (приманки).

Запропонований категорійно-функціональний підхід до аналізу словотворчих ресурсів української мови з погляду їх активності у мовній діяльності сучасного суспільства використовуємо для опису системи українського словотворення в новій академічній «Граматичі української мови», над якою працює нині колектив співробітників Інституту української мови НАН України та професорів університетів України. Вивчення функціонування активних наявних, нових і відновлених словотворчих ресурсів української номінації доводить необхідність системного підходу до з'ясування причин їх різної активності у мовній практиці, їх ролі в оновленні номінаційного корпусу української мови. Такий аналіз неминуче передбачає зіставлення активних нині ресурсів словотворення з попереднім станом словотворчих ресурсів української мови, який і дає змогу виявити чинники, що сприяють їх активності в сучасній мові або її стримують.

Література

1. Активность словообразовательного типа // Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык: в 2 т. / А.Н.Тихонов, Р.И.Хашимов, Г.С.Журавлева и др. / под общ. ред. А.Н.Тихонова, Р.И.Хашимова. – Т.1. – М.: Флинта; Наука, 2008. – С.504.
2. Активность словообразовательной модели // Там же. – С.504-505.
3. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк: Юго-Восток, 2006.
4. Клименко Н.Ф. Морфемі активність // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 2007. – Вид. 3-е. – С.392.
5. Клименко Н. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С.83–105.
6. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008.
7. Ковалик І.І. Вчення про словотвір: словотворчі частини слова. – Іван Ковалик. Вибрані праці. – Івано-Франківськ-Львів, 2007. – Ч. I. – Уперше опубліковано в: Львів: Вид-во Львівського університету, 1958.
8. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). – К.: К.І.С., 2004.
9. Таран А. Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2011.
10. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov. – Praha: ČAV, 1962.
11. Ohnheiser I. Цель и концепция тома // Słowotwórstwo/Nominacja. – Red. nauk. I.Ohnheiser. – Innsbruck, Opole, 2003. – С.17-26.

Словообразовательные маркеры языковой категоризации мира:

едок – обжора – сердцеед³²

*Дорогому Алексею Александровичу
Кретову с благодарностью за радость
многолетней дружбы и с пожеланием новых
научных свершений*

Исследования уважаемого Юбиляра, посвященные языковой категоризации, обобщенные, в частности, в его совместной с О.О. Борискиной монографии «Теория языковой категоризации: национальное языковое сознание сквозь призму криптокласса» (Воронеж, 2003) [3], дают не только ценный материал, но и эффективный инструмент для дальнейшей разработки этой проблемы, одной из вечных в языкознании. Опора на такой фактор языковой категоризации, как скрытая категория (криптокласс языковых единиц) способствует выявлению всего спектра действия в языке определенных признаков систематизации, упорядочения его единиц, как имеющих специальные формальные показатели (маркеры), так и не имеющих их. Предложенное А.А. Кретовым объединение показателей явной (формализованной) и скрытой (неформализованной) категоризации открывает перспективу создания интегральной модели национального языка, модели, представляющей единицы языковой системы в максимально полном спектре их текстовых реализаций и способов систематизации. И в этом своем устремлении А.А. Кретов не одинок, о чем свидетельствуют в последние 10-15 лет работы российских и зарубежных ученых, занятых изучением механизмов и средств языковой концептуализации и категоризации мира [1-2; 4; 7; 10; 12-14]. Созданию такой интегральной модели сегодня способствуют не только успехи когнитивной и функциональной лингвистики, системной лексикографии и лингвокультурологии, но и формирование на надежной фундаментальной основе национальных корпусов языков. В развитие всех этих важных

³² Уперше опубліковано в: Среди нехоженых путей: Сб. научных статей к юбилею д.ф.н., проф. А.А. Кретова. – Воронеж: Наука-Юнипресс, 2012. – С. 149-162.

направлений современного языкознания А.А. Кретов внес своими работами важный, оригинальный теоретический и практический вклад [8].

Внимание А.А. Кретова к скрытым механизмам языковой категоризации, к формированию криптоклассов слов, т.е. классов слов, не имеющих в своей структуре специальных формальных показателей для выражения свойственных им значений, определено и его многолетней плодотворной деятельностью в области компьютерного моделирования языка. Как он сам отмечает в связи с этим направлением своих исследований, криптоклассы «дают ответ на вопрос, какую информацию и до какого предела следует вкладывать в ЭВМ, чтобы машина получила возможность а) различать прямые и переносные значения слов, б) различать правильные и неправильные предложения, в) порождать правильные предложения. По сути дела, речь идет о необходимых условиях создания искусственного интеллекта. Информация о криптоклассах, их номенклатуре и реальном лексическом наполнении является одновременно информацией о законах реального мира в том виде, в каком они отражены сознанием носителей языка, так называемой «языковой картиной мира» [9: 108].

Для украинского языка, как и для иных славянских языков, особую важность в определении путей дальнейшего их развития представляет анализ словообразовательных ресурсов категоризации, в том числе, тех, что появились в номинации в последнее время и демонстрируют активность. Значение именно словообразовательных маркеров категоризации определяет неизменное превалирование словообразования в развитии славянской номинации и, кроме того, стабильность основных принципов национальноязыковой категоризации мира [5-6]. Последнее утверждение относится, в частности, к формированию новых переносных, экспрессивно-оценочных значений на основе стойких коннотаций определенных признаков объекта, например, его положения вне видимости или же в поле зрения наблюдателя, сокрытости от света дня либо открытости всеобщему обозрению. Наблюдаем эту тенденцию ныне на примере таких неосемантизмов, как *прозорий* «честный, сделанный по всем правилам, открытый для обсуждения и оценки» (*прозорий бюджет, тендер*), *тіньовий*

«незаконный, подпольный» (*тіньова економіка, тіньовий кабінет*). В связи с этим важно изучение не только новых словообразовательных маркеров языковой категоризации, но и закономерностей функционирования уже имеющихся, причин и последствий их активности для развития национального лексикона и в целом для расширения и углубления, нюансировки когнитивного пространства современного украинского языка.

Тема криптоклассов как особого рода категоризаторов наших знаний о мире неизбежно остро ставит вопрос о спектре действия в языке тех или иных средств категоризации, в частности, словообразовательных. Ряды производных с тем или иным формантом убедительно демонстрируют пределы абсолютной, не обремененной дополнительными условиями категоризации и, напротив, обстоятельства появления избирательных, в терминах Б.Л.Уорфа [11], лексемных категорий, категорий со скрытыми, но подразумеваемыми признаками объединения единиц. Именно они и дают возможность определить, что в сознании носителей языка воспринято, как норма категоризации, а что таковой не является, вследствие чего подобные производные приобретают метафорический, переносный, образный характер. Для размышлений о путях развития современного украинского лексикона я опиралась на убеждение А.А.Кретьова и других ученых о ведущей роли глагола в языковой категоризации мира, о глаголе как стержне суждения о чем-либо и, благодаря этому, опоре категоризации.

Это утверждение Алексей Александрович доказал, в частности, своими работами о криптоклассе «съедобных-несъедобных» существительных в русском языке [9]. Принимая его выводы, я в то же время делаю попытку посмотреть на проблему в несколько ином ракурсе и ответить на вопрос, что именно закреплено в языковом сознании украинцев с помощью глагола *їсти* «есть», его производных (*з'їдати* «съесть», *поїдати* «поесть», *снідати* «завтракать», ср. рус. *снестать*, *заїдати* «заедать» и других) и синонимов (*жирти* «жрать» (*пожирати* «пожирать»), *гризти* «грызть», *смоктати* «сосать», *лизати* «лизать», *жувати* «жевать»), каков спектр того, что они считают нормой совершения этого действия, жизненно важного для

человеческого организма, а что, не являясь таковой, становится основой языковой экспрессии и оценки, характеристики, не прямой номинации иного действия. Коротко свою задачу формулирую так: что и как ест украинец по данным его языка, каково место в вербализации этих понятий словообразовательных средств, каковы их состав и активность в современном языке, что уже ушло в языковой пассив и что остается в активном языковом обиходе.

Украинский язык дает производные от глагола *їсти* для обозначения всех трех основных понятий, связанных с этим процессом: кто ест – *їдець, їдок* «едок», шутливое образное *їдало* «желудок», что ест – *їжа, їда*, диал. *їдло*, устар. *їство* «еда, яство», как ест – *їдом (їдьма, їдцем, поїдом) їсти* «поедом есть». Ту же картину демонстрирует и его экспрессивный, стилистически сниженный синоним *жерти* «жрать» со значением поглощения пищи в чрезмерном количестве, жадно. Современные академические нормативные словари сохранили такие производные с этим корнем, соответствующие русскому *обжора*, как *жерун/ жерунка, жеретій, ненажера, обжера, обжирайло, пажера, пожирач, прожир, прожра, прожера*. В старых словарях, например, в «Словаре украинского языка» П.П. Белецкого-Носенко (составлен в 1840-х годах, издан в Киеве в 1966 г.) и в «Малорусско-немецком словаре» Е. Желеховского и С. Недельского (издан во Львове в 1886 г.) находим и такие слова для обозначения обжоры, как *ненажир, обжир, обжирець, пажерак, пажерач, пожорливець, прожара*. Некоторые из них закрепились в языке для обозначения конкретных «обжор». Например, слово *жеретія* академический толковый «Словарь украинского языка» в 11-ти томах (Киев, 1970-1980; далее – СУМ) фиксирует в качестве народного наименования древесной гадюки. В современном языке находим производное и для обозначения признака такого действия, правда, в устойчивом словосочетании *жерцем жерти (пожирати)*. Однако только упомянутый словарь П.П. Белецкого-Носенко содержит производные от глагола *жерти* для обозначения объекта поедания, вернее, непоедания, ныне вышедшие из активного употребления. Это слова *нежар,*

нежер, нежир, называющие прошлогоднюю траву на корню, стерню, т.е. траву, не пригодную для пищи.

Глагол *жертити* и другие синонимы глагола *їсти* сигнализируют об активно разрабатываемом в этом пространстве украинского языка аспекте действия «прием пищи» – о способе совершения такого действия: как едят, когда, в каких условиях и по какому случаю. Тем самым они указывают и на принцип словообразовательного маркирования таких способов совершения глагольного действия – с помощью новых производящих основ глаголов. Само разнообразие таких глаголов как ресурс языковой категоризации показательно: оно доказывает значимость этого понятия в национальном сознании украинцев. Однако показателен и состав таких глаголов, и их низкий словообразовательный потенциал. В большинстве случаев они либо производны от наименований времени и обстоятельств приема пищи, либо являются продуктом семантической деривации глаголов, обозначающих иные действия, связанные с объектом. Например, *обідати* «обедать», *вечеряти* «ужинать», *полуднувати, підвечіркувати* «полдничать», *трапезувати* «трапезничать», *столуватися* «столоваться», *харчуватися* «питаться, кормиться». Как видим, исконный или заимствованный характер таких основ при этом значения не имеет, поскольку в производном глаголе семантика действия прозрачна: совершать то, что названо производящей основой. Примечательны в этом отношении украинское нейтральное *снідати* и русское книжное *снедать*. Происходя от общего этимона псл. *snǣdati* «съедать», они разошлись и в объеме своих значений, и в их стилистическом ореоле, ср. русское *снедать* в книжном устаревшем «гложет, терзает» (*его снедает раскаяние*). В значении «завтракать» оно сохранилось в русских диалектах, ср. также и производное от него *снедь*.

Семантические дериваты характеризуют характер приема пищи в полярной оппозиции «есть жадно, много, быстро – еле прикоснуться к пище, есть понемногу, медленно, без особого желания», напр.: *молотити* (и *молотник* как наименование такого едока), *лупити, навертати, напихати, натоптуватися, тріскати, троцити, уминати, хлебтати* или же *дзьобати, клювати,*

колупати, лизкати, давитися. В этих номинациях явственны сближения с действиями, свойственными животным или птицам, а также отождествление процесса насыщения человека, наполнения его желудка (утробы) с наполнением какого-либо предмета.

Вербализован с помощью словообразовательных средств и такой аспект действия, как способ приема пищи, зависящий от ее вида. Здесь преимущественно находим семантические дериваты, ср.: *гризти* «грызть», *жвакати, жвакувати* «чавкать, есть что-либо, обгрызая», *сьорбати, хлебтати* «хлебать, лакать». Среди морфологических дериватов находим отыменные глаголы, указывающие на состав принимаемой пищи: *солонцювати* «есть что-либо соленое», *посолонцювати* «закусить чем-либо соленым (рюмку водки)», *скоромити, скоромитися, оскоромлюватися* «есть скромное в пост». Как правило, от таких глаголов не образуются наименования едока. Если такие слова и появляются, то они образованы от наименования самой пищи: *скоромник, скоромниця*. И этот способ словообразовательной категоризации едоков по характеру принимаемой ими пищи активно использован для выделения тех, кто выказывает пристрастие к какой-либо пище, любителей поесть что-либо определенное. Возвращающиеся ныне в активный культурный обиход украинские словари первой трети прошлого века, периода национально-культурного возрождения Украины, убедительно демонстрируют динамику этой группы производных.

Например, в «Русско-украинском словаре» под редакцией А. Крымского и С. Ефремова, три тома которого на буквы А-П Украинская академия наук издала в Киеве в 1924-1933 гг., находим наименования любителей: борща – *борщівник*, дынь – *диньолоуб*, икры – *кав'ярник, ікровик*, капусты – *капусник*, картофеля – *картопельник, барабольник, бульбоїд, бульбожер*, каш – *кашник, кашолоуб*, сладостей – *марципанник, цукерник*, лимонов – *цитринник*. Ни одного из этих слов в таких значениях не найдем уже в СУМе. И это никоим образом не означает, что любители поесть исчезли из нашей жизни. Просто изменились объекты их пристрастий (например, марципаны заменили другие популярные сладости), ушли на периферию языка определенные наименования (так, более

употребительным в общенародном языке стало слово *лимон*, *цитрина* (свойственна западному варианту украинского языка) или же такие названия закрепились за иными понятиями. Так, слово *борщівник* продолжает употребляться для обозначения растения, *цукерник* – кондитера, изготавливающего конфеты, работника кондитерской фабрики, а *кав'ярник* – сосуда, в котором варят и подают кофе (ср. *кав'яр* «паюсная икра», восходящее к турецкому *havuar* «икра», лежащее в основе вышеприведенного слова *кав'ярник*). Обозначения любителей конкретной пищи успешно заменяют в современной речевой практике обобщенные наименования типа *ласун*, *ласій*, *ласолюб*, *солодій*, *солодун* «сластена, сладкоежка», также описательная конструкция с прилагательными *ласій*, *охочий до* + наименование вида пищи или же заимствования *гурман*, *гастроном*. Как видим, язык дает ресурс и для генерализации, и для конкретизации семантики наименования лица по его пристрастиям в еде.

Многие из вышеперечисленных отыменных существительных, очевидно, и вышли из употребления именно в силу непрозрачности своего значения, чисто структурного характера своих словообразовательных формантов-категоризаторов. Например, *капусник* мог обозначать не только любителя поесть капусту, но и огородника, занятого ее выращиванием, и ее продавца, а *кашник* – любителя каш и горшка, в котором их варят.

Однако спад активности словообразовательных категоризаторов на одном участке анализируемого концептуального поля компенсирует ее рост на других его участках. Показательно, например, превращение основ **-їд/-їдк(а)** и **-жер/-жерк(а)** в словообразовательные категоризаторы, их активность в течение последних 100 лет истории украинского языка и, более того, пополнение словообразовательных рядов композитов-наименований субъекта действия с такими конечными основами. Утверждение именно этих основ в роли словообразовательных маркеров убеждает в важности категоризации лиц (существ вообще) по признаку питания чем-либо, «поедания» чего-либо. Большинство таких композитов является терминами, подчеркивая тем самым статус избранного признака объекта в научной либо профессиональной

таксономии. В основе их специального значения – указание на излюбленную пищу субъекта (животного, птицы, насекомого), названную производящей основой композитов: *зерноїд* «зерновка (жук)», *мурахоїд* «муравьед (млекопитающее)», *бджолоїдка* «щурка (птица)», *плодожерка* «плодожорка (птица)». Закрепились и наименования лиц с предпочтениями в пище: *м'ясоїд* «мясоед», *сироїд* «сыроед, любящий есть мясо и другие продукты в сыром виде, диал. людоед», *куроїд*, *куркоїд* «куроед». Появление в качестве продукта питания объектов, в норме культуры носителей данного языка таковыми не являющихся, становится основой образных наименований лица наподобие *жабоїд* «первоначально – аист, а позже и тот, кто ест лягушек, лягушатник», *людоїд/людоджер* «людоед, дикарь», а также *серцеїд* «сердцеед, дамский угодник», *буквоїд* «буквоед, бюрократ», *книгоїд* «книгочей, книжный червь». На экспрессивно-оценочный потенциал трех последних производных указывают в словарях пометы *шутливое, ироническое, разговорное*.

Вообще же появление обозначений представителей разных народов, как правило, оскорбительных, по признаку их предпочтений в еде является в то же время еще одним доказательством важности этого признака языковой категоризации лиц, ср. украинские *жабоїд* (француз), *куроїд*, *куркоїд* (поляк) или же русские *макаронник* (итальянец), *колбасник* (немец), *лягушатник* (француз), *бульбаш* (белорус), *галушечник* (украинец). Насколько активен этот негативно заряженный категоризатор, убеждаемся на примере таких новообразований, предложенных пользователями одного из интернет-сайтов в ответ на вопрос, как назвать англичан или американцев по излюбленной ими еде: *овсянник* было предложено для первых и *фастфудник*, *хотдогник* – для других. Из своих материалов к ряду композитов-наименований лица с основой-категоризатором **-їд** добавлю новации-окказионализмы *грантоїд* «грантоед, лицо, использующее гранты, но не представляющее ожидаемую работу», *грошоїд* «растратчик денег», *бюджеттоїд* «растратчик бюджетных денег, бюджета».

Наблюдаем и некую избирательность в использовании средств категоризации лица-нелица по излюбленному продукту питания. Если

человека, предпочитающего растительную пищу, украинцы именуют *вегетаріанець* (а также *сироїд*), то животное – *травоїд* «травоед» или обобщенно *рослиноїдні* «растительноядные» или же словом *живоїд* называем человека, жестоко обращающегося с другими людьми, животными, живодера, а *мертвоїд* стало обозначением жука, поедающего ткани мертвых организмов, так же, как словом *стервоїдні* обозначаем животных, питающихся падалью. В целом этот признак категоризации активно использован в научной таксономии животного мира, ср.: *ссавці* «млекопитающие», *гризуни* «грызуны», *жуїні* «жвачные». Другие основы в роли маркеров категоризации выступают лишь спорадично, например: *костогриз* «птица – дубонос, а также народное название кариеса и, шутовое, бедняка», *костолуза* «птица – дубонос», *блюдолиз* (и *лизоблюд*), *мисколиз* «холуй, прихлебатель», *пилосмок* «пылесос», *кровосмок* «кровосос». Или же в наименованиях любителей пить и выпить находим также единичные случаи использования глагольных основ **-хлист, -сьорб, -різ**: *водохлист*, *водосьорб* «водохлеб» и устарелое *пиворіз* «любитель пива, выпивоха – о бурсаках, так называемых *мандрованих дяках* «бродячих дьячках», ср. интерлюдию «Пиворізи» из драмы украинского писателя конца XVII – начала XVIII в. Митрофана Довгалевского «Властотворный образ чоловіколюбия Божия». В слове *пиворіз* отражено переносное значение глагола *різати* «резать», фиксированное еще «Словарем украинского языка» под редакцией Б. Гринченко в начале XX в. (1907-1909) – «ударить, хватить».

В ряде производных образность возникает не только вследствие необычности объекта «поедания», но и метафорической характеристики самого действия, направленного на уничтожение, поглощение его объекта. Так, *нігтьоїда* «ногтоеда» становится обозначением воспаления, нарыва под ногтем, а *костоїда* «костоеда» – народным наименованием кариеса. В появлении таких наименований реализован экспрессивно-оценочный потенциал, развиваемый как самим глаголом *їсти* и его производными, так и его синонимами. Причем, стремление субъекта «съесть», уничтожить, поглотить каким-либо образом объект становится основой для формирования и такого переносного значения, как «ссориться, воевать с кем-либо, портить кому-либо жизнь, настроение». Его

развивает и сам базовый глагол *їсти*, и такие его производные, как *їстися*, *з'їсти/з'їдати*, *заїсти/заїдати*, *поїсти/поїдати*. Некоторые из этих слов остаются в активном обиходе, иные уже отошли в речевой пассив. К последним можно отнести глагол *їстися*, ср. такой пример из словаря под редакцией Б.Гринченко: *їдяться за землю* «воюют, дерутся за землю». Хотя СУМ фиксирует его и позже в текстах такого украинского писателя XX века, как Михаил Стельмах, см. пример из его романа 1959 г. «Хлеб и соль»: *Позавчора він до болю в печінках ївся з переселенцями* «позавчера он до боли в печенках ругался с переселенцами». В таких же глаголах, как *заїсти/заїдати*, *з'їсти/з'їдати* отмеченное значение и ныне живо и активно. Укажем хотя бы на такие устойчивые словосочетания, как *заїсти/заїдати чийсь вік* «портить/испортить жизнь кому-нибудь» или же *заїдатися/заїстися з кимось* «ругаться, обострять отношения с кем-нибудь». Это же значение развивают и глаголы *гризти*, *жерти*, например, *гризтися*, *гризня*, *загризти/загризати* или же в таких устойчивых сочетаниях, как *поїдом їсти (поїдати)*, *жерцем жерти* «есть поедом, не давать житья». Однако уже только в старых словарях, например, в словаре А.Крымского и С.Ефремова, можно найти выражение *заїсти/заїдати* или *зажерти/зажирати чуже добро* в значении «присвоить, прибрать к рукам чужое добро, чужую собственность».

Не менее активным проявило себя и иное переносное значение, развившееся в семантике глагола *їсти*, – «уничтожить объект действия либо поглощать его». Например, место, которое уничтожили («съели») моль или червь, получило название *червотока (червоточина)*, *молеточина*, а жука, проедающего дырки в деревянных предметах, назвали *деревоточець*. Образно говорим *туга (нудьга) серце точить* «тоска сердце гложет». Обсуждаемое значение стало основой синонимизации глагола *їсти*, кроме уже упомянутых глаголов *гризти*, *жерти*, также с глаголами *смоктати*, *точити*, *брати*, *поглинати*, *сотати*, ср.: *всмоктати*, *всотати*, *ввібрати в себе щось* «впитать, всосать, вобрать в себя что-либо». Как видим, объединению этих глаголов на основе переносного значения способствует уже не только семантика

производящей основы, но и общее значение модели словообразования, семантика приставки.

Обзор возможного действия глагола *їсти* в качестве маркера словообразовательной категоризации позволяет определить основные аспекты обозначаемого действия, в обозначении которых он принимает участие. Это, прежде всего, характеристика способов совершения такого действия, а также связанных с ним объектов и субъектов, обстоятельств, условий и последствий его совершения. В качестве конечной основы композитов-маркера категоризации он достаточно активен как отличительный признак животных, птиц, насекомых. При характеристике людей используется преимущественно с экспрессивно-оценочной функцией. Зачастую первая основа таких композитов указывает на объект «поедания», находящийся вне нормы представителей украинской культуры. Развивая переносные значения, глагол *їсти* становится основой для синонимизации с глаголами не только тематической группы «приема пищи», но и с глаголами, выражающими значения «уничтожение, поглощение объекта», «отношения между людьми», расширяя, таким образом, спектр своих отношений в системе языка, в его когнитивном пространстве. Мы остановились в своих размышлениях лишь на некоторых значениях, в которых глагол *їсти* и его синонимы с базовым значением «принимать пищу» проявляют активность в категоризации. Их спектр можно расширить за счет значений «пристально всматриваться в кого-либо, что-либо, не спускать глаз» (*їсти (жертти, пожирати) очима когось* «есть, пожирать кого-либо глазами, взглядом»), «глубоко проникать во что-либо, проявлять дотошность в исполнении чего-либо» (*у(в) їдлиий*), «до тонкостей, глубоко, всесторонне знать что-либо» (*зуби з їсти на чомусь* «собаку съесть в каком-либо деле»), «надоедать кому-либо» (*в печінки в їстися* «сидеть в печенках»). Немаловажным при этом, как я уже попыталась показать выше, оказывается учет динамики вербализаторов анализируемого понятия, по крайней мере, за последние 100 лет. Появление инноваций, в частности, с основами **-їд** и **-жер**, убеждает нас в активном присутствии самих глаголов этой тематической группы и их синонимов разного уровня в языковом сознании украинцев, а

следовательно, в необходимости детального изучения спектра их действия и продуктивности в качестве словообразовательных маркеров языковой категоризации стремительно меняющегося мира.

Литература

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 767 с.
2. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Языки рус. культуры, 1997. – 576 с.
3. Борискина О.О., Кретов А.А. Теория языковой категоризации: национальное языковое сознание сквозь призму криптокласса. – Воронеж, Воронеж. гос. ун-т, 2003. – 211 с.
4. Зализняк А.А. *Семантическая* деривация в синхронии и диахронии: проект «*Каталога семантических переходов*» // Вопросы языкознания. – 2001. – № 2. – С. 13-25.
5. Карпіловська Є.А. Динаміка україномовної категоризації світу та її вияви в новій лексиці // Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська, Л.П.Кислюк. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С.79-91.
6. Карпіловська Є.А. Нова Україна у словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу // Відображення історії та культури народу в словотворенні: Доповіді XII Міжнарод. наук. конф. Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнарод. комітеті славістів (25-28 травня 2010 р., Київ, Україна) / Упоряд. та наук. ред. Н.Ф.Клименко і Є.А.Карпіловської. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2010. – С.91-109.
7. Концепт БОЛЬ в типологическом освещении / Ред. В.М.Брицын, Е.В.Рахилина, Т.И.Резникова, Г.М.Яворская. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – 424 с.

8. Кретов А.А. Анализ семантических помет в НКРЯ // Национальный корпус русского языка: 2006-2008. Новые результаты и перспективы / Отв. ред. В.А.Плунгян. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С.240-257.
9. Кретов А.А. Съедобное – несъедобное или криптоклассы русских существительных // *Linguistica Silesiana*. – 1992. – № 14. – С.103-114.
- 10.Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. – М.: Русские словари, 2000. – 416 с.
- 11.Уорф Б.Л. Грамматические категории // // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С.44–60.
- 12.Słownik stereotypów i symboli ludowych / Koncepcja całości i redakcja J.Bartmiński. – Lublin: Wyd. UMCS, – T. Kosmos. [cz.] 1. Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie. – 1996. – 221 s.; [cz.] 2. Ziemia, woda, podziemie. – 1999. – 129 s.
- 13.Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne / Red. K. Waszakowa, R.Grzegorzycykowa. – Warszawa: WUW, 2000. – Cz.I. – 344 s.
- 14.Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne / Red. K. Waszakowa, R.Grzegorzycykowa. – Warszawa: WUW, 2003. – Cz.II. – 370 s.

Так і ні – не кажіть, чорне й біле – не називайте...³³

*Вельмишановному професору Яну Соколовському
з найщирішим побажанням довгих і безхмарних літ*

Правило популярної гри мого дитинства – гри «у фантики», винесене в назву цієї статті, на мою думку, точно окреслює одне з основних завдань непрямой номінації: сказати про щось, не називаючи його, приховати його знайому, звичну для мовців назву, обравши інший спосіб його іменування. А таке завдання неминуче змушує мовця шукати ті ознаки об'єктів номінації, які давали б змогу співрозмовникам одразу впізнавати, вирізнити їх з-поміж інших. Усім, хто грав у цю гру, відомо, як це не просто, як змушує мобілізувати свої знання про ресурси іменування світу, наявні в рідній мові. Мовознавцеві ж зрозуміло, що складнощі вираження думки в таких ситуаціях спричинює саме усунення з арсеналу мовця звичних способів і засобів позначення певних понять і реалій, закріплених за ними у мовній традиції. У свою чергу, блокування звичної назви вказує на роль і місце кожного із способів і засобів номінації у мовній свідомості й діяльності народу.

Наявність в арсеналі виражальних засобів мовця опозиції пряма – непряма номінація створює для нього «простір для маневру», можливості в різний спосіб – прямо (відкрито) і непрямю (приховано, інакомовно) висловити думку. Така опозиція, без сумніву, засвідчує гнучкість мовної системи, її придатність відбивати тонко нюансовані ментальні ходи і переходи. Незмінна активність непрямой номінації в українській та інших слов'янських мовах доводить її важливу роль у мовній концептуалізації і категоризації світу. Особливу її активність, як доводить, зокрема, українська лексика, спостерігаємо в періоди значних суспільних зрушень, коли зростає потреба спільноти в називанні нових реалій, понять, явищ її життя. Для окреслення нового, іншого об'єкта дійсності або нового поняття про вже відомий об'єкт

³³ Уперше опубліковано в: *Slavica Wratislaviensia*. – Wrocław, 2014. – CLIX. – S.189-196.

достатньо зазначити, що це не те, що вже має назву, щось інше, відмінне від нього. На таке ментальне підґрунтя появи в сучасних слов'янських мовах потужного масиву непрямих і завдяки цьому часто й перифрастичних номінацій слушно звернула увагу М.О. Осипова. Покликаючись на спостереження соціологів над поведінкою мовців у змінених суспільно-політичних умовах, у періоди соціальної нерівноваги, зміни соціальних і, відповідно, мовних стереотипів, вона пояснює появу непрямих назв необхідністю окреслення «ще не сформованої ситуації, яка потребує визначення специфічного типу: через заперечення – притому, неповне, незавершене – попередньої фази» (Осипова 2008: 197).

Цим можна, справді, пояснити появу численних новотворів, які окреслюють об'єкти за їх різним положенням в часі й просторі, а також за їх різним відношенням стосовно певної суспільної норми. Такі похідні утворюють у складі лексикону антонімічні (протиставні) або градуальні, гіперо-гіпонімічні, опозиції. Ці комплекси слів засвідчують поглиблення, уточнення, урізноманітнення уявлень носіїв мови про означуваний об'єкт дійсності, вони відбивають багатовимірність раніше одновимірних ділянок когнітивного простору мови, пор.: *еліта – нееліта – контреліта; традиція – антитрадиція; удержавлення – роздержавлення, культура – антикультура – некультура – контркультура – субкультура; парламент – недопарламент – псевдопарламент – квазіпарламент.*

Проте розмаїта картина нових непрямих номінацій переконує в тому, що «приховання» прямої назви слугує різним запитам мовців. Завдяки загальному значенню протиставлення одних об'єктів іншим непрямі назви стають засобом мовної категоризації, формування гіперо-гіпонімічних комплексів номінацій. Так, непрямий гіперонім *негромадяни* охоплює низку прямих співгіпонімів на кшталт *іноземці, іммігранти, приїжджжі, туристи, гості*, тобто, всі, хто не має громадянства певної держави, і саме за цією ознакою протиставляє їх назві *громадяни*. Активно використовують непряму, перифрастичну номінацію й для евфемізації (Крысин 2000; Карпіловська 2007; Smółkowa 2001: 156), політкоректності, тобто для приховання стилістично знижених або оцінних

назв, пор. українські: з нього керівник ніякий (= поганий, недосвідчений, який не може працювати з людьми), неконтактна людина (= конфліктна, з поганим характером, відлюдкувата), некерований ринок (= дикий, стихійний, підпільний, чорний), неспортивна поведінка (= неприпустима в певному, зокрема професійному, середовищі, виклична, аморальна), захмарні ціни (= дуже високі, не доступні загалом), підклимна боротьба (= підступна, поза правилами, брудна) або польські: *nieopisywalny* (= жахливий, страшний (біль)), *niepartnerski* (= агресивний, викличний, недружній (стиль спілкування)), *nieobiektywny* (= упереджений, тенденційний (відгук)).

Серед таких назв звертає на себе увагу категорія слів і словосполук, що називають речі або явища поза прийнятою нормою, каноном або штучні, фальшиві об'єкти – замітники об'єктів природних на зразок укр. *податківець* і *рекетир*, *оригінал* і *копія*, *клон*, *дублікат* чи *натуральний*, *органічний*, *біо шовк* і *штучний*, *ацетатний шовк*. Темпи поповнення в слов'янських мовах протягом останніх десятиліть цього розряду слів дали підстави І.Г.Милославському стверджувати формування в них окремої категорії «несправжності» (Милославский 2007). У сучасній українській мові група непрямих номінацій з таким значенням активно поповнюється назвами, утвореними за допомогою як давно відомих, так і нових засобів: і словотворчих, і лексичних, і синтаксичних. Ось низка прикладів з текстів останніх років: *новини* – *псевдоновини*, *інтернет* – *недоінтернет*, *ринковий* – *антиринковий*, *неринковий*, *позаринковий*, *мова* – *ерзац-мова*; *мистецтво* – *кітч*; *класична музика* – *альтернативна музика*.

Стабільна активність синтаксичних засобів створення непрямих номінацій вказує на джерело їх появи – інакше судження про об'єкт, іншу форму предикації, а активізація засобів словотворчих підтримує типологічні риси української номінації з перевагою в ній синтетизму. Такі нові похідні доводять незмінну вагу словотворення як провідного для української мови способу називання явищ довкілля і понять про них. Це засвідчують такі новотвори, як *недержавник*, що має вже кілька омонімічних значень, пов'язаних з ознакою 'не належний до держави': 1) 'особа, яка не обстоює інтереси держави, зокрема не підтримує ідею української незалежної держави';

2) ‘особа, яка не працює в державній установі’; 3) ‘особа, яка не працює в структурах управління державою’ і 4) ‘студент, який навчається не за державний кошт, а на контрактній, платній, основі’. Показові щодо тенденції синтетизму в непрямій номінації і такі новотвори, як *альтернативник*, що також саме завдяки загальності свого значення протиставності виявляє здатність до омонімізації, пор.: *альтернативник*¹ ‘особа, яка несе альтернативну військову службу, не бере участі в бойових навчаннях або операціях’ і *альтернативник*² ‘особа з нетрадиційною сексуальною орієнтацією’. Отже, непряма номінація відіграє важливу роль у витворенні нових ресурсів сучасної української «езопової мови», мови натяків, алузій і метафор для посвяченої й освіченої аудиторії, виступає потужним ресурсом інтелектуалізації мови.

Серед засобів, якими нині диспонує українець для потреб непрямій номінації, можна вирізнити давні й зовсім свіжі, активність яких зросла нещодавно, питомі та запозичені (Карпіловська 2012). Переважна більшість таких новотворів поки що побутує в розмовній практиці; нові нормативні українські словники їх, якщо й фіксують, то обережно, дозовано, чекаючи від практики доказів їх закорінення в мові. Поряд з незмінно активними в українській непрямій номінації префіксами й префіксоїдами *не-*, *анти-*, *контр-*, *проти-*, *за-*, *під-*, *при-*, *по-*, *поза-*, *після-*, *до-* звертають на себе увагу активізовані останнім часом як словотворчі форманти прийменники *біля*, *коло*, *довкола* зі значенням ‘перебування в просторі поблизу, коло, поруч з іншим об’єктом, поза його межами’. Така просторова ознака непрямій номінації, що вказує на неповну відповідність означуваного об’єкта іншому, нормативному, об’єкту, вказаному в твірній базі подібних назв, стає підставою для формування в них переважно негативної оцінки. Наприклад, нові прикметники *навколонауковий*, *білянауковий*, *колонауковий* разом з наявними в українській мові раніше словами *антинауковий*, *ненауковий*, *квазінауковий*, *лженауковий*, *псевдонауковий* формують широкий спектр непрямих позначень того, що протистоїть справжній науці.

Хоча непряма номінація лежить в основі номінації перифрастичної, образної, проте не кожна непряма номінація здатна набувати метафоричне значення. Для творення цих різновидів номінацій мова застосовує різні механізми вибору ознак. Якщо непряма номінація частіше за все за певними ознаками протистоїть іншому об'єкту, лише вказує на нього і відношення, в якому з ним перебуває, і саме завдяки цьому мовець здогадується, про що йдеться, то номінацію перифрастичну ґрунтовано якраз на вирізняльній, відмітній ознаці самого об'єкта називання. Наприклад, для творення образного найменування дітей грудного віку українці вибрали ознаку їх нездатності до мовлення. Отже, *немовля* – 'той, хто не мовить' і стало такою перифразою грудної дитини. Так само дитину будь-якого віку українці називають *нерозуменя*, тобто 'той, хто не розуміє', підкреслюючи відсутність у такої дитини життєвого досвіду, що й давав би їй спромогу розуміти, що й до чого діється довкола неї, пор. рос. *несмышленый*. Таку відмінність прийомів творення непрямих і перифрастичних номінацій увиразнюють лексичні засоби, зокрема субстантивація прикметників, що називають вирізняльні ознаки об'єкта. Досить пригадати хоча б добре відомі українські перифрастичні найменування в'язниці *темна*, *холодна* або хворих людей, зокрема психічнохворих, божевільних: *навіжений*, *скажений*, *одержимий*, *причинний*, *спричинений*, *цаплений*, розмовні *намаханий*, *поведений*.

Порівнюючи новотвори в текстах з їх фіксацією в нормативних (академічних) словниках, не можна не звернути увагу на незбіг їх кількості, до того ж і різний їх обсяг для різних частин мови. Такі «ножиці» між кодифікованим корпусом мови, який має представляти загальнозрозумілий і загальноживаний лексикон, і мовною практикою, як узусом, так і ідіолектом, неминує провокує питання: що блокує усталення багатьох таких непрямих або перифрастичних номінацій у мові. Спробуємо з'ясувати це на прикладі одного зі стабільно активних в українській мові розрядів непрямих номінацій – прикметників і іменників, утворених за допомогою суфіксів на основі базових словосполук із заперечним прийменником *без* і іменником-основою зіставлення. Цей розряд слів не лише виявляє продуктивність у всіх

слов'янських мовах, а й може слугувати надійною підставою для вивчення типології й характерології слов'янської номінації, оскільки свого часу професор Ян Соколовський ґрунтовно дослідив такі деривати в усіх слов'янських мовах (Sokołowski 2000).

За останні десять років українські словники зареєстрували чимало новотворів, що постали на основі словосполуки *без*+іменник. З'ясування перспектив усталення в мові таких непрямих номінацій спонукає до роздумів над засадами українськомовної концептуалізації та категоризації світу. Цей розряд слів, як доводить мовна практика, належить до так званих вибірних лексемних категорій. Б.Л. Уорф, який вважав їх одним із складників прихованої граматики мови (Уорф 1972), як вирізняльну ознаку таких категорій виділяв у них саме опозицію нейтральних слів і слів експресивно-оцінних. Наприклад, для українців звичним найменуванням стану матеріальної скрути, браку засобів до існування є слова *безгрошів'я* і *безгрішшя*, тобто 'стан без грошей'. Слово ж *беззарплаття* як гіпонім до цього гіпероніма, тобто 'стан без зарплати, заробітної плати', є надлишковим уточненням і поки що не здобуло статусу загальноприйнятої, нейтральної одиниці системи української мови. Простір, не осяжний оком, українці визначають як *безмежжя*, тобто 'простір, що не має меж; простір без меж'. Новотвір *безвимір'я*, що його засвідчив у сучасній мовній практиці А.М. Нелюба (СНУ: 46), також виступає як уточнення цього відомого й уже поійменованого поняття, проте має виразний стилістичний ореол. Лише час і суспільна практика доведуть, чи, справді, українці потребують такого окремого найменування 'простору без виміру, такого, який не має виміру, який не надається до вимірювання'.

Разом з тим узагальнена негативна семантика дериватів (прикметників і іменників) з прийменником *без* у твірній базі стає підґрунтям не лише для її уточнення й утворення гіпонімів на взір вищезгаданих *беззарплаття* чи *безвимір'я*, а й метафоризованих, оцінних значень. Упадає в око ціла низка аналогій в семантиці прикметників цього типу в українській і польській мовах. Наприклад, однакові переносні значення розвивають українські прикметники *безбарвний*, *безболісний*, *безплідний* і польські *bezbarwny*, *bezbolesny*, *bezpłodny*.

Це доводять такі сполуки з ними в обох мовах, як укр. *безбарвний голос* і пол. *bezbarwny głos*, тобто ‘глухий, невиразний і від того неприємний голос’, укр. *безболісні спогади* і пол. *bezbolesne wspomnienia* або укр. *безплідні суперечки* і пол. *bezplodne spory*, тобто ‘суперечки, які не дають результату, не приводять до згоди’³⁴. У деяких випадках семантичну спільність виявлено різними засобами: словотворчими – в українській мові й синтаксичними – у польській. Показове щодо цього переносне значення ‘такий, що має недостатньо твердий характер: нестійкий’ (СУМ I: 153), яке в українській мові виражає прикметник *безхребетний*, а в польській – словосполука *bez kręgosłupa*; наприклад, про людину без твердих моральних устоїв поляки можуть сказати, що це – *człowiek bez kręgosłupa etycznego*.

Проте матеріал монографії Я. Соколовського дає підстави твердити, що в українській мові це явище семантичного переходу виявлено значно послідовніше, ніж у польській. Скажімо, без винятку, здатність до метафоризації виявляють прикметники, в твірній базі яких прийменник *без* поєднується з назвами частин тіла людини або взагалі істоти. Принагідно зауважимо, однак, що самий вибір частин тіла не випадковий, він зумовлений їх роллю в житті людини, вагою в її трудовій діяльності або мірою участі в творенні певних національно-культурних стереотипів і символів. Так, прикметник *безголовий* набуває в нормі української мови здатності до найменування не лише істоти без голови, а й нерозумної, неорганізованої людини, пор.: *безголовий* – 2. *перен.* Дурний, дурноголовий (СУМ I: 123). До цього прикметника є й унормовані синоніми-гіпоніми *безмозкий*, *безмізкий*, *безглуздий*, тобто ‘той, що не має мозку, мізків (без мозку, без мізків)’; ‘той, хто не має глузду (без глузду), розсудливості’.

Прикметник *безкрилий* може називати не тільки птаха або комаху без крил (пор. їх наукову назву *безкрилі*), а й нетворчу, нецікаву людину, пор.: *безкрилий* – 2. *перен.* Позбавлений творчої сили, фантазії; знижений, буденний, сірий (Ibid.: 132), а прикметник *беззубий* здатний позначати не тільки істоту без зубів, а й критику, позбавлену гостроти, принциповості, пор.: *беззубий* – 2.

³⁴ Щиро дякую вельмишановній Пані Професор Кристині Клешовій за ці та інші цінні польські приклади й коментарі до них, які упозорили для мене спільні й відмінні явища в семантиці обговорюваних слів.

перен. Позбавлений різкості, гостроти, занадто м'який (Ibid.: 130). У польській мові усталених метафоричних значень в семантиці прикметників *bezskrzydły*, *bezzębny*, *bezgłowy* не знаходимо, пор. *nietoperz bezskrzydły*, *bezskrzydły anioł*, хоча в текстах і можна натрапити на їх значення, близькі до метафоричних значень аналогічних українських прикметників, пор.: *Umowa bezzębna, ale potrzebna.*

Закріпленню таких метафоричних значень сприяє прозорість образів, що лежать в їхній основі. Голова в українській мові – це не лише частина тіла, без якої не можливе життя людини, істоти взагалі, а й керівник, очільник, проводир, пор.: *голова товариства, голова комісії*. Недарма, коли українці хочуть підкреслити вагу розумної влади, то згадують давнє прислів'я *До булави, треба голови*. А біду, нещастя, скруту, які часто є наслідком відсутності розумної голови й здорового глузду, і нині іменують *безголів'я* чи *безголов'я*. Ось як семантику цього слова в поемі «Енеїда» ще 1798 року обіграв один із фундаторів нової української літературної мови Іван Котляревський, описуючи царство праведників: *Велике тут було роздолля Тому, хто праведно живе, Так як велике безголов'я Тому, хто грішну жизнь веде.*

Щодо крил, то тут даються взнаки образи й християнської традиції – янголи-охоронці з крилами, й античної міфології – крилатий кінь Пегас, і загальне уявлення, про все, що має крила і здатне відірватися від землі, як про піднесене, небуденне, особливе. Якщо прикметник *безкрилий* позначив негативну ознаку за відсутністю в істоти крил і того позитивного, що з ними пов'язано, то дієслова *окриляти* і *окрилити*, навпаки, виражають позитивну оцінку того, чому дають крила, – «викликати почуття піднесеності, надихнути на щось, піднести настрій, посилити почуття».

Непряма номінація забарвлює наше мовлення новими відтінками, надає йому інтриги, оскільки дає змогу зробити назву непласкою, багатовимірною, зрозумілою тим, хто здатен сприймати не лише слово, а й те культурне тло, на якому воно постало, його інтелектуальний контекст. Вона, безперечно, великою мірою змінює загальний мовний образ світу. А отже, зазнає постійного оновлення й потребує незмінної пильної уваги мовознавців.

Література

КАРПІЛОВСЬКА Є.А., 2007, *Приховані (згорнуті) та відкриті вибірні лексемні категорії: динаміка словотвірних маркерів*, [w:] *Sprachliche Kategorien und die Slawische Wortbildung*, hrsg. von Hanna Burkhardt und Alicja Nagórko, Hildesheim : Zürich : New York.

КАРПІЛОВСЬКА Є.А., 2012, *Активні ресурси сучасного українського словотворення*, [w:] *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*, глав. уред. Рајна Драгиђевић, Београд.

КРЫСИН Л.П., 2000, *Эвфемизмы в современной русской речи*, [w:] *Русский язык конца XX столетия (1985-1995)*, под ред. Е.А.Земской, Москва.

МИЛОСЛАВСКИЙ И.Г., 2007, *Семантическая модификация и ее формальная типология ('ненастоящее' в русском языке)*, [w:] *Sprachliche Kategorien und die Slawische Wortbildung*, hrsg. von Hanna Burkhardt und Alicja Nagórko, Hildesheim : Zürich : New York.

ОСИПОВА М.А., 2008, *Трудности категоризации: общественно-политический лексикон*, [w:] *Współczesna komunikacja językowa: Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich*, red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa, Warszawa.

СНУ – *Словотворчість незалежної України (1991-2011): Словник*, 2012. уклад. А.Нелюба, Харків.

СУМ – *Словник української мови*, 1970-1980, Київ, т.І-ХІ.

УОРФ Б.Л., 1972, *Грамматические категории*, [w:] *Принципы типологического анализа языков различного строя*, Москва.

SMÓŁKOWA T., 2001, *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków.

SOKOŁOWSKI J., 2000, *Słowiańskie derywaty imienne z przyimkiem negacji w podstawie słowotwórczej*, Wrocław.

Засади словотвірної категоризації лексики у міжслов'янських паралелях³⁵

В українській мові, як і в інших слов'янських мовах, словотворення незмінно становить один із провідних способів номінації. З огляду на це формальні, семантичні й функціональні ознаки похідних слів закладають надійне підґрунтя для категоризації лексики, її систематизації за спільними параметрами будови і значення. Для мов з перевагою синтетизму в номінації, таких, як українська, словотвірна категоризація виступає потужним важелем самоорганізації та саморегулювання системи мови. Категоризація мовного матеріалу, зокрема словотвірна категоризація лексики, моделює стан мови й такого важливого її складника, як номінація, у певний відтинок часу, а отже, незмінно актуальна як для теорії мовознавства, так і для мовної практики. На таку модель спираються лексикографи для підготовки нових словників, у тому числі, різного типу морфемних і словотвірних, граматисти – для створення нових граматик (теоретичних і практичних), педагоги – для викладання слов'янських мов як рідних або іноземних, інформатики й програмісти – для створення систем автоматичного опрацювання мовної інформації.

Категоризація похідної лексики передбачає з'ясування здатності засобів словотворення утворювати групи похідних зі спільним словотвірним значенням. Найнижчий показник такої здатності становить пара слів. Саме така мінімальна серійність відмежовує словотвірну категорію від лексичної. При цьому ми трактуємо словотвірну категорію конкретизовано, беручи до уваги не лише спільне словотвірне значення похідних, а й засіб його вираження – формант. Скажімо, в українській мові пару слів *вібр-ант*, *сон-ант* є підстави розглядати як мінімальну за обсягом словотвірну категорію «тип звуків» з єдиним формальним показником на відміну від лексико-словотвірної категорії «візерунок на вишиванці», до складу якої входять як похідні (*проскурочки*, *хрестики*, *кривоніг*, *настилування*, *реп'яшки*, *чорнобривці* тощо), так і непохідні

³⁵ Уперше опубліковано в: Slavische Wortbildung im Vergleich: Theoretische und Pragmatische Aspekte / Svetlana Mengel. (Hg.). – Berlin: Lit Verlag Dr. W.Hopf, 2014. – S. 272-291.

назви (*скраклі, цимбали, огірки, кучері*) і яка не має єдиного формального показника.

Вдаючися до термінів, які свого часу для вивчення граматичних категорій запропонував Б.Л. Уорф (Уорф 1972), ставимо на меті далі з'ясувати, які засоби словотворення в сучасній українській мові мають статус абсолютних (необмежених у своїй дії та єдино можливих) показників категорій слів, а які можуть таку функцію виконувати лише за певних умов, бути обмеженими у своїй дії та вибірними з низки інших засобів. Зіставлення фактів української мови з матеріалом інших слов'янських мов (російської, польської), а також їхнє осмислення в традиціях не лише української школи дериватології, а й у концепціях представників інших мовознавчих шкіл Європи та Америки, дає змогу окреслити можливі підходи до вивчення словотвірної категоризації лексики слов'янських мов, спільне й відмінне у ній.

Словотвірній системі мови, як і будь-якій іншій системі, що має неоднорідний склад елементів і різну міру їхньої організації внаслідок функціонування протягом тривалого часу і в розлоговому просторі, в контактах з іншими мовами і в різних суспільно-політичних умовах, властива польова структура. Елементи в такій системі за певними ознаками форми та змісту формують ядро, периферію і перехідну строкату смугу між ними. Засади словотвірної категоризації лексики у слов'янській дериватології й ґрунтують на відмежуванні стабільного й активного ядра похідних слів від периферії, яку формують слова, до- або післякореневі складники яких ще не набули словотвірних функцій (афіксоїди) або повністю їх втратили (мертві афікси). Перехідна смуга між ядром і периферією відзначається мобільністю, оскільки може засвідчувати рух слів з периферії до ядра (для певних типів активних запозичень або актуалізованої лексики) і, навпаки, від ядра до периферії (для лексики, пасивізованої з різних причин).

До ядра належать ті деривати, подільність яких, а отже, й дериваційна функція їхніх формантів не викликають сумнівів. Їх утворено за стабільними, регулярно відтворюваними моделями. Деривати в складі ядра системи формують, в термінах М.С. Трубецького, пропорційні опозиції на відміну від

ізолюваних, нерегулярних опозицій дериватів, що перебувають на периферії системи. Крім відтворюваності й серійності, такі засоби мають і високий показник продуктивності. Наприклад, в українській мові віддієслівний іменник *читач* утворено за моделлю ядра системи (пор. *читати* – *читач* = *слухати*–*слухач*, *шукати* – *шукач*). За даними комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови (далі – МСФ), іменників, утворених за моделями «основа дієслова + суфікс **-ач**» у ньому налічується 628 (Кlymenko/Karpilovs'ka 1994). Натомість іменники *мазена* (від *мазати*), *гульвіса*, *гультіпака*, *гультяй* (усі нині виводять з дієслова *гуляти*, хоча історично їх утворено від основи прикметника *голий* (ЕСУМ 1982 I, 618) утворені за поодинокими зразками периферії системи сучасного українського словотвору; вони формують ізолювані опозиції зі своїми твірними одиницями.

Опозицію ядра й периферії системи словотвору за різними ознаками форми та семантики похідних дослідники окреслюють як протиставлення: 1) дериватів з повним та неповним ступенем подільності основ (Н.О. Янко-Триницька, М.В. Панов, Л.П. Крисін, В.І. Максимов), 2) повних і неповних словотвірних квадратів (Дж. Гринберг), 3) власне дериватів, семантику яких описують парафрази, й ономасіологічних, або асоціативних дериватів, описуваних перифразами (А. Нагурко), 4) неідіоматичних : ідіоматичних словотвірних типів похідних (В.В. Лопатін, І.С. Улуханов); 5) похідних, подільних та оформлених слів (О.А. Земська). В основі всіх цих опозицій лежить протиставлення слів, вивідних за певними правилами, словам інвентарним, списковим. Крім того, до уваги беруть і ступінь прозорості, «прочитуваності» значення похідного слова за його формою. Якщо деривати ядра надаються до синхронного словотвірного аналізу, то для пояснення будови дериватів периферії доводиться залучати етимологічний аналіз слова, як у випадку з поданими вище українськими *гульвіса*, *гультіпака*, *гультяй*.

Нагадаю й думку Л.В. Щерби про важливість з'ясування правил словотворення для мовної діяльності спільноти й розуміння засад різних способів номінації. «Як зроблені слова, – зазначав він, – справа словника, де має бути подано й подільність слова, якщо його склад ще відчутний і може бути

дієвим чинник мовлення (*parole*)». На основі аналізу таких живих похідних виводять правила словотворення, що дають змогу робити нові слова, а між ними перебувають, як їх визначав Л.В. Щерба, «випадки перехідні, коли те чи те слово можуть забувати і робити ніби знову». Пор. його приклади *носильщик, метельщик, читальщик, ковырляльщик* на противагу *свинец і огурец*, словотвірну будову яких можна розкрити, на думку вченого, «лише за допомогою дослідницького підходу» (Щерба 1945, 181). Ці погляди Л.В. Щерби суголосні міркуванням І.І. Ковалика про ресурси словотворення як про «весь мовний будівельний матеріал, з якого вже утворились або ще утворюються нові слова різними словотвірними способами...» (Ковалик 2007, 92).

Використовуючи терміни оригінальної лінгвосеміотичної теорії українського мовознавця А.О. Білецького, можна твердити, що в кожен певний відтинок часу словотвір як реальна діюча система виявляє в своїй польовій структурі: 1) ядро як зону *абсолютного ладу*, підпорядковану чинним правилам словотворення, 2) периферію як зону *абсолютного безладу*, для складників якої неможливо вивести правила, такі похідні можна лише перелічити й запам'ятати їхнє значення, і 3) ближче й даліше оточення ядра або ближчу й дальшу периферію як зони, відповідно, *відносного ладу* й *відносного безладу*, до складників яких правила словотворення діють вибірково (Білецький 2012, 500).

І. Ядро – зона абсолютного ладу. Абсолютний лад в словотвірній системі забезпечують слова, процес побудови формальної та семантичної структури яких можна описати правилом. Таке правило діє протягом досить тривалого часу, виявляючи стабільність у мові, а сама така категорія здатна поповнюватися новими словами. Спроможність того чи іншого форманта утворювати категорію може виявлятися по-різному: 1) він може бути абсолютним і виступати в усіх словах з певним словотвірним значенням або 2) бути наявним у всіх словах певної категорії, проте сама така категорія може не мати абсолютного характеру. У системі українського словотвору є лише один абсолютний показник категорії слів з гранично граматикалізованим словотвірним значенням – це суфікс інфінітива дієслів **-ти**, що його мають без винятку всі українські дієслова, як похідні, так і непохідні (*бути, мати* і *біліти*,

товаришувати). Решта навіть граматиалізованих словотворчих засобів, таких, як суфікс імперфектива **-ов** (*ліквід-ов-увати* від *ліквідувати*), постфікс **-ся** (*учити-ся*), суфікс посиленої безперервної дії **-от-** (*брязк-от-і-ти* від *брязкати*), суфікси прислівників способу дії **-о** та **-е** (*весел-о* від *веселий*, *байдуж-е* від *байдужий*), префікс тотально-об'єктного роду дії **по-** (*по-набирати*, *по-поїздити*) абсолютні для категорій слів з такими значеннями, проте самі такі категорії, за визначенням Б.Л. Уорфа, вибірні, а не абсолютні. Їхнє формування обмежують певні семантичні ознаки як твірних слів, так і формантів. Ці засоби до того ж не єдино можливі для оформлення такої семантики, як і саме словотворення виступає не єдино можливим способом вираження таких значень.

Наприклад, дієслова зі значенням безперервної посиленої дії у нормі української мови можна утворити від дієслів звучання (*стукотіти* від *стукати*, *гримотіти* від *гримати*), проте не від дієслів розумової діяльності (неможливе **думотіти* від *думати* чи **мислотіти* від *мислити*), однак таке значення можна оформити засобами синтаксису – словосполученнями *весь час (безперестанку) думати (про щось), тільки про це й думати*. Для таких формантів-категоризаторів в дію вступає система переваг, яка й визначає залежно від чинних мовних норм показник їхньої здатності до категоризації і регулює наповнення словотвірних категорій з ними. Отже, дериваційні правила описують переважно вибірні категорії лексики, формулюючи закономірності сполучення певних формантів з певними твірними основами у певний період побутування мови. Саме такі засади словотвірної категоризації лексики заклали у підґрунтя опозицій *системна й емпірична продуктивність* М. Докуліл, *узуальна й оказіональна деривація* – Е. Ханпіра, Н.О. Янко-Триницька, І.С. Улуханов, Ж.В. Колоїз. Ці ж параметри склали підставу для обґрунтування поняття словотвірного типу в концепції І.І. Ковалика. Він так визначив цей спосіб словотвірної категоризації лексики у своїй праці 1958 р. «Вчення про словотвір»: «Словотвірний тип – це певна словотвірна структура з відповідним словотвірним значенням, яку становлять належність твірного слова (основи) до певної частини мови, дериванта, дериватор та деривативне (словотвірне)

значення» (Ковалик 2007, 211). Словотвірний тип І.І. Ковалик розглядав як конкретизацію словотвірної категорії.

Розмірковуючи над засадами словотвірної категоризації лексики, не можна не погодитися з твердженням В.М. Никитевича про те, що «граматика віддана правилам. Вона повинна неодмінно передати і закріпити правило, яке вона виявила. Повинна бути система правил і цій системі мають підлягати найрізноманітніші факти» (Никитевич 1993, 14). Такі правила для творення дериватів складають дериваційну граматику мови. В.М. Никитевич визначив її так: «Дериваційна граMATика – це граMATика системи номінативної деривації мови» (Там само, 41). На нашу думку, у своїй дефініції учений окреслив один з можливих типів дериваційної граматики – основоцентричний. Така граMATика зорієнтована на виведення правил реалізації в дериватах аспектів семантики твірного слова, профілювання його лексичного значення. Можливий і інший тип дериваційної граматики – формантоцентричний, який передбачає формулювання правил реалізації категорійних й розрядних значень форманта, профілювання його словотвірного значення в сполученнях з твірними основами. Наслідком першого підходу до словотвірної категоризації лексики можуть слугувати *семантико-словотвірні парадигми* в трактуванні Р.С. Манучаряна і О.А. Земської, *номінативні ряди* В.М. Никитевича, *словотвірні відміни* К. Бузашієвої чи *дериваційні класи* І.І. Ковалика, а наслідком другого – словотвірні ряди в аплікативній породжувальній граMATиці С.К. Шаумяна і П.А. Соболевої та в її українській версії, яку запропонувала Н.Ф. Клименко. Ще в одному з перших тлумачних словників української мови – «Словнику української мови» П.П. Білецького-Носенка (укладений в 1840-х роках, опублікований в 1966 році) було запропоновано поняття афіксального гнізда, пор. у ньому гніздо з вершиною-суфіксом **-ствіє** та його варіантом **-ство**: *благодарствіє, пришествіє, странствіє, добродійство, благоденство*.

Водночас осново- і формантоцентричні дериваційні граматики взаємодоповняльні і звернення до якоїсь з них зумовлює лише конкретне дослідницьке завдання. Аналіз мовної динаміки, осмислення зокрема змін в лексиконі, конкурування питомих і запозичених ресурсів номінації гостро

ставлять перед мовознавцями завдання з'ясувати придатність словотворчих засобів мови для нових когнітивних потреб мовців, їх нових мовних смаків. У розв'язанні такого завдання зростає, на наше переконання, вага саме формантоцентричної дериваційної граматики, вивчення тих зразків і моделей побудови слів, які вже є в номінаційному арсеналі національної мови. Вивчення активності засобів словотворення підтверджує дію правил чи спонукає до їхнього доповнення, уточнення, а то й до їх заперечення та формулювання нових правил, більш відповідних живій мовній практиці.

Дериваційне правило в українській лінгвістичній традиції будують як на забороні певних можливостей системи (правила заборони, або обмеження), так і на виборі якоїсь із таких можливостей в разі їхнього конкурування (правило переваг, або вибору) (Клименко 2007, 142-143). Наприклад, у післякореневій частині простих афіксальних слів української мови на відміну від префіксальної неможливе зяання, пор. заборонені в її дериваційній граматиці формальні структури слів на зразок **стука-от-а-ти* (від *стука-ти*) – дозволено лише *стук-от-а-ти* з усиченням тематичного кінцевого голосного дієслівної основи, **какао-ов-ий* (від *какао*) – за правилом відбувається накладання кінця основи іменника й початку форманта (за іншого підходу – усичення голосного основи) і структура деривата виглядає як *какао-в-ий*. У префіксальній частині слів і на стику префікса і кореня зяання дозволено: *пере+о-бирати*, *за-ахати*.

Правила переваг на відміну від правил заборони зберігають усі деривати, можливі за законами словотвірної морфотактики, лише регулюють їхній вибір для вживання. Так, від прикметників система українського словотвору дає змогу утворювати низки найменувань особи-словотвірних синонімів, часом з різним їхнім стилістичним ореолом, оцінними конотаціями чи прихованими значеннями, пор.: *мудр(ий)* – *мудр-ець*, *мудр-ак*, *мудр-ий*. Є в українській мові також слово *мудр-агель* з тим же значенням, але унікальним післякореневим відрізком – уніфіксом, за терміном О.А. Земської. За даними МСФ, деривати із суфіксами **-ець**, **-ій** та **-ак** виявляють різну активність у системі мови щодо формування словотвірних категорій зі значенням особи за властивою їй ознакою. Їхню активність передусім можна встановити, спираючись на обсяг

тих словотвірних рядів, у які входить кожен з таких дериватів-конкурентів. Так, із суфіксом **-ак** у МСФ засвідчено 17 слів з прикметниковою основою (крім *мудр-ак*, також *нім-ак*, *чуж-ак*, *юн-ак* тощо), з **-ій** та **-ець** – по 9 (відповідно, крім *мудр-ій*, також *багат-ій*, *горд-ій*, *скуп-ій* тощо, а крім *мудр-ець*, також *зухвал-ець*, *молод-ець*, *стар-ець* та інші).

Крім здатності до формування словотвірних рядів, як кількісний показник міри участі формантів у категоризації похідних може виступати показник активності вживання тих чи тих слів-конкурентів у текстах. Наприклад, за даними двотомного «Частотного словника сучасної української художньої прози» у 2-х томах (Київ, 1981), у його півмільйонній текстовій вибірці жодного разу не зустрілися слова *мудрак* і *мудрій*, щоправда, й слово *мудрець* зафіксовано лише 2 рази. Причину переваг у правилах творення цих словотвірних синонімів, на нашу думку, слід шукати в значно ширшій твірній базі суфікса **-ець**, а отже, в його потужнішій функції засобу словотвірної категоризації. У ряді назв особи із суфіксом **-ець**, крім описаного вище підряду відприкметникових іменників, виділяються підряд відіменникових та віддієслівних іменників, пор.: *україн-ець*, *вдів-ець*, *гварді-ець*, *держав-ець*, *консерватор-ець* і *гон-ець*, *їзд-ець*, *мов-ець*, *твор-ець*, *шв-ець*. У МСФ безпрефіксних простих назв осіб із суфіксом **-ець** засвідчено 276, із суфіксом **-ак** (58), а із суфіксом **-ій** – 45.

Появу словотвірних синонімів з однаковим категорійним і різними розрядними словотвірними значеннями може спричинювати й прагнення означити різні аспекти того самого поняття, названого твірним словом, пор. вже давно відомий в українській мові історизм *подат-ник* «той, хто платить подать» і новостворене *податків-ець* «працівник податкової служби». Щодо вищезгаданих *мудрак* і *мудрій*, то вони містять сему іронічної оцінки надмірного розумування особи. Як приклад таких різноаспектних словотвірних синонімів О.С. Кубрякова подавала тріаду російських дериватів *игрок*, *игрец*, *игрун* (Кубрякова 1981, 169).

Явище відходу від загального дериваційного правила, а отже, потребу у формулюванні додаткових правил можна спостерегти як серед питомих

похідних, так і серед слів із запозиченими основами або афіксами. Навіть деривати з однозначними суфіксами, майже стовідсотково охоплені певними правилами, здатні демонструвати їхнє розхитування, порушення такого абсолютного ладу й створення відносних ладу чи безладу. Наприклад, суфікс **-ість** в українських відприкметникових і віддієприкметникових іменниках має максимально узагальнене словотвірне значення опредметненої ознаки: *молодий* – *молод-ість*, *ефективний* – *ефективн-ість*, *стильний* – *стисл-ість*. За даними МСФ, таким дериваційним правилом описано 4841 слово. Однак саме узагальнене словотвірне значення, не прив'язане до контекстів уживання таких слів, сприяє розвитку й конкретизації базової семантики таких транспозитів, формуванню назв осіб: *знаменитий* – *знаменит-ість* з окремим розрядом таких дериватів - титулувань осіб вищого положення в певній ієрархії: *високий* – *висок-ість*, *світлий* – *світл-ість*, *святий* – *свят-ість*, а також назв предметів, часу, місця. Причому, в деяких з похідних конкретизоване значення опредметненої ознаки стає основним: *вічний* – *вічн-ість*, *місцевий* – *місцев-ість*. Інколи такі додаткові значення дериватів оформлені в окремі слова за допомогою різного наголосу, пор.: *відомий* – *відом-ість* (ознака) і *відом-ість* (документ), пор. з рос. *ведомость* від застарілого *ведомый*.

Часто такі деривати позначають сукупність об'єктів з певними ознаками і вживаються у множині, пор.: *відомий* – *відом-ост(і)* «знання в якій-небудь галузі». У межах категорії збірності виділяються розряди дериватів, підставою для формування яких стає значення характеристики особливого характеру, властивостей такої сукупності об'єктів як предмета або знаряддя виконання якоїсь дії, закладені в метафоризованих значеннях твірних прикметників: *крайній* – *крайн-ост(і)*, *премудрий* – *премудр-ост(і)*. Для вираження саме такого значення в українській мові сформувався спеціальний варіант цього суфікса з граматичним значенням множини **-ощ(і)**, який вважають одним із виявів самотності української словотвірної категоризації (Ковалик 1965): *тонкий* – *тонк-ощ(і)*, *хитрий* – *хитр-ощ(і)*, *хитромудрий* – *хитромудр-ощ(і)*, *веселий* – *весел-ощ(і)* і пор. рос. *веселье*.

Деякі з таких слів мають застарілий або книжний характер: *милості* «дар, пожертвування», *вільності/вольності* «права, привілеї». Для формулювання додаткового правила для такого ряду слів тлумачні словники української мови подають ремарку *тільки мн.* (тільки множина). Однак для пояснення деяких слів у тлумачних словниках обмежувальна ремарка *тільки одн.* (*тільки однина*), навпаки, з'являється коло базового значення опредметненої ознаки: *тільки одн.* *премудрість* «надзвичайна, глибока мудрість» і *премудрість/премудрості* «щось надзвичайно складне для сприймання, розуміння».

Таку ж тенденцію до конкретизації цього категорійного значення від транспозиційного до мутаційного й ускладнення правил деривації, що передбачають далі структурування цієї словотвірної категорії, виділення в ній розрядів спостерігаємо в російській мові, пор.: найменування особи *бездарность, знаменитость, личность, посредственность, серость*, сукупностей *глупости, подробности, премудрости, сладости, тонкости, хитрости*, місця *окрестность(и), возвышенность, низменность*, абстрактних понять – математичних величин *окружность*. Подекуди така узагальнена назва має характер евфемізму – *внутренности* (пор. з укр. *нутроці*), *промежность* (в укр. та ж модель, але з іншим суфіксом – *промежина*).

Новий мовний матеріал також доводить необхідність доповнити правило побудови іменників із суфіксом **-ість**, зокрема вказівкою на розширення їхньої твірної бази. Він засвідчує активізацію їх творення від основ відносних прикметників: *азіатськість, голлівудськість, донецькість, українськість, екранність* (телебачення), *електоральність* (певної соціальної групи) та основ означальних займенників: *іншість, самість* (пор. нім. *Selbst*, рос. *самость* як термін аналітичної психології К.Г. Юнга). Такі деривати часом становлять синоніми до розряду вже наявних похідних із суфіксами **-чин(а)/-щин(а)**, проте не мають їхньої негативної конотації. Цим, очевидно, й зумовлена їхня поява та активність у сучасній українській мові, пор. *азіатськість, азійськість* «ознака за належністю до Азії, усього азійського, азіатського» і *азіатчина* «дикість, відсталість, грубість». О.А. Земська свого часу звертала увагу на особливу роль відносних прикметників у сучасному російському словотворенні. Вони через

вказівку на вихідний об'єкт, позначений іменниковою основою, дають змогу у вторинному іменнику виразити таку ознаку узагальнено й нейтрально (Земская 2004). Цим же у сучасному українському й російському лексиконах, особливо професійних, зумовлене зростання активності творення вторинних іменників із суфіксом **-ість** саме від відносних прикметників на IV такті деривації, пор.: укр. *особа – особистий – особист-ість – особистісний – особистісн-ість* і рос. *лицо – личный – личн-ость – личностный – личностн-ость*. Появу мутаційних значень у транспозиційних похідних можна розглядати і як реалізацію різних семантичних валентностей твірного слова, пор.: *сиді-нн(я)* (дія і предмет (*сидіти на чому*)), *чита-нн(я)* (дія і об'єкт (*читати що*)).

На спроможність дериватів із загальною семантикою, утворених за продуктивними моделями, виходити за межі чинних дериваційних правил на матеріалі польської мови вказувала К. Клещова. Вона, досліджуючи в історичній перспективі деривати з такими продуктивними формантами, як суфікс парадигматичних дериватів **-ę** в називному відмінку однини, виявила в нього розлогий шерэг слів з різною конкретизацією загального, базового значення недорослості (*cielę*). Цю групу слів пізніше поповнили деривати з гіпокористичним, зменшено-пестливим (*szkapię*), патронімічним (син – *panię*) значенням, а також зі значеннями малий за розміром, небов'язково недорослий (*rybię*), частина цілого (*zwierzę*) та ін. (Kleszczowa 2008, 28-29). К. Клещова назвала явище структурування базового загального значення таких слів «деструктивним наслідком продуктивності дериваційних знаків і правил» (Там само).

Той же процес профілювання значень у модифікаційних похідних, з часом полярними оцінними конотаціями, спостерігаємо й в українській мові, пор. *внуч-(а)* і *бров-ен(я)*, *вожд-ен(я)*, з іншими суфіксами – *люди*, *народ-ець*, *мелодій-к(а)*, *кофт-ин(а)*. У сполученні із суфіксом особи **-к(о)** суфікс недорослості **-ен** став патронімічним (*шевч-енк(о)* – спершу «син шевця»), а згодом міг позначати й підмайстра, помічника того, хто названий твірною основою (*ткаченко*, *коваленко*, *паламаренко*, *титаренко*). Ці назви закріпилися з часом як прізвища українців. Розвиток семантики недорослості,

демінутивності в історичній перспективі дав і такі квазідемінутиви, як *зубець* (на стіні фортеці), *стілець* (меблі) або *бичок* (лежак на горищі, риба, недопалок цигарки). Н.О. Янко-Триницька російські деривати на зразок *ручка* (дверей), *ножка* (стілця), *бровка* (бігової доріжки), *спинка* (дивану) та ін. розглядала як розмірно-оцінні утворення, омонімічні демінутивам (Янко-Триницька 1975, 178-180). Вважаємо, що в межах таких моделей спостерігається розвиток словотвірного значення від модифікаційного до від'ємно-модифікаційного (у тавтологічних утвореннях на зразок *книга – книж-к(a)*, *ріка – річ-к(a)* і зрештою – до мутаційного, як в українських *сторона – сторін-к(a)* (книжки) або польських *strona – stron-ic(a)* (Puzynina 1978: 196; Карпіловська 1999: 39-43). Щоправда, тлумачні словники такі утворення здебільшого подають як різні значення того самого слова, пор. в академічному тлумачному «Словнику української мови»: *басок* – 1. Зменш. до **бас 1**; 2. Струна в музичних інструментах, що дає низький звук (СУМ 1971 I, 110). Це зайвий раз доводить різний спосіб пояснення похідних слів в тлумачному й словотвірному словнику. Останній має враховувати не лише семантичну, а й формальну мотивацію дериватів.

Як сигнал до розхитування чинних правил словотворення можна розглядати появу нових слів-омонімів. О.П. Єрмакова, розглядаючи в російській мові новотвори *афганець*, *подснежник*, *ночник*, *временка* та інші з новими розрядними значеннями, сформованими іншими змістовими зв'язками між формантом і твірною основою, назвала це явище «вторинним використанням словотвірної моделі» (Єрмакова 1999). Спостерігаємо це нині й в українському словотворі, пор. *державник₁* «державний діяч», засвідчений ще в «Словарі української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (1907-1909) і новотвір *державник₂* «студент, який вчиться за державний кошт», нові деривати *альтернативник₁* «особа, що проходить альтернативну військову службу» і *альтернативник₂* «особа нетрадиційної сексуальної орієнтації».

II. Оточення ядра/периферії – зона відносного ладу/безладу. У зв'язку зі словами з неповною подільністю основи постає важливе питання критеріїв добору мовного матеріалу для формулювання правил словотворення й

побудови словотвірних категорій. Чи ґрунтувати правила лише на лексиці, кодифікованій у нормативних загальномовних словниках, чи, навпаки, розширювати підставу для правил за рахунок діалектної, застарілої, професійної, жаргонної лексики, наслідків мовної гри, каламбурного словотворення? Часом вони не лише структурують правило, а й дають інший погляд на самий статус деяких формантів. Наприклад, українська розмовна практика дає приклади активізації або створення унікальних формантів у складі таких слів, як *неньк-іот* (від *ненька* як образне позначення батьківщини), *бомж-арх*, *піар-аст*, *суржик-о-їнець* (від *суржик* + [укра]їнець, пор. зі словом *чухраїнець* (*чухр(а)* «обрубані гілки» + [укра]їнець), яке створив український письменник Остап Вишня), жаргонізми-продукти мовної гри *рогат-исимо*, *кльов-ісимо* та інші. Деякі з цих слів можна трактувати як наслідки телескопії, творення вторинних формантів, пор.: *бомж-арх* як *бомж* + [оліг]арх і пор. композити з грецькою основою **-арх** *ієр-арх*, *мон-арх*, *патрі-арх* та ін. Проте чи доводять такі продукти словотворчості статус цих кінцевих компонентів слів як словотворчих засобів? Переконані, що саме експресія подібних гібридів підтверджує усвідомлення носіями мови їх статусу «чужинців» в українському словотворі.

Запозичена лексика також потребує вироблення засад формування того фактичного підґрунтя, на якому діє певне правило словотвірної категоризації лексики. Такі засади дають змогу й по-різному визначати ступінь подільності основ іншомовних слів. Наприклад, в українській літературній мові є запозичені з німецької мови слова *патронташ* і *ягдташ* з кінцевим морфемним відрізком **-таш** зі збереженням в їхній семантиці від нім. *Tasche* спільним значенням «сумка». Якщо перше слово має неповний ступінь подільності за його кореляцією зі словом *патрон*, то інше, за класифікацією Н.О. Янко-Триницької слід визнати неподільним. Є й українське дієслово *розташувати* в значенні «розмістити щось десь». Єднальною ланкою між неповно подільним *патронташ*, умовно подільним *ягдташ* і залишково подільним (з непрозорим на українському мовному ґрунті коренем **таш-**) *розташувати* можуть стати, за умови такого розширення матеріалу для зіставлення, українські історизми й

діалектизми. Так, у «Словарі української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка, створеному на народно-розмовній основі, знаходимо слова: *таш* «балаган, палатка (пояснення в цьому словнику подано російською мовою – Є.К.)», «род брезента для накрывания волон: полотно, которым обтянут балаган»; *ташка* «кожаная дорожная сумка, носимая крестьянами, особенно гуцулами, через плечо, украшенная медными пуговицами и другими медными украшениями»; *ташувати* «приводить в порядок, раскладывать» (СГ 1909 IV, 250). У російській мові зберігся історизм *ташка* як назва плоскої шкіряної сумки для карабінних набоїв спершу у гусарів, а потім взагалі у військових. «Толковый словарь живого великорусского языка» В.І. Даля слово *ташка* в різних значеннях подає й у говорах як півдня, так і півночі Росії, пор.: у воронезьких говорах зі значенням «мышка, подплечье» або в архангельських – зі значенням «ноша, беремя, охалка» (приклад у цьому ж джерелі – *ташка сена*) (Даль 1866 IV, 393). Отже, включення до основи словотвірної категоризації історизмів та діалектизмів дає часом змогу поєднати в певну групу розрізнені на периферії, а то й уже за межами словотвірної системи мови слова, інакше визначити їхню морфемну й словотвірну структуру й з периферії перевести їх у зону відносного безладу, переходу від периферії до оточення ядра системи. У даному разі лексеми з коренем **таш-** в українській та російській мовах можна об'єднати в мішане, коренево-словотвірне, гніздо.

Надзвичайно важливим при визначенні ступеня подільності лексики іншомовного походження і завдяки цьому її входження до процесу словотвірної категоризації є також розмежування загальноновживаних та термінологічних слів. Л.О. Шкатова у своєму дослідженні, присвяченому подільності медичних термінів в російській мові, переконливо довела, що в свідомості фахівців-медиків та звичайних носіїв мови такі слова не лише мають різний ступінь подільності основи, а й самі виділені відносно самостійні елементи можуть належати до різних морфемних класів. Так, елемент **-дром**, що в словах загальнолітературної мови займає завжди кінцеву позицію, а отже, й має статус суфіксоїда (*ракетодром, космодром, змеедром, мотодром*), у термінології медицини становить кореневий елемент з іншим значенням, хоча в семантиці

термінів і зберігається загальне значення грецького етимона *ο δρόμος* «дорога, шлях». На доказ цього твердження Л.О. Шкатова подає такі приклади з російської медичної термінології, як *дромомания* «непереборний потяг до бродяжництва», *антидромный* «немісцевий» (Шкатова 1991, 155). Те ж явище спостерігаємо у функціонуванні елемента **-іатр** (рос. **-иатр**), подекуди у формі – **ятр** від грецького *ο υιατρος* «лікар». У загальнолітературній лексиці він постає як суфіксоїд, виступаючи лише в кінцевій позиції в слові а в лексиці спеціальній, медичній, як основа композитів, набуваючи здатності займати й початкову слівну позицію, пор. приклади, подані Л.О. Шкатовою: *педиатр*, *психиатр* (крім того, додамо за нашими матеріалами з українських словників ХХ ст. *гер-іатр-іj(a)*, *гін-іатр*) та *иатрогенія*, *иатрогенный*, *иатрофизика* (*ятрофизика*) (Там само).

З просуванням дериватів від ядра до периферії системи їхня формальна й семантична будова затемнюються, а форманти в їхньому складі стають усе менш здатними до категоризації, розподілу й збирання лексики. У цьому полягає діаметральна протилежність між питомою та запозиченою лексикою. Питома лексика в історичній перспективі втрачає свою словотвірну структуру, стає непохідною, як укр. *осокір* (пор. **ос-о-кір* «дерево (чорна тополя) з корою, як в осики» – ЕСУМ 2003 IV, 224), а запозичення можуть з часом набувати не лише подільності, а й виділяти форманти з потужною здатністю до категоризації лексики, такі, як суфікси **-аціj(я)/-яціj(a)**, **-изм/-ізм**, **-ист**, **-ент**, префікси **анти-**, **контр-**, **а-**, **син-** або кінцеві основи композитів на зразок **-граф**, **-лог**, **-метр**, **-скоп**, **-оїд** та ін. Для найменування таких післякореневих елементів у складі запозичень найзагальнішим вважаємо термін *суфіксоїди*. На сьогодні існує велика присвячена їм література, що осмислює строкатий за своїм складом мовний матеріал. Зауважимо, що суфіксоїдом традиційно прийнято називати кінцеві основи композитів, які набувають у процесах основоскладання певної регулярності. У цьому трактуванні суфіксоїди подано, наприклад, у додатку до «Інверсійного словника української мови» (К., 1985), укладеного за матеріалами 11-томного академічного тлумачного «Словника

української мови» (К., 1970-1980). Тут представлено 15 елементів на кшталт -**актний, -водний, -госп, -терапія, -філ, -фор** тощо.

М.Д. Степанова на позначення цих структурних компонентів слова запропонувала термін *напівсуфікс* (Степанова 1953); в україністиці цим терміном послуговувався І.І. Ковалик (Ковалик 1958, 48). М.Д. Степанова запропонувала такі критерії виділення одиниць зі статусом напівсуфіксів: 1) безумовний формальний збіг з основою (рідко словоформою слова), що вільно функціонує; 2) етимологічний зв'язок з цим словом, що виключає випадковий збіг за звучанням з неспорідненою основою (напр., в німецькій мові префікс **erz-** та іменник *Erz* «руда»); 3) більша чи менша серійність, тобто вживання не в одному, а в кількох (часто багатьох) словах; 4) семантична подібність до відповідного слова за умови більшого чи меншого ступеня його переосмислення (Степанова 1979).

Сучасний український лексикон у зонах відносного ладу подає чимало розрядів слів із суфіксоїдами, які виявляють повторюваність у тому самому значенні в основах з повним ступенем подільності. У «Словнику афіксальних морфем української мови» (САМУМ 1998) налічується 49 однозначних і 12 багатозначних суфіксоїдів іншомовного походження на зразок **-іаль** зі значенням «зона, шар» в *бат-іаль, пелаг-іаль* або **-ін(а)** з демінутивним значенням в *віол-ін(а), мандол-ін(а)*. Такі елементи можуть бути омографічними питомим суфіксам: *горизонт-аль, норм-аль* і *ков-аль, стриг-аль*. Інколи вони можуть мати спільні значення, проте сполучатися з твірними одиницями різної частиномовної належності, пор.: **-ир** з дієслівними основами в питомих словах *провод-ир, повод-ир* і з іменниковими основами в запозичених *бригад-ир, команд-ир*. За останні роки група таких суфіксоїдів, здатних до групування лексики, поповнилася новими одиницями. На те, що деякі з них рухаються від морфемного до словотвірного рівня мови, вказує поява з деякими з них гібридних утворень на українському мовному ґрунті, напр.: *інтер-нет, бот-нет, інтра-нет* і *Укрнет* (хоча цю мішану аббревіатуру можна розглядати й як наслідок транслітерування імені домена *ukr.net*). Такі іншомовні компоненти слова, різні за походженням (основи, корені, флексії) за набуття активності

проходять шлях від категоризаторів морфемних рядів до категоризаторів рядів словотвірних. Сигналом такого переходу стає поява дериватів, в яких вони сполучаються з питомими основами на зразок *сін-аж* в ряду *літр-аж, метр-аж, тонн-аж, вольт-аж*. Спостерігаємо й активність цілого ряду аброморфем іншомовного походження: **-мат** (з *автомат*) *банкомат, паркомат, кавомат, муз(ик)омат, вітромат*, а також появу суфіксоїдних основ композитів з питомих ресурсів, що набувають активності й формують нові дериваційні правила, як основа **-залежний** у новотворах *алкозалежний, наркозалежний, тютюнозалежний, інтернетзалежний* і навіть в експресивно-оцінних *політзалежний, мітингозалежний, новинозалежний*. Спершу цю основу вживали лише для означування програмного забезпечення комп'ютерів *машинозалежна мова, програма, оптимізація* (з англ. *computer-dependent*).

Як ряд слів із новим суфіксоїдом можна розглядати і групу англіцизмів *хардвер, софтвер, лінгвер, нетвер*. Суфіксоїд **-вер** (від англ. *ware* «вироби, товари, продукти») до українського лексикону входить з новим порівняно зі своїм англійським прототипом спеціальним значенням. Якщо в англійській мові композити з кінцевою основою **-ware** становлять переважно назви посуду (пор. *stoneware* «керамічний посуд», *tableware* «столовий посуд», *china-ware/chinaware* «фарфоровий (буквально – китайський) посуд», *delftware* «фаянсовий (буквально – дельфтський) посуд»), то в українську мову композити із суфіксоїдом **-вер** прийшли як терміни інформатики й обчислювальної техніки і позначають різновиди забезпечення роботи комп'ютера: апаратного (інструментального), алгоритмічного, програмного, лінгвістичного чи мережного. Утім, в англійській мові основа **-ware** виявляє значно вищу активність у розглядуваній терміносистемі, ніж засвідчені вже українськими словниками терміни інформатики з її українським відповідником **-вер**. До *hardware, software, lingware, netware* – прототипів вищеподаних українських термінів-англіцизмів додамо ще такі, як *firmware* або *romware* «мережне програмне забезпечення», *wetware* або *liveware* «людський складник, людський чинник, люди як частина великої комп'ютерної системи», які подають інший спосіб адаптування англійських прототипів до системи сучасної

української мови (АУТС 2006). Відсутність поки що гібридів, де б цей компонент сполучався з питомою основою, не дає підстав для надання йому статусу словотворчого засобу. Це поки що компонент організації морфемних рядів слів.

В українській мові суфіксоїд такої ж форми, але з категорійним значенням «збройні сили» (від німецького *Wehr* «оборона, опір, захист») можна виокремити зі складу запозичених раніше з німецької мови композитів *бундесвер, ландвер, рейхсвер, хеймвер*. Отже, елемент **-вер** у нових англійських запозиченнях утворює з таким же елементом у давніших німецьких запозиченнях омонімічну опозицію.

Динаміку словотвірної категоризації української лексики засвідчують і різні ступені суфіксалізації кінцевих основ іншомовних композитів. Можна виділити 3 ступені цього процесу: 1) закріплення основи лише в кінцевій позиції (-завр бронтозавр, іхтіозавр); 2) різна форма основи з тим самим значенням в різних позиціях у слові (гліпт- і -гліф гліптотека – ієрогліф, петрогліф) та 3) різна форма основи з різним значенням залежно від позиції у слові (ерг- і -ург ергонім – драматург, металург, *хірург, теург*).

III. Периферія (=зона абсолютного безладу). Слова, форму й семантику яких не вдається описати правилом, потрапляють до периферії словотвірної системи. З поданого вище синонімічного ряду дериватів на позначення мудрої особи за формою післякореневого складника структури випадає слово *мудрагель*. Вдавшись до етимології цього слова, яке прийшло до українського лексикону з мовлення бурсаків, освічених людей, можна відновити його первісну форму як «вісник, провісник мудрості», де компонент **-агель** є видозміненим грецьким *ο άγγελος* «вісник». В українській мові це грецьке слово засвоїлося в ряді конфесійних термінів у різних формах: *ангел (янгол), архангел, євангеліє*. Колишній композит *мудрагель* з його демінутивом *мудрагелик*, як і слова *мудрій, мудрак, мудрик, мудраль* закріпилися з оцінною негативною або іронічною конотацією, оцінкою того, хто мудрствує лукаво. Як відповідник до російських *умник, лукавец, хитрец* подає це слово «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка. Унікальність форми, отже, стає сигналом до

поглибленого аналізу основи такого слова, пошуків причин появи післякореневого компонента, що відрізняється від регулярних формантів, описаних правилом. Показове щодо цього й слово *дров-ітн(я)* «місце, де зберігають або рубають дрова» в зіставленні з рядом слів *смолокур-н(я)*, *маслороб-н(я)* з елементарним суфіксом зі значенням «місце». Композитна спершу основа слова *дровітня* (**дров-а** + **тн-у-ти**) через відхід на мовну периферію безпрефіксного дієслова *тяти/тнути* зазнала спрощення, а згодом і перерозкладу за аналогією з таким словом, як *робіт-н(я)* (від *робота*). Проте збереження регулярного значення місця, приміщення дає підстави включити компонент **-ітн(я)** разом з компонентами **-арн(я)** *винарня*, *друкарня*, **-івн(я)** *скарбівня*, *солодівня* як варіант для творення ізольованого деривата до загального правила побудови цієї словотвірної категорії. З часів відомої статті Г.О. Винокура «Заметки по русскому словообразованию» (1946), у якій він визнав утворення з унікальними (неповторюваними) коренями чи афіксами на зразок рос. *буженина*, *попадья*, *петух* и *песня* непохідними словами, суперечки довкола подібних одиниць і правомірності їх залучення до словотвірної категоризації лексики не припиняються. У різні періоди ця група неповністю подільних слів частково змінює свій склад, поповнюючись новими утвореннями, а отже, й необхідністю їхнього осмислення. До неї потрапляють питомі слова, як російське *песня* чи українське *пісня*. Останнє з іще більш затемненою словотвірною структурою, оскільки твірні для нього дієслова набули розмовного (*ніти*) або діалектного характеру (*ніяти*), а нормативним стало префіксальне *співати*. Проте переважають у цій зоні запозичені слова на зразок російського *попадья* чи українського *попадя* (з грецького *η παππιδιά* «дружина попа»).

Приплив нової лексики і зворотний процес – відхід певних шарів лексики на периферію мовної системи, а то й вилучення з неї, надають проблемам словотвірної категоризації лексики нової актуальності. Необхідно окреслити склад таких компонентів, їхнє співвідношення зі спільнокореновими та спільноструктурними словами, роль у сучасних процесах словотвірної номінації, а отже, й їхню вагу у словотвірній категоризації лексики.

Міжслов'янські й неслов'янські паралелі дають змогу виявити спільне й національно відмінне в тенденціях і ресурсах словотвірної категоризації лексики окремих слов'янських мов, зокрема в ролі словотворення у мовній концептуалізації та категоризації світу.

Література

АУТС 2006: Едуард Пройдаков, Леонід Теплицький. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. Київ.

Білецький 2012: Андрей Белецкий. Система и несистема в естественном языке. А.О. Білецький. Вибрані праці. Київ, 498-509.

Даль 1866 IV: Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Санкт-Петербург.

Ермакова 1999: Ольга Ермакова. Влияние идиоматичности семантики производных слов на вторичную реализацию словообразовательных моделей в русском именном словообразовании последних десятилетий (к проблеме взаимодействия словообразования и лексики). Новые пути изучения словообразования славянских языков. Ренате Беленчиков (изд.). Магдебург, 239-245.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови. Олександр Мельничук (голов. ред.). Київ, 1982, т.І; 1985, т.ІІ; 2003, т. IV.

Земская 2004: Елена Земская. Относительное прилагательное как специфический класс производных слов. Е.А. Земская. Язык как деятельность. Морфема. Слово. Речь. Москва, 158–196.

Карпіловська 1999: Євгенія Карпіловська. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. Київ.

Клименко 2007: Ніна Клименко. Дериваційне правило. Українська мова: Енциклопедія. Віталій Русанівський, Олександр Тараненко, Михайло Зяблюк та ін. (ред.). Київ, вид.3. 142-143.

Ковалик 2007: Іван Ковалик. Вчення про словотвір. Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці. Василь Грещук (упоряд.). Івано-Франківськ – Львів, 21-169.

Ковалик 1958: Іван Ковалик. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими. Львів, ч. 1.

Ковалик 1965: Іван Ковалик. Своєрідні особливості іменникового словотвору української мови. Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов. Київ, 69-89.

Кубрякова 1981: Елена Кубрякова. Типы языковых значений. Семантика производного слова. Москва.

Никитевич 1993: Василий Никитевич. Грамматика и деривационная грамматика. Теоретические основы деривационной грамматики. Гродно, ч. I.

САМУМ 1998: Ніна Клименко, Євгенія Карпіловська, Віктор Карпіловський, Тетяна Недозим. Словник афіксальних морфем української мови. Київ.

СГ 1909 IV: Словарь української мови. Борис Грінченко (ред.). Київ.

Степанова 1979: Мария Степанова. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка. Москва.

Степанова 1953: Мария Степанова. Словообразование современного немецкого языка. Москва.

СУМ 1971 I: Словник української мови. Іван Білодід (голова ред.). Київ.

Уорф 1972: Бенджамин Ли Уорф. Грамматические категории. Принципы типологического анализа языков различного строя. Москва. 44-60.

Шкатова 1991: Людмила Шкатова. Членимость и производность иноязычных терминов. Актуальные проблемы русского словообразования. Самарканд, ч. I, 94-96.

Щерба 1945: Лев Щерба. Очередные проблемы языковедения. Известия Академии наук СССР, том IV, вып. 5, 173-186.

Янко-Триницкая 1975: Надия Янко-Триницкая. Членимость слов типа *ручка, ножка*. Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. Москва. 175-185.

Kleszczowa 2008: Krystyna Kleszczowa. Destrukcyjne skutki produktywności znaków i reguł słowotwórczych. Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. Євгенія Карпіловська (ред.). Київ, 23-36.

Klymenko/Karpilovs'ka 1994: Nina Klymenko, Ievgeniia Karpilovs'ka. Computer Morpheme-Word-Formative Database and Its Applications. Journ. of Quantitative Linguistics. Vol. 1, № 2, 113-131.

Puzynina 1978: Jadwiga Puzynina. Transpozycja, mutacja, modyfikacja. Poradnik językowy. № 5, 193-199.

Словотворення на тлі інших способів позначення демінутивності в українській мові³⁶

1. Термін *зменшувальні імена* дає простір для роздумів про мовний об'єкт, який він позначає, не лише в площині словотворення. Проте і в межах похідної лексики зменшувальні імена є підстави трактувати по-різному як щодо їхньої форми, так і щодо їхнього змісту й уживання. Утім, парадокс словотвірних зменшувальних імен полягає в тому, що, позначаючи зменшення денотата, вони зазнають збільшення і своєї форми, і своєї семантики. Водночас до зменшувальних утворень, або демінутивів не зараховують різні типи дериватів, унаслідок творення яких відбувається скорочення форми і змісту базових одиниць, наприклад, різні типи аббревіатур: ініціальні (*СОТ, ВНЗ*), складноскорочені слова (*держмайно, завгосп*), акроніми (*АГАТ, РУТА*), безафіксні (*синь, дослід*), телескопічні (*рація, інтернетрі*) похідні або зменшені варіанти онімів на зразок українського жіночого імені *Леся* від *Лариса* та *Олександра*.

1.1. В українській лінгвістичній традиції зменшувальні імена, або демінутиви, прийнято розглядати як відіменникові модифікаційні утворення. Таке усталене їх визначення подала, наприклад, Н.Ф. Клименко в спеціальній статті енциклопедії «Українська мова» (далі – ЕУМ):

«ЗМЕНШУВАЛЬНІ УТВОРЕННЯ, демінутиви – похідні іменники, що виражають значення зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще і значення суб'єктивної оцінки: позитивної (пестливість – *коник*) або рідше негативної (зневажливість – *ідейка, гімназистик, дільце*); протилежне – *збільшувальні утворення*» (ЕУМ 2007: 214).

Ширшим тлумаченням «Похідні із суфіксами зменшеності, пестливості», але з прикладами також лише іменників (*букварик, морозець, ялиночка*)

³⁶ Уперше опубліковано в: *Manjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga / Ured. Irena Stramljič Breznik. – Maribor, Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Praha, 2015. – ZORA 113. – S. 136-147.*

пояснюють цю категорію слів Л.О. Вакарюк і С.Є. Панцьо – авторки словника «Український словотвір у термінах» (Вакарюк/Панцьо 2007: 52).

1.2. Демінутиви в такому загальноприйнятому трактуванні в українській мові описані досить докладно. Різні їхні типи розглянуто в томі «Словотвір сучасної української літературної мови» (Словотвір 1979) академічної граматики «Сучасна українська літературна мова». Їм приділено увагу в працях, що розглядають окремі частини мови: іменник (І.Г. Матвіяс, Л.О. Родніна, Ф.О. Нікітіна, К.Г. Городенська, О.К. Безпояско, М.В. Кравченко, Н.М.Захлюпана, З.О.Валюх), дієслово (В.М.Русанівський, Т.М.Возний), прикметник (В.В. Грещук), займенник (В.М. Ожоган), числівник (Т.Б. Лукінова), прислівник (Г.М. Ярун), окремі способи творення і типи демінутивів (І.І. Ковалик, Н.Ф. Клименко, К.Г. Городенська, Є.А. Карпіловська, М.Ю. Федурко, С.О. Соколова, А.М. Нелюба, Ж.В. Колоїз). Не оминули українські дослідники своєю увагою й явище деетимологізації демінутивів в українській та інших слов'янських мовах (Л.А. Булаховський), розвиток семантики й функціонального потенціалу демінутивів в історичній перспективі (П.І. Білоусенко). Натомість менше уваги в україністиці досі було звернуто на зв'язок категорії демінутивності з іншими поняттєвими категоріями, на ресурси її реалізації, а також на взаємодію словотворення з іншими способами позначення демінутивності.

2. Українські словники й тексти переконують у тому, що значення зменшення здатні набувати не лише іменники, а й слова всіх повнозначних частин мови, як імена субстанцій з характеризувальною (іменники) та дейктичною функцією (займенники), так і імена ознак (прикметники, дієприкметники, порядкові числівники, означальні займенники), дій (дієслова), ознак ознак (прислівники). Демінутиви утворюють і вигуки: *агу* і *агусі*, *агусіньки*. Словотвірні демінутиви в полі вербалізації цього поняття в українській мові становлять сукупність назв, найрозгалуженішу за формальними ресурсами й аспектами осмислення зменшення певного об'єкта, дії або ознаки. Словотвірні демінутиви, виражаючи значення зменшення як кількісну модифікацію об'єкта, ніби окреслюють ті його аспекти, які можна

номінувати й за допомогою інших ресурсів мови. Спільною для таких модифікаційних імен є виражена в їхній твірній основі вказівка на об'єкт зменшення. У градуальній опозиції «менше за норму ← норма → більше за норму» такий об'єкт виконує роль еталону зіставлення з ним полярних членів опозиції. Такі зменшувальні утворення слід відрізнити від антонімічних пар на зразок *одружений – неодружений*, а також від тріад з мезонімами на зразок *білий – сірий – чорний*. оскільки вони не мають еталона для зіставлення членів опозиції.

2.1. В українській мові градуальні опозиції здатні формувати не лише деривати того ж імені-еталона, а й різнокореневі похідні, непохідні слова, словоформи, словосполуки-номінації і судження, пов'язані з тим самим об'єктом. Наприклад, низький ступінь інтенсивності червоного кольору українці можуть позначити не тільки дериватами *червонастий/червонястий, червонуватий, червонавий/червонявий, світло-червоний, блідо-червоний*, а й прикметниками *рудий, рижий, мідний* 'червоно-жовтий', *рожевий* 'світло-червоний'. Крім того, для градуювання вияву ознаки українські прикметники мають спеціальні морфологічні засоби категорії ступенів порівняння, зокрема аналітичну форму з кваліфікаторами для вищого ступеня *більш, мени (червоний)* і *найбільш, наймени (червоний)* – для найвищого ступеня. Різні відтінки червоного й інших кольорів можна означити й за допомогою синтаксичних засобів, словосполуками на зразок *колір крові* 'червоний' і *колір вогню* 'яскраво-червоний, червоногарячий', *колір стиглої вишні* 'червоний з рожевим відблиском' тощо.

2.2. На окрему увагу заслуговують і словосполуки різного типу, які виражають судження про об'єкти або дії чи ознаки, що не відповідають певному еталону, є меншими від нього, а отже, в свідомості українців формують градуальні опозиції назв за їхньою меншою/більшою невідповідністю нормі. Наприклад, про дитину чи молоду людину, що ще не нажила досвіду, українці скажуть, що вона *пішки під стіл ходить/мандрує*, що в неї *молоко на губах не обсохло*, що вона *молоком пахне, на припічку кашу їсть*. Ці та інші приклади доводять, що в українській мові в полі вербалізації

поняттєвої категорії зменшеності (демінітивності) активно взаємодіють номінація, предикація та оцінка і в такій взаємодії стабільно зі словотворчими ресурсами «співпрацюють» ресурси лексичні, як питомі, так і запозичені, та граматичні (морфологічні й синтаксичні). Отже, залежно від засобів вираження зменшення маємо підстави виділяти в полі реалізації цієї категорії в українській мові словотвірні, лексичні й граматичні (морфологічні та синтаксичні) демінутиви.

3. У модифікаційних словотвірних демінутивах значення зменшення міститься в ономасіологічному базисі-форманті. Найпродуктивнішим способом творення таких демінутивів є суфіксація. За даними «Словника афіксальних морфем української мови» (САМУМ 1998), до створення іменників-демінітивів залучено 31 суфікс: **-ець** (*зубець, ручаєць*), **-ик** (*дощик, хлопчик*), **-к(а)** (*дівчинка, ніжка*), **-ок** (*місток, ставок*), **-а/-я** (*курча, звіря*), **-ук** (*зайчук, ярчук*), **-ц(е)** (*сідельце, тільце*) та ін. Амплітуда їх продуктивності також істотна. Наприклад, якщо із суфіксами **-к(а)**, **-ок-** та **-ик** у САМУМ зареєстровано, відповідно, 2032, 834 та 590 іменників, то із суфіксом **-унь** всього 3 (*братунь* від *брат*, *дідунь* від *дід*, *татунь* від *тато*).

Суфіксальні деривати дають змогу окреслити межі розвитку семантики зменшення в українських демінутивах. Їх визначає опозиція модифікаційних і від'ємно-модифікаційних утворень, або дедемінутивів (Карпіловська 1999). Перші мають у тлумачних словниках стандартну відсильну формулу тлумачення «Зменш. (зменшене) до...» (*борозенка* – Зменш. до **борозна**)³⁷; другі – стандартну відсильну формулу «Те саме, що ...» (*річка* – Те саме, що **ріка**). Між цими полярними групами дериватів із формально тотожними суфіксами демінутивності пролягла строката смуга похідних, у яких до значення зменшення додалися уточнювальні або оцінні компоненти. Чимало демінутивів засвідчують метонімічні переноси, завдяки яким розширено коло об'єктів, позначених такими іменами: *басок* – 1. Зменш. до **бас 1** і 2. Струна в музичних інструментах, що дає низький звук; *вушко* – 1. Зменш.-пестл. до **вухо 1, 3, 4**; 2. Отвір у голці, крізь який просилоють нитку; // Отвір у пристрої,

³⁷ Далі всі тлумачення за винятком окремо зумовлених подаємо за академічним «Словником української мови» в 11-ти томах (СУМ).

механізмі, в який що-небудь вставляється; 3. Варенички з яловичиною, що варяться в юшці, бульйоні тощо. Позитивна оцінка може нейтралізувати значення зменшення. На це в тлумачних словниках вказує формула відсилання «Пестл. (Пестливе) до...»: *женишенько* – Пестл. до **жених**; *зеленький* – Пестл. до **зелений**; *першенький* – Пестл. до *перший*. Від багатьох таких слів утворюються вторинні демінутиви з посиленою позитивною оцінкою: *водиця* – Пестл. до **вода 1** і *водиченька* – Пестл. до **водиця, водичка** або *зеленесенький* – Пестл. до **зеленький**. Демінутивна суфіксальна модель стала в українській мові дуже продуктивною в найменуванні рослин, тварин, предметів, причому, твірними одиницями стають не лише апелятиви, а й оніми (антропоніми), а самі такі назви закріплюються в мові у формі як однини, так і множини: *орлики* – Багаторічна декоративна трав'яна рослина родини жовтцевих із поодинокими квітками різних кольорів; *грицики* (від імені *Гриць* (скорочений варіант від *Григорій*) – Трав'янистий бур'ян родини хрестоцвітих, що цвіте білим цвітом; *коник* – 5. Комаха з довгими ногами, що стрибає й крилами утворює сюркітливі звуки; 6. Пряник або іграшка, що мають форму коня; *михайлик*, заст. – Невеличкий дерев'яний ківш для горілки.

Інколи на пестливу оцінку дії у словниках вказують ремарки *дит.* (дитяче): дієслова *їстки, їстоньки, їсточки* або *пестл.* (пестливе): дієслова *спатки, спаточки, спатоньки, спатуні, спатусі*. Чимало таких утворень і серед прислівників *тепер* і *теперки, тепереньки, теперенька, теперечки, теперечка*; числівників: *перший* і *першенький*; *двоє* і *двоєчко*; вигуків: *агу* і *агусі, агусеньки, агусіньки*; *спасибі* і *спасибоньки*. Подекуди демінутив за формою виражає збільшене значення, утім, з послабленою його оцінкою: *вличенький* – Який трохи перевищує звичайний розмір; досить великий.

Зі зміною соціальних і виробничих відносин в українському суспільстві зник ґрунт для функціонування дериватів з патронімічними суфіксами на позначення сина або дочки особи, названої твірною одиницею, як апелятивів: *коваль* і *коваленко, ковальчук, ковалівна* «син, дочка коваля». Натомість, такі номінації стосовно осіб чоловічої статі з розряду апелятивів перейшли до розряду власних назв і закріпилися як прізвища українців, а також розвинули

значення «помічник, учень, підмайстер». Для цілого ряду найменувань професій або посад стара українська мова випрацювала окремі словотворчі засоби для вираження значень «син, нащадок» і «учень, помічник, підмайстер»: *титар – титаренко* «син титаря» і *підтитарій, підтитарний* «помічник титаря»; *суддя – судденко* «син судді» і *підсудок* «помічник судді».

3.1. Значення зменшення в українських словотвірних демінутивах може виражати не лише формант, а й твірна основа, а отже, воно може становити ономасіологічну ознаку номінації. Причому, такі основи часто сполучаються з демінутивними суфіксами й посилюють значення зменшення: *малюк* і *маля* від прикметника *малий* в градуальній опозиції найменувань осіб за віком *малюк, дитина, неповнолітній, підліток – дорослий, повнолітній – літній – старий – похилого віку*. Вказівка на вік особи, менший від повноліття (в Україні – це 18 років), може бути експліцитною, прямою (*малюк*) та імпліцитною, непрямою, вираженою через дію або ознаку, властиві дитині певного віку. Показовий вибір мотивів словотвірної номінації та їхній зв'язок із судженнями, закріпленими у фразеологізмах, пор. *пригрудча, сисун/сосун, сосунок, сосунець, молокосос/молокососка* і *молоко на губах не обсохло, молоком пахне*. Прикметно, що самий гіперонім *дитя/дитина* як ім'я неповнолітньої особи «Етимологічний словник української мови» пов'язує з праслов'янським дієсловом *dojiti* (пор. з сучасним українським *доїти*) і з гіпотетичною формою від нього **dētent-* зі значенням «годоване груддю» (ЕСУМ 1985 II: 79).

4. Іншу порівняно із суфіксальними демінутивами картину вербалізації поняття зменшення демонструють префіксальні та конфіксальні деривати. До значення зменшення в них додаються граматичні значення, зумовлені генетичним зв'язком префіксів з прийменниками. Такі групи демінутивів значно поступаються суфіксальним за своєю продуктивністю й активністю. Як правило, це непродуктивні розряди похідних, зокрема конфіксальні іменники на позначення прибудівель до чогось (*присінки, присіння* до *сіни*, *прикухенок* до *кухня*, *придомок* до *дім*, *пристінок* до *стіна*, *примурок* до *мур*) або префіксальні прикметники зі значенням недостатнього ступеня вияву ознаки (*приглухий* від *глухий* чи *літеплий* від *теплий*). У дефініціях таких дериватів наявні

кваліфікатори розміру об'єкта, ступеня вияву ознаки чи виконання дії, менших за норму: *невисокий, невеликий, слабкий, трохи, стиха, злегка, ледве*, що в дієсловах можуть поєднуватися з ознаками часу або характеру виконання дії: *присінки* – 2. Прибудова перед входом до якого-небудь приміщення; невеликі сіни; *пристінок* – Невисока стінка, яка відгороджує частину приміщення; *павітер* – Слабкий вітер, вітерець; *пазелень* – Домішка зеленого кольору, зелений відтінок, зелені просвіти у забарвленні або пофарбуванні чого-небудь; *приглухий* – Трохи глухий; *літеплий* – Трохи теплий; *погравати* – Грати стиха або час від часу; *поспіувати* – Стиха співати; *підштовхувати* – Злегка штовхати та ін.

У дериватах на зразок *присмак, призвук* значення зменшення об'єкта, названого твірною основою, поєднується зі значенням додатковості, супровідності: *присмак* – 1. Додатковий смак у чому-небудь; 2. Відтінок, забарвлення; // Ледве помітний прояв чого-небудь; *призвук* – Додатковий звук, короткий і невиразний, який супроводжує основний звук. Таке ж значення спостерігаємо і в старому слові *прискринок* – Невеличкий ящик для дрібних речей у верхній частині бокової стінки скрині, скриньки. Словники початку ХХ ст., зокрема «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка, дають змогу доповнити цей розряд дериватів, пор. *прибідок* «прибавка к беде, добавочная беда» (СГ 1909 III: 406). Синонімічність цієї групи демінутивів з дериватами на зразок *вибалок, виярок, видолинок*, утвореними від іменників за конфіксальною моделлю **ви-** ... **-ок**, засвідчує ще один аспект осмислення зменшення об'єкта – виділення з нього такого ж за ознаками, але меншого за розміром, *балка* – Яр із пологими схилами і *вибалок* – Невелика балка.

Деякі іменники з префіксом **під-** на позначення особи збереглися в сучасній військовій термінології: *підполковник, підпрапорщик*. В інших сферах суспільного життя такі префіксальні деривати замінили складні слова або словосполучення з уточненим значенням підпорядкування однієї особи іншій у певній ієрархії, вказівкою на зменшення обсягу функцій підпорядкованої особи: *режисер* – помічник режисера, *помреж*; *прем'єр* – віце-прем'єр, *директор* – заступник директора; *адмірал* – віце-адмірал, *контр-адмірал*. Однак модель

творення відсубстантивних іменників зі значенням підпорядкування одного об'єкта іншому за допомогою префікса **під-** виявляє дедалі вищу активність у систематизації абстрактних понять: *підланцюжок, підпростір* та інші.

4.1. В українській мові є словотворчі ресурси як для узагальненої вказівки на неповну відповідність одного об'єкта іншому (префікс **недо-**: *розум* і *недорозум* – Відсутність, брак розуму, розсудливості; дурість), малий обсяг, розмір, вміст, кількість чогось (основи **мало-**: *малокалорійний*, **низько-**: *низькооплачуваний*, **мікро-**: *мікроекономіка*, **міні-**: *мінівістава*), так і для означення конкретної міри зменшення денотата, ступеня відповідності йому означуваного об'єкта: половини (основи **полу-**, **пів-**, **напів-**: *день* – *південь*, *полудень*; *дикий* – *напівдикий*; *закрити* – *напівзакрити*); чверті (основа **чверть-**: *фінал* – *чвертьфінал*). У цій групі назв часто словотвірні засоби точного виміру зменшення об'єкта взаємодіють з лексичними та синтаксичними засобами непрямої номінації з міркувань політкоректності, пор. *напівкровок/напівкровка, напівгрек-напівукраїнець, мулат, метис, креол, афроукраїнець* і *дитина з мішаної родини*. Такі обтічні назви зменшення певної ознаки зближуються з назвами категорії несправжності, іменування особи, яка виконує функції іншої не за генетичними, а за соціальними ознаками: *син, дочка* і *пасинок, падчерка*; *батько* і *весільний (посадний), хрещений, названий (наречений, прибраний) батько*; *мати (біологічна)* – *сурогатна мати*; *брат, сестра* і *побратим, посестра, зведені брат і сестра (зведенята)*; *єдин(одн)оматерні, єдиноутробні, єдин(одн)окровні брат і сестра (однокровник, однокровець, заст. кривний, кривняк)*.

5. Корпус української мови (Корпус) та ілюстрації у словниках ХХ-початку ХХІ ст. дають змогу виявити ознаки (статичні й динамічні), що в свідомості мовців закріпилися за певними об'єктами й лягли в основу їхніх зменшених назв або залишилися не реалізованими в номінації. Наприклад, *дощик/дощикок* українці означають за розміром і формою крапель (*дрібний (дрібненький, дрібен), краплистий (крапчастий), мачкатий* (краплі якого схожі на голівки маку), за частотою їхнього падіння (*нечастий, тихий, спокійний, легкий*) чи кількістю (*нерясний, рідкий*). *Дощик* може *викрапати, накрапати,*

сіятися, мжити/імжити, капотіти, поливати, шамрити. Проте пестливо українці можуть означити й сильний дощ з громом (*Пішов дощик громовенький, а на той сад зелененький*). Образні назви й виявляють спектр кількісних, якісних, часових характеристик малого дощу: *сліпий дощ, свинячий або курячий дощ, з сонцем дощ* – краплистий, короткочасний, у сонячний день, крізь сонце; *скупий дощ* – нерясний; *дощ як крізь сито (як з-під сита), ситом дощ* – про дрібний теплий дощ (пор. з рос. *грибной дождь*). Таке означення закріпило й прислів'я *Коробом сонце – ситом дощ*.

Ознаки за усталеною дією *дощика-гіпероніма* реалізувалися в таких юстапозитах-гіпонімах, як *дощик-накрапайчик, дощик-сіянець, дощик-поливайчик*. Від деяких з дієслів, що позначають різновиди цих опадів, утворюються окремі назви дрібного дощу, пов'язаного також з туманом, мрякою, пор.: *мжити/імжити, мжичити, мигичити і мжичка, мгичка, мигичка, мжа/імжа, мгун, мжиця* або *капання, капіж, окап* (від *капати*), *капотіж* (від дієслова посиленої дії *капотіти*). Проте хоча дощ може *нудьгувати* й *шамрити*, ці ознаки несильного дощу не дали окремих номінацій і через те, що від таких дієслів утворено загальні назви виконавця дії (*шамрай, шамрило, нудьгар, нудяр*), і через індивідуалізований, упрозорений лише в контексті характер цих акціональних ознак.

6. Окреслені вище словотворчі ресурси вербалізації значення зменшення в сучасній українській мовній практиці мають різну активність. Так, у словнику А.М. Нелюби «Словотворчість незалежної України (1991-2011)» знаходимо переважно експресивно-оцінні зменшувальні іменники й прикметники з префіксом **недо-** (*недовідомий, недозакон*), суфіксом **-я/-ят(а)** (*бомження, олігархенята*), питомою основою **напів-** (*напіввождь, напівноменклатурний*) та запозиченими **міні-** (*мініДавос, мініолігарх*) й **мікро-** (*мікроесейчик, мікроміф*), хоча трапляються і власне зменшувальні, нейтральні номінації на взір *мінідрукарня, мікрорецензія* (Нелюба 2012). З матеріалів комп'ютерного фонду інновацій, який наш колектив формує з 2006 р. (КФІ), додамо *недовитворити, недоінвестування, недолітература; піддиректорія, підкаталог, підфракція, підцентр; міні-альбом, міні-газета, міні-готель і навіть міні-дні;*

низькобюджетний, низькоранговий, низькотехнологічний. Проте і в словниках, і в текстах Корпусу українського мови не знаходимо жодного нового зменшувального прикметника з префіксами **при-**, **під-** або іменника, утвореного за конфіксальними моделями **ви-..-ок** чи **при-...-ок**.

Водночас інновації-зменшувальні утворення підтверджують загальну тенденцію в сучасній українській мові до посилення оцінки означуваного об'єкта в певних стилях і сферах її уживання. Це сприяє зростанню активності й продуктивності групи суфіксальних і префіксальних демінутивів. Утім, сучасна українськомовна комунікація, особливо фахова, потребує й засобів уточнення понять, позначення їхніх окремих аспектів, а це сприяє зростанню активності ресурсів творення складних слів і кількаслівних номінацій, активізації категорії ступенів порівняння, що охоплює не тільки якісні, а й відносні прикметники. Такі деривати й словоформи формують із суфіксальними демінутивами гіперо-гіпонімічні об'єднання. Словотвірні демінутиви з прямим і переносним вираженням зменшення в основі та/або форманті, лексичні й синтаксичні демінутиви заповнюють нижчу ланку в градуальній опозиції відносно її нейтральної ланки з назвою певних денотатів у нормі. Завдяки цьому мовці дістають різні ресурси для вираження значення зменшення (демінутивності) з його різними відтінками і конотаціями, поєднуючи у своїй мовній діяльності засоби номінації із засобами предикації та оцінки.

Література

Людмила ВАКАРЮК, Стефанія ПАНЦЬО, 2007: *Український словотвір у термінах*. Тернопіль: Джура.

ЕСУМ, 1985: *Етимологічний словник української мови*. МЕЛЬНИЧУК, Олександр (ред.). Київ: Наукова думка, т.2.

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА, 2012: *Активні ресурси сучасного українського словотворення. Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*.

ДРАГИНЕВИН, Рајна (ред.). – Београд: Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 97-107.

Євгенія КАРПЛОВСЬКА, 1999: *Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація*. КЛИМЕНКО, Ніна (ред.). Київ: Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України.

Ніна, КЛИМЕНКО, 2007: Зменшувальні утворення, демінутиви. *Українська мова: Енциклопедія*. РУСАНІВСЬКИЙ, Віталій, ТАРАНЕНКО, Олександр (ред.). Київ: Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, вид.3.

Корпус української мови: www.mova.info

КФІ: *Комп'ютерний фонд інновацій Інституту української мови НАН України*.

Анатолій НЕЛЮБА, 2012: *Словотворчість незалежної України (1991-2011)*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.

САМУМ, 1998: Євгенія КАРПЛОВСЬКА, Віктор КАРПЛОВСЬКИЙ, Ніна КЛИМЕНКО, Тетяна НЕДОЗИМ. *Словник афіксальних морфем української мови*. КЛИМЕНКО, Ніна (ред.). Київ: Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України.

СГ, 1909: *Словарь української мови*. ГРІНЧЕНКО, Борис (ред.). Київ, т.ІІІ.

Словотвір сучасної української літературної мови, 1979. ЖОВТОБРЮХ, Михайло (ред.). Київ: Наукова думка.

СУМ, 1970-1980: *Словник української мови*. Київ: Наукова думка, т.І-ХІ.

Словотворення в українськомовному "кресленні" інтернету³⁸

0. Інтернет становить новий тип когнітивного й вербального простору, а саме: створений людиною простір взаємодії комп'ютерів. Вивчення процесу номінування цієї нової когнітивної сфери мови, зокрема української, відкриває перед дослідником перспективу з'ясування типів, способів, джерел і ресурсів номінації, які перебувають в полі активної діяльності сучасних мовців.

Відлік офіційної історії українського сектору Інтернету – У к р н е т у ч и У А н е т у , у а н е т у , У А н е т у – починають з 1 грудня 1992 року, коли було зареєстровано національний домен верхнього рівня .ua. На сьогодні, за даними маркетингової дослідницької компанії Factum Group Ukraine, в Україні користуються Інтернетом 21,8 млн. осіб, або 59 % населення. Темпи зростання української інтернет-аудиторії досить високі – у 2014 р. вона складала 18,8 млн осіб. Найбільш активними інтернет-користувачами виявилися представники старшого покоління – кожен 10-ий житель України віком 65 років. Показовим для розвитку українського інтернет-простору є і те, що кожен 2-ий мешканець села виходить в Інтернет.

Для аналізу нам потрібна певна модель мовного втілення Інтернету. Її можна уявити собі у вигляді креслення об'єкта. Українськомовне "креслення" Інтернету трактую як сукупність проєкцій поняття І н т е р н е т у мовній свідомості сучасних українців, реалізовану в окремих номінаціях та їхніх об'єднаннях. Наповнення проєкцій мовного "креслення" залежить від ступеня розпрацювання певного аспекта поняття, його номінаційної і комунікаційної значущості для українських мовців.

Ілюстративний матеріал до своїх спостережень і висновків черпаю з ресурсів Комп'ютерного фонду інновацій в українській мові (КФІ), який з 2006 р. формує колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, ідеографічного словника

³⁸ Уперше опубліковано в: Wortbildung und Internet. Tošović, Branko, Wonisch, Arno (Hg./ред./ur.). Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. 2016. – S.125-134.

нової лексики “Активні ресурси сучасної української номінації” (АРСУН 2013), укладеного за його матеріалами і виданого в Києві у 2013 р., а також з різностильових текстів українськомовної інтернет-комунікації, української художньої літератури та публіцистики, з різнотипних сучасних українських словників. Українські мовознавці активно вивчають цю нову сферу функціонування мови, зокрема жанри й специфіку інтернет-комунікації. За останні роки з’явилися монографії Л. Ф. Компанцевої (Компанцева 2006, Компанцева 2008) та С. Г. Чемеркіна (Чемеркін 2009), здійснено переклади українською мовою праць зарубіжних учених, присвячених Інтернету (Кастельс 2007, Крейг 2007) та аналіз особливостей номінації інтернет-простору (Карпіловська 2008, Карпіловська 2013). Створено й низку українських словників мови користувачів Інтернету, інтернет-жаргонів (Ставицька 2005; СКС 2016).

За мету дальшого розгляду ставлю з’ясування сучасного стану вербалізації в українській мові поняття І н т е р н е т , виявлення складу джерел, способів та ресурсів номінування його “мовного креслення”. Її досягнення бачу через розв’язання низки завдань, що видаються мені найактуальнішими для осмислення наслідків опрацювання поняття І н т е р н е т у мовній свідомості українців: (а) з’ясувати, як вони сприймають і концептуалізують сьогодні Інтернет, якою є динаміка уже створених номінацій його складників, їхніх дій (або дій з ними) та їхніх ознак, суб’єктів і об’єктів роботи в Інтернеті; (b) простежити, як метафори, опробовані на реальному українськомовному просторі, функціонують у просторі віртуальному, (c) встановити характер конкурування внутрішніх і зовнішніх ресурсів номінації Інтернету, (d) виявити питомі відповідники англійських назв і встановити їхню активність як бази українського словотворення; (e) визначити місце і роль словотворчих ресурсів і способів словотворення в українськомовному “кресленні” Інтернету, характер їхньої взаємодії з іншими ресурсами та способами номінування, зокрема, активність і продуктивність словотворчих ресурсів, які сформувала інтернет-комунікація.

1. Базовою проекцією аналізованого поняття є представлення Інтернету як об'єднання комп'ютерів, тобто проекція, яка обмежує певний реальний простір можливостями взаємодії таких технічних пристроїв. Англійському слову *internet* у написанні з малої літери, за свідченням українських фахових словників, в українській мові спершу відповідав прикметник *міжмережевий*. Отже, базова проекція поняття Інтернет в українській мові сформувала поняття нового способу роботи комп'ютерів – їхньої взаємодії завдяки з'єднанню. Таку проекцію спершу представляв український термін *міжмережева взаємодія* – відповідник до англійських термінів з основою **internet-** *internetting* та *internetworking* (АУРС 1991: 116).

Через 15 років активного розвитку Укрнету в англо-українських фахових словниках з інформатики й обчислювальної техніки знаходимо вже опозицію іменників – власної назви *Internet* з редукованими варіантами *Inet / I-net, Net* в написанні з великої літери з українським відповідником *Мережа* і з поясненнями “мережа мереж, глобальна комп'ютерна мережа, що використовує стандартизовані протоколи та об'єднує більше ніж 50 тис. мереж” та багатозначного іменника *internet* у написанні з малої літери з англійським синонімом *internetwork* та українськими відповідниками *об'єднана мережа, інтермережа* (з ремаркою *рідко*) і поясненнями: 1. з'єднання за допомогою комутаторів двох або більше комп'ютерних мереж, які, зокрема, побудовано на різних мережних протоколах, і 2. міжмережний зв'язок (АУТС 2006: 279).

Подані відомості засвідчують взаємодію у мовному опрацюванні цього нового для свідомості українців поняття двох ресурсів, двох твірних основ: запозичених з англійської **інтернет-**, **інет-**, **нет-** і питомої **мереж-** (що бере початок від псл. *merža* ‘(плетена) сітка’ (ЕСУМ 1989 III: 440). Утім, назви осіб, прикметники й дієслова з основою **інтернет-** та її редукованими варіантами активні у мовленні користувачів Інтернету-нефахівців і мало або й зовсім не уживані в лексиконі тих, хто створює і розвиває Інтернет. Як доводять фахові тексти і словники, у професійній мовній практиці українці спираються на похідні з основою **мереж-** у її новому спеціалізованому значенні, стосовному об'єднання комп'ютерів. Ось лише кілька прикладів на доказ цього твердження.

У вищезгаданому “Англо-українському тлумачному словнику з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування” Е. М. Пройдакова і Л. А. Теплицького до англійських композитів з першою основою **internet-** подано українські словосполуки з прикметником *мережний*, пор. *internetwork – мережний комплекс*. Натомість англійські аналітичні номінації на кшталт *internet security* перекладено за допомогою композита *інтернет-безпека* та словосполуки *комп’ютерна безпека* з можливим додатком *в Інтернеті* (АУТС 2006: 279-280). До англійських найменувань з першою основою **net-**, навіть іронічно-розмовних, цей словник пропонує лише українські сполуки з прикметником *мережний*: *netgod, netizen, netmail, netiquette* і, відповідно, *мережний бог, “мешканець Мережі”, мережна пошта, мережний етикет* (Там само: 353). Проте в різностильовій інтернет-комунікації та у виданнях навчально-освітнього спрямування натрапляємо на вживання як самої лексикалізованої основи **нет-**, так і дериватів від неї: *закачати з нету, простори уанету, нетівська художня самодіяльність, скуповувати нет-паї, вибрати нетбук, поганий нетикет*. Основа **-нет-** бере участь у структуруванні поняття Інтернет як у початковій (*нетбук, нетівський, нет-паї*), так і в кінцевій слівній позиції (*Укрнет / УАнет / уанет, ботнет, даркнет*). У кінцевій позиції в слові ця основа набуває ознак суфіксоїда зі значенням “різновид комп’ютерної мережі”.

Створення Інтернету посприяло розширенню семантики питомого слова *мережа*, активізувало його словотворчі можливості. Саме в новому значенні, стосовному об’єднання комп’ютерів, від основи **мереж-** утворилися нові іменники *мережник, мережевик* і *мережанин / мережанка*, відповідники запозичення *Інтернет* – конфіксальні деривати *Міжмережжя / міжмережжя / МіжМережжя*, складносуфіксальний композит *Всемережжя*, суфіксальний іменник *мережжя*, а також прикметники *мережевий, мережний, міжмережевий, внутрішньомережний*.

У написанні з великої літери як синонім слова *Інтернет* уживають і слова *Мережа* та жартівливе *Мереживо* (в загальному вжитку це слово відповідає англійському *lase*). Для найменування мереж-складників Інтернету створено

префіксальні назви *інтрамережа*, *інтермережа*, *екстрамережа*, композити *інтернет-мережа*, *бот-мережа*, *веб-мережа*, *онлайн-мережа*. На поглиблене структурування українськомовного “креслення” Інтернету як глобального об’єднання комп’ютерних мереж вказує вже й функціонально-семантична диференціація похідних іменників – назв осіб, що працюють в Інтернеті чи з ним, або об’єктів, розміщених у цій мережі: іменники *мережник* і *мережєвик* уживають на позначення фахівця-програміста, електронника, який обслуговує Інтернет, магазин в Інтернеті, натомість *мережанином* і *мережанкою* називають будь-якого користувача Інтернету.

Основа **-нет** конкурує з іменником *мережа* в найменуванні різновидів мереж у складі Інтернету: *екстранет* і *екстрамережа*, *ботнет* і *бот-мережа*. Конкурують між собою і деякі синтетичні й аналітичні номінації регіональних і локальних мереж: *сітінет* і *міська мережа*, *інтранет* і *корпоративна мережа*, *кампусна мережа*, *приватна мережа*, *Хоумнет / хоумнет / хомнет* і *домашня мережа*.

2. Мережа комп’ютерів, обмежена їхньою взаємодією, створює внутрішній простір обміну інформації – *веб-простір*. Якщо Інтернет представляє сітку з вузлами-комп’ютерами, подібну до рибальської, то *веб* (Wide World Web) як павутина, сітка, виткана павуком, заповнює проміжки між цими вузлами. Англійському *web* стосовно такого нового типу інформаційного простору в українській мові і відповідають адаптоване запозичення *веб* та питомий неосемантизм *павутина / павутиння* в написанні переважно з великої літери: *Всесвітня Павутина*, *Всесвітнє Павутиння*.

Поява інтернет-простору з веб-простором у його межах зміцнила зміни в семантиці й слова *простір*, які відбулися за останні десятиліття. Як доводять численні нові номінації, у фаховій мовній практиці, у мові сучасних ЗМІ слово *простір* дедалі активніше вживають у новому спеціалізованому значенні “обшир, в якому відбувається спільний різновид діяльності людей, в якому діють норми й правила поведінки, прийняті усіма, хто в ньому перебуває”: *інтернет-простір*, *веб-простір*, *онлайн-простір*, *кіберпростір*, *віртуальний простір* і пор. з новими позначеннями на взір *цивілізаційний простір*,

економічний простір, правовий простір, митний простір, освітній простір, медійний простір / медіапростір тощо.

Для з'ясування тенденцій розбудови українськомовного “креслення” Інтернету показово, як сприймають українці цей новий вид технічного й інформаційного простору. Він, як і кожен простір, має свої виміри: протяжність (довжину) у горизонтальній проекції, товщину, глибину – у проекції вертикальній, свої межі або їхню відсутність (невидимість для мовця-спостерігача). Це сприйняття відбито у метафорах *інтернет-галактика* (такий український відповідник до англійської назви *The Internet Galaxy* запропонували перекладачі книги одного з найвідоміших дослідників Інтернету Мануеля Кастельса (Кастельс 2007), *інтернет-країна, інформаційне безмежжя Інтернету* або в назві послуги мобільного зв'язку “*Світ Інтернету без меж*”.

Обшир Інтернету сприймають у горизонтальній і вертикальній проекціях мовного “креслення” як ‘близьке, видиме : далеке, невидиме’ або ‘центр : периферія’ з негативним оцінюванням периферії й невидимого. Це уявляють такі позначення з українськомовних публікацій в інтернет-ресурсах, як *Глибинна Мережа / “глибинна мережа”, глибина Мережі / глибина інтернету, глобальний розмах інтернету, зворотній бік Інтернету / зворотній бік Мережі, темний бік Інтернету, “глибока мережа”, “невидима мережа”, «невидимий простір адрес»* (англ. *dark address space*), “*Тіньова мережа*” (англ. *darknet*), “*непевний простір адрес*” (англ. *turky address space*), “*брудний*” (англ. *dirty*) *простір адрес*.

Крім того, центр Інтернету в наявних проекціях його українськомовного “креслення” постає як упорядкований, організований простір, що живе за нормами й правилами інтернет-комунікації: *онлайн-простір, доменний простір, робочий простір, адресний простір, інтерактивний простір*. Натомість периферія, глибини Інтернету мовці сприймають як простір поза правилами й нормами, а отже, не придатний для роботи, такий, який не має інформаційної цінності, й означають його метафоричними номінаціями *інтернетрі, інтернет-смітник, (інет)трісця, інтернет-помийниця*. Прикметне при цьому саме сприйняття небажаної або неякісної інформації як сміття. Показове щодо цієї

метафори конкурування у мовній практиці українських користувачів Інтернету питомого слова *сміття* (*інтернет-сміття, е-сміття, мережне сміття, електронне сміття, сміття в Інтернеті*) та англіцизму *спам*. На сьогодні саме останній дає широкий спектр дериватів різної будови, значення й частиномовної належності: *протиспамовий* (фільтр), *спамити, заспамленість, веб-спам, спам-бот*. Уживано й інші спільнокореневі зі *спам* запозичення: *спамінг, спамдексинг, спамер*. Проте небайдужі до рідної мови користувачі Інтернету намагаються знайти відповідники англійським запозиченням. Так, на сайті «Словотвір» (slovotvir.org.ua) запропоновано для обговорення слова *дошкуляч* і *зигзичник* на заміну запозиченого *спамер*. В останньому виразно “прозирає” добре відома метафора – образ зозулі, що підкидає в чужі гнізда своє пташеня. Вибір старого, давньоруського, слова *зигзиця*, а не сучасного нормативного українського *зозуля*, спричинений, очевидно, тим, що наявні від нього іменники *зозулинець* і *зозульник* вже закріплені за іншими об’єктами (відповідно, за рослиною і самцем зозулі), а багатозначність у фахових назвах небажана. Життєздатність таких новотворів зможе довести лише час і мовна практика, однак сама їхня поява, пошуки мовцями ресурсів номінування Інтернету на власному ґрунті – явище, безперечно, позитивне для розвитку української мови у новій для неї сфері функціонування.

Цілком закономірно, що Інтернет як новий тип простору має низку власних означень, новостворених (*онлайновий, інтерактивний*) і вже наявних, але в нових значеннях. Наприклад, в сфері Інтернету з оновленою семантикою запрацював прикметник *віртуальний*. Українські словники початку ХХ ст. зафіксували його в значенні «можливий, гаданий» (СЧС 1932: 89). У “Словнику чужомовних слів” 1932 р., на який ми покликаємося, подано словосполучення *віртуальна сила* в значенні «гадана сила». У загальній українськомовній практиці першою його в новому значенні, дотичному Інтернету, зафіксувала в “Російсько-українському словнику іншомовних слів” Т. П. Мартиняк з дефініцією «можливий; такий, який може або повинен виявитися» (переклад дефініції з російської наш; РУС 1999: 64). У цьому ж джерелі натрапляємо й на транслітеровану англійську словосполучення *віртуал реаліті* в ролі технічного

терміна. Авторка тлумачить його так: «удавана реальність» – *тех.* імітація реальної обстановки за допомогою комп'ютерних пристроїв (звук, зоровими образами, тілесними, тактильними відчуттями, напр. сенсорними рукавичками; використовують голов. чином з навчальною метою (для підготовки пілотів, танкістів, маніпуляторів на промислових підприємствах і т.ін.) (Там само). В АУТС, крім номінації *віртуальна реальність (virtual reality, VR)*, знаходимо й такі українські відповідники до англійських термінів Інтернету, як *віртуальна адреса (virtual address)*, *віртуальна корпорація (virtual corporation)*, *віртуальна пам'ять (virtual memory)*, *віртуальний офіс (virtual office)*, *віртуальні світи (virtual worlds)* та ін.

Нове значення прикметника *віртуальний* активізувало його словотвірний потенціал. На базі словосполучки *віртуальний світ* з'явився новий іменник-універб *віртуал*, а від словосполук *віртуальна гра*, *віртуальна машина* утворено багатозначний розмовний універб *віртуалка*. Створено й абстрактні іменники *віртуалізація* (економіки) та *віртуальність*, а від них – назву нового технічного пристрою *віртуалізатор* (звуку), дієприкметник *віртуалізований* і прислівник способу дії *віртуально* (спілкуватися). Словотворчу активність у просторі Інтернету демонструє й давно відомий українській мові прикметник *цифровий*. На базі нової, позначеної ним форми представлення інформації утворено дієслова *оцифрувати/оцифровувати* з похідними від них іменниками *оцифрування/оцифровування* (карт), а також абстрактний іменник *цифровізація* (інформації) та універб *цифровик* на базі словосполучки *цифровий фотоапарат*.

Структурування поняття Інтернет у мовній свідомості українців, як свідчить строката сучасна усна й письмова практика, відбувається не лише в напрямку деталізації самого цього нового об'єкта, а й у напрямку концептуалізації властивих йому ознак, дій, пов'язаних з ним суб'єктів та об'єктів. Ознаки можуть бути статичними, відносними (*мережний, мережевий; інтернетний, інтернетовий, інтернетівський, інетівський, нетівський*) або якісними, з увиразненням чинника часу та простору (*неінтернетний, доінтернетний, позаінтернетний; домережний, міжмережевий*), а також динамічними: *інтернетизований – неінтернетизований*.

Для найменування особливого типу суб'єкта, особи, пов'язаної з Інтернетом, в українській мовній практиці функціонує інтернаціоналізм *homo interneticus / internetus*, обсяг значення і сама доцільність виділення якого викликають гострі дискусії. Як вважають автори оглядової статті “Quo vadis, homo internetus?” в українському інтернет-виданні “Телекритика”:

“Homo Internetus попри мережеву активність зазвичай залишається сам-один. Давньогрецьке прислів'я “Людина людині – вовк” під сучасну пору трансформується на “Людина людині – комп”. Його домівка перетворюється на офіс, а весь світ втискається у чотирикутне прокрустове ложе монітору” (Quo vadis 2007).

Я далеко не переконана, що з розвитком Інтернету формується новий вид людини. Скоріше цю номінацію слід сприймати як метафоричне позначення особливого психотипу *homo sapiens*, зайнятого новим видом діяльності, уможливленим новим засобом зв'язку. Така метафора поповнює ряд найменувань людських психотипів на зразок *homo sovieticus* О. Зинов'єва або *homo ludens* Й. Гейзінги. На сьогодні особу – користувача Інтернету українці осмислюють з різним ступенем деталізації її діяльності та за допомогою різних ресурсів номінації, у тому числі й словотворчих. Крім уже згаданих вище назв професійних і непрофесійних користувачів Інтернету на кшталт *інтернетівець, інтернетник, інтернет-користувач, мережник, мережевик, мережанин / мережанка* у сучасній українській різностильовій (передусім розмовній) практиці і в інтернет-комунікації наявні й такі деривати, як *форумчанин / форумчанка, чатянин / чатянка, мінусувальник, паскалік, нисильник, гуглівець / гуглянин*, а також запозичення *нетизен, неттер, юзер, ламер, програмер, кіберпанк, нік* чи неосемантизми на зразок *монстр* «висококваліфікований персонал» (СКС 2016). Окрему досить численну групу складають найменування осіб, деривати та адаптовані запозичення, що в ставленні до Інтернету виявляють надмір захоплення ним чи його несприйняття: *інтернетоман, нетоман, інтернетоголік, інтернетзалежний, інтернет-фан, геймер, ігроман, квакер, нетофоб*.

Не менш розгалуженою на сьогодні в українській мові є і група об'єктів, розміщених в Інтернеті. Деякі поняття, важливі для мовної діяльності користувачів Інтернету, спричинили формування в українській мові розгалужених лексико-словотвірних гнізд. Прикладом може слугувати англіцизм *блог* (*blog* з *Web-log* «веб-щоденник»). У гнізді з цією основою маємо на сьогодні як адаптовані запозичення *блогер*, *блогмейкер*, *блогкемп*, *сплог* (*спам-блог*), *моблог*, так і деривати *блоговий*, *блоговик*, *блогівець*, *блогосфера*, *відеоблог*, *мікроблог*, *блог-сервіс*, *блог-платформа*, *блог-інструментарій*, *блог-хостинг*, *блог-служба*.

Аналіз стану і тенденцій розбудови українськомовного “креслення” Інтернету переконливо доводить, що активна присутність глобальної комп'ютерної мережі в житті українського суспільства стимулює використання широкого спектру джерел, способів і ресурсів його вербалізації, як внутрішніх, так і зовнішніх. Словотворення, морфологічне та семантичне, зберігає в цьому процесі позиції провідного способу української номінації, підтримуючи синтетизм як її типологічну рису.

Джерела

АРСУН 2013: Карпіловська, Євгенія, Клименко, Ніна, Кислюк, Лариса, Критська, Валентина, Пуздирєва, Тетяна, Романюк, Юлія. *Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики*. Ред. Карпіловська, Євгенія. Київ: ТОВ «КММ». 416 с.

АУРС 1991: Коссак, Орест, Маньковський, Святослав. *Англо-українсько-російський словник з інформатики та обчислювальної техніки*. Львів: Світ. 488 с.

АУТС 2006: Пройдаков, Едуард, Теплицький, Леонід. *Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування*. Ред. Перевозчикова, Ольга. Київ: Видавничий дім “СофтПрес”. 824 с.

ЕСУМ 1989: *Етимологічний словник української мови: У 7 томах / Гол. ред. Мельничук, Олександр*. Київ: Наукова думка, т.3. 552 с.

СКС 2016: *Словник українського комп'ютерного сленгу*. In: <http://www.univer-sity.com/index.php/2016-05-20/>

Ставицька 2005: Ставицька, Леся. *Український жаргон. Словник*. Київ: Критика. 494 с.

Література

Карпіловська 2008: Карпіловська, Євгенія. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги. In: *Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов*. Ред. Карпіловська, Євгенія. Київ: Національна бібліотека України ім.В. І. Вернадського, 3-22.

Карпіловська 2013: Карпіловська, Євгенія. Термін у сучасній мовотворчості. In: *Українська термінологія і сучасність*, вип. IX, 185-191.

Кастельс 2007: Кастельс, Мануель. *Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства*. Київ: Ваклер. 304 с.

Компанцева 2006: Компанцева, Лариса. *Філософія Сети Інтернет: школа Бернарда Лонергана и славянський опыт*. Луганск: Знание. 352 с.

Компанцева 2008: Компанцева, Лариса. *Інтернет-лінгвістика: когнітивно-прагматический и лінгвокультурологический подходы*. Луганск: Знание. 528 с.

Крейг 2007: Крейг, Ричард. *Інтернет-журналістика: Робота журналіста і редактора у нових ЗМІ*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 324 с.

Чемеркін 2009: Чемеркін, Сергій. *Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси*. Київ: НАН України. Інститут української мови. 240 с.

Роль картотеки «портретів слів» в укладанні словників нового покоління³⁹

Картотека традиційно пов'язана з укладанням словників як їхня фактографічна база. Класична – цитатна – картотека зорієнтована переважно на фіксацію уживання в тексті слова або його окремої форми. Так, наприклад, будувалася картотека для укладання українських академічних словників, зокрема найавторитетнішого з них – тлумачного «Словника української мови» в 11-ти томах, виданого протягом 1970-1980 рр. (СУМ-11). Поява комп'ютера, потужного й оперативного засобу збирання, опрацювання, збереження й передавання відомостей про мову, кардинально змінила технологію словникарської праці, середовище її здійснення й форму представлення її продуктів. Ці зміни заторкнули всі ланки усталеного процесу укладання словника, а саме: 1) текст як картину реального функціонування словникового складу мови, 2) картотеку як результат лексикографічного опрацювання уживань слів у конкретних текстах та 3) словник як цілісну модель лексичної системи мови на певному етапі її побутування. До кожного з членів традиційного ланцюжка *текст – картотека – словник* додалося означення *електронний* або *комп'ютерний*.

З розвитком комп'ютерних технологій до традиційного тричленного ланцюжка створення словника додався четвертий складник – корпус. Корпус на сьогодні розуміють як базу текстів, розмічених для надання його користувачам інформації про формальні, семантичні й функціональні властивості слова, базу, збалансовану й показову для реального стану системи мови у певний період її існування, як взірць «мови в дії». Обсяг корпусу, спектр уміщуваних текстів та розмітка на різних рівнях їхньої структурної організації мають забезпечити його надійність для відображення в словнику лексичної системи мови. Однак,

³⁹ Уперше опубліковано в: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. – Warszawa: SOW, 2017. – Т.52. – S.93-109.

як засвідчує вже понад півстолітня практика створення корпусів мов, корпус як сукупність текстів, *дібраних за певними параметрами, призначених для виконання певних запитів користувачів*, аж ніяк не може претендувати на повноту картини мови, на відбиття її динаміки, змін у ній, яким би потужним він не був. Більше того, розмітка корпусу (морфологічна, синтаксична, семантична) унаочнює вже наявні знання про мову, а отже, не передбачає виявлення у ній нових явищ. Таке знання користувач уже повинен мати, створюючи певний запит для пошуку інформації про слово в корпусі. Не маючи відповідних орієнтирів для пошуку, користувач, у тому числі й лексикограф, починає обертатися в зачарованому колі уже відомого знання про мову.

С. Лендау слушно нагадував лексикографам, що «корпус завжди є добіркою й може репрезентувати лише мовлення та письмо дібраних транскрипцій та текстів» (Лендау 2012: 316). І ще одне, не менш важливе, застереження С. Лендау у зв'язку з використанням корпусів для укладання нових словників: «Із дальшим більшанням корпусів лексикографам у прийманні рішень щодо частотності та форми доведеться дедалі більше покладатися на програмові інструменти. Так само їм доведеться покладатися на те, що софт точно реагує на їхні пошуки, що їх доведеться задавати вужче, ніж тепер. Усі словники роблено за суворих часових обмежень. Ніхто не матиме часу сортувати тисячі чи навіть багато сотень тисяч фіксацій, аби знайти конкретний слововжиток, що його треба подати в словнику» (Там само). Докази цих слушних міркувань авторитетного американського лексикографа подають численні словники, укладені й видані з використанням новітніх комп'ютерних технологій опрацювання мови. Доводиться визнати, що новизна форми в них беззастережно домінує над новизною змісту. У зв'язку з цим дедалі актуальнішим стає питання про можливість використання корпусу в укладанні словників нового покоління, зумовлені самим типом цього нового інструменту роботи лексикографа. Це питання тягне за собою й не менш актуальне питання про те, які інструменти можуть доповнити й підтримати корпус, подавши інші можливості для видобування знання про слово з текстів, усунувши обмеження, спричинені як добором текстів у корпусі, так і їхньою розміткою в ньому.

Пошуки відповідей на ці питання приводять до усвідомлення необхідності паралельно з творенням і розбудовою корпусів мови формувати й нові лексичні картотеки як бази узагальнення спостережень над змінами слів у текстах, над мобільними ділянками лексики мови. Отже, поява корпусів не заперечила важливості картотек для нових технологій укладання словників, а посилила їхню роль і висунула до них нові вимоги.

Сучасна картотека має передусім відстежувати зміни у мові, причому, не лише появу інновацій, а й зміни властивостей уже наявної лексики. Зосереджую свою увагу на лексиці, оскільки слово як базова одиниця слов'янської номінації упродовж змін на всіх рівнях мовної системи: від фонемної й графемної до семантичної й стилістичної підсистеми. Необхідність підтримки корпусу додатковими інструментами для праці лексикографа підтверджує сучасна практика укладання словників, за умови, звичайно, що їхні автори прагнуть укласти словник, новий і за формою, і за змістом. Зауважу, що це твердження повною мірою стосується не лише корпусозорієнтованих лексикографічних технологій, а й технологій мереже-, або інтернетозорієнтованих. Останні також потребують створення збалансованого, показового корпусу інтернет-ресурсів, взірця, еталону функціонування слова в інтернет-комунікації.

Корпус стає надійним «полігоном» для перевірки мовної практики лише у взаємодії з картотекою, створеною внаслідок професійного мовознавчого аналізу сучасної мовної практики, яку відбивають сучасні тексти широкого стильового й тематичного спектру. Картотека дає користувачеві нові орієнтири для пошуку в корпусі і водночас виявляє можливості для його розбудови. Саме за умови такої взаємодії можна погодитися з твердженням, що сучасна лінгвістика, а в її рамках і лексикографія, є лінгвістикою корпусів. Один з фундаторів Національного корпусу російської мови Володимир Плунгян стверджує, що «корпус дозволяє нам зрозуміти, якою є мова насправді, а не якою ми хочемо, щоб вона була», і на цій підставі робить висновок: «Більше того, і словники і граматики тепер потрібні не традиційні, а нового покоління, тобто не просто словники та граматики, а словники такого-то корпусу і

граматики такого-то корпусу, що відразу дає нам змогу їх перевірити» (Плунгян 2009).

Свого часу Ю. М. Караулов інтенсивний процес «ословникування» сучасної інтелектуальної діяльності, зокрема мовознавчої, пояснив тим, що «словник стає метою і підсумком дослідницької праці над тією чи іншою проблемою, ніби «відповіддю» на певне лінгвістичне завдання» (Караулов 1981: 42). Словники з огляду на таке зростання їхньої ролі в діяльності суспільства й стали одним з провідних і показових об'єктів застосування новітніх комп'ютерних технологій опрацювання інформації, зокрема корпусних. Вони ж завдяки цьому й унааявнюють сьогодні переваги й недоліки таких технологій, передусім, на моє глибоке переконання, пов'язаних з можливостями, які вони створюють для швидкісного укладання словника.

Досвід роботи з корпусами доводить необхідність не лише їхнього стильового розшарування, деталізації їхньої розмітки й розбудови їхніх інтерфейсів, а й формування поруч з фундаментальними, національними корпусами мови широкого спектру пошукових, дослідницьких корпусів, зорієнтованих на виконання певних запитів користувачів і певних типів дослідницьких завдань, зокрема на укладання словників конкретних типів. Наприклад, автори академічного електронного «Великого словника польської мови», створюваного в Інституті польської мови ПАН («Wielki słownik języka polskiego»), як основне джерело для його творення обрали Національний корпус польської мови (Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP)). Як друге за важливістю джерело добору й перевірки мовного матеріалу вони формують «допоміжний корпус, створений в ІПМ ПАН (IJP PAN) спеціально для потреб словника, який уміщує тексти, що з різних причин не ввійшли (і не ввійдуть) до NKJP» (WSJP). Третім джерелом є ресурси польського Інтернету. Крім того, оскільки автори прагнуть якнайбільше використати досягнення польського мовознавства ХХ століття, зокрема в аспекті семантичного, словозмінного, синтаксичного опису лексичних одиниць, то до створення нового словника залучено й наявні кращі словники польської мови. Так, визначення відповідності лексем чинним мовним нормам та їхніх стилістичних

кваліфікаторів укладачі WSJP здійснюють за «Великим словником правильної польської мови» ПВН (Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN).

Ідею неологічної служби мови як динамічної й багатофункціональної електронної бази розвивають російські лексикографи – працівники Інституту лінгвістичних досліджень РАН у Санкт-Петербурзі. В обґрунтуванні цієї ідеї приваблюють широкі можливості пошуку в електронних версіях уже наявних словників, які надаватиме користувачеві навігаційне меню такої служби. Останнє уможливлуватиме: перевірку наявності в них певної лексеми, одержання інформації про її значення, написання й наявність варіантів, групування лексики за частиномовним принципом, родом, спільним словотвірним елементом, семантичною, тематичною, функціонально-стилістичною, хронологічною ознакою, виділення іншомовної лексики, створення індексів зі зворотним алфавітом тощо (Буцева 2013: 97).

Як доводить досвід укладання нових українських словників, зокрема, академічного тлумачного «Словника української мови» в 20-ти томах (на сьогодні видано вже 6-ий його том (*Згага-Кварта*)), їм бракує перевіреного, системно оновленого лексичного ресурсу. СУМ-20 доводить, що для його укладання як насправді нового тлумачного словника української мови явно недостатньо бази, окресленої в передмові до його першого тому: електронної версії попереднього СУМ-11, корпусу текстів, про показовість і збалансованість якого судити важко, оскільки його не удоступнено для широкого користування, й ресурсів українського Інтернету (СУМ-20 I 2010: 7). На це вказують і мовознавці (Німчук 2012), і користувачі словника, зокрема українські письменники (Пилипчук 2012). Ідеться не лише про повноту подання в реєстрі нового тлумачного словника раніше не зафіксованої лексики, як власне нової, так і такої, яка з різних причин залишилася поза реєстрами нормативних загальномовних словників. Не менш важливим завданням є перевірка активності такої лексики в сучасній мовній практиці, як і встановлення за сучасними текстами властивостей лексики, зафіксованої в попередніх українських словниках.

Лексикографи сьогодні, як ніколи, потребують надійних орієнтирів для перевірки нових і вже відомих ресурсів словників на показових корпусах, вказівки на те, що саме слід у них шукати й перевіряти. Такі орієнтири й має подати електронна картотека нового типу – динамічна, багатфункціональна база даних про зміни в складі, формі, змісті та функціонуванні слів. Різновидом такого інструменту лексикографів, який підтримував би і доповнював корпус мови, може бути картотека «портретів слів». Концепцію такої картотеки для створення українських словників нового покоління було запропоновано на початку XXI ст. (Карпіловська 2004) і втілено у форматах опрацювання нової лексики в Комп'ютерному фонді інновацій в українській мові (далі – КФІ) Інституту української мови НАН України в Києві. Зразки опрацювання за матеріалами такої електронної картотеки лексичних інновацій різних типів – новотворів, актуалізованої лексики, неосемантизмів та новозапозичень – оприлюднено в ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (АРСУН 2013). Ідея такої картотеки виросла з необхідності опрацювання нової лексики для українських словників нового покоління, причому, для словників саме активного типу, які б відображали реальний стан мови й відповідали б на реальні потреби та запити мовної практики сучасного українського суспільства.

«Портрет слова» в сучасній лексикографії трактують по-різному. Наприклад, розробники НКДР визначають його як спектр уживань слова в текстах різних стилів. У КФІ «портрет слова» формується як сукупність його не лише текстових, а й системних властивостей. У форматах нашої картотеки для моделювання «портрета» слова запропоновано 7 зон інформації: 1) *зона слова* – об'єкта опису із зазначенням можливих варіантів написання чи наголошування, зі вказівкою на тип такої лексеми (актуалізоване слово, новозапозичення, новотвір чи неосемантизм), а також хронології її побутування в українській мові за матеріалами словників і текстів, починаючи від перших її фіксацій; 2) *зона відмінювання слова* (за «Граматичним словником української літературної мови. Словозміна» (ГС 2011)). У цій зоні для слів, зареєстрованих у словниках до 1991 р., року проголошення незалежності України й утвердження

української мови в статусі мови держави, подано зразок відмінювання (код словозмінної парадигми в ГС) або зазначено, що вони невідмінювані, а для нових слів, відсутніх у реєстрі ГС (його обсяг, утім, досить поважний – близько 140 тис. слів), за наявними в ньому зразками словозміни визначено парадигму їхнього відмінювання з можливими її варіантами; 3) і 4) *зони дефініції слова*, відповідно, нової і старої (поданої у словниках до 1991 р.) для унааявлення так званих неосемантизмів, тобто нових значень уже відомих слів на зразок слова *вертикаль*, що навіть в новому одностомному академічному «Словнику української мови», виданому 2012 р. (СУМ-1), витлумачено як суто математичний термін, хоча в текстах його вже давно вживають зі значенням «ієрархія, система підпорядкованих об'єктів», наприклад, *виконавча вертикаль, організація із суворою вертикаллю*; 5) *зона синтагматики (сполучуваності) слова*, яка засвідчує предикацію, текстові властивості слова; у цій зоні з різним ступенем деталізації можна фіксувати типи словосполук з описуванням словом, підкреслюючи передусім нові його сполучувальні властивості, зокрема внаслідок міжчастиномовних переходів (конверсії) або неосемантизації; 6) *зона парадигматики слова*, його системні властивості, відношення з іншими словами: синонімічні, антонімічні (градуйовані мезонімами, пор. у новому значенні «законний» тріаду прикметників *білий – сірий – чорний* (зарплата, ринок, товари) або опозиції на зразок *науковий – білянауковий, навколонуковий, квазінауковий, лженауковий, псевдонауковий – ненауковий, антинауковий*, омонімічні, пор. інновацію *альтернативник* у значеннях «особа, яка перебуває на альтернативній військовій службі», «особа з альтернативною, нетрадиційною сексуальною орієнтацією» і «представник альтернативних галузей наукового знання або мистецтва (історії, літератури, музики, кінематографу)», гіперо-гіпонімічні (родо-видові, категорійно-розрядні) відношення, наприклад, між словами *мережа* та *I(i)нтернет* в їх новому значенні «об'єднання комп'ютерів»; 7) *зона епідигматики (словотворення) слова*, яка охоплює всі способи морфологічного й семантичного словотворення, реалізовані таким словом у сучасних текстах, у тім числі, каламбурне словотворення, різноманітну гру з ним на зразок *ЗМій. ЗМіст* на базі

абревіатури ЗМІ «Засоби Масової Інформації». Остання зона дуже важлива для української мови, оскільки словотворення втримує свої позиції провідного способу її номінації і захищає її основну типологічну рису – синтетизм, однослівність позначень.

Зібраний у такій картотеці матеріал дає змогу виділяти ті слова, що виявляють у сучасному українському лексиконі тяжіння як до активізації, так і до пасивізації, а отже, складають його мобільні ділянки і тому потребують пильної уваги лексикографів. Відомості, накопичувані в нашій картотеці вже протягом 10 років за аналізом текстів різних функціональних стилів – публіцистичного, наукового, зокрема науково-популярного, офіційно-ділового, художнього, за мовою українських мас-медій та Інтернету, уможливають створення орієнтирів для відстежування ситуації на мобільних ділянках сучасного українського лексикону, передусім для перевірки активності й ступеня усталення в ньому різного типу інновацій та ознак нового життя пасивізованої лексики, зокрема радянізмів. Останні, за свідченнями текстів початку ХХІ ст., зазнають нейтралізації, розширення свого значення, як, наприклад, слово *партія*, або набувають іронічного, експресивно-оцінного ореолу. Так, слово *стахановець*, що в радянський час мало значення «новатор, передовик соціалістичного виробництва, учасник масового руху трудящих за підвищення продуктивності праці на основі оволодіння новою технікою (у 30-40-х роках)» (СУМ-11 ІХ; 672; від прізвища радянського шахтаря Олексія Стаханова), нині можна зустріти в таких контекстах уживання, далеких від радянської дійсності: *Ще раз про «стахановців» на ринку* (про стан американського фондового ринку – www.finance.ua, 20.01.2012). Двоспрямований зв'язок тексту, корпусу як сукупності текстів-еталонів й картотеки «портретів слів» як їхнього професійного осмислення, «лабораторії лексикографа» та «полігону» для прийняття його певних рішень щодо подання в словнику того чи іншого слова має забезпечити надійність моделювання в українських словниках нового покоління реального побутування мови, подати для цього перевірений лексичний ресурс.

Такий різноаспектний «портрет» слова, звичайно ж, варто формувати не лише для нової або оновлюваної лексики, а й для лексики, стабільно відтвореної в українських текстах різних функціональних стилів, сталої в складі українського лексикону. Стабільне ядро словникового складу української мови, функціонуючи у мовній діяльності сучасного суспільства, також неминуче, з одного боку, виявляє рухливість, змінюваність своїх властивостей, наприклад, у сфері словозміни й словотворення, а з другого, укладання нових словників неможливе без подання такого ядра, оскільки вони мають відобразити в цілому реальну картину функціонування мови, як її стабільного ядра, так і її мобільної периферії з перехідною зоною між ними, що, в свою чергу, становить особливо цікаве для лексикографа накопичення змін у словниковому фонді мови.

Зорієнтування лише на текст або лише на корпус не дає лексикографу змоги виявити нове знання про мову в його надійній повноті й доказовості. Корпус може взагалі не давати відповіді на запит користувача щодо конкретного слова, словоформи чи словосполуки. І тоді постає питання про відображення в ньому певного різновиду мовної практики та її продуктів – текстів певної тематики й призначення. Наприклад, як засвідчує наш КФІ, в останні десятиліття в українській мові в кінцевій позиції композитів активно функціонує аброоснова **-мат** (від слова *автомат*). Деякі з таких композитів-новотворів (*банкомат, паркомат*) зареєстрував СУМ-1. Проте в ньому немає інших подібних композитів, активних у певних сферах сучасної українськомовної практики, зокрема *ігромат, музикомат* або *музомат*. Не засвідчені ці лексеми й у Корпусі текстів української мови (КТУМ), створеному колективом співробітників лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом Н. П. Дарчук (Дарчук 2013). Він налічує на сьогодні близько 60 млн. слововживань, має морфологічну та синтаксичну розмітку і виставлений для вільного користування в Інтернеті на лінгвістичному порталі www.mova.info. Натомість і мас-медіа, і строката українськомовна інтернет-комунікація засвідчують не лише наявність вищезгаданих композитів у сучасній мові, а й їхнє

конкурування з аналітичними номінаціями *музичний автомат, гральний автомат, ігровий автомат*, пор. в газетній статті: *В одному з ресторанів Сан-Дієго двоє зловмисників викрали музичний автомат, сплутавши його з банкоматом* (Високий замок, 04.03.2013) і в рекламних оголошеннях на сайтах розважальних закладів: **Музичні та гральні автомати** (для кав'ярень, барів, ресторанів, гральних залів) від підприємства-виробника, ...музомат для замовлення не тільки музики, а також кліпів і мультфільмів, ...зарядив у музикомаат аж 50 гривень і замовив цілу купу музики; *Пакет «Ігромат»: способи обману і секрети ігрових автоматів*. Ці приклади доводять необхідність спостереження за уживанням таких конкурентних позначень для з'ясування їхніх ролі та місця у мовній практиці, закріплення за певними її сферами. Бачу сенс залучити для цього картотеку «портретів слів» в її взаємодії із сучасними текстами. Доведення стійкості номінацій-комполітів протягом, принаймні, десяти років покаже, чи справді треба доповнити корпус мови відповідними текстами. Десять років, як довели праці дослідників динаміки слов'янських мов, слугують надійним часовим відтинком для встановлення стабільності інновацій. Н. З. Котелова свого часу запропонувала до словників-довідників нової лексики вводити такі неологізми, які стабільно функціонують у текстах протягом 3-4 років, а для контролю обстежувати тексти перших і останніх двох років обраного десятиліття (Котелова 1984: 5).

Комп'ютерні технології уможливили щорічну перевірку текстів на відміну від методики Н.З.Котелової, розрахованої на їхнє обстеження вручну. Наприклад, німецькі лексикографи У. Квастхоф, С. Лібольд, Н. Тауберт і Т. Вольф – укладачі «Словника німецьких неологізмів» – спробували статистично змодельювати міру коливання активності нової лексики протягом десятиліття (Deutsches... 2007: 7-8). Вони обстежили функціонування нових слів і відомих слів з новими значеннями в німецьких газетних текстах протягом 1996-2006 рр. Для кожного року формувалися самостійні річні корпуси текстів обсягом не менше 2 млн слів і на них для кожного неологізму обчислювалася абсолютна частота вживання. Для зіставлюваності статистичних показників до корпусів відбиралися тексти тих самих газет і тієї ж тематики, тобто в такій

спосіб забезпечувалася однорідність річних вибірок. У статтях словника до кожного слова додано гістограму, або графік розподілу частоти вживання описуваного слова в текстах по роках. Завдяки цьому читачі словника, передусім дослідники мови, одержують картину зростання, спаду чи стабілізації активності уживання того чи того нового слова. Наприклад, гістограма до слова *Euro* засвідчує його перебування на далекій периферії німецького газетного лексикону до 2002 р., коли євро було введено в грошовий обіг Німеччини як її нова державна валюта. Відтоді цей неологізм, як засвідчує гістограма, демонструє стабільність функціонування.

В інтерфейсі КТУМ запропоновано опцію укладення в інтерактивному режимі частотних словників для окремих текстів, авторів, тематичних розділів. Крім того, для вільного користування на порталі *moval.info* доступно низку частотних словників різних стилів мови, авторів, окремих творів. Матеріал до цих частотних словників можна добирати за абсолютною чи середньою частотою уживання лексем або їхніх окремих словоформ, частиною мови, класами морфем, буквеною структурою слів тощо. Словники дають уявлення про питому вагу й активність певних слів і тематичних груп лексики не лише в окремих стилях мови, а й в узусі або в ідіолекті окремого автора. Наприклад, частотний словник поезій Ліни Костенко, опублікованих у збірці «Вибране» (Київ, 1989), на 1603 різних іменники як найчастотніші подає слова *люди, день, душа, життя, час* з абсолютною частотою вживання, відповідно, 25, 24, 23, 22, 19. Натомість словник сучасної публіцистики на 29 441 іменник серед найуживаніших засвідчує слова *витрата, асоціація, виступ, виставка, блок* з абсолютною частотою їх уживання 970, 661, 601, 511, 466. Методику статистичного вимірювання ступенів продуктивності лексико-семантичних інновацій в українських та італійських медіатекстах за абсолютною й середньою частотою їх уживання запропонувала О. С. Макарова (Макарова 2016). Проте для встановлення стабільної й набутої активності слів (активізації), як і їхніх втраченої (пасивізації) та втраченої активності, до уваги варто брати насамперед їхні якісні характеристики, функціональний потенціал слова в тексті і системі мови. Кількісні й статистичні показники лише

підтримують «портрет слова», створений за його формальними й семантичними ознаками, підтверджують його активність і продуктивність в сучасному лексиконі і мовній діяльності спільноти.

Корпус дає змогу встановити реальні переваги у вживанні вже відомих варіантів слова, зокрема словозмінних. Наприклад, СУМ-1 і ГС як рівноправні, без обмежувальних ремарок, для слова *серце* подають варіантні форми родового відмінка множини *сердець* і *серць*. Перевірка в КТУМ за двома найпоказовішими щодо уживання варіантних форм функціональними стилями мови – публіцистичним і художнім – дала таку картину: у публіцистичному стилі на 16 650 359 слововживань форма *сердець* має абсолютну частоту вживання 64, форма *серць* – 1; у художньому стилі на 22 739 060 слововживань форма *сердець* трапилася 129 разів, форма *серць* – 3. У наукових текстах обсягом 2 900 956 слововживань співвідношення 8 до 1. Такі показники, навіть за незбігу обсягів підкорпусів текстів, сигналізують про необхідність у нових словниках нормативного, активного типу, принаймні, обмежувальних ремарок для форми *серць* на зразок *менш уживана (рідко), уживана переважно в художніх текстах*. Ці відомості доводять потребу простежити динаміку конкурування таких словозмінних форм у часі, просторі, текстах певного призначення, тематики, а це може призвести до необхідності розширення відповідних стильових підкорпусів корпусу й уточнення їхньої розмітки.

Однак корпус не надає можливості виявляти варіанти слів у текстах, оскільки для запити їхні інтерфейси вимагають такого знання від користувача. Крім того, не забуваймо, що обсяг і склад інформації, одержуваної з корпусу, залежить від спектру уміщених у ньому текстів, їхньої розмітки. Якщо таких варіантів немає в текстах корпусу, а отже, й знання про них не закладено в розмітку текстів, то користувач і не зможе його видобути. Наприклад, тексти українських засобів масової інформації на сьогодні засвідчують три прикметники з основою **інтернет-**: *інтернетний*, *інтернетовий* і *інтернетівський*. У вже згаданому публіцистичному підкорпусі КТУМ по 2 рази трапилися прикметники *інтернетний* (зв'язок і образне *суспільний планктон*) і *інтернетівський* (*сайт, самвидав*), слово *інтернетовий* у ньому

відсутнє. У науковому підкорпусі ці слова на сьогодні взагалі відсутні. У художньому підкорпусі лише 1 раз зустрівся прикметник *інтернетівський* (файл). Натомість, як доводять КФІ і сучасні ресурси Укрнету, ці прикметники не лише активно функціонують у мовній практиці, а й виказують семантичну диференціацію: *інтернетний* і *інтернетовий* мають суто відносне значення, а *інтернетівський* набуває якісно-відносного значення. Це дедалі виразніше виявляє їхня лексична сполучуваність (див. приклади вище). Така динаміка потребує відстежування за текстами різних стилів і аналізу, а отже, ці відомості, накопичувані в картотеці «портретів слів», дають імпульс для аналізу сучасних текстів і поповнення ними відповідних підкорпусів корпусу із семантичною розміткою в ньому таких прикметників-конкурентів. Розробники КТУМ нині активно працюють над створенням семантичної розмітки його текстів.

Картотека «портретів слів», враховуючи системні характеристики слова, дає також орієнтири для перевірки за корпусом і текстами не лише окремих слів та словосполук, а й цілих поняттєвих груп і полів, що вербалізують у сучасній мові певне поняття чи окремі його аспекти. Так, з експресивно-оцінним значенням в українській, як і в інших слов'янських мовах, стабільно функціонують прикметники-кольороназви. Проте навіть у найновіших українських словниках далеко не повно відбито розвиток їхньої оцінної, метафоричної семантики. Наприклад, прикметник *зелений* у СУМ-І в 7-му його значенні з обмежувальною ремаркою *політол.* (термін політології) подано у функції іменника у формі множини (*зелені*) з дефініцією «Члени партії, яка бореться за екологічну чистоту довкілля» (СУМ-1 2012: 366). Натомість сполуку *Партія зелених* подано чомусь до 2-го значення цього слова «Який стосується зелені, рослинності; створений, покритий рослинністю». Матеріали КФІ засвідчують значно ширше уживання прикметника *зелений* у такому значенні як синоніма до означень *чистий, екологічно чистий, незабруднений шкідливими речовинами* або *який не забруднює шкідливими речовинами*, пор.: «зелений» *автомобіль, «зелений бізнес», «зелене» будівництво, «зелена» енергетика.* Уживання прикметника *зелений* у лапках беззастережно вказує на

усвідомлення мовцями метафоричності цього значення. Саме тексти унааявнюють конкурування таких номінацій з іншими ресурсами означення екологічно чистих об'єктів і технологій, пор.: *«зелена» енергетика і чиста енергетика, екоенергетика, біоенергетика, альтернативна енергетика, поновлювана енергетика; «зелене» паливо і біопаливо, альтернативне паливо, екологічне паливо (екопаливо), екологічно чисте паливо.*

Отже, картотека і корпус становлять модель наших знань про, відповідно, номінацію і предикацію у мові, про мовну систему і мовну діяльність спільноти. Для лексикографа вони являють собою необхідні інструменти укладання словника – «сполучені посудини», оскільки картотека в обговореному вище форматі «портрета слова» дає образ шуканої в тексті інформації про нього, а корпус як збалансована й кодифікована модель текстів дає уявлення про спектр уживання слова, характер його функціонування у тій чи тій сфері мовної діяльності суспільства або певного мовного осередка чи й окремого мовця. Водночас конкретна лексична картотека (картотека для створення певного словника) і корпус перебувають у ширшому просторі відомостей про мову: конкретна картотека є варіантом фундаментальної, зведеної картотеки-скарбниці мови, а корпус становить вибірку за певними критеріями з усієї сукупності наявних на сьогодні текстів. Взаємодія картотеки і корпусу, їх взаєможивлення й взаємопідтримка закладають надійне підґрунтя для моделювання реальної картини складу та функціонування лексики мови в словниках нового покоління.

Література

АРСУН – Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирєва, Т. К., Романюк, Ю. В. (Укл.), Карпіловська, Є. А. (Ред.) (2013), *Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ «КММ».

Буцева, Т. Н. (2013), *Неологическая служба русского языка*. Лексикология. Лексикография и Корпусная лингвистика. Санкт-Петербург: «Нестор-История», с. 93-98.

ГС – Критська, В. І., Недозим, Т. І., Орлова, Л. В., Пуздирева, Т. К., Романюк, Ю. В. (Укл.), Клименко Н. Ф. (Ред.) (2011), *Граматичний словник української літературної мови. Словозміна*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Дарчук, Н. П. (2013), *Комп'ютерне анування українського тексту: результати і перспективи*. Київ: «Освіта України».

Караулов, Ю. Н. (1981), *Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка*. Москва: «Наука».

Карпіловська, Є. А. (2006), *Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення: параметри стабільності похідних*. Функціональні аспекти словаутварення. Мінск: ВТАА «Права і економіка», с. 92-101.

Карпіловська, Є. А. (2004), *Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики)*. Українська мова, № 3, с.3 –29.

Котелова, Н. З. (1984), *Предисловие. Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов*. Котелова Н.З. (Ред.). Москва: «Русский язык», с. 3–12.

КТУМ – Корпус текстів української мови. Електронний ресурс: www.mova.info

КФІ – Комп'ютерний фонд інновацій в українській мові Інституту української мови НАН України (Київ)

Лендау, Сидні І. (2012), *Словники: мистецтво та ремесло лексикографії*. Кочерга, Ольга (Перекл. з англ.). Київ: «К.І.С.».

Макарова, О. С. (2016), *Статистичне вимірювання ступеня продуктивності лексико-семантичних інновацій у сучасному медіа-дискурсі (на матеріалі італійської та української мов)*. Київ: Нац. педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Автореферат дис. ... канд. філол. наук.

Німчук, В. В. (2012), *Про сучасну українську тлумачну лексикографію*. Українська мова, № 3, с. 3-30.

Пилипчук, Дмитро (2012), *Болять мені загублені слова...: Мій додаток до першого тому Словника української мови у двадцяти томах*. Біла Церква: Білоцерків. книжк. фабрика.

Плунгян, В. А. (2009), *Почему современная лингвистика должна быть лингвистикой корпусов*. Електронний ресурс: www.polit.ru/article/2009/10/23/corpus/

СУМ-1 – *Словник української мови*, Жайворонок В. В. (Ред.) (2012). Київ: ВЦ «Просвіта».

СУМ-11 – *Словник української мови*, Білодід, І. К. (Гол. ред.) (1970-1980). Київ: «Наукова думка», т. I-XI.

СУМ-20 – *Словник української мови у 20 т.*, Русанівський В. М. (Ред.) (2010). Київ: «Наукова думка», т. I.

Deutsches Neologismenwörterbuch. Neue Wörter und Wortbedeutungen in der Gegenwartssprache, U. Quasthoff unter Mitarbeit von S. Liebold, N. Taubert, T. Wolf, U. Quasthoff (Hrsg.) (2007). Berlin, New York: «Walter de Gruyter».

WSJP – *Wielki słownik języka polskiego PAN. Zasady opracowania*. Żmigrodzki, Piotr (Zest.) (2015), Kraków, Dostępny w: www.wsjp.pl/pobieranie/Zasady_opracowania-WSJP.pdf

**Варіанти термінів мовознавства у сучасній науково-освітній
практиці і в часовій перспективі**

**Variants of Linguistic Terms in Modern Scientific and Educational
Practice and in the Time Perspective⁴⁰**

Термін як будь-який двобічний мовний знак має план вираження (форму, або позначення, сигніфікант) і план змісту (значення, або позначене, сигніфікат). В ідеалі назва спеціального, чітко окресленого поняття повинна мати незмінювані форму та значення, отже, одному змісту має відповідати одна форма. Проте в реальній практиці, стаючи складником мови як соціального коду, термін не може не бути залежним від типу середовища мовців, в якому він функціонує, від тенденцій розвитку суспільства, його потреб та уподобань. Наявність функціонально-стильових варіантів мови, зокрема мови професійного спрямування, спричинює появу й варіантів її окремих одиниць. Однак не лише прагматичні чинники сприяють появі варіантів термінів. Як різновид мовного знака термін зазнає тиску й синтактичних відношень, тобто відношень з іншими одиницями певної терміносистеми і системи мови в цілому, та семантичних відношень зі структурою певного поняття про позначуваний об'єкт або явище (сигніфіката). Синтактику терміна в процесі розвитку мови регулює норма, термінологічна і загальномовна, яка блокує або дає в руки мовців певні варіантні позначення спеціальних понять. У науковому обігу для позначення таких різновидів термінологічної норми усталилася опозиція *імперативна : диспозитивна норма* (Боярова 2013: 191). Якщо імперативна норма пропонує мовцеві лише один термін на позначення спеціального поняття, то норма диспозитивна дає до його вибору ряд варіантів, рівноправних щодо змісту й сфери вжитку. Описувана опозиція різновидів термінологічної норми може стосуватися як норми, кодифікованої в словниках, граматиках і правописі літературної мови, що в українському мовознавстві

⁴⁰ Уперше опубліковано в: *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylistowo-funkcjonalnej*, red. Zofia Rudnik-Karwatowa, Warszawa: IS PAN, 2017, S. 9–26.

називають *прескриптивною, символічною, кодифікованою нормою*, так і норми літературної мовної практики, узусу, або *норми дескриптивної, прагматичної, узуальної*. Щоправда, українські дослідники культури мови, наприклад, С.Я. Єрмоленко, наявність варіантів вважають властивістю лише дескриптивної, або прагматичної слабкої норми (Єрмоленко 2013: 266). Оперуючи термінами опозиції різновидів мовної норми, прийнятими в сучасному польському мовознавстві, можна твердити, що терміни-варіанти наявні як у *взірцевій (wzorcowej) (високій (wysoka))*, так і в *ужитковій (użytkowej) (поточній (potoczna) або корпоративній (środowiskowej)) нормі* (Sicińska 2005: 79).

Семантика терміна великою мірою «провокує» появу термінів-варіантів як наслідку прагнення мовців до підкреслення певної ознаки, аспекту позначуваного поняття. Отже, наявність варіантів може, з одного боку, свідчити про необхідність упорядкування певної терміносистеми мови, уніфікації позначень певного поняття, а з другого, навпаки, може унааявнювати глибину «розроблення» певного поняття у фаховій мові, зокрема у національній мовознавчій традиції.

Необхідною умовою для виділення термінів-варіантів є наявність у них спільного плану змісту, спільного спеціального поняття (сигніфіката). Варіанти плану вираження, або форми термінів спостерігаємо як у складі певних сучасних терміносистем, наприклад мовознавства, так і в історичній перспективі існування мови взагалі і певної її терміносистеми зокрема. Отже, варіант є підстави трактувати широко – як взагалі наявність різних планів вираження поняття, різних мовних знаків з різними ексформами, за визначенням оригінальної лінгвoseміотичної теорії українського мовознавця А.О. Білецького. Підставою для розгляду таких термінів як варіантних позначень є саме їхній спільний план змісту (інформа, у теорії А.О. Білецького) (Білецький 2012: 534). Широке трактування варіантності спираємо на можливість функціонування в той самий часовий проміжок або в ширшій часовій перспективі різних термінів для позначення того самого поняття, а отже, здатності його плану вираження до змінюваності, варіювання. На нашу

думку, саме такий широкий погляд на явище варіантності мовного знака взагалі і мовознавчого терміна зокрема призводить до паралельного побутування в наукових традиціях деяких слов'янських мов термінів *варіантність*, *варіація*, *варіювання* і *змінність/змінюваність*. Наприклад, *Словник слов'янської лінгвістичної термінології* за редакцією А. Єдлічки засвідчив такий паралелізм для польської (<*wariantowość*>⁴¹, *wariacja* і *zmiennosc*) та словенської мов (*variantnost* і *premenilnost*) (ССЛТ 1977 I: 12). Нижче ми спробуємо довести, що такий паралелізм цих термінів, тобто трактування варіанта як припустимої мовною нормою зміни позначення, властивий і іншим слов'янським мовам, зокрема українській і російській.

Вузке розуміння варіанта ґрунтуємо на наявності відмінних позначень (сигніфікантів, ексформ) того самого мовного знака, або знака з певною графічною структурою та акцентними властивостями. Вважаємо, що для проблем оптимізації пошуку інформації в термінологічних базах даних, наприклад, у базі світового славістичного мовознавства iSybislaw, доцільно прийняти й широке трактування варіанта терміна як різних мовних знаків для найменування того самого поняття. Завдяки цьому в інформаційно-пошуковій системі користувач дістане змогу зібрати джерела з варіантами позначення певних понять на різну глибину варіювання плану їхнього вираження – і в окремому мовному знаку, і в сукупності різних мовних знаків-корелативів – у сучасній різностильовій фаховій практиці і в часовій перспективі розвитку різних слов'янських мовознавчих традицій.

Ступінь і засоби варіювання форми того самого терміна можуть бути різними: від змін у його вимові, позначених (орфографічні, або правописні варіанти) чи не позначених на письмі (орфоепічні, або акцентні варіанти), до змін окремих морфем в складі форми терміна (словозмінні (морфолого-фонематичні) та словотвірні варіанти). Форма терміна може варіювати не за однією, а за кількома ознаками його будови. Такі варіанти вчені називають комбінованими. Це, наприклад, акцентно-фонематичні варіанти, пор.: технічні

⁴¹ У кутових дужках у цьому словнику подано терміни, «які досі не ввійшли до загального вжитку або є індивідуальними, проте рекомендованими, або ж такі, що їх створила національна термінологічна комісія як пропонувані еквівалент для термінів мови-джерела» (ССЛТ 1977 I: XX – *переклад наші*).

терміни *сортамент* і *сортимент* зі значенням «склад продукції за марками, профілями, розмірами» (ССІС 2006: 636). У контексті наших міркувань над джерелами появи термінів-варіантів і чинниками, що забезпечують їхнє збереження в системі мови, важлива примітка упорядників згаданого вище *Сучасного словника іншомовних слів* О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк: «Термін *сортамент* використовують у металургійній промисловості, а *сортимент* – у виробництві лісоматеріалів» (Там само). Розгляд цих термінів-варіантів у часовій перспективі дає змогу виявити динаміку чинників варіювання їхньої форми. *Словник іншомовних слів* за редакцією О. С. Мельничука, перше видання якого побачило світ 1974 р., на 32 роки раніше за словник О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк, подає терміни *сортамент* і *сортимент* лише як фонематичні, з наголосом на останньому складі (СІС 1974: 626).

Межею варіювання форми вузьких варіантів є слово. На протиположній шкалі варіювання форми термінів-широких варіантів виходить за межі того самого слова, або того самого мовного знака. Амплітуда варіювання таких позначень коливається від слова до кількаслівної словосполуки або й ширшого опису спеціального поняття. Попри всі суперечки в лінгвістиці про припустимі межі формального варіювання слова, на користь доцільності врахування для термінів широкого спектру можливих позначень того самого поняття, або варіантів не лише вузьких, а й широких, свідчить у сучасній славістичній морфології явище так званих різновідмінюваних слів, тобто практика включення до словозмінних парадигм слів суплетивних форм на взір форм відмінювання українського дієслова *дути* з основою *дуј-* (*дую, дуєш*) і з основою *дм-* (*дму, дмеш*), форм українських слів *десна* в однині й *ясна* у множині або відмінкових форм деяких українських займенників типу *я, мене, мені; що, чого, чому* тощо. Як слушно зауважує Л. Г. Боярова:

«Норма в термінології не повинна суперечити загальнолітературній нормі: у межах термінологічної мовної норми знаходиться все те, що збігається з нормою в загальнолітературній мові, а також те, що свідомо введено до термінології для вираження спеціального поняття» (Боярова 2013: 190). Отже, якщо загальна літературна, тобто унормована та кодифікована, мовна практика

допускає широке трактування варіанта слова, то є підстави прийняти його і для термінів.

Дефініції варіантів в українських авторитетних термінологічних кодексах, утім, спираються на вузьке їхнє трактування у межах того самого мовного знака. Наприклад, найавторитетніший на сьогодні кодекс українських мовознавчих термінів – енциклопедія *Українська мова* (далі – ЕУМ) визначає варіанти так:

«Видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т.ін.), але не порушують принципу її тотожності» (Тараненко 2007: 63).

Водночас у реєстрі цього видання реалізовано й широке трактування варіантів терміна, пор. зауваження в передмові від редколегії:

«У назвах статей, що складаються з кількох слів, на перше місце винесено слово, яке більшою мірою визначає зміст і специфіку терміна» (Там само: 5).

О. О. Тараненко в цитованій вище статті *Варіанти* вже згаданій ЕУМ, окреслюючи статус у системі мови, наприклад, словотвірних варіантів, вказує також на складність їхнього відокремлення від синонімів:

«Подібні утворення, – зазначає він, – це не модифікації форми того самого слова, а результати паралельних словотвірних актів на базі однієї твірної основи, що порушують принцип тотожності слова» (Там само: 64).

Ще більшою мірою це спостереження стосується лексичних варіантів слова. Учений вказує, що як еквівалент терміна *варіант мовної одиниці* вживають термін *дублет*. Щоправда, останній термін він вважає обмеженішим за обсягом свого змісту, оскільки він стосується лише так званих повних, або абсолютних синонімів на зразок *мовознавство – лінгвістика* або *евфонія – милозвучність – доброзвучність*.

С. В. Гриньов у своєму *Історичному систематизованому словнику термінів термінознавства* до основного, найбільш уживаного в сучасній російській мовознавчій традиції позначення *вариативность термина* дає й такі його відповідники, як *вариантность термина, многовариантность терминов,*

формальная вариантность термина (Гринев 2000: 62). У цьому джерелі вміщено й деталізованіші позначення спеціальних понять, а саме: *терминологическая вариантность* з його відповідником *терминологическое варьирование* (Там само: 81) чи ряд таких відповідників до терміна *варианты*, як *терминологические варианты*, *варианты термина*, *термины-варианты*, *парадигматические варианты термина*, *аллотермины*, *терминообразовательные варианты* (Там само: 39). Деякі з різновидів термінів, подані в словнику С. В. Гриньова, засвідчують перетин ознак змінюваності, змістової тотожності або близькості, властивих варіантам, дублетам і синонімам, пор. основний термін *ареальные дублеты* з його відповідниками *территориальные синонимы* та *ареальные варианты* (Там само: 41).

На нашу думку, врахування історичної перспективи побутування того чи того терміна в системі мови дає підґрунтя для розгляду таких паралельних форм саме як варіантів вербалізації певного спеціального поняття в часовій перспективі, а не синонімів. Синонімічні відношення формуються в системі мови і в тексті у певний часовий проміжок існування мови, у синхронній мовній діяльності спільноти, де й можна визначити характер і міру змістової близькості (синонімічності) таких позначень (абсолютні (повні), часткові (неповні), аспектні), їхню спроможність до взаємозаміни, а також встановити питомі й запозичені ресурси й способи творення таких паралельних форм позначень зі спільним змістом. На те, що час і мовна діяльність суспільства не завжди підтверджують прогнози фахівців-термінологів щодо окремих термінів, вказує доля польського терміна *wariantowość*, що в ССЛТ був поданий як рекомендований до ужитку, але ще не загальноприйнятий. Наскільки можемо судити з приступних нам польських наукових праць, нині як загальноприйнятий закріпився термін *wariantywność*, що доводить і введення його до словника ключових слів бази світового славістичного мовознавства iSybislaw (*Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego*. – Dostępna w: [http:// www.isybislaw.ispan.waw.pl](http://www.isybislaw.ispan.waw.pl)).

Друге засвідчене ЕУМ значення терміна *варіант* «конкретні форми вираження, реалізації в мовленні умовно-абстрактних мовних одиниць» (Тараненко 2007: 63) дає ще більші підстави для широкого розуміння термінів-варіантів, для окреслення варіабельних (змінюваних) і неваріабельних (незмінюваних) позначень певного поняття для певного часового відтинку і в ширшій часовій перспективі, для встановлення складу комплексів варіантів в окреслених часових межах, їхніх доміант. Широкий підхід до варіантності позначень уможливорює виділення термінів, найуживаніших і найпотужніших в дальшій специфікації поняття, і термінів, обмежених у своєму функціонуванні працями певного часу, дослідженнями представників певних наукових шкіл або й окремих авторів.

Трактування варіанта як паралельної форми існування терміна дає змогу в тезаурусі ключових слів інформаційно-пошукової системи, наприклад, для бази даних світового славістичного мовознавства iSybislaw, врахувати все розмаїття позначень того самого мовного поняття в усіх функціонально-стильових різновидах мовознавчих текстів різного часу, введених до складу джерельної бази такої системи. Звичайно, що першим етапом вивчення варіантності термінів має стати ретельний аналіз мовознавчої терміносистеми окремих слов'янських мов у певний період їхнього функціонування з наступним їх зіставленням у ширшій часовій перспективі і в ширшому спектрі сфер побутування та з'ясуванням спільного й відмінного в їхньому складі, зокрема в наявності, обсязі й характері груп термінів-варіантів для позначення спільних понять. Зорієнтування аналізу варіантних форм термінів на суто практичну потребу пошуку в базі мовознавчих джерел з певною інформацією спонукає до структурування такого пошукового образу документа за параметрами 1) тип тексту, сфера його побутування і 2) час його публікації. Урахування цих параметрів дає змогу обмежити в пошуку обсяг варіантних термінів на позначення потрібного користувачеві поняття.

Однак питання обсягу врахованих термінів-варіантів пов'язане з принципами розбудови джерельної бази інформаційно-пошукової системи, зокрема з критеріями введення до неї текстів певних стилів, жанрів і типів або з

хронологічними межами публікації таких текстів. Наприклад, до бази світового славістичного мовознавства iSybislaw вводять тексти, опубліковані від 1991-1992 р. до сьогодні. Її джерельну основу складають наукові праці, отже, за межами цієї бази залишаються видання навчально-методичного й науково-популярного циклів. Утім, навіть чітко визначені часові й функціонально-стильові межі джерел бази iSybislaw неминуче розширюються. Це засвідчує, наприклад, українська наукова практика початку ХХІ ст., журнальні публікації, наукові монографії й збірники термінологічних конференцій. Таке розширення обсягу сучасної мовознавчої терміносистеми спричинено тим, що в українських наукових публікаціях періоду незалежності (від 1991 р.) активно обговорюються проблеми відродження національної мовознавчої термінології, джерела, ресурси і тенденції її розбудови, доцільність повернення питомих термінів на заміну кальок з іншомовних зразків, збалансованість в термінології тенденцій націоналізації та інтернаціоналізації, а це зумовлює обговорення термінів, запропонованих у словниках і наукових працях кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., аналіз їх побутування не лише в науковій, а й у навчально-освітній практиці, працях окремих мовознавців.

Завданням нашої статті ставимо: 1) виявити ділянки сучасної терміносистеми українського мовознавства, на яких наявні варіантні (вузькі й широкі), або паралельні, допустимі нормою мови форми позначення того ж поняття, 2) встановити типи таких термінів-варіантів у функціонально-стильових різновидах мовознавчих текстів, а також у загальномовному кодифікованому корпусі термінів певного періоду і в часовій перспективі ХХ – початку ХХІ ст., 3) з'ясувати способи та засоби створення термінів-варіантів, типи їхньої формальної будови й 4) проаналізувати динаміку груп термінів-варіантів в історичній перспективі розвитку українського мовознавства від 1920-1930 рр., часу публікації перших загальномовних і спеціальних нормативних словників нової української літературної мови, до сьогодні.

Обсяг варіантів термінів у тезаурусі ключових слів інформаційно-пошукової системи залежить від принципів формування її джерельної бази. Наприклад, при формуванні українського модуля бази світового славістичного

мовознавства і Sybislaw спираємося на тексти наукові в таких їхніх типах, як монографія: колективна або індивідуальна, періодика: збірники (періодичні та ювілейні), журнали, матеріали наукових форумів, словники лінгвістичних термінів та мовознавчі енциклопедії. Проте для врахування фахової практики в повноті її функціонально-стильових різновидів, зокрема особливостей функціонування в ній термінів, необхідно брати до уваги також тексти навчального, науково-методичного й науково-освітнього спрямування: підручники, посібники, хрестоматії, навчальні словники та енциклопедії, науково-методичні розробки різного зорієнтування. Поза межами такого розгляду залишається усна фахова практика, професійний сленг, соціолект та ідіолект певних мовознавчих середовищ і окремих учених-мовознавців, праці яких вирізняє активна термінотворчість. Вони зрідка проникають у загальномовознавчі термінологічні кодекси і до тезаурусу можуть потрапляти настільки, наскільки вони представлені в текстах певних мовознавчих видань, дисциплін, напрямків або шкіл.

Аналіз статей українських словників лінгвістичних термінів, починаючи від словника Є. В. Кротевича і Н. С. Родзевич (Кротевич, Родзевич 1957) та Д. І. Ганича й І. С. Олійника (Ганич, Олійник 1985) і до енциклопедії *Українська мова* (1-е вид. – 2000, 2-е – 2004, 3-є – 2007) та словника С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор (Єрмоленко et al. 2001), отже, за майже 50 років розвитку української мови й українського мовознавства, дає спектр варіювання форми мовознавчих термінів, градацію (ступені) творення паралельних форм вираження певного поняття від мінімального – зміни однієї фонем (літери) в корені до максимального – появи іншого позначення за умови збереження тотожності змісту таких терміноодиниць. Крім формальних параметрів, варіантам термінів властиві й параметри функціонально-стильові. В обстежуваних текстах вони виникають в сучасній діяльності науковців-мовознавців і освітян-практиків в опозиціях 1) термін загального використання як у науковому, так і в навчальному процесі на різних його етапах (початкова, середня (загальноосвітня та спеціальна) й вища школа) : термін, уживаний лише в науковому середовищі з дальшим уточненням цього члена опозиції – у

певній дисципліні, парадигмі, школі, осередку, працях окремого вченого; 2) наукові варіанти позначення : безваріантне позначення, прийняте в навчальному процесі, і 3) варіанти термінів, фіксовані в джерелах у певній часовій перспективі (для нашого дослідження – з 20-30- рр. ХХ ст.) : сучасні загальноуживані й кодифіковані терміни. Відповідно, такі опозиції відбивають і джерела фактичної бази певної інформаційно-пошукової системи (у нашому випадку, системи iSybislaw), в яких функціонують варіанти термінів. Для першої опозиції це – словники лінгвістичних термінів, мовознавчі енциклопедії, нормативні граматики та правопис на противагу науковим дослідженням колективів авторів чи окремих учених, словникам лінгвістичних термінів окремих мовознавчих дисциплін, наукових напрямків і шкіл (Вахек 1964, Хэмп 1964, Кубрякова 1996, Дерба 2007, Ярошевич 2008, Барань 2010).

Нижню межу в часовій перспективі існування українських мовознавчих термінів-варіантів визначаємо за працями українських мовознавців періоду культурно-національного відродження України 1920-1930 рр. Підстави для цього дає та нормалізаторська робота, яка заклала підґрунтя для кодифікації корпусу мовознавчих термінів, відбитого не лише в наукових працях, а й у перекладних російсько-українських і українсько-російських словниках, що їх видавала Всеукраїнська Академія Наук, а також в *Українському правописі* 1928 р. (Український... 1928), що мав загальноукраїнський характер, та в узагальнювальних науково-методичних працях на взір *Норм української літературної мови* О. Н. Синявського (Синявський 1941, 1-е вид., 1931, 2-е вид., 1941) та *Правописного словника* Г. К. Голоскевича (Голоскевич 1929, 1-е вид., 1914, 7-е вид., 1929). Вирізнити корпус мовознавчих термінів, наприклад, в академічному *Російсько-українському словнику* за редакцією академіків А. Кримського та С. Єфремова (далі – СКЄ), три томи якого на літери А-П з чотирьох запланованих вийшли друком протягом 1924-1933 рр., можна за допомогою спеціальної ремарки *грам. (граматичний термін)*, якою вони позначені. А в уже згаданому *Українському правописі* 1928 р. вміщено VI, завершальну, частину *Елементарна граматична термінологія*, поділену на російсько-українську й українсько-російську (Український... 1928: 89-97). Цей

корпус термінів було адресовано передусім школі й взагалі всім, хто практично працює з українським словом, а отже, він мав загальноуживаний характер у науково-освітній практиці.

Отже, основу для формування комплексів українських термінів-варіантів у тезаурусі ключових слів для інформаційно-пошукової системи iSybislaw може становити їхнє виділення в кодифікованих корпусах спеціальних сучасних словників лінгвістичних термінів та енциклопедії *Українська мова* як найавторитетнішому на сьогодні джерелі не тільки для наукового, а й для освітянського середовища українців. Ці комплекси можна доповнювати завдяки матеріалам словників 1920-1930 рр., української частини *Словника слов'янської лінгвістичної термінології* (ССЛТ, т.І – 1977; т.ІІ – 1979) та термінів з текстів окремих наукових напрямків, шкіл і вчених.

Мінімальну відмінність демонструють терміни-варіанти, у формі яких спостерігаємо зміну однієї фонемі в складі кореня. Причиною цього, як правило, є зміна лексичної норми мови, зокрема усунення кальок з російських взірців, що не відповідають чинним нормам української літературної мови. Наприклад, поширений у словниках лінгвістичних термінів радянської доби термін *зіяння* в сучасній терміносистемі українського мовознавства замінено терміном *зяння*. В українській літературній мові немає дієслова *зіяти*. Відповідником до російського дієслова *зиять* в українській мові є дієслово *зяти*. Проте для усталення навіть таких цілком природніх замін термінів має пройти час. У 1-му виданні 2000 р. такого авторитетного джерела, як енциклопедія *Українська мова*, варіант *зіяння* було подано як основний, а варіант *зяння* – як другорядний, з відсиланням від основного варіанта (ЕУМ: 189). До цієї групи питомих термінів включено також запозичення *гіатус*. Однак у 3-му виданні ЕУМ 2007 р. основним уже подано варіант *зяння*. У *Російсько-українському словнику* за редакцією А. Кримського та С. Єфремова натрапляємо на такі варіанти позначення цього поняття, як *зіяння*, *гіатус*, що відбивають орфоепічну та орфографічну норми початку ХХ ст., відображені у фонемній будові цих термінів, зокрема усунення *зяння* в корені. До речі, прикметно, що вже навіть у джерелах одного часу – 1920-1930 рр. –

непослідовно подано ці групи варіантів. Якщо в СКЄ до російського терміна *гиатус* подано комплекс термінів *гіятус*, *роззів*, *зияння*, то в *Правописному словнику* Г. К. Голоскевича 1929 р. знаходимо лише *гіятус*, а в *Українському правописі* 1928 р. – лише *роззів*. Через майже 50 років (хоча роботу над укладанням цього словника розпочато ще в 1960-х роках) у *Словнику слов'янської лінгвістичної термінології* (ССЛТ) наявна група *зияння*, *роззів*, *гіатус*, проте в пізніших словниках і в ЕУМ уже немає терміна *роззів*. У словниках 1920-1930 рр., періоду національно-культурного відродження української мови й активного розвитку українського мовознавства, знаходимо чимало варіантів термінів мовознавства, спричинених дією іншої орфоепічної норми. Зокрема, вони становлять наслідок усунення зяяння в корені, пор.: сучасне *гіатус* і тогочасне *гіятус*, сучасні *каузатив*, *пауза* і тогочасні *кавзатив*, *павза* або інше передавання на письмі грецької літери θ (фіта), пор. сучасні *орфографія*, *орфоепія* і тогочасні *ортографія*, *ортоепія*.

Змінювана в складі слова фонема може мати статус словотворчого засобу, наприклад префікса, а отже, такий фонетичний варіант становить одночасно словотвірний варіант терміна. Наприклад, у ССЛТ подано лише термін *спрощення*. Натомість у всіх трьох виданнях ЕУМ, крім цього основного варіанта терміна з префіксом *с-*, як залежний подано й варіант *опрощення* з префіксом *о-*, скалькований з російського терміна *опрощение*. Нормативним українським твірним дієсловом для такого іменника є на сьогодні саме *спростити*. До того ж, префікс *о-* на відміну від префікса *с-* передає значення не лише завершення дії, а й охоплення об'єкта такою дією, отже, інший рід дії, пор.: *сплітати* і *оплітати* або *обплітати*.

Варіантним у складі терміна може бути й суфікс, що часто засвідчує зміни в чинній у певний час словотвірній нормі мови. Наприклад, у працях українських учених 1960-1970-х рр. зі структурного аналізу мови популярна тоді модель С. К. Шаумяна мала назву *аплікативної породжуючої*, пор. цей варіант терміна у назві праці В. С. Перебийніс *Дослідження лексичної системи на основі аплікативної породжуючої моделі* (Перебийніс 1965). Нині словотвірна норма української мови блокує такі активні дієприкметники

теперішнього часу, замінюючи їх віддієслівними прикметниками. На заміну блокованому позначенню *породжуюча* прийшов варіант *породжувальна*. Так само на заміну віддієслівним іменникам із суфіксом **-к(а)** на позначення ‘опредметненої дії’ прийшли іменники із суфіксами **-нн(я)/-енн(я)**, наприклад, *автоматичне оброблення (опрацювання) тексту* замість раніше вживаного *автоматична обробка тексту*.

Часом варіанти-абсолютні синоніми в загальномовній практиці стають позначеннями різних понять у фаховій мові. Наприклад, у концепції фундатора школи української дериватології професора І. І. Ковалика запропоновано чітке розрізнення словотвору як складника системи мови й словотворення як складника мовної діяльності суспільства, реалізації системи мови у мовленні. Відповідно, прикметники *словотвірний* і *словотворчий*, дублети в загальному лексиконі, набувають відмінних спеціальних значень і перестають бути варіантами позначення того самого поняття. Перший стосується словотвору, складників системи мови як ідеальної сутності (*словотвірна система, словотвірна модель*), другий – словотворення, реальних процесів і продуктів мовлення (*словотворчі ресурси мови, словотворчий засіб*). У 1981 р. І. І. Ковалик опублікував спеціальну працю «Словотвірний» чи «словотворчий», у якій обґрунтував опозицію цих термінів і зазначив, що їх розрізнення вже закріпив ССЛТ у своєму першому томі, виданому в 1977 р. (Ковалик 2007: 358).

У глибшій часовій перспективі натрапляємо на варіанти, що не витримали випробування мовною практикою і не увійшли до кодифікованої терміносистеми сучасного українського мовознавства. У СКЄ як відповідник до російського терміна – прикметника *обстоятельный* подано український прикметник *обставний*. Утім, у сучасній українській мовознавчій термінології його немає. Побутує термін *обставинний*, утворений за допомогою суфікса **-н(ий)** від назви такого другорядного члена речення, як *обставина*. Прикметно, що в цьому словнику іменник *обставина* не подано як мовознавчий термін з ремаркою *грам.* на відміну від прикметника *обставний* (СКЄ III 1927: 36). Ці розведені в часі словотвірні варіанти різняться вже не суфіксами, а твірними

основами: в прикметнику *обставний* наявна основа не іменника *обставин-а*, а твірного дієслова *обстав-ити*.

До варіантів терміна в запропонованому вище широкому трактуванні належать лексичні варіанти позначення спеціальних понять. Серед них найбільш численні запозичені адаптовані терміни та їхні питомі українські відповідники на взір *імператив – наказовий спосіб*, *лінгвістика – мовознавство*, *композиція – основокладання*, *астериск – зірочка*, *флексія – закінчення* тощо. Тут стикаємося також з різним обсягом варіантних груп термінів у різних типах джерел і в різних часових відтинках функціонування терміносистеми мовознавства. Наприклад, в ЕУМ знаходимо лише термін *відмінювання* зі значенням ‘словозміна іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників і займенників), а також дієприкметників’ (Вихованець 2007: 78). Натомість у вже згаданому академічному СКЄ як основний (перший) з ремаркою *грам.* подано іншомовний термін *кон’югація*, а питомий термін *відмінювання* – після нього. Чинником усталення в українській мовознавчій традиції питомого терміна *відмінювання* можна вважати його входження в ряд таких спільнокореневих термінів української морфології, як *відміна*, *дієвідміна*, *дієвідмінювання*, *відмінок*, *відмінювати*, *відмінюваний*, *різновідмінюваний*. Як бачимо, вирішальну роль у конкуренції з терміном *кон’югація* зіграла більша словотворча потужність питомого дієслова *відмінювати* в його значенні мовознавчого терміна. Проте численні й випадки, коли саме через зручність для словотворення верх беруть терміни іншомовного походження, пор. *флексія – флективний і флексійний*, *інфінітив – інфінітивний*, *інфінітивність* за неспроможності утворити такі деривати від питомих термінів *закінчення* або *неозначена форма дієслова*.

Нині спостерігаємо й процес повернення до наукового вжитку термінів, засвідчених у словниках 1920-1930-х років. Наприклад, у СКЄ поруч з першим (активніше уживаним) терміном *інфінітив* вміщено питомий термін *дієйменник*. Подає його як єдино можливий для позначення цього поняття й *Український правопис* 1928 р. Натомість ЕУМ поруч з основним терміном *інфінітив* як найбільш уживаний подає варіант-словосполуку *неозначена*

форма дієслова. Нині натрапляємо на термін *дієйменник* у працях українських мовознавців, проте з іншим значенням. Наприклад, Н. Ф. Клименко терміном *дієйменник* позначає віддієслівні іменники зі значенням ‘опредметнена дія, стан’ на зразок *деперсоналізація, акціонування* (Клименко 2008: 69).

Деякі іншомовні терміни, відсутні в ЕУМ, знаходимо в науково-методичних, навчальних джерелах з української мови, адресованих іншомовній аудиторії. Можна припустити, що це спричинює намагання подати національну українську термінологію на тлі і в зіставленні з міжнародною, інтернаціональною за своїми ресурсами. Наприклад, у *Короткому термінологічному словнику з морфології української мови* Є. Б. Барань (Барань 2010), підготовленому для угорськомовної студентської аудиторії, натрапляємо на чимало опозицій іншомовних і питомих позначень понять морфології, які відсутні в такому науковому джерелі, як ЕУМ: *гіпотактичні сполучники – підрядні сполучники* (в ЕУМ тільки *підрядні сполучники*), *паратактичні сполучники – сурядні сполучники* (в ЕУМ тільки *сурядні сполучники*), *імператив – наказовий спосіб* (в ЕУМ тільки *наказовий спосіб*), *кон’юнктив – умовний спосіб* (в ЕУМ лише *умовний спосіб*). Часом такі іншомовні варіанти подано без питомих українських відповідників, які ЕУМ визнає або більш уживаними й уміщує без іншомовних варіантів, або розглядає як сумірні. Це стосується таких важливих для української морфології термінів, як *ступені порівняння прикметників і прислівників*. У статті ЕУМ *Ступені порівняння прикметників* А. П. Грищенко такі граматичні категорії позначив термінами *звичайний, вищий, найвищий ступінь* (Грищенко 2007: 682). У словнику ж Є. Б. Барань не знаходимо цих питомих термінів, натомість натрапляємо на терміни *суперлатив* і *елатив* для можливих форм найвищого ступеня порівняння. До речі, й самий термін *ступені порівняння прикметників* у цьому навчальному словнику замінено в дефініціях до окремих ступенів терміном *ступені вияву ознаки прикметників*. В *Українському правописі* 1928 р. натрапляємо й на терміни *перший, другий, третій ступінь* – для *звичайного, вищого та найвищого ступенів*.

На окремий розгляд заслуговують терміни-варіанти, уживані в дослідженнях певних наукових напрямів, шкіл або окремих учених. Не всі вони потрапляють до загальномовних термінологічних кодексів. Маємо на увазі хоча б такі термінологічні словники, як *Лінгвістичний словник Празької школи* Й. Вахека (Вахек 1964), *Словник американської лінгвістичної термінології* Е. Хемпа (Хэмп 1964) або *Короткий словник когнітивних термінів* О. С. Кубрякової, В. З. Дем'янкова, Ю. Г. Панкраца та Л. Г. Лузіної (Кубрякова et al. 1996). Так, чимало термінів структурної лінгвістики, імовірно, через свою образність, залишилися в працях представників цього наукового напрямку пор.: *хазяїн* (головне слово) – *слуга* (залежне слово) (Перебейнос 1990: 118) або *дерево, кущ* для різних типів ієрархічних структур, зображуваних за допомогою орієнтованих графів (Там само: 216). За межами кодифікованих корпусів термінів залишаються й професіоналізми, що функціонують у розмовній науковій і освітній практиці паралельно із загальноприйнятими термінами. Наприклад, в ЕУМ подано терміни *орфограма* і *пунктограма* для позначення місць у слові чи реченні, правильне написання яких слід запам'ятати. Натомість у навчальній літературі, а також у працях з проблем автоматичного аналізу текстів для обох цих термінів вживають відповідник *помилконебезпечне місце*, пор. рос. *ошибкоопасное место*. Усвідомлюючи його розмовний, образний характер, автори часто беруть це позначення в лапки.

Особливе місце в поповненні варіантних груп термінів посідає термінотворчість окремих учених, авторські, «ковані», терміни. У працях, наприклад, відомого українського мовознавця, ономаста, граматиста, дериватолога В. О. Горпинича, зокрема в його підручнику для вищої школи *Морфологія української мови* (Горпинич 2004) як варіанти усталених термінів *модальне слово* та *слово категорії стану* знаходимо авторські терміни-варіанти, відповідно, *модальник* і *станівник*. Відомий український граматист І. Р. Вихованець у спеціальній розвідці *Студії про українські відмінки: термінологічний аспект* (Вихованець 2005) обґрунтував необхідність заміни цілої низки усталених граматичних термінів. Він пропонує термін *предметник* замість *іменник*, а також *суб'єктник* замість *називний відмінок*, *похідник* замість

родовий відмінок, адресатник замість давальний відмінок, об'єктник замість знахідний відмінок, знаряддєвик замість орудний відмінок, місцевик замість місцевий відмінок і кличник замість кличний відмінок. Отже, врахування спектру функціонально-стильових відмін мови в сучасній мовознавчій традиції і практиці в її часовій перспективі дає можливість виділити різні за обсягом і типом формальної будови варіанти термінів мовознавства: 1) вузькі і широкі (синоніми), напр., *зіяння – зяяння – гіатус*; 2) кодифіковані терміни й авторські неологізми, напр., *модальне слово – модальник*; 3) сучасні й застарілі терміни, напр. *іменник – речівник*; 4) питомі й іншомовні терміни, напр. *наказовий спосіб – імператив*. Часто такі бінарні опозиції можуть об'єднуватися, відбиваючи широкий спектр варіювання позначення певного поняття в сучасній науково-освітній практиці і в часовій перспективі її розвитку, напр.: *орудний відмінок – інструменталь – знаряддєвик* або *інфінітив – неозначена форма дієслова – дієйменник*.

Запропоновані широке й вузьке трактування варіантів термінів мовознавства, аспекти аналізу способів і засобів формування їхніх варіантних груп відкривають можливості для побудови максимально повного пошукового образу українськомовних документів, присвячених певній проблемі мовознавства. Такий пошуковий образ можна, за потреби, уточнювати, вказавши тип текстів, спектр їхнього функціонування та час їхнього видання. З'ясування обсягу й характеру варіювання термінів в окремій слов'янській мові закладає підґрунтя для створення еталону зіставлення лінгвістичних термінів у різних слов'янських мовах.

Література

Барань, Є. Б. (2010), *Короткий термінологічний словник з морфології української мови*. – Берегове: Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці П.

Белецкий, А. А. (2012), *Язык – динамическая знаковая система*. – А. О. Білецький. Вибрані праці. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко (Упоряд.). – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, с. 529-535.

Боярова, Л. Г. (2013), *Терміни-варіанти в українській загальномовній лексикографії: нормативний аспект*. – «Термінологічний вісник», вип. 2(1), с. 189-195.

Вахек, Й., 1964, *Лингвистический словарь Пражской школы*. Й. Дубский (Соавт.), А. А. Реформатский (Ред.). – Москва: «Прогресс».

Вихованець І. Р. (2007), *Відмінювання*. Українська мова: Енциклопедія. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (Ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 3-є вид., зі змінами і доп., с. 78-79.

Вихованець, І. (2005), *Студії про українські відмінки: термінологічний аспект*. – «Українська мова». № 4, с. 3-7.

Ганич, Д. І., Олійник І. С. (1985), *Словник лінгвістичних термінів*. – Київ: «Вища школа».

Голоскевич, Г. (1929), *Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук)*. – Харків.

Горпинич, В. О. (2004), *Морфологія української мови*. – Київ: «Академія».

Гринев, С. В. (2000), *Исторический систематизированный словарь терминов терминоведения*. – Москва: МПУ.

Грищенко, А. П. (2007), *Ступені порівняння прикметників*. Українська мова: Енциклопедія. Русанівський В. М., Тараненко О. О. Зяблюк М. П. та ін. (Ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 3-є вид., зі змінами і доп., с. 682-683.

Дерба, С. М. (2007), *Словник з української термінології прикладної (комп'ютерної) лінгвістики*. – Київ.

Єрмоленко, С. Я. (2013), *Символічна і прагматична мовна норма*. Літературна норма і мовна практика. Єрмоленко С. Я. (Ред.). – Ніжин: «Аспект-Поліграф», с. 255-266.

Єрмоленко, С. Я., Бибики, С. П., Тодор, О. Г. (2001), *Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*. – Київ: «Либідь».

Клименко, Н. Ф., (2008), *Диференційні та інтеграційні процеси в лексичі і словотворенні сучасної української мови*. Є. А. Карпіловська (Ред.). Динаміка та

стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. – Київ. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, с. 68-98.

Ковалик, І. І. (2007), *«Словотвірний» чи «словотворчий»?* Іван Ковалик. Вчення про словотвір: Вибрані праці. В. Грещук (Упоряд.). – Івано-Франківськ – Львів: «Місто НВ», ч. I, с. 358.

Кротевич, Є. В., Родзевич, Н. С. (1957), *Словник лінгвістичних термінів.* – Київ. Видавництво АН УРСР.

Кубрякова, Е. С., Демьянков, В. З., Панкрац, Ю. Г., Лузина, Л. Г. (1996), *Краткий словарь когнитивных терминов.* – Москва. Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова.

Перебийнос, В.И. (Ред.) (1990), *Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях.* – Київ: «Наукова думка».

Перебийніс, В. С. (1965), *Дослідження лексичної системи на основі аплікативної породжуючої моделі.* Структурно-математична лінгвістика. Київ: «Наукова думка», с. 65-83.

Синявський, О. Н. (1941), *Норми української літературної мови.* – Львів, вид. 2-е. – Електронний ресурс: r2u/org.ua/synnyavsky/

СІС – Мельничук, О. С. (Ред.) (1974), *Словник іношомовних слів.* – Київ: Гол. ред. Української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР.

СКЄ – Кримський, А., Єфремов, С. (Ред.) (1924-1932), *Російсько український словник.* – Київ: Державне видавництво України, т. I-III.

ССІС – Скопненко, О. І., Цимбалюк, Т. В. (Укл.) (2006), *Сучасний словник іношомовних слів.* – Київ: «Довіра».

ССЛТ – Jedlička, A. (Red.) (1977 (т.I), 1979 (т.II), *Slovník slovanské lingvistické terminologie.* – Praha: «Academia».

Тараненко, О. О. (2007), *Варіанти.* Українська мова: Енциклопедія. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (Ред.). – Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – 3-є вид., зі змінами і доп., с. 63-64.

Український правопис (1928). – Харків: Державне видавництво України.

Хэмп, Э. (1964), *Словарь американской лингвистической терминологии*.
В. А. Звегинцев (Ред.). – Москва: «Прогресс».

Ярошевич І. А. (2008), *Українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст.* Автореф. ... канд. філол. наук. Київ.

Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego. –
Dostępna w: [http:// www.isybislaw.ispan.waw.pl](http://www.isybislaw.ispan.waw.pl)

Sicińska, K. (2005), *Norma językowa i jej zróżnicowanie*. Frycie S., Jarkowski M., Sicińska K. *Kultura języka polskiego.* – Warszawa: Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, s. 71-86.

Універбація в колі інших способів мовної компресії⁴²

1. Сама внутрішня форма термінів-дублетів *універбація/універбізація* – *unus* «один» + *verbum* «слово» – і пов'язаних з ними термінів на позначення результатів такого процесу *універб/універбат* спонукає до розгляду цього явища – творення однослівної (синтетичної) номінації на базі кільकाслівної (аналітичної) у загальному контексті способів і засобів мовної компресії. Однак термін *універбація* (я далі буду використовувати цей термін з огляду на його самодостатність, а також на праці О. В. Ісаченка, який уживав саме цей варіант), через край загальний характер свого змісту закликає й до точнішого окреслення позначуваного ним явища, до визначення його місця в колі інших способів мовної компресії. Інакше є ризик «розмити» його зміст до позначення словотворення в цілому, бо, як відомо, мета будь-якого словотворчого акту – побудова однослівної назви. О. В. Ісаченко, увівши термін *універбація*, трактував це явище як різновид словотворення внаслідок згортання атрибутивних аналітичних найменувань. Як твірну базу такого способу словотворення вчений виділив ад'єктивні (рос. *сетчатая оболочка* – *сетчатка*, чес. *železná dráha* – *železnice*) і генітивні (прийменникові) (рос. *аттестат зрелости*, пол. *dziurka do klucza*) словосполучки. Як універби він розглядав наслідки згортання таких словосполучок за допомогою різних способів словотворення: композиції, юстапозиції, зрощення (його терміни – рос. *сопряжение*, чес. *spřežka*, нім. *Zusammenrückung*), аббревіації, суфіксального словотворення, усічення й субстантивації. Для позначення наслідків універбації О. В. Ісаченко, крім термінів *універбоване суфіксальне утворення* (рос. *универбированное суффиксальное образование*), залучав визначення *еліптична форма* (рос. *эллиптическая форма*), *еліптичний пропуск* (рос. *эллиптический пропуск*). Virізняльною рисою універбів учений вважав *семантичну*

⁴² Уперше опубліковано в: Univerbacija/Univerbizacija u slavenskim jezicima. – Sarajevo: Slavistički komitet, 2018. – S. 169-180. – Режим доступу: www.slavistickikomitet.ba/Univerbacija/Univerbizacijauslavenskimjezicima.pdf.

конденсацію (рос. *семантическая конденсация*). Він розумів її як «втрату семантичної розчленованості найменувань» і як наслідок цього процесу – «згущення семантичного змісту в одному слові» порівняно з базовим аналітичним найменуванням (Исаченко 1958: 340). Отже, у трактуванні О. В. Исаченка, універбація становить загальне позначення всіх способів компресивного словотворення на базі аналітичних найменувань – атрибутивних словосполук.

1.1. В українському мовознавстві поширене трактування універбації як способу суфіксального словотворення, при якому словосполуча за допомогою суфікса згортається в однослівне найменування (Клименко 2007: 776; Нелюба 2007). Показові приклади, які до цього визначення подала Н. Ф. Клименко: *записна книжка – записник, залікова книжка – заліковка, носова хусточка – носовик, вівсяна каша – вівсянка*. У цій же статті в енциклопедії «Українська мова» Н. Ф. Клименко звернула увагу на різні стадії універбації, або згортання базової словосполучки в одне слово, наявні в сучасній українській мові, – через аббревіатуру до простого афіксального деривата: *спеціальний одяг – спецодяг – спецівка*. До цього її прикладу додам *стінна газета – стінгазета – стіннівка, медійна реклама – медіареклама – медійка*. Часто ж компресія словосполучки зупиняється на етапі складного слова і в аббревіатурах може лише коливатися між різними їхніми типами: *Центральна виборча комісія – центрвиборчком – ЦВК або державне страхування – держстрахування – держстрах* (Клименко 1984). Універби можуть і оминати стадію складного слова, виявляючи різний ступінь деталізації загального значення субстантивованого атрибута базової словосполучки: *страва зі смажених продуктів, смажена страва – смажене* (будь-яка страва, з будь-яких продуктів) – *смаження, смажениця* (страва зі смажених яєць, яєчня), *смаженина* (страва зі смаженого м'яса). Саме таке розширене трактування універбації як не лише творення суфіксального деривата на основі атрибута базової словосполучки, а й його субстантивації (*величальна пісня – величальна*) запропонував у своєму дослідженні І. М. Думчак (Думчак 1998).

1.2. Однак мовна компресія в українській мові може виявлятися на різних рівнях її системи, а для її вираження застосовують різні формальні засоби: фонетичні, акцентні, словотворчі, морфологічні, правописні (цілісне оформлення словосполучки чи висловлення, тобто їхнє написання разом або через дефіс). Вона може бути спрямована як на створення слова на базі словосполучки, висловлення чи й логічно завершеного фрагмента тексту, так і на згортання (редукцію) самого слова. Прикладами останнього можуть слугувати такі усічення в апелятивах і онімах, а також наслідки накладання морфем, як *фанатик – фанат – фан, завідувач – зав, Олександр – Олесь – Лесь* або *піти* (п[і+і]ти, пор. з *пі-знати*), *какаовий* (кака[о+о]вий).

Прикладом мовної компресії, спрямованої на створення слова на базі словосполук і висловлень, можуть бути різні способи компресивного словотворення, морфологічного: 1) композиція, або основоскладання (*екологічна тканина – екотканина, знати воду – водогін*), телескопія як її різновид (*музичний автомат – музикоат, інтернет+нетрі – інтернетрі*); 2) юстапозиція, або словоскладання (*добрідень* (з *добрий день*), синтетичні форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду *читатиму, читатимеш, читатиме* з *читати + йму, ймеш, йме* – особові форми дієслова *йняти*; модальні слова *далебі, дастьбі, помагайбі, пробі, простибі, спасибі*, де **-бі** становить редукований варіант слова *Біг/Бог*; складні прислівники *бозна-де, бозна-звідки, бозна-коли; казна-де, казна-звідки, казна-коли*, у яких основи **бозна-, казна-** є наслідком компресії предикативних словосполук *бог знає, кат знає*), зрощення як його різновид (*панотець, паніматка, начебто, малодоступний*); 3) абревіація (*вища школа – виш, народний депутат – нардеп, державна автомобільна інспекція – державтоінспекція – ДАІ*), а також неморфологічного: 4) субстантивація атрибута словосполучки (*дотична лінія – дотична, відпускні гроші – відпускні, знайомий чоловік – знайомий*); 5) голофразис (злиття, інтеграція), або стягнення в слово висловлення (пор. *можеайбожеіябпоїхавтаквоноякстріляєтакбахкаєаптичкажвонахочезжити* з *може, ай, Боже, і я б поїхав, так воно як стріляє, так бахкає, а птичка ж, вона хоче жити* (Остап Вишня), фраза, яка передає особливості мовлення

відомого українського поета ХХ століття Павла Тичини (приклад з (Колоїз 2015: 118), образні позначення людини *нерозлийвода* «щирі друзі», *не-минай-корчма* «п'яниця» або народні назви *не-займай-мене*, *не-руш-мене* декоративної рослини *розрив-трава*, *недотика*, рос. *недотрога* (лат. *Impatiens noli-tangere* з *Noli me tangere* «не торкайся мене» – перших слів Ісуса Христа після воскресіння, звернених, за Євангелієм від Іоанна, до Марії Магдаліни) (Карпіловська 2005; Колоїз 2007). Окрему групу універбів становлять відфраземні деривати на зразок *теревенити* з *теревені правити* чи *нісенітниця* з *ні се ні те* (Стишов 1991; Белоусова 2011). За всієї строкатості виявів такої мовної компресії їх вирізняє розчленованість формальної структури, збереження в слові вказівок на складники базового аналітичного найменування.

2. Розгляд універбації не як прояву мовної компресії взагалі, а вужче – як різновиду компресивного словотворення – неминуче ставить питання про площину аналізу універбів в історичній перспективі функціонування мови, про регулярність моделей згортання в слово аналітичних назв, про прозорість зв'язку між універбом та базовою словосполукою. Питання модельованості, відтворюваності універбів спричинює й інше питання: які різновиди словосполук можна вважати базою для творення універбів, чи не сплутуємо ми часом опис, експлікацію семантики деривата, його перифразу, з паралельним аналітичним найменуванням того ж об'єкта? Чи коректно вважати універбами, наприклад, назви мешканців населених пунктів, якщо вони співвідносяться зі стандартними сполуками «житель (мешканець) + назва населеного пункту чи місцевості», на кшталт *киянин/киянка – житель/жителька Києва*? Виділяючи різні ступені універбації, чи можемо ми вдаватися до етимологічного аналізу питомих і запозичених слів, розглядати універбацію не лише на осі одночасності, в синхронії, а й на осі послідовності, у діахронії, за визначенням Ф. де Сосюра, з'ясовувати і «як роблять слова», і «як зроблені слова», вдаючися до цього влучного визначення Л. В. Щерби?

2.1. У сучасній українській мові стикаємося з універбами, що демонструють різний ступінь прозорості формально-семантичного зв'язку зі словосполуками, на базі яких вони постали. Такі деривати виявляють різний

ступінь компресії колись аналітичного найменування, а отже, й різний ступінь подільності своїх основ. Мінімальний ступінь універбації й повну подільність основи подають зрощення на зразок *запридух* «назва дуже міцних горілки чи тютюну», *усередині* чи *маловживаний*, які залежно від контексту можуть функціонувати як слова чи словосполуки й, відповідно, писатися разом чи окремо, пор. *усередині споруди* й *у середині рядка*. Метафоричні універби на взір *горицвіт* «назва квітки – адоніс», *паливода*, *зірвіголова*, *шибайголова* «бешкетник, відчайдух», *варивода* «вередун», *вернивода*, *вернидуб* «велетень», що утворилися на базі сполук форми 2-ої особи однини дієслова в наказовому способі та іменника в ролі об'єкта дії, становлять прикметну рису українського словотворення. Вони закріпилися в українському антропоніміконі як прізвищеві назви, пор. такі прізвища, як *Убийвовк*, *Непийвода*, *Печиборці*, *Куйбіда*, *Затуливітер*, *Задержівіст*, *Недайкаша* та ін. (Масенко 1990). Максимальний ступінь універбації виявляють деривати, які за визначенням О. В. Ісаченка, втратили будь-який змістовий зв'язок з базовою словосполукою, пор. його приклад – російський універб *перчатки*, історично пов'язаний з втраченою в сучасній російській мові аналітичною назвою *перчатые рукавицы* (Ісаченко 1958: 341). В українській мові до таких універбів належить слово *содухи* в значенні «кінець, смерть», зафіксоване в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка в 1909 р. (СГ IV: 164). У цьому джерелі подано й фразеологізм *содухи спустіти* зі значенням «померти». Сьогодні вже лише ті українці, хто добре знає службу Божу в церковнослов'янській редакції, впізнають у слові *содухи* початок заупокійної молитви про новопреставлених «*Со духи праведных скончавшихся душу раба Твоего, Спасе, упокой*», де *со духи* є старою формою орудного відмінка множини іменників чоловічого роду (пор. *со товарищи*, *со отцы*). В українській редакції зачин цієї молитви звучить уже так: *З духами спочилих праведників душу раба Твого, Спасе, упокой*, зникла ця стара граматична форма й із сучасного російського тексту цієї молитви, пор.: *Со святыми упокой*. Затемнення зв'язку універбу *содухи* з базовою прийменниково-іменниковою словосполукою підтримує й наголос, зміщений з першого складу іменника на прийменник *со*. Зміна наголосу часто супроводжує

згортки словосполук, пор. *добрідень, добрівечір* і *добрый день, добрый вечер*. Натомість початок іншої відомої християнської молитви «Отче наш», імовірно, через активність форми кличного відмінка в українській мові зазнав лише мінімальної універбації. Він згорнувся у цілком прозоре зрощення й у такій формі закріпився у фразеологізмах *знати як отченаш* «знати дуже добре» (СКЄ III: 218) й *прочитати отченаш* «дати прочухана, нагінку» (СУС II: 134).

Між мінімальним і максимальним ступенями універбації як виявами мовної компресії пролягає строката зона часткової універбації у такому її широкому трактуванні. Її засвідчують, зокрема, колишні композити *макітра* і *дровітня*, в основах яких відбулося спрощення і внаслідок цього вони стали не цілком подільними. Історично в основі цих слів лежали дієслівно-іменникові словосполуки, відповідно, *мак+терти* (пор. виразнішу вказівку на таку базову словосполуку в іншому варіанті цього композита *макотерть*) і *дрова+тну*. Нині українці сприймають ці слова як прості суфіксальні похідні з недостатнім ступенем подільності основи, співвідносні лише зі словами *мак* і *дрова*. Інший тип часткової універбації виявляє слово *первак*, співвідносне не з однією, а з кількома словосполуками: 1) перша дитина, 2) першокласник, дитина, яка вчиться у першому класі загальноосвітньої школи; 3) наливка, квас першого настою; 4) горілка з початку відгону; 5) дьоготь першого виділення; 6) перший рій бджіл; 7) перший сніп (СУМ VI: 118). Сучасне нормативне означення в таких базових словосполуках – порядковий числівник *перший*, а не *первий*. Останній, застарілий, варіант зберігся в ряді простих і композитних дериватів: *первісток, первина, первинний, первісний, перевозим'я, перволіток, перворідний* та ін. Проте його ненормативність затемнює формально-семантичний зв'язок між універбом і базовими атрибутивними словосполуками. Співвідношення ж універба *первак* зі спектром словосполук провокує й питання про те, чи маємо ми тут справу з розвитком семантики універба, формуванням його полісемії, чи перед нами явище повторного використання тієї ж моделі згортання базової атрибутивної словосполуки із застарілим порядковим числівником *первий* (Ермакова 1999)?

Окрему проблему становить і різний ступінь універбації, віддалення від етимону слів, сформованих на базі запозичених словосполук. Твірна база таких одиниць непрозора для українського мовця, який не знає мови-джерела запозичення, що спонукає його до часом кардинального перетворення етимону, пор. українську назву горілки *оковита* з її латинським етимоном *aqua vitae* «вода життя» чи назву виду боротьби *самбо* від рос. *самооборона без оружия*. З недавніх запозичень додамо *онлайн*, *офлайн*, спершу в написанні як окремо, так і через дефіс (з англ. *on line* «на лінії», *off line* «поза лінією»). Плеоназми доводять сприйняття українцями таких запозичень в узагальненому значенні однослівної номінації, пор. *він-персона* (з англ. *very important person* «дуже важлива персона» або *смс-повідомлення* (з англ. *short message service* «служба коротких повідомлень»).

3. Проте в історичній перспективі ми шукаємо пояснення окремим фактам, усталеним у мові, тоді як у сучасній мовній практиці маємо змогу простежити процес творення таких фактів. Саме такий процес універбації й вважаємо способом компресивного словотворення. Серед його моделей в українській мові, як і в інших слов'янських, найбільшу активність виявляють атрибутивні словосполучки. Стабільну регулярність за даними українських словників і текстів ХХ – початку ХХІ ст. демонструють сполучки іменників з атрибутом-ад'єктивом. Ось лише кілька новотворів-універбів цього типу: *медійка* (медійна реклама), *цифровик* (цифровий фотоапарат), *цифра* (будь-які цифрові прилади), *безліміт* (безлімітна послуга мобільного зв'язку, безлімітний Інтернет), *віртуал* (віртуальна реальність), *муніципал*, *муніципальник* (муніципальний працівник, працівник муніципальної адміністрації, представник муніципальної влади, гравець муніципальної футбольної команди), *корпоратив* (корпоративна вечірка), *конкретика* (сукупність будь-чого конкретного) та ін. Подані приклади унаслідують розмаїття засобів створення універбів на базі атрибута вихідного аналітичного найменування. Це може бути: а) суфіксація його основи: *автоцивілка* з поетапного згортання базової словосполучки *страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів – цивільне страхування авто*; б) усічення

атрибута з включенням позначуваного й генералізацією семантики універба: *неліквід* (неліквідоване майно, вироби), *безвіз* (безвізовий режим перетину кордону), *позитив/негатив* (будь-що позитивне/негативне, сукупність позитивного/негативного); в) субстантивація атрибута (позначення) з включенням позначуваного і наступною деталізацією такого субстантивата за допомогою різних суфіксів: *страва, напій з варених продуктів, варені страва (напій) – варене* (будь-які продукти) – *варенуха* (горілка, зварена з медом, сухими фруктами та ягодами), *вареник* (варений виріб з прісного тіста, начинений сиром, ягодами, фруктами, капустою тощо), *варениця* (варений шматок прісного тіста без начинки; лінивий вареник); г) заміна сполуки іменником зі значенням сукупності, спільнокореневим з атрибутом: *хімічні речовини (домішки, виробництво) – хімія* (Це не їжа, а суцільна хімія; Мені ця хімія руки роз'їдає; Його послали на «хімію»), *цифрове телебачення, цифровий фотоапарат (термометр, тюнер) – цифра*. О. В. Ісаченко вважав, що такий спосіб творення універбів заслуговує на особливу увагу, пор. його приклади – рос. «Объединенное стекло», *Главтабак, Главрыба* (Ісаченко 1958: 343). Якщо в історичній перспективі універби активно створювали за допомогою субстантивації (пор. назви грошових виплат – *акордні, відпускні, відрядні, декретні, добові* або математичні й фізичні терміни *пряма, крива, дотична, обвідна* (лінія), *ціле* (число), *рівнодійна* (сила), то серед новотворів не натрапляємо на універби-субстантивати. Очевидно, унаслідок ще недостатнього усталення, ступеня відтворюваності нових аналітичних найменувань. Однак виявляє активність, хоч і невисоку, універбація сполук шляхом включення атрибута в семантику їхнього опорного іменника з конкретизацією значення такого універба: *глобальна (всесвітня) комп'ютерна мережа – мережа* «об'єднання локальних і регіональних комп'ютерних мереж, мережа мереж». Контекстну незалежність цього універба посилює його написання з великої літери – *Мережа*. Цей же спосіб універбації демонструє й український відповідник англійської словосполуки *World Wide Web – Всесвітнє Павутиння – Павутиння*.

Аналіз означень у складі атрибутивних словосполук дає підстави твердити, що перепною на шляху їхнього згортання в універб може ставати загальний характер їхньої семантики. Для того, щоб стати твірною основою універба, атрибут має набути вирізняльної, характеризувальної функції, стати прикметою, знаком впізнаваності такої синтетичної номінації. Це міркування підтверджує, на мою думку, зіставлення атрибутивних словосполук з тим самим означуваним словом. Зокрема, з розмаїття назв книжок для виконання спеціальних функцій – *домова книга, книга скарг та пропозицій, ошадна, чекова, трудова книжка, Червона книга* тощо в універби згорнулися лише деякі з аналітичних назв таких книг для спеціальних потреб: *книга для читання – читанка, залікова книжка – заліковка, записна книжка – записник*. На функціонування таких універбів свій відбиток накладає час, мовні смаки спільноти в певні періоди. Так, словники початку ХХ ст. подають лише *злічна (іспитова) книжка* (СКЄ II: 108), а в словниках початку ХХІ ст. натрапляємо як на аналітичну назву *залікова книжка*, так і (з кваліфікатором *розм. (розмовне)*) на універб *заліковка* (СЖ: 314).

4. Творення універбів, хоча і менш активно, відбувається в українській мові на базі генітивних (прийменникових) словосполук. Цей тип сполук зазнає перетворень на базі атрибута і дає універби, більш залежні від контексту комунікації, ніж створені на базі ад'єктивних сполук. Такі універби можуть поставати завдяки: а) суфіксації на базі атрибута: *книжка для читання – читанка, збірник для співу (співання) – співаник, полиця (шафа) для мисок – мисник*; б) включенню позначення (атрибута) – *золото з домішками інших металів (міді, срібла) – золото без домішок (чисте, самородне), одержати диплом доктора наук – одержати диплом* або в) включенню позначення (атрибута) з додаванням оцінного компонента: *добрий/поганий смак їжі (напою) – тепер їжа (напій) має смак* (+ добрий, присмний для мовця).

5. Універбацію, як правило, обмежують атрибутивними словосполуками. Проте явище включення, як позначуваного, так і позначення вихідної словосполуки, дає підстави розширити твірну базу універбів і за рахунок предикативних словосполук, зокрема сполук дієслова з об'єктними

поширювачами. На цей тип сполук як базу включення позначення звернула увагу Н. О. Янко-Триницька, подавши такі приклади цього процесу в російській мові: *нести яйця – нестись, накупить брови – накупиться, оскалить зубы – оскалиться, беречь себя – беречься* та ін. (Янко-Триницькая 2001: 376). В українській мові також досить регулярний такий тип універбації: *слухати старших (батьків, учителів) – слухатися; стримати емоції (гнів, роздратування) – стриматися, визначити свою думку (позицію, ставлення до когось/чогось) – визначитися*. Наявний і інший тип згортання вербальних словосполук з об'єктними детермінантами – звуження (конкретизація) семантики дієслова завдяки включенню значення об'єкта дії: *набирати номер телефону когось – набирати когось, дзвонити по телефону комусь – дзвонити комусь*. Такі універби виявляють різний ступінь залежності від контексту (ситуації) спілкування, пор. контекстно незалежні факти системи мови *Набери йому, подзвони йому* і контекстно залежні факти мовної практики, конкретної ситуації мовлення: *постукай йому*, які залежно від ситуації можна потрактувати по-різному, як *постукай у двері (у вікно, стінку його кімнати, по батареї, у підлогу), дай йому знати, що ми прийшли, чекаємо на нього або щоб він не шумів, притишив музику, телевізор*.

6. Внутрішня форма терміна *універбація* дає підстави трактувати це явище широко – як прояв закону економії мовних засобів, мовних зусиль, компресії будь-якого аналітичного найменування в синтетичне, однослівне. Разом з тим модельованість, регулярність згортання в слово певних типів атрибутивних і предикативних словосполук уможлиблює й вузьке трактування універбації як способу компресивного словотворення. Його ознаками є: а) структурна та б) семантична компресія (конденсація) базової словосполуки до лише одного з її членів; в) модель і спеціалізовані формальні засоби творення універба; г) прозорість семантичного зв'язку універба з базовим аналітичним найменуванням.

Джерела ілюстративного матеріалу

КФІ – *Комп'ютерний фонд інновацій в українській мові Інституту української мови НАН України*

СГ – *Словарь української мови*, зібрала редакція журналу «Киевская Старина». Упорядкував з додатком власного матеріялу Борис Грінченко. Київ, 1907-1909, I-IV.

СЖ – *Російсько-український словник* / За ред. В. В. Жайворонка. Київ: Абрис, 2003.

СКЄ – *Російсько-український словник* / Голов. ред. С. Єфремов. Київ: Держ. вид-во України, 1924-1933, I-III.

СУМ – *Словник української мови*. Київ: Наукова думка, 1970-1980, I-XI.

СУС – *Словарь російсько-український* / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів: Друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1893-1898. I-IV.

Література

Татьяна БЕЛОУСОВА. 2011: *Фразеологическая универбация в современном русском языке*. Каменец-Подольский: ПП Буйницький О.А.

Іван ДУМЧАК. 1998: *Універбация в українській мові*. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника.

Ольга ЕРМАКОВА, 1999: Влияние идиоматичности семантики производных слов на вторичную реализацию словообразовательных моделей в русском именном словообразовании последних десятилетий (к проблеме взаимодействия словообразования и лексики). *Новые пути изучения словообразования славянских языков*. 239-245.

Александр ИСАЧЕНКО, 1958: К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. *Slavia*. XXVII, 3, 334-352.

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА, 2005: Неузуальне словотворення: правила «гри без правил». *Вісник Київського нац. лінгв. ун-ту. Філологія*. 8, 1, 106-117.

Ніна КЛИМЕНКО, 1984: *Словотворча структура і семантика складних слів в сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.

Ніна КЛИМЕНКО, 2007; Універбація, універбізація. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 776.

Жанна КОЛОЇЗ, 2015: *Неузуальне словотворення*. Кривий Ріг: НПП Астерікс.

Жанна КОЛОЇЗ, 2007: *Українська okazіональна деривація*. Київ: Акцент.

Андре МАРТИНЕ, 1960: *Принцип економии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии)*. Москва: Изд-во иностр. лит-ры.

Лариса МАСЕНКО, 1990: *Українські імена і прізвища*. Київ: Тов-во «Знання» Української РСР.

Анатолій НЕЛЮБА, 2007: *Явища економії в словотвірній номінації української мови*. Харків: Харків. нац. ун-т ім.В.Каразіна.

Александр СТИШОВ, 1991: *Отфраземные образования в современном украинском языке*. Киев: Ин-т языковедения им. А. А. Потебни АН УССР.

Надя ЯНКО-ТРИНИЦКАЯ, 2001: Выводимые слова, соотносимые с несколькими базовыми словами или со словосочетанием. *Н. А. Янко-Триницкая. Словообразование в современном русском языке*. Москва: Индрик, 342-387.

160. UKRAINIAN⁴³

1. Introduction
2. General overview
3. Composition
4. Derivation
5. Conversion
6. Backformation
7. Reduplication
8. Blending
9. Clipping
10. Word-creation
11. References

1. Introduction

Ukrainian belongs to the East Slavic group of Indo-European languages. It is the native language of 32,6 million people in the Ukraine, or 67,5% of its population (according to the census of 2001), and about 45 million people speak Ukrainian worldwide (Jermolenko 1999: 239–269; Žovtobrûh and Moldovan 2005: 514–517; Rusanivs´kij 2007 [2000]: 742–743). Ukrainian occupies the second (after Russian) or by other calculations the third (after Russian and Polish) place among Slavic languages by quantity of native speakers. After the disintegration of the Soviet Union in 1991, Ukraine became an independent state, and Ukrainian received the status of a state language with all functions particular to it. In 1996 this status was fixed in article 10 of the Constitution of the Ukraine. Nowadays, in connection with the expansion of the spheres of its function, an intensive updating of the standards of literary Ukrainian in the fields of lexis and orthography, grammar and word-formation is taking place (cf. Jermolenko 1999: 201–238; Struganec´ 2002; Klimenko, Karpilovs´ka and Kislûk 2008).

⁴³ Уперше опубліковано в: Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe / Ed. by Peter O.Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen, Franz Rainer. – Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2016. – Vol. 4. – P.2913-2932.

Word-formation is one of the most active and productive methods of denomination in Ukrainian. Its leading role in vocabulary replenishment and updating is conditioned by typological features of Ukrainian as inflectional language where synthesis prevails in denomination and predication (Vihovanec´ 2007 [2000]). First attempts to describe the word-formation of individual parts of speech date back to the beginning of the 19th century (Pavlovskij 1818). Ukrainian grammars in the first half of the 20th century studied not only the current state of Ukrainian word-formation (Îl´in 1951), but also the history of its development (Smal´-Stoc´kij 1929). Word-formation as an independent linguistic discipline within Ukrainian studies was established in the mid-1950s thanks to Ivan I. Kovalik’s research (Kovalik 1958, 1961). The second half of the 20th century and the beginning of the 21st century is characterized by intensive studies on the system of Ukrainian word-formation. The outcomes of these studies are, e.g., a collective monograph “Word-Formation in the Modern Ukrainian Literary Language” (Žovtobrûh 1979) and the dictionaries “Morphemic Analysis” (Âcenko 1980–1981), “Morphemic Dictionary” (Polûga 1983), “Ukrainian-Russian Word-Formation Dictionary” (Sikors’ka 1985), and “Terminological Dictionary of Ukrainian Word-Formation” (Vakarûk and Panc´o 2007). Detailed information about word-formation may be found in the encyclopedia “Ukrainian Language” (Rusanivs´kij and Taranenko 2007 [2000]). In 1991, the Potebnja Institute of Linguistics of the Ukraine National Academy of Sciences developed a computer-based Ukrainian morphemic word-formation corpus on the basis of the general word register (over 171,000 items). Since 2011 this data base is operated by the Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences. It provides information and reference data and serves teaching and research purposes (Klimenko and Karpilovs´ka 1994; Karpilovs´ka 2006: 96–104). The data base facilitated the compilation of some new word-formation dictionaries of Ukrainian: “Dictionary of Ukrainian Affixal Morphemes” (Klimenko, Karpilovs´ka, Karpilovs´kij and Nedoziim 1998), “Root Dictionary of Ukrainian word families” (Karpilovs´ka 2002) and “School Word-Formation Dictionary of Modern Ukrainian” (Klimenko, Karpilovs´ka and Kislûk 2005); theoretical research has been carried out

by Klimentenko and Karpilovs'ka (1991), Karpilovs'ka (1992), Klimentenko and Karpilovs'ka (1998), and Karpilovs'ka (1999).

2. General overview

Conventional Ukrainian word-formation theory distinguishes morphologic (interword) and semantic (intra-word) word-formation. The latter results in homonyms, such as *golova* 1. 'head' and 2. 'chairman' (Bilec'kij 1958: 152), or new meanings of already existing words: *prozorij* 1. 'transparent' and 2. 'lawful'. Morphologic derivation represented by various types of affixation (prefixation, suffixation, circumfixation, and postfixation, i.e. the addition of a derivational morpheme – a postfix – following the inflectional ending) plays a leading role in modern Ukrainian word-formation. This is proved by the data in the above-mentioned morphemic word-formation corpus, since over 76% (i.e. over 130,000 words) of its general register are affixal derivatives. During the last few decades, the Ukrainian lexicon has been characterized by an increasing productivity of composition, blending and juxtaposition. This is facilitated by wide and intensive contacts of Ukrainian with other languages, primarily, English. Reduplication, backderivation, and word-creation are less developed. Typological features of Ukrainian word-formation are supported by active affixation of compounds as well as by replacement of borrowings with Ukrainian equivalents, e.g., *klonmejker* 'clone maker' and *klonival'nik* 'clone producer' (← *klonuva-ti* 'to clone'), *klonorob* 'producer of low-quality clones' (← *klon* 'clone' + connective vowel *-o-* + *rob*, root of *robiti* 'to make'). Neoclassical wordformation is also extensively present in modern Ukrainian. Latin and Greek stems are connected both with indigenous and borrowed stems, e.g., *avtovidpovidač* 'answering machine' (← *avto-* 'auto-' + *vidpovidač* 'respondent'), *neobil'shovyk* 'neobolshevik', *antivibori* 'anti-elections', *superbij* 'supercombat', *kinoman* 'cinema fan', *klipofil* 'clip-lover'.

The neoclassical elements contribute to Ukrainian terminology although they are active in conversational speech as well. This tendency is confirmed by groups of neologisms with such components as **eko-** (*ekoruh* 'ecomovement'), **biò-** (*biòkrem*

‘biocreem’), **psevdo-** (*psevdonauka* ‘pseudoscience’), **kvazi-** (*kvazideržava* ‘quasistate’), **-maniâ** (*diêtomaniâ* ‘diet mania’), **-fobiâ** (*rinkofobiâ* ‘market phobia’), etc. (Klimenko, Karpilovska and Kisluk 2008: 134–190).

3. Composition

The Ukrainian linguistic tradition used to consider composition as word-formation accomplished through the combination of roots or stems (i.e. word-formation bases containing not only the root but also derivational affixes) versus juxtaposition understood as the combination of words (Klimenko 2007 [2000]: 274). Compounding is most active in the formation of nouns, adjectives and adverbs (Klimenko 1984: 82–231).

3.1. Determinative compounds

Models of forming determinative compounds from subordinative combinations of words are the most productive ones.

3.1.1. Nominal compounds

A + N: *čorn-o-zem* ‘chernozem’ (← *čorn-a zemlâ* ‘black soil’, root *čorn-* of *čornij* ‘black’ + connective vowel *-o-* + root *zem-* of *zemlâ* ‘soil’);

Num + N: *peršodžerelo* ‘first, primary source’ (← *perše džerelo* ‘first, primary source’, stem *perš-* of the ordinal numeral *perše* ‘first’ + connecting vowel *-o-* + *džerelo* ‘source’).

The following examples can be regarded as synthetic compounds:

[N + V]N: *bur-e-vij* ‘hurricane; lit. storm-blower’ (← *viê burâ* ‘storm is blowing’, root *bur-* of *burâ* ‘storm’ + connecting vowel *-e-* + root *-vij-* of *viâti* ‘to blow’);

[Adv + V]N: *pravopis* ‘orthography’ (← *pravil’no pisati* ‘to write correctly’; root *prav-* of *pravil’no* ‘correctly’ + *-o-* + root *pis-* of *pisati* ‘to write’).

During the last decades, the number of determinative compounds without a connecting vowel has grown due to the influence of loanwords from English and German. They are spelled together or with a hyphen, e.g.: *mediaindustriâ* ‘media

industry', *internetvidannâ* 'Internet periodicals' (Klimenko, Karpilov'ska and Kislûk 2008: 137 f.).

3.1.2. Adjectival compounds

A + A: *temno-sinij* 'dark-blue' (← *temnij* 'dark' + -o- + *sinij* 'blue');

Particle + A: *nîbitohvorij* 'malingerer; simulator' (← *nîbito* 'as if, like' + *hvorij* 'sick').

Synthetic adjectival compounds:

[Adv + N]A: *bagatovodnij* 'high-water' (← *bagato vodi* 'much water'; *bagato* 'much' + *vod-a* 'water' + suffix -n(ij));

[A + N]A: *karookij* 'hazel-eyed' (← *kar-ij* 'hazel' + -o- + *ok-o* 'eye' + suffix/ending -ij);

[N + V]A: *slovotvorčij* 'word building' (← *slovo* 'word' + -o- + *tvor-iti* 'to create' + -č(ij));

[Adv + V]A: *gustoroslij* 'thick-growing' (← *gusto rosti* 'to grow thickly'; *gusto* 'thickly' + *ros-ti* 'to grow' + -l(ij));

[Num + N]A: *peršoklasnij* 'first-class' (← *peršij klas* 'first class'; *perš-ij* 'first' + -o- + *klas* 'class' + -n(ij)), *odnokimnatnij* 'one-room' (← *odna kimnata* 'one room'; *odna* 'one' + *kimnat-a* 'room' + -n(ij)).

3.1.3. Verbal compounds

Verbal compounds are rare, e.g.:

N + V: *bogotvoriti* 'to deify, to idolize' (← *boga tvoriti* 'to create an idol, God'; *bog* 'idol, God' + -o- + *tvoriti* 'to create').

3.1.4. Adverbial compounds

[Prep + Num + N]Adv: *vobidvîruč* 'by both hands' (← *v obidvî ruki*, preposition *v* 'by' + collective numeral *obidvî* 'both' + root *ruč-* of *ruka* 'hand', with alternation *k* → *č*);

[A + N]Adv: *bosoniž* 'barefoot' (← *bos-ij* 'bare' + -o- + root *nîž-* of *noga* 'leg', with alternation *o* > *î* and *g* > *ž*).

(As can be seen by the examples above and others to follow, Ukrainian word-formation is characterized by rich root/stem allomorphy with vowel alternations in the root and some suffixes and consonant alternations at the morpheme boundary.)

3.2. Copulative compounds

Copulative compounds are represented in various parts of speech, but are not numerous, e.g.,

N + N: *lavrovišna* ‘laurel-cherry’, *divan-ližko* ‘studiocouch; lit. sofa-bed’;

A + A: *čorno-bilij* ‘black and white’, *garnij-pregarnij* ‘very beautiful; lit. beautiful-PREF.INTENS-beautiful’;

Num + A: *peršij-lipšij* ‘some, any’ (← *peršij* ‘first’ + adjective (comparative) *lipšij* ‘better’);

V + V: *dumati-gadati* ‘to think and to suppose’;

Adv + Adv: *rano-vrancì* ‘early in the morning’ (← *rano* ‘early’, *v* ‘in’ + *rancì*-PREPOSITIONAL CASE of *ranok* ‘in the ‘morning’), *tiškom-niškom* ‘on the sly, secretly; lit. quiet-quiet’ (the latter can be regarded as a type of reduplication, see also section 7.);

Pron + Pron: *samij-samen’kij* (with intensifying suffix *-en’k-*) ‘absolutely alone; lit. alone-very alone’ (see also section 7).

Denominations resulting from the merger of syntactic structures without any linking elements are not regarded as compounds; in some works on Ukrainian wordformation they are treated as results of so-called lexical-syntactic wordformation, or juxtaposition (Klimenko 2007 [2000]: 639–640, 842), e.g., *panotec’* ‘priest’ (< *pan* ‘master’ *otec’* ‘father’), *Velikden’* ‘Easter’ (< archaic short form *velik* of *velikij* ‘great’ + *den’* ‘day’); *vičnozelenij* ‘evergreen’ (< *vično* ‘ever’ + *zelenij* ‘green’), *legkoporanenij* ‘lightly wounded’ (< *legko* ‘lightly’ + passive past participle *poranenij* ‘wounded’). Formations like *zvečora* ‘since evening’ (< genitive singular of *večir* ‘evening’ + preposition *z* ‘since’) can be considered as a type of conversion (see section 5.).

4. Derivation

Modern Ukrainian derivation is characterized by three onomasiological categories distinguished by Dokulil (1962): transposition, modification and mutation.

Transpositional derivatives differ from their bases only in their syntactic function; the derivative and its derivational base are always distinct parts of speech: *gorinnâ* ‘burning’ (← *gorì-ti* ‘to burn’), *sinâva* ‘the dark blue’ (← *sin-ij* ‘dark blue’), *odinicâ* ‘(figure) one’ (← *odin* ‘one’).

Derivatives with new meanings, belonging to the same or to another part of speech, are regarded as results of mutation: *pligun* ‘jumper’ [agent noun] (← *pligati* ‘to jump’), *čajnik* ‘teapot’ (← *čaj* ‘tea’), *bilizna* ‘underwear’ (← *bil-ij* ‘white’), *odinak* ‘single, bachelor’ (← *odin* ‘one’), *nìkudišnij* ‘unfit, very bad’ (← *nìkudi* ‘nowhere’ + infix *-š-* + *-n(ij)*).

Modification is considered as the formation of words within the same part of speech which have their basic meaning enriched by new connotations or axiological features, in particular, diminutives and augmentatives like *nosik* ‘small nose’ (← root *nos-* of *nìs* ‘nose’), *nosura* ‘big nose’ (← root *nos-*), or adjectives with intensifying and hypocoristic suffixes: *malen’kij* ‘very small’, *malusìn’kij* ‘very, very small’ (← *mal-ij* ‘small’).

The productivity of the above mentioned categories in forming words of different parts of speech varies. The individual methods of affixal word-formation – prefixal, suffixal, as well as circumfixal, being supplemented with infixes (bound elements attached to suffixes) and the postfix *-sa* – are characterized by different degrees of activity (Žovtobrûh 1979; Klimenko 1984; Karpilovs’ka 1999). The formation of derivatives with various categorial meanings is influenced by the part of speech of the primary word, its semantics and origin (indigenous/loaned), monosemy/polysemy, primary/secondary character (i.e. nonderived/derived), ability to take certain positions in a sentence, etc. Ukrainian word-formation uses resources such as its own affixes and stems inherited from Old Russian as well as means borrowed from Western-European languages: German, English, French, Italian, often through Polish or Russian, or through these languages from Old Greek and Latin.

4.1. Denominal nouns

Derivation of nouns is the most active and diverse word-formation process as far as the resources and methods as well as the spectrum of categorial and subcategorial meanings are concerned (Valûh 2005). Transposition is represented by various types of abstract nouns, mutation is characteristic of a wide spectrum of concrete nouns, and modification is typical of diminutives and augmentatives (including expressive-evaluative nuances), denominations of young animals, and others. Suffixal word-formation may involve morphological changes in the root/stem (Fedurko 2003).

Ivan I. Kovalik believed that the following nouns, mostly due to their suffixes, are specifically Ukrainian within nominal word-formation, i.e. they do not have any formal correspondence in other Slavic languages: *ševčenko* ‘shoemaker’s son’ (← root *ševč-* of *švec* ‘shoemaker’ + suffix *-en-* ‘young creature’ + personal suffix *-k-*); *kostomaha* ‘big bone’ (← root *kost-* of *kist* ‘bone’ + augmentative suffix *-omah-*); *mušva* ‘mass of flies’ (← root *muš-* of *muha* ‘fly’ + collective suffix *-v(a)*).

However, according to Kovalik, the major productive types of Ukrainian noun formation are Common Eastern Slavic and, in general, Common Slavic (Kovalik 1965).

4.1.1. Prefixation

Prefixation of nouns is represented by derivatives with the following meanings expressed by native and borrowed prefixes:

a) Temporal/locative: *peredden* ‘eve’ (← *pered* ‘before’ + *den* ‘day’), *peredpokij* ‘(entrance) hall; anteroom’ (← *pered* ‘in front of’ + *pokij* ‘room’);

b) Locative/hierarchical: *nadderžava* ‘superpower, superstate’ (*nad-* ‘over, above’ ← *deržava* ‘state’), *pìdklas* ‘subclass’ (← *pìd-* ‘under-’ + *klas* ‘class’);

c) Quantitative: *pavìter* ‘gentle wind’ (← *pa-* ‘incomplete feature’ + *vìter* ‘wind’), *nedooplata* ‘underpayment’ (← *nedo-* ‘sub-, under-’ + *oplata* ‘payment’);

d) Negative: *nešastâ* ‘misfortune’ (← *ne-* ‘not’ + *šastâ* ‘fortune’), *antigerroj* ‘antihero’ (← *anti-* ‘anti-, against’ + *gerroj* ‘hero’), *kontrudar* ‘counterblow’ (← *contr-* ‘counter-’ + *udar* ‘blow’).

4.1.2. Suffixation

Suffixes are the most active resources in the formation of denominal nouns:

Personal nouns are motivated by denominations of various attributes or objects of activities, e.g., *golov-an´* ‘big-headed man’ (← *golov-a* ‘head’), *bandur-ist* ‘bandura player’ (← *bandur-a* ‘a typical Ukrainian musical instrument’). Words of this category can also be derived on the basis of case forms with prepositions, e.g., *prihvosten´* ‘henchman’ (← *pri hvosti* ‘at the tail’), or they can be regarded as result of circumfixation;

Names of inhabitants, e.g., *ukraïnec´* ‘Ukrainian’, *ukraïnka* ‘Ukrainian woman’ (both ← *Ukraïna* ‘Ukraine’);

Non-personal nouns with some serial derivatives, such as, names of substances, e.g., *voden´* ‘hydrogen’ (← *vod-a* ‘water’ + *-en´*), types of meat, e.g., *svinina* ‘pork’ (← *svinâ* ‘pig’), names of months, e.g., *berezen´* ‘March’ (← *berez-a* ‘birch’), *lipen´* ‘July’ (← *lipa* ‘lime’);

Instrument nouns, names of tools, etc., e.g., *boroznik* ‘agricultural machine for driving the furrows’ (← *borozn-a* ‘furrow’), *vïkonnîcâ* ‘shutter’ (← root *vïkon-* of *vïkn-o* ‘window’); as result of circumfixation *o-dvîr-ok* ‘doorpost’ (← root *dvîr* of *dverì* ‘door’);

Place nouns, names of premises, etc.: *kvîtnyk* ‘flower garden’ (← *kvît* ‘blossom’), *ptašnâ* ‘poultry yard’ (← root *ptaš-* of *ptah* ‘bird’); *misnik* ‘shelf, dresser for plates’ (← *mis-a* ‘plate’);

Collective nouns: *selânstvo* ‘peasantry’ (← *selânin* ‘peasant’, with truncation of the singulative suffix *-in*), *direktorat* ‘directorate’ (← *direktor* ‘director’);

Singulative nouns: *namistina* ‘bead’ (← *namisto* ‘necklace’);

Names of young creatures: *ptašenâ* ‘nestling, chick’ (← root *ptaš-* of *ptah* ‘bird’);

Diminutives: *hlopč-ik* ‘little boy’ (← stem *hlopč-* of *hlopec´* ‘boy’), *mîstok* ‘small bridge’ (← *mîst* ‘bridge’);

Augmentatives: *bičiše* ‘big bull’ (← *bik* ‘bull’), *vìtrûga* ‘strong wind’ (← root *vìtr-* of *vìter* ‘wind’).

Some suffixes lose their diminutive or augmentative meanings – synchronically, the derivatives are synonyms of the base word, e.g., *diva* and *divicâ* (← *div-*) ‘girl, maiden’ or *polotno* and *polotniše* (← *polotn-o*) ‘linen’ (cf. Puzynina 1978: 196; Karpilovs’ka 1999: 103–120 on tautological suffixes, and Bulahovs’kij 1978 on deetymologization of derivatives). Desemantization of diminutives can also occur in metaphorization, e.g., *zubec’* (← *zub* ‘tooth’) ‘small tooth’ and ‘merlon’.

Female personal nouns and nouns referring to female animals: e.g., *vedmedicâ* ‘female bear’ (← *vedmid’* ‘bear’).

4.2. Deadjectival nouns

Prefixes are only marginally productive in the formation of deadjectival nouns. Suffixation prevails among deadjectival derivatives (Grešuk 1995).

Abstract nouns as a result of transposition show high productivity, e.g., *molodist’* ‘youth’ (← *molod-ij* ‘young’), *zloba* ‘anger’ (← *zl-ij* ‘angry’), *sivina* ‘grey (colour of) hair’ (← *siv-ij* ‘grey’).

Some abstract nouns are formed without affixes, e.g., *blakit’* ‘blue, azure’ (← *blakitnij* ‘blue’), *tiša* ‘quiet, stillness’ (← *tih-ij* ‘quiet, still’) and can be regarded as results of conversion (see section 5).

Names of male and female persons / creatures are the most numerous among mutational derivatives: *ûnak* ‘young man’, *ûnka* ‘teenage girl’ (← *ûn-ij* ‘young’), *sinicâ* ‘tomtit’ (← *sin-ij* ‘blue’).

There are also names of substances: *goliš* ‘round, smooth pebble’ (← *gol-ij* ‘naked’), *čornilo* ‘ink’ (← *čorn-ij* ‘black’); names of plants and fruits: *žovtâk* ‘overripe cucumber’ (← *žovt-ij* ‘yellow’); diseases: *kriklivicì* ‘hysteria’ (← *krikliv-ij* ‘loud’ [← *krik* ‘cry’]); natural phenomena: *âsnina* ‘fair weather’ (← *âsn-ij* ‘fair’); place nouns: *mìlina* ‘shoal’ (← *mìlk-ij* ‘shallow’), and others.

The following derivatives are due to their suffixes specifically Ukrainian compared to other Slavic languages: *veselošì* ‘merriment’ (← *vesel-ij* ‘merry’), *visočìn’* ‘height’ (← *visok-ij* ‘high’) (Kovalik 1965).

4.3. Deverbal nouns

Deverbal noun formation is very active in Ukrainian since the semantic valency of verbs allows the implementation of a broad spectrum of categorial word-formative meanings of the derived nouns (Klimenko 1982). Like in other parts of speech, the formation of these nouns is most active at the first level of derivation. With increasing complexity of its structure, the verb narrows the spectrum of possible categorial meanings of the derived noun, cf. *hodinnâ* ‘walking’ (← *hod-iti* ‘to walk’ + *-inn(â)*), *hodok* ‘walker’ (← *hod-iti* + *-ok*), *hodulâ* ‘stilt’ (← *hod-iti* + *-ul(â)*), *hìdrik* ‘pavement’ (← *hìd-* + *-rik*), but only *zahìd* ‘sunset’ from the prefixed verb *zahoditi* ‘to set [of the sun]’.

Deverbal nouns are most regularly formed with the use of suffixes, e.g.:

Action nouns: *bittâ* ‘beating’ (← *bi-ti* ‘to beat’ + *-tt(â)*). (Suffixless abstract nouns, like *vidlìt* ‘take off’ ← *vidlì-ati* ‘to fly away’, can also be regarded as results of conversion, see section 5.);

Agent nouns: *učitel’* ‘teacher’ (← *uči-ti* ‘to teach’ + *tel’*), *čitač* ‘reader’ (← *čita-ti* ‘to read’ + *-ač*) (similar patterns can be seen in animal nouns, cf. *grizun* ‘rodent’ ← *griz-ti* ‘to gnaw’). The suffix in the following noun is specifically Ukrainian: *mazepa* ‘sloven’ (← *maz-ati* ‘to stain’ + *-ep-(a)*) (Kovalik 1965);

Result nouns: *pis’mo* ‘writing [sequence of letters or words on sth.]’ (← *pisati* ‘to write’ + *-m(o)*), *vibìki* ‘residues after selection’ (← *vibir-ati* ‘to select’ + *-k(i)*); cf. also suffixless result nouns like *napis* ‘inscription’ (← *napisati* ‘to write (down)’);

Instrument nouns: *hodulâ* ‘stilt’ (← *hod-iti* ‘to go’); *točilo* ‘grindstone’ (← *točiti* ‘to grind’);

Place nouns: *seliše* ‘settlement’ (← *seli-ti* ‘to settle’), *plavnì* ‘ground covered with water’ (← *plav-ati* ‘to swim’).

4.4. Denominal adjectives

4.4.1. Suffixation

The formation of adjectives with the use of suffixes is the most active and varied in its means (Grešuk 1995).

The most productive suffixes used for the derivation of relational adjectives are *-n(ij)* and *-ov(ij)*: *ručnij* ‘manual’ (← root *ruč-* of *ruka* ‘hand’), *gumovij* ‘(made of) rubber’ (← *gum-a* ‘rubber’). A special category in Slavic word-formation is constituted by relational adjectives, exclusively derived from personal proper names and kindred terms with the suffixes *-iv* from masculine nouns and *-in* from feminine nouns (called “possessive adjectives” in Slavic grammars), e.g., *bat’kiv* ‘father’s’ (← *bat’k-o* ‘father’), *mamin* ‘mother’s’ (← *mama* ‘mum; mother’).

Thanks to metaphorization, relational adjectives (e.g., *zlotij* ‘golden’ ← *zoloto* ‘gold’) may develop qualitative meanings, compare *zlotij persten’* ‘golden ring’ and *zlotij karakter* ‘golden (very good) temper’.

Such relational-qualitative adjectives may designate a mere relation to that which is designated by the motivating noun, or similarity or possession of that which is designated by the base word, e.g., colour: *buzkovij* ‘lilac’ (← stem *buzk-* of *buzok* ‘lilac’); shape: *kvadratnij* ‘square’ (← *kvadrat* ‘square’); location: *verhnij* ‘upper, top’ (← *verh* ‘top’); taste: *solonij* ‘salty’ (← root *sol-* of *sil’* ‘salt’), etc.

Exclusively qualitative adjectives are derived with the suffix *-uvat-*, expressing similarity, e.g., *videlkuvatij* ‘Y-shaped’ (← *videlk-a* ‘fork’), and *-av-/-âv-*, denoting full or partial display of the quality, e.g., *žilavij* ‘sinewy’ (← *žila* ‘sinew’), *vodâvij* ‘watery’ (← *vod-a* ‘water’).

4.4.2. Circumfixation

Adjectives are also formed by the use of suffixes from prepositional case forms of nouns. They can also be regarded as results of circumfixation. The adjectives express:

a) Locative meanings: *zakordonnij* ‘foreign’ (← *za kordonom* ‘abroad’; prepositionprefix *za* ‘behind’ + *kordon* ‘border’ + *-n(ij)*), *pozaparlaments’kij* ‘non-parliamentary’ (← *poza parlamentom* ‘outside the parliament’; preposition-prefix *poza* ‘outside’ + *parlament* ‘parliament’ + *-s’k(ij)*);

b) Temporal or locative meanings: *dovoênnij* ‘pre-war’ (← *do vîjni* ‘prior to war’, preposition-prefix *do* ‘prior’ + stem *voên-* of *vîjna* ‘war’ + *-n(ij)*); *povoênnij* ‘after-war’ (← *po vîjni* ‘after the war’; preposition-prefix *po* ‘after’ + stem *voên-* + *-n(ij)*);

c) Absence/lack of sth.: *bezborodij* ‘beardless’ (← *bez borodi* ‘without a beard’; preposition-prefix *bez* ‘without’ + *borod-a* ‘beard’ + suffix/ending *-ij*).

4.5. Deadjectival adjectives

Modification is intrinsic to deadjectival adjectives. They express negation or various degrees of the relevant quality with a positive or negative connotation.

Negation is expressed by prefixes, e.g., *ne-*: *nedovgij* ‘not long’ (← *dovgij*); *a-*: *amoral’nij* ‘immoral’ (← *moral’nij*); *îr-*: *îrreal’nij* ‘unreal’ (← *real’nij*).

Adjectives expressing the intensity of a quality are derived with prefixes and suffixes, e.g., *nad-*: *nadvisokij* ‘very tall’ (← *visokij*), *pre-*: *pregarnij* ‘very beautiful’ (← *garnij*), *super-*: *supermodnij* ‘very fashionable’ (← *modnij*); *-ezn-*: *dovžeznij* ‘very long’ (← root *dovž-* of *dovgij* ‘long’), *-enn-*: *tovstennij* ‘very fat’ (← *tovstij*).

The comparative of adjectives is formed with the use of suffixes: *tih-îšij* ‘more quiet’ (← *tihij*), *dorož-čij* ‘more valuable’ (← root *dorož-* of *dorog-ij* ‘valuable’).

Prefixes are used to form the superlative of adjectives: *naj-tihîšij* ‘the quietest’ (← comparative *tihîšij*). A pronoun or adverb attached to these forms and playing the role of a prefix, expresses the meaning of singularity among a multitude of similar entities: *šonajtihîšij* ‘one of the quietest’ (← *najtihîšij* + relative pronoun *šo* ‘what’), *âknajtihîšij* (← *najtihîšij* + adverb *âk* ‘how’).

Adjectives with an approximative meaning can be derived with the prefixes *pîd-* and *pri-*, e.g., *pîdslipij* ‘weak-sighted’ (← *slipij* ‘blind’), *prigluhij* ‘hard of hearing’ (← *gluhij* ‘deaf’) or with the suffixes *-uvat-* (*zelen-uvat-ij*), *-av-* (*zelen-av-ij*), and *-ist-* (*zelen-ist-ij*), all meaning ‘greenish’ (← *zelenij* ‘green’).

4.6. Deverbal adjectives

This subcategory of adjectives denotes the quality of an object according to the action it (usually) accomplishes, tends or likes to do. Suffixes are most active in the formation of deverbal adjectives, e.g.: *činnij* ‘active’ (← *čin-iti* ‘to act’ + *-n(ij)*), *stijkij* ‘stable’ (← root *stij-* of *stoati* ‘to stand’ + *-k(ij)*), *dìâl’nij* ‘active’ (← *dìâti* ‘to act’ + *-l’n(ij)*), *darčij* ‘donative’ (← root *dar-* of *daruvati* ‘to donate’ + *-č(ij)*). Adjectives (with a passive meaning) may also be formed from prefixed verbs, e.g.: *rozlivnij* (← *rozlivati* ‘to pour (out)’ + *-n(ij)*), e.g., *rozlivne pivo* ‘draught beer’, *rozlivne moloko* ‘unbottled milk’), *peredaval’nij* ‘transmission’ (← *peredava-ti* ‘to transmit’ + *-l’n(ij)*).

Some deverbal adjectives are by origin present tense active participles: *kolûčij* ‘pricky’ (← root *kol-* of *koloti* ‘to prick’ + *-ûč(ij)* with stress shifting from the root to the suffix), *cilûšij* ‘healing’ (← root *cil-* of *ciliti* ‘to heal’ + *-ûš(ij)*), *trudâšij* ‘working’ (← root *trud-* of *truditisâ* ‘to work’ + *-âš(ij)*) (see also section 5.).

4.7. Denominal verbs

Verbs are not only actively derived from each other (see section 4.9), but also from other parts of speech – nouns, adjectives, and adverbs.

Denominal verbs are formed with the use of suffixes both from underived and derived nouns and may have the following meanings, e.g.:

a) Agentive (N + suffix *-uva-/ûva-* + infinitive ending *-ti*): *golovuvati* ‘to chair’ (← *golova* ‘chairman; head’), *tovarišuvati* ‘to be friends’ (← *tovariš* ‘friend’), *učitelûvati* ‘to work as a teacher’ (← *učitel’* ‘teacher’ [← *uči-ti* ‘to teach’]), *advokatuviati* ‘to work as a lawyer’ (← *advokat* ‘lawyer’);

b) Inchoative (N + suffix *-i-* + infinitive ending *-ti*): *vesniti* ‘to begin (about spring)’ (← *vesna* ‘spring’), *zviriti* ‘to brutalize; lit. to become a beast’ (← *zvir* ‘beast’), *kameniti* ‘to turn into stone, to become like a stone’ (← stem *kamen-* of *kamìn* ‘stone’);

c) Ornative (N + suffixes *-a-*, *-uva-*, *-i-* + infinitive ending *-ti*): *kvitčati* ‘to decorate with flowers’ (← stem *kvitč-* of *kvitka* ‘flower’), *asfal’tuvati* ‘to asphalt’ (← *asfal’t* ‘asphalt’), *vantažiti* ‘to load’ (← *vantaž* ‘load’);

d) Causative / factitive (N + suffixes *-i-*, *-uva-* + infinitive ending *-ti*): *gnìviti* ‘to give rise to anger’ (← *gnìv* ‘anger’), *durmaniti* ‘to befuddle’ (← *durman* ‘thornapple, narcotic’), *geroìzuvati* ‘to glorify’ (← *geroj* ‘hero’ + infix *-ìz-*).

Verbs designating various actions may be formed from one and the same noun with the use of various suffixes, e.g., *došiti* ‘to be raining’ (about rain as a natural phenomenon) and *došuvati* ‘to generate artificial rain using special machinery’ (both derived from *doš* ‘rain’).

Circumfixation is also used to form verbs with factitive meaning: *o-bož-i-ti* ‘to idolize’ (← root *bož-* of *bog* ‘god’ + prefix *o-* + suffix *-i-* + infinitive ending *-ti*), *pokaličiti* ‘to cripple’ (← root *kalič-* of *kalika* ‘cripple’ + prefix *po-* + suffix *-i-* + infinitive ending *-ti*).

4.8. Deadjectival verbs

These verbs are formed with the use of suffixes from underived and derived adjectives, but not from modified adjectives expressing the intensity of a quality. The most productive deadjectival verbs are:

a) Inchoative (A + suffix *-ì-* + infinitive ending *-ti*), e.g., *bìliti* ‘to become white’ (← *bìl-ij* ‘white’), *bronzovìti* ‘to become of a bronze colour’ (← *bronzov-ij* ‘bronze’ [← *bronzà* ‘bronze’]), *sinìti* ‘to become dark blue’ (← *sin-ij* ‘dark blue’). Some verbs can be formed from the positive as well as from the comparative of adjectives, e.g., *žovtìti* ‘to become yellow’ (← *žovt-ij* ‘yellow’) and *žovtìšati* ‘to become more yellow’ (← *žovtìš-ij* ‘more yellow’). Verbs derived from adjectives with an approximative meaning are less productive: *vodâvìti* ‘to become watery’ (← *vodâv-ij* ‘watery’);

b) Factitive (A + suffix *-i-* + infinitive ending *-ti*), e.g., *sinìti* ‘to make dark blue’ (← *sin-ij* ‘dark blue’), *moloditi* ‘to make young’ (← *molod-ij* ‘young’).

4.9. Deverbal verbs

In modern Ukrainian, deverbal word-formation is distinguished by a high activity and a large variety of means (cf. Il’in 1958; Klimenko 1973; Voznij 1981; Žovtobrûh 1979; Sokolova 2003).

Affixation is the most active process. Suffixes may function as indicators of the infinitive (-*ti*) and inflectional classes of verbs (thematic vowels -*a-*, -*i-*, -*ì-*). Suffixes and prefixes also express the meaning of verbal aspect and aktionsart as well as spatial and time-related meanings. The use of the postfix -*sâ* (a relict of the Common Slavic reflexive pronoun *sebę*) is also a peculiar feature of verbal word-formation. It expresses voice relations, in particular orientation of the action to the subject: *učitisâ* ‘to learn (intrans.)’ ← *učiti* ‘to teach sb. (trans.)’. Circumfixation is commonly used to derive verbs from nominal parts of speech.

The complex system of intraverbal word-formation supports the synthetic typological feature of the Ukrainian grammatical system. Prefixes and suffixes with different meanings may be combined in the structure of verbs. Thanks to such combinations, various relations of the action to the subject or to the object as well as static and dynamic attributes of the subject and object may be expressed in the semantics of deverbal verbs.

Verbs can be formed from underived verbs with the use of suffixes, the postfix -*sa*, prefixes and circumfixes on four levels of derivation, e.g., *biti* ‘to beat’ → I level: *nabiti* (pf.) ‘to pack’ → II level: *nabi-va-ti* (ipf.) ‘to pack’ → III level: *po-nabivati* (pf.) ‘to pack a lot of things’ → IV level: *ponabivati-sâ* (pf.) ‘to crowd’.

The formation of verbs being derivatives from other parts of speech, is limited to only two derivation levels, e.g., *kučerâviti* (ipf.) ‘to make curly’ (← *kučerâv-ij* ‘curly’) → I level: *za-kučerâviti* (pf.) ‘to have made curly’ → II level: *zakučerâviti-sâ*(pf.) ‘to become curly’.

4.9.1. Prefixation

Prefixation is most productive in the formation of deverbal verbs. Prefixes may express the meaning of

- a) Perfective aspect: *z-roboti* ‘to have done’ (← *roboti* ‘to do’);
- b) Various phases of the action and aktionsart, e.g., Beginning of the action: *po-bìgti* ‘to rush’ (← *bìgti* ‘to run’), *za-bìgati* ‘to start running’ (← *bìgati* ‘to run’); End of the action: *pri-bìgti* ‘to come/arrive running’ (← *bìgti*), *do-bìgti* ‘to reach running’ (← *bìgti*);

Limitation of the action in time: *pro-siditi* ‘to spend some time sitting’ (← *siditi* ‘to sit’);

Limitation of the action in space: *pro-mandruvati* ‘to travel some distance’ (← *mandruvati* ‘to travel’);

Instantaneous action: *po-ciluvati* ‘to kiss once’ (← *ciluvati* ‘to kiss’);

Cumulative action (which includes many objects [one after another]): *pere-strilâti* ‘to shoot down many people’ (← *strilâti* ‘to shoot’);

c) Modes and directions of the action in space, e.g.: *vid-povzti* ‘to crawl away’ (← *povzti* ‘to crawl’), *pere-nesti* ‘to take from one place to another’ (← *nesti* ‘to carry’) (Sokolova 2003).

One verb may include up to four prefixes, e.g.: *po-na-z-do-ganâti* ‘to have caught up everybody one by one’ (← *nazdoganâti* ‘to catch up one by one’ ← *zdoganâti* ‘to chase up’ ← *doganâti* ‘to chase’ ← *dognati* ‘to have caught up’) (Karpilovs’ka 1992: 105).

4.9.2. Suffixation

Verbal suffixes are less numerous. They express the following meanings:

a) Imperfective aspect: *vipis-uva-ti* ‘to write out’ (← *vipisati* (pf.) ‘to have written out’), *pìdsum-ov-uvati* ‘to summarize’ (← *pìdsumuvati* ‘to have summarized’);

b) Intransitivity: *učiti-sâ* ‘to learn’ (← *učiti* ‘to teach’ + postfix *-sâ*);

c) Aktionsart: instantaneous action, e.g., *plig-nu-ti* ‘to take a leap’ (← *pligati* ‘to leap’); intensive instantaneous action, e.g., *plig-o-nuti* ‘to take a strong, long leap’ (← *plignuti*); uninterrupted intensive action, e.g., *grûk-otì-ti* ‘to clatter strongly and continuously’ (← *grûkati* ‘to clatter loudly’).

Circumfixes are also used to express various kinds of aktionsart, e.g.:

To start an action intensively: *roz-kričati-sâ* ‘to start crying strongly’ (← *kričati* ‘to cry’);

To come into condition as a result of intensive action: *do-bìgati-sâ* (← *bìgati* ‘to run’), and others like *pere-svist-uva-ti-sâ* ‘to whistle to each other’ (← *svistiti* ‘to whistle’ + prefix *pere-* + suffix *-uva-* and postfix *-sâ*).

The spectrum of realizable meanings gets narrow with increased intraverbal derivation levels. At the threshold of the fourth level of derivation, only intransitive verbs with the postfix *-sâ* or verbs with the meaning of aktionsart (action which includes many objects) may be formed, e.g., *ponabivatisâ* ‘to crowd’ (cf. above).

The change of the stress position also may be used in derivation, e.g.: *vinositi* ‘to bear (clothes) for a long time’ and *vinositi* ‘to carry out something’. Enantiosemy can be observed, for instance, in verbs denoting different phases of an action: *zagovoriti 1* (intrans.) ‘to start speaking’ and *zagovoriti 2* (trans.) ‘to exhaust sb. with one’s conversation’.

4.10. Derivation of adverbs

Adverbs can be derived with prefixes, e.g., *otut* ‘just here’ (← *tut* ‘here’) as well as with suffixes, e.g., *teperečki* ‘now (expressing endearment)’ (← *teper* ‘now’). Prefixes may express intensification: *nide* ‘nowhere’ (← *de* ‘where’ + prefix-negative particle *nì-*), *anide* ‘nowhere at all’ (← *nide* + prefix-emphatic particle *a-*).

Suffixal adverbs are also regularly derived from the degrees of comparison of qualitative adjectives, e.g., *tih* ‘quietly’ (← *tih-ij* ‘quiet’ + *-o*), *tihše* ‘more quietly’ (← *tihš-ij* ‘quieter’ + *-e*), *najtihše* ‘most quietly’ (← *najtihšij* ‘quietest’ + *-e*), and from numerals, e.g., *tričì* ‘three times’ (← *tri* ‘three’ + *-čì*).

Some adverbs may be considered as circumfixal, e.g., *naodincì* ‘one on one’ (← *odin* ‘one’ + prefix *na-* + suffix *-cì*).

Indefinite adverbs are formed with the use of postfixes: *de-nebud* ‘somewhere’ (← adverb *de* + postfix *-nebud*), *kolis* ‘some time’ (← adverb *koli* ‘when’ + postfix *-s*).

Composition (see section 3), conversion (see section 5.4) and blending (see section 8) are also typical of adverbs.

5. Conversion

Ukrainian word-formation theory used to consider conversion as morphological-syntactic mode of word-formation, in which the change of the

morphological category and syntactic function of the base word is the formal indicator of the derivative (Rusanivskij and Taranenko 2007 [2000]: 277).

Conversion covers also cases of transition from one part of speech to another. Nominal conversion of adjectives, participles, numerals, and pronouns is most common in Ukrainian. As conversion within a single part of speech, some Ukrainian linguists consider the very active transition of relational adjectives into the category of qualitative adjectives and the transition of noun-forms to adverbs and prepositions (cf. Vihovanec' and Gorodens'ka 2004: 342–346; Zagnitko, Daniluk, Sitar and Sukina 2007).

5.1. Nominal conversion

Adjectives or participles naming characteristics of a person, often are converted to nouns, e.g., *čergovij* 'on duty/in charge [doctor]' (← A), *hvorij* 'sick person' (← A), *polonenij* 'captive' (← past tense passive participle of *poloniti* 'to capture'), *starij* 'old man' (← A). Converted to nouns, such words may preserve inherent meanings of gender and number or can be used only in a certain gender or number, and in a specific meaning (sometimes with change of the accent), e.g., *majbutnê* 'future (time)' [as noun only neuter] (← adj. *majbutnij*), *bratova* 'brother's wife' [the stress differs from the adjective *bratova* (*šapka*) 'brother's (cap)'], *viđpusknì* 'vacation pay' [only plural]. Conversions may function as hyperonyms, e.g., *bìle* (neuter) 'white (about everything white)', *varene* (neuter) 'boiled (about everything boiled)'. Some of these words have special meanings: *molodij* 'groom', *moloda* 'bride' (← adj. 'young').

Names of female persons formed from masculine nouns with the use of an ending constitute a special type of nouns: *kuma* 'godmother' (← *kum* 'godfather').

5.2. Adjectival conversion

This variety of conversion is characteristic of participles, less so of nouns, numerals, pronouns and adverbs, e.g., *zìbranj* 'self-disciplined, concentrated' (< past tense passive participle of *zìbraty* 'to gather'); *peršij* 'highest, best' (< ordinal numeral *peršij* 'first'); *nìâkij* 'bad, worth nothing' (< negative pronoun *nìâkij* 'no one, none').

Both indigenous and borrowed adverbs combined with nouns may be converted to adjectives: (*avtomobì*) *naprokat* ‘rented (car); lit. (car) for renting’, (*soročka*) *navipusk* ‘(shirt) worn outside (trousers)’, (*znannâ*) *apriori* ‘apriori (knowledge)’, (*kartopla*) *fri* ‘fried (potatoes)’.

5.3. Verbal conversion

These derivatives are not numerous since verbs are actively formed through derivation from nominal parts of speech (see section 4.7 and 4.8). The following onomatopoeia and interjections may function as verbs: *plig* ‘hop’, *stuk* ‘knock’, *bul* ‘plop’; *oj* ‘ouch’, *ah* ‘ah’, *oh* ‘oh’. Onomatopoeia in this function may also be considered as deverbal verbs meaning instantaneous actions and formed with the use of clipping (cf. section 8): *plig* (← *plig-ati* ‘to leap’), *stuk* (← *stukati* ‘to knock’).

5.4. Adverbial conversion

Case-forms of nouns without prepositions also may convert to adverbs, e.g., *lìtom* ‘in summer’ (< ablative singular of *lìto* ‘summer’), *dnâmi* ‘these days’ (< ablative plural of *den* ‘day’), *gurtom-ladom* ‘together, in unison’ (< ablative singular of *gurt* ‘company’ + ablative singular of *lad* ‘order’), as well as case forms with prepositions *vbik* ‘aside’ (< accusative singular of *bik* ‘side’ + *v* ‘to’), *poverhu* ‘on top’ (< prepositional case singular of *verh* ‘top’ + *po* ‘on’), *zvečora* ‘since evening’ (< genitive singular of *večir* ‘evening’ + *z* ‘since’), *navesni* ‘in spring’ (< prepositional case singular of *vesna* ‘spring’ + *na* ‘in’).

Prepositional combinations of case forms of numerals may also convert to adverbs: *vodno* ‘together’ (< accusative of the neutral numeral *odno* ‘one’ + *v* ‘to’); pronouns: *peredusim* ‘first of all’ (< ablative of the neutral singular pronoun *use* ‘everything’ + *pered* ‘before’).

Converted adverbs can be spelled as separate words or hyphenated: *sam na sam* ‘alone’ (< nominative of the masculine pronoun *sam* ‘oneself’ + *na* ‘on’ + accusative of the same pronoun), *po-latinì* ‘(in) Latin’ (< prepositional case of the noun *latin* ‘Latin’ + *po* ‘in’). This group of words takes an active part in

compounding: *voleû-nevoleû* ‘willy-nilly’ (< ablative of the feminine nouns *volâ* ‘will’ and *nevolâ* ‘necessity’).

6. Backformation

This method of word-formation is common in conversational speech, in particular, in baby speech: *loga* ‘spoon’ (< root *log-* of the noun *ložka* ‘spoon’, its backformation shows irregular alternation of *ž* → *g*, opposed to the regular alternation *g* → *ž* as in *noga* ‘leg’ → *nìžka* ‘small leg’). Backformation is also found in some conversational nouns of male persons from female personal nouns: *doâr* ‘milker-man’ (← *doârka* fem. ‘milker, milkmaid’); the regular model is: *sekretarka* ‘female secretary’ (← *sekretar* ‘secretary’ + suffix *-k(a)*).

7. Reduplication

Words or parts of words may be repeated to form new words, e.g., interjections: *ha-ha* ‘ha-ha’, less frequently: *ha-ha-ha* ‘ha-ha-ha’, *bul’-bul’* ‘plop-plop’, *oj-oj-oj* ‘auch-auchach’ (Taranenko 2007: 568–569).

Repetition of a word is used to intensify its meaning: *sinij-sinij* ‘blue-blue, extra blue’, *tih-tih* ‘quietly-quietly, very quietly’, *siditi-siditi* ‘to sit for a long time; lit. to sit-to sit’.

Various forms of words with the same stem, but different endings may be repeated: *davnim-davno* ‘very long ago’ (< ablative and nominative case of the archaic short neutral adjective *davno* ‘old, ancient’). Root reduplication may be accompanied by enlargement of the second component: *ten’-telen’* ‘sound of the bell’ or changing the beginning of the word: *tindi-rindi* ‘tittle-tattle, empty words’. Often non-affixed and affixed words can be reduplicated, e.g., *gustij-pregustij* ‘very thick’ (← *gustij* ‘thick’ + *pre-* (intensifying prefix)), *sil-silenna* ‘innumerable, very many’ (← *sil* [here:] ‘large quantity’ + *-enn(a)*).

A specific semantic reduplication effect is represented in words where similar meanings are denominated by various suffixes: *vodič-en'ka* secondary diminutive to 'water' (← stem *vodič-* of *vodicâ* diminutive to 'water' [*vod-a*] + suffix *-en'k(a)*).

8. Blending

Blends cover derivatives in which the beginning of the first and the end of the second word of the primary denominations are connected (cf. Klimenko 2007 [2000]: 705 on "telescope words" in Ukrainian), e.g., *reanìmobìl'* 'resuscitation ambulance van' (← *reanìm-* of *reanìmaciâ* 'resuscitation' + *-mobìl'* of *avtomobìl'* 'automobile'), or the initial syllable of the first word and the first letter of the second are combined: *viš* 'higher educational institution' (← syllable *vi-* of the adjective (comparative) *viša* 'higher' + letter *š* of *škola* 'school'). Blending is common in fiction style, so many of these words have their authors: *čuhraïnec'* 'Ukrainian indifferent to his/her culture' (← *čuhra* 'cut branches of a tree' + final part *-ïnec'* of *ukraïnec'* 'the Ukrainian' (the word was invented by Ostap Višna, a Ukrainian writer and satirist of the 20th century), *lûbìl'* 'love-pain' (← syllable *lû-* of *lûbov* 'love' + *bìl'* 'pain') – the author of this word is Mixajl' Semenko, a Ukrainian futurist poet of the first half of the 20th century (Vokal'čuk 2008).

9. Clipping

This method of word-formation prevails among nouns (Žovtobrûh 1979: 314–403; Nelûba 2007).

Abbreviations may be composed of the first letters of a multi-word denomination: *VNZ* 'higher educational institution' (← the first letters of the adjectives *višij* 'higher' and *navčal'nij* 'educational' and the noun *zaklad* 'institution'). They can include the first letters of the components of a compound, e.g., *DAÏ* 'state traffic police' (← *deržavna* (adj.) 'state', *avtoïnspekciâ* 'traffic police'), or the first syllables: *Mìnfìn* 'Ministry of Finance' (← *mìništerstvo* 'Ministry' + *fìn-* of *fìnansi* 'finance').

Only the first element of the underlying expression may be reduced: *deržmajno* ‘stateowned property’ (← root *derž-* of *deržavnij* ‘state(-owned)’ + *majno* ‘property’).

Some reduced stems are used in conversational speech independently: *zav* ‘manager’ (a generally accepted word also in written texts). It goes back to the first part of *zaviduvač* ‘manager’.

Often, suffixes are added to clipped stems: *telik* (← syllable *tel-* of *televìzor* ‘TV-set’ + *-ik*), *vundìk* (← syllable *vund-* of the loanword *vunderkind* ‘wonder child, wunderkind’ + *-ik*) (Stavic´ka 2003).

10. Word-creation

Writers often create words, but such denominations seldom leave the limits of an individual text. For example, Oleg Čornoguz, a modern Ukrainian writer, invented the following words to ironically denominate various muskrat types: *šepeton* ‘fur-cap-like muskrat’ (← the sounds *še* and *pe* stand for the first letters of the stem *šapk-* and the root *podìb-* of the compound adjective *šapkopodìbnij* ‘fur-cap-like’ + first syllable *on* of *ondatra* ‘muskrat’), *kačkopon* ‘duck-like muskrat’ (← *kačkop(odìbnij)* ‘duck-like’ + *on* of *ondatra*).

New word-creations can be formed in analogy to existing words and elements, e.g., *bìbliofag* ‘bookworm’ (← *bìiblio* + *-fag* ‘-phagus’; cf. *bìbliofil* and *antropofag* ‘anthropophagus, cannibal’). The author of *bìbliofag* was Mikola Zerov, the head of the Ukrainian neoclassic school in the beginning of the 20th century (Koloïz 2003: 15). The word *rajgusak* (← syllable *raj-* of the relational adjective *rajonnij* ‘district’ + *gusak* ‘gander’) was invented by the founder of Ukrainian cinematography, filmmaker and writer of the first half of the 20th century, Oleksandr Dovženko; compare the stylistically neutral word of this model: *rajsud* ‘district court’ (← *raj-* + *sud*) (Koloïz 2007).

New words are often created according to the charade principle. Thus, an underived word can become divisible into parts, cf. the real word *kavun* ‘watermelon’ and the pun *kav* + *un* ‘coffee-lover’ (← *kava* ‘coffee’ + suffix *-un*) (Koloïz 2003).

Punning word-formation may be deemed a type of word-creation, compare, e.g., *ekstranonsens* in the meaning ‘extrasensory charlatan’ (the word was invented by Andrij O. Bilec’kij, a well-known Ukrainian linguist of the 20th century) and the real words *nonsens* ‘nonsense’ and *ekstrasens* ‘extrasensory individual’ which was the model for this word (cf. also section 8).

11. References

Âcenko, Ìvan T. 1980–1981 *Morfemnij analiz: Slovnik-dovidnik*. 2 volumes. Kiïv: Viša škola.

Bilec’kij, Andrij O. 1958 Pro spìvstavne doslidženna slovotvoru riznih mov. In: *Naukovij šoričnik za 1957 rik*, 152–154. Kiïv: Vidavnictvo Kiïvs’kogo deržavnogo unìversitetu.

Bulahovskij, Leonid A. 1978 Deetimologizacia v ruskom azyke. In: Leonid A. Bulahovskij, *Vibrani pracì*. Vol. 3, 345–372. Kiïv: Naukova dumka.

Dokulil, Miloš 1962 *Tvořeni slov v češtine. I. Teorie odvozovani slov*. Praha: ČAV.

Fedurko, Mariâ Û. 2003 *Morfonologiâ vidimennikovogo slovotvorennâ*. Kiïv/Drogobič: Vimir.

Grešuk, Vasil’ V. 1995 *Ukraïns’kij vîdprikmetnikovij slovotvir*. Ìvano-Frankivs’k: Plaj.

Ïl’în, Vasil’ S. 1951 Slovotvir. In: Leonid A. Bulahovs’kij (ed.), *Kurs sučasnoï ukraïns’koï lîteraturnoï movi*. Vol. 1, 344–427. Kiïv: Radans’ka škola.

Ïl’în, Vasil’ S. 1953 *Prefiksi u sučasnij ukraïns’kij movi*. Kiïv: Vidavnictvo AN URSR.

Jermolenko, Svìtlana A. (ed.) 1999 *Ukraïns’ka mova*. Opole: Uniwersytet Opolski. Instytut Filologii Polskiej.

Karpilovs’ka, Êvgeniâ A. 1992 Morfemna sîtka âk ìnstrument doslidžennâ budovi slova. *Ukraïns’ke movoznavstvo* 19: 100–110.

Karpilovs'ka, Êvgeniâ A. 1999 *Sufiksál'na pidsistema sučasnoï ukrains'koï literaturnoï movi: budova ta realizaciâ*. Kiïv: Institut movoznavstva imeni O. O. Potebni NAN Ukraïni.

Karpilovs'ka, Êvgeniâ A. 2002 *Korenevij gnïzdovij slovník ukrains'koï movi*. Kiïv: Ukraïns'ka enciklopediâ imeni Mikoli P. Bažana.

Karpilovs'ka, Êvgeniâ A. 2006 *Vstup do prikladnoï lingvistiky: Komp'ûterna lingvistika*. Doneck: Êgo-Vostok, Ltd.

Klimenko, Nîna F. 1973 *Sistema afiksál'nogo slovtvorennâ sučasnoï ukrains'koï movi*. Kiïv: Naukova dumka.

Klimenko, Nîna F. 1982 Struktura leksiko-semantičnogo polâ. In: Mariâ M. Pešak (ed.), *Formalizovanì osnovi semantičnoï klasifikacii leksiki*, 99–194. Kiïv: Naukova dumka.

Klimenko, Nîna F. 1984 *Slovtvorča struktura i semantika skladnih sliv u sučasnij ukrains'kij movi*. Kiïv: Naukova dumka.

Klimenko, Nîna F. 2007 [2000] Bezafiksne slovtvorennâ. In: *Ukrains'ka mova: Enciklopediâ*, 44. Kiïv: Ukraïns'ka enciklopediâ imeni Mikoli P. Bažana.

Klimenko, Nîna F. 2007 [2000] Kompoziciâ osnov. In: *Ukrains'ka mova: Enciklopediâ*, 274. Kiïv: Ukraïns'ka enciklopediâ imeni Mikoli P. Bažana.

Klimenko, Nîna F. 2007 [2000] Slovoskladannâ. In: *Ukrains'ka mova: Enciklopediâ*, 639–640. Kiïv: Ukraïns'ka enciklopediâ imeni Mikoli P. Bažana.

Klimenko, Nîna F. 2007 [2000] Teleskopîâ. In: *Ukrains'ka mova: Enciklopediâ*, 705. Kiïv: Ukraïns'ka enciklopediâ imeni Mikoli P. Bažana.

Klimenko, Nîna F. 2007 [2000] Êkstopozit. In: *Ukrains'ka mova: Enciklopediâ*, 842. Kiïv: Ukraïns'ka enciklopediâ imeni Mikoli P. Bažana.

Klimenko, Nîna F. and Êvgeniâ A. Karpilovs'ka 1991 Morfemni strukturi sliv u sučasnij ukrains'kij movi. *Movoznavstvo* 4: 10–21.

Klimenko, Nîna F. and Êvgeniâ A. Karpilovs'ka 1994 Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and its Applications. *Journal of Quantitative Linguistics* 2: 113–131.

Klimenko, Nîna F. and Êvgeniâ A. Karpilovs'ka 1998 Morfemika slov'âns'kih mov ak ob'êkt tipologičnogo vivčennâ. *Movoznavstvo* 2–3: 117–133.

Klimenko, Nîna F., Êvgeniâ A. Karpîlovs´ka, Viktor S. Karpîlovs´kij and Tetâna I. Nedoziim 1998 *Slovník afiksál´nih morfem ukraïns´koï movi*. Kiïv: Ìnstitut movoznavstva ìmenì O. O.Potebnì NAN Ukraïni.

Klimenko, Nîna F., Êvgeniâ A. Karpîlovs´ka and Larisa P. Kislûk 2005 *Škil´nij slovtvîrnij slovník sučasnoï ukraïns´koï movi*. Kiïv: Naukova dumka.

Klimenko, Nîna F., Êvgeniâ A. Karpîlovs´ka and Larisa P. Kislûk 2008 *Dinamičnì procesi v sučasnomu ukraïns´komu leksikoni*. Kiïv: Vidavničij òim Dmitra Burago.

Koloiz, Žanna V. 2003 *Tlumačno-slovtvîrnij slovník okazionalizmiv*. Krivij Rìg: Avva.

Koloiz, Žanna V. 2007 *Ukraïns´ka okazional´na derivaciâ*. Kiïv: Akcent.

Kovalik, Ìvan Ì. 1958 *Včennâ pro slovtvîr: Slovtvorčì častini slova*. L´vîv: Vidavnictvo L´vîvs´kogo deržavnogo unìversitetu.

Kovalik, Ìvan Ì. 1961 *Včennâ pro slovtvîr: slovtvorča harakteristika slova. Vidnošennâ včennâ pro slovtvîr do ìnših movoznavčih disciplìn*. L´vîv: Vidavnictvo L´vîvs´kogo deržavnogo unìversitetu.

Kovalik, Ìvan Ì. 1965 Svoêrìdnì osoblivostì ìmennikovogo slovtvoru ukraïns´koï movi. In: Ìvan K. Bilodid (ed.), *Gramatičnì ta stilističnì studii z ukraïns´koï ì rosìjs´koï mov*, 69–89. Kiïv: Vidavnictvo AN URSS.

Nelûba, Anatolij M. 2007 *Áviša ekonomii v slovtvîrnij nomìnacii ukraïns´koï movi*. Harkìv: Harkìvs´kij nacìonal´nij unìversitet ìm. V. N. Karazìna.

Pavlovskij, Aleksej P. 1818 *Grammatika malorosìjskogo narečìâ*. Sankt-Peterburg: V tipografii Vasiliâ Plavil´šikova.

Polûga, Lev M. 1983 *Morfemnij slovník*. Kiïv: Viša škola.

Puzynina, Jadwiga 1978 Transpozycja, mutacja, modyfikacja. *Poradnik językowy* 5: 193–199.

Rusanivs´kij, Vitalij M. 2007 [2000] Ukraïns´ka mova. In: *Ukraïns´ka mova: Enciklopediâ*, 742–744. Kiïv: Ukraïns´ka enciklopediâ ìmenì Mikoli P. Bažana.

Sìkors´ka, Zinaïda S. 1985 *Ukraïns´ko-rosìjs´kij slovtvorčij slovník*. Kiïv: Radans´ka škola.

- Smal'-Stoc'kij, Roman 1929 *Primitivnij slovotvir*. Warszawa: Zakłady Graficzne E. i K. Koziński.
- Sokolova, Svìtlana O. 2003 *Prefiksál'nij slovotvir dièsliv u sučasnij ukrains'kij movi*. Kiïv: Naukova dumka.
- Stavic'ka, Lesâ O. 2003 *Korotkij slovník ukrains'koï žargonnoï leksiki*. Kiïv: Kritika.
- Struganec', Lûbov V. 2002 *Dinamika leksičnih norm ukrains'koï literaturnoï movi XX stolittâ*. Ternopìl': Aston.
- Taranenko, Oleksandr O. 2007 [2000] Reduplikaciâ. In: *Ukrains'ka mova: Enciklopediâ*, 568–569. Kiïv: Ukrains'ka enciklopediâ imeni Mikoli P. Bažana.
- Vakarûk, Lûdmila O. and Stefania E. Panc'ó 2007 *Ukrains'kij slovotvir u terminah: Slovník-dovìdnik*. Ternopìl': Džura.
- Valûh, Zoâ O. 2005 *Slovotvirna paradigmatica imennika v ukrains'kij movi*. Kiïv/Poltava: ASMI.
- Vihovanec', Ìvan R. 2007 [2000] Sintetizm. In: *Ukrains'ka mova: Enciklopediâ*, 619. Kiïv: Ukrains'ka enciklopediâ imeni Mikoli P. Bažana.
- Vihovanec', Ìvan R. and Katerina Gorodens'ka 2004 *Teoretična morfologiâ ukrains'koï movi*. Kiïv: Pul'sari.
- Vokal'čuk, Galina M. 2008 *Slovotvorčist' ukrains'kih poetiv XX stolittâ*. Ostrog: Naciónal'nij universitet "Ostroz'ka akademiâ".
- Voznij, Teodozìj M. 1981 *Slovotvir dièsliv v ukrains'kij movi u porivnânni z rosìjs'koû ta bìlorus'koû*. L'viv: Viša škola.
- Zagnitko, Anatolij P., Ìlla G. Danilûk, Ganna V. Sitar and Ìnna A. Šukina 2007 *Slovník ukrains'kih prijmennikiv. Sučasna ukrains'ka mova*. Donec'k: VAO.
- Žovtobrûh, Mihajlo A. (ed.) 1979 *Slovotvir sučasnoï ukrains'koï literaturnoï movi*. Kiïv: Naukova dumka.
- Žovtobrûh, Mihail A. and Aleksandr M. Moldovan 2005 Ukrainskij âzyk. In: Aleksandr M. Moldovan, Sergej S. Skorvìd and Aleksandr E. Kìbrìk (eds.), *Âzyki mîra. Slavânskìe âzykì*, 513–548. Moskva: Akademiâ.

**Диференціація словотворчих ресурсів у сучасній українській
номінації⁴⁴**

1. Роль словотворення в процесах сучасної української номінації є ваговою, якщо не провідною. *Словотворчі ресурси*, за визначенням І.І. Ковалика, „весь мовний будівельний матеріал, з якого вже утворились або ще утворюються нові слова різними словотворчими способами” – це „багатогранні за своєю смисловою структурою і морфемною будовою величини” [Ковалик 2007: 92]. При дослідженні масиву новотворів – похідних лексем, не засвідчених словниками української мови, виданими до 1991 року, тобто року проголошення незалежності України, можна спостерігати, зокрема, явище *диференціації словотворчих ресурсів*, яке є наслідком конкурування паралельних варіантних утворень серед нової похідної лексики і становить перехід словотвірних варіантів у розряд словотвірних синонімів (трактування услід за [Тихонов 1985], [Ковалик 2003], [Клименко 1979], [Родніна 1970].).

В основі конкурування одиниць у сучасній мовній практиці, властивого не лише українській мові, а й іншим слов'янським мовам, лежить паралельне називання одного об'єкта [Таран 2011], унаслідок існування явища словотвірної варіативності твірних основ і формантів та словотвірних моделей. *Словотвірні варіанти* – похідні слова, повністю тотожні за значенням, але оформлені паралельними словотворчими формантами. Закладена в системі мови можливість утворення варіантних форм призводить до варіантів бажаних і небажаних з погляду норм літературної мови: „зайвим баластом” стають варіанти-дублети, „що не мають додаткових відтінків значень або стилістичного забарвлення”. „Коли ж варіанти набувають додаткових виражальних можливостей, вони стають синонімами – ідеографічними або стилістичними, тобто позиційною, контекстуальною або функціонально-

⁴⁴ Уперше опубліковано в: Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: Зборник радова са четрнаесте међунар. науч. конф. Комисје за творбу речи при Међ. комитету слависта (Београд, 28-30 маја 2012) / Главни уредник Рајна Драгићевић. – Београд: Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 2012. – С.109-120.

стилістичною нормою” [Пилинський 1979, 83-84]. Конкурування словотвірних варіантів серед новотворів може мати різні наслідки: 1) паралельне їх співіснування (явище надлишковості з погляду норми), 2) „боротьба” й витіснення одного чи декількох конкурентів, 3) розходження їхньої семантики й розмежування їх як словотвірних синонімів. *Словотвірні синоніми* – спільнокореневі похідні слова, які мають однакове або близьке (наявність додаткових семантичних компонентів) словотвірне значення, виражене за допомогою різної словотворчої структури.

Дослідники номінації в текстах різних функціональних стилів визначають співвідношення окремих способів і засобів номінації з окремими функціональними стилями [Виноградова 1984], систематизують співвідношення паралелізму, спеціалізації й інтеграції з погляду реалізації загальних принципів найменування в різних стилях. І. Онхайзер зазначає, зокрема, що „паралельні способи... як правило, пов’язані з функціонально-стилістичною диференціацією”, а „зменшенню варіативності в межах однієї функціональної сфери... протиставлений розвиток варіантності відносно різних функціональних стилів...”, зауважуючи, що „надання переваги реалізації окремих словотвірних категорій загалом, а також різний ступінь частотності реалізації моделей та різне їх наповнення свідчить почасти про зовсім різні номінативні потреби в окремих функціональних сферах” [Онхайзер 1990: 7-8].

Українські дослідники активних інноваційних процесів у різних функціональних стилях аналізують нову похідну лексику в складі певних словотвірних комплексів: гнізд, рядів, категорій. Є.А. Карпіловська, зіставляючи активність синонімічних питомих і словотворчих засобів, зазначає, що „у потоці сучасних українських новотворів вирізняються номінації з різними функціональними характеристиками: загальноживані слова й терміни, професіоналізми, слова з нейтральним експресивно-оцінним потенціалом і лексеми з виразними негативними чи позитивними конотаціями різного походження” [Карпіловська 2008: 45].

2. Основною *фактичною базою* пропонованого дослідження стали матеріали комп’ютерного фонду лексико-словотвірних інновацій (КФІ) у

сучасній українській мові, створеного співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України за текстами українськомовних друкованих, електронних та Інтернет-видань переважно 2004-2010 рр. обсягом близько 20 тисяч одиниць із контекстом їх уживання і його паспортизацією. До складу фонду входять номінації, не зафіксовані в словниках радянської доби (виданих до 1991 р.). До аналізу залучено також сучасні орфографічні, тлумачні, неологічні словники 2000-2010 років: „Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики”; „Великий тлумачний словник сучасної української мови”; „Сучасний словник іншомовних слів”; „Лексико-словотвірні інновації” (3 випуски), „Нове в українській лексиці”, словники й праці із серії „Українська індивідуально-авторська неографія” (6 випусків, 2009-2011), окремі приклади з монографічних досліджень, присвячених динамічним процесам в українській лексиці останніх десятиліть [Стишов 2005], [Нелюба 2007], [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008], [Таран 2011].

Комплексний підхід до вивчення нової лексики на предмет виявлення гіперо-гіпонімічних зв'язків нової одиниці, її синонімів, зокрема синонімів-конкурентів, антонімів, синтагматичних зв'язків у словосполуках, епідигматичного потенціалу такої одиниці дозволяє бачити картину активного функціонування словотворчих ресурсів у сучасній українській номінації та тенденції їх розвитку.

Серед завдань дослідження – визначення типів диференціації словотворчих ресурсів, окреслення груп похідних, які демонструють таке розмежування, з'ясування чинників, які сприяють розмежуванню питомих та іншомовних словотворчих ресурсів у сучасній українській мовній практиці. За об'єкт дослідження обрано явища оновлення в словотвірних розрядах українських слів, активні словотвірні моделі яких демонструють диференціацію словотворчих ресурсів.

2.1. Аналізуючи розмежування словотвірних варіантів серед новотворів, можна визначити два *типи диференціації*: це поява

- 1) семантичних конотацій при позначенні різних аспектів поняття;

2) стилістичних конотацій, викликаних номінативними потребами мовців у межах різних функціональних стилів.

Семантичні конотації (позначення різних аспектів поняття) показує приклад композитів з основою **кіно-**, які використовують іншомовні та питомі компоненти в гібридах і демонструють (при збереженні частково і словотвірної варіантності) аспектуалізацію особи за її відношенням до кінематографу: *кіноман* : *кінолюб* : *кінофан* – любитель, шанувальник кіно; *кінолюбитель* : *кіноаматор* – той, хто займається кіно непрофесійно; *кіномайстер* – видатний фахівець у галузі кінематографії. Конкурування іншомовних основ **-ман**, **-фан** та питомої основи **-люб** демонструє взаємодію тенденцій націоналізації й інтернаціоналізації в процесах словотворення.

Стилістичні конотації (розмежування за функціональними стилями) можна показати на прикладі вимог літературної норми до вживання в офіційно-діловому стилі іменників чоловічого роду на позначення осіб жіночої статі: *жінка-директор*, *директор*, тоді як наявні похідні іменники жіночого роду обмежені розмовним стилем: *директорка*, *директриса*, *директорша*. На стилістичну диференціацію можуть впливати як мовні чинники: маркованість формантів, (скажімо, суфікси **-их(а)**, **-ух(а)**, **-ш(а)** на позначення осіб жіночої статі обмежені тільки розмовним стилем), творення за аналогією з поєднанням різностильових основ або основ з метафоризованим значенням, що надає експресивності (нейтральне *маслороб*, але експресивне *віршороб*), так і позамовні чинники: мовна політика, національні традиції тощо.

3. Розглянемо групи похідних, які демонструють диференціацію словотворчих ресурсів за названими типами: іменники на позначення процесуальної семантики та наслідку або місця дії; новотвори на позначення особи; активні дієприкметники та віддієслівні іменники й прикметники; суфіксальні іменники на позначення осіб жіночої статі.

2.2. Іменники на позначення дії та наслідку або місця дії. Стилістичне розмежування відбувається на рівні вибору словотворчих засобів за критерієм походження, наприклад, суфіксального форманта при іншомовній основі: *татування* – *татуаж*, *паркування* – *паркінг* (і блоковане сучасною

словотвірною нормою *парковка*). У гібридах з'являються додаткові семантичні компоненти, які видозмінюють словотвірне значення похідного і впливають на його лексичну семантику. Порівняймо: *татуаж* – нанесення татуювання для виправлення незначних вад зовнішності; контурний (перманентний) Т.(атуаж) – нанесення малюнка довкола очей, губ і т.ін. [ССІС 2006: 663] і *татуювання* – нанесення на тіло зображення за допомогою наколювання його на шкіру, а також сам візерунок, напис, нанесений таким чином [ССІС 2006: 663]. Лексеми розрізняють і за семантичним компонентом і за словотвірним значенням: *татуаж* – „з косметичною метою” та на позначення лише результату дії; та *татуювання* – „з декоративною метою” і на позначення дії та її результату.

Паркінг – тривала зупинка, стоянка, постійна автостоянка. Інша назва – *паркування* [ССІС 2006: 519] Натомість ВТС СУМ подає значення лексеми *паркування* як „дія за знач. **паркувати**” (у розмовному мовленні та ЗМІ функціонує також не рекомендоване сучасною словотвірною нормою *парковка* в значенні дії та місця). Контексти КФІ підтверджують уживання іншомовного *паркінг* на позначення лише місця для паркування (*автопаркінг*, синонім до *паркмайданчик*, *паркомісце* та словосполук *паркувальний майданчик*, *паркувальне місце*):

*Компанія планує звести 19-поверховий будинок із підземним **паркінгом**.*

*У центрі Києва охороняють лише багаторівневі **паркінги**.*

*Не обійшлося на брифінгу без запитань щодо нововведень на **паркмайданчиках***

*Що стосується вартості **паркомісця** в об'єктах преміум-класу...*

*Водіям запропонували стартові пакети для оплати **паркувального місця**.*

*Ця послуга запрацювала ... на трьох **паркувальних майданчиках**...*

Офіційні урядові сайти gov.ua подають в офіційних ділових паперах словосполуки *паркувальний майданчик* або *місце для паркування*. Їх і слід вважати нейтральними позначеннями як терміни-гіпероніми, адже це нормативні державні акти.

3.2. Назви осіб за професією (виконавців дії). На стилістичне розмежування вживання словотвірних синонімів впливає взаємодія тенденцій

націоналізації й інтернаціоналізації, особливо в науковому стилі й термінології. Поєднання іншомовних компонентів, як правило, зберігає стилістичну нейтральність. За появи гібридів може з'являтися або експресивна маркованість (найчастіше при поєднанні різностильових основ), або нові відтінки в значенні, що призводить до стилістичної диференціації словотвірних синонімів. Скажімо, запозичені основи **-ман**, **-фан**, **-філ** і питомі **-люб**, **-любєць** у композитах позначають пристрасне захоплення особи чимось, причому, поєднуються або обидві запозичені (*інетоман, інтернетоман, кавоман, кіноман, кліпоман, лудоман, мобіломан, телеман, трояндоман, шопоман; мотофан; кліпофіл*) або обидві питомі (*правдолюб/правдолюбєць, котолуб, людолюб, словолюб*). Особливістю новотворів є гібридизація (*ігроман, каволуб, котофіл, речоман*) й паралельне вживання варіантів, пор.: *кіноман : кінолюб : кінофан* (любитель, шанувальник кіно); *лудоман : ігроман* (той хто має хворобливу пристрасть до комп'ютерних ігор); *кавоман : каволуб* (любитель кави), *котолуб і котофіл* (той, хто любить котів) тощо.

В українському словотворенні є низка засобів на позначення особи, яка щось виробляє, виготовляє, продукує. Найчастіше це композити з другою основою-ідентифікатором: **-виробник**; **-роб**; віддієслівні іменники із суфіксальним формантом **-ник** на позначення особи, яка виконує дію, названу дієсловом; серед неозапозичень дослідники виділяють низку найменувань з **-мейкер** на позначення „фахівця, який виконує певну роботу”.

Серед новотворів з використанням названих паралельних словотвірних засобів, які позначають виробника кліпів, клонів, фільмів, можна простежити їхнє семантичне й стилістичне розмежування, переважно за рахунок семантичної й експресивної навантаженості другої основи: *кліпмейкер, клонмейкер, фільммейкер і фільмовиробник* – той, хто продюсує або керує виробництвом названої продукції; *кліпувальник, клонувальник, фільмувальник* – виконавець дії, названої дієсловом; *кліпороб, клонороб, фільмороб* – виробник неякісної продукції. Іншомовна основа **-мейкер** у композитах зберігає нейтральність, а тому використовується в професійному мовленні, для надання офіційності використовують нейтральне *виробник*, натомість віддієслівні

афіксальні новотвори набувають ознак розмовності порівняно з композитами з основами **-мейкер, -виробник**. Композити на **-роб** мають виразне експресивне забарвлення з негативним відтінком, а тому не можуть функціонувати в професійному чи діловому мовленні, залишаючись ознакою розмовного, художнього або ж публіцистичного стилів.

На семантико-прагматичну й функціонально-стилістичну диференціацію названих словотворчих засобів вказувала Є.А. Карпіловська, наголошуючи, що „українська мова для позначення осіб, що виробляють важливі для життя українців продукти, застосовує опозиції родових найменувань – простих афіксальних похідних, у структурі яких приховано конкретну процесуальну ознаку суб'єкта, названого їх твірною основою, і видових назв-композитів, в яких кінцеві основи виражають таку сему узагальнено чи конкретизовано [Карпіловська 2010: 238].

3.3. На позначення назв осіб жіночої статі в українській мові існують різні відіменні модифікаційні моделі із суфіксами: **-к(а)** та його складеними варіантами **-анк(а)** (*вакханка*), **-енк(а)** (*французженка*); **-иц(я)** (*черниця*), **-ин(я)** (*грекиня*), **-ен(я)** (*туркеня*), іншомовні **-ис(а)** (*директриса*), **-ес(а)** (*принцеса*). Окрім модифікаційного, такі назви із суфіксами **-их(а)**, **-ин(я)**, **-ин(а)**, **-н(а)/-івн(а)** можуть мати значення „дружина або дочка особи, названої мотиватором” (*старостиха, своякиня, панна, бондарівна*), деякі з таких назв, як найменування осіб за родинними зв'язками (*вуйна, стрийна, дядина*) відійшли на периферію українського лексикону. Обмежені розмовним стилем назви із суфіксами **-ш(а)**, **-ух(а)/-юх(а)** (*гетьманша, балакуха*), деякі найменування з іншомовними суфіксами **-ис(а)** (*директриса*) і **-ес(а)** (*політикеса*). Деякі з таких утворень із суфіксами **-юх(а)**, **-ах(а)/-аг(а)** або суфіксо-флексією **-а** за формою відповідають назвам осіб жіночої статі, проте вживаються зі значенням спільного роду, називаючи особу незалежно від її статі: *сплюха* «людина, яка любить спати», *розумаха* «розумна людина», *базіка* «людина, яка любить базікати». Вимоги офіційно-ділового стилю української мови до нейтральності номінативних одиниць і позамовні чинники, серед яких: практика офіційного діловодства радянського періоду, гендерні стереотипи, непослідовність

засвідчення таких одиниць лексикографічними працями, – підтримують практику вживання на позначення осіб жіночої статі складених найменувань (*жінка-космонавт*) або найменувань чоловічого роду (особливо в так званих титульних іменах – *заслужений працівник освіти, Герой України*).

Практика публіцистичного стилю, засобів масової інформації, художнього стилю, зокрема новотвори на позначення осіб жіночої статі демонструють тенденцію до вживання однослівних афіксальних одиниць. Системні вимоги узгодженості родових форм й зміна гендерних орієнтацій сучасного українського суспільства впливають на активізування характерної для української мови тенденції до суфіксального творення співвідносних з іменниками чоловічого роду слів жіночого роду зі збереженням нейтральності: *автор – авторка, аспірант – аспірантка, викладач – викладачка*. Серед новотворів на позначення жінок використовують іменники як чоловічого, так і жіночого роду: *лідер і лідерка, єврокомісар і єврокомісарка* (про Беніто Ферраро-Вальднер), *прес-секретар і прес-секретарка, дизайнер і дизайнерка, держсекретар і держсекретарка*.

Спостереження над практикою вживання таких одиниць, засвідченою лексикографічними виданнями 1930-х рр., переконують у творенні таких одиниць „на потребу” або „на соціальне замовлення”: *кондуктор – кондукторка, лікар – лікарка, медик – медичка*, але *ліквідатор, лірник, механік* [СЧС-32], бо, очевидно, серед жінок не було представниць цих професій. Сучасна мовна практика підтверджує таке пояснення: *прем'єрка, лідерка* (про Юлію Тимошенко).

Водночас існує сформоване в суспільстві упродовж декількох десятиліть упередження проти нейтральності таких номінацій, яке дослідники пояснюють нашаруваннями експресивності, незвичності, тобто відчуттям оказіональності таких лексем. На мою думку, вживання таких одиниць має бути продиктоване принципом доцільності та відповідності системним критеріям мови. Аналіз новотворів показує, що саме відсутність офіційних найменувань жіночого роду на позначення жінок за професією спричиняє таку розлогу варіантність розмовних утворень: бо є потреба в таких номінаціях.

Серед варіантів можна спостерігати протиставлення стилістично нейтральних моделей із суфіксами **-к(а)** і розмовними **-ш(а)**, **-их(а)**, **-ис(а)**, **-иц(я)**, **-ес(а)**: *депутатка – депутатша, професорка – професорша; директорка – директриса, директорша; докторка – докториця, доктореса, докториха, докторша*. З погляду норм літературної мови, такі розмовні утворення – це вияв надлишковості у формі варіантів-дублетів. При визначенні ступеня розмовності варіанта вагому роль відіграють позамовні фактори, традиція, узвичаєність уживання. Скажімо, в науковому й офіційному стилі української мови прийнято писати лише *доктор, професор* – і тут будь-який із наведених варіантів стилісти будуть вважати неприйнятним, незважаючи на порушення граматичної узгодженості: *доктор написала, професор сказала*.

З міркувань уникнення експресивності не рекомендовано утворювати іменники жіночого роду з використанням суфікса **-к(а)** від найменувань-комполітів з кінцевою основою **-лог**, оскільки внаслідок чергування утворюється фіналь **-ложка**, що в українській мові має предметне значення, яке надає новотворам негативного, стилістично зниженого забарвлення, пор.: *біологиня, філологиня – біоложка, філоложка*. Перше утворення цілком можливе з погляду морфотактики (пор. *грекиня, богиня*), проте не підтримане практикою вживання, оскільки для багатьох назв спеціальностей, занять осіб ознака статі є нерелевантною, пор. *гуманіст, теоретик, аналітик*. Друге заблоковане морфонологічною нормою української мови. Тут появу назви особи жіночої статі можна розглядати як надлишковість у номінації.

3.4. Відбувається диференціація вживання запозиченої словотвірної моделі творення активних дієприкметників. На ситуацію впливають як мовні, так і позамовні чинники, зокрема, тенденція націоналізації лексики. Як відомо, активні дієприкметники вживають на позначення різного відношення до активної дії: 1) активної здатності до дії; 2) стану перебування в активній дії та 3) активного учасника дії. Можна констатувати активізацію питомих словотворчих ресурсів на позначення активного учасника дії й активної здатності до дії.

У словниках та літературній мові іменники, зокрема віддієслівні, *виступовець, виступник, виступальник; мітинговець, мітингар, мітингувальник; пікетник, пікетувальник* замінюють субстантивовані дієприкметники *виступаючий, мітингуючий, пікетуючий*. Процеси заміни підтримувані системно-структурними чинниками, оскільки словотвірна модель утворення віддієслівних назв осіб із суфіксом **-ник (-льник)** є дуже продуктивною серед новотворів, частина яких постала саме на заміну субстантивованих активних дієприкметників. Наприклад, відіменниковий дериват *пікетник* як „особа, що входить у склад пікету” зафіксовано в словниках радянського періоду [СУМ VI: 32], а віддієслівний новотвір *пікетувальник* функціонує в значенні „учасник пікетування” [НУЛ: 90]. Його зв'язок із дієсловом вказує на мотивацію появи такого іменника на заміну субстантивованого активного дієприкметника *пікетуючий*. Це продуктивна тенденція української мови, засвідчена словниками 1920-1930-х років: *начинаючий – початківець, пресмыкающиеся – плазуни* [РУС-32].

Щодо стилістичної диференціації, то активні дієприкметники відсутні в українському конфесійному стилі, який найбільше взяв від староукраїнської книжної мови. Український переклад Святого Письма Івана Огієнка подає дієслова на місці активних дієприкметників у російському перекладі Святого Письма:

*Через три дня нашли Его в храме, **сидящего** посреди учителей, **слушающего** их и **спрашивающего** их... / І сталося, що третього дня відшукали у храмі Його, як **сидів** серед учителів, і **вислухував** їх і **запитував** їх* (Євангеліє від Луки, II: 46).

Лексикографи пропонують активну здатність до дії передавати прикметниками: замість „галопуюча інфляція” вживати „галопівна, невпинна, обвальна інфляція”, а на заміну *падаючої валюти* – сполуку *знецінена валюта* [РУС-2003]. У мовній практиці активно працюють на заміну активних дієприкметників віддієслівні іменники та прикметники: *мітингувальник і мітингар, накопичувальний і накопичувач, піклувальний і піклувальник, уловлювальний і уловлювальник, уловлювач; несущая конструкция – носійна,*

підтримкова, тримальна конструкція на заміну несуча конструкція [РУСНТ 1998], [РУС-2003].

У термінології активні дієприкметники залишаються, попри спроби їх вилучити, відповідно до вимог наукового стилю, зокрема однозначності, відсутності синонімії, стислості (за Д. С. Лотте) [Шелов Лейчик 2011: 17-18]. У науковій та науково-популярній літературі вони підтримувані мовами з розвиненою часовою системою, а також потребою стислості й точності передавання ознаки об'єкта за виконуваною ним або над ним дії за наявності складних синтаксичних конструкцій:

*„Це ускладнює спостереження гравітаційних ефектів, оскільки у вільно **падаючій** лабораторії, в першому наближенні, гравітаційне поле джерел, що перебувають зовні неї, не відчувається”* (Світогляд, №5, 2011).

Деякі українські лексикографи пропонують взагалі відмовитися від активних дієприкметників і: 1) активну здатність до дії передавати прикметниками на **-льн(ий), -івн(ий), -уч(ий)** (*стискальний, плавучий*); 2) стан перебування в активній дії – підрядними означальними реченнями „який (що) + дієслово” (*що стискає, що плаває*); 3) назву активного учасника дії – іменниками на **-ач, -ник, -ар, -ець** (*стискач, плавець*) [РУС НТМ, 10-12].

У художньому стилі активні дієприкметники підкреслюють книжність вислову, передають звучання якогось терміна чи є засобами антитези, що увиразнює, посилює контраст. Вагому роль відіграють позамовні, суспільні чинники, культурно-ціннісна орієнтація, мовні смаки, певні когнітивні та комунікативні завдання письменників. Наприклад, у Ліни Костенко в романі «Записки українського самашедшого» натрапляємо на такі форми:

*„Їм утовкмачили і вони вірять, що **компенсуючі** потужності компенсують нестачу електроенергії, що без них нам ніяк не можна, бо інакше поринемо в темряву. Потім забудуть і сам цей термін – **компенсуючі** потужності...”*(с.355); *„І що воно таке? **Компенсуючі** потужності нічого не компенсують. **Гарантуючі** гаранті нічого не гарантують.”* (с. 356).

4. Номінативні потреби окремих функціональних стилів, явище системної словотвірної варіативності, поповнення реєстру словотворчих ресурсів новими

основами й формантами сприяють утворенню варіантів, які є виявом надлишковості в мові. Прагнення позбутися такого „надлишку” спричиняє потребу усунення варіантів, зокрема, шляхом їхньої диференціації як словотвірних синонімів із семантичними або стильовими відмінностями.

Семантична та стильова диференціація (розмежування) словотворчих ресурсів пов'язана з процесами розширення когнітивного простору мови (найменуванням нових понять та їхніх аспектів) і з динамікою норми; є наслідком конкурування, в основі якого лежить паралельне називання одного об'єкта. Воно виявляється в переході словотвірних варіантів у розряд словотвірних синонімів з їхньою спеціалізацією й різним експресивно-оцінним потенціалом.

Вивчення явища диференціації серед паралельних номінацій у масиві новотворів видається необхідним з огляду на потребу класифікації нової лексики для її лексикографічної кодифікації; з погляду норми для надання рекомендацій щодо вибору літературного варіанта, підтримуваного системними і комунікативними чинниками; для укладання українських словників нового покоління, створення нової категорійно-функціональної граматики української мови й нової редакції українського правопису.

Джерела ілюстративного матеріалу

ВЗОС СУЛ – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. Гол. ред. В.Т. Бусел, К.-Ірпінь: Перун, 2004.

ВТС СУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад і гол. ред. В.Т. Бусел, К.-Ірпінь: Перун, 2007, 3-є вид.

КФІ – Комп'ютерний фонд лексико-словотвірних інновацій у сучасній українській мові Інституту української мови НАН України

ЛСІ-1 – Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983-2003): Словник – Х., 2004.

ЛСІ-2 – Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004-2006): Словник. – Х.: Майдан, 2007.

ЛСІ-3 – Лексико-словотвірні інновації (2007), за ред. А. Нелюби, Х.: ХІФТ, 2009.

НУЛ – Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л.: Світ, 2002.

РУС-2003 – Російсько-український словник. За редакцією В.В. Жайворонка. – К., 2003.

РУС-32 – „Російсько-український словник” Української академії наук за редакцією академіків А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова, Київ: Червоний шлях, 1924-1933, електронна версія К.: К.І.С., 2007.

РУСНТ – Російсько-український словник наукової термінології: у 3 т. – Т.1. – Суспільні науки – К.: Наук. думка, 1994; Т.2. – Біологія. Хімія. Медицина. – К.: Наук. думка, 1996; Т.3. – Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космо. – К.: Наук. думка, 1998.

РУС НТМ – Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової і технічної мови: Термінологія процесових понять. – К.: Вирій, 1997.

ССІС-2006 – Сучасний словник іншомовних слів. Укл. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

СЧС-32 – Словник чужомовних слів. І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. За ред. О. Бадана-Яворенка. – К..Х.: УРЕ, 1932.

УІАН-3 – Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський: Збірник наукових праць; відп. Ред Г.М. Вокальчук. – Острог: Вид-во НаУ „Острозька академія”, 2010 (Лексикографічна серія „Українська індивідуально-авторська неографія”. Вип. 3).

УІАН-4 – Словотворчість шістдесятників. Василь Стус. Ігор Калинець. Іван Світличний. Григорій Чубай: Збірник наукових праць; відп. Ред Г.М. Вокальчук. – Острог: Вид-во НаУ „Острозька академія”, 2010 (Лексикографічна серія „Українська індивідуально-авторська неографія”. Вип. 4).

УІАН-6 – Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах. Монографія. / Вокальчук Г.М., Архангельська А.М., Стишов О.А., Маслова Ю.П., Максимчук В.В. – Рівне - Оломоуць: Вид-во НаУ „Острозька академія”, 2011 (Лексикографічна серія „Українська індивідуально-авторська неографія”. Вип. 6).

Література

Виноградова В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. – М.: Наука, 1984.

Карпіловська Є.А. Активність інноваційних процесів у різних функціональних стилях мови // Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008.

Карпіловська Є.А. Семантико-прагматична диференціація словотворчих ресурсів мови: своє і засвоєне // Новые явления в славянском словообразовании: Система и функционирование / Доклады XI Международной научной конференции Комиссии по славянскому словообразованию при Международном комитете славистов / Под ред. проф. Е.В. Петрухиной. – М., 2010. – С.228-244.

Кислюк Л. Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація // Українська мова. – 2012. – № 1. – С. 52-66.

Клименко Н.Ф. Паралельність форм афіксальних і композитних утворень // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук.думка, 1979. – С.318-325.

Ковалик І.І. Вчення про словотвір // Іван Ковалик. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Частина I. Упорядник та автор передмови Василь Грещук. – Івано-Франківськ – Львів: Місто НВ, 2007.

Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. – Х., 2007.

Нещименко Г.П. Отражение „гендерных” проблем в славянском словообразовании // Відображення історії та культури народу в словотворенні:

Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25-28 травня 2010 р. Київ, Україна) / Упорядкування та наукове редагування Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловської. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С.192-207.

Онхайзер И. Номинация в текстах разных функциональных стилей // Словообразование. Стилистика. Текст. Номинативные средства в текстах разных функциональных стилей. – Казань, 1990. – С. 5-13.

Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1979.

Роднина Л.А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1970.

Стишов О.А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К.: „ПУГАЧ”, 2005. – 2-ге вид., переробл.

Таран А.А. Конкурування номінацій у сучасній українській мові: тенденції стабілізації нової лексики. – Черкаси, 2011.

Тихонов А.Н. Основные понятия русского словообразования // Словообразовательный словарь русского языка: в 2-х томах. – М.: Рус. язык, 1985. –Т.1. – С.18-52.

Шелов С.Д., Лейчик В.М. Терминологическая норма в освещении российских лингвистов в период 90-80 годов XX века. // Термінологічний вісник. – К., 2011. – Вип.1. – С. 7-18.

Динаміка словотвірної норми: тенденція націоналізації⁴⁵

У періоди важливих суспільних змін, які дають поштовх інтенсивному розвитку мови, оновленню її лексики, загострюються й дискусії щодо її літературного зразка, зокрема, дискусії довкола мовної норми. Українська мова в статусі державної мови незалежної України переживає період оновлення й розбудови, значною мірою відмежовуючись від мовної політики зближення з російською мовою, впроваджуваної упродовж 1930-1990-х років.

Норму вважають загальним зразком мови. За Е. Косеріу, норма – це стійкий стан (рівновага) системи на певному синхронному зрізі (Е. Косеріу, 1963). Оскільки норма є виявом колективної мовної свідомості, то змінюється разом з останньою, тобто є плинною, рухливою. Таким чином, існує й синхронна динаміка норми (динамічна рівновага). Норма закріплює прогрес і розвиток, так відбувається зміна синхронних зрізів. Кодифікація відображає норму, але не тотожна їй.

Дослідники визнають наявність і співіснування норм різновидів літературної мови і кодифікованих літературних норм, зокрема розрізняють узуальну й кодифіковану норми (Лаптева 2001, с. 51-52). Фактично є система норм як співіснування норм мовних і соціальних. Варіантність є обов'язковим атрибутом живої літературної мови на всіх мовних рівнях (Горбачевич 1978, с. 30). Співіснуванням варіантів створюється динаміка мови в синхронному плані.

Словотвірна норма, яка подає зразки творення слів, закріплює передбачені словотвірною системою вибір, послідовність, особливості сполучення елементів похідних слів та їхнє узагальнене словотвірне значення, відповідність структури похідних наявним словотвірним моделям.

Динаміка словотвірної норми відображає зміни у виборі словотворчих елементів: основ і формантів (поява чи актуалізація одних і пасивізація інших),

⁴⁵ Уперше опубліковано в: Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti jazyka, literatúry a kultúry. Zost. Jarmila Kredátusová. – Acta facultatis Philosophicae Prešovensis. Prešov: Filozofická fakulta 2012, S. 193-208.

у сполученні елементів похідних та видозміну чи появу нових словотвірних значень, словотвірних моделей, словотвірних типів.

Дослідники сучасної мовної динаміки використовують поняття „тенденція мовного розвитку”, запропоноване німецьким лінгвістом К. Гутшмідтом й успішно використане авторами колективної монографії „Словотворення. Номінація” (Ohnheiser, 2003, с. 19). Українські мовознавці вживають термін „тенденція” як поняття, що відбиває динаміку мови в певний відрізок часу та в певних умовах її функціонування, і вважають його зручним для опису різноспрямованих процесів розвитку однієї мови, встановлення відповідності нової лексики чинним мовним нормам, зокрема, для встановлення нормативності співіснування в мові варіантних номінацій (Карпіловська 2007, с. 3-4; Карпіловська 2008, с. 6-7).

Тенденція націоналізації (автохтонізації) належить до тенденцій мовного розвитку, які зачіпають норми літературних мов і маніфестують специфічні риси національних мов. Передусім ця тенденція мовного розвитку помітна в східнослов'янських – українській та білоруській мовах.

Білоруські мовознавці пояснюють тенденції націоналізації зміною мовних орієнтацій, а саме: відштовхуванням білоруської мови від російської, що натомість спричинює її зближення з польською мовою. Як наслідок, у білоруській мовній практиці з'явилася значна кількість полонізмів: *улётка* замість *листоўка* (рос. *листовка*, пол. *ulotka*), *наклад* замість *тыраж* (рос. *тираж*, пол. *nakład*) (Лукашанец, 2008, с. 117-118).

К. Бузашшюва, аналізуючи тенденцію націоналізації у словотворенні на прикладі словацької та чеської мов, зауважує, що підґрунтям її є маніфестація питомих, національних, народно-розмовних рис словацької мови порівняно з чеською, яка є найближчою за спорідненістю до словацької, що виявляється у виборі окремих варіантів слів, формантів похідних, наприклад: *poštár* (чес. *listonoš*), *dodávateľ* (чес. *dodavatel*), *čitateľ* (чес. *čtenář*), *bankár* (чес. *bankéř*), *slúchadlo* (чес. *sluchátko*) (Buzassyova 2003, s. 153-155).

Націоналізація в українському словотворенні виявляється в свідомому віддаленні, відмежуванні від словотвірних варіантів чи словотвірних синонімів,

спільних або запозичених з російської мови, та у зміцненні національних варіантів. З отриманням доступу до лексикографічної спадщини 1920-30-х років (періоду українізації), українські мовознавці активно залучають повернені словники до аналізу нової лексики. Це допомагає розрізняти нові й актуалізовані словотвірні моделі, заборонені за радянських часів як такі, що „віддаляли українську мову від російської”, скажімо, повернення дієслів з префіксом **зне-**: *зневоднити* замість **обез-**: *обезводнити* (рос. *обезводить*) або іменників на позначення процесу, дії із суфіксом **-нн(я)**: *посилання* замість **-к(а)** *посилка* (рос. *посылка*) тощо.

В українській мові вирізняються два аспекти тенденції націоналізації:

- А) активізація питомих ресурсів у словотвірній номінації;
- Б) дерусифікація (відновлення порушеної структури мови).

Для української мови обидва аспекти є істотними й виявляються в активізації питомих словотвірних моделей лексики, які демонструють традиції національної самобутності в номінуванні.

Розрізняють ці аспекти мотивацією, факторами впливу:

- для А) це передусім потреба номінувати нові поняття (мовний фактор),
- для Б) це передусім відновлення порушеної мовної структури внаслідок дії історико-політичних чинників радянського періоду (позамовний фактор).

Розгляд названих аспектів націоналізації потребує диференційованого підходу до аналізу матеріалу:

А) порівняння і вияв динаміки словотвірної норми на матеріалі нової лексики, яку фіксують сучасні словники (кодифікована норма) і яка функціонує в текстах ЗМІ (норма узусу);

Б) порівняння часових зрізів (30-х, 70-х років ХХ ст. і 2000-х рр.) на матеріалі словників (двомовних російсько-українських, орфографічних) цих синхронних станів мови (кодифікованої норми) для виявлення впливу соціально-історичного фактора на її словотвірну норму.

Для аналізу нової лексики використано матеріали комп'ютерного фонду лексико-словотвірних інновацій у сучасній українській мові, створеного співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту

української мови НАН України, за текстами українськомовних друкованих, електронних та Інтернет-видань переважно 2004-2010 рр. обсягом близько 20 тисяч одиниць із контекстом їхнього вживання та паспортизацією. До його складу входять номінації, не зафіксовані в словниках радянської доби (виданих до 1991 р.)

Для порівняння кодифікованої норми різних часових зрізів системи української мови використано словники: репресовані видання 1920-30-х років: „Російсько-український словник” Української академії наук за редакцією академіків А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (Київ: Червоний шлях, 1924-1933, електронна версія К.: К.І.С., 2007 (у тексті статті скорочено позначений як РУС-33), Г. Голоскевич „Правописний словник” (за нормами українського правопису ВУАН, Харків, 1929 р., Вид.12, Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1994 (скорочено ПСГ); академічні словники радянського періоду 1970-80-х років („Словник української мови” в 11 т., К.: Наукова думка, 1970-1980 (СУМ); „Русско-украинский словарь”, у 3 т., К.: УРЕ, 1987-1988) (РУС-88) та сучасні орфографічні, тлумачні, неологічні словники 2000-2010 років: Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. Гол. ред. В.Т. Бусел, К.-Ірпінь: Перун, 2004 (ВЗОС СУЛ); Великий тлумачний словник сучасної української мови. Гол. ред. В.Т. Бусел, К.-Ірпінь: Перун, 2007, 3-є вид. (ВТС СУМ); Лексико-словотвірні інновації (2007), за ред. А. Нелюби, Х.: ХІФТ, 2009 (ЛСІ).

Простежимо на прикладі декількох словотвірних категорій та окремих словотвірних типів, як впливають мовні й позамовні фактори на вибір варіанта, що стає нормою літературної мови, витісняючи інші, які, з погляду системи, також відповідають нормі (в такому разі, у мові існують надлишкові, але нормативні паралельні явища). Співіснування словотвірних варіантів, які відрізняються лише словотворчим формантом, зберігаючи тотожність словотвірного значення, тяжіє до переходу їх у розряд словотвірних синонімів з розмежуванням відтінків значень або стильового потенціалу.

Словотвірну категорію, слідом за Н.Ф. Клименко, розглядаємо як „сукупність похідних слів, що мають твірні, які належать до тієї самої частини

мови, наділені спільним словотвірним значенням і використовують однаковий спосіб словотворення” (Клименко 2000, с. 571). Це визначення суголосне з розумінням словотвірної категорії, поданим І.І. Коваликом як „сукупності дериватем із спільним загальним словотвірним значенням, вираженим певним комплексом словотвірних засобів” (Ковалик 2007, с. 36), який поділяв словотвірні категорії за частинами мови. Тобто словотвірна категорія є об’єднанням словотвірних типів (похідних слів, мотивованих твірними певної частини мови за допомогою того самого форманта з тим самим значенням) із різними словотворчими формантами.

Відіменникові прикметники на -ний / -овий: співіснування, розмежування, витіснення.

Прикметникові суфікси **-н(ий)**, **-ов(ий)** дослідники називають найбільш абстрактними, власне структурними прикметниковими суфіксами (Словотвір 1979, с. 122). Їх вважають нейтральними, оскільки вони беруть участь у творенні як якісних, так і відносних прикметників, і є одними з найдавніших суфіксів не лише в українській, а й в інших слов’янських мовах. На розмежування їх уживання впливають морфонологічні умови сполучуваності. Однак є достатньо паралельних утворень, позначених спільністю твірних основ. Найчастіше прикметники із суфіксом **-н(ий)** передають якісні ознаки, а прикметники із суфіксом **-ов(ий)** – відносні (*голосний – голосовий, розумний – розумовий, вічний – віковий* тощо).

Матеріал вищезгаданого комп’ютерного фонду інновацій підтверджує, що від новозапозичених англіцизмів на **-инг/-інг** утворюють послідовно відносні прикметники на **-ов(ий)**, що виявляє прагнення мовців уникнути не властивого звуковій структурі українського слова збігу приголосних. Це видно на прикладах, більшість з яких зафіксовані ВЗОС СУЛ: *(анти)демпінговий* (с. 19), *кліринговий* (с. 289), *консалтинговий* (с. 297), *лізинговий* (с. 324), *маркетинговий* (с. 339), *моніторинговий* (с. 359), *процесинговий* (с. 575),

рейтинговий (с. 590), *рекординговий*, *рестайлінговий*, *фітинговий* (с. 742), *холдинговий* (с. 759).

Послідовно утворюють відносні прикметники на **-ов(ий)** від односкладових іншомовних основ: *артовий*, *брендовий*, *грантовий*, *джиповий*, *драйвовий*, *кліповий*, *сингловий*, *трендовий*, *трешевий*, *фол(ь)ковий* у ЗМІ, але лише частину з них зафіксовано у ВЗОС СУЛ: *блюзовий* (с. 53), *люксовий* (с. 331), *сленговий* (с. 648), *хітовий* (с. 756). Проте фонологічні умови фіналі твірної іменникової основи повністю не обмежують творення прикметників на **-н(ий)** (пор. новотвори *дефолтний*, *котеджний* та подані ВЗОС СУЛ: *протестний* (с. 572), *резонансний* (с. 589), *ресурсний* (с. 593)).

Паралельне вживання цих афіксів у межах одного різновиду прикметників є „характерним виявом дериваційної синонімії в системі прикметникового словотвору і свідченням власне структурної ролі відповідних формантів у складі похідних (Словотвір 1979, с. 154), що можна спостерігати серед нової похідної лексики (першим із новотворів подано частіше вживаний в аналізованому матеріалі): *бізнесовий* : *бізнесний* (рідко), *дайджестовий* : *дайджестний*, *збройний* : *збройовий*, *інтернетний* : *інтернетовий*, *колійний* : *колійовий*, *мегабайтовий* : *мегабайтний*, *мережний* : *мережевий*; *модерний* : *модерновий*, *новинний* : *новиннєвий*, *підклимовий* : *підклимний*, *подієвий* : *подійний*, *спонсорний* : *спонсоровий*. Деякі приклади демонструють орієнтованість на різні правописні зразки, територіальні смакові реєстри. Скажімо, часопис „Критика”, орієнтований на правопис 1928 р. і «Правописний словник» Г. Голоскевича, подає *інтернетовий*, тоді як інші видання – *інтернетний*, львівське видання „Пост Поступ” подає *колійовий*, тоді як офіційні видання Укрзалізниці – *колійний*.

Дуже швидко відбувається розшарування нюансів значень, наприклад, у мовній практиці *мережний* вживають стосовно мережі мобільного зв'язку, а *мережевий* – стосовно глобальної комп'ютерної мережі, які дозволяють розводити конкуренти-неосемантизми як синоніми (Таран 2011, с. 141-142) Укладачі ж сучасних термінологічних словників з обчислювальної техніки

пропонують як термін лише *мережний*. Таким чином, в узусі відбувається розходження значень, що призводить до появи синонімів.

У 1933-34 рр. як „націоналістичне перекирчення української мови” було потрактоване обминання прикетників із суфіксом **-очн(ий)**, мотивованих іменниками жіночого роду на **-к(а)**. Це призвело до впровадження запозиченої з російської мови моделі (*банка – баночный, остановка – останочный*), невластивої українській мові. Керуючись критерієм стилістичної доцільності (регулярної вживаності та відтворюваності, тобто реальної мовної практики), сучасна словотвірна норма блокує прикетники на зразок *виставочний, заявочний, зупиночний, копійчний, оціночний, пересадочний*. Нормативними вважають моделі із суфіксом **-ов(ий)**: *безпересадковий, виставковий, заявковий, зупинковий, копійковий (копійчаний), оцінковий*.

Директивні заборони 1930-х років стали поштовхом до витіснення прикетників із суфіксом **-ов(ий)** з наголосом на суфіксі (*карболовий, кашміровий*) як шкідницької тенденції до полонізації, натомість рекомендовано творення лише прикетників із суфіксом **-н(ий)** (Українська 2005, с. 153). При укладанні перекладних словників така настанова виявилася в системі переваг, де першим словом подавали нормативне, загальноживане, далі – рідковживані, розмовні, діалектні, архаїзми, з відповідними ремарками. Порівняймо переклад прикетників на **-н(ий)** в академічних «Російсько-українському словнику» 1924-1933 рр. за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (з 4-томового видання встигли вийти три томи) та 3-томовому «Російсько-українському словнику» 1987-1988 рр. (виділено наголошені голосні):

Російське слово	Переклад РУС-1933	Переклад РУС-1988
бильярдный	бильярд <u>о</u> вий	билья <u>р</u> дний, билья <u>р</u> довий
бульжний	бруков <u>и</u> й	бруков <u>и</u> й, бу <u>л</u> ижний
бутылоч	пляшк <u>о</u> вий,	пляшк <u>о</u> вий і

ный	плящаний, бутельковий	пляшковий; розм. бутельковий
ванний	ванний, ванновий	ванний

Із прикладів видно, що відбулося витіснення прикметників на **-ов(ий)** передусім з наголосом на суфіксі: *бильярдовий, пляшковий, бутельковий* та *ванновий* і заміна їх або збереження прикметників на **-н(ий)** (*бильярдний, булижний, ванний*) або пересування наголосу (*бильярдовий* → *бильярдовий, пляшковий* → *пляшковий, бутельковий* → *бутельковий* з появою ремарки *розм.*). Такі зміни можна трактувати як зміни переваг і пріоритетів у словотвірній мовній нормі, спричинені позамовним суб'єктивним впливом. Унаслідок цього відбулося переміщення словотвірної моделі „іменник → відносний прикметник на **-ов(ий)** з наголошеним суфіксом” на словотвірностильову і нормативну периферію.

Віддієслівні іменники на позначення процесу та наслідку дії.

Найпоширенішими українськими віддієслівними іменниками зі значенням предметної дії є словотвірні типи із суфіксом **-нн(я)**. Однак з 1934 року, внаслідок мовної політики зближення з російською мовою, в українську мову директивно впроваджували словотвірний тип із суфіксом **-к(а)**, властивий російському словотворенню. Українські мовознавці 1930-х років вважали іменники на **-к(а), -ч(а)** зі значенням дії, процесу (*розробка, поставка, очистка, передача*) невластивими українській мові. О. Курило пропонувала, де треба вказати на назву нетривалої дії або наслідку дії, там „краще по-українськи казати *доставка, перевіз*”, у розумінні назви дії в її тривалому процесі, „треба *доставляння чи достачання*” (Курило 2008, с. 76). О. Синявський наголошував, що „віддієслівні іменники на **-к(а)** значать не дію (процес), а наслідок її, час, місце дії або знаряддя”. Дію можуть означати лише іменники на **-анк(а), -янк(а)**, утворені від дієприкметників, коли наголос падає перед суфіксом: *гулянка, збиранка, віянка, кованка, поливанка*. Іноді й такі іменники позначають

не дію, а наслідок її чи предмет дії (*писанка, читанка*), а якщо наголос падає на **-анк(а)**, то таке слово позначає тільки об'єкт дії (особу/істоту чи предмет): *жаданка* (та, що її жадають), *лежанка* (місце *лежанки*). Тобто, наголос розрізняє *гулянка* (дія), *лежанка* (дія), *обіцянка* (дія), *співанка* (дія) і *гулянка* (наслідок, місце), *лежанка* (предмет, місце), *обіцянка* (те, що обіцяно), *співанка* (пісня) (Синявський 1931, с. 90].

Сьогодні важко визначити, наскільки послідовно працювало розрізнення наголосом процесу і наслідку дії у віддієслівних іменниках на **-к(а)** в мовленні тридцятих років ХХ ст., оскільки значення процесу, передусім, передавали віддієслівні іменники на **-нн(я)**, **-тт(я)**, тобто розрізнення наголосом можна трактувати як надлишкове.

Російське	Переклад РУС-33	Переклад РУС-88	ВТС СУМ 2007
леж <u>а</u> ние (дія)	леж <u>а</u> ння, леж <u>а</u> нка (дія)	леж <u>а</u> ння, <i>розм.</i> леж <u>н</u> я (дія)	леж <u>а</u> ння, леж <u>а</u> нка (дія)
леж <u>а</u> нка (місце)	леж <u>а</u> нка (місце)	леж <u>а</u> нка (місце)	леж <u>а</u> нка (місце)
обещ <u>а</u> ние	обі <u>ц</u> янка, обі <u>ц</u> ання (дія) обі <u>ц</u> янка, обі <u>т</u> ниця (слово)	обі <u>ц</u> янка, обі <u>ц</u> ання (без розрізнення дії і наслідку)	обі <u>ц</u> ання (дія) обі <u>ц</u> янка (слово)

Нині таку додаткову ознаку розрізнення іменників процесу й предмета дії як подвійний наголос в іменниках на **-к(а)** майже втрачено, частково під впливом стійкого наголошування російських іменників.

Матеріали сучасних ЗМІ надають лише форми на **-нн(я)** без розрізнення дії й наслідку. Серед новотворів це, передусім іменники від іншомовних дієслів: *аверсування, акціонування, відтермінування* (й *відтерміновування*), *кардіосканування, квотування, конверсування; глобалізування, зомбування, клонування, продюсування, римейкування, спікерування, хеджування* та інші.

Новим є те, що багато іменників зі значенням абстрактної дії творять не від дієслова, а безпосередньо від іменника, за аналогією. Часто це відбувається при запозичуванні основи, тоді відіменне дієслово не завжди утворюється, й у силу вступає словотворення за аналогією: *брендування, джипування, кавування, міністрування, спікерування*.

В українській мові розрізняли також процес і наслідок, місце, предмет за допомогою протиставлення віддієслівних іменників на **-уванн(я), -ованн(я)**. За формами на **-уванн(я)** відстоювали позицію збереження значення процесу, за **-ованн(я)** – значення наслідку, предмета, місця тощо. Таку позицію проведено в українському правописі 1928 р., «Правописному словнику» Г. Голоскевича, «Російсько-українському словнику» 1924-1933 рр. за ред. А. Кримського й С. Єфремова. Наприклад, *асигнування* (дія) – *асигновання* (рос. *ассигновка*) (ПСГ, с. 12), *малювання* (дія) – *мальовання* (малюнки) (ПСГ, с. 205), *риштування* (дія) – *риштовання* (ПСГ, с. 240), *устаткування* (дія) – *устатковання* (речі) (ПСГ, с. 414). З 1934 року представники іншої позиції запропонували позначати і дію, і наслідок іменниками на **-уванн(я)**, без розрізнення. Сьогодні важко сказати, наскільки поширеним і послідовним було таке розрізнення дії та наслідку, можливо, цей процес тільки починався у зв'язку з посталою потребою розрізнення понять дії та наслідку передусім у термінології. Нині маємо відсутність форм на позначення наслідку на **-ованн(я)** серед нових номінацій, окрім єдиного прикладу: *паркування* (пор.: *Пропозиція платити за паркування через мобільний не сприймається... З водіїв чесно візьмуть за паркування* (СТБ: Вікна-Новини, 07.11.06), (ЛСІ 2007, с. 87). Однак треба враховувати специфіку мовлення українського телеканалу СТБ, орієнтованого на правописні й орфоепічні норми Правопису 1928 р. Тут маємо, швидше, політичне й світоглядне позиціонування, аніж послідовне дотримання системних вимог.

Категорія іменників – назв особи: словотвірні типи на -ник і -щик/-чик.

Словотвірний тип із суфіксом **-щик (-чик)** на позначення особи за дією в 1970-80-і роки вважали малопродуктивним у сучасній українській мові на відміну від інших східнослов'янських мов, визнаючи, що з'явився він як запозичення з російської мови, і навіть „при наявності певної кількості слів цього типу в сучасних словниках він не став продуктивним для української мови. Майже всі ці слова так і залишилися на рівні лексичних запозичень – за їх зразком майже не утворювались нові слова вже на українському ґрунті” (Словотвір 1979, с. 61-62). М.М. Пилинський „словотворчі варіанти типу **могильщик** замість *могильник*” називав факультативними, елементами говірок, „які до того ж підтримуються впливом російської словотворчої системи” (Пилинський 1976, с. 82). І.І. Ковалик до своєрідних особливостей іменникового словотвору української мови зараховував віддієслівний словотворчий тип із суфіксом **-ач** (*ткач, слухач, утікач*) зі сталим кінцевим або кореневим наголосом. У російській та білоруській мовах на першому місці в таких утвореннях виступає суфікс **-щик**, відповідно, **-шчык** (Ковалик 2007, с. 396). Сучасні дослідники спостерігають „усунення іменників назв особи із суфіксами **-чик, -щик** на користь **-ник, -івець**, рідше **-іст**” (Таран 2011, с. 106-107) як такі, що не відповідають сучасним лексичним нормам, що є прикладом тенденції націоналізації в сучасній українській мові. Є думка, що поодинокі іменники з **-чик, -щик** прийшли зі староукраїнської мови.

В уже згадуваному комп'ютерному фонді інновацій, який нараховує близько 20 тисяч одиниць, на декілька сотень утворень на **-ник/-льник** припадає всього декілька одиниць на **-чик, -щик**. Із них на позначення особи за дією практично до всіх новотворів існують варіанти на **-ник/-льник**: *автостопщик – автостопник, дальнобійщик – далекобійник, КВНщик – кавеєнник, креативщик – креативник, міноритарщик – міноритарник, піарщик – піарник, парковщик – паркувальник, рекламщик – рекламник, тусовщик – тусівник*. У наведених парах іменників усі словотвірні варіанти на **-щик** сьогодні є заблокованими словотвірною нормою. Однак зберігаються такі поодинокі іменники як *донощик, кремledoнощик, сищик* тощо, їх подають сучасні словники, вживають у ЗМІ.

Серед віддієслівних назв особи на **-чик** трапляються *перекинчик*, відомий ще зі „Словаря української мови” Б. Грінченка (1907-1909), новотвір *скоропадчик* (у значенні прихильник політики і правління гетьмана Павла Скоропадського), решта новотворів – зі зменшувальним суфіксом **-чик**, наприклад, *мажорчик* (*Мажорчики – внуки і діти VIPарів*, День, 2006). Натомість нейтральний суфікс **-ник** та його варіант **-льник** виявляє велику активність, зокрема й у творенні нових віддієслівних іменників на позначення особи: *автоперевізник, блокувальник, виступальник, відпочивальник, газопостачальник, грачувальник, долучник, мітингувальник, мобіловиробник, перемовник, пікетувальник, продукувальник, самозахопник, татуювальник, тестувальник, фільмувальник, чільник (очільник)* а також утворені від нових запозичених основ *інтернетник, клонувальник, медійник, піарник*.

Активізація творення назв осіб жіночої статі.

Послідовне творення нейтрально-стилістичних фемінних назв існує в багатьох слов'янських мовах, скажімо, в болгарській або чеській. В українській мові таке творення відбувається за потреби. Якщо в російській мові розглядають це явище в контексті тенденції мовної економії, порівнюючи зі складними назвами типу *женщина-космонавт*, або з явищами мовної гри (пор. рос. *творчиня* від *творець*), оскільки в російській мові немає послідовного творення назв осіб жіночого роду, передусім за професією, то українські мовознавці (О. Пономарів, М. Федурко) вважають активізацію творення моцій виявом тенденції українізації або націоналізації. У «Правописному словнику» Г. Голоскевича знаходимо назви осіб чоловічої статі й утворені від них назви осіб жіночої статі, однак там, де справді існувала така потреба номінації: *діловод* → *діловодка*, *екскурсант* → *екскурсантка*, *кондуктор* → *кондукторка*, *лікар* → *лікарка*, *медик* → *медичка*, але *ліквідатор*, *лірник*, *меліоратор*, *механік*, бо, очевидно серед представників цих професій жінок, як правило, не було, за поодинокими винятками.

Однак системні вимоги узгодженості родових форм, з одного боку, й зміна гендерних орієнтацій сучасного українського суспільства, з іншого боку, впливають на посилення характерної для української мови тенденції до суфіксального творення співвідносних з назвами особи – іменниками чоловічого роду назв осіб жіночого роду зі збереженням нейтральності: *автор – авторка, аспірант – аспірантка, викладач – викладачка*. Ці процеси можна спостерігати в динаміці, коли паралельно на позначення жінок використовують іменники як чоловічого, так і жіночого роду: *лідер і лідерка, Єврокомісар і Єврокомісарка* (про Беніто Ферраро-Вальднер), *прес-секретар і прес-секретарка*. Порівняймо: „*За словами прес-секретаря Глави держави Ірини Геращенко...*” (УМ, 03.06.06, с. 4); „*Прес-секретарка зірки поки що не коментує подібні розмови.*” (УМ, 20.06.06, с. 16). Почасти творення таких назв у діловому, офіційному чи нейтральному стилі стримує накладання додаткових емоційно-експресивних конотацій зі зниженою семантикою, іронією.

Найпродуктивнішим є суфікс **-к(а)** на позначення нових назв за професією, видом діяльності: *дизайнерка, „професіоналка”* (представниця „найдавнішої” професії), *режисерка, рестораторка, тележурналістка*; належністю до чого-небудь: *регіоналка* (член „Партії регіонів”, про Раїсу Богатирьову), *кандидатка, віагрівка* (учасниця групи ВІА „Гра”): „*З наступного тижня на українському телебаченні почнеться активна ротація незвичайного спільного відеокліпу колишніх віагрівок Світлани Лободи та Надії Грабовської*” («УкріСвіт», 2006, № 13). Найбільше новотворів у ЗМІ, які різнобічно характеризують діяльність Юлії Тимошенко на посту прем'єр-міністра: *лідерка, ораторка, популістка, прем'єрка* тощо. Лексему *лідерка* використовують у словосполученнях *лідерка феміністок* (про Соломію Павличко), *лідерка блоку, партії, фракції, руху, БЮТ* (про Юлію Тимошенко), *лідерка ПСПУ* (про Наталю Вітренко): *Там розташовано музей лідерки цього громадського руху* („Хрещатик”, 2006, № 65).

Продуктивним є суфікс **-иц(я)** також на позначення назв за професією, видом діяльності: *детективниця* (жінка, яка пише детективи) і паралельно *жінка-детективниця* (де з формального погляду маємо дублювання вказівки на

жіночу стать, тобто, елемент надлишковості: „Жінка-детективниця заслуговує на довіру...” („ПіК”, 1999, № 5)); *ескортниця* (жінка, яка супроводжує чоловіків-бізнесменів на світські прийоми), *очільниця* (кафедри) (жінка, яка очолює якусь структуру), „*оскароносиця*” (жінка, яку нагородили „Оскарком”), *речниця* (жінка, яка займає посаду речника), *переможниця* (жінка-переможець) тощо.

Менш продуктивними в новотворах є суфікси **-ин(я)**: *бардиня, мисткиня, плавчиня, продавчиня, творчиня, членкиня*; **-ш(а)**: *барменша*; іншомовний **-ес(а)**, який надає лексемам знижено-іронічну оцінку: *критикеса, політикеса* та **-их(а)**, теж зі знижено-експресивним, оказіональним забарвленням: *бомжиха, сміхачиха*. Поширення фемінних назв в українській мові пов’язують також із прагматичними факторами: зростанням суспільної, професійної та творчої активності жінок, зміною їхньої ролі та ваги в суспільстві.

Отже, зіставлення текстів сучасних засобів масової інформації (узусна норма) зі словниками (кодифікована норма) дозволяє виявити синхронну динаміку словотвірної норми, зумовлену потребою номінувати нові предмети та явища, а також ціннісно-культурним позиціонуванням, мовними смаками носіїв мови. Вибір і поширеність певного словотвірного варіанта в узусі впливає на його лексикографічну кодифікацію в літературній мові.

Динаміка словотвірної норми окремих синхронних зрізів на лексикографічному матеріалі упродовж 1910-2010-х років виявляється різноспрямованою. Спостерігаємо:

- 1) появу нових варіантів та співіснування варіантів новотворів з тенденцією до розмежування значень і функціонування в різних стилях;
- 2) повернення й активізацію питомих словотвірних моделей і варіантів, не рекомендованих до вживання за радянських часів, та блокування невластивих українській мові словотвірних моделей;
- 3) витіснення національних варіантів з активного вжитку за радянський період унаслідок політики зближення з російською мовою.

Спостережувана тенденція націоналізації переконує в тому, що українська мова має потужний словотвірний потенціал для реалізації номінативних потреб і прагне зберегти своє самобутнє національне „обличчя”.

Література

1. ГОРБАЧЕВИЧ, К. С. (1978): Нормы современного русского литературного языка. М.: Просвещение, 1978.
2. КАРПІЛОВСЬКА, Є. А. (2007): Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова, 2007, № 3-4, с.3-14.
3. КАРПІЛОВСЬКА, Є. А. (2008): Тенденції оновлення сучасного українського лексикону // Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008.
4. КЛИМЕНКО, Н. Ф. (2000): Словотвірна категорія // Українська мова. Енциклопедія. К.: „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000.
5. КОВАЛИК, І. (2007): Вчення про словотвір. Вибрані праці. Ів.-Фр. – Львів: Місто НВ, 2007.
6. КОСЕРИУ, Э. (1963): Синхрония, диахрония и история. // „Новое в лингвистике”. Вып. 3, М., 1963.
7. КУРИЛО, О. (2008) Уваги до сучасної української літературної мови. Вид. друге. К.: Вид. Соломії Павличко „Основи”, 2008.
8. ЛАПТЕВА, О.А. (2001): Живая русская речь с телеэкрана. Разговорный пласт телевизионной речи в нормативном аспекте. М.: Эдиториал УРСС, 2001.
9. ЛУКАШАНЕЦ, А.А. (2008): Міжславянське моўнае ўзаемадзеянне і дынаміка літаратурнай нормы (беларуская мова паміж рускай і польскай). Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: XIV Міжнародны з’езд славістаў (Охрыд, 2008): Дакл. бел. дэлегацыі / НАН Беларусі: Беларускі камітэт славістаў. Мінск: Права і эканоміка, 2008.

10. ПИЛИНСЬКИЙ, М.М. (1976): Мовна норма і стиль. – К.: Наук.думка, 1976.
11. СИНЯВСЬКИЙ, О. (1931): Норми української літературної мови. – Харків – Київ, 1931.
12. СЛОВОТВІР (1979): Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: „Наукова думка”, 1979.
13. ТАРАН, А. (2011): Конкурування номінацій у сучасній українській мові: тенденції стабілізації нової лексики. Черкаси, 2011.
14. УКРАЇНСЬКА (2005): Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / Упор. Л. Масенко, О. Демська-Кульчицька, В. Кубайчук. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська акад.”, 2005.
15. BUZÁSSYOVÁ, K. (2003): Tendencia k nacionalizácii v českom a slovenskom tvorení slov // Słowotwórstwo / Nominacja. – Red. nauk. I. Ohnheiser. – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003, S. 152-159.
16. OHNHEISER, I. (2003): Цель и концепция тома // Słowotwórstwo / Nominacja. – Red. nauk. I. Ohnheiser. – Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003, S. 17-26.

**Підходи до вивчення семантики похідного слова: українська
дериватологічна школа в порівнянні з іншими слов'янськими⁴⁶**

У слов'янській та зокрема в українській дериватології напрацьовано вагомий теоретичний і практичний апарат вивчення семантики похідного слова в межах гніздового підходу. Це передусім праці І.І. Ковалика, О.М. Тихонова, І.О. Ширшова, І.С. Козирєва, Н.Ф. Клименко, Х. Ядацької, М. Скаржинського, М. Соколової, Є.А. Карпіловської та ін. На сьогодні видано низку словотвірних та кореневих словників гніздового типу для багатьох слов'янських мов⁴⁷.

Дослідження І.І. Ковалика в теоретичній дериватології, його погляди на роль кореня в словотворенні створили ґрунт для подальших студій українських дериватологів у цьому напрямку. Особливого значення вчений надавав семантичним процесам у дериваційних актах на кожному ступені словотворення: «у словотвірному гнізді в ході творення похідних дериватів від твірних слів у семантико-словотвірній сітці можуть мати місце накладання і знімання сем чи семем, тобто семізація і десемізація, а то й відповідні накладання додаткових сем при збереженні наявних сем та семем твірних слів» (Ковалик 2007, 351). Він розробив методику аналізу відношень між компонентами словотвірного гнізда як явищ семізації і десемізації й подав зразок опису семантичних відношень між його компонентами на прикладі словотвірного гнізда з коренем **зелен-**. Використання такої методики допомагає розкрити формально-семантичну структуру словотвірного гнізда в динаміці, виявляючи всі особливості перетворень значень на кожному кроці деривації.

⁴⁶ Уперше опубліковано в: Svetlana Mengel (Hg.): Slavische Wortbildung im Vergleich. Theoretische und pragmatische Aspekte. LIT-Verlag Dr. W Hopf, Berlin 2014 (Slavica Varia Halensia, Bd. 12). – С. 47-59.

⁴⁷ Тихонов А.Н., 1985, Словообразовательный словарь русского языка, т.1-2, Москва; Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego, 2001-2004, т.1-4, Kraków; Карпіловська Є.А., 2002, Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями, Київ; Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., 2005, Шкільний словотвірний словник сучасної української мови, Київ; Sokolová M., Ološtiak M., Ivanová M. (red), 2005, Slovník koreňových morfém slovenčiny, Prešov та ін.

Вивченню лексичної та словотвірної семантики присвячено докторську монографію Н.Ф. Клименко «Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові», пошукам засобів і способів моделювання взаємозв'язків лексичної і словотвірної семантики слів різної формальної будови – її ж розділ «Структура лексико-семантичного поля» у колективній монографії «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» (Київ, 1982), де змодельовано структуру лексико-семантичного поля, яке утворюють дієслова з об'єднувальною семою «ткання» в українській мові.

Активна діяльність дериватологів у цьому напрямку підтверджує важливість гніздового підходу для моделювання сучасного українського лексикону, зокрема вивчення семантики похідного слова. Адже в гніздах подано спільнокореневі похідні слова в тих семантичних відношеннях, в яких вони перебувають у сучасному стані мови, у синхронії. Власне сукупність кореневих, коренево-словотвірних та словотвірних гнізд становить одну з моделей лексикону. Саме таку новаторську модель сучасного українського лексикону – «об'єднання слів у гнізда різних типів за спільним коренем» запропонувала Є.А. Карпіловська в «Кореневому гніздовому словнику української мови» (Карпіловська 2002, 5).

Однією з дискусійних проблем залишається з'ясування особливостей об'єднання слів у гнізда різних типів у синхронному аспекті, зокрема з урахуванням процесів активного творення нової похідної лексики, виявлення полімотивації похідних слів та полікореляції спільнокореневих непохідних слів із подільними основами. Актуальним є вивчення семантики новотворів у межах словотвірного гнізда з урахуванням особливостей засвоєння ними семантичного спектру твірного слова, зокрема явище повторної реалізації словотвірних моделей, описане О.П. Єрмаковою для російської мови (Єрмакова 1999, 239-242).

Нову лексику розглянуто в гніздах трьох типів: кореневі, коренево-словотвірні (мішані) та словотвірні в їхньому динамічному взаємозв'язку. Такі три типи гнізд дає запозичена лексика, засвідчуючи характер входження до системи мови-донора. Для об'єднання слів у гнізда необхідно враховувати

семантику кожного з них та характер семантичних зв'язків між спільнокореневими словами. У корневих гніздах слова пов'язані відношеннями кореляції за спільним коренем, у коренево-словотвірних – від деяких членів кореневого гнізда утворено словотвірні підгнізда; у словотвірних – слова впорядковані відношеннями похідності.

Об'єднання нової лексики в гнізда різних типів ґрунтується на синхронному підході до визначення морфемної та словотвірної структури слів та з'ясуванні наявності/відсутності мотиваційних відношень у гнізді.

Аналіз зроблено на матеріалі словників: «Кореневого гніздового словника української мови» Є.А. Карпіловської (2002), «Шкільного словотвірного словника сучасної української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк (2005), укладених на основі комп'ютерного «Морфемно-словотвірного фонду української мови» обсягом понад 170 тис. слів, який базується на найавторитетніших словниках літературної мови, виданих до 1991 року, та додатка «Коренево-гніздовий словник запозичень з англійської та німецької мов» до дисертаційного дослідження Л.П. Кислюк «Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові» (2000), сформованого на базі словників іншомовних слів (за часовий проміжок 1932-1999 роки). Для порівняння наповнення гнізд використано матеріали ідеографічного словника нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критської, Т.К. Пуздиревої, Ю.В. Романюк (2013), укладеного на базі комп'ютерного фонду інновацій (КФІ) за даними сучасних українськомовних друкованих та електронних видань після 1991 року та індексу нових слів до монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк (2008).

Матеріал виявляє внутрішню динаміку кількісного та якісного (семантичного) наповнення гнізд, процеси переформатування їх належності до одного з названих трьох типів. Оскільки нас цікавить активна нова лексика, то зовнішню динаміку розглядаємо односпрямовано: від корневих до коренево-словотвірних гнізд. Вона пов'язана з процесами засвоєння іншомовної лексики

системою української мови і демонструє підтримання в гніздах типологічних рис української словотвірної номінації, її самобутність.

1. Перехід кореневих гнізд у коренево-словотвірні (мішані).

Таке переформатування супроводжується, як правило, одночасним збільшенням кореневого гнізда й появою словотвірного підгнізда чи декількох підгнізд. Причинами названого явища стають позамовні чинники – суспільні явища й потреби їх номінації. Покажемо це на прикладі запозичення *шоу*, яке спершу не мало в українській мові спільнокореневих слів (СІС 1985, 933), а пізніше з'явилися 3 члени кореневого гнізда: *шоу*, *шоу-бізнес*, *шоумен* (РУСИС 1999, 346) як адаптовані запозичення. Хоча основи **шоу-**, **бізнес-**, **-мен** набули морфемної подільності й стали в українському словотворенні новими активними твірними основами, однак немає підстав вважати лексеми *шоу-бізнес* та *шоумен* похідними, оскільки вони не утворені на українському мовному ґрунті, натомість вони стали твірними основами для інших похідних. Гніздо трансформувалося в коренево-словотвірне й поповнилося новими дериватами: за різними даними наповнення гнізда становить 31 одиницю (Клименко та ін. 2008, 269-270); 34 одиниці – члени кореневого та словотвірного підгнізда (АРСУН 2014, 356-360, 387-388). Відбувається постійне кількісне зростання цього гнізда.

Нові запозичення, які перебувають у відношеннях взаємної кореляції, поповнюють кореневі гнізда. За нашими даними, воно містить 21 член кореневого гнізда (сигнал – незмінювані основи, наявність таких номінацій у словниках іншомовних слів): *шоу*, *шоу-бізнес*, *шоу-вумен*, *шоумен*, *шоу-рум*, *шоу-тайм*, *шоу-ток*, *аква-шоу*, *байк-шоу*, *боді-арт-шоу*, *гранд-шоу*, *дог-шоу*, *реаліті-шоу*, *ретро-шоу*, *рісліті-шоу*, *скетч-шоу*, *слайд-шоу*, *стен-шоу*, *ток-шоу*, *фаєр-шоу*, *фешн-шоу*.

Коренево-словотвірне гніздо містить також 3 словотвірних підгнізда, з який найчисленніше з базовим словом *шоу* містить 42 деривати, з яких 36 за формальними ознаками класифікуємо як юкстапозити з основою **шоу-** у

препозиції (26 дериватів) та постпозиції (10 дериватів). Говорити про їхню похідність дозволяє класифікація таких слів як гібридних утворень, тобто поєднання основи **шоу-** з питомими або давно засвоєними запозиченими основами.

Аналіз семантики цих слів, зумовленої тісними зв'язками із синтаксисом, про що писали Ю.Л. Гінзбург, О.С. Кубрякова, Н.Ф. Клименко та ін. дослідники, виявляє складнощі в побудові перифраз. Словники іншомовних слів трактують *шоу* (з англ. *show* – букв. показ) як виставу, видовище (СІС 1985, 933), (РУСИС1999, 346), останнім часом також у переносному значенні як «про що-небудь, що привертає увагу, розраховане на зовнішній ефект» (ССІС 2006, 756). У юкстапозитах, утворених за моделлю **N+N**, маємо уточнення стрижневого слова-категоризатора **шоу-**, яке можна трактувати як «вистава»: *шоу-балаган, шоу-балет, шоу-вистава, шоу-драма, шоу-захід, шоу-конкурс, шоу-матч, шоу-передача, шоу-програма, шоу-турнір, шоу-чемпіонат*. Тут відбувається профілювання вихідного поняття «шоу». Такі неолексеми виступають як видові терміни на позначення різновидів шоу в системі шоу-бізнесу, індустрії розваг: *шоу-балаган, шоу-вистава, шоу-драма, шоу-турнір*.

Наступну групу похідних можна трактувати як «щось, що має відношення до шоу (в родовому відмінку)» з різними семантичними нарощеннями – збірності: *шоу-група, шоу-імперія, шоу-індустрія, шоу-комплекс, шоу-проект, шоу-простір, шоу-ринок, шоу-сервіс, шоу-театр*, процесу: *шоу-огляд, шоу-продовження, шоу-турне*; особи: *шоу-зірка*, абстрактного поняття: *шоу-краса*, місця: *шоу-клас*. Основа **шоу-** в постпозиції також виконує роль родового поняття, де перша основа є видовим атрибутивним поняттям: *авіа-шоу, базар-свято-шоу, жарт-шоу, мотор-шоу, ретро-шоу, стриптиз-шоу*. За словотвірною моделлю вони наближені до композитів. На підтвердження маємо паралельне функціонування юкстапозитів і атрибутивних словосполучень (*авіа-шоу: авіаційне шоу, жарт-шоу: жартівливе шоу, комедійне шоу*), композитів і словосполучень (*велобайкшоу: велобайкове шоу, телешоу: телевізійне шоу*), запозичень і атрибутивних словосполучень (*аква-шоу і водне шоу, фасер-шоу і вогняне шоу*). Позиція основи тут не впливає на її значення, як підтвердження

наведемо приклад паралельного функціонування *ток-шоу* і *шоу-ток* (які вважаємо запозиченнями, а не номінаціями, створеними на українському мовному ґрунті) з ідентичними значеннями: **Ток-шоу – шоу-ток – телевізійні жанри, що характеризуються перш за все такою рисою, як видовищність (КФІ).** Похідні *валентин-шоу*, *джентльмен-шоу*, *капітал-шоу*, *манпет-шоу*, *маски-шоу* вживаються як ергоніми – назви телевізійних передач.

Незмінюваність твірної основи **шоу-** створює перешкоди для появи композитів, яких у цьому підгнізді виявлено 5: *шоуманія*, *велобайкшоу*, *відеошоу*, *мегашоу*, *телешоу* та поодиноких афіксальних похідних як *шоубалетний*.

Запозичення *шоу-бізнес* формує підгніздо з дериватів – назв ознаки, утворених суфіксальним способом та їхніх семантичних дублетів, створених щавдяки усіченню: *шоу-бізнесовий*, *шоу-біз*, *шоу-бізовий*. *Шоумен*, належне до категорії назв особи, «обросло» двома прогнозованими дериватами – назвою моці та ознаки: *шоуменівський*, *шоуменка*. На позначення назв осіб використовують як запозичені лексеми *шоумен*, *шоу-вумен*, так і словосполучення *ведучий шоу* (стилістично нейтральні) або похідні *шоуменка* (стилістично марковані).

Отже, кореневе гніздо трансформувалося в коренево-словотвірне; кількісно зросло за рахунок членів як кореневого гнізда (неозапозичень), так і за рахунок членів словотвірних підгнізд (новотворів). Незмінюваність лексеми *шоу* веде до кількісного збільшення гнізда за рахунок юкстапозитів, семантика яких є багатозначною, залежно від базового словосполучення, тобто від синтаксичної функції такого базового слова гнізда.

2. Перехід корневих гнізд у мішані внаслідок процесів неосемантизації.

Явище неосемантизації, передусім вивчення англосемантизмів є предметом уваги дериватологів у різних слов'янських мовах: А. Марковського,

К. Вашакової у польській, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, О.А. Стишова, Л.В. Струганець – в українській, Я.Кредатусової в словацькій тощо.

У семантичному розростанні словотвірних підгнізд, мотивованих неосемантизмами, визначальну роль відіграє давність, а, отже, граматична освоєність запозичення, яке раніше не виявляло словотвірної активності. Латинізм *модератор* (від лат. *moderator* – «той, що стримує») словники радянського часу подавали як технічний термін зі значеннями: «прилад у машині, що регулює її хід» (СЧС 1932, 266); «пристрій в музичних клавішних інструментах для приглушення звуку» (СІС 1985, 552), поруч із членом кореневого гнізда *модерато*. Нове повторне приховане запозичення *модератор* у значенні «особа, яка головує на певних публічних заходах» поруч зі значенням пристрою в музичних інструментах для приглушення звуку подає ССІС: «ведучий у кадрі телепередачі, який виконує функції коментатора, диктора та інтерв'юера» (ССІС 2006, 461). Матеріал КФІ засвідчує ширше розуміння цієї номінації, спричинене ширшим контекстом її уживання, пор.: *бути вмілим модератором етнокультурного процесу*.

Поява неосемантизмів, затребуваних мовною практикою суспільства, викликає хвилю афіксальних похідних від них, а не юкстапозитів, як у гніздах від неозапозичень. У значенні «особа, яка головує на певних публічних заходах» *модератор* входить у кореневе гніздо з *модерація*, де кожне з них формує словотвірне підгніздо: *модерація* → *модерувати, модерований, модерування, модератор* → *ведучий-модератор*. У цьому гнізді дієслово *модерувати* є мотивованим латинізмом *модерація*, яке нині конкурує з віддієслівним *модерування*.

Найактивніше вживається *модератор* у значенні користувача, який має ширші права порівняно зі звичайними користувачами на суспільних інтернет-ресурсах (чатах, форумах), наприклад, може стирати, редагувати чужі повідомлення, видаляти сторінки користувачів, обмежувати інших користувачів у правах редагування та перегляду сайту (банити), тобто стежити за дотриманням користувачами правил сайту. У зв'язку з активним розробленням цієї сфери послуг утворилося коренево-словотвірне гніздо

новотворів: *модераторчик, модераторка, модераторський, модераторствувати, співмодераторствувати, модераторство, супермодератор, ведучий-модератор, колега-модератор; модерувати, модерований, модерування, модерація.*

У значенні пристрою *модератор* не виявляє високої активності й має один дериват *модераторний*.

Отже, внаслідок появи неосемантизмів маємо наявність трьох словотвірних гнізд, в яких необхідно розрізняти значення похідних. Відрізняються значення похідних дієслів *модерувати* і *модераторствувати*, конкурентних іменників *модерування, модерація* та *модераторство*. У похідних дієсловах наявна не лише множинність мотивації, але й належність до різних стильових реєстрів мови. Дієслово *модерувати* є стилістично нейтральним і вживається як термін. Відповідно й віддієслівний іменник *модерування* вживають як термін, наприклад, «*професійне модерування в телефірі*» на позначення процесу. Поняття *модерація* у літературі з проблем розвитку школи та підвищення кваліфікації використовують у кількох значеннях: як «форма підвищення кваліфікації» та як «сукупність методів для організації роботи зі слухачами». Відіменникове дієслово *модераторствувати*, утворене за аналогією до *ораторствувати*, виявляється використаним як засіб експресії, мовної гри; те саме можна сказати й про *модераторство*, яке характеризує діяльність модератора, можливо, з негативною оцінкою. Цікавим також є розмежування прикметників *модераторський* та *модераторний*, перший вживається як ознака до людини-модератора (*модераторські права*), другий – стосовно модератора-пристрою (*модераторний механізм, модераторний тяж*).

3. Процеси розвитку коренево-словотвірних (мішаних) гнізд

Наявність мішаних гнізд, які поєднують структури кореневого та словотвірного гнізд і демонструють передусім розростання словотвірних підгнізд, можна розглядати як показник лінгводинаміки. Для прикладу

проаналізуємо зміни, які відбулися в структурі гнізда такого типу за останні 20 років.

Словники іншомовних слів ХХ століття стабільно фіксували наявність двох запозичень *бізнес* та *бізнесмен* (СЧС 1932, 67), (СІС 1985, 115); (РУСИС 1999, 47)⁴⁸. Серед наукових термінів наприкінці 1990-х словники зафіксували по одному похідному від кожного з членів кореневого гнізда: *нафтобізнес* та *фермер-бізнесмен*. А виданий 2006 року «Сучасний словник іншомовних слів» подає **бізнес-** як «частину складних слів, яка позначає явища, що стосуються сфери *бізнесу*, *бізнесменів*», засвідчуючи сплеск словотвірної активності основи: *бізнес-карта*, *бізнес-каталог*, *бізнес-клас*, *бізнес-план*, *бізнес-проект*, *бізнес-центр* (ССІС 2006, 104), що виконує роль категоризатора, родового поняття. Матеріали сучасної преси виявляють понад 50 членів коренево-словотвірного гнізда з коренем **бізнес-** (АРСУН 2013, 363-364), за іншими даними – їх близько сотні (Клименко та ін. 2008, 267-269).

Серед нових членів кореневого гнізда – *бізнес-бомонд*, *бізнес-вумен*, *бізнес-ланч*, *бізнес-леді*, *бізнес-омбудсмен*, *бізнес-портфоліо*, *медіа-бізнес*, *фешн-бізнес*, *фітнес-бізнес*, *шоу-бізнес*, *ІТ-бізнес*. Близько 8 десятків дериватів поповнили словотвірне гніздо від *бізнес*, і 9 дериватів – гніздо від *бізнесмен*: прогнозовані назви особи (демінутив та моція) та ознаки, суфіксальні *бізнесменчик*, *бізнесменка*, *бізнесменівський*, *бізнесменський* та юкстапозити *бізнесмен-пішохід*, *бізнесмен-рейдер*, *міністр-бізнесмен*, *очільник-бізнесмен*, *фермер-бізнесмен*, які уточнюють різновид діяльності бізнесмена.

Адаптованість основи до граматичної системи української мови спричинила розростання словотвірного гнізда від *бізнес* не лише за рахунок гібридних юкстапозитів, яких традиційно найбільше, переважно з основою у препозиції, але й за рахунок афіксальних та композитних похідних, що значно розширює наповненість гнізда за словотвірними категоріями та словотвірною семантикою. Це наявність категорійних значень дії, ознаки: *бізнесувати*, *бізнесовий* (і розгортання в ланцюжку: *бізнесово*, *бізнесово-владний*, *бізнесово-*

⁴⁸ Зауважимо, що О.М. Тихонов у «Словообразовательном словаре русского языка» подавав *бізнесмен* як похідне від *бізнес* (Тихонов 1985, 95).

олігархічний, бізнесово-політичний, небізнесовий,; особи: бізнесовець, бізнесюк та предметної дії: бізнесування.

4. Особливості поповнення словотвірних гнізд

Нові деривати в словотвірних гніздах заповнюють наявні лакуни, що можливо спрогнозувати в межах словотвірних категорій. Існує системно закладена вимога реалізації категорії дії, і для питомих дериватів логічним є словотвірно мотивований ланцюжок: *творити – творчий – творчість, уміти – умілий – умілість*. Натомість серед запозичень, де проникає, як правило, іменник, хоч і оформлений як похідний за правилами українського словотворення, дієслова відсутні, але потреба назвати дію залишається. Тому в Інтернет-комунікації, тобто у живій мовній практиці (але не в словниках) маємо утворені за регулярними зразками відіменні дієслова: *художничати (охудожнити, знехудожнити), штукувати, артистувати, артувати, креативувати*.

Реалізація категорії діяча, передбачена системно, реалізується теж послідовно, має похідні, утворені за аналогією, й зафіксовані в електронних ресурсах: *вправляльник, артовик, креативник та креатор*. Послідовна поява новотворів категорії моції, утворених за регулярними словотвірними моделями, є характерною ознакою української словотвірної номінації, зумовленою системними вимогами української мови, але функціонують вони у мовній практиці: *творкиня, творчиня, мисткиня, креативниця, артовичка, спотворювачка*.

Інший тип поповнення словотвірних гнізд новотворами – повторне використання словотвірної моделі, про що писала О.П. Єрмакова: «залежно від предметної або ознакової мотивації похідних повторна реалізація словотвірних моделей у сфері лексичної семантики породжує два протилежні явища: одні похідні за рахунок розширення кола денотатів стають багатозначними, інші, навпаки, з багатозначних стають однозначними» (Єрмакова 1999, 245).

Скажімо, відсубстантивне похідне *контрактник* можна трактувати як початок руху до однозначного «особа, яка здійснює діяльність відповідно до контракту», де конкретне значення мотивоване галуззю діяльності (студент, військовий): ... *«контрактники» можуть перейти на платний факультет ВНЗ...* (Д, 07.07.2006, 18); *Такий плакат агітує записуватися в контрактники біля штабу гвардійської моторизованої бригади в Новограді-Волинському* (ГУ, 20.05.2006, 1).

Ще одним способом появи новотворів у словотвірному гнізді є множинність мотивації, яка може призводити до появи омонімії у межах гнізда. Відсубстантивний дериват *аварійник*, утворений за моделлю **N+-ник**, означає не лише «людину, яка ліквідує аварії, працівника аварійної служби», а й «людину, яка навмисне створює аварії, аварійні ситуації на дорозі»: *Є такий різновид людей – «аварійники». ...їздять на іномарках, спеціально створюють аварійну ситуацію на дорозі й підставляються під удар, щоб потім зрубати з «винного» гроші* (сайт газети «Сім'я і дім», simya.com.ua, 21.06.2009). Новотвір *аварійник* у значенні «людини, яка мешкає в аварійному житлі» уже треба розглядати як відад'єктивний дериват, утворений за моделлю **A+-ик**: *«...засідання громадської комісії райадміністрації з житлових питань (видано 20 ордерів: військовослужбовцям – 4 ордери, 13 ордерів – аварійникам...* (Офіційний сайт міста Одеса, odessa.ua, 21.11.06)

Висновки

У межах кореневого підходу до вивчення семантики похідних на матеріалі нової лексики в сучасній українській мові, виявлено процеси внутрішньої та зовнішньої динаміки, які стосуються гнізд трьох типів: корневих, коренево-словотвірних (мішаних) та словотвірних.

Внутрішня динаміка гнізд має свої особливості.

1. Коренево-словотвірні гнізда поділяємо на три різновиди, кожен із яких має особливості наповнення словотвірних підгнізд залежно від давності запозичення та його граматичної адаптованості.

2. Словотвірні підгнізда:

- утворені від неозапозичень зростають за рахунок юкстапозитів, значення яких можна трактувати по-різному, залежно від їхньої синтаксичної інтерпретації;

- утворені від давніх запозичень зростають за рахунок гібридних юкстапозитів, яких традиційно найбільше, та афіксальних і композитних похідних, що значно розширює спектр наповнення гнізда за словотвірними категоріями та словотвірною семантикою;

- утворені від неосемантизмів, затребуваних мовною практикою суспільства, поповнюються передусім афіксальними похідними.

3. Словотвірні гнізда поповнюються новотворами за рахунок:

- заповнення лакун у межах можливих словотвірних категорій, які можна спрогнозувати;

- повторного використання словотвірних моделей;

- множинності мотивації, яка може призводити до появи омонімів у межах гнізда.

Зовнішня динаміка полягає у переформатуванні кореневих гнізд у мішані – коренево-словотвірні, що розглядаємо як вияв лінгводинаміки у синхронії та підтримання у гніздах типологічних рис української словотвірної номінації, її самотності.

Література:

Гинзбург 1979: Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис. Москва

Земская 2002: Земская Е.А. Специфика семантики и комбинаторики производства слов-гибридов. In: Swetlsns Mengel (Hrsg.). Slavische Wortbildung: Semantik und Kombinatorik. Munster-London-Hamburg, S.157-169.

Ермакова 1999: Ермакова О.П. Влияние идиоматичности семантики производных слов на повторную реализацию словообразовательных моделей в русском именном словообразовании последних десятилетий (к проблеме взаимодействия словообразования и лексики). Новые пути изучения словообразования славянских языков. 2-е заседание Междунар. комиссии по славянскому словообразованию. Магдебург, S. 239-245 (Magdeburg: Peter Lang,).

Карпіловська 2002: Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. Київ.

Ковалик 2007: Ковалик І.І. Семантична функція кореня в словотвірному гнізді Іван Ковалик Вчення про словотвір. Вибрані праці. / Упорядник та автор передмови Василь Ґрещук. Івано-Франківськ-Львів, С.326-346

Ковалик 2007: Ковалик І.І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові. Іван Ковалик Вчення про словотвір. Вибрані праці. Упорядник та автор передмови Василь Ґрещук. Івано-Франківськ-Львів, С.347-357

Клименко 1984: Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – Київ

Клименко та ін. 2008: Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ.

Клименко 1982: Клименко Н.Ф. Структура лексико-семантичного поля. Клименко Н.Ф., Пещак М.М., Савченко І.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. Київ

Кубрякова 1981: Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. Москва

Тихонов 1985 Тихонов А.Н. Основные понятия русского словообразования. Словообразовательный словарь русского языка: в 2-х томах. Москва.Т.1. С.18-5

Тихонов 2002: Тихонов А.Н. Внутренняя форма слова в семантике лексического гнезда // In: Swetlana Mengel (Hrsg.). Slavische Wortbildung: Semantik und Kombinatorik. – Munster-London-Hamburg, S.139-155

Улуханов 1977: Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. Москва.

Buzássyová 1974: Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava.

Kurkowska 1976: Kurkowska H. Zapożyczenia semantyczne we współczesnej polszczyźnie // Z problemów współczesnych języków i literatur słowiańskich. Warszawa, S. 99-109.

Skarżyński 2012: Mirosław Skarżyński, Polskie słowotwórstwo gniazdowe. Jerzy Sierociuk (eds.), Słowotwórstwo słowiańskie: system i tekst. Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Seria 13, Poznań, 91-100

Перелік скорочень:

АРСУН 2013: Активні ресурси сучасної української номінації. Є.А.Карпіловська, Л.П.Кислюк, Н.Ф.Клименко, В.І.Критська, Т.К.Пуздирева, Ю.В.Романюк. Київ.

СІС 1985: Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. Київ. 2-е вид.

РУСИС 1999: Русско-украинский словарь иностранных слов. Російсько-український словник іншомовних слів. Укл. Т.П.Мартиняк. Харків.

ССІС 2006: Сучасний словник іншомовних слів. Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ.

СЧС 1932: Словник чужомовних слів. І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. За ред. О. Бадана-Яворенка. Київ-Харків.

Д – газета «День»

ГУ – газета «Голос України»

КФІ – комп'ютерний фонд лексико-словотвірних інновацій в сучасній українській мові відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України

Вплив аналогії на активність словотвірних моделей⁴⁹

1. Поняття аналогії в лінгвістиці. Теорію аналогії запропонували ще молодограматика (Г. Пауль, К. Бругман), але тривалий час потому мовознавці її критикували чи ігнорували. Між тим, на важливість аналогії передусім як об'єднувальної ланки між узусом і системою мови, яка перетворює оказіональне в узувальне, звертали увагу Є. Курилович, Л. Блумфільд.

Є. Курилович у статті "Про природу так званих "аналогічних" процесів" (1949) наголошував, що на явища аналогії, які виникають як відношення між твірним і похідним словом, впливає сфера їх уживання (Курилович 2000, 102). Він підкреслював важливість узусу, соціального фактора в становленні системи мови: "Конкретна граматична система дозволяє побачити, які "аналогічні" зміни в ній можливі... Але лише соціальний фактор... визначає, як реалізуються ці можливості та якою мірою" (Курилович 2000, 120). Л. Блумфільд, який розумів аналогію як систему мовних пропорцій і присвятив цьому явищу розділ книги "Мова" (Блумфілд 1968, 441-465), вважав особливо важливим вивчення аналогії в словотворі.

В.О. Богородицький протиставляв дію аналогії (уподібнення) диференціації (розподібненню). Л.А. Булаховський також розглядав аналогію як систему пропорцій на матеріалі слов'янських мов. Проблему аналогії не оминула Н.Д. Арутюнова у монографії "Нариси зі словотвору в сучасній іспанській мові" (1961), перевиданій як "Проблеми морфології і словотвору (на матеріалі іспанської мови)" (2007). Ґрунтовно проблему впливу аналогії на систему словотвору української та російської мов опрацювала Ф.О. Нікітіна у монографії "Вплив аналогії на словотвір" (1973), де розглянуто процес відбору найстійкіших словотвірних моделей (Никитина 1973).

⁴⁹ Уперше опубліковано в: Jahrbuch der IV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht" Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2013. – Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. – Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2014. – S. 72-79.

2. Постановка проблеми. Аналогія відіграє помітну роль в оновленні лексику сучасної української мови, яка повноцінно функціонує в усіх функціональних стилях від 1991 року. Вивчення реального стану сучасної української мови вимагає уважного ставлення до нових явищ мовної практики, зумовлених соціодинамікою, взаємовпливу узусу й системи мови, номінування понять засобами словотвору. Інновації певним чином впливають на стабільність і розвиток системи мови. Натомість вплив системи на узуальне словотворення часто виявляється через аналогію. У статті явища аналогії в словотворенні розглянемо в синхронії на прикладі нової похідної української лексики.

Нову похідну лексику, не засвідчену авторитетними словниками літературної української мови до 1991 року, сьогодні зібрано в окремих монографічних дослідженнях (Стишов 2005), (Клименко Карпіловська Кислюк 2008), неологічних словниках української мови (Мазурик 2002), (Нелюба 2012), (Балог Лозова Тименко Тищенко 2010), в Комп'ютерному фонді інновацій, сформованому у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, матеріали якого увійшли до словника "Активні ресурси сучасної української номінації", укладеного авторським колективом, очолюваним проф. Є.А. Карпіловською, який незабаром вийде друком⁵⁰. Це новотвори, які функціонують в українськомовних ЗМІ, інтернет-виданнях, публіцистичних текстах періоду незалежності України.

Дериватологи наголошують на "моделювальному характері словотвору" (Земская 2009, 32), зауважуючи, що у мовну компетенцію носіїв мови входить активне володіння словотвірним механізмом мови, тобто його словотвірними моделями (Там само, 16). Наявність у системі певних словотвірних моделей певною мірою полегшує вибір того, що треба назвати. Словотвірна модель – схема творення слів у межах того самого словотвірного типу, яка не впливає на їхню семантику, але відрізняється морфонологічними ознаками (Клименко 2000, 571). Активність є поняттям мовної практики, характеризує

⁵⁰ Ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (автори: Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; відп. ред. Є.А. Карпіловська) опублікований в Києві в 2013 р.

життєздатність певної словотвірної моделі чи словотворчих ресурсів. Вона викликана позамовними факторами і виявляється якісно й емпірично в творенні нових одиниць в узусі. Спостереження над новим аналізованим матеріалом показують, що серед мовних та позамовних факторів, які впливають на активність словотвірних моделей, важливу роль відіграє аналогія.

3. Вплив аналогії на активність окремих словотвірних моделей.

Словотвірний аналіз та упорядкування нової похідної лексики за словотвірними моделями в низці випадків засвідчили наявність так званого черезступеневого словотворення, яке є виявом аналогії у словотворі.

3.1. Моделі N+-изаціj(а)/-изаціj(а), N+-анн(я), N+-енн(я). Аналогія сприяє пришвидшенню процесів словотвірного освоєння нової іншомовної лексики. Дослідники гібридних слів зазначають, що "вони здебільшого утворюються за аналогією, підвищуючи продуктивність моделей творення композитів або аббревіатур чи компенсуючи відсутність композитів-дієслів шляхом називання абстрактних дій іменниками, а дієслівних ознак – віддієслівними прикметниками" (Клименко Карпіловська Кислюк 2008, 199): *валютизація, деперсоналізація, деядеризація, доларизація, екологізація, євангелізація, футболізація*. Такі деривати, які мають основне значення опредметненої дії, утворюють за активними моделями **V+-изаціj(а)/-изаціj(а), V+-анн(я), V+-енн(я)**, де **V** – дієслівна основа. Серед новотворів, не лише гібридів, звертає на себе увагу значна кількість дієйменників, утворених здебільшого за допомогою суфікса **-изаціj(а)/-изаціj(а)** без мотивації відповідними дієсловами, (тобто за моделями **N+-изаціj(а)/-изаціj(а), N+-анн(я), N+-енн(я)**, де **N** – іменникова основа): *афганізація, берегинізація, білорусизація, громадянізація*, рідше суфіксів **-енн(я)** *оміщання, опинзенення, -анн(я), -уванн(я): акціонування, брендування, контейнерування, міністрування, рейтингування, субтитрування*. Безперечно, активізатором творення похідних за аналогією за тією чи іншою моделлю є соціальний фактор. Слід також враховувати, за Є. Куриловичем, сферу вживання моделей. Якщо словотвірні типи з названими афіксами виявляли продуктивність у

термінотворенні, то тепер вони продуктивні в загальноповжитій лексиці: *арабізація, балканізація, політизація, сербізація*.

Аналогія виконує функцію фільтру системи мови й сприяє закріпленню певних моделей словотворення за певними семантичними групами лексики. Конкретизація змісту слів і віднесення їх до певної лексико-семантичної групи відбуваються завдяки окресленню явища в просторі географічному: *американізація, африканізація, білорусизація, латиноамериканізація*; соціальному: через неприйняття доктрин певного соціального устрою: *комунізація, радянізація*; заперечення політики і способу правління, уособлюваних певними історичними постатями: *кучмізація, лукашенкізація, піночетизація*; шляхом називання негативних соціальних явищ, властивих певному етапу розвитку суспільства: *алкоголізація, маргіналізація, мафізація, тінізація, деінтелектуалізація, доктринізація, кланізація/клановізація, космополітизація, наркоманізація, олігархізація, провінціалізація – депровінціалізація, табуїзація – детабуїзація, чорнобилізація*.

3.2. Модель теле+N. Використання засобу гібридотворення (поєднання запозичених компонентів слова з питомими) для конструювання okazіоналізмів за аналогією є характерним для нових запозичених основ, які первісно належали терміносистемам. Це okazіональні чи емоційно забарвлені слова-гібриди, утворені за аналогією за регулярними словотворчими моделями, але з невластивих таким моделям компонентів чи різностильових основ: *телебитва, телевидовище, телемило, теленіч, телеперешкоди, телеподружжя, телепокійник, телерозрада, телесвято, телеспокуса*. Ф.О. Нікітіна вважала аналогію сполучною ланкою "між мовленням і мовою, яка сприяє перетворенню okazіонального в узуальне." (Нікітіна 1973, 3). Гібридизація є способом освоєння іншомовної лексики і водночас сприяє захисту самотності української мови в глобалізаційних процесах.

3.3. Моделі А+-ізован(ий), N+-ізован(ий). До дієприкметників *баналізований, вестернізований, зідеологізований, зіронізований, змаргіналізований, коаліціонізований* також не вдалося виявити відіменникових дієслів, які їх мотивують, хоча вони можливі. Отже, таке творення

дієприкметників за моделлю **V+-ізован(ий)** за відсутності дієслова-мотиватора також є черезступеневим, за аналогією, пор.: *...це приклад переходу сакрального у культурне, чи, краще сказати, індивідуального досвіду – у баналізоване загальне розуміння* (Пост, №3, 02.02.200, С.31); *На відміну від північного Ханоя, південний Хошимін вочевидь багатший та вестернізований: І річ не тільки в тому, що ця царина знання виявилася зідеологізованою децю менше від інших гуманітарних і суспільних наук.* (Критика, №100, 2006); *...поєднання залишків номенклатурного новоязу з рекламною нейролінгвістикою та широким діапазоном зіронізованого сленгу...* (День, №165, 29.09.2006 С. 22); *У кулуарах так і не "коаліціонізованої" Верховної Ради "УМ" поставила представникам усіх фракцій парламенту два запитання...* (Україна молода, № 112, 22.06.2006, с. 4).

3.4. Модель N+o/e+V. Розуміння аналогії як системи пропорцій підтверджують композити, які трапляються серед дієйменників, утворені за аналогією до слова *листопад*, що є згортком речення *листя падає* (модель **N+o/e+V**, де **N** – іменникова основа, **V** – дієслівна): *гріхопад, грошопад, зорепад* (з подальшим творенням дієслова *зорепадити*), *сльозопад, цінопад*.

3.5. Модель само-+А. Основа **само-** легко поєднується з прикметниками, здебільшого віддієслівного походження, оминаючи стадію мотивації дієслівно-іменниковими словосполученнями та їхнього згортання в слово, тобто, такі слова утворюють за аналогією (**само-+А**, де **А** – прикметник). У цих випадках основоскладання зближується з афіксацією: *самозроджений, самонадійливий, самопроникний, самостимульований*.

3.6. Модель N+-ник. Серед аналізованих новотворів наявне явище словотвірної або дериваційної варіантності, на що звертали увагу дослідники (Таран 2011, 101), коли похідні слова, за умови тотожності словотвірного значення відрізняються словотвірними формантами: *піарівець : піарник; інтернетівець : інтернетник*. Переважно це системні варіанти, причиною їх виникнення є конкурування декількох рівноправних активних словотвірних моделей, скажімо, назв осіб: **N+-ник, N+-ець/-івець**. Аналіз вибору певної моделі як нормативної з наявних варіантних моделей на прикладі

функціонування варіантів новотворів *новинник* : *новинар* : *новиннєвик* зробила Є.А. Карпіловська, яка переконливо довела, що на вибір нормативного варіанта *новинник* впливає відповідність його лексичній і словотвірній нормам сучасної української мови: *новина* – *новинний* – *новинник* (Клименко Карпіловська Кислюк 2008, 32-33). Ця словотвірна модель є набагато активнішою, аніж можливі варіанти з прикметниками *новинарний*, *новиннєвий*, отже, тут виразним є вплив аналогії на конкурентоздатність варіантних моделей.

3.7. Модель N+-івець. У словотворі для утворення похідних за аналогією має бути наявна словотвірна модель з прозорим словотвірним значенням. Аналогія призводить до закріплення в мові найактивніших і найпродуктивніших словотвірних моделей. Скажімо, розряд відіменникових дериватів із суфіксом **-ець** (варіанти **-овець**, **-івець**) на позначення особи за належністю до політичних, релігійних угруповань сьогодні активно поповнюють новотвори, переважно, від власних імен (*вітренківець*, *костенківець*, *луценківець*, *тимошенківець*). Новим є те, що їх мотиваторами можуть бути й аброоснови – назви політичних партій чи державних утворень (*БЮТівець*, *КУНівець*, *СНДівець*, *УНСОвець*), що відображає картину суспільних змін останніх років.

Деривати зі словотвірним значенням «послідовник, прихильник когось/чого-н.» передбачають утворення логічного ланцюжка «чий послідовник/прихильник», тоді від мотиватора власної назви мав би утворитися прикметник із суфіксом **-ів**: *Курбас* – *Курбасів* – *курбасівець*, тобто **-ів** виражає значення присвійності й може бути показником черезступеневого словотворення за аналогією. Розглянемо детальніше групу новотворів – назв осіб за належністю до ідеологічного, суспільного, політичного напрямку чи угруповання, з урахуванням особливостей іменника-мотиватора.

А) Мотиватори – прізвища відомих в Україні осіб, політичних і культурних діячів: *вітренківець* (Н. Вітренко), *кінахівець* (А. Кінах), *костенківець* (Ю. Костенко), *курбасівець* (Л. Курбас), *лазаренківець* (П. Лазаренко), *литвинівець* (В. Литвин), *лукашенківець* (О. Лукашенко), *мельниківець* (А. Мельник), *морозівець* (О. Мороз), *тимошенківець*

(Ю. Тимошенко), *ющенківець* (В. Ющенко), *януковичівець* (В. Янукович). Вживаються вони переважно у формі множини: *Хоча ПР спокійно домоглася б свого і без жовтогарячої підтримки, маючи 49 мандатів і союзників в особі 11 вітрянківців і партії пенсіонерів...* (Дзеркало тижня, № 20, 27.05-04.06.2006, с. 3); *...представництво "кінахівців" і у ВР, і в складі блоку "НУ" надто скромне* (Україна молода, № 114, 24.06.2006, с. 4); *Ним (керівником театру) став Олексій Кравчук, курбасівець з театральної фундації Кучинського* (Дзеркало тижня, № 33(712), 6-12.09.2008, с. 18); *Слідом за Довлатовим можу сказати: "Після лукашенківців мене найбільш нудить від антилукашенківців"* (Критика, листопад 2004, с. 15); *Як колись були мельниківці, бандерівці і скоропадчики, то тепер маємо ющенківців, тимошенківців і т. д.* (Пост, № 3, 02.02.2007, с. 8); *Багато януковичівців перебігло в НСНУ...* (Україна молода, № 112, 22.06.2006, с. 10).

Б) Мотиватори – назви політичних партій, інколи у вигляді словосполучення: *громадівець* (член партії "Громада"), *реформівець* (член партії "Реформи і порядок"), *рухівець* (член Народного Руху України), *свободівець* (член партії "Свобода"), *соборівець* (член партії "Собор"): *...говорили місцеві регіонали, соціалісти, бютівці, уєнністи, свободівці* (Пост, № 3, 02.02.2007, с. 6); *Таку саму функцію виконують колишній "соборівець" та борець із мафією Григорій Омельченко, талановитий журналіст Андрій Шевченко, письменник Павло Мовчан, колишній міністр Сергій Терьохін...* (Україна молода, № 184, 2.10.2008, с. 6).

В) Мотиватори – назви організацій, установ, груп: *альфівець* ("Альфа" – спецпідрозділ Служби безпеки України, антитерористичний центр), *беркутівець* (член спецпідрозділу міліції МВС України "Беркут"), *вертепівець* (учасник українського музичного гурту "Вертеп"), *інтерівець* (працівник телеканалу "Інтер"), *кобрівець* (член гірськострілецького батальйону спецпризначення ВВ МВС України "Кобра"), *майданівець* (демонстрант на Майдані Незалежності в Києві, який брав участь у Помаранчевій революції у період з 22.11.2004 до кінця грудня 2004 р.), *меджлісівець* (меджліс – представницький орган кримських татар, подібний до парламенту). Такі

новотвори функціонують у ЗМІ, де інколи написання в лапках підкреслює відтінок розмовності: *...це відчуття не з приємних, коли на тебе біжать десятки "беркутівців" у шолохах та бронезилетах...* (Україна молода, № 72, 20.04.2007, с. 8); *Кадрові чистки, які Віктор Ющенко влаштував у ДАІ через вчинок кобрівця Кожі* (газета "24" № 56, 15.03.2008, с. 8); *Майданівець долучений до роботи Громадської ради при ГУ МВС* (blog.nso.org.ua, 25.02.2009).

Г) Мотиватори – аббревіатури чи зрощення, які є назвами політичних блоків чи партій: (*БЮТ* – Блок Юлії Тимошенко, *КУН* – Конгрес українських націоналістів, *НДП* – Народно-демократична партія, *НеТак* – політичний альянс на чолі з Леонідом Кравчуком, *НУНС* – політичний союз партії "Наша Україна" і блоку "Народна самооборона", *УНП* – Українська народна партія, *УНСО* – Українська Народна Самооборона, Українська національна солідарна організація), військово-політичних блоків (*НАТО*), організацій чи установ (*УБОЗ* – Управління боротьби з організованою злочинністю, *ДАІ* – Державна автоінспекція, *МНС* – міністерство надзвичайних ситуацій, *ТНК* – транснаціональна компанія, *ЦВК* – Центральна виборча комісія). Аббревіатури стають твірною основою похідного або лексикалізуються: *бютівець, даївець, еменесівець, ендепівець, кунівець, натівець/натовець, нетаківець, нунсівець, убозівець, унпівець, цевеківець*. Інколи аббревіатури зберігають написання великими літерами в межах похідного слова для увиразнення такої твірної основи: *БЮТівець, КУНівець, НАТівець/НАТОвець, НеТаківець, НУНСівець, ТНКівець, УБОЗівець, УНСОвець*. У текстах ЗМІ вони функціонують паралельно: *...на першому поверсі парламенту стоять "самооборонець" Давид Жванія і "бютівці"...* (Газета по-українськи, № 137(661), 1.08.2008, с. 8); *З травмами середньої тяжкості ... потерпілого БЮТівця було доставлено до лікарні швидкої допомоги* (Україна молода, № 85, 16.05.2007, с. 2); *Молоді кунівці крокували селом маршовою ходою, співаючи повстанських та стрілецьких пісень... Чудові спогади залишилися про цей літній збір юних кунівців*. (Вечірній Київ, 18.08.2006); *...про шістьох КУНівців, які йшли в обласну раду в блоці "Наша Україна"* (Пост, № 5, 09.02.2007, с. 21); *Це один із двох*

убозівців, які сприяли розкриттю злочину... (Дзеркало тижня, № 33(612), 2-8.09.2006, с. 2); *Розстріляного полковника поховали на рідній Донеччині, а на Тернопільщині затримали ключового підозрюваного у цьому вбивстві, теж УБОЗівця* (Україна молода, № 155, 26.08.2006, с. 5).

4. Отже, аналогія сприяє активності словотвірних моделей при черезступеневому словотворенні. Те, що більшість проаналізованих новотворів не увійшли поки що в словники, а є набутком узусу, підтверджує важливість останнього для підтримання й розвитку системи мови. Наявність лексичних okazіоналізмів, які з погляду словотвірної норми є узуальними, свідчить про їхню можливість увійти в колективну мовну практику за умови їх підтримання й визнання носіями мови, тобто, за сприяння соціального фактора. Аналогія є важливим чинником закріплення найактивніших і найпродуктивніших словотвірних моделей у мові.

Балог В.О., Лозова Н.Є., Тименко Л.О., Тищенко О.М. (2010). Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002-2010). Видавничий дім Дмитра Бураго. Київ.

Блумфілд Л. (1968). Язык. Прогресс. Москва.

Земская Е.А. (2009). Словообразование как деятельность. Книжный дом ЛИБРОКОМ. Москва.

Клименко Н.Ф. (2000). Гібридне слово // Енциклопедія української мови. Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана. Київ

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. (2008). Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Видавничий дім Дмитра Бураго. Київ.

Курилович Е. (2000). О природе так называемых „аналогических” процессов // Очерки по лингвистике. ИП «ТРИВИУМ». Биробиджан.

Мазурик Д. (2002). Нове в українській лексиці. Словник-довідник. Світ. Львів.

Нелюба А. (2012). Словотворчість незалежної України 1991-2001: Словник. Харківське історико-філологічне товариство. Харків.

Никитина Ф.А. (1973). Влияние аналогии на словообразование (на материале родственных языков). Изд. Киевского университета. Киев.

Стишов О.А. (2005). Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). 2-ге вид., переробл. – К.: «Пугач», 2005.

Таран А. (2011). Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики / А.Таран. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2011

Арутюнова Н.Д. (1991). *Истина: фон и коннотация // Логический анализ языка. Культурные концепты.* Москва.

Селіванова О. О. (2004). *Нариси з української фразеології. Психокогнитивний та етнокультурний аспекти.* Брама. Київ –Черкаси.

Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови.* Знання.Київ.

Прагматичний потенціал демінутивів у публіцистичних та художніх текстах⁵¹

1. Категорія демінутивності в різних мовах виражена за допомогою засобів різних рівнів мовної структури (словотвірного, лексичного, синтаксичного), реалізовує семантику зменшеного розміру об'єкта, ослабленого вияву ознаки чи дії та може супроводжуватися певними оцінно-емоційними та експресивними семами (Максимчук 1972; Расулова 1981; Хидекель, Кошель 1983; Руда 2009; Руда 2012). О.С. Кубрякова вважала експресивно-оцінно-емоційні категорії, зокрема оцінно-квантитативні, такими, що сприяють «розміщенню» об'єкта в одній із точок шкали «погано» – «добре», або «багато» – «мало», або «до норми» – «норма» – «вище норми», найчастіше мають у різних мовах словотвірне вираження і слугують творенню демінутивів, аугментативів тощо (Кубрякова 1988: 164). Залежно від типу мови виразники значення малості можуть бути утворені синтетично й аналітично, одні з них можуть бути ядерними, інші – периферійними. Українська мова як синтетична флективного типу активно використовує словотворення, передусім суфіксальне (Клименко 2007: 214). Дослідники нараховують до чотирьох десятків продуктивних демінутивних суфіксів, більшість із яких передають і суб'єктивну оцінку, позитивну чи негативну. Цією особливістю зумовлений прагматичний потенціал демінутивів. Суб'єктивність оцінки об'єкта є наслідком того, що малість асоціюється як із чимось беззахисним, милим, ласкавим, так і неякісним, недосконалим, маловартісним. Л.О. Родніна розділяла іменники з суфіксами недорослості й іменники із суфіксами суб'єктивної оцінки, підкреслюючи таким чином, що одні групи є виразниками передусім демінутивності, а інші містять і значення оцінки, негативної чи позитивної (Родніна 1979: 101). В українській мові іменник, прикметник,

⁵¹ Уперше опубліковано в: *Manjšalnice v slovanskih jezikih: oblika in vloga* / Ured. Irena Stramljič Breznik. – Maribor, Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Praha, 2015. – ZORA 113. – S.148-158.

прислівник, дієслово, займенник, числівник і вигук є потенційно спроможними до суфіксального вираження значення демінутивності (*вихованчик, улесливенький, далечко, купоньки, жоднісінький, трійко, пробочку!*). Їх можна розглядати як особливий клас оцінно-емоційної лексики, де перетинаються категорії зменшуваності та оцінності, емоційності, експресивності.

За позитивними й негативними значеннями класифікує демінутиви В.О. Кузьменкова (Кузьменкова 2007: 39-40). Перші створюють атмосферу доброзичливості, підкресленої ввічливості, вибачення, передають позитивне ставлення до об'єкта, зокрема в спілкуванні з дітьми. Демінутиви другої групи передають негативну оцінку професійних чи інших якостей особистості, об'єкта, явища чи події; засудження чиєїсь позиції чи дій.

Базуючись на комбінації значень твірних та демінутивних суфіксів і враховуючи різні аспекти контексту, М. Шіллер так класифікує функції демінутивів: власне зменшувальне значення, експресивна та емоційно-оцінна функція, стилістична функція, прагматична функція (Schiller 2007: 29). Прагматичні функції демінутивів слугують для успішного спілкування. Забарвлення позначуваного демінутивом залежить передусім від мети комуніканта, його особистого ставлення й виявляється в контексті, де адресант оформляє свій задум, а адресат його сприймає та розшифровує.

2. За матеріал дослідження обрано демінутиви-новотвори, зафіксовані в публіцистичних та художніх текстах, які разом з діагностичними контекстами увійшли до Комп'ютерного фонду інновацій відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (далі – КФІ), індексу нових слів до монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (2008) Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк; ідеографічного словника нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (2013) колективу авторів (Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк) (далі – АРСУН), словників «Словотворчість незалежної України» (2012) А. Нелюби (далі – СНУ), «Лексико-словотвірні інновації (2014)» (2015) А. Нелюби, Є. Редька (далі – ЛСІ), «Нові й актуалізовані слова та значення»

В.О. Балог, Н.Є. Лозової, Л.О. Тименко, О.М. Тищенко (2010) (далі – НАСЗ), а також виявлені в сучасних українськомовних електронних ресурсах та художніх творах сучасних українських письменників. Проаналізовано понад триста демінутивних одиниць-новотворів, переважно іменників, яких не подавали словники, видані до 1991 року.

3. Прагматичний потенціал демінутивів-новотворів схематично можна зобразити у вигляді градуальної від'ємно-додатної шкали, центр якої відповідає нульовому прагматичному потенціалу (об'єктивна зменшеність: *мікрокнига, мікрофільм*), вправо по додатній шкалі відображено позитивні емоційно-оцінні конотації з пестливим відтінком (*книження*), а вліво по від'ємній шкалі – негативну оцінку, закладену в іронічно-зневажливих конотаціях (*фільмик, фільмець*). Далі розглянемо детальніше новотвори, що займають кожен з ланок такої шкали.

3.1. Новотвори з нульовим прагматичним потенціалом виражають: 1) слабкий вияв ознаки, дії чи стану в сфері абстрактних понять; 2) вказівку на малість за віком 3) об'єктивну зменшеність конкретних, відчутних для сприйняття об'єктів за параметрами висоти, довжини, товщини, глибини, обсягу, об'єму. Вияв прагматичного потенціалу демінутивів-новотворів у текстах корелює із формою вираження демінутивності. Аналітичні демінутиви з першої підгрупи на синтаксичному рівні функціонують у вигляді прикметниково-іменникових словосполучень (*мала держава, маленька країна*), які передають значення малості за нейтрального ставлення: *мале підприємництво, малий бізнес, малий екран, малий кінематограф, малий прикордонний рух* (КФІ).

На словотвірному рівні – це складні слова, які позначають ослаблений вияв ознаки чи стану порівняно з нормою, об'єктивну зменшеність: *малобюджетний, малозахисний, малокультурність, меншовартісний, мікродержава, мікрозаповідник, мікрокоментар, мікросоціологічний, міні-авто, мінівистава, міні-готель, мінідержава, міні-маркет*, пор.: («країни-карлики» або *мікродержави*; *Такі міні-держави, чия площа вимірюється буквально акрами, утворилися в свій час з різних причин*) (КФІ). Це можуть бути терміни: *малоінвазивний, малотравматичний, малошумливий, мікрогалактика, мікроідентифікація, мікрокабель, мікрочіп*, пор.:

...людство на порозі відкриттів, які дадуть змогу імплантувати в мозок **мікрочіпи**, що взаємодіятимуть з людськими нейронами (КФІ).

Складні слова з основами **мікро-**, **міні-** (деякі дослідники вважають **мікро-**, **міні-** префіксоїдами) з нульовим прагматичним потенціалом мають суфіксальні синоніми з емоційним компонентом у значенні: *конкурси краси «Міні-міс Закарпаття» та «Міні-міс України» (КФІ) і «витрачається стільки бюджетних коштів на визначення ТАКИХ «місок» (сайт «Маєш право знати», 25.09.2013).*

Складні слова можуть виражати оцінність у тому разі, якщо позначуване – абстрактне поняття, що не має семи розміру, й автор використовує демінутив для вияву свого ставлення (як правило, негативного) до позначуваного: *мікропартії, мініпрезидент, наноцар, пор.: Мухи – це начебто неважливі мікропартії, створені, щоб перехопити у суперників трохи прихильників (КФІ).*

Суфіксальні демінутиви-новотвори другої підгрупи вказують на малість за віком. Це іменники із суфіксами **-ен(я)**, **-н(я)**, **-ї(а)**, **-ч(а)**, назви дітей: *бомженя, комунча, чорнобиля* (дитина з Чорнобиля); зокрема за національністю: *алжиреня, скіфеня, ефіопеня*, нащадків кого-небудь *короленя, хасидя* (дитина хасида), малят тварин: *в'юня, рибеня*. Незалежно від стильової належності тексту, вони часто поєднують значення зменшеності й пестливості, оскільки оцінні конотації закладено у відповідних демінутивних суфіксах: *морженя* (дитина-морж: *Моржі, морженнята і суперморжі – ці звання роздавали у дитсадку (СНУ), хіпеня* (дитина хіпі: *І хіпі, і безрідні хіпенята* (І. Муратов, СНУ).

Демінутиви третьої підгрупи в різностильових текстах вказують на об'єктивну зменшеність конкретних, відчутних для сприйняття об'єктів за параметрами висоти, довжини, товщини, глибини, обсягу, об'єму (*бусик, готелик, крочик, кульочок мікробюстик, пижик* (зменшувальне до «Пежо»), *фоліантик, шопик*), пор.: *...почали їхати вантажівки і вантажні «бусики» з причепами і без них; «Фоліантик» середнього формату... (СНУ); ...під єдиним сільським шопиком* (В. Зубач, СНУ).

3.2. Групи суфіксальних демінутивів-новотворів різних частин мови із прагматичним потенціалом з позитивним і негативним зарядом оформлені тими

самими суфіксами, зокрема, іменниковими: **-ен(я), -ик, -чик, -ок, -ець, -к(а), -очк(а), -оньк(а)**. Шкала його потужності і напрям залежать від комунікативної мети автора, від стильово-жанрової належності тексту та семантики основи. В українській мові є групи іменників на позначення неживих чи абстрактних об'єктів та явищ матеріального і духовного світу, які взагалі не можуть мати зменшеного розміру чи ослабленого вияву. Емоційна оцінка, на думку Л.О. Родніної, виступає як основне семантичне навантаження дериватів цієї групи, не пов'язуючись із семантикою розміру (Родніна 1979: 101). Здатність до вираження оцінно-емоційного значення та/або експресії узуально закріплена в семантичній структурі багатьох прикметникових, прислівникових, дієслівних демінутивів через суфікси **-ісіньк(ий), -еньк(о), -есеньк(о), -оньк(и)**.

3.2.1. Демінутиви з пестливо-зменшеною семантикою традиційно функціонують у фольклорних, поетичних текстах, творах дитячої та класичної літератури з метою створення загальної емоційно-експресивної тональності. В українському фольклорі навіть до ворогів звертаються: *воріженьки*, підпорядковуючись загальній стильовій спрямованості тексту: *Гей як крикне козаченько до гаю, до гаю! «Наїжджайте, **воріженьки**, сам вас накликаю!»* (козацька пісня «Добрий вечір тобі, зелена діброво»). У демінутивах-новотворах різних частин мови наявність зменшено-пестливих значень також зумовлена жанрово-стилістичною належністю текстів (поезія та дитяча література) й авторським ставленням. Пестливі назви охоплюють іменники на позначення: 1) неживих об'єктів у художніх текстах (*дзьобеня, книженя, крапель, криниченя, лапеня, косеня; поїздець; автунька* (пестливе до автомашини – персонажа мультфільму), *школонька*), пор.: *В травні пада не дощ – а золото. На городи, сади, поля. **Дзьобенятами** сходить солодко Ловить золото те земля* (Д. Іванов, СНУ); *...і бігає від гурту до гурту мале **криниченя** з журавликом на плечі* (І. Андрусак, СНУ) *Розшарпаний **поїздець**, по-простецьки бомбель, торохкотів поміж ланами й перелісками* (П. Федотюк, СНУ); *Вона не тільки найкрасивіша, а й найрозумніша **автунька*** (СНУ); та публіцистичних (*мобілочка, мобільчик, клончик, цифровичок*): *Рука потягнулася до **цифровичка** –сфотографувати* (СНУ); 2) абстрактних понять у різностильових текстах (*есемесочка, інтернетик, кліпець, кліпчик, нагадайлик,*

нюансик, підсумочки, прикольчик, стуканчик, шляхик), пор.: ...звикай не поспішати, **шляхику горбатий** (В. Затулівітер, СНУ); 11-річний Андрій охоче демонструє свої **«прикольчики»** (КФІ); Такі незначні аварії водії називають **стуканчиками** (СНУ); Діти-ведучі ще роблять **«Підсумочки»** – такі собі дорослі новини по-дитячому (КФІ); Ця **есемесочка** надійшла нам від Лариси (СНУ); 3) назв осіб у текстах дитячої літератури (вихованчик (Н. Рябцева, ЛСІ), казкознавчик, книголюбчик, природолюбчик («Барвінок», СНУ)); у текстах ЗМІ (на дитячу тематику) (*першачок, чувачок*) пор.: у канцелярських відділах вивішують спеціальний перелік **«Портфелік першачка»** (КФІ); у поетичних текстах, близьких до фольклорних: *годувальничка, прикарпаточка, самовбивченько* (пестливе до самовбивця): *о соколю мій козаченьку світе самовбивченьку і вбивцю ой не чую чутоньку небесную ой не бачу оченько небеснеє* (С. Сапеляк, СНУ); *Тільки очі прикарпаточка* русява малиною хустиною накрила (М. Шалата, СНУ); 4) малят тварин чи інших живих істот (*персик* (кошеня-перс), *вовкулачик* (маленький вовкулака), *радіопузик, телепузик* (герої дитячих передач)): **Вовкулачику**, я тебе бачу, і тому не зачепи мене (Л. Перлулайн, СНУ).

Дієслова та віддієслівні іменники зі значенням опредметненої дії та результату дії реалізують пестливо-зменшену семантику в текстах художньої, зокрема дитячої літератури (*дибцяти, дрібцяти* (В. Шевчук, О. Забужко, НАСЗ); *дякуваноньки, забавляноньки, купаноньки, привітаноньки, приголубоньки*), пор.: **«Привітаноньки»** – перша книжка Іляни Корнеєвої, написана для батьків і дітей. Започатковує нові малі поетичні форми: **«приголубоньки», «дякуваноньки», «купаноньки», «забавляноньки»** (СНУ); прикметники та займенники – у поезії (*жоднісінький*), пор.: *Пришиті до снігів, холодні ноги, Не чують твій жоднісінький наказ.* (Дм. Безкровний, 10.02.2013, сайт poetryclub); у текстах ЗМІ – з прагматичною метою послаблення категоричності, різкості висловлюваного: *за п'ятирічку спілкодіянь жодної (!) – повторюю, жоднісінької* книги за прибуток спілки не видано (КФІ); прислівники – у художній літературі (*далечко, жалкенько, лівесенько*), пор.: *...дияволи пропащі янголята записують кабалістичні знаки лівесенько де серце у поета...* (Д. Кремінь, СНУ); *Чого ви повертаєтесь і так жалкенько по-рабськи усміхаєтесь...?* (М. Хвильовий, КФІ). Останній є

лексикографічною інновацією, оскільки функціонував у художніх текстах іще з початку ХХ ст., але не був зафіксований у реєстрах українських словників.

3.2.2. Реалізацію іронічно-зневажливих відтінків значень демінутивів спостерігаємо ще з «Енеїди» І. Котляревського («*Анхіз з горілочки умер*», «*Тягли тут пінненьку троянці*»), у жартівливих та гумористичних творах («*Два п'янички-гультаї*», «*Візьмем паспортишки*») («Вибрані усмішки» П. Глазового). У сучасних ЗМІ, за підрахунками дослідників, кількість демінутивів з негативною оцінкою удвічі перевищує кількість позитивних (Федоренко 2006: 9). Цей факт можна розглядати як жанрово-стильову особливість публіцистичних текстів.

Демінутиви-новотвори із суфіксами суб'єктивної оцінки, які мають негативне оцінне забарвлення, належать винятково до іменників, які становлять дві семантичні групи: назви осіб та назви абстрактних явищ і понять. Тенденція до творення демінутивів з негативною оцінкою є не зовсім типовою для української мови. У публіцистичних текстах вона є виявом авторського ставлення до певних історичних осіб чи сучасних постатей, явищ суспільно-політичного життя.

У першій групі назв осіб негативну оцінку забезпечує okazional'nost' новотворів унаслідок незвичного поєднання основ і демінутивних суфіксів: *вожденя*, *вождя* (той, хто не доріс до вождя), *олігархеня*, *олігаршеня*. У багатьох випадках знижені конотації накладає семантика твірної основи: *бандюченя* (малий бандюк), *вампірята* (діти вампіра), *есесеня* (дитина-есесівець). Визначальними для створення негативного прагматичного ореолу демінутивів є комунікативні наміри автора, які реалізуються і виявляються в контексті.

Окрему підгрупу становлять утворення на позначення послідовників або прибічників певних політиків. Такі новотвори мотивовані власними назвами, переважно прізвищами, і не мають семи зменшеності (на відміну від *кобзарята*, де наявна сема дитячості, недорослості – *прийняття дітей у кобзарята* плюс позитивна семантика основи **кобзар-**), мають зневажливий відтінок: *морозята* (послідовники соціаліста О. Мороза, пор. із нейтральним *морозівці*), *гепатята* (підопічні мера Харкова Г. Кернеса на прізвисько *Гена*), *тулуб'ята* (прибічники екс-

губернатора Черкащини С. Тулуба). Негативну оцінку дорослих осіб зумовлено критичним авторським ставленням до їхніх поглядів і вчинків.

Інша підгрупа демінутивних назв осіб у публіцистичних текстах є виявом критичного ставлення як до періоду комуністичної влади в Україні, так і до сучасних політиків і представників великого капіталу в державному управлінні (*вождик, гебістик, комуністик, комісарчик, комсомольчик, мажорик, мажорчик*). Негативна характеристика позначуваних демінутивами осіб складається із семантичного компонента твірної основи, в яку автор вкладає особисте негативне ставлення, підкреслене демінутивним суфіксом, який додає іронічно-зневажливі конотації, відсутністю семи розміру в значенні та контекстом: *«Вождь народів» називав людей «гвинтиками», а новітні вождики вважають нас узагалі за ніщо* (КФІ); *постмодерний більшовик-комісарчик* (СНУ); *хлопчики-комсомольчики, щоправда, трохи пузаті й лисуваті* (СНУ). Сема недорослості відсутня, функціонує лише сема зневажливості: *поселив на наших землях своїх комуністиків, що жили за рахунок селян* (СНУ). У художніх текстах такі утворення (*аборигенчик* (Є. Дудар), *маргінальчик*) трапляються зрідка: *діточки-маргінальчики* (Буквоїд, СНУ).

На вираження негативної оцінки осіб у текстах ЗМІ працюють суфікси **-чук, -к(о)**: *лідерчук, майданчук, мовознайко*, які виражають недостатню кількість позитивної якості, наявної в особі-мотиватора (пор. нейтральні *лідер, майданівець, мовознавець*), пор.: *виникали “кишенькові” партії навколо вчорашніх лідерів і лідерчуків* (СНУ); *Цей, з дозволу сказати, мовознайко-конфліктолог початку ХХІ століття ще й глумиться* (СНУ).

Друга група назв абстрактних явищ та понять з іронічно-зневажливими конотаціями теж функціонує майже винятково в текстах ЗМІ. Демінутиви є засобом висловлення критично-оцінного ставлення до реалій сучасного суспільно політичного життя: *епошка, парламенстик, республічка, сайтик, терактик, фірмочка, цінушка, цвинтарик*, пор.: *Треба перечекати добу засліплення, тьмаво-надуту й безплідну епошку чокнутих постлюдей і недоідей* (СНУ); *Влада всяко заохочує створення таких собі спеціалізованих парламенстиків* (КФІ); *Слова*

«життя», «життєвий» доліплюють до політичних брендів. Навіть до тих, від яких конкретно так тхне **цвинтариком** (КФІ).

Окрему підгрупу становлять демінутиви-новотвори, які позначають критичне ставлення до явищ культурно-літературних: *архетипчик, бойовичок, детективчик, екземплярчик, контркультурка, мелодрамочка, романець, романчик, субкультурка, фільмець*, пор.: *Прийнято вважати, що масова література (звичні нам **детективчики, любовні романчики, бойовички та слізливі мелодрамочки**) є популярною саме тому, що культивує те, чого простолод не має в реальному житті (СНУ); А чоловіки знай підживлюють цю тиху **субкультуру** духмяною піною, так спокійніше (СНУ); значно простіше брати готовий **фільмець** і розтикати його по кінотеатрах (КФІ).*

4. Аналіз семантики і форми демінутивів виявив різні способи позначення демінутивами оцінно-емоційних конотацій. Різні конотації реалізуються в різних за формою вираження демінутивності одиницях (конотативна словотвірна антонімія): *міні-авто і автунька, міні-готель і готелик, мікродержава, мінідержава і державонька, міні-міс і міска, міні-модель і моделька, міні-республіка і республічка; україня, українчик і українчук. Пор.: Громадські активісти Нововолинська вирішили створити у парку культури і відпочинку солдатську **міні-республіку** на один день (сайт ВолиньPost, 2.04.2015); Справді смішно дивитися, як та чи інша **республічка** в своєму глухому закутку стає навшипиньки, ганьбить Європу і оголошує її відхід зі світової історії (Хосе Ортега-і-Гасете Бунт мас, сайт УкрЛіб).*

Однакові конотації реалізуються в різних за формою одиницях (конотативна словотвірна синонімія): *віршеня і віршик, вожденя, вождя і вождик, гетьманеня і гетьманчук, комсомольчик і недокомсомолец, мажорик і мажорчик, мініолігарх, недоолігарх і олігарх(ш)еня, наноцар і царьок, романець і романчик, фільмець і фільмик. Пор.: ...доки останнє втілення імперії разом зі своїм «**наноцарем**» не буде спроваджене на смітник історії... (ЛСІ); Де ще можна себе почувати справжнім **царьком**? (Українська правда, 12.05.2010).*

Різні (позитивні та негативні) конотації представлені в одній одиниці (конотативна енантіосемія): *державонька, українчик. Пор.: Але через те, що була та*

державонька бідною... (Українська правда, 5.08.2011); *...в нашій бандючній державоньці нічого не робиться просто...* (О. Забужко, АРСУН).

5. Прагматичний потенціал демінутивів може мати позитивне й негативне забарвлення за умови використання тих самих демінутивних суфіксів. Знак прагматичного заряду може бути стійким і нестійким. До стійких характеристик позитивного прагматичного заряду належать: наявність семи розміру; до нестійких характеристик прагматичного заряду належать: відсутність семи розміру, семантика основи. Основним чинником нестійкості (зміни) прагматичного заряду є мета автора, виражена через контекстні маркери: епітети, графічні виділення тощо. Позитивні контекстні маркери або відсутність будь-яких емоційно заряджених маркерів забезпечує позитивний прагматичний заряд, а наявність негативних маркерів створює негативний прагматичний заряд. Фактор стильової належності тексту є стійким, якщо за функціональним стилем закріплено відсутність прагматичного потенціалу (науковий, офіційно-діловий). Проте, якщо функціональний стиль допускає наявність прагматичного заряду, можна говорити про систему переваг у використанні пестливо-зменшувальних (фольклор, дитяча література, поезія) або іронічно-зневажливих демінутивів (гумор і сатира) у межах різних жанрів художнього стилю або про переважання негативного прагматичного заряду в окремих лексико-семантичних групах (назви осіб, абстрактні явища і стани) публіцистичного й розмовного стилів.

Література

Ніна КЛИМЕНКО 2007: Зменшувальні утворення. *Енциклопедія української мови*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 214.

Елена КУБРЯКОВА, 1988: Роль словообрання в формироваанні язькової картини мира. В: СЕРЕБРЕННИКОВ, Б.А. (ред.). *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. Москва: Наука, 141–173.

Марія КРАВЧЕНКО, 1976: Словотвір іменників жіночого роду з демінутивним значенням. *Українське мовознавство*. Київ: ВПЦ Київський університет, 24, 47–54.

Валентина КУЗЬМЕНКОВА, 2007: Диминутив как средство выражения имплицитных смыслов высказывания. В: КРАСНЫХ В.В, ИЗОТОВ А.И. (отв. ред.) *Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей*. Москва: МАКС Пресс, 34, 38-44.

Наталия МАКСИМЧУК, 1972: *Количественные градации уменьшения-увеличения в системе имени (на материале современного английского языка)*. Киев.

Махфуза РАСУЛОВА, 1981: *Способы выражения категории уменьшительности в узбекском и английском языках*. Ташкент.

Лідія РОДНІНА 1979: Суфіксальний словотвір іменників. В: *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 57-118.

Наталя РУДА, 2009: *Мовна репрезентація категорії демінутивності: універсальне та ідіоетнічне*. Київ: Київський університет.

Наталя РУДА, 2012: Категорія демінутивності – гносеологічно-мовна універсалія. *Studia linguistica*. Київ: ВПЦ Київський університет, 6 (1), 207-212.

Ольга ФЕДОРЕНКО, 2006: *Емоційно-оцінний потенціал демінутивів у публіцистиці (на матеріалі української періодики (1995-2004 років))*. Київ: Київський університет.

Сара ХИДЕКЕЛЬ, Григорій КОШЕЛЬ, 1983: Природа и характер языковых оценок. *Лексические и грамматические компоненты в природе языкового знака*. – Воронеж, 11–16.

Maria SCHILLER, 2007: *Pragmatik der Diminutiva, Kosenamen un Kosewörter in der modernen russischen Umgangsliteratursprache*. München: Herbert Utz Verlag.

Словники:

АРСУН – *Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*, 2013. Упор. Є.А.Карпіловська, Л.П.Кислюк Н.Ф.Клименко, В.І.Критська, Т.К.Пуздірева, Ю.В.Романюк, відп. ред. Є.А.Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ».

Ніна КЛИМЕНКО, Євгенія КАРПІЛОВСЬКА, Лариса КИСЛЮК, 2008: *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Індекс нових слів*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

КФІ – *Комп'ютерний фонд інновацій відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України*. Київ.

ЛСІ – Анатолій НЕЛЮБА, Євген РЕДЬКО, 2015: *Лексико-словотвірні інновації (2014)*. Словник. Загальна редакція А.Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.

НАСЗ – *Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002-2010)*, 2010.
Кер. проекту і відп. ред. О.М.Тищенко, авт. колектив: В.О.Балог, Н.Є.Лозова, Л.О.Тищенко,
О.М.Тищенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

СНУ – Анатолій НЕЛЮБА, 2012: *Словотворчість незалежної України 1991–2011: Словник*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.

Ніна КЛИМЕНКО, Євгенія КАРПІЛОВСЬКА, Віктор КАРПІЛОВСЬКИЙ, Тетяна НЕДОЗИМ, 1998: *Словник афіксальних морфем української мови*. Київ: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

Особливості актуалізації словотворчих ресурсів в українській інтернет-комунікації⁵²

0. Словотворчі ресурси – це засоби (передусім твірні основи та форманти) і способи творення слова, „мовний будівельний матеріал, з якого вже утворились або ще утворюються нові слова різними словотворчими способами” (Ковалик 2007: 92). Важливо, що „між ресурсами та способами їх реалізації для творення нового слова пролягає розмаїта зона конкретних зразків, моделей словотворення, які слугують інструментом втілення словотворчих ресурсів у новій похідній одиниці номінації”, а отже, ресурси – це „і сировина, й інструмент, і зразок” створення нового похідного слова (Карпіловська 2012: 98).

Актуалізацію словотворчих ресурсів розглядаємо як застосування носіями мови того „мовного будівельного матеріалу”, який не вирізняється стабільною активністю, для задоволення їхніх номінаційних або комунікативних потреб у процесі створення, поширення чи обговорення інформації.

Оскільки мовне середовище Інтернету — це сукупність великої кількості не пов’язаних між собою сфер спілкування, що функціонують автономно, враховуємо, що мова інтернет-комунікації є функціонально-стилістично неоднорідною. У ній наявні фактично всі функціонально-стильові та жанрові різновиди (Тошовіч 2016, Чемеркін 2009).

Матеріалом для аналізу обрано новотвори, які функціонують у соціальній мережі Фейсбук (Facebook), кількість користувачів якої на сьогодні перевищує 500 мільйонів. Незалежна компанія InMind, яка проводить дослідження українського інтернет-ринку, нарахувала 5,7 мільйонів українських користувачів у Фейсбуці. За кількістю переглядів сторінок Фейсбук нещодавно опинився на 1-му місці в світі, обійшовши Гугл (Google).

⁵² Уперше опубліковано в: Тошовіч, Branko, Wonisch, Arno (Hg./ред./ur.). Wortbildung und Internet. Graz: Institut für Slawistik d. Franzens-Universität Graz – Kommission für Wortbildung beim Internationalen Slawistenkomitee. 2016. - S.185-194.

Українськомовний сегмент Фейсбуку – мережа створення, поширення, коментування (оцінювання) інформації, яку подано в текстовому, графічному вигляді, а також як посилання, відеоролики. У Фейсбуці можна знайти інформацію про вік, освіту, стать, професію користувачів. Аналізовану аудиторію становлять переважно українськомовні користувачі з вищою освітою.

Розглядаємо українськомовні тексти репостів (які належать до публіцистичного стилю) і коментарів до постів чи репостів (які належать до розмовного стилю). Тексти публіцистичного стилю – це поширені користувачами статті та інтерв'ю з інтернет-видань, різних сайтів, порталів, інтернет-медій, авторські матеріали блогерів, журналістів, письменників, видавців, політичних експертів та оглядачів тощо. Автори аналізованих коментарів – люди переважно з вищою гуманітарною освітою, від 25 до 75 років.

1. Актуалізація словотворчих ресурсів у публіцистичних текстах репостів.

У текстах інтернет-ЗМІ, поширених у Фейсбуці, використано питомі й запозичені твірні основи та форманти. Питомі ресурси і моделі застосовано часто з прагматичною метою, такі новотвори мають додаткові конотації. Натомість запозичені ресурси, навіть за наявності питомих, які вони формально дублюють, виконують стилістичну функцію нейтралізації, наближують новотвір до терміноодиниці. Покажемо це на прикладі двох актуалізованих словотвірних моделей.

Словотвірна модель композитних іменників абстрактної дії **N+o+-пад** на позначення «процесу падіння того, що позначено першою основою (переважно у великій кількості)» в українській мові засвідчена декількома лексемами *градонад*, *зорепад*, *каменепад*, *листопад*, *снігопад*, де використано основне значення багатозначного дієслова *падати* «переміщатися зверху вниз під дією власної ваги», а композити позначають або атмосферні явища (падіння снігу, граду), або те, що реально може падати згори (вода, каміння, листя).

В останні роки модель виявляє високу активність як у публіцистичному, так і в розмовному стилі, що видно з текстів репостів з інтернет-ЗМІ, форумів і блогів. Новотвори, як правило, обтяжені конотаціями, які виражають позитивне чи негативне ставлення до певного явища. Ця модель розширила коло іменникових основ (питомих і запозичених), які поєднуються з дієслівною основою **-пад**, та лексичних значень композитів: *законопад* (прийняття великої кількості законів), *орденопад* (нагородження великою кількістю державних нагород), *ленінопад* (повалення великої кількості пам'ятників Леніну), *мостопад* (падіння опорних конструкцій мостів унаслідок руйнування), *цінопад* (зниження цін), *доларопад* (зниження курсу грошової одиниці), *банкопад* (припинення існування певної кількості банків), *літакопад* (часте падіння літаків), *ректоропад*, *чиновникопад* (зміщення з посади внаслідок падіння моралі, втрати авторитету або суспільного осуду посадовців).

Актуалізацію моделі підтверджують матеріали словника А. Нелюби, Є. Редька „Лексико-словотвірні інновації. 2014” (ЛСІ 2015), де подано переважно оказіональні приклади *ведмедепад*, *з'їздопад*, *регіонопад*, *ректоропад*, *членінопад*, *яйцепад*.

Новотвори становлять декілька лексичних груп, які утворені навколо різних значень (1, 6, 9, 11, 12 значення з 13, поданих у СУМ) дієслова *падати* (СУМ VI 1975: 11-12), що дозволяє поєднувати дієслівну основу з різними за значенням іменниками. Композити-новотвори за моделлю **N+o+-пад** позначають: 1. Те, що швидко, несподівано або раптово з'являється у великій кількості (значення фразеологізму *падає з неба*) *грошопад* (раптова поява великої кількості грошей), *зброєпад* (вилучення несподівано великої кількості зброї), *з'їздопад* (проведення великої кількості з'їздів за короткий проміжок часу), *книгопад* (представлення великої кількості нових книжок), *законопад* (прийняття великої кількості законів), *роботопад* (про комп'ютерну гру, де роботи буквально падають з неба), *піснепад* (у поетичних текстах – про велику кількість пісень), *іграшкопад* (закидання артистів іграшками замість квітів), *ведмедепад* (закидання хокеїстів або фігуристів іграшковими ведмедями),

їжаконпад (поява великої кількості їжаків), *подарунконпад* (несподівана пропозиція великої кількості подарунків), *сльозонпад* (про велику кількість сліз), *шапонпад* (пропозиція вибору з великої кількості шапок)

Пор.: *Гроші мають „сипатися з неба” просто в кишеню, та, аби цей грошонпад почався, потрібно зробити перший внесок* (Вікка-новини-[www](#)); *„Зброєпад” на Гоптівці. Лише за один день фахівці Харківської митниці Міндоходів зупинили три автомобілі, що намагалися перевезти через митний пост „Гоптівка” зброю* (ДФС-[www](#)); *З’їздопад. У Києві відбулися збори політичних сил, які йдуть до парламенту* (Україна молода-[www](#)); *...першими виступали Барісенки, їх мало не вбили іграшками, такий іграшкопад був – капець* (Дівочі посиденьки-[www](#)); *От сьогодні на МАНі одна дівчина читала есе про жуйку (про її трагічну загибель у роті). А інший хлопець читав про їжаконпад!* (RC-SVIT-[www](#)); *Осінній книгонпад. В бібліотеці-філії № 8 пройшов тиждень нової книги „Нові книги в бібліотеці – кращі ліки, ніж в аптеці”*. (Бібліопазли-[www](#)); *Суперовий подарунконпад! Бажаю побільше таких позитивних емоцій!* (Сонячні фантазії-[www](#)).

2. Те, що падає, валиться, втрачаючи рівновагу, опору: *деревонпад* (падіння великої кількості дерев під час буревію), *ленінопад* (про повалення великої кількості пам’ятників Леніну в Україні 2014-16 років) – як варіант – *членінопад* (йдеться як про пам’ятники Леніну (з обігруванням прізвища), так і про пам’ятники іншим членам КПРС), *мостонпад* (про руйнування з різних причин великої кількості мостів). Пор.: *Цієї ночі в Україні „ленінопад”* (Українська правда-[www](#)); *... в Україні після нової хвилі спонтанного „ленінопаду” політика пам’яті стає більш осмисленою й системною* (Радіо Свобода-[www](#)); *Тим часом мешканці підтоплених населених пунктів побоюються, аби не почався мостонпад.* (Факти ICTV-[www](#)).

3. Те, що стає меншим, знижується *цінопад* (про ціни), *доларонпад*, *європад*, *рублепад* (про зниження курсу грошової одиниці), пор.: *Вересневий „доларонпад” не викликав паніки серед вінничан* (Всім.ua-[www](#)). Поширеним новотвором є *цінопад* (функціонує переважно в рекламних текстах), який має

розгалужені синтагматичні відношення з прикметниками, що пояснюють причину зниження цін у передсвяткові дні або ж на певні види товарів (квартири, продукти): *сезонний, весняний, літній, осінній, зимовий, сніжний, передноворічний, новорічний, травневий, квартирний, овочевий, срібний, шалений* та іменниками: **цінопад** на продукти, **цінопад** на ринку нерухомості.

4. Те, що припиняє існування: *банкопад* (про ліквідацію банків), *регіонопад* (розпад Партії регіонів). Пор.: **Банкопад триває: НБУ вирішив ліквідувати Фінростбанк** (Finance.UA-www).

5. Те, що буквально падає (з неба) й розбивається, гине: *котопад* (про котів, які розбиваються, стрибаючи з балконів), *літакопад* (про часті падіння літаків), „*пташкопад*” (про збиті літаки в переносному значенні), *ракетопад* (про неодноразові падіння ракет), *яйцепад* (закидання яйцями). Пор.: **Літакопад. Кілька років поспіль у червні на Запоріжжі гинуть пілоти** (Україна молода-www); **Літакопад на Сході – за два дні три інциденти** (A4-www); „**Міністр оборони**” самопроголошеної „**Донецької народної республіки**” **Ігор Стрелков** (Гіркін) у перші хвилини після падіння Боїнга повідомив про „**пташкопад**” (Ukraine-in-www); **яйцепад** – політметеорологічне явище, що загрожує шоківим станом і втратою свідомості для людей, які опинились в його епіцентрі (Спецкор-www).

6. Про велику кількість тих посадових осіб, хто потрапляє в становище, яке заслуговує осуду, внаслідок падіння авторитету, втрачає посаду: *депутатопад, президентопад, ректоропад, чиновникопад*. Пор.: **Осінній депутатопад** (Місто Ч-www); **Почався ректоропад: студенти столичного медуніверситету примусили ректора піти з посади.** (20 хвилин-www); **Настав очікуваний хаос, чиновникопад, невизначеність і тривожна очікуваність** (Бережани-www).

Більшість аналізованих новотворів є ефемеризмами, однак вони ілюструють актуалізацію словотвірної моделі в Інтернет-ЗМІ, зокрема, внаслідок можливості вільного виявлення оцінки сучасних подій.

Актуалізація запозиченого префікса *де-* у словотвірній моделі *де-+N(-и(і)зація)*, яка стала відповіддю на запити сучасного українського суспільства, виявляється в розширенні спектру твірних основ, зменшенні явища подвійної мотивації, розвитку взаємодії словотвірних категорій.

Загалом іменниковий префікс *де-* в українській мові є одним із продуктивних на позначення предметних дій і процесів, протилежних до названих мотиватором, інколи з подвійною мотивацією від іменника та дієслова (Русанівський 1979: 239). Дослідники засвідчують 153 одиниці, в яких *де-* сполучається з безпрефіксними іменниками, прикметниками, дієсловами, дієприкметниками, прислівниками (САМУМ 1998: 19).

Актуалізований він у віддієслівних іменниках на *-и(і)зація*, які відображають суспільно-політичні процеси в сучасній Україні: *дебюрократизація, делегітимізація, деноменклатуризація, деокупація, деофшоризація, департизація, деперсоналізація, дерегуляція, дерусифікація, детабуїзація, детінізація, деукраїнізація, децентралізація*; зокрема ті, які спрямовані на очищення від комуністичної й радянської ідеології: *дебільшовізація, декомунізація, деленізація, дерадянізація, десовєтизація, десталінізація*. Твірними основами можуть бути власні назви (наприклад, прізвища сучасних політиків Кучми, Ющенка, ініціальна аббревіатура *КДБ* (Комітет державної безпеки в СРСР) та її звуковий варіант *кадебе*): *декадебізація/деКДБізація, декучмізація, деющенкізація*.

Прагнення зробити новотвори на позначення гострих суспільно-політичних процесів стилістично нейтральними, наближеними до термінів засвідчують приклади з репостів сайтів та інтернет-медій: *Голова Меджлісу кримськотатарського народу, народний депутат Рефат Чубаров переконаний у неминучості деокупації Криму. Про це він написав на своїй сторінці у Facebook. (ipress.ua-www); Люстрація нерозривно пов'язана ще з трьома процесами: десталінізація, деленізація, декомунізація (КВУ-www); Після витоку „панамських документів” президент Порошенко заявив, що ініціюватиме реформу, яка дозволить унеможливити використання офшорних*

компаній в Україні. Цей крок ЗМІ назвали планом „деофшоризації”. ... Рік тому, після конфлікту навколо „Укрнафти” та відставки голови Дніпропетровської ОДА Ігоря Коломойського, Петро Порошенко заявив про курс на „деолігархізацію”. ... Він також долучив **деолігархізацію** до низки інших реформ, які окреслив як першочергові і умовно назвав цей процес „п’ять „де””: **дерегуляція, децентралізація, детінізація, демонополізація і деолігархізація**. ... ВВС Україна опитала експертів, які з „де”, оголошених рік тому, вдалося здійснити, а також наскільки реально втілити умовне „шосте „де” – **деофшоризацію**. (ВВС Україна-www).

Помітна динаміка в бік зменшення кількості похідних з подвійною мотивацією. Це відбувається через активність творення іменників за аналогією, де дієслівний ланцюжок пропускають: **дедонбасизація, декучмізація, деолігархізація, деюценкізація**. Натомість можна спостерігати важливу для розвитку словотвірної системи мови взаємодію категорій, де вишиковуються тріади: **ідеологізація – деідеологізація – реідеологізація, комунізація – декомунізація – рекомунізація, совєтизація – десовєтизація – ресовєтизація**.

Дослідники гібридних слів засвідчують, що «вони здебільшого утворюються за аналогією, ... компенсуючи відсутність композитів-дієслів шляхом називання абстрактних дій іменниками, а дієслівних ознак – віддієслівними прикметниками» (Клименко 2008: 199): **деперсоналізація, деядеризація**. Аналогія, відсутність дієслів від запозичених іменників і прагнення уникнути оцінних конотацій пояснюють, чому тут не „працює” синонімічна питома модель **роз-+V(-ання / -ення)**, де **V** – дієслівна основа зі значенням «позбавити того, що названо іменниковою твірною основою». Активізатором творення похідних за аналогією за тією чи іншою моделлю виявляється соціальний фактор.

2. Актуалізація словотворчих ресурсів у розмовних текстах коментарів.

У коментарях аналізованої аудиторії Фейсбуку помітна активна дієслівна та віддієслівна словотворчість, зокрема творення дієслів, які позначають дії

користувачів мережі. Пор. такі створені в інтернет-комунікації від новозапозичених з англійської мови твірних основ дієслова, як: *ban* (забороняти) → *банити* (заборона або обмеження прав користувача створювати або надсилати нові повідомлення), *click* (клацати, клацання) → *клікнути* (натиснути на кнопку, фото і т. ін.), *like* (подобатись) → *лайкати* (натискати кнопку «Подобається» («Like») у соцмережі), *link* (посилання) → *лінкувати* (залишати посилання на статтю, пост, блог), *post* (повідомити, повідомлення) → *постити* (писати повідомлення, які публікуються в соцмережах на форумах, в інтернет-спільнотах, блогах і на різних сайтах), *spam* (небажане масове розсилання повідомлень в Інтернеті, переважно реклами) → *спамити* (масово розсилати рекламні електронні листи людям, які не висловили бажання їх одержувати), *tweete* (щебетати; значення терміна сервісу Twitter – запис) → *твітнути* (переслати повідомлення за правилами Twitter не більше 140 символів), **tag** (мітити, позначати; у системах опрацювання інформації — ознака даних, ключове слово) → *тегувати* (позначити інформацію в соцмережі хештегом – ключовим словом), *share* (поширити) → *шарити* (ділитися записом, поширювати повідомлення в соцмережі).

Користувачі активно застосовують префіксальне дієслівне словотворення: *забанити*, *залайкати*, *налайкати*, *залінкувати*, *залогуватися* (zareєструватися), *запостити*, *перепостити*, *перепощувати*, *репостити* (цитувати будь-який пост через пересилання з зазначенням першоджерела, копіювати записи до себе на сторінку в соціальній мережі), *заспамити*, *ретвітнути*, *затегувати*, *розшарити*, *зафрендитись* (стати друзями („френдами”) в соцмережі), *розфрендитись* та віддієслівне: *забанений*, *лінкування*, *перепощений*, *тегування*, *розфренджений*, *розфрендження*.

Ось зразки міні-контекстів уживання таких новотворів у коментарях:

Деякі розумники банять адмінів (це, безумовно, їхнє право). А потім посять лінки, де адміни не бачать, що там. На Facebook'у тегування (позначення) означає, що ви можете згадати і безпосередньо залінкувати з іншим користувачем Facebook будь-яке фото, оновлення статусу, своє

місцезнаходження та будь-який коментар. ...оголошення тих брендів, сторінки яких ви **залайкали**, і які можуть побачити ваші френди. Френдів на фото ви можете позначити, **клікнувши** на кнопку „Позначити фото”. Далі можна було б **запостити** цілий текст. **Затекуйте** друзів. **Зафрендимось** у мережі! Залишається можливість „**розшарювати**” інформацію прямо на „стіні” сторінки.

Маємо гібридні похідні слова (англомовна твірна основа й питомі словотворчі форманти), активні в користувачів у соцмережах і, ширше, в мережі Інтернет. Такі одиниці залишаються набутком розмовного стилю, їх не подають загальномовні словники.

Серед наслідків їх функціонування можемо констатувати явища:

1) дублювання значення (синонімія) питомих лексем: *користувачі – юзери, друзі – френди*, хоча тут можливе звуження чи спеціалізація значення: *френди* – «друзі в соціальних мережах»; або конотації: *юзер* – іронічна назва не надто досвідченого чи не дуже впевненого користувача;

2) дублювання форми (омонімія) питомих лексем: *банити, забанити, забанений; постити, запостити, перепостити*. Порівняймо значення загальномовних: *банити* – діал. 1. Мити. 2. Бити; // Лаяти (СУМ I 1970: 100); *постити, постувати* – дотримуватися посту, не їсти скромного // *перен., розм.* Нічого не їсти, голодувати (СУМ VII 1976: 374, 382). Ці дієслова утворюють в українській мові розлогі словотвірні гнізда, зокрема *постити, постувати* та *пісникувати* мають 23 дієслівні похідні, з них *постити* утворює 10 похідних дієслів: *випостити, запостити, напостити, перепостити, попостити, припостити, пропостити, спостити, поститися, напоститися*, частина з яких омонімічна до розмовних у Фейсбуці *запостити, перепостити*. Функціонує й давнє запозичення з французької *пост* – 1) об’єкт, що охороняється; 2) боєць або невеликий військовий загін, що охороняє певний об’єкт або спостерігає за місцевістю; 3) відповідальна (висока) посада; 4) воєнізована охорона підприємства (ССІС 2006: 554). Однак похідні не перетинаються стовідсотково:

перепощувати, перепощений, репостити не мають омонімів у загальномовному лексиконі.

Дієслово *банити* «мити» має 8 дієслівних похідних: *вібанити, забанити, забанювати, набанити, набанювати, понабанювати, побанити, банитися*, з яких два *збанити, забанювати* омонімічні до тих, які функціонують в інтернет-комунікації. Однак функціонування віддієслівних новотворів стилістично не перетинається: *збанений* маємо в інтернет-комунікації, а *набанений, понабанюваний* подано в загальномовних словниках.

Отже, розглянуті приклади словотворчих ресурсів, які не вирізняються стабільною активністю, актуалізовано для задоволення номінаційних або комунікативних потреб мовців у процесі поширення та обговорення інформації. В інтернет-комунікації, яка є новою сферою функціонування української мови та вирізняється різностильовою й багатожанровою специфікою, розвивається новий когнітивний і вербальний складник сучасної української мови.

Джерела

20 хвилин-www: Вінницький незалежний новинний портал „20 хвилин”. – In: <http://www.vn.20minut.ua> Stand: 1.03.2014.

Finance.UA-www: сайт Finance.UA. – In: <http://www.news.finance.ua> Stand: 7.10.2014.

ipress.ua-www: сайт ipress.ua. – In: <http://www.ipress.ua> Stand: 15.05.2016.

RC-SVIT-www: форум RC-SVIT. – In: <http://www.nl.weblog> Stand: 26.02.2008

Ukraine-in-www: Всеукраїнський інтернет-портал Ukraine-in. – In: <http://www.news.ui.ua> Stand: 25.07.14.

A4-www: портал A4. – In: <http://www.eng.a4.pl.ua> Stand: 2.07.2014.

Бережани-www: Бережанський інформаційний портал. – In: <http://www.info.berezhany.net> Stand: 27.02.2014.

Бібліопазли-www: Блог Дніпродзержинські ЦБС „Бібліопазли”. – In: <http://www.bibliopazlu.blogspot.com> Stand: 20.10.2014

ВВС Україна-www: ВВС Україна. – In: <http://www.bbc.com> Stand: 8.04.2016.

Вікка-новини-www: Вікка-новини. In: <http://www.vikka.ua>. Stand: 3.05.2012.

Всім.ua-www: Сайт міста Хмельницького „Всім.ua”. – In: <http://www.vsim.ua> Stand: 7.09.2005.

Дівочі посиденьки-www: сайт „Дівочі посиденьки”. – In: <http://www.posydenky.lvivport.com> Stand: 27.05.2010

ДФС-www: Офіційний портал „Територіальні органи ДФС у Харківській області”. – In: <http://www.kh.sfs.gov.ua> Stand: 31.07.2013

КВУ-www: сайт Комітету виборців України. – In: <http://www.cvu.org.ua> Stand: 26.02.2016.

ЛСІ 2014: Нелюба, Анатолій, Редько, Євген. *Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник*. Загальна редакція Нелюба, Анатолій. Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2015. 220 с.

Місто Ч-www: сайт Чернівців „Місто Ч”. – In: <http://www.micto.cz> Stand: 18.10.2012.

Радіо Свобода-www: Радіо Свобода. – In: <http://www.radiosvoboda.org>. Stand: 18.03.2015.

САМУМ 1998: *Словник афіксальних морфем української мови*. Укладачі: Ніна Клименко, Євгенія Карпіловська, Віктор Карпіловський, Тетяна Недозим. К., 1998. 435 с.

Сонячні фантазії-www: Блог „Сонячні фантазії”. – In: <http://www.soniachna.blogspot.com> Stand: 21.02.2012.

Спецкор-www: Спецкор – Дніпропетровське інформаційно-аналітичне інтернет-видання. – In: <http://www.spetskor.dp.ua> Stand: 20.05.2016.

ССІС 2006: *Сучасний словник іншомовних слів*. Уклали: Олександр Скопненко, Тетяна Цимбалюк. К.: Довіра, 2006. 789с.

СУМ: *Словник української мови*: В 11 томах. – К.: Наук. Думка, 1970-1980.

Україна молода-www: Україна молода. – In: <http://www.umoloda.kiev.ua>
Stand: 5.12.2014.

Україна молода-www: Україна молода. – In: www.umoloda.kiev.ua Stand:
16.09.2014

Українська правда-www: Українська правда. – In:
<http://www.pravda.com.ua> Stand: 21.02.2014.

Факти ICTV-www: Факти ICTV. – In: <http://www.fakty.ictv.ua> Stand:
6.04.2013.

Література

Карпіловська 2012: Карпіловська, Євгенія. Активні ресурси сучасного українського словотворення. In: Збірник радова *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*. – Србија, Београд: Филолошки факультет универзитета у Београду, 2012. С.97-107.

Клименко 2008: Клименко, Ніна. Гібридизація слів як захисний механізм мови. In: Клименко, Ніна, Карпіловська, Євгенія, Кислюк, Лариса. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. С.194-200

Ковалик 2007: Ковалик, Іван. Вчення про словотвір. In: Ковалик, Іван. *Вчення про словотвір. Вибрані праці. Частина I*. Упорядник та автор передмови Василь Грещук. – Івано-Франківськ – Львів: Місто НВ, 2007. С.21-169.

Русанівський 1979: Русанівський, Віталій. Префіксальний словотвір. In: *Словотвір сучасної української літературної мови*. – К.: Наук. думка, 1979. С. 228-284.

Чемеркін 2009: Чемеркін, Сергій. *Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси*. Київ: НАН України. Інститут української мови. 240 с.

Tošović 2016: Tošović, Branko, Wonisch, Arno (Hg.). *Interaktion von Internet und Stilistik, Internet und Stil*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Kommission für Stilistik beim Internationalen Slawistenkomitee.

Підходи до вивчення нової похідної лексики⁵³

В українському мовознавстві, як і в сучасній славистиці, тривають пошуки зручного апарату дослідження мовних інновацій, придатного як для зіставних досліджень, так і для вивчення матеріалу однієї мови. Напрацювання комплексу підходів до аналізу форми, семантики й функціональних властивостей нової похідної лексики уможливорює не лише моделювання реального стану лексикону сучасної української мови, а й прогнозування тенденцій його розвитку. Залежно від мети дослідника – показати динамічні ділянки словотворення чи стабільну активність словотвору як вияв підтримки типологічних рис української номінації в умовах глобалізації – застосовують різні підходи і методики дослідження.

I. Підходи до вивчення динаміки синхронного стану мови у лексиці й словотворенні.

1. Як теоретичний апарат дослідження мовної динаміки в синхронії використовують поняття *тенденції мовного розвитку*, яке є максимально гнучким та узагальненим і допомагає класифікувати явища й процеси в сучасній номінації як однієї, так і багатьох мов.

Поняття *тенденції мовного розвитку*, які є синонімічними до поняття синхронної динаміки й «визначають спрямованість мовних процесів чи змін, які відбуваються як зміцнення інновацій або усунення застарілих мовних одиниць, конструкцій, норм» (Гутшмидт 1998: 17), застосовано в колективній монографії під керівництвом професора І. Онхайзер «Словотворення. Номінація» (2003), яку написали члени Комісії зі слов'янського словотворення при МКС у межах наукового проекту «Порівняння систем та функціонування сучасних слов'янських мов» (координатор проекту професор С. Гайда). Використання поняття *тенденція розвитку* дозволило авторам з'ясувати, що провідна роль для всіх слов'янських мов належить тенденції інтернаціоналізації

⁵³ Уперше опубліковано в: Współczesne językoznawstwo słowiańskie: teoria i metodologia badań. – Т. I. Słowotwórstwo / Red. nauk. Jelena Koriakowcewa. – Siedlce:Uniw. Przyrodn.-Human. w Siedlcach, 2016. – S. 53-62.

та прагматично-стилістичним тенденціям; інтернаціоналізми та стилістичні зміни є також спільними центральними питаннями для культури мови в усіх слов'янських мовах. Прагматично-стилістичні тенденції відображені в змінах комунікативних норм, зростанні ролі усності та зсуві традиційних стильових меж (Słowotwórstwo / Nominacja 2003: 47; 187; 437-438).

Окрім спільних тенденцій, є тенденції, які зачіпають норми літературної мови і є спільними для окремих груп слов'янських мов. Ідеться про тенденцію націоналізації або автохтонізації, яка виявляється насамперед у тих слов'янських мовах, які в недалекому минулому входили в одну державу з домінуванням однієї мови. На рівні словотвору це виявлялося в свідомому укріпленні спільних рис близькоспоріднених мов. Націоналізація є свідомим віддаленням від таких варіантів і укріпленням *національного варіанта* за рахунок давніх питомих, діалектних словотвірних способів і моделей або спільних з іншими слов'янськими мовами, які не сприймаються як загроза специфіці національної мови. Ця тенденція актуальна для східнослов'янських мов, окремих західнослов'янських (чеської і словацької) і південнослов'янських (хорватської і сербської; болгарської, македонської і сербської) мов. Для білоруської та української мов істотним є аспект націоналізації, який полягає в дерусифікації (Там само: 135). Такий підхід дозволяє побачити процеси в загальнослов'янському контексті й класифікувати їх як: 1) спільнослов'янські, 2) спільні для окремих груп мов чи 3) специфічні для окремих мов. Використання запропонованого теоретичного апарату дослідження дозволяє класифікувати ті чи інші виразні динамічні явища як вияв певних тенденцій загального мовного розвитку, глибше зрозуміти їхню сутність.

Українські мовознавці використали поняття *тенденції мовного розвитку* в межах системи однієї мови для опису різноспрямованих процесів її розвитку (Карпіловська 2004: 123). У колективній монографії Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (2008) Є.А. Карпіловська проаналізувала активні, продуктивні та стабільні зміни в лексиконі в межах загальних тенденцій

розвитку сучасних слов'янських мов; Н.Ф. Клименко розглянула категорії та розряди нових похідних слів у сучасній українській мові, що дозволило зробити висновки про взаємодію різних функціональних стилів і збереження провідної ролі словотворення в українськомовній номінації, стабільність і активізацію її власних словотворчих ресурсів. А.А. Таран у монографії «Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики» (2011) описала явище конкурування номінацій у сучасній українській мові як вияв не лише тенденції націоналізації, а як взаємодію комплексу різноспрямованих тенденцій мовного розвитку, що призводить, зокрема, до переорганізації системи мови.

2. Методика системного аналізу нових одиниць номінації – визначення *функціонального потенціалу ресурсу номінації як*

«сумарного показника кількості та якості його парадигматичних, синтагматичних, епідигматичних (дериваційних) відношень з іншими ресурсами, старими й новими, в тексті і в системі мови»,

запропонована й обґрунтована Є.А. Карпіловською (Карпіловська 2006: 92-101), дозволяє всебічно проаналізувати нову одиницю й виявити її системотвірні зв'язки та ознаки усталення.

Такий підхід полягає у всебічному описі нових одиниць, які здатні утворювати словотвірні гнізда і ряди, синонімічні ряди, антонімічні опозиції та демонструють широкий спектр словосполук на матеріалі сучасних українськомовних текстів різних функціональних стилів. Аналізу підлягають усі інновації, які стали активним ресурсом сучасної української номінації: нові запозичення (неозапозичення): *медіа, месидж, фешн*, нові значення слів (неосемантизми): *зелений, майдан, мережа, чистий*, актуалізовані й активізовані слова: *держжава, Україна*, нові похідні слова (новотвори): *інтернетник, коловладний, мерствувати*, компоненти слів – активні словотворчі форманти: **анти-, -ець, після-, пост-**. Ті словотворчі ресурси, які виявляють розлогі парадигматичні, синтагматичні й епідигматичні відношення в тексті, справді є активними ресурсами української номінації, оскільки вони вже усталилися у мовній свідомості та у мовній діяльності.

Застосування цієї методики дозволяє виявити справді значущі зміни в системі та структурі мови, зміни, які впливають на різні рівні мовної системи та на динаміку мовної норми. Словникова форма унаочнює моделювання стану оновлюваних ділянок мови, тому запропоновану методику реалізовано в першому в слов'янській лексикографії інтегральному словнику нової лексики ідеографічного типу «Активні ресурси сучасної української номінації» (2013), укладеному Є.А. Карпіловською, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критською, Т.К. Пуздирєвою, Ю.В. Романюк, за редакцією Є.А. Карпіловської.

3. Методика моделювання різноструктурних гнізд. Моделювання сучасного українського лексикону як сукупності кореневих, коренево-словотвірних та словотвірних гнізд дозволяє системно відобразити динаміку на рівні словотвору (Кислюк 2015: 47-59). Такий підхід було апробовано в нашій доповіді на XV Міжнародній конференції Комісії зі слов'янського словотворення при МКС (Віттенберг, 2014).

Ідею моделювання лексикону через сукупність гнізд різних типів висловлено й реалізовано Є.А. Карпіловською в «Кореневому гніздовому словнику української мови» (2002) як

«можливості об'єднання слів у гнізда різних типів за спільним коренем: словотвірні – сукупності спільнокореневих слів, пов'язаних відношеннями мотивації, або відношеннями формального й семантичного виведення одного слова з іншого, кореневі, в яких непохідні слова пов'язані відношеннями кореляції або рівноправного співвідношення за спільним коренем, ... коренево-словотвірні гнізда, в яких подано похідні від деяких базових слів зі спільним коренем. Такі гнізда становлять проміжну, перехідну ланку між кореневими та словотвірними гніздами» (Карпіловська 2002: 5).

Запропоновану модель можна застосовувати й до вивчення динамічних явищ у синхронії, оскільки сукупність різноструктурних гнізд увиразнює позицію і статус кожної нової одиниці в динаміці. Об'єднання нової лексики в гнізда різних типів ґрунтується на синхронному підході до визначення морфемної та словотвірної структури слів та з'ясуванні наявності/відсутності мотиваційних відношень у гнізді. Гнізда охоплюють як питому, так і

запозичену нову лексику. Моделювання динаміки словотвірної системи через сукупність кореневих, коренево-словотвірних (мішаних) та словотвірних гнізд виявляє процеси розвитку гнізд у межах одного типу (внутрішня динаміка) та процеси переформатування гнізд одного типу в інший (зовнішня динаміка).

Внутрішня динаміка характерна для словотвірних гнізд двох підтипів: 1) мотивованих питомими або давнозапозиченими словами та 2) словотвірних підгнізд, мотивованих запозиченнями, у складі коренево-словотвірних (мішаних) гнізд.

Словотвірні гнізда першого підтипу поповнюються новотворами передусім за рахунок заповнення лакун у межах можливих словотвірних категорій, які можна спрогнозувати, та за рахунок неосемантизмів. Запропонована модель відображає в структурі словотвірного гнізда не лише активізацію, але також і процеси пасивізації лексики. Усі ці процеси виявляють актуалізовані питомі лексеми на зразок *держава, Україна*.

У словотвірних гніздах, мотивованих запозиченнями, як правило, іменниками, залишається системно закладена потреба назвати дію, тому в живій мовній практиці (але не в словниках) утворюються за регулярними зразками відіменні дієслова (*арт – артувати, креативний – креативувати*). Так само системно реалізується категорія діяча, де похідні утворено за аналогією й зафіксовано в електронних ресурсах (*артовик, креативник*). За регулярними словотвірними моделями утворено назви категорії моцїї, яка є характерною ознакою української словотвірної номінації у мовній практиці (*артовичка, креативниця*).

Зовнішня динаміка різноструктурних гнізд виявляється як перехід кореневих гнізд у коренево-словотвірні (*бізнес, бізнесмен*). Вона пов'язана з процесами засвоєння іншомовної лексики системою української мови і демонструє вияв лінгводинаміки у синхронії та підтримання в гніздах як типологічних рис української словотвірної номінації, її самобутності, так і тенденції до аналітичного творення найменувань, зокрема юкстапозитів. Переформатування гнізд супроводжується збільшенням кореневого гнізда (за

рахунок неозапозичень або неосемантизмів) та появою словотвірних підгнізд чи декількох підгнізд (за рахунок новотворів).

Застосування *основоцентричного* й *формантоцентричного* підходів до аналізу нової лексики виявляє динаміку її оновлення 1) у межах словотвірних гнізд як словотвірну активність окремих твірних основ, 2) у словотвірних рядах, які виявляють активність окремих словотворчих формантів та словотвірних моделей, 3) у сукупності гнізд, які становлять спільну тематичну групу або спільне лексико-семантичне поле.

II. Вивчення стабільної активності словотвору як вияву підтримки типологічних рис номінації на матеріалі української мови.

1. Категорійно-модельний підхід як методика вияву гнучкої стабільності словотвору в умовах глобалізації.

Пропонована методика аналізу нової похідної лексики передбачає спостереження процесів оновлення словотвірних категорій та словотвірних моделей, які підтверджують гнучку стабільність (термін В. Матезіуса, (2003)) категорійно-модельної будови словотвірної системи, завдяки якій мова зберігає свої типологічні риси.

Стабільну активність серед номінаційних ресурсів сучасної української мови виявляють твірні основи та форманти, способи словотворення, а також словотвірні моделі, словотвірні типи й словотвірні категорії. Активність їх у живомовній практиці характеризує життєздатність словотворчих ресурсів у творенні сучасної українськомовної картини світу. Для нової похідної лексики факт творення її за стабільно активними словотвірними моделями підтверджує її системність навіть у разі лексичної оказіональності нових одиниць.

Стабільна активність словотвірної моделі означає її продуктивність, тобто поширеність утворень за такою моделлю в системі та її активність у синхронному словотворенні. Інакше кажучи, стабільна активність моделі збігається з її поширеністю, на противагу процесам активізації чи пасивізації, для яких справедливим буде висновок Н.Д. Арутюнової, що «активність словотвірної моделі не завжди збігається з її поширеністю» (Арутюнова 2007: 35).

Методика вияву гнучкої стабільності словотвору об'єктивно підтверджує стійкість типологічних рис української мови в активних процесах сучасної словотвірної номінації: словотвірні категорії, виражені через моделі передусім афіксального словотворення, є стабільно активними на різних синхронних зрізах і виявляють типологічні особливості словотвору.

Методика полягає у виокремленні та зіставленні продуктивних словотвірних моделей різних часових зрізів у синхронії. Для порівняння використовуємо дані про продуктивність тієї чи іншої моделі двох синхронних зрізів: перший – середина ХХ століття; другий – початок ХХІ століття.

Для характеристики першого зрізу використано матеріали зі «Словотвору сучасної української літературної мови», підготовленого Л.О. Родніною, А.П. Грищенком, Л.А. Юрчук, Г.М. Гнатюк, В.М. Русанівським, К.Г. Городенською, Н.Ф. Клименко (1979). Важливим джерелом якісної, кількісної та функціональної інформації про активність афіксальних морфем є «Словник афіксальних морфем української мови» (1998) Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.С. Карпіловського, Т.І. Недозим, який базується на великому фактографічному матеріалі – 167 тис. одиниць генерального реєстру слів «Морфемно-словотвірного фонду української мови», де афіксальні морфеми встановлено в межах понад 130 тис. простих слів.

Другий зріз представлено новотворами зі словника «Активні ресурси сучасної української номінації» (2013), Комп'ютерного фонду інновацій відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, авторської картотеки, інтернет-джерел (онлайнових та електронних медій, блогів, форумів), індексу нових слів з колективної монографії Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (2008). Матеріал доповнено прикладами новотворів із серії словників «Лексико-словотвірні інновації», об'єднаних у видання А. Нелюби «Словотворчість незалежної України. 1991-2011» (2012).

Застосування запропонованої методики передбачає класифікацію нової похідної лексики за критерієм новизни. Розглянуто три групи дериватів:

1) новотвори – нові похідні одиниці номінації, утворені зокрема від нових лексем – запозичених, неосемантизмів (нових значень наявних слів), зокрема okazіональні одиниці, утворені без порушень словотвірної норми);

2) активізовані (повернені) – похідні одиниці номінації, вилучені з лексикографічних видань у радянський період 1934-1991 років з позамовних причин;

3) стилістичні новотвори, які позначали раніше відомі поняття й існували в розмовному мовленні, але не були набутком лексикографічних видань або друкованих текстів до періоду незалежності.

Урахування всіх названих груп похідної лексики дозволяє максимально охопити оновлювані фрагменти в сучасній українськомовній картині світу й показати взаємодію системи мови та мовної практики в руслі тенденцій загальномовного розвитку.

Методика передбачає застосування кількісних показників активності певної моделі чи форманта. Врахувати можна лише нижній кількісний поріг, доступний на матеріалі новотворів аналізованих текстів, адже активність – поняття, властиве мовній практиці, живому мовленню, реалізованому в текстах. Поняття «активний» застосовуємо до словотвірної моделі чи форманта за наявності десяти і більше прикладів новотворів.

Серед словотвірних категорій, які характеризує спільність семантичного компонента, властивого групі похідних, активність найбільше виявляється в назвах осіб, зокрема в підкатегорії діяча (*nomina agentis*). Продемонструємо застосування методики на прикладі моделі «носій предметної ознаки», утвореної від іменникової основи за допомогою суфікса **-ник**: **N+-ник**.

Словотвірний тип із суфіксом **-ник** належить до продуктивних, зокрема для творення назв осіб з розгалуженою системою значень: назви осіб за родом діяльності, де твірна основа вказує на об'єкт діяльності; місце, де проходить діяльність; знаряддя діяльності; продукт діяльності; інші предметні ознаки. Це також назви осіб за соціальним становищем, званням, політичними поглядами; назви осіб за характерною ознакою, поведінкою (Родніна 1979: 76-77). Суфікс **-ник** І.І. Ковалик розглядав серед суфіксів-омонімів, які є синонімічними до

інших суфіксів (наприклад, **-ець**, **-іст**, **-ор**) у межах одного словотвірного розряду агентивно-професійних іменників (Ковалик 2007: 311-312). Декілька сотень назв осіб із суфіксом **-ник** подає «Словник афіксальних морфем української мови» (1998).

Модель **N+-ник** на позначення назв осіб виявляє активність у творенні 46 нових похідних одиниць із загальним словотвірним значенням «носій предметної ознаки», де конкретне лексичне значення деривата залежить від аспекту семантики іменника-мотиватора – «той, що має відношення до названого іменником-мотиватором»: *бюджетник, дефолтник, діаспорник, кавеєнник/КВНник, квотник, контрактник, офшорник, перемовник, піарник, списочник, фестивальник*. Ці новотвори активно функціонують у ЗМІ: *Гектар волі в Гуляйполі захопили **фестивальники** з усієї України...* (Україна молода, № 157, 30.08.2006, с. 8).

Переважна більшість аналізованих одиниць позначає назви професій, занять, утворені за відношенням особи до предмета чи об'єкта заняття: *автобусник, гелікоптерник, інтернетник, комп'ютерник, ландшафтник, маршрутник, мас-медійник, медійник, мережник, рекламник*.

Більшість новотворів має нейтральне стилістичне забарвлення. Проте є розмовні, експресивно марковані одиниці, які навряд чи стануть набутком літературної мови: *валютник, джипник, тусівник*. Деякі відомі ще з радянських часів і функціонували тільки в розмовному мовленні, а до текстів і неологічних словників потрапили лише в період незалежності: *кіношник, лімітник*. Наприклад: *...в українських клубах ставка робиться насамперед на «лімітників»* (День, №104, 30.06.2006, с. 22). Оказіоналізми *нетактник, регіональник* утворені від назв політичного блоку «Не Так!» і партії «Партія регіонів», мають інші словотвірні варіанти-конкуренти (*неТАКівець, регіонал*) і функціонуватимуть, доки існуватимуть на політичній арені назви їхніх мотиваторів.

Велика частина новотворів зі значенням «той, хто працює в...» мотивована аббревіатурами – назвами установ чи організацій у транслітерованому, транскрибованому чи неадаптованому вигляді: *ДАІшник*

(*даішник, даїшник*) (розм.), *еменесник, емзеесник, МНС-ник, ПТУшник* (похідне, поширене за радянського часу в розмовному мовленні, але не зафіксоване в словниках). Якщо це назви спецслужб, до діяльності яких несхвально ставиться суспільство, то негативний експресивний відтінок збережено й у дериватах: *СБУшник/есбеушник* (розм.), *ефесбеешник* (розм.), *кагебеешник* (розм.), *цеерушник* (розм.), пор: *Люстраційний закон у принципі заборонив працювати колишнім кагебеешникам у державній сфері* (День, № 147, 04.09.2007, с. 7). Оскільки твірна аброоснова закінчується на голосний, то морфологічна взаємодія із суфіксом **-ник** здійснюється через його модифікацію у варіант **-шник** внаслідок фонетичного пристосування кінця основи та початку суфікса, усунення з'являння. Такі похідні завжди набувають розмовного, стилістично зниженого характеру й ніколи не вживаються в офіційно-ділових текстах.

Деякі назви осіб утворені від мотиваторів – назв місця роботи: *галерейник, музейник, радійник*. Новотвір *галерейник* є зразком подвійного використання словотвірної моделі й виявляє багатозначність, близьку до омонімії – це може бути і «власник художньої галереї», і «працівник художньої галереї» (ці значення пов'язані, за твердженням О.П. Єрмакової «лише спільністю відношень до одного твірного» (Єрмакова 1999: 239): *паризькі художники і галерейники навперебій умовляли молоду художницю з України залишитися* (Дзеркало тижня, № 2, 20.01.2006).

Серед активізованих похідних на зразок *державник*, відсутніх у «Словнику української мови» в 11 томах (1970-1980), але наявних у словниках початку ХХ століття, наприклад у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, на матеріалі текстів сучасних ЗМІ, виявлено певні зміни семантичної структури деривата, які можна кваліфікувати і як розвиток багатозначності, і як омонімію внаслідок повторного використання активної словотвірної моделі, пор.: *державник* – «прибічник державності»; *розм.* «державний службовець»; *розм.* «студент, який вчиться за державний кошт».

Інший приклад – *валютник* – *розм.* «спекулянт чужоземною валютою, що одержує прибутки, здійснюючи протизаконні валютні операції» (Словник української мови, т. I, 1972, с. 286), у сучасному суспільстві має інакшу правову

оцінку діяльності, а тому в текстах сучасних ЗМІ набув уточнень лексико-словотвірного значення: *валютник* – «особа, яка заробляє на різниці курсу при продажу-купівлі валюти»: *«валютники» більше орієнтуються на міжбанківський курс валют, ніж на офіційний* (Україна молода, № 7 16.01.2009, с. 2). Повторне використання таких похідних також свідчить про стабільність цих розрядів як ділянок словотвірної системи мови.

Серед новотворів виявлено омоніми, зумовлені явищем множинності мотивації. Контексти допомагають розрізняти відсубстантивний дериват *бюджетник* у значенні «особа, працю якої оплачують з державного бюджету»: *Держава не піднімає бюджетникам зарплати до рівня середньої по промисловості* (Дзеркало тижня, № 12(641), 31.03-6.04.2007, с. 16) та відад'єктивний похідний з іншою словотвірною структурою – «депутат, який працює в Бюджетному комітеті Верховної Ради»: *...депутати не матимуть змоги проаналізувати напрацювання «бюджетників» із парламенту...* (Україна молода, № 201(2988), 31.10.2006, с. 4).

Наступна пара омонімів – відсубстантивні похідні, де конкретне значення мотивоване сферою діяльності «особи, яка здійснює діяльність відповідно до контракту»: *... «контрактники» (студенти – Л. К.) можуть перейти на платний факультет ВНЗ...* (День, № 109, 07.07.2006, с. 18); *...плакат агітує записуватися в контрактники (військові – Л. К.) біля штабу гвардійської моторизованої бригади...* (Голос України, № 91, 20.05.2006, с. 1).

Отже, названа модель виявляє стабільну активність. До групи похідних, створених за цією моделлю, належать новотвори, активізовані одиниці та стилістичні новотвори. Наявні похідні-неосемантизми, постали внаслідок повторного використання словотвірної моделі. Також виявлено омонімію похідних, які мають різну словотвірну структуру, зумовлену явищем множинності мотивації.

Окреслені підходи до вивчення нової похідної лексики в комплексному використанні забезпечують багатоаспектність дослідження: як показ системності динамічних змін у лексиці й словотворенні, так і збереження типологічних ознак національних мов у процесі їхнього постійного оновлення.

Бібліографічний список:

Арутюнова Н.Д. (2007), Проблемы морфологии и словообразования: (На материале испанского языка), Языки славянских культур, Москва (Studia philological).

Гутшмидт К. (1998), Общие тенденции и специфические формы их представления в современных славянских языках, [In:] "Jazykovedný časopis", nr 49/1-2.,s.15-26.

Ермакова О.П. (1999), Влияние идиоматичности семантики производных слов на повторную реализацию словообразовательных моделей в русском именном словообразовании последних десятилетий (к проблеме взаимодействия словообразования и лексики), [In:] Новые пути изучения словообразования славянских языков. 2-е заседание Междунар. комиссии по славянскому словообразованию, Магдебург, 9-11.10.97, Peter Lang, Magdeburg, s. 239-245.

Карпіловська Є.А. (2002), Передмова. Кореневий гніздовий словник – модель сучасного українського лексикону, [In:] Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями, Українська енциклопедія, Київ.

Карпіловська Є.А. (2004), Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексикону: регулятори рівноваги, [In:] Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Збірник до ювілею проф. А.П. Загнітка, ДонНУ, Донецьк, с.122-132.

Карпіловська Є.А. (2006), Функціональний потенціал конкурентних моделей словотворення: параметри стабільності похідних, [In:] Функціональні аспекти словотворення: Матеріали 9-ої Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів, Мінськ, с.92-101.

Кислюк Л.П (2015), Підходи до вивчення семантики похідного слова: українська дериватологічна школа в порівнянні з іншими слов'янськими, [In:] Swetlana Mengel (Hg.): Slavische Wortbildung im Vergleich. Theoretische und pragmatische Aspekte. LIT-Verlag Dr. W Hopf, Berlin (Slavica Varia Halensia, Bd. 12), s.47-59.

Ковалик І.І. (2007) Питання словотворчої омонімії і синонімії у сфері іменників слов'янських мов, [In:] Вчення про словотвір. Вибрані праці. Упорядник та автор передмови Василь Ґрещук. Місто НВ, Івано-Франківськ-Львів.

Матезиус В. (2003), О необходимости стабильности литературного языка, [In:] Избранные труды по языкознанию, УРСС, Москва.

Родніна Л.О. (1979), Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові, [In:] Словотвір сучасної української літературної мови, Наук. думка, Київ.

Słowotwórstwo / Nominacja (2003), Red. nauk. I. Ohnheiser, Univer. Innsbruck, Innsbruck; Uniwer Opolski, Opole.

Словотвірні моделі універбації в сучасних текстах і словниках української мови⁵⁴

1. Розуміння процесу універбації і терміна *універбація* має різні трактування в сучасному мовознавстві: від найширшого, як процес перетворення комплексного, найчастіше двочленного, найменування в однослівне, що корелює з розумінням деривації як такої; до вузького, яке передбачає згортання атрибутивного словосполучення в слово з основою-атрибутом та суфіксом, який перебирає функцію іменника. Вперше термін *універбація* використано в статті О. В. Ісаченка «К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков», опублікованій 1958 року в часописі слов'янської філології «Slavia» в Празі. Учений називав процес, пов'язаний з утратою семантичної розчленованості в так званих «комплексних найменувань», які складаються з двох чи декількох словникових одиниць, *семантичною «конденсацією»*, а терміном *універбація* підкреслював наслідок цього процесу – «згущення семантичного змісту в одному слові» (Ісаченко 1958: 340), що відповідає латинському етимону: *unus verbum* – одне слово. Тому універб називають у мовознавчій літературі ще *компресатом*, *конденсатом*, що точніше відображає його сутність – стискання, згущення, конденсацію семантики розгорнутого найменування в одному слові.

1.1. Українські дослідники дотримуються думки, що універбація – це формально-семантична компресія розчленованих номінативних одиниць в однослівні найменування (Думчак 1998). Похідне мотивується повною назвою, є тотожним їй за значенням (або відрізняється лише стилістичним забарвленням), але відмінне за формою. Мотивувальна назва-синонім і її дериваційний корелят – однослівний дериват паралельно функціонують на певному синхронному зрізі мови. Загальноприйнятим в українській

⁵⁴ Уперше опубліковано в: Univerbacija / Univerbizacija u slavenskim jezicima . Zbornik radova [Elektronski izvor] / Osamnaesta Međunarodna naučna konferencija Komisije za tvorbu riječi Međunarodnog komiteta slavista Univerbacija / Univerbizacija u slavenskim jezicima, Sarajevo, 4-7. aprila 2017; urednica Amela Šehović. – El. knjiga. – Sarajevo : Slavistički komitet, 2018. – С. 181-193.

дериватології є вузьке розуміння універбації як різновиду суфіксального словотворення, де атрибутивне словосполучення згортається в слово з основою-атрибутом та суфіксом, який перебирає функцію іменника зі збереженням семантичної еквівалентності твірного словосполучення і похідного слова (Клименко 2007: 776). Суфіксальна універбація є найпоширенішим в українській мові засобом стягнення двокомпонентної назви в однослівну.

Сучасні дослідники розглядають універбацію як стискання дво- чи багатослівного словосполучення до однієї лексеми водночас із конденсацією семантики (Копоть 2005), як семантичну компресію, яка відбувається разом із компресією формальною в декілька способів: 1) без використання спеціальних афіксів через еліптичний пропуск з подальшою субстантивацією (*докладная*); і 2) за допомогою спеціалізованих суфіксів (*пленарка*) (Коряковцева 2016: 88).

1.2. Універбація пов'язана із законом мовної економії та є універсальним явищем, однак у різних мовах відбувається по-різному. О. В. Ісаченко в названій статті показав різні стадії та особливості семантичної конденсації за критерієм ступеня самостійності значущих елементів на матеріалі російської та чеської мов. Різні способи універбації вчений трактує як різні стадії конденсації: 1) словоскладання (*местожительство*), 2) зрощення (*накануне*), 3) еліпсис означуваного (субстантивація) (*прямая*) або означального (*Рождество*), 4) афіксальна деривація (*сетчатка*), а також: 5) усунення граматичної «різноформленості» двочленних словосполучень (*жар-птица*), 6) з нульовим суфіксом (*самоцвет*), 7) різні типи складноскорочених слів, зокрема аббревіатури (*медсестра, тюз*) тощо (Ісаченко 1958: 341-343). Максимальним ступенем семантичної конденсації він вважає суфіксальні утворення, де один зі значущих елементів замінений афіксом, і подає приклади основних стадій конденсації: *ловля рыб – рыбная ловля – рыболов – разг. рыбалка* (Ісаченко 1958: 341).

Статус універбів у мові визначають типологічні особливості конкретної мови, історія її розвитку, особливості формування літературної мови. В українській мові є приклади різних стадій семантичної конденсації (за

О. В. Ісаченком) із тяжінням до суфіксації, пор: *знайома людина – знайомий – знайомиць; холостий чоловік – холостий – холостяк; бідна людина – бідний – бідняк; спеціальний одяг – спецодяг – спецівка.*

1.3. Порівнюємо функціонування суфіксальних універбів у літературній мові (на матеріалі «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» (з інверсійним упорядкуванням реєстру – за алфавітом з кінця слова, близько 140 тис. слів, на основі «Українського орфографічного словника» 1999 р., далі – ГС) і тлумачного «Словника української мови» в 11-ти томах, 1970-1980 рр. (тлумачний, понад 134 тис. слів, далі – СУМ) та в мовній практиці (на матеріалі текстів публіцистичного стилю: підкорпус публіцистичного стилю, 17 705 122 слововживання, який дав верифікацію кількості вживань у текстах (mova.info) та дослідницького комп'ютерного фонду інновацій Інституту української мови НАН України (понад 20 тис. інновацій, далі – КФІ).

Розрізняємо звичайні деривати й універби за теоретичним критерієм (деривація як акт первинної номінації творить нові номінації; універбація як акт вторинної номінації трансформує, верифікує уже наявні найменування) та практичним (різною є мотиваційна база: для універбів – лексикалізовані стійкі словосполучення (*мобільний телефон – мобільник*), для дериватів – вільні синтаксичні конструкції, здебільшого предикативного типу (*візник – той, хто когось возить*); конденсати та вихідні одиниці утворюють синонімічні ряди «словосполучення – слово»). Для аналізу словникового матеріалу зручно користуватися практичним критерієм: в універба експліцитно виражена атрибутивна (переважно прикметникова) основа, яка є атрибутивним означувальним членом в розгортаному стійкому словосполученні: *залізниця – залізна дорога; мобільник – мобільний телефон*. Натомість дериват розгортається в перифразу зі спиранням на твірне слово: *залізничник – той, хто працює на залізниці*.

Дослідники називають понад двадцять суфіксів української мови, які можуть брати участь в оформленні універбів (Думчак 1998). Найактивнішими з них є суфікси *-к-*, *-івк-*, *-ик-*, *-иц-* (Клименко 2007: 776). У статті порівняно

активність словотвірних моделей **A+k(a)**, **A+івк(a)**, **A+иц(я)**, **A+ик**, **A+як**, **A+ець**, які оформляють універби в літературній мові та в сучасній мовній практиці.

2. Проаналізовано функціонування близько 500 одиниць. Кількісний аналіз названих моделей виявив картину: 1) збереження активного функціонування універбів у сучасних текстах; 2) активізації та 3) пасивізації окремих моделей у текстах.

2.1. Зростання активності виявила словотвірна модель **A+k(a)**. Виявлено близько 100 прикладів універбів, утворених за цією моделлю, у словниках та понад 50 текстових неологізмів. Зіставлення словникового й текстового матеріалу дало 4 групи універбів (цифра в дужках вказує на кількість слововживань у корпусі публіцистичних текстів):

1) функціонують у словниках і текстах із тим самим значенням:

вишиванка (162) «вишивана сорочка» (СУМ I: 540) (розм.); *писанка* (103) «розписане великоднє яйце» (СУМ VI: 359); *комуналка* (60) «комунальні послуги», (12); «комунальна квартира», (3); «комунальне господарство», пор. *комунальний* (СУМ IV: 254); *землянка* (40) «викопане в землі житло» (СУМ III: 559); *бляшанка* (16) «бляшана коробка/банка» (СУМ I: 205); *білявка* (11) «білява (світловолоса) дівчина/жінка» (СУМ I: 185 (розм.));

2) функціонують у словниках і текстах, але з різними значеннями (відбулося розширення або звуження мотиваційної бази):

підземка (148) «метро», (20); «підземне газосховище», пор. «підземна залізниця» (СУМ VI: 427); *маршрутка* (146) «маршрутне таксі», пор. «маршрутний поїзд» (СУМ IV: 635); *висотка* (52) «висотний будинок», пор. зменш. до **висота** (СУМ I: 496); *масовка* (53) «масові виступи протесту, часто проплачені», (2); «масова сцена, учасники масової сцени в кіно, театрі», пор. (розм.) – «у дореволюційній Росії таємні масові зібрання, мітинг» (СУМ IV: 641); *похоронка* (26) «офіційне сповіщення про смерть чи загибель, надіслане з діючої армії», пор. *похоронна* (розм.) «офіційне сповіщення про смерть чи загибель, надіслане з діючої армії», *похоронка* (діал.) «схованка» (СУМ VII: 458);

3) функціонують тільки в словниках (відсутні в корпусі):

розкладушка (0) «розкладне ліжко» (у текстах: *розкладачка* (9), *розкладайка* (1); *чорнявка* (0) «чорнява дівчина»; *шкірянка* (0) «шкіряна куртка»;

4) функціонують тільки в текстах (належні до розмовного стилю або неологізми):

короткометражка (46) «короткометражне кіно/фільм», «короткий метраж»; *флешка* (24) «флеш-диск», «комп'ютерний накопичувач даних», від англ. *flash* «спалах, виблиск»; *мажоритарка* (17) «мажоритарна система виборів»; *соціалка* (12) «соціальні виплати»; *мобіллка* (11) «мобільний телефон»; *гуманітарка* (9) «гуманітарна допомога»; *малосімейка* (7) «малосімейна квартира»; *офшорка* (5) «офшорна зона»; *персоналка* (4) «персональна виставка», (1); «персональна справа», (1 – наук. підкорпус); «персональний комп'ютер»; *аварійка* (3) «аварійна сигналізація»; *документалка* (1) «документальне кіно».

Перша група універбів виявляє стабільне функціонування в літературній мові та мовній практиці. Деякі з них виявляють динаміку, яка відбулася в лексикографічних джерелах за 50 років: у СУМі (1970-80 рр.) подані лише атрибутивні словосполучення (*комунальна квартира, комунальні послуги*), а універби засвідчив ГС (2011): *комуналка*.

У другій групі – універби, які в сучасних текстах мотивовані іншими стійкими словосполученнями, аніж у словниках, тобто відбулася зміна мотиваційної бази: *підземка* – не лише «метро» чи як у СУМ – «підземна залізниця», а й «підземне газосховище»; *маршрутка* – «маршрутне таксі», а в СУМі – «маршрутний поїзд»; *висотка* – «висотний будинок», у СУМі ж – дериват, демінутив до *висота*; *масовка* – «масові виступи протесту, часто проплачені», «масова сцена чи учасники масової сцени в кіно, театрі», у СУМі (розм.) «у дореволюційній Росії таємні масові зібрання, мітинг»; *похоронка* – «офіційне сповіщення про смерть чи загибель, надіслане з діючої армії», СУМ у цьому значенні подає *похоронна* (розм.), а *похоронка* (діал.) – як «схованка».

Третя група засвідчує перехід частини універбів, наявних у літературній мові, в пасив, оскільки вони не трапилися в публіцистичних текстах корпусу.

Четверта – текстові приклади, яких не подають словники. Частина слів – відомі раніше конденсати, належні до розмовної лексики: *аварійка*, *малосімейка*, *попутка*, до професіоналізмів: *короткометражка*, *документалка*, а частина – неологізми, які мають шанси увійти до словників: *флешка*, *мобіллка*, *офшорка*.

2.2. Баланс у функціонуванні виявили моделі **A+івк(а)**, **A+ик** (приблизно по 75 одиниць) Кожна становить приблизно три (по 25 одиниць) групи, які:

1) функціонують у словниках і текстах:

багатоповерхівка (175) «багатоповерховий будинок», (ГС 2011: 16), нема в (СУМ I: 82); *вантажівка* (183) «вантажна машина», *вантажний* (*судно, авто, поїзд*) (СУМ I: 289); *гвинтівка* (150) (снайперська, малокаліберна, пневматична, автоматична, штурмова) «рушниця, в стволі якої є гвинтова різьба», (СУМ II: 44); засвідчують спад активності в текстах: *асфальтівка* (4) «асфальтована дорога» (ГС 2011: 16), нема в (СУМ I: 69); *спецівка* (3) «спеціальний одяг», СУМ IX: 502 (розм.);

тижневик (200) «щотижневе періодичне видання», пор. *щотижневик* (СУМ X: 110); *холодильник* (142) «холодильний пристрій», пор. приміщення, пристрій, вагон, **заст.** погріб, *спец.* пристрій (СУМ XI: 115); *молодик* (104) «молодий парубок», пор. 1) молодий місяць, 2) молодий парубок (СУМ IV: 786); *легковик* (55) «легкова автомашинна» (СУМ IV: 464) (розм.); *обмінник* (29) «обмінний пункт валюти/ пункт обміну валют», пор. обмінний (пункт) (СУМ V: 540); *наплічник* (29) «заплічний мішок», пор.: *рюкзак* (100) – з нім. *Rucken+Sack* «заплічний речовий мішок» та 1) «наплічна прикраса», 2) «наплічний захист воїна» (СУМ V: 153); *спальник* (12) «спальний мішок», (1) «придворний», пор. «придворний» (СУМ IV: 487) (іст.), у корпусі (2) «спальний район»; *броньовик* (12) «бойова броньована автомашинна», пор. *броньована автомашинна*, *броньована автомашинна* (СУМ I: 238/240); *купальник* (11) «купальний костюм», пор. 1) людина, 2) костюм (СУМ IV: 401).

2) функціонують лише в текстах (неологізми):

візитівка (71) «візитна картка», пор. *візитка* (заст.) «піджак для візитів», «візитна картка» (СУМ I: 668); *автівка* (63) «автомашина», пор. *авто* – те саме, що **автомобіль** – самохідна машина (СУМ I: 10/13), або *легковик*, розм., легкова автомашинка (СУМ IV: 464); *приватник* (120) приватний підприємець, приватний перевізник; *мобільник* (31) мобільний телефон; *пошуковик* (9) пошуковий сервер; *морозильник* (5) / *морозилка* (1); пор. морозильна камера (СУМ IV: 804); *броник* (2), пор. *бронежилет* (200) – «броньований жилет».

3) функціонують лише в словниках:

назви напоїв (понад 20) «горілка», «наливка», «настоянка»: *смородинівка*, *ожинівка*, *калинівка*, *малинівка*, *полинівка*, *вишнівка*, *перцівка*;

назви страв: *товченик* «страва з товченого м'яса» (СУМ X:169); *січеник* «страва з посіченого м'яса» (СУМ IX:235) (розм.); *крученик* «обкручена м'ясом начинка» (СУМ IV: 378).

Універби за моделлю **A+івк(а)** засвідчують перехід одиниць із розмовних у кодифіковані (є у «Граматичному словнику» (2011), але ще відсутні в «Словнику української мови» (1970-1980): *асфальтівка* «асфальтована дорога», *багатоповерхівка* «багатоповерховий будинок», *вантажівка* «вантажна машина», *морозильник* / *морозилка* «морозильна камера» й ілюструють динаміку універбів у словниках, виданих з проміжком у 50 років. Наявна динаміка між текстовим і словниковим матеріалом за критерієм форми: поява словотвірного конкурента *візитівка* «візитна картка» (*поверх роздруківок, фотографій, візитівок, флешок валялася пошарпана книжчина; «Золотий Лев» - візитівка Львова*), пор. із *візитка* (СУМ I: 668); або синоніма *автівка* «автомашина», пор. *авто, автомобіль* (СУМ I: 10/13).

У групі **A+ик** засвідчено: 1) динаміку універбів у лексикографічних виданнях (нема в СУМ, але є в ГС): *обмінник*; 2) динаміку між текстовим і словниковим матеріалом за критерієм появи нового значення: *спальник* (район). Особливістю є конкурування з моделлю **A+к(а)** і як наслідок – тенденція до витіснення останньої, зумовлена динамікою сучасної словотвірної норми, пор.: *обмінник* (29) – *обмінка* (0) «обмінний пункт», *морозильник* (5) – *морозилка* (1) «морозильна камера», *мобільник* (31) – *мобілка* (11) «мобільний телефон». Нові

універби не конкурують з моделлю **A+k(a)**, коли мотивовані різними стійкими словосполученнями: *масовик* «організатор масових розваг» – *масовка* «масові виступи протесту», *страховик* «страховий агент» – *страховка* «страховий поліс». Питомі універби конкурують з іншомовними: *наплічник* (29) – *рюкзак* (100) – «заплічний мішок». Мотиваційна база в текстах розширюється: *спальник* «спальний район», або звужується (відсутні в текстах): *молодик* «молодий місяць», *купальник* «людина».

2.3. Процеси пасивізації ілюструють моделі: **A+иц(я)**, **A+як**, **A+ець**, які майже не поповнюються новими універбами. Їх наповнюють приклади, засвідчені в словниках, частина активно функціонує в текстах. Ці універби:

1) функціонують у словниках і текстах:

митниця (800) «митна служба» (СУМ IV: 721); *залізниця* (787) «залізниця дорога» (СУМ III: 189); *оздоровниця* (132) «оздоровчий заклад» (СУМ V: 653); *світлиця* (37) «світла (парадна) кімната» (СУМ IX:92); *шахівниця* (переносне) (45) «шахова дошка» (СУМ XI: 423); *правиця* (13) «права рука», (13) «праві політичні (патріотичні) сили», пор.: 1) права рука, 2) (рідко) реакційна, консервативна, ворожа партія; (діал.) пряма, рівна солома (СУМ VII: 505);

вітряк (67) «вітряний млин» (СУМ I: 689); *бідняк* (39) «бідна людина» (СУМ I: 178); *кругляк* (33) «круглі колоди», пор. «круглі колоди», «круглий камінь», «круглий предмет» (перен.) (СУМ I: 369); *біляк* (24) «білий заєць», пор. 1) заєць з білим хутром, 2) (бот.) білий *гриб*, 2) (заст., зневажл.) білогвардієць (СУМ I: 185); *порожняк* (18) «порожні(й) поїзд(и)», а також «щось порожнє» (СУМ I: 269); *сіряк* (3) «верхній, часто сірий одяг», пор. 1) одяг, 2) бідняк (зневажл.) (СУМ I: 232);

сміливець (45) «смілива людина» (СУМ IX: 406); *щасливець* (17) «щаслива людина» (СУМ XI: 571); *знайомець* (9) «знайома людина» (СУМ III: 638); *ревнивець* (6) «ревнива людина» (СУМ VIII: 472);

2) функціонують лише в словниках:

яловиця (0) «ялова корова» (ГС 2011: 579), пор. *ялівка* (СУМ XI: 643); *сніговиця* (0) «снігова заметіль» (СУМ IX: 424);

вишняк (1) «вишневий садок, вишнева молода поросль» (СУМ I: 543);
драбиняк (0) «драбинчастий віз» (СУМ I: 404) (розм.);

миршавець (0) «миршавий чоловік» (СУМ IV: 716); *справедливець* (0)
«справедлива людина», «борець за справедливість» (СУМ IX: 590).

Не поповнюється новими прикладами модель **A+иц(я)**. Деякі одиниці виявляють високу функціональну активність у текстах (*митниця, залізниця*), частина не трапилася зовсім (реалії стали неактуальними для публіцистичних текстів). Набули метафоричного значення в сучасній мовній практиці: *шахівниця* в текстах – *європейська, кадрова, світова, великої політики*, а не просто «шахова дошка»; *правиця* в значенні «права політична партія» має позитивну конотацію «патріотична» порівняно зі словниками радянського періоду «реакційна, ворожа».

Давні універби із суфіксом **-як**, засвідчені словниками, вживаються як стилістично нейтральні одиниці: *вітряк, бідняк*. У сучасних текстах деякі приклади звужують семантику: *кругльак* (лише як «круглі колоди», у СУМі – 3 значення), *біляк* (лише як «білий заєць», у СУМі – 3 значення), *сіряк* (лише як «верхній, часто сірий одяг», у СУМі – 2 значення). Частина належить до застарілої лексики: *драбиняк*. Поодинокі неологізми мають виразне розмовно-жаргонне забарвлення: *висяк* (2) «зависла (нерозкрита) кримінальна справа» і не мають шансів увійти до літературної мови.

Групу універбів за моделлю **A+ець** формують назви осіб за їхніми якостями (близько 30). Ці суфіксальні конденсати пройшли через проміжну стадію субстантивациї: *щаслива людина – щасливий – щасливець, знайома людина – знайомий – знайомець*. Активні текстові одиниці: *податківець* (500) «працівник податкової служби України», пор. «податковий інспектор» (СУМ VI: 734) та *посадовець* (510) «посадова особа», пор. *посадовий* – стос. до **посади** (СУМ VII: 308), який має низку синонімів-універбів: *високопосадовець, службовець, держслужбовець, урядовець*.

3. Розширення/звуження мотиваційної бази універбів є рушієм їхньої динаміки в текстах. Розширення мотиваційної бази відбувається, коли в текстах корпусу порівняно зі словниками з'являються нові словосполучення-

мотиватори: *підземка* «підземна залізниця» (СУМ VI: 427) і «підземне газосховище» (відокремлення «підземок» від магістральних газопроводів буде не своєчасним); *маршрутка* «маршрутний поїзд» (СУМ IV: 635) і «маршрутне таксі» (громадський транспорт, зокрема тролейбуси і маршрутки, був частково паралізований); *спальник* «спальний мішок» (ГС: 344) «придворний» (СУМ IV: 487) і «спальний мішок», «спальний район» (пропонували намет і спальник; жителі славного київського спальника); *масовка* «таємні масові зібрання» (СУМ IV: 641) і «масові виступи протесту за гроші», «масова сцена в кіно, театрі». У текстах *масовка* має значення не тільки як подане М. Навальною «масові виступи протесту» (*масовки з прапорами*) (Навальна 2013: 111), а з оцінно-зниженим уточненням «масові виступи протесту за гроші», про що свідчать контексти (*проплачені масовки, провладна масовка, радо виконують роль масовки на мітингах і зустрічах, найманці з масовки*), а також «масова сцена (учасники масової сцени) в кіно, театрі»: *масовка на знімальному майданчику; великі актори і масовка навколо центральної мізансцени*.

На розширення мотиваційної бази універба впливає метафоризація, пор.: *шахівниця* не просто «шахова дошка» (СУМ XI: 423), а *шахівниця* великої політики, *газова шахівниця* Євразії; або ж зміна конотації, пор.: *правиця* «права політична партія» – «реакційна, ворожа» (СУМ VII: 505) і «патріотична» (реально такої сили, як «українська *правиця*», в нас немає).

Нові універби можуть бути оформлені як словотвірні варіанти, але відрізнятися значеннями: у словнику *броньовик* від *броневий автомобіль / бронемашина* «броньований автомобіль», «бойова броньована автомашина» (СУМ I: 238/240) зі збереженою основою **броньов-**, у текстах *броник* від *бронезилет* – «броньований жилет» (*танк не зачепив мобільник, що лежав у броніку*), де основу усічено як **брон-**.

Розширення мотиваційної бази універбів може супроводжуватися явищами конкуренції, синонімії та омонімії. Конкуренція наявна між універбами-синонімами – словниковими і неологізмами, пор.: *багатоповерхівка* «багатоповерховий будинок» (ГС:16) (*жителі багатоповерхівок у спальних*

мікрорайонах міста) і висотка «висотний будинок», «хмарочос» (*висотки* спотворюють схили Дніпра; *висотки* нью-йоркського Манхеттена). легковик «легкова автомашина» (СУМ IV: 464) (*під'їхали легковик і два мікроавтобуси*) і автівка «автомашина» (*їхав автівкою з волонтерами*); наплічник «наплічна прикраса», «наплічний захист воїна» (СУМ V: 153), «заплічний мішок» і рюкзак «заплічний речовий мішок» (СУМ VIII: 919) (*мандрівники з рюкзаками за плечима; до школи візьму наплічник з канцтоварами*).

Висотка як «висотний будинок» є неологізмом, синонімічним до багатоповерхівка «багатопверховий будинок», який зберігає активність у сучасній мовній практиці, пор.: *висотка* (52) : *багатоповерхівка* (175). Їх не можна вважати повними синонімами, вони мають тенденцію до диференціації, до того ж, у деяких контекстах *висотка* позначає хмарочос, тобто відрізняється за висотою на порядок разів. Синонімія між універбами: *автівка* (63) : *легковик* (55) є практично повною. *Легковик* засвідчує стале активне вживання (*якісні та недорогі легковики, повний цикл виробництва легковиків, під'їхали легковик і два мікроавтобуси*), а *автівка*, хоч і не є новим словом, однак набула активності вживання порівняно недавно, не трапляється в сучасних словниках, але в текстах нарощує активність (*їхав автівкою з кількома тернопільськими волонтерами, ексклюзивних і найдорожчих автівок в Україні, немає дефіцитних колись автівок радянського зразка*). Остання пара синонімів *наплічник* (29) – *рюкзак* (100) «заплічний мішок» відрізняється походженням, і в словниках *наплічник* функціонує в іншому значенні, аніж у текстах.

Явище омонімії засвідчене між універбами в словниках: *дощовик* (плащ, гриб, черв'як), *молодик* (місяць, парубок), *порожняк* (віз, поїзд), *сіряк* (людина, одяг), та між універбами в словниках і текстах: *спальник* (мішок, район), що інтерпретуємо як наслідок розширення мотиваційної бази універба. Інший різновид омонімії – між універбом і суфіксальним дериватом у словниках *спальник* (мішок і придворний), *купальник* (костюм і людина) та між універбом у тексті та суфіксальним дериватом у словнику, пор.: *висотка* зменш. до **висота** (СУМ I: 496) і «висотний будинок» (*висотки спотворюють схили Дніпра*), «хмарочос» (*висотки нью-йоркського Манхеттена*).

Звуження мотиваційної бази універбів у текстах означає зникнення з ужитку тієї чи іншої реалії, наприклад: *візитка* як «піджак для візитів» або низьку популярність реалії в медіях: *молодик* у текстах трапилося лише як «молодий парубок» (*хвалькуватий і зухвалий молодик, талановитий і честолюбний молодик*); а *кругляк* лише як «круглі колоди» (*відправляти за кордон не просто заготовлений у карпатських лісах кругляк, а організувати його переробку на території області*).

У всіх групах засвідчено: перехід універбів із розряду розмовних у літературні й динаміку універбів у словниках, виданих з проміжком у 50 років (відсутні в СУМ, наявні в ГС); динаміку між текстовим і словниковим матеріалом за критеріями: розширення/звуження мотиваційної бази, яке може супроводжуватися змінами в оформленні (*візитка – візитівка*). Спостереження показують, що на вибір оформлення універба далеко не завжди впливає рід іменника у вихідному словосполученні, частіше тисне сучасна словотвірна норма й аналогія (*морозильник – «морозильна камера»*).

Література:

Іван ДУМЧАК, 1998: *Універбація в українській мові*, Івано-Франківськ: Прикарпат. ун-т імені Василя Стефаника.

Александр В. ИСАЧЕНКО. 1958: К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков. *Slavia*, Роčník XXVII, Praha, 334-352.

Ніна КЛИМЕНКО, 2007: *Універбація. Українська мова: Енциклопедія* Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 776.

Лилия В. КОПОТЬ, 2005: *Универбація как вид компрессивного словообразования в современном русском языке*.

<http://www.dissercat.com/content/univerbatsiya-kak-vid-kompressivnogo-slovoobrazovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke#ixzz49wV3Ixxg>

Елена И. КОРЯКОВЦЕВА, 2016: Образование универбатов – nomina abstracta. *Очерки о языке современных славянских СМИ*. Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 88-98.

Марина НАВАЛЬНА, 2009: Універбати в мові сучасної української періодики. *Актуальні проблеми слов'янської філології*, Бердянськ, Вип. XXI, 535-541.

Марина НАВАЛЬНА, 2013: Функціонування універбатів у мові інтернет-видання «Українська правда» на початку XXI століття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Серія «Філологічні науки. Мовознавство», № 22(271), 111-115.

Джерела:

ГС: В.І. КРИТСЬКА, Т.І. НЕДОЗИМ, Л.В. ОРЛОВА, Т.К. ПУЗДИРСЬКА, Ю.В. РОМАНЮК, відп. ред. Н.Ф. КЛИМЕНКО, 2011: Граматичний словник української літературної мови, Київ, <http://www.mova.info/grmasl.aspx>

СУМ: 1970-1980: Словник української мови в 11-ти томах, Київ, http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh

Мова.інфо: Корпус текстів української мови – лінгвістичний портал MOVA.info лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, <http://www.mova.info/corpus.aspx>

КФІ: Дослідницький комп'ютерний фонд інновацій Інституту української мови НАН України

Типологія і характерологія сучасного українського дієслівного
словотворення⁵⁵

Традиція опису українського відіменникового дієслівного словотворення має глибоке коріння. Увага дослідників до дієслівного словотворення спричинена самим місцем дієслова в системі частин мови і в будові висловлення, в реченні як виразника предикативності, процесуальної ознаки. Дієслівне словотворення займає важливе місце в українській мові, для неї характерне розгалужене між- і внутрішньочастиномовне дієслівне словотворення як для мови флективної з перевагою синтетизму в номінації і предикації. Аналітичні риси української мови виявляються в основному в словозміні дієслів, у формотворенні, але не в словотворенні.

Категорія відсубстантивних дієслів останнім часом активно поповнюється. Їх утворюють за продуктивними моделями, заповнюючи лакуни в системі мови (*спікерувати, божжувати, чатитися*), і нетипово – використовуючи нерегулярні для дієслівного словотворення основи (*ЄЕПитися, тузлитися*). Питання відсубстантивного дієслівного словотворення торкалися або детально розглядали В.М. Русанівський, Т.М. Возний, К.Г. Городенська, автори тому «Словотвір сучасної української літературної мови» у складі академічної граматики «Сучасна українська літературна мова» (1968-1973), інші дослідники. Мовознавці визначали форманти, характерні для українського відсубстантивного словотворення, значення цих формантів, продуктивність тих чи тих словотвірних типів, моделей, порівнювали український словотвір із словотвором споріднених мов тощо.

Метою нашого дослідження є представлення особливостей українського відсубстантивного словотворення на фоні словотворення російського і польського, визначення спільних і відмінних рис на основі матеріалів

⁵⁵ Уперше опубліковано в: Aktualne problemy językoznawstwa słowiańskiego / Pod red. J. Koriakowcewej. – Siedlce: Uniw.Przyrod. – Human., 2012. – S. 178-196.

«Грамматичного словника української літературної мови. Словозміна» (далі – Словник), який уклали колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України на чолі з В.І. Критською і який незабаром побачить світ⁵⁶. Хоча цей словник має підзаголовок «Словозміна», його реєстрова частина дає багатий матеріал для вивчення й українського словотворення. Крім того, показовий реєстр цього Словника (близько 140 тис. слів) дає змогу судити про продуктивність певних словотвірних типів українських дієслів у сучасній літературній мові.

Згаданий «Грамматичний словник української літературної мови» покликаний подати дієвідмінювання для кожного дієслова реєстру в повному обсязі, з набором усіх можливих флексій, схемою наголошування, морфонологічними змінами в основі при дієвідмінюванні. Такий словник з визначеними правилами побудови парадигм відмінювання слів і зі зведенням самих зразків словозмінних парадигм, регулярних (продуктивних) і нерегулярних (унікальних) в українській лексикографії укладено вперше.

Дослідники відзначають, що прості афіксальні дієслова в сучасній українській мові творять суфіксальним (*адвокатувати*), суфіксально-постфіксальним (*родичатися*), суфіксально-префіксальним (*обараніти*) і префіксально-суфіксально-постфіксальним (або конфіксальним, циркумфіксальним – *розкричатися*) способами (Городенська К.Г. (2010): 355, Словотвір української літературної мови (1979): 29-30). Найпоказовішим є творення дієслів від іменників. На його розгляді і зупинимося далі, оскільки неолексеми доводять активність саме цього різновиду дієслівного словотворення.

Н.Ф. Клименко в енциклопедії «Українська мова» (далі – ЕУМ) виділила шість словотвірних категорій відіменникових дієслів. (ЕУМ (2007): 74). Проаналізувавши матеріал, ми змінили порядок цих категорій, який запропонувала Н.Ф. Клименко, виставили їхню ієрархію за активністю (оскільки проаналізовані нові слова дають змогу це зробити), дещо модифікували їх і додали кілька нових. Проте ці шість словотвірних категорій,

⁵⁶ Словник вийшов друком у 2011 р. у Києві у Видавничому домі Дмитра Бураго.

виділених в ЕУМ, можна вважати базовими, найчисельнішими, найпродуктивнішими.

Першою за активністю є словотвірна категорія, до якої належать відіменникові дієслова зі значенням «діяти за допомогою того, що позначено твірним словом» (ЕУМ (2007): 74). У цій категорії найбільше нових дієслів, що характерне і для російської та польської мов. Дієслова, які належать до цієї категорії, мають продуктивні суфікси **-ува-/юва-**, **-и-/і-** та **-а-** (*факсувати*), пор. з *боронувати* (від *борона*), *плужити* (від *плуг*), *клеїти*, *заклеїти*, *наклеїти*, *обклеїти*, *відклеїти*, *підклеїти*, *переклеїти* (від *клей*: *клей*→*клеїти*→*заклеїти* і т.д.), *бомбардувати*, *бомбувати*, *бомбити*, *відбомбити*, *розбомбити*, *пробомбити* (від *бомба*: *бомба*→*бомбити*→*відбомбити*), *шантажувати* (від *шантаж*), *засмолювати*, *насмолювати*, *обсмолювати*, *досмолювати*, *просмолювати*, *позасмолювати* (від *смола*), *кодувати*, *закодувати*, *декодувати* (від *код*: *код*→*кодувати*→*декодувати*), *помадити*, *напомадити* (від *помада*: *помада*→*помадити*→*напомадити*), *нафіксувати* (від *фіксувати*), *смітити*, *засмітити*, *насмітити*, *посмітити* (від *сміття*: *сміття*→*смітити*→*насмітити*).

З бази інновацій, укладеної у відділі структурно-математичної лінгвістики протягом 2006-2011 рр., ми вибрали дієслова, які нещодавно утворилися від питомих і запозичених іменників. Новими вважаємо слова, не зафіксовані нормативними словниками до 1991 року – до періоду незалежності України. Названа словотвірна категорія активно поповнюється в останнє десятиліття дієсловами з продуктивними суфіксами **-ува-/юва-**, **-изува-/ізува-** та **-и-/і-**: *ветувати* «накладати вето»; *сканувати*, *відсканувати*, *зісканувати* (від *сканер*: *сканер*→*сканувати*→*відсканувати*); *дахувати* і *кришувати* (від російського *крышевать* – *дахувати* (*крыша* – укр. *дах*), жаргонне, «покровительствувати, захищати від рекету, від бандитів, покривати»; *інтернетизуватися* «забезпечувати себе мережею Інтернет»; *комп'ютеризувати*, *комп'ютеризуватися* «забезпечувати когось або себе комп'ютерами»; *іміджувати* «створювати імідж»; *інавгуруватися* «здійснити інавгурацію»; *клішувати* «створювати кліше»; *музеєфікувати* «створювати

музеї, перетворювати на експонати»; *титрувати* «створювати титри до кінофільмів»; okazіonalізм *напринтувати* «надрукувати на тканині»; *оцифрувати, оцифровувати* «робити щось (телебачення) цифровим»; та новотвори: *снікерсувати* «їсти батончик «Снікерс»; *обезмандатити* «позбавити депутатського мандата, зробити безмандатним»; *законектитися* «зв'язатися з інтернетом»; *інсталити* «встановити на комп'ютері (програмне забезпечення)»; *чатитися* «спілкуватися в чаті інтернету»; *есемесити* «спілкуватися за допомогою смс з мобільного телефону»; *ксерити* «робити копії за допомогою ксерокса»; *інтернетити* «працювати, спілкуватися в мережі Інтернет»; *серфити* (пор. польське *surfować w Internecie*, рос. *серфить в интернете*, укр. *плавати, мандрувати в інтернеті*).

Російські відповідники є до більшості з перелічених дієслів: *бороновать, клеить, заклеить, наклеить, обклеить, отклеить, подклеить, переклеить, бомбардировать, бомбить, разбомбить, шантажировать, кодировать, закодировать, декодировать, помадить, напмадить, нафиксатуарить, мусорить, намусорить, замусорить*. Нові дієслова: *сканировать, отсканировать, крышевать, клонировать, интернетизироваться, компьютеризироваться, инаугуроваться, музеефицировать, титровать, напринтовать* «напечатать», *оцифровывать, оцифровываются, сникерсовать, законнектиться, инсталлировать, чатиться, есемесить и эсэмэсить, ксерить, интернетить, серфить*. У польській мові також є дієслова цієї категорії: *kleić, zakleić, nakleić, obkleić, odkleić, podkleić, przykleić, bombardować, bombować, szantażować, charakteryzować, kodować, zakodować, dekodować, kopiować, inaugurować, kliszować*, причому, нові дієслова, утворені від англійських прототипів, представлені серед інших достатньо широко *skanować, polityzować, klonować, internetyzować, connectować, instalować, czatować, smsować i esemesować, kserować, internetować, internetować się, surfować*. Цікаво, що новим українським дієсловам (*законектитися, інсталити* і под.) із суфіксами **-и/-і-** відповідають польські із суфіксом **-owa-**, з чого можна зробити висновок про те, що модель з **-owa-** продуктивніша для польської мови.

Російські дієслова були вибрані з інтернет-ресурсів та «Толкового словаря новых слов и значений русского языка» Л.П. Катлінської (Катлинская Л.П. (2008). Польські дієслова були вибрані з Інтернету і перевірені за виданням «Słownik ortograficzny języka polskiego wraz z zasadami pisowni i interpunkcji» за редакцією М. Шимчака (Słownik ortograficzny języka polskiego wraz z zasadami pisowni i interpunkcji (1977).

Друга словотвірна категорія об'єднує відіменникові дієслова зі значенням «виконувати дію, властиву тому, що позначене твірним словом» (ЕУМ (2007): 74). До цієї категорії потрапляє багато дієслів із суфіксами **-ува-/-юва-** : *сторожувати* (від *сторож*); *козакувати, відкозакувати, покозакувати* (від *козак*: *козак*→*козакувати*→*відкозакувати*); *бурлакувати, побурлакувати* (від *бурлака*: *бурлака*→*бурлакувати*→*побурлакувати*); *чумакувати* (від *чумак*: *чумак*→*чумакувати*→*зачумакувати*); *жебракувати* (від *жебрак*); *батракувати* (від *батрак*); *парубкувати* (від *парубок*); *ватажкувати* (від *ватажок*); *дружкувати* (від *дружка*); *музикувати* (від *музика*); *садівникувати* (від *садівник*); *полковникувати* (від *полковник*); *звідникувати* (від *звідник*); *візникувати* (від *візник*), *сотникувати* (від *сотник*); *пасічникувати* (від *пасічник*); *мірошникувати* (від *мірошник*), *начальникувати* (від *начальник*). Багато слів цієї категорії мають утворені такох за допомогою суфіксів **-и-/-і-**: *хліборобити* (від *хлібороб*); *скалозубити* (від *скалозуб*); *сусідити* (від *сусід*); *воєводити* (від *воєвода*); *ханжити* (від *ханжа*); *служити, заслужити, обслужити, вслужити, відслужити, вислужити, прислужити, дослужити, послужити* (від *слуга*); *бродяжити* (від *бродяга*); *княжити* (від *князь*), *ватажити* (від *ватаг*), *чабанити* (від *чабан*); *партизанити* (від *партизан*); *шаманити* (від *шаман*), *куховарити* (від *куховар*); *кашоварити* (від *кашовар*); *кочегарити* (від *кочегар*).

Серед нових дієслів є також дієслова цієї словотвірної категорії: жаргонне *грачувати* «підвозити на автомобілі когось за гроші»; *байкерувати* «бути байкером»; жаргонне *бандюкувати* (від *бандюк* «бандит») – «бути бандитом, вести життя бандита»; *близнюкувати* «бути близнюками»; *бомжувати* (від *бомж* (калька з рос. *бомж* «без определенного места жительства») – «бути

бомжем, безхатком»; *губернаторствувати* і *губернаторювати* «бути губернатором»; *піратствувати* «бути піратом, діяти як пірат, здійснювати незаконний бізнес» від неосемантизму «пірат»; *хамелеонувати* «бути пристосуванцем, хамелеоном»; *рекети́рствувати* «бути рекетиром»; *спікерувати* «бути спікером у парламенті»; *прем'єрувати* «бути прем'єром уряду», *мініструвати* «бути міністром». Категорія активно поповнюється новими утвореннями, причому не лише від запозичених твірних слів, а й від питомих, тобто можемо зробити висновок про продуктивність суфіксів **-ува-/-юва-** для творення відсубстантивних дієслів у сучасній українській мові.

У російській мові ця категорія також представлена дієсловами з різними суфіксами: *сторожевать*; *казаковать*, *отказаковать* «умереть», *показаковать*; *бурлачить*, *побурлачить*; *чумаковать*, *зачумаковать*; *батрачить*; *ватажить*, *ватажничают*; *начальствовать*; *хлеборобствовать*; *скалозубить*, *зубоскалить*; *соседствовать*; *воеводит*; *ханжить*; *служить*, *заслужить*, *обслужить*, *отслужить*, *выслужить*, *дослужить*, *послужить*; *бродяжничают*; *княжествовать*; *княжить*; *чабанить*; *партизаниить*; *шаманиить*; *кашеварить*; *кухарить*; *кочегарить*. Нові дієслова цієї словотвірної категорії: *грачевать*, *бомжевать*, *губернаторствовать*, *депутатствовать*, *пиратствовать*, *оказіоналізми* *спикеровать*, *премьерствовать*. Тобто, українським **-ува-/-юва-**, **-ствува-** та **-и-/-і-** відповідають **-ова-/-ева-**, **-ствова-**, **-и-**. Про це пише і Т.М. Возний у монографії «Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською і білоруською» (Возний Т.М. (1981): 182).

Українським суфіксам **-ува-/-юва-** відповідає польський **-owa-**, українському **-и-/-і-** польський **-у-/-і-**: *kozaczyć*, і знайдені в інтернеті *kozakować*, *rokozakować*, також *partyzanić*, *spikerować*, *ministrować*.

Третя словотвірна категорія охоплює відіменникові дієслова зі значенням «перетворюватися і перетворювати на те, що позначено твірним словом» (ЕУМ (2007): 74). До цієї словотвірної категорії потрапляють слова із суфіксами **-изува-/-ізува-**, **-и-/-і-**, **-ува-/-юва-**, наприклад: *звірити* (від *звір*), *калічити* і *калічитися* (від *каліка*), *сиротити* і *сиротити* (від *сирота*), *мавпувати* (від *мавпа*), *всиновити* (конфікс **в-...-и-**, від *син*); *вдочерити* (конфікс **в-...-и-** від

дочка), *оскляти* (конфікс **о-...-я-** від *скло*), *дублювати* (від *дубль*), *гібридизувати* (від *гібрид*), *полімеризувати* (від *полімер*), *бактеризувати* (від *бактерія*), *метафоризувати* (від *метафора*), *електризувати* (від *електрика*), *математизувати* (від *математика*), *ритмізувати* (від *ритм*), *ароматизувати* (від *аромат*), *ідеологізувати* (від *ідеологія*), *професіоналізувати* (від *професіонал*), *кристалізувати* (від *кристал*), *офранцузувати* (конфікс **о-...ува-** від *француз*), *обуржуазитися* «перетворитися на буржуазію, стати буржуа», *опоетизувати* (від *поет*), *слов'янізувати* (від *слов'яни*). Зазначимо, що в цій категорії є два способи творення каузативних і пасивних дієслів української мови – суфікси **-и-** та **-і-** в одних випадках і суфікс **-и-** та похідне від такого дієслова з постфіксом **-ся** – *звірити* і *калічитися*.

Ця словотвірна категорія поповнюється за рахунок нових дієслів з цими ж суфіксами: *атомізуватися* (від *атом*, «дрібнитися, перетворюватися, розпадатися на атоми»); *епітетуватися* (оказіоналізм, «перетворюватися на епітет, ставати епітетом»); *маргіналізуватися* і *маргіналізуватися* «перетворюватися на маргінала, ставати маргіналом»; *маразмувати* «виявляти маразм»; *одемократити* «перетворити на демократичний політичний устрій, зробити демократом»; *бароковіти* «набувати рис, характерних для бароко»; оказіоналізм *забронзовіти* «перетворитися на пам'ятник, знерухоміти, стати закам'янілим»; *фанатіти* «бути фанатом кого-, чого-небудь»; *збомжіти* «стати подібним до бомжа – безхатька». Трапляються й оказіоналізми від аббревіатур, причому зберігається їхнє написання для того, щоб була прозора семантична структура дієслова – *ЄЕПитися* «об'єднуватися в ЄЕП – Єдиний Економічний Простір».

У російській мові ця словотвірна категорія представлена дієсловами: *звереть*, *калечить*, *сиротеть*, *обезьянничать*, *усыновить*, *удочерить*, *застеклить*, *гибридизировать*, *полимеризовать*, *бактеризовать*, *метафоризовать*, *электризовать*, *математизировать*, *ритмизировать*, *ароматизировать*, *идеологизировать*, *кристаллизировать*, *дублировать*, *опоэтизировать*, *славянизировать*, *атомизироваться*, *маргинализироваться*, *фанатеть*. Як бачимо, крім суфіксів **-ова/-ева-**, **-ирова-**, **-и-**, трапляються ще -

е- (*сиротеть, звереть*), що вказує на відмінність виконання дії самим суб'єктом і виконання дії над об'єктом (**-ова-/-ева-, -ирова-, -и-**) і **-нича-** (*обезьянничать*).

Польська мова теж має дієслова цієї словотвірної категорії: *hybrydyzować, polimeryzować, metaforyzować, elektryzować, matematyzować, rytmyzować, aromatyzować, ideologizować, krystalizować, dublować, słowianizować, atomizować, epitetować, marginalizować* і okazionalizm *marazmować*.

Слід відзначити також, що спостерігаємо й динаміку словотвірної норми: активізується суфікс **-изува-/-ізува-** на відміну від **-ирува-/-ірува-**, замість якого вживається **-ува-/-юва-**.

Четверта словотвірна категорія охоплює відсубстантивні дієслова зі значенням «виявляти, перебувати, приводити в стан, поводити себе так, як позначено твірним словом» (ЕУМ (2007): 74). До неї належать відіменникові дієслова із зазначеними вище суфіксами: *голодувати, поголодувати* (від *голод*); *обморожувати, відморожувати, повідморожувати, підморожувати, попідморожувати, розморожувати, приморожувати, проморожувати* (від *мороз*); *здружувати* (від *друг*); *задимлювати* (від *дим*), *уярмлювати* (від *ярмо*), *отямлювати, затямлювати* (від *тмя*), *зневольувати* (конфікс **зне-...-юва-** від *воля*), *газувати, загазувати, дегазувати* (від *газ*), *трапезувати, потрапезувати* (від *трапеза*), *капризувати, закапризувати* (від *каприз*), *романтизувати* (від *романтик*), *сніжити, засніжити, обсніжити* (від *сніг*), *хуртовинити* (від *хуртовина*), *знекровити* (конфікс **зне-...-и-** від *кров*), *оздоровити* (від *здоров'я*), *радити* (від *рада*), *зрадити* (від *зрада*), *розрадити* (від *розрада*).

У цій словотвірній категорії також достатньо дієслів, які її поповнили в останні роки, наприклад, okazionalizm *віагрувати* «заводити публіку, активізувати», *джерелити* «литися, струмувати джерелом»; *затрибунити* «поводитися як на трибуні»; *защеневмерлити* «заспівати гімн України «Ще не вмерла України»; *майданити, домайданитися* «проводити революцію, зміни, протестувати (від Майдану Незалежності в Києві)»; *піарити, попіаритися, пропіаритися* «здійснити піар, зокрема власної особи» і *солов'їнити* – іронічно «восхваляти», не зафіксоване в нормативних словниках.

Багато з названих у цій категорії дієслів мають російські відповідники: *голодать, поголодать; обмороживать, отмороживать, подмораживать, размораживать, примораживать, промораживать; трапезовать, потрапезовать; капризничать, закапризничать, романтизировать, снежить, заснежить, обескровить, оздоровить, советовать, изменить, утешить*. Серед нових дієслів – *пиариться, попиариться, пропиариться*. Крім тих суфіксів, які були названі в попередній словотвірній категорії, тут виступають ще суфікси -**а-** (*голодать*), -**ива-** (*отмораживать* тощо). У польській мові також можна виділити дієслова, що належать до цієї словотвірної категорії: *głodować, gazować, zagazować, romantyzować, śnieżyć, zaśnieżyć, uzdrowić, radzić, zdradzić, piarować*.

Дієслова, належні до п'ятої словотвірної категорії, мають спільне значення «перебувати, розташовувати в місці, позначеному твірним словом» (ЕУМ (2007): 74). До цієї категорії належать дієслова на зразок *базувати, базуватися, перебазувати, перебазуватися* (від *база*); *вояжувати* (від *вояж*); *колесити, проколесити* (від *колесо*), *арештувати* (від *арешт*), *госпіталізувати* (від *госпіталь*), *диспансеризувати* (від *диспансер*), *сторонити, сторонитися* (від *сторона*). Нове дієслово в цій категорії – *продефілювати* «пройтися урочисто, пихато». *Дефілювати* радянські словники фіксували.

Російські відповідники дієслів цієї словотвірної категорії – *базировать, базироваться, перебазировать, вояжировать, колесить, проколесить, арестовать, госпитализировать, диспансеризировать*; і нові – *продефилировать*. До польських дієслів цієї категорії можна віднести такі: *bazować, bazować się, aresztować, hospitalizować, dyspanseryzować, zbaczać, defilować*.

І, нарешті, шоста словотвірна категорія, яку виділила Н.Ф. Клименко у статті «Відіменникові утворення» в ЕУМ, об'єднує дієслова зі значенням «набувати, надавати форми, позбавляти того, що позначено твірним словом» (ЕУМ (2007): 74). До цієї категорії також належать дієслова із зазначеними вище продуктивними суфіксами: *збезлюдіти, збезлюдніти, залюднювати* (від *людина*), *заліснювати, збезлісіти* (від *ліс*), *триножити* (від *тринога*),

остеблуватися (від *стебло*). Нові дієслова цієї словотвірної категорії нечисленні – *дедоларизувати* «проводити дедоларизацію економіки»; *євроінтегрувати* «інтегрувати в Європейський союз». У російській і польській мовах також є подібні дієслова: *обезлюдеть*, *обезлесеть*, *треножить*, *дедоларизировать*, *евроинтегрировать*, *dolaryzować*.

Наступні словотвірні категорії виділені нами на основі аналізу матеріалу Словника, бази інновацій та інтернет-ресурсів.

Значення дієслів сьомої словотвірної категорії можна сформулювати так: «створювати те, що позначено твірним словом». До цієї категорії потрапляють дієслова *тиражувати*, *розтиражувати* (від *тираж*) і нові – *коаліціонувати* «збирати коаліцію, створювати коаліцію» і *коаліціонуватися*; *блокувати*, *блокуватися* «створювати блок»; *кучкуватися* «збиратися в купу, кучу». Російські дієслова *тиражировать*, *растиражировать*, *кучковать* також належать до цієї словотвірної категорії.

Восьма, остання, словотвірна категорія представлена дієсловами зі значенням «виконувати дію над тим, що позначено твірним словом». Це невелика група дієслів: *заважувати*, *наважувати*, *обважувати* (від *вага*); *навантажувати*, *відвантажувати*, *перевантажувати*, *поперевантажувати* (від *вантаж*), *очолювати* (від *чоло*); *охарактеризувати* (від *характер*). У російській мові також є дієслова цієї словотвірної категорії: *грузить*, *отгрузить*, *перезгрузить*, *загрузить*, *охарактеризовать*.

Досліджений український матеріал дає змогу зробити висновок про те, що найпродуктивнішим українським суфіксом для творення відіменникових дієслів на сьогодні є суфікс **-ува-/-юва-**. Для дієслів, мотивованих іменниками, цей факт констатував «Словотвір української літературної мови»: «Дієслів, мотивованих іменниками, найбільше утворилося за допомогою суфікса **-ува (-юва-)**» (Словотвір української літературної мови (1979): 173). Про продуктивність цього суфікса в сучасній українській літературній мові писав і В.М. Русанівський: «У ХХ ст. за допомогою суфікса **-ува-** найчастіше утворюється нова термінологічна лексика, зокрема на базі слів іншомовного походження» (Русанівський В.М. (1971): 194).

Ми зробили спробу порівняти українські, російські і польські відіменникові дієслова. «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» виявився зручним для проведення дослідження завдяки оберненому впорядкуванню його реєстру: дієслова в ньому згруповано за кінцівками, тобто дієслова, утворені суфіксальним способом, були згруповані за суфіксами, одночасно префіксальні утворення від цих дієслів також становили цілісні групи. Висновок, який можна зробити на основі дослідженого матеріалу «Граматичного словника української літературної мови», бази лексичних та словотвірних інновацій, російських і польських словників та інтернет-ресурсів, такий: найпродуктивнішими суфіксами у відіменниковому дієслівному словотворенні є український **-ува-/-юва-**, російський **-ова-** і польський **-owa-**. Шість основних словотвірних категорій, за якими розподіляються відіменникові дієслова, представлені у всіх трьох мовах. Перша словотвірна категорія зі значенням «дія за допомогою того, що позначено твірним словом», поповнюється найактивніше новими похідними у всіх трьох проаналізованих мовах, причому, це нові дієслова від твірних іменників англійського походження, адаптованих в українській, російській і польській мовах.

Активно поповнюється також друга словотвірна категорія зі значенням «виконувати дію, властиву тому, що позначене твірним словом». Найменше нових дієслів у п'ятій і шостій словотвірних категоріях зі значеннями, відповідно, «перебувати, розташовувати в місці, позначеному твірним словом» і «набувати, надавати форми, позбавляти того, що позначено твірним словом». Ми виділили ще дві нові категорії на додаток до шести основних, які містять найбільшу кількість дієслів української мови і представлені також у російській і польській мовах. Слід відзначити також динаміку словотвірної норми: активізується суфікс **-изува-/-ізува-** на відміну від **-ирува-/-ірува-**, який словотвірна норма сучасної української мови блокує: замість нього вживається суфікс **-ува-/-юва-**. Словотворення українських відіменникових дієслів підтверджує перевагу в ньому синтетизмі на відміну від деяких аспектів

словозміни, де активними є прояви аналітизму, зокрема, в творенні форм майбутнього часу або умовного і наказового способів.

Література:

1. Возний Т.М. (1981), Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів: Вища школа, 1981, 186 с.
2. Городенська К.Г. (2010), Дії та стани похідних дієслів як джерело пізнання історії та культури українського народу. – Відображення історії та культури народу в словотворенні. Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 355-364.
3. Катлинская Л.П. (2008), Толковый словарь новых слов и значений русского языка: ок. 2000слов. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 380 с.
4. Русанівський В.М. (1971), Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971 – 314 с.
5. Словотвір української літературної мови (1979). – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.
6. Українська мова, енциклопедія (2007), К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. – Вид. 3. – 856 с.
7. Słownik ortograficzny języka polskiego wraz z zasadami pisowni i interpunkcji (red. nauk. prof. dr. M. Szymczak) (1977). – Warszawa: PWN. 1977. – 892 str.

Українська авторська термінологія в системі iSybislaw (дієслово)⁵⁷

Проблема авторських термінів гостро стоїть перед усіма розробниками славістичної бібліографічної системи iSybislaw, яка, зокрема, призначена для зберігання коротких анотацій до наукових праць зі славістики, а також для пошуку користувачем в базі потрібної літератури. Уводячи опис до бази, розробники обов'язково характеризують його кількома термінами (до восьми для одного документа), які допомагають визначити та класифікувати наукову працю за її змістом, а це, у свою чергу, необхідно для пошуку користувачем інформації. Ці терміни уміщено в словнику ключових слів системи iSybislaw. Проблема авторських термінів неминуче створює «ножиці» між прагненнями авторів наукових розвідок якнайповніше передати зміст документів та забезпечити систему від обтяження невнормованими термінами. Автори, відповідно до теми свого дослідження, викладеного в друкованій праці, вводять нові терміни, які часто визначають ключовими словами. Чи варто всі ключові слова вводити до системи? Де межа між загальноприйнятим і авторським терміном? Чи подавати не лише однослівні терміни, а й термінологічні сполуки, у які окремих автор вкладає спеціальне значення, в списку ключових слів системи? На ці питання доводиться відповідати розробникам системи iSybislaw, опрацьовуючи тексти для їх фіксації у ній. Уводячи до бази даних праці українських мовознавців, стикаємося з тими самими проблемами. Цю статтю присвячено обговоренню проблеми авторських термінів для відповідної підмножини тезаурусу термінів iSybislaw-а, призначених для характеристики та класифікації українських наукових праць, що стосуються дієслова.

Останні публікації в часописі „Українська мова”, друкованому органі Інституту української мови НАН України, доводять, що українських дослідників цікавить широкий комплекс проблем, зокрема, категорійно-функційного опису дієслова. Наприклад, у статті С. Соколової та О. Ачилової,

⁵⁷ Уперше опубліковано в: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. – Warszawa, 2014. – Т. 49. – S. 245-258.

що стосується аспектуальних особливостей слов'янських мов у художньому перекладі (Соколова та Ачилова 2012), розглянуто особливості перекладу дієслів. Авторки використали терміни *аспектуальність*, *роди дієслівної дії*, *видова нейтралізація*, *фазовість*. Сучасні українські термінологічні словники, зокрема авторитетна енциклопедія «Українська мова», містять тільки перші 2 терміни, а саме *аспектуальність* і *роди дієслівної дії*. *Аспектуальність* у них визначено як категорію виду дієслова, а семантико-словотвірну категорію родів дієслівної дії як „підпорядковану загальній категорії аспектуальності граматичну категорію, основу якої становлять пари дієслів, одне з яких характеризується додатковим семантичним значенням: повторюваності, розподільності, однократності і под.” (Русанівський. 2007: 578). Під час перекладу з української мови на іншу слов'янську або неслов'янську мову виникають ситуації, коли нейтралізується видове значення інфінітива, який залежить від дієслова недоконаного виду зі значенням здатності, уміння. Тоді інфінітив доконаного виду вказує на одноразовий факт, як на виявлення певної здатності, а інфінітив недоконаного виду – на можливість повторювання таких фактів, пор. приклади авторів обговорюваної статті укр. *що вміють зачарувати навіть змію* та рос. *умеющих завораживать даже змею*. Це явище (досить вузьке, яке виникає лише під час перекладу) окреслене авторками як *видова нейтралізація*.

Зосередимося на наявних термінах і стані їх кодифікації в українських термінологічних словниках та енциклопедіях для розв'язання питання стосовно їхнього введення до системи iSybislaw. У монографії С.О. Соколової, присвяченій префіксальному словотворенню українських дієслів (Соколова 2003), представлені такі терміни на позначення родів дії: власне фазові, а серед них початковий (інгресивний) (*закричати, побігти*); початково-результативний (*стривожити, увірувати*); початково-інтенсивний (аугментативний) (*розсміятися, розгніватися*); зі значенням тривалості дії – обмежувальний (делімітативний) (*попоходити, попоїздити*); пердуративний (тривало-обмежувальний) (*просидіти, перечекати*); зі значенням одноразового вияву дії – однократний (*поцілувати, прозвучати*); результату (завершення) дії –

загальнорезультативний (*нагодувати, примирити*); остаточного завершення дії (комплетивний) (*додобити, дописати*); фінітивний (*віджити, перегаласувати*). Дослідниця подає також чимало інших термінів на позначення кількісних та інших родів дії (Соколова 2003: 122-146).

У праці російської дослідниці Н.С. Авілової про зв'язок між видовою, граматичною, і словотвірною та лексичною семантикою дієслова (Авилова 1976) також детально подано розряди дієслів за родами дії (рос. *способ глагольного действия*) і виокремлено статальний (рос. *статальный*), еволютивний (рос. *эволютивный*), але ще й реляційний (рос. *реляционный*) роди дії (*залежати* (рос. *зависеть*), *знати* (рос. *знать*), також, як і в С.О. Соколової, розрізнено результативний (рос. *результативный*) і фінітивний (рос. *финитивный*) роди дії – у першому випадку це, наприклад, дієслова *білити* (рос. *белить*), *будувати* (рос. *строить*), а в другому – *відспівати* (рос. *отпеть*), *відшуміти* (рос. *отшуметь*). Н.С. Авілова використовує термін *способ глагольного действия*, визначаючи таким чином семантичні розряди дієслів за родом дії. О.В. Ісаченко, аналізуючи граматичні відмінності російської та словацької мов, у своїй праці «Грамматичний лад російської мови в зіставленні зі словацькою» використовує ще один термін-відповідник до українського *рід дії* чи російського *способ глагольного действия* – *совершаемость глагольного действия*, або просто *совершаемость* (Ісаченко 1960: 209). Автор пише, що цей термін позначає семантичну модифікацію вихідного простого або префіксального дієслова (Там само: 216). Здійснюваність (рос. *совершаемость*) виражено в російських дієсловах обов'язково префіксами *за-*, *по-*, *на-*, часткою *-ся*, префіксом *по-* в сполученні із суфіксом *-ну-*: *закричать, накричатся, покричат, крикнуть*, – усі ці дієслова співвідносяться з вихідним дієсловом *кричать* не в площині граматичного видотворення, а в площині родів дії, способів її виконання (*совершаемостей*) (Там само: 217). О.В. Ісаченко дав таке визначення цьому терміну: „Під здійснюваністю (*совершаемостью*) слід розуміти ті загальні значення дієслів, які, виражені формальними засобами (префіксами, суфіксами), модифікують значення вихідного безпрефіксного дієслова у

відношенні фазисності, кратності або кількості дії і семантично з ним співвіднесені. Дієслова, що виражають ту чи ту здійснюваність (совершаемость), представлені завжди лише однією видовою формою”⁵⁸ (Там само: 218). Дослідник вирізняє розряди „совершаемостей”: починальна (рос. начинательная) (*з’явил, закололо*); еволютивна (рос. эволютивная) (*раскричатся, разбушеваются*); обмежувальна (рос. ограничительная) (*побесится, победствовать*); пом’якшувальна (рос. смягчительная) (*присесть, привстать*); результативна (рос. результативная) (*пробормотать, прожить*); однократна (рос. однократная) (*кольнуть, сунуть*); багатократна (рос. многократная) (*хаживать, читывать*) і под. Як бачимо, О.В. Ісаченко подібно до Н.С. Авілової та С.О. Соколової, вирізняє обмежувальний, однократний і результативний роди дії.

У польському мовознавстві детально опрацьована проблема родів дієслівної дії, зокрема як семантико-словотвірної категорії дієслова. Наприклад, у монографії Я. Ставницької із зіставного дослідження родів дії у польській та російській мовах (Stawnicka 2009) використовуються терміни – інтернаціоналізм *Aktionsarten* та польський *rodzaje akcji*, відповідником яких є український термін *роди дії* та російські, вже згадувані, *способ глагольного действия* і *совершаемость*. Дослідниця вирізняє, зокрема, ініціальний та фінальний роди дії (пол. *inicialny rodzaj akcji*, *finalny rodzaj akcji*), причому, у межах, наприклад, ініціального роду дії виділяє групи – інхоативну (пол. *inchoatywna*), інгресивну (пол. *ingresywna*), ініціально-моментальну (пол. *inicjalno-momentalna*) та ініціально-аугментативну (пол. *inicjalno-augmentatywna*) (Stawnicka 2009: 48-77). А фінальний рід дії охоплює такі групи: фінітивну (як і в С.О. Соколової, яка також розглядає різні фази виконання дії) (пол. *finitywna*), комплетивно-демінітивну (пол. *kompletywno-deminutywna*) та лімітивну (пол. *limitywna*) (Там само: 77-87).

Унаочнимо сказане, навівши приклади з українських та російських джерел у зіставленні з польськими (збіги термінів у зіставлюваних мовах виділяємо напівжирним шрифтом):

⁵⁸ Переклад українською мовою цієї та інших праць належить авторці статті.

С.О. Соколова	Encyklopedia językoznawstwa ogólnego	О.В. Исаченко
<i>рід дієслівної дії</i>	<i>rodzaj czynności</i>	<i>совершаемость глагольного действия</i>
початковий (інгресивний) (закричати, побігти)	ingresywny (<i>zacząć śpiewać, zachorować</i>)	начинательная (<i>зঁпил, закололо</i>)
початково- результативний (стривожити, увірувати)	-	эволютивная (<i>раскричатъся, разбушеватъся</i>)
початково-інтенсивний (аугментативний) (розсміятися, розгніватися)	intensywny (<i>wykrzykiwać</i>)	-
	deminutywny (<i>popłakiwać, popiskiwać</i>)	смягчительная (<i>присестъ, привстатъ</i>)
обмежувальний (делімітативний) (попоходити, попоїздити)	-	ограничительная (<i>побеситъся, победствовать</i>)
пердуративний (тривало- обмежувальний) (просидіти, перечекати)	duratywny (<i>pisać, czytać</i>)	-
однократний (поцілувати, прозвучати)	punktualny (<i>kwiknąć</i>) або semelfektywny (<i>napisać</i>)	однократная (<i>кольнуть, сунуть</i>)
загальнорезультативний		результативная

(нагодувати, примирити)		(пробормотать, прожить)
	frekwentatywny (<i>chadzać, napadać, pisywać</i>)	многократная (<i>хаживать, читывать</i>)
остаточного завершення дії (комплетивний) (<i>доробити, дописати</i>)	efektywny (<i>doprowadzić, doczytać</i>)	-
фінітивний (<i>віджити, перегаласувати</i>)	-	-

Вертаючись до статті С. Соколової і О. Ачилової (Соколова та Ачилова 2012), скажемо, що авторки використовують такі терміни, як ключові слова: *аспектуальність, дієслово, фазовість, роди дієслівної дії, видова нейтралізація*. У системі ж iSybislaw до цього документу введено ключові слова: *аспектуальність, дієслово, фазовість, роди дієслівної дії*. А термін *видова нейтралізація* залишився поза її словником ключових слів. З огляду на те, що українські джерела, напр., енциклопедія „Українська мова” (Русанівський. 2007: 578) та „Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія” О.О. Селіванової (Селіванова 2006: 61), а також джерела загальнослов’янські (Slovník 1977/1979) подають термін *роди дієслівної дії* (*роди дії*, пол. *rodzaj czynności* (Gramatyka 1984), він уведений до системи. На цей термін натрапляємо і в статті української дослідниці Н. Мединської (Мединська Н., 2012). Термін С. Соколової та О. Ачилової *видова нейтралізація* новий для україністики, а отже, має минути час для перевірки його на доцільність і стійкість. Такий термін, на нашу думку, не обов’язково вже зараз вводити до системи iSybislaw.

У статті В.М. Труба, в якій досліджуються вибрані функції видового протиставлення дієслів та обмеження на варіативність виду дієслівних форм (Труб 2012), використано терміни: *дієслівний вид*, *доконаний вид*, *недоконаний вид*, *видове протиставлення*, *анафорична функція*. Три перших терміни є усталеними, зафіксованими в термінологічних словниках і граматиках, а також наявні в списку ключових слів у системі iSybislaw. Авторський термін В.М. Труба *анафорична функція* новий саме у вигляді такого словосполучення, але про суміжні явища писали в українському та російському мовознавстві дослідники тексту: Л.В. Орлова, І.П. Севбо, М.І. Откупщикова (які розробили методику побудови деревних і кущових структур для представлення синтаксичних одиниць, більших за речення, зокрема, надфразної єдності, аж до тексту як цілого).

Термінами *кущовий тип зв'язку*, *дерево залежностей* послуговуються представники структурної лінгвістики, розробники систем автоматичного синтаксичного аналізу тексту: „Для опису таких відношень у тексті, коли рема одного речення є джерелом формування тем кількох речень введемо поняття кущового типу зв'язку” (Орлова 1988: 20). Щодо терміна *дерево залежності*, І.П. Севбо писала свого часу: „Будь-яка схема покликана відобразити невідповідність лінійної функції мовлення і нелінійність моделі, що описує ієрархічну структуру мови” (Севбо 1981: 16]. Згадуємо тут дерево залежностей, оскільки за допомогою цієї методики представляють, зокрема, і конструкції з анафорою (Романюк 1996). В енциклопедії „Українська мова” подано також стилістичні терміни на позначення таких фігур мови, як анафора: „утворюється повторенням звуків, слів чи синтаксичних конструкцій на початку суміжних мовних одиниць” (Ставицька 2007: 25). Тому термін В.М. Труба досить вдало знайшов відображення в системі – його було введено до ключових слів як *анафора (в синтаксисі)*, що відображає суть цього явища. Анафоричною цей автор називає, зокрема, функцію дієслівної форми недоконаного виду, яка подібно до займенника вказує на те, що так чи інакше (експліцитно або імпліцитно) було згадано раніше, пор. *вони не збираються його заарештовувати* передбачає, що перед тим десь було зазначено або малося на

увазі, що вони збираються його заарештувати. На слухність вибору цього терміна вказує той факт, що він пов'язаний з дослідженнями, здійсненими раніше в лінгвістиці. Ще В. Матезіус писав про темо-рема-тичний поділ речення, з яким можна пов'язати цей термін: „Ми у мовленні рухаємося від відомого до невідомого, що полегшує сприйняття” (Матезіус 1967: 244).

У зв'язку з цим можна згадати ще один термін, який використала авторка цієї статті для синтаксичного аналізу наукового тексту: *анафоричний еліпс* (Романюк 1996), який вкладається в рами прийнятого в системі терміна *анафора (в синтаксисі)* як її різновид, термін-гіпонім. „Анафоричний еліпс – явище неповного втілення в реченні його структурної схеми, викликане необхідністю побудови і оформлення зв'язного тексту” (Романюк 1996: 1). Анафоричний еліпс ми в нашому дослідженні розглядали як субституцію нулем у паралельних структурах, і для його аналізу та відновлення еліптичного антецедента були використані дерева залежностей (Романюк 1996: 3, 11-13).

Уже згадувана українська дослідниця Н. Мединська, аналізуючи аспектуальне значення дієслів багатократно-дистрибутивної та розподільної дії (Мединська 2012), використовує терміни: *аспектуальність, роди дієслівної дії, дієслова багатократно-дистрибутивної та розподільної дії*. Останній термін – *дієслова багатократно-дистрибутивної та розподільної дії* – також було відбито в ключових словах системи iSybislaw як *дистрибутивне дієслово*. У цей термін дослідниця вклала наступний зміст: такі дієслова мають особливості внутрішньої організації семної структури, наприклад, поле темпоральності – сполучуваність дієслова з обставинами типу „надовго”, „тривалий час”, „багато разів”: *поцвісти, пересидіти, позасідати, попосидіти*. Інтегральна сема цих дієслів – „дистрибутивність” (що, власне, і відбито в списку ключових слів системи iSybislaw). Диференційні семи тут – „тривалість дії у часі”, „повторюваність дії”, „тривале переміщення суб'єкта в просторі”, „зміна стану суб'єкта”. У вже згадуваній монографії С.О. Соколової (Соколова 2003) щодо тривалості дії визначено такі роди дії: обмежувальний (делімітативний) – *поблукати, побавитися*; делімітативно-інтенсивний – *попоходити, попоїздити*; певної тривалості (тривало-обмежувальний, пердуративний) – *просидіти,*

проблукати і под. Взагалі, за словами Ю.С. Маслова (Маслов 1984), роди дієслівної дії не створюють рубрик єдиної класифікації, тому й недоцільно кожен термін на позначення роду дієслівної дії уводити як ключове слово до системи iSybislaw. Система покликана відображати загальний зміст документа, класифікувати його, адже це бібліографічна система, а не корпус текстів з обов'язковою його послівною розміткою.

К.С. Симонова (Симонова 2012), вивчаючи граматичні категорії дієслова, використовує терміни: *дієслово, граматична (морфологічна) категорія, власне-дієслівні категорії, невластне-дієслівні категорії, міжрівневі категорії*. Усі ці терміни, крім останнього, наявні в термінологічних словниках, енциклопедіях, граматиках. зафіксовані вони й системою iSybislaw. Власне- і невластне-дієслівні категорії подано в системі як конкретні терміни, що входять в ці поняття: власне-дієслівні – час, спосіб, вид, невластне-дієслівні – особа, рід, число. Терміна *власне-дієслівна категорія* в системі немає. Суть терміна, який використали І.Р. Вихованець і К.Г. Городенська, а слідом за ними й авторка розглядуваної статті *міжрівневі дієслівні категорії*, вже давно описана в слов'янському мовознавстві. В.Г. Адмоні писав про те, що категорії можуть структуруватися в плані співвідношення граматичних одиниць, що входять до них, двома способами: шляхом утворення парадигм і польових структур, але ці два способи не виключають один одного – парадигми можуть іноді набувати рис польової структури (Адмони 1988: 76). Ще раніше про те саме писав і О.В. Бондарко (Бондарко 1976). В.В. Виноградов стверджував ще в середині ХХ століття, що різні категорії можуть виявляти себе на різних рівнях мовної системи, наприклад, у морфології і синтаксисі (Виноградов 1975).

С. Кароляк також писав, зокрема, про категорію виду, що її не можна розглядати лише як категорію граматичну – поняттєва суть може бути виражена семантемами і грамемами (Karolak 2008: 15). З іншого боку, у раніших працях польських мовознавців подається така дефініція категорії виду: „граматична категорія дієслова” (Encyklopedia 1978: 25). Проте цей термін – *міжрівневі дієслівні категорії* – не увійшов до термінологічної системи iSybislaw з тієї самої причини, з якої до неї не потрапили терміни на позначення

окремих родів дії: бібліографічна система не має на меті детально опрацювати граматичну або іншу лінгвістичну теорію. Вона має подати користувачеві для надійного пошуку інформації лише те, що передає найзагальніший зміст документа, за яким цей документ можна класифікувати, не створюючи при цьому небажаного «інформаційного шуму». Додамо, що говорячи про міжрівневі категорії, К.С. Симонова має на увазі морфолого-словотвірні-синтаксичні категорії стану і перехідності/неперехідності, а також роди дієслівної дії, категорії, що охоплюють три підсистеми граматичної системи української мови, або три її рівні. Таким чином, вона характеризує їх як міжрівневі (Симонова 2012: 37).

Остання категорія – родів дії – тісно пов’язана з категорією виду, проте на відміну від видових пар протиставлені за родами дії дієслова є різними лексемами. Кожна з цих лексем містить додаткову сему, що характеризує дію, процес за певною ознакою. Тому поява різних дієслів на позначення різних родів дії – факт слово-, а не формотворення. Отже, термін *міжрівневі категорії* не є усталеним, обсяг його ще дискутується і вводити його як ключове слово до системи ще рано. Ключові слова передбачають, що за їхньою невеликою кількістю (до восьми для одного документа) можна буде описати в загальних рисах найважливіші моменти в документі (науковій розвідці), уникнувши при цьому небажаних дискусій і розходжень в трактуванні тих самих термінів і понять.

Нижче подаємо відомості про те, які з обговорюваних у нашій статті авторських термінів увійшли до системи iSybislaw, а які – ще чекають на свою кодифікацію в ній:

Авторські терміни, уведені до системи iSybislaw	Авторські терміни, не уведені до системи iSybislaw
<i>анафора (в синтаксисі) (anafora (w składni) (анафорична функція) (В. Труб)</i>	<i>видова нейтралізація (С. Соколова, О. Ачилова)</i>
<i>дистрибутивне дієслово (czasownik</i>	<i>міжрівневі дієслівні категорії</i>

dystributywny) (Н. Мединська)

(І. Вихованець, К. Городенська,
К. Симонова)

Дослідники стверджують, що в науковому тексті 30-40% слововживань припадає на термінологічну лексику, оскільки термін – носій фахових знань (див. напр. (Скороходько 2006: 5) чи (Сліпецька 2012: 10-14). Для визначення змістового й функціонального потенціалу терміна в тексті Е.Ф. Скороходько створив сіткову методику моделювання змістової структури тексту (Скороходько 1983), а також терміоцентричну теорію розгортання змісту тексту (Скороходько 2006). Згідно з цією теорією, належить очікувати, що зі зростанням кількості документів в базі даних буде зростати й кількість авторських термінів, і як наслідок, треба буде вирішувати, які з цих нових термінів запроваджувати до словника ключових слів системи.

Словник ключових слів в системі iSybislaw – складний і розбудований, він містить різномовні терміни, усталені у мовознавчій теорії тієї чи тієї слов'янської країни. Незважаючи на це, діюча система завжди відкрита для поповнення й коригування. Звичайно, відбираючи терміни для тезаурусу, зокрема й авторські, розробники системи зважають на їхній зміст і вагу в опрацьовуваному тексті. Унормованість цих термінів також має велике значення. Спирання тезаурусу ключових слів на 1) змістовий потенціал термінів у тексті та 2) їх нормативність забезпечує ефективність пошуку інформації в системі iSybislaw.

Література

- Авилова Н.С., 1976, *Вид глагола и семантика глагольного слова*. – Москва.
- Адмони В.Г., 1988, *Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики*. – Ленинград.
- Бондарко А.В., 1976, *Теория морфологических категорий*. – Ленинград.
- Виноградов В.В., 1975, *О категории модальности и модальных словах в русском языке*. [w:] *Избранные труды. Исследования по русской грамматике*. – Москва.
- Исаченко А.В., 1960, *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология*. – Ч. II. – Братислава.
- Маслов Ю.С., 1984, *Очерки по аспектологии*. – Ленинград.

- Матезиус В., 1967, *О так называемом актуальном членении предложения*. [w:] *Пражский лингвистический кружок*. – Москва.
- Мединська Н., 2012, *Специфіка аспектуального значення дієслів багатократно-дистрибутивної та розподільної дії*. „Українська мова”, 1, с. 32-38.
- Орлова Л.В., 1988, *Структура сверхфразового единства в научных текстах*. – Киев.
- Романюк Ю.В., 1996, *Грамматичні процеси текстової компресії (на прикладі анафоричного еліпса)*. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Киев.
- Русанівський В.М., 2007, *Роди дієслівної дії*. [w:] *Українська мова. Енциклопедія*. – Київ, вид. 3, с. 578.
- Севбо И.П., 1981, *Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика*. – Киев.
- Селіванова О., 2006, *Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія*. – Полтава.
- Симонова К., 2012, *Грамматичні категорії дієслова: основні підходи до вивчення*. „Українська мова”, 2, с. 34-44.
- Скороходько Е.Ф., 2006, *Термін у науковому тексті (до створення терміноцентричної теорії наукового дискурсу)*. – Київ.
- Скороходько Е.Ф., 1983, *Семантические сети и автоматическая обработка текста*. – Київ.
- Сліпещька В.Д., 2012, *Лексична складова наукових текстів (на матеріалі англомовних наукових текстів зі штучного інтелекту)* [w:] *Проблеми міжкультурної комунікації у лінгвістичному вимірі*. – Дрогобич.
- Соколова С., Ачилова О., 2012, *Аспектуальні особливості слов'янських мов у художньому перекладі*. „Українська мова”, 1, с. 3-17.
- Соколова С.О., 2003, *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. – Київ.
- Ставицька Л.О., 2007, *Анафора*. [w:] *Українська мова. Енциклопедія*. – Київ, вид. 3, с. 25.
- Труб В.М., 2012, *Про обмеження на варіативність виду дієслівних форм та деякі функції видового протиставлення*. „Українська мова”, 1, с.18-31.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. 2003. Pod red. Kazimierza Polańskiego. – Wrocław.
- Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, 1978. Pod. red. Stanisława Urbańczyka. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego*, 1984 – Warszawa.
- Karolak S., 2008, *Semantyczna kategoria aspektu*. – Warszawa.
- Slovník slovanské lingvistické terminologie (Словарь славянской лингвистической терминологии)*, 1977 – Praha, T.1.
- Stawnicka J., 2009. *Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słowotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim*. – Katowice. T.I. Czasowniki z formantami modyfikacyjnymi.

Словотвір і словозміна дієслів-оказіоналізмів у творах сучасних
українських письменників⁵⁹

Вважають, що дієслова не так часто мають експресивно-оцінне забарвлення, як інші частини мови, передусім іменники і прикметники. Художні тексти ж доводять, що й дієслова, особливо дієслова-оказіоналізми, в прямому або переносному значенні окреслюють ставлення мовця до дії. Це засвідчують і нормативні словники. Академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах (далі – СУМ), наприклад, подає такі дієслова, що характеризують мовлення: *торохтіти, цвірінькати, дзвонити, різати, рубати* тощо. Так само засвідчені експресивні *свиснути* (вкрасти), *вбухати, вгатити* (вкласти багато грошей) або *вбирати, запихатися, молотити, натоптуватися* (багато, жадібно їсти). Життєстійкість таких утворень і доводить їх кодифікація в нормативних словниках. Сучасна українська мовна практика засвідчує, що таких дієслів стає щораз більше, вони з'являються у мові ЗМІ та художньої літератури, в Інтернеті – на форумах, блогах, чатах. Не ставлячи за мету оцінити нормативність таких дієслів, вважаємо, що цей цікавий матеріал – продукт мовної творчості сучасного українського суспільства слід описати і покласифікувати з погляду словотвору і словозміни, а час і дальший аналіз їхнього функціонування дадуть змогу судити про їхню життєстійкість у мові.

Часто слова, які тепер з'являються в мові, не є цілковито новими – це реактивовані слова, що їх можна віднайти в словниках початку ХХ і, навіть, другої половини ХІХ століття. З метою яскравіше показати мовні новотвори

⁵⁹ Уперше опубліковано в: Jahrbuch der V. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht" Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2014. – Hrsg. von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. – München – Berlin: Verlag Otto Sagner, 2015. – S. 160-169. (Щорічний науковий збірник П'ятої міжнародної наукової Інтернет-конференція з україністики "Діалог мов – діалог культур. Україна і світ". – Серія: Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики. Щорічник. Випуск 2014. Під редакцією Олени Новікової, Петера Гількеса, Ульріха Шваєра. München – Berlin: Verlag Otto Sagner, 2015. – С. 160-169.

сучасних письменників звертаємося до історичної перспективи – поезії початку ХХ століття та до творчості поетів шістдесятників. Таким чином, спробуємо окреслити динаміку периферії мовної системи, до якої належать дієслова-оказіоналізми, зіставити її з ядром системи – нормативними дієсловами з метою з'ясувати, наскільки okazіоналізми можуть увійти у мову і закріпитися в нормативних словниках. Оказіоналізми в художніх текстах головно поетів ХХ століття фіксувала, зокрема, Г.М. Вокальчук (Вокальчук 2008), (Вокальчук 2011), але це дослідження не стосувалося детального розгляду їхнього словотвору та словозміни і зв'язку між ними, динаміки розвитку периферії мовної системи.

Отже, проаналізуємо твори М. Драй-Хмари, П. Тичини, Л. Костенко та прозу Є. Пашковського з погляду словотвору та словозміни засвідчених у них нових дієслів-оказіоналізмів. Вивчимо способи творення таких інновацій та покласифікуємо їх за "Грамматичним словником української літературної мови. Словозміна" (Критська, Недозим, Орлова, Пуздірева, Романюк 2011) (далі – Словник) як моделлю внормованої словозмінної та словотвірної систем сучасної української мови, зокрема дієслівних.

Приймаємо за основу визначення okazіоналізму, яке дали у відповідній статті до енциклопедії «Українська мова» Л.О. Пустовіт та Н.Ф. Клименко: «Оказіоналізм – незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене на основі наявного в мові слова або словосполучення, іноді з порушенням законів словотворення чи норми мовної, що існує лише в певному контексті, в якому воно виникло. О. зіставляються зі словами узуальними, від неологізмів відрізняються тим, що зберігають свою новизну, незалежно від реального часу їх утворення» (Пустовіт, Клименко 2007, 452). Як правило, okazіоналізми становлять рідковживані слова, що доводить, наприклад, «Частотний словник сучасної української художньої прози» в 2-х томах за редакцією В.С. Перебийніс (1981). Ось тільки дециця дієслів із цього словника з частотою вживання 1 у півмільйонній текстовій вибірці: *бузувирити, визоритися, зчерствити, з'яструбіти, краснословити, розгромадянити, розсваволитися.*

З погляду норми – граматичної чи словотвірної – ці слова можна вважати цілком нормативними: вони створені за активними словотвірними моделями і їх можна відмінювати за певними правилами словозміни. Проте з погляду лексичної норми вони не нормативні – не завжди є потреба іменувати поняття, виражене okazіоналізмом, або іменувати його саме таким словом.

Поети-неоромантики початку ХХ століття часто вдавалися до словотворчості. Серед okazіоналізмів М. Драй-Хмари є й дієслова: «І знов *горбатіла* Голгота там, де всміхалися лани...» (Драй-Хмара 1969, 19). Зафіксоване це слово (*горбатіти*) в різних словниках: М. Уманець, А. Спілка (1893-1898), Б. Грінченко (1909), А. Ніковський (1927), О. Ізюмов (1930), А. Кримський, С. Єфремов (1924-1933). Okazіоналізм, як свідчить вищеподана дефініція з енциклопедії «Українська мова», трактують дwoяко: як слово, створене всупереч нормам, і як рідковживане, низькочастотне слово. Власне, *горбатіти* й становить okazіоналізм у другому значенні цього терміна.

Інший приклад, «Ой, *ярує* вітер в зелених таволгах: як зірветься – весь цвіт знесе!» (Там само, 20). Це дієслово (*ярувати*) також фіксують старі словники, пор. в М. Уманця і А. Спілки (1893-1898), Б. Грінченка (1909), А. Ніковського (1927), в значенні «розпалитися, розпалюватися, бути у любовному збудженні». Утім, у вірші М. Драй-Хмари *ярує* – це неосемантизм, тому що *ярує* тут вітер, а не людина. До речі, значення, виведене з цього рядка («розбуялася стихія») фіксує СУМ, подаючи до цього дієслова одну, саме цю цитату, пор.: **ярувати** – 2. *перен.* Виявлятися з надзвичайною силою (про стихійні явища) (СУМ XI: 651).

Старі ж словники фіксують і дієслово *переслухати* – «Не *переслухаю* ніколи Шехерезадиних казок!» (Там само, 26). Таким чином, дієслова, які сучасний читач не сприйняв би, як нормативні, оцінив би як okazіоналізми, існували в мові кінця ХІХ – початку ХХ століття і фіксувалися словниками як загальноприйняті. Поза пізнішими словниками вони опинилися з різних причин, але найімовірніше тому, що були рідковживаними, і, навіть якщо зафіксовані в СУМі, то з ремаркою *рідко*.

Щодо словотвору цих дієслів, то вони створені за активними моделями: *горб-ат-і-ти, яр-ува-ти, пере-слух-а-ти*. Перше утворене за допомогою суфікса **-і-** від прикметникової твірної основи, а отже, значення дієслова – «ставати горбатим», тобто значення набуття стану, ознаки, на зразок *золотіти, мохнатіти*. Друге, утворене за допомогою дуже поширеного слов'янського суфікса **-ува-**, передає значення дії, руху як таких. А третє – цікаве тому, що називає рід дії від *слухати* – «слухати всіх або все, що сказано».

Словозміна цих дієслів також прозора: *горбатіти* і *переслухати* за дієвідмінювання не мають змін в основі і переходів наголосу, а от в *ярувати* і наголос переходить з останнього голосного основи на передостанній, і відбувається усічення суфікса **-ува-** в основі форм теперішнього часу і наказового способу. Загалом усі ці дієслова за Словником мають парадигматичний клас 7, лише *горбатіти* і *переслухати* – парадигму 7 001, а *ярувати* – 7 002 F. Класи ці – найпродуктивніший та один з найпродуктивніших в українській мові. Вони охоплюють, відповідно, понад 9 тис. дієслів і понад 4 тис. дієслів (серед 35 тис. дієслів, описаних у Словнику).

Якщо згадані вище дієслова не можна напевне назвати неологізмами М. Драй-Хмари, то дієприкметник *очервонений* – «і співає підо мною *очервонена* земля» (Там само, 15) – ми вже не знайдемо в жодному, навіть зі старих, словників. Форма утворена за допомогою конфікса **о-...-ен(ий)**, а відмінюється за зразком прикметників та дієприкметників жіночого роду. Словники не фіксують дієслова *очервонити*, але його можна зустріти тепер в публіцистичних текстах (*очервонити український націоналізм*, наприклад). М. Драй-Хмара створив дієприкметник і через нього запрогнозував дієслово, а мовна практика його реалізувала. Проте, оскільки *очервонити* має маловиразний книжний відтінок значення, а існував його конкурент *почервонити* (словники А. Кримського і С. Єфремова, а також О. Ізюмова), то це слово не закріпилося у мові.

У П. Тичини теж є дієслова, які ми в сучасних словниках не знайдемо: «Блакить мою душу обвіяла, душа моя сонця *намріяла*...» (Тичина 1971, 28). *Намріяти* словники М. Уманця й, А. Спілки (1893-1898), О. Ізюмова (1930),

А. Кримського та С. Єфремова (1924-1933) подають як відповідник до рос. *нагрезить*. У СУМі, скажімо, цього слова вже немає. І в жодному зі словників немає Тичининоного дієслова *взолотити*: «Певно, й серце твоє *взолотила* печаль...» (Там само, 41). Отже, його можна певно вважати okazіоналізмом П. Тичини.

Okazіоналізмом, а не неологізмом – тому що існували й існують спільнокореневі дієслова (це підтверджують названі словники) *позолотити*, *озолотити*, *позолотіти* тощо. *Намріяти* створене префіксацією від *мріяти* і подібно до згаданого вище *переслухати* позначає рід дії, а саме – має результативне значення з відтінком інтенсивності виконання дії: пор. *намарити*, *надумати*, *напридумувати* (Соколова 2003, 220-222). *Взолотити* також створене за допомогою префікса і також позначає загальнорезультативний рід дії – «примусити щось набути певної ознаки». (Соколова 2003, 132). Щодо словозміни цих дієслів, то *намріяти* не має при дієвідмінюванні змін в основі і переходів наголосу, відмінюється як *мріяти* – *намрїю*, *намрїєш...* *намрїєв...* *намрїй*. Це дієслово за Словником належить до найбільшого, найчастотнішого парадигматичного класу 7 001. А от *взолотити* відмінюється інакше: *взолочу*, *взолотїєш...* *взолотїєв...* *взолотїє*. У його формах присутні зміни в основі – чергування т/ч у першій особі однини теперішнього часу, тут закінчення II дієвідміни, а також перехід наголосу на один голосний вліво від кінця основи у формах теперішнього часу. Таким чином, за Словником дієслово *взолотити* належить до парадигматичного класу 11 ОФ4 Т1И (181 дієслово в Словнику).

Цікаво, що П. Тичина створив ще один okazіоналізм, спільнокореневий із *взолотити* – *взолотіти*: «хмарки по всім небі й собі *взолотїли*» (Тичина 1971, 56), який означає інший рід дії – її завершення й набуття ознаки за значенням твірної основи суб'єктом дії. Цю різницю в значенні виражає інший засіб словотворення – тематичний суфікс дієслова **-ї-**. Він також визначає і його словозмінний клас: *взолотїю*, *взолотїєш...* *взолотїй*, тобто, уже згаданий парадигматичний клас 7 001. Ці два okazіоналізми П. Тичини (*взолотити* і *взолотіти*) фіксує Г.М. Вокальчук (Вокальчук 2011, 190).

Оказіональними можна вважати й окремі словозмінні форми нормативних дієслів: наприклад, дієслово *бриніти* має неповну парадигму і лише форму третьої особи однини теперішнього часу *бринить* (також форми 3-ьої ос. мн. теп. часу *бринять*, минулого часу *бринів, бриніла, бриніло, бриніли*, та деякі форми наказового способу – *брини, бриніть*). А в П. Тичини подибуємо це дієслово у формі першої особи теперішнього часу – *бриню*: «Я бриню як струни степу, хмар та вітру» (Тичина 1971, 49).

У творах Л. Костенко натрапляємо на чимало дієслів-оказіоналізмів. У її поетичних переспівах «Давидових псалмів» знаходимо дієслово *надборкати*: «І вже йому ні слава, ні хула Не зможе вік *надборкати* крила» (Костенко 1989, 216). Дієслово утворене префіксацією за аналогією з *приборкати* і також, порівняно із нормативним дієсловом, оказіоналізм *надборкати* означає інший рід дії – дію слабшу, меншої інтенсивності, не здійснену до кінця. Словозміна цього дієслова характеризується відсутністю чергувань в основі та переходів наголосу при дієвідмінюванні, і ми можемо йому приписати той-таки найчастотніший парадигматичний клас 7 001, який у Словнику обіймає понад 9 тисяч дієслів.

Роман Є. Пашковського «Щоденний жезл», відзначений 2001 р. Національною премією України імені Тараса Шевченка, містить досить багато оказіональних, авторських дієслів-новотворів. Насамперед у ньому чимало нових префіксальних дієслів, наприклад, *зрисачити* від *рисачити* – «Ти був самотній, як сто вовків, що марно *зрисачили* ніч, зупинилися вдосвіта, з голодним підвивом, виростаючи над сірим снігом мордами, білими від інею...» (Пашковський 1999). Натрапляємо на це дієслово-новотвір у першій же фразі роману. Дієслово *зрисачити* поповнило парадигматичний клас, якому в Словнику присвоєно код словозміни 10 001 И, тобто 2-ї дієвідміни, у формі 3 ос. мн. закінчення *-ать*, у формі наказового способу в 2 ос. одн. нульове закінчення, наголос незмінний, під час дієвідміни випадає тематичний суфікс (пор. *суперечити* – *суперечу, суперечиш... суперечать... супереч*).

Інший приклад – дієслово *спрудкішати* від *прудкішати*: «...твоя постійно обляплена письменницька здобич,— мінливість часу, — *спрудкішала*

невловимо...» (Там само). Ми бачимо, що автор створює префіксальні дієслова, але в нормативних словниках немає і їхніх твірних одиниць – *рисачити*, *прудкішати*, хоча вони й відповідають українській словотвірній нормі, пор. зафіксовані в СУМі дієслова *чіткішати* або *бурлачити*. Таким чином, автор творить не окреме похідне дієслово, а словотвірну пару нових дієслів: твірне безпрефіксне, яке можна легко сконструювати за аналогією зі спільноструктурними дієсловами, і похідне префіксальне.

Спостерігаємо також творення дієслів доконаного виду від уже відомих зі значенням недоконаного виду за допомогою цього ж префікса *з/-с-*, автор використовує й інші префікси з цією метою. Вони одночасно позначають і роди дієслівної дії, наприклад: «...яку *перепірнали* налякані кроками жаби...» (Там само) та «...тобі *впам'ятався* тільки початок телевізійної ери, страх за рідних, за близьких, котрі приїдять ненадовго і тільки роз'ятрюють тугу, бо, може, прощаємося назавжди...» (Там само). Перше дієслово – *перепірнати* від *пірнати* – крім доконаного виду означає ще багатократність дії і вказівку на здолання певної перешкоди, а друге – *впам'ятатися* від *пам'ятати* (за аналогією до *спам'ятатися*) – також має значення доконаного виду, але й виказує міру інтенсивності виконання дії, закріплення, стійкість її результату, пор. з його словотвірними синонімами *врізатися в пам'ять*, *вкарбуватися*. Показово, що поза внормованими в словниках існує шар таких авторських дієслів, з іншим втіленням того самого поняття.

Названі дієслова *спрудкішати*, *перепірнати*, *впам'ятатися* з тематичним суфіксом *-а-* входять до найбільшого за кількістю дієслів парадигматичного класу 7 001 (9421 слово), тобто, дієслів першої дієвідміни, без змін в основі та з постійним наголосом на ній, наприклад, *прохати* – *прохаю*, *прохаєш*... *прохай*.

Є. Пашковський використовує різні префікси, утворюючи дієслова доконаного виду різних родів дії: *перековбасити* – «вказуючи шріт,— два нулі, три нулі, чотири нулі, такий вже *перековбасить* вовка!» (Там само) *доохлянути* – «...на який донорський орган знадобився б ти згодом? коли *доохлянеш*, щоб продатись» (Там само).

Дієслово *перековбасити*, згідно зі Словником, поповнює парадигматичний клас 12 ОО1 W3И, який відзначається формою 2 ос. одн. у наказовому способі на м'який приголосний та з чергуванням **с/ш** в основі форми 1 ос. одн. теперішнього (майбутнього для дієслів доконаного виду) часу (*перековбашу*). Випадіння тематичного суфікса **-и-** також присутнє під час словозміни. Наголос незмінний – на корені. Дієслів у цьому парадигматичному класі в Словнику 76, наприклад, *квасити – квашу, квасиш..., квась*. Дієслово *доохлянути* увійшло до класу 3 ОО1 Ю, оскільки воно має тематичний суфікс **-ну-**, що випадає під час словозміни, незмінний наголос – на корені – і форму наказового способу 2 ос. одн. на м'який приголосний (*доохлянь*), як, наприклад, *сунути – суну, сунеш... сунь* (130 таких дієслів у Словнику).

Цікаві відіменникові дієслова *вмозольнити* і *відфараонити*, що їх Є. Пашковський утворив за допомогою конфіксів, відповідно, **в- ... -і-** від *мозольний* та **від-...-и-** від *фараон*: У першому випадку це префікс **в-** та суфікс **-і-**, у другому – префікс **від-** та суфікс **-и-**. Наприклад: «...сирітська тисячолітня тиша *вмозольніє* в руках і ти подумаєш про сумну долю краю — обмолочувати після всіх!» (Там само) «...і всупереч єгипетським снам *відфараонити* голод, відтягнути Ісход, *схаменути* історію» (Там само).

В останньому реченні наявне ще одне цікаве дієслово – *схаменути*, яке відображає вже інший спосіб словотворення – усічення постфікса **-ся**, тобто редеривацію, зворотнє словотворення. *Вмозольнити* віднесемо до вже згаданого найпродуктивнішого класу 7 ОО1, дієслова із суфіксом **-і-** також потрапляють до цього класу (*вмозольнію, вмозольнієш... вмозольній*). *Відфараонити* поповнює парадигматичний клас 15 ОО1 И (у формі наказового способу 2 ос. одн. м'який приголосний в кінці основи, наприклад, *мозолити – мозолю, мозолиш..., мозоль*). Цей парадигматичний клас обіймає 396 дієслів реєстру Словника.

Є. Пашковський використовує не лише префікси для творення дієслів з певним видовим значенням, а й суфікси. Це суфікс **-ну-** та суфікс імперфектива **-ува-/юва-** та **-ов-**, часто у складі конфіксів. Оказіоналізми із суфіксом **-ну-** такі: *бльовкнути* (доконаний вид і однократність дії) («...перехилившись, ти

бльовкнув туди, залишивши на поверхні білого картузика, яким ловив водяних бліх...» (Там само). До нього можна додати згадане вище *схаменути*. Такі новотвори поповнюють парадигматичний клас 4 ОО1 Ю1-/Н. Він відрізняється, передусім, формою 2 ос. одн. наказового способу, пор.: *бльовкнути* – *бльовкну*, *бльовкнеш*... *бльовкни*; *схаменути* – *схамену*, *схаменеш*... *схамени* з *худнути* – *худну*, *худнеш*... *худни*. У Словнику цей клас налічує 172 дієслова.

Оказіоналізми, утворені за допомогою конфіксів, у складі яких є суфікс **-ува-**, у тексті аналізованого роману Є. Пашковського такі: *доздихувати* (недоконаний вид) («Тим, хто в землі, довелося конати в лихоманці воєн, вмирати від серцевого нападу на порозі хати, відписаної під сільраду, забувати лік розпластаним дням, давитись попелом нового підпалу, *доздихувати* в шанцях, гнити в перекреслених стрілкою наступів болотах, забувати героїв, на відбудовах вітчизни надривати хребта, згорати в запоях перемоги, за ящик розтрачених цвяхів порохніти в тюрмі, давитися мерзлою картоплиною з помийниці, пощезати з вічнорабського передчуття, – завтра буде ще гірше – й заради чого?» (Там само); *пристоювати* (недоконаний вид) («...*пристоювали*, вслухалися в кожен підозрілий шелест поблизу поля...» (Там само); *згавкувати* («...прохололе за мить волосся мокрими гороховими стручками налипає на лоба, ближче й рідніше *згавкують* сільські собаки...» (Там само); *накаркувати* («...вороння на посадкових ялинах *накаркувало* дощ...» (Там само).

Усі ці дієслова поповнюють один з найпродуктивніших парадигматичних класів з кодом словозміни 7 ОО2 F, що об'єднує в Словнику 4702 дієслова з тематичним суфіксом **-ува-/-юва-** (у яких під час словозміни **-ва-** випадає у формах теперішнього (майбутнього для дієслів доконаного виду) часу та наказового способу) і з пересуненням наголосу в тих самих формах на одну голосну вліво, наприклад, *малювати* – *малюю*, *малюєш*..., *малюй*. В усіх цих дієсловах словозміна не залежить від слово- або формотворчих засобів (префіксів, постфікса **-ся**, суфікса імперфектива **-ов-**). Підкреслимо, що увагу приділяємо передусім словозміні, а не кодифікації цієї лексики (серед цих дієслів трапляються не лише оказіоналізми, а й жаргонізми).

Дієслівний тематичний суфікс **-і-** використаний автором у дієсловах на позначення набуття якої-небудь ознаки, наприклад, вже згадане *вмозольнити*, а також *ватнити* («...ноги *ватніють*, тіло зростається з непосильною вагою...») (Там само), *дикунити* («...племена *дикуніють*, юрби вклякають...») (Там само), *забобоннити* («...як *забобонніє* в оселях глухе берложне безсоння...») (Там само). Усі ці дієслова поповнюють вже згаданий найпродуктивніший парадигматичний клас 7 ОО1 (*дикунити* – *дикунію*, *дикунієш*... *дикуній*, *забобоннити* – *забобоннію*, *забобоннієш*... *забобонній*). Ми свідомо утворюємо потенційні форми, на зразок *забобонній*, щоб унаочнити прийняту в Словнику класифікацію дієслів та довести, що новотвори-оказіоналізми входять до словозмінної системи української мови за її вже усталеними законами.

Прикметно, що утворюються також відіменникові дієслова, оформлені за законами словотвору та словозміни української мови. Це назви певного впливу на що-небудь, надання чомусь певної ознаки, наприклад: *пекельнити* («...владорозум *пекельнить* їх!») (Там само), *переможнити* («...і світло, потік доскіпливих квантів, десь порядкує і *переможнить* над антисвітлом») (Там само). Такі дієслова-оказіоналізми можуть називати й дії за професійною ознакою, об'єктом як результатом професійної діяльності: *депутатити*, *чиновлити* («...підлезна, улесна і брехловенна, скрізь розсілася, *депутатить*, *чиновлить*, блимає крізь окулярів скельця...») (Там само), *репортажити* («...ти й сам вже не відаєш, чи *репортажиш* ще, чи вже закладаєш когось?») (Там само) Дієслова *пекельнити*, *переможнити* і *чиновлити* поповнюють парадигматичний клас 14 ОО1 И (за Словником), наприклад: *дудлити* – *дудлю*, *дудлиш*... *дудлять*... *дудли*. Тут зміна в основі одна – випадіння суфікса **-и-**, а наголос постійний – на корені. Дієслів цього класу в Словнику 291. Дієслово *депутатити*, натомість, входить до парадигматичного класу 12 ОО1 ТІИ (наприклад, *каламутити* – *каламучу*, *каламутиш*..., *каламуть*). Цей клас в Словнику налічує 107 слів і має такі формальні ознаки: наголос без змін під час дієвідмінювання, наявні чергування т/ч в основі форми 1 ос. одн. теперішнього (майбутнього для дієслів доконаного виду) часу та випадіння суфікса **-и-**. Цей не надто продуктивний за матеріалами Словника парадигматичний клас досить

активно поповнюється новотворами. Дієслово ж *репортажити* входить до вже згаданого вище класу 10 001 И (*репортажити – репортажу, репортажиш... репортаж*), який у Словнику обіймає 672 дієслова.

Таким чином, проаналізувавши новотвори з поетичних текстів початку та середини ХХ століття (М. Драй-Хмара, П. Тичина, Л. Костенко) і прозові твори Є. Пашковського, створені на початку ХХІ ст., їхній словотвір і словозміну, можемо зробити висновок, що словотвір і словозміна нових дієслів закономірно пов'язані між собою. Словотворчі форманти можуть впливати чи не впливати на словозміну дієслів. Так, суфікси, за допомогою яких це дієслово утворене, передусім, тематичні, істотно впливають на те, до якого словозмінного класу входить дієслово. Префікси ж можуть визначати вид дієслова та вказувати на роди дієслівної дії, але не змінювати належність похідного дієслова до того парадигматичного класу, до якого належить твірне для нього дієслово. За класифікацією, яку ми розробили для дієслів у «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна», відносимо новотвори-дієслова до відповідних парадигматичних класів згідно з їхніми словозмінними характеристиками. Цікаво, що і в творах М. Драй-Хмари, П. Тичини, і в Є. Пашковського багато okazіonalізмів, що поповнюють найпродуктивніший парадигматичний клас – 7 001. Тобто, слово- і формотворення в дієсловах-оказіonalізмаї довели свій закономірний взаємозв'язок, а нові дієслова отримали свій граматичний статус (код словозміни) у системі «Граматичного словника української літературної мови». Поява таких динамічних ознакових імен слугує ще одним підтвердженням провідної ролі дієслова в побудові судження, а завдяки цьому – і у мовній діяльності української спільноти. Підтверджено також стабільність ядра й змінність периферії української дієслівної словозміни. Дієслівні новотвори-оказіonalізми підпорядковуються законам мови, що й виявляє їх блокування лексичною нормою, проте їхня відповідність словотвірній і словозмінній мовній нормі.

1. Алексієнко Л.А., Козленко І.В. (1998) *Граматичний словник українських дієслів. – Т. 1 (А-О)*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ.

2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. (2004) *Теоретична морфологія української мови*. Пульсари. Київ.
3. Возний Т.М. (1981). *Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською*. Вища школа. Львів.
4. Вокальчук Г.М. (2008). *Словотворчість українських поетів ХХ століття*. Монографія. Національний університет «Острозька академія». Острог.
5. Драй-Хмара М.О. (1969). *Вибране*. Радянський письменник. Київ.
6. Зализняк А.А. (1977). *Грамматический словарь русского языка. Словоизменение*. Русский язык. Москва.
7. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія*. Видавничий Дім Дмитра Бураго. Київ.
8. Костенко Л.В. (1989). *Вибране*. Давидові псалми, псалом I «Блажен той муж...». Дніпро. Київ. С. 216.
9. Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирєва Т.К., Романюк Ю.В. (2011). *Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна*. Видавничий дім Дмитра Бураго. Київ.
10. *Мовотворчість Павла Тичини у дзеркалі третього тисячоліття. Збірник наукових праць*. Відп. ред. Г.М. Вокальчук. (2011). Інститут української мови НАН України. Національний університет «Острозька академія». Рівненський державний гуманітарний університет. Рівне, Острог.
11. Пашковський Є.В. (1999). *Щоденний жезл*. Роман-есеї. Електронний ресурс: <http://library.kr.ua/elib/pashkovskiy/shodenniyezhl.html>.
12. Пустовіт Л.О., Клименко Н.Ф. (2007). *Оказіоналізм*. Українська мова: Енциклопедія. 3-є вид. «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. Київ. С. 451–452.
13. Соколова С.О. (2003) *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Монографія. Наукова думка. Київ.
14. Тичина П.Г. (1971). *Вибрані твори*. Т. 1. Дніпро. Київ.

Отпроприальное глагольное словообразование в современных славянских языках⁶⁰

Лексический состав современных славянских языков формировался, менялся и расширялся на протяжении многих веков. Динамика этого процесса была и остается достаточно активной, учитывая, в частности, объем заимствований, которые входят в украинский, русский, польский и белорусский языки. Кроме заимствований, активизируются исконные онимы, как основа глагольного словообразования. В этом проявляется жизнеспособность языка, который «обрабатывает» заимствованные онимы. Онимы очень показательны для языковой деятельности. Это знаки определенных реалий, важных для жизни общества, значимых для сознания современного носителя языка. В нашем материале представлены и давно освоенные онимы (*Альбион, Оксфорд, Сорбонна*), и новые (*Грэмми*).

Многие иностранные лексемы-онимы становятся основой для образования отпроприальных единиц, представляют собой новые онимы или переходят в класс имен нарицательных. Образование новых лексем на базе онимов обусловлено рядом факторов, как языковых, так и внеязыковых. В первую очередь, здесь играют роль две разнонаправленные тенденции – к демократизации языка и к его интеллектуализации. Каким образом? Демократизация языка проявляется, в частности, в смешении стилей, создании гибридов с разными стилистическими ореолами основ и формантов, расширении употребления разговорных элементов, «...что проявляется, например, в активном образовании отонимных производных» (Клименко і ін, 2008: 4). А интеллектуализация – в «росте доли абстрактной лексики, ...увеличении числа сложных слов... Интеллектуализация языка связана с ростом его эмотивности» (Там же: 3). С другой стороны, в сфере словообразования такой лексики играют ключевую роль тенденции интернационализации и национализации языков. Первая проявляется в использовании

⁶⁰ Уперше опубліковано в: Współczesne językoznawstwo słowiańskie: teoria i metodologia badań, T. I. Słowotwórstwo. Red. nauk. J. Koriakowcewa. – Siedlce: Uniw. Przyrod.-Human., 2016. – S. 105-111.

интернационализм-основ, а вторая – в расширении использования собственных словообразовательных формантов и моделей словообразования.

Глагол как одна из центральных частей речи подвергается тем же процессам, что и именные части речи: в современных славянских языках глаголы образуются от имен собственных. Нельзя сказать, что это распространенное явление, но оно существует, что подтверждается материалами славяноязычной прессы, художественной литературы, сообщениями в социальных сетях, блогах и т.д. (последнее можно считать отображением устной разговорной речи).

Отпроприальное глагольное словообразование достаточно широко представлено в творчестве современного украинского прозаика-постмодерниста Е. Пашковского (Пашковський, 2011): *розальбiонювати* (тут – *разводити*) («*годi розальбiонювати цей туман!*») – от «Альбион» или «Туманный Альбион» (Пашковський, 2011: 71); *заоксфордитись*, *просорбонитись* («(Ти) ...не встигав просорбонитись, заоксфордитись, вивчити мови, поспiлкуватись з наставником на латинi...») от, соответственно, «Оксфорд» и «Сорбонна» (Там же: 381); *обшвейцарювати* («...а грошки обшвейцарювали...») от «Швейцария» (Там же: 196); «*тобi просто обриднiла ця живодерня; чорнобалюйте!!! – вiднинi ти думатимеш про нетлiнну душу*» от «Чернобыль» (Там же: 380). От «Чернобыль» образованы и причастия *розчорноблений* («на розчорноблених землях») (Там же : 78), *зчорноблений* («умови в пустельному, зчорнобленому Полiссi») (там же : 85), *почорноблений* («бiгло тiнню мiж почорноблених потойбiчних тiней») (Там же : 29), (Дюндик, 2015: 12). Из этого же произведения, (романа-эссе «Щоденний жезл») можем привести еще пример отпроприальных причастий: *ззавилонений* («о часе вичерпаних назв, ззавилонених нулiв i крематорних пiсень...») (Там же: 136) и *зсодомлений* («спокуси зсодомлених руiн i зсудомлених культурайн...») (Там же: 19). Об особенностях словообразования Е. Пашковского можно сказать, что для него характерно использование конфиксов: **роз-...-юва-** (*розальбiонювати*), **об-...-юва-** (*обшвейцарювати*), **за-...-и-...-сь** (*заоксфордитись*), **про-...-и-...-сь** (*просорбонитись*). Последние два примера демонстрируют еще и

постфиксацию: префикс+суффикс+постфикс. Причастия *розчорноблений*, *зчорноблений*, *почорноблений* также образованы с помощью конфиксов: суффикс **-ен-** и префиксы **роз-, з-, по-**.

Интересным представляется словообразование глагола *чорнобалювати* в форме повелительного наклонения – *чорнобалюйте*. Оно содержит явные элементы языковой игры – в украинском языке существует глагол *балювати* (СУМ I: 98), значение которого – «пировать». Поэтому здесь языковая игра провоцирует контаминацию: *Чорнобиль* + *балюйте*. Здесь и тризна, и пир во время чумы – в этом подтекст и игра слов. Игра слов присутствует и в образовании от названия библейского города Содом причастия *зсодомлений* – оно полностью повторяет строение давно зафиксированного в украинском языке (и стоящего рядом в тексте романа-эссе) *зсудомлений* («сведенный судорогой» от украинского *судома* «судорога»).

В русскоязычной прессе можно встретить такие отпроприальные глаголы, как: *ПЕЖОнить*, *ЮЛИть* (Ванькевич, 2015: 12), *дедморозить* (Дед Мороз), *камонсерратить* (Кабалье Монсеррат), *заГРЭММИроваться* («Грэмми»), *мерседесить* («Мерседес»), *кавээниться* («КВН») (Ванькевич, 2015: 13), *добазариться* («Славянский базар в Витебске») (Там же: 14). Здесь мы видим разнообразие способов словообразования, спровоцированное языковой игрой: кроме того, видим графодериваты *ПЕЖОнить*, *ЮЛИть*, *заГРЭММИроваться*. *ПЕЖОнить*, как и *заГРЭММИроваться*, соотносятся с давно зафиксированными в русском языке словами *пижонить* (разговорное) и *загримироваться*. Способы образования этих глаголов разные: в первом случае это суффиксация, а во втором – конфиксация+постфиксация. Глагол *ЮЛИть* интересен тем, что именно как графодериват формально отличается от зафиксированного *юлить*, а по значению – это неосемантизм, так как к старому значению «изворачиваться» (от *юла*) присоединяется значение онима (скорее всего, женского имени).

Дедморозить и *камонсерратить* образованы слиянием двух основ и суффиксацией, причем в первом случае это скорее юкстапозиция (слияние двух слов), а во втором – композиция (слияние двух основ с усечением первой). В

отличие от этих глаголов, *кавээніцца* образован от аббревиатуры с помощью суффикса и постфикса, а *добазаріцца* – еще и с помощью префикса, т.е. здесь имеем префикс и постфикс, т.е. конфикс, как у до-прыгатыцца.

Белорусская пресса дает свой материал: *найсерыць* («Найсер-дайсер» – фирма-производитель овощерезки); *аФАРБАваць* («Фарбы дзяцінства» – городской семейный праздник в Минске), *лістападзіць* («Лістапад» – кинофестиваль в Минске), *ВАКнуцца* («ВАК»), *базарыць* («Славянскі базар у Віцебску») (Ванькевич, 2015: 13), *забукеціць* «У сталіцы зноў «забукеціла». Штогадовым фестывалем-кірмашом рамёстваў «Вясновы букет» Рэспубліканскі саюз народных майстроў распачаў чарговы сезон шырокамаштабных творчых імпрэз») (Там же: 14). Явление графодеривации присутствует и в данном материале: *аФАРБАваць*, *ВАКнуцца* – глаголы, образованные от имен собственных с помощью исконных словообразовательных формантов: 1) слово целиком+конфикс, 2) основа-аббревиатура+суффикс+постфикс. Как видим, мотивирующие основы нетипичны для словообразования, в этом и состоит языковая игра, неологизация или, скорее, окказиональное словообразование. Глагол *найсерыць* образован, что интересно, только от первой основы мотивирующего слова «Найсер-дайсер». *Лістападзіць* – суффиксальное образование от названия одновременно явления, месяца и, в первую очередь, названия кинофестиваля: «ежегодно собираться осенью, демонстрировать фильмы и награждать лучших кинорежиссеров, актеров и т. д.».

Глагол *забукеціць* – тоже результат языковой игры, конфиксальное образование от *букет*. Что интересно, нет тенденции к образованию сложных слов на основе словосочетаний: так же и со словом *базарыць* от «Славянскі базар». Это неосемантизм, потому что в белорусском языке зафиксирован глагол *базарыць* со значением «базарить» (много, бестолково говорить). Неосемантизм-окказионализм *базарыць* означает «проводить фестиваль и участвовать в нем».

Поиск по интернету польских отпроприальных глаголов выдал некоторое количество единиц, образованных от фамилий политиков (глав государства,

кандидатов в президенты и проч.): *TUSKować* (от Д. Туск) «*TUSKować – tuszować, zatajać, kryć, pomijać milczeniem, ukrywać przed, ukrecać głowę sprawie, zacierać ślady, rozmydlać, maskować*». (<http://manager.money.pl>), *Kopaczować* (от Э. Копач) «*a może Kopaczować, bo Tuskuwać już nie, bo on gruby miś teraz*». (<https://twitter.com/.../586879212679786496>), *zlepperować* (от А. Леппер) «*trzeba Polskę zlepperować*» (Facebook: [15.11.2011 o 10:17](#)), *Kukizować* (от П. Кукиз) «*Kukizować Polskę*» (Facebook: 2.05.2015). Как видно из примеров, в польских источниках также встречаются графодериваты (*TUSKować*). Все вышеперечисленные глаголы образованы с помощью одной модели и одинаковых формантов, что можно объяснить однотипными мотивирующими основами. Интересно, что интернет-пользователи употребляют в беседе глаголы, образованные от интернационализмов: способов связи или компьютерных терминов, причем, с сохранением аббревиатурных основ (и выделяя, и не выделяя их графически) (*SMS-ować; esemesować; zazipować; zararować*): «*W 36.6 nie trzeba nic robić, aby rozmawiać i SMS-ować*» (www.youtube.com/watch?v=f7TPdtBQ590); «*Udało mi się zazipować Formy, nawet dużo za jednym zamachem, i umieściłam w Chomiku i pobrałam drugim komputerem*» (www.klub.senior.pl : 8.11.2009); «*rzeczywiście może być ciężko to zararować*» (www.forum.maxflorec.pl : 19.08.2007). Вдвойне интересны оттопонимные образования: «*Gdzie się Oko bałtykować będziesz z ekipą?*» (www.szkolareklamy.edu.pl/ftopicp-38229.html : 5.08.2005) и «*Zaczekam, ale 1go lipca spadam się mazurować, więc chcę do końca czerwca skończyć projekt*» (<https://groups.google.com> : 18.05.2012). Последний глагол *mazurować* интересен еще и тем, что есть понятие (в украинских диалектах, собственно, полонизм) *мазурукати*, что обозначает дорсально-палатальный выговор согласных, и термин-имя существительное *мазуріння*. Здесь же мы имеем глагол от топонима *Mazury* – «отдыхать на Мазурах». Глагол *bałtykować* от *Baltyk*, как и *mazurować*, образован с помощью наиболее употребляемого суффикса **-owa-**, но *mazurować* – возвратный глагол – с частицей *się*.

Объединяя проанализированные отпроприальные глаголы (и их формы) в тематические группы, можно увидеть и специфику каждого из языков, и общее

для всех них. Так, *розальбiонювати* и *обшвейцарювати* можно объединить по словообразовательному значению «производить над чем-нибудь действие, проворачивать что-нибудь», *заоксфордитись* и *просорбонитись* – по значению «приобрести знания в учебном заведении и лоск этого заведения», *розчорноблений*, *почорноблений* и *зчорноблений* – «исковерканный последствиями аварии на ЧАЭС», отдельно *чорнобалюйте* – «пируйте во время чернобыльской аварии, вообще во время катастрофы», *завилонений* – «возвеличенный, но ничтожный» и *зсодомлений* – «сделанный извращенным, покалеченный». *ПЕЖОнить* и *мерседесить* группируются по значению «пользоваться дорогими марками машин», *дедморозить*, *ЮЛИть* и *камонсерратить*, *TUSKować* и *Koraszować* – «вести себя, как выдуманный или реальный персонаж, артист, политик и др.»; *заГРЭММИроваться*, *аФАРБАваць*, *базарыць*, *лістападзіць*, *забукеціць*, *кавээниться* и *добазариться* – «участвовать в фестивалях, конкурсах и посещать клубы». Отдельно стоит *ВАКнуцца* – «защитить диссертацию». *Zlepperować* и *Kukizować* можно объединить по значению «произвести в стране изменения, предлагаемые политиками, от фамилий которых образованы глаголы», *SMS-ować*, *esemesować* (и украинское *есемесити*); слова из компьютерного сленга *zazipować*; *zararować* и укр. *гуґлити* – «использовать гаджеты и компьютерные программы»; *bałtykować* и *mazurować* – «отдыхать на курортах Польши».

Тематические группы объединяют украинский и польский, русский и белорусский, русский и польский материал. Национальную специфику представляют, например, окказионализмы Е. Пашковского (в украинском), глаголы, означающие отдых на курортах (в польском) и использование дорогих марок машин (в русском).

Таким образом, материал восточно- и западнославянских языков подсказывает нам, что такое явление, как отпроприальное глагольное словообразование (с использованием исконных аффиксов и различных способов словообразования, языковой игры, в том числе, и подчеркнутой графически) достаточно активно функционирует в названных языках. Четыре тенденции, очерченные современными славяноведами, иллюстрируются этим

явлением: тенденция к демократизации и интеллектуализации языков (первая представлена, в частности, активным образованием отонимных производных, а вторая связана с ростом эмотивности языка, увеличением числа сложных слов), а также интернационализации и национализации языков. Первая проявляется в использовании основ-интернационализмов, а вторая – в расширении использования собственных словообразовательных формантов и моделей словообразования.

Література:

1. Ванькевич О. Г. (2015), *Отыменные глаголы в современных русском и белорусском языках: словообразовательная мотивация*. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Минск.
2. Дюндик О. А. (2015), *Лексикон у формуванні ідіостилю Євгена Пашковського*, Автореф. дис. ... канд. філол. наук, Київ.
3. ЕУМ – *Українська мова: Енциклопедія* (2007), «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, Київ. Вид. 3.
4. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. (2008), *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*, Видавничий Дім Дмитра Бураго, Київ.
5. Пашковський Є.В. (2011), *Щоденний жезл*, Піраміда, Львів
6. СУМ-11 – *Словник української мови* (1970–1980), Наукова думка, Київ. Т.1.
7. Facebook, (15.11.2011 о 10:17)
8. <https://groups.google.com>. (18.05.2012)
9. www.forum.maxflorec.pl (19.08.2007)
10. www.szkolareklamy.edu.pl/ftopicp-38229.html (5.08.2005)
11. Facebook, (2.05.2015).
12. <http://manager.money.pl>
13. www.klub.senior.pl (8.11.2009)
14. <https://twitter.com/.../586879212679786496>)
15. www.youtube.com/watch?v=f7TPdtBQ590)